

UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA

FACULTAT DE FILOSOFIA I LLETRES

DEPARTAMENT DE CIÈNCIES DE L'ANTIGUITAT
I DE L'EDAT MITJANA

TESI DOCTORAL

L'ALTA EDAT MITJANA A LA CATALUNYA CENTRAL

(SEGLES VI-XI).

ESTUDI HISTÒRIC I ARQUEOLÒGIC DE LA CONCA MITJANA DEL
RIU LLOBREGAT

Autor: Jordi Gibert Rebull

Director: Ramon Martí Castelló

Bellaterra (Cerdanyola del Vallès), juny de 2011

SUMARI

Agraïments.....	5
INTRODUCCIÓ	9
Context i antecedents de la recerca.....	11
Objectius i metodologia.....	15
El marc geogràfic.....	19
L'arqueologia medieval a la Catalunya Central.....	27
PRIMERA PART. DE L'EXTINCIÓ DE L'IMPERI A LA CONQUESTA COMTAL (SEGLES VI-IX).	
1. TRANSFORMACIONS EN EL POBLAMENT RURAL.....	39
1.1. La fi del sistema baiximperial de <i>villae</i>	39
1.1.1. Les <i>villae</i> baiximperials a la Catalunya Central.....	39
1.1.2. Establiments auxiliars de les <i>villae</i>	49
1.1.3. Mausoleus i necròpolis vinculats a <i>villae</i>	51
1.1.4. Consideracions generals.	57
1.1.5. Annex de figures.	63
1.2. L'aparició d'un nou model de poblament rural.	71
1.2.1. Assentaments rurals a la Catalunya Central entre els segles VI i IX.	71
1.2.2. Estudi monogràfic: la primera fase del jaciment de Monistrol de Gaià (Bages).....	78
1.2.3. Estructures i característiques constructives.....	83
1.2.4. Annex de figures.	85
1.3. La primera implantació eclesiàstica en àmbit rural.	101
1.3.1. Arqueologia de les esglésies i de les seves àrees funeràries.	101
1.3.2. Els <i>monasteriola</i> i les primeres fundacions monàstiques.....	110
1.3.3. La qüestió dels eremitoris rupestres.....	114
1.3.4. Annex de figures.	123
1.4. Les necròpolis rurals no associades a esglésies.	131
1.4.1. Inventari.....	131
1.4.2. Estudi monogràfic: tomba del mas Obradors (Gaià, Bages).	157
1.4.3. Estudi monogràfic: necròpolis de Pertegàs (Calders, Bages).....	157
1.4.4. Problemàtica arqueològica i cronològica.....	162
1.4.5. Annex de figures.	173

1.5. Altres jaciments.....	191
1.5.1. Assentaments en alçada i reocupacions d'assentaments protohistòrics i antics.....	191
1.5.2. Ocupació de coves i cavitats.....	202
1.5.3. Annex de figures.....	207
2. LA CONQUESTA ISLÀMICA I LA INTEGRACIÓ A AL-ANDALUS.....	217
2.1. L'arribada dels musulmans i la intervenció carolíngia.....	217
2.2. La qüestió dels <i>palatia</i>	220
2.2.1. Plantejament inicial: el topònim <i>palatium</i> al nord-est de la Tarraconesa i a la Septimània.....	220
2.2.2. Els <i>palatia</i> de la Catalunya Central: inventari i consideracions.....	226
2.2.3. Palaus, conquesta i repartiment.....	246
2.3. Fars i torres de senyals.....	253
2.4. Arabismes: topònims i antropònims.....	257
2.5. La revolta de l'any 826 i les seves conseqüències.....	263
2.6. Annex de figures.....	287
3. TERRITORI I SOCIETAT EN ELS PRIMERS SEGLES MEDIEVALS.....	291
SEGONA PART. LA PRIMERA ÈPOCA COMTAL (SEGLES X-XI).	
4. ELS ESPAIS DEL PODER.....	311
4.1. Les esglésies.....	311
4.1.1. Arqueologia de les esglésies i dels seus cementiris annexos.....	311
4.1.2. Estudi monogràfic: l'església vella de Sant Vicenç de Conill (Pujalt, Anoia).....	342
4.1.3. Sobre la cronologia de les anomenades esglésies “preromàniques”.....	352
4.1.4. La implantació de la xarxa parroquial i la introducció de la dècima.....	359
4.1.5. Cementiris, graners i sagrers.....	372
4.1.6. Annex de figures.....	383
4.2. Els castells.....	405
4.2.1. Arqueologia dels castells d'època comtal.....	405
4.2.2. Qüestions de cronologia i tipologies constructives.....	417
4.2.3. Espais d'hàbitat vinculats als castells.....	424

4.2.4. Conquesta i implantació de la xarxa castral.	429
4.2.5. Característiques de la xarxa castral, titulars i atribucions.	447
4.2.6. Annex de figures.	457
4.3. Els alous amb torre.	471
4.3.1. Primeres mencions documentals i distribució geogràfica.	471
4.3.2. Característiques, atribucions i titulars.	485
4.3.3. El registre arqueològic	491
4.3.4. Annex de figures.	501
 5. ARQUEOLOGIA DEL POBLAMENT RURAL: ESPAIS D'HÀBITAT I INSTAL·LACIONS PRODUCTIVES.	 515
5.1. Revisió de casos.	516
5.2. Estudi monogràfic: la segona fase del jaciment de Monistrol de Gaià (Bages).	526
5.3. Estudi monogràfic: la casa i la ferreria del Collet de les Caixes (Navàs, Bages).	530
5.3.1. El jaciment, les estructures i la cronologia.	531
5.3.2. El material arqueològic.	536
5.3.3. L'edifici del Collet de les Caixes en el context de l'hàbitat rural medieval.	543
5.3.4. La ferreria i altres activitats econòmiques.	550
5.4. Estudi monogràfic: els forns de ceràmica de Cal Ticó (Castellnou de Bages).	562
5.4.1. Les estructures.	563
5.4.2. El material arqueològic.	566
5.5. Annex de figures.	569
 CONCLUSIONS GENERALS.	 619
 BIBLIOGRAFIA I FONTS.	 629

Agraïments.

Qui ho conegui, sabrà que l'arqueologia, a banda d'apassionant, és lenta i costosa. Els primers treballs arqueològics duts a terme de cara a elaborar aquest estudi van començar a gestar-se l'any 2005. Des de llavors, i després de sis anys, les actuacions sobre els diversos jaciments s'han anat succeïnt estiu rere estiu, amb una lentitud de vegades exasperant a causa de la migradesa dels recursos de què podríem disposar en cada moment. En paral·lel, no pocs tràmits i gestions destinats, entre d'altres coses, a l'obtenció d'aquests recursos han requerit temps i esforços no sempre recompensats. Així mateix, quan no s'ha disposat de beques o ajuts de llarg recorregut, d'escassa oferta per altra banda, i malgrat tot s'ha volgut continuar fent recerca, ha estat inevitable que les discontinuïtats, les aturades obligades i els períodes de desigual intensitat en la dedicació hagin acabat per dilatar excessivament l'elaboració d'aquesta tesi doctoral.

Avui, però, tretze anys després d'obtenir la llicenciatura i vuit des de la lectura del treball de recerca de tercer cicle, no és hora de retrets, en tot cas cap a un mateix, ja que cadascú és amo de les seves decisions, i sí de recordar el que han tingut aquests anys de positiu i de saber reconèixer l'ajut, la complicitat i l'estimació de molta gent del meu entorn que, d'una manera o altra, han contribuït a que aquesta tesi doctoral vegi finalment la llum, per a descans del seu autor, però també de moltes persones del seu voltant.

Dos mestres he tingut en aquests anys, i a ells vull donar les gràcies en primer lloc. Al professor Ramon Martí, director d'aquesta tesi, per reafirmar contínuament la meva vocació per la història de l'alta edat mitjana des d'aquella primera classe, ja llunyana, de l'any 1993, quan, malgrat no entendre res ni d'alous ni de feudalisme, vaig saber que, mentre em fos permès, no em voldria dedicar a una altra cosa.

Al professor Philippe Sénac, per haver acollit a la seva casa de Poitiers, un plujós matí d'hivern de l'any 2004, a un desconegut que volia fer un treball sobre la conquesta islàmica de la Septimània. Des de llavors, hem compartit, a banda del sol dels Monegros, l'obsessió per omplir aquella mena de forat negre, històric i arqueològic, que és el segle VIII.

Durant tot el procés d'elaboració d'aquesta tesi, el Cristian Folch, en una situació semblant a la meua, ha estat company de fatigues i de precarietat; amb ell he recorregut mitja Catalunya de prospecció, he excavat infinitat d'estrats i he escrit un bon grapat d'articles.

Vull agrair molt especialment la feina de tots els estudiants, del primer a l'últim, que ens han donat un cop de mà durant les excavacions d'estiu des de l'any 2006 a la Garrotxa i al Bages. Sense ells no hauríem pogut fer res. Espero que, si més no, en conservin un bon record. Igualment, agraeixo al Xavi Gonzalo el cop de mà amb les planimetries dels jaciments, a l'Adriana Molina les restauracions de materials i al Joan Negre l'ajut en l'elaboració dels mapes d'aquest treball.

Amb els companys de Prehistòria he compartit aventures i desventures arqueològiques a la Garrotxa, a Síria i al Sàhara i sempre m'han donat un cop de mà en el que han pogut. Gràcies, doncs, al Ferran Borrell, amic que coneix bé les penes i les alegries de la recerca universitària, a l'Oriol Vicente per les topografies i a l'Anna Gómez per l'“estraperlo” de bibliografia osonenca. La Maria Saña i el Gabriel Alcalde ens han donat suport científic, logístic i anímic en les nostres recerques garrotxines, on també col·laboren la Lúdia Colominas i el Carles Tornero.

Quan aquest treball començava a gestar-se, l'Andreu Galera em va rebre a l'Arxiu Municipal de Cardona i va atendre totes les meves consultes. El Francesc Rodríguez, a banda d'acompanyar-me en alguna sortida de prospecció a Cardona, no ha posat impediment a la consulta de la seva tesi doctoral inèdita sobre els vescomtes, amb un diplomatarí que m'ha estat de gran utilitat.

Diversos arqueòlegs, molts d'ells antics companys de feina, s'han prestat a oferir-me els resultats inèdits de les seves excavacions sense cap recança, a la vegada que m'han rebut sempre amb els braços oberts en reiterades visites als seus jaciments. Gràcies, doncs, al Pep Farguell, al Joan Piera i al Pere Cascante, directors dels treballs de Bassacs i Casserres, i a la Montse Ríu i de nou al Joan Piera, directors de les darreres excavacions al jaciment de Sant Amanç de Viladés.

La Caroline Brousse, la Marie Béatrice Mounier, el Sébastien Gasc i el Julien Rebière han fet més agradables les campanyes a l'Aragó, on hem compartit bons moments i hem posat en comú els projectes propis de recerca. Amb el Laurent i la Christel hem intercanviat visites als respectius jaciments i punts de vista sobre l'arqueologia a banda i banda dels Pirineus.

Quan perseguia l'excavació d'una necròpolis rural, aquesta em va caure del cel de la mà del Pere Tardà i la Maite Copoví, que van posar al meu abast el jaciment de Pertegàs, tan important en aquesta tesi.

Ja fora de l'àmbit arqueològic i universitari, els amics del Prat han constituït sempre un refugi social idoni a l'hora de desconnectar de necròpolis, vil·les i ceràmiques.

Vull fer un especial esment dels meus avis, que durant molts anys em van criar com un fill. Gràcies a la Maria i al Senu, que van marxar massa d'hora, i a la Rosita que, valenta, resisteix; un record sentit és, però, per al Marcel, el "Negre", que ens va deixar poc temps abans de veure aquest treball acabat.

I com no pot ser d'una altra manera, la família directa ha de rebre un ampli reconeixement. En els meus pares, l'Elisa i el Joan, i en la meva germana Elisa he trobat sempre el suport necessari a tots nivells. No els estaré mai prou agraït.

Finalment, la Sandra sap que el meu agraïment envers ella no es deu només a les hores que ha passat tractant les imatges d'aquesta tesi ni als mesos que ha estat convivint amb un fantasma. A ella, la meva companya de vida des de fa molts anys, que, sense culpa, és qui més l'ha patit, dedico aquest treball. No sé si li servirà de consol pel temps perdut.

INTRODUCCIÓ

Context i antecedents de la recerca.

Des de fa una quinzena d'anys, la Catalunya Central ha estat un dels marcs geogràfics principals de recerca per part de l'equip de la Universitat Autònoma de Barcelona avui constituït en el Grup de Recerca Emergent OCORDE, dirigit pel professor Ramon Martí Castelló i del qual en forma part l'autor d'aquest treball¹. Fins ara, la recerca s'ha desenvolupat sota l'empara de diversos projectes ministerials i universitaris genèrics² que han comptat amb el suport paral·lel, especialment pel que fa al sosteniment material de les intervencions arqueològiques, del Servei d'Arqueologia i l'Agència de Gestió d'Ajuts Universitaris i de Recerca de la Generalitat de Catalunya i d'alguns dels diversos ajuntaments on s'han desenvolupat les principals actuacions³.

El projecte de recerca marc té com a objectius globals l'estudi de les societats altmedievals en les seves diferents vessants; així, és prioritària l'anàlisi de les seves institucions, amb especial atenció a l'organització fiscal desenvolupada pels successius estats, així com dels sistemes d'estructuració territorial que s'aniran superposant al llarg del període. De forma complementària, la recerca es dirigeix igualment vers la definició dels models de poblament i d'ocupació i explotació del territori, recerca que es desenvolupa fonamentalment a partir de la pràctica arqueològica. En aquest sentit, és usual el recurs a una òptica combinada on l'anàlisi crítica i mesurada de la documentació textual i del registre toponímic complementa i orienta els treballs arqueològics⁴.

Aquesta pràctica arqueològica segueix habitualment un mateix esquema on els projectes de prospecció precedeixen i guien els treballs d'excavació. Aquests programes de prospecció tenen com a objectius comuns l'estudi genèric del poblament en l'àrea delimitada, per tal de definir tendències en la ubicació, dimensions i característiques dels assentaments, a la vegada que es prova de donar

---

¹ *Ocupació, organització i defensa del territori medieval* (2009 SGR-727), Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana. Edifici B-Campus de la UAB, 08193, Bellaterra (Barcelona), www.ocorde.com/ramon.marti@uab.cat.

² Projecte ministerial en curs: *Organización fiscal y ocupación del territorio durante la Alta Edad Media* (HAR2009-07874, 2009-2012).

³ Aprofitem, doncs, per agrair a aquestes institucions el suport rebut, agraïment que volem fer extensiu a tots els propietaris dels terrenys on s'han conduït els diversos treballs.

⁴ FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTÍ, R., "Hábitat y sociedades rurales en Catalunya (siglos VI-XI): toponimia, documentación y arqueología"; FOLCH, C.; GIBERT, J., "Arqueología, documentación escrita i toponímia en l'estudi de l'Alta Edat Mitjana: els casos dels topònims *pharus*, *monasteriolum* i *palatium*".

resposta a algunes problemàtiques definides prèviament. Així, per exemple, s'intenta establir la relació física entre els llocs d'enterrament, força ben representats, com es comprova en aquest estudi, en tota la Catalunya Central, i els espais d'hàbitat o situar i avaluar la potencialitat arqueològica d'alguns topònims rellevants, ja estiguin conservats en la documentació altmedieval o en el registre actual.

A nivell personal, l'antecedent directe d'aquest estudi el constitueix un treball de recerca de tercer cicle, defensat l'any 2003 a la Universitat Autònoma de Barcelona i dirigit, com ho està també aquesta tesi, pel professor Ramon Martí. Aquell treball, intitulat "*Les comarques a ponent del Llobregat entre la fi de l'Imperi Romà i la conquesta comtal: una relectura arqueològica*", intentava, a partir fonamentalment de dades arqueològiques publicades, establir la seqüència evolutiva del poblament entre els segles VI i X a l'àrea del Penedès i els seus territoris adjacents; així mateix, i a través d'una anàlisi bàsicament toponímica, es feia una valoració de la primera organització territorial d'època andalusina a la zona⁵. Al nostre parer, i tot i les seves limitacions i mancances, aquell treball posava de relleu com la descomposició del sistema socioeconòmic i agrari de tradició romana s'acompanyava de determinats processos que, de manera general, es caracteritzaven per una dispersió general de l'hàbitat i per l'ocupació de noves terres amb una preferència per les zones fins llavors considerades marginals o, en tot cas, perifèriques, sense, però, cap abandonament de les àrees més densament habitades. A nivell arqueològic, aquest fenomen es podia detectar, d'una banda, en l'amortització generalitzada de les estructures de les *villae* d'època baiximperial, mentre que la citada creació de nous emplaçaments dispersos es reflectiria en l'aparició de petites necròpolis rurals situables cronològicament a partir d'aquest mateix moment.

Ja des d'un principi, aquell treball estava plantejat com una primera aproximació, una fase inicial d'una recerca potencialment més àmplia, que no podria

---

⁵ Una versió d'aquest treball va merèixer l'any 2004 el Premi de la Societat Catalana d'Estudis Històrics de l'Institut d'Estudis Catalans. Diferents extractes han estat ja publicats: GIBERT, J., "Toponímia i establiments emirals al Baix Llobregat"; GIBERT, J., "La integració a al-Andalus dels territoris a ponent del Llobregat"; GIBERT, J., "L'evolució del poblament tardeoantic a la depressió penedesenca i els seus marges (segles V-VII)"; GIBERT, J., "La torre sobirana de Castellví de Rosanes, un edifici vinculat a la conquesta islàmica"; GIBERT, J., "Els inicis de l'Edat Mitjana (segles VIII-X) al Penedès i al Baix Llobregat: una aproximació arqueològica".

complementar-se d'altra manera que amb un aprofundiment en l'estudi de la documentació escrita i amb un treball de camp fonamentat en les premisses i conclusions extretes anteriorment. Ha estat, doncs, sota aquestes directrius que s'ha elaborat el present estudi, tot recuperant la línia de recerca llavors endegada i incorporant-hi tots els avenços que han tingut lloc durant els darrers anys, inclosa la nostra pròpia experiència arqueològica desenvolupada en l'àmbit de la Catalunya Central.

Aquí, les dades arqueològiques sobre les que es basteix aquest estudi ens han pervingut a través de diverses vies. En primer lloc, la consulta de treballs aliens, publicats o formant part de memòries inèdites, que s'ha dut a terme a partir d'un buidatge bibliogràfic exhaustiu. No obstant, bona part de les dades s'extreuen d'intervencions dirigides directament per qui escriu i constitueixen, així, informacions de primera mà que s'han emprat com a base principal d'aquest treball⁶.

Cal reconèixer, en tot cas, que ens hem beneficiat d'actuacions anteriors desenvolupades pel nostre equip de manera prèvia a les conduïdes directament per nosaltres. Cal destacar aquí l'extens projecte de prospeccions arqueològiques executat entre els anys 1997 i 2001 per Ramon Martí i Josep Camprubí sobre tota l'àrea del Baix Berguedà⁷, uns treballs que culminaren amb l'excavació del jaciment de Montclús l'any 2003 per part del mateix Ramon Martí i de Cristian Folch⁸. En paral·lel, l'any 2002 es prospectaven diverses àrees de la comarca del Bages en un projecte concret d'anàlisi sobre la natura del topònim *monasteriolum*⁹, treballs inicials dels que més tard, a partir de l'any 2008, es derivà l'endegament de les excavacions al jaciment de Monistrol de Gaià, ara ja sota la nostra direcció, compartida amb Cristian Folch i Ramon Martí, i que ha aportat resultats, juntament amb la propera tomba del mas Obradors, que s'exposen i s'empren en aquestes pàgines.

---

⁶ De fet, les intervencions han estat codirigides amb Cristian Folch, membre igualment del Grup de Recerca Emergent OCORDE, sota la direcció científica del professor Ramon Martí.

⁷ MARTÍ, R.; CAMPRUBÍ, J., *Evolució del poblament a la Plana Central del Berguedà des de l'època baix-imperial fins l'alta edat mitjana, 1997-2001*.

⁸ FOLCH, C.; MARTÍ, R., "Excavacions arqueològiques al vilar de Montclús (Santa Maria de Merlès, Berguedà): un assentament rural del segle IX".

⁹ MARTÍ, R.; COLOMER, J., *Memòria del projecte arqueològic: prospeccions als monistrols del Bages (setembre-novembre, any 2002)*.

Ja sota la nostra iniciativa, el plantejament inicial d'elaboració d'aquesta tesi va tenir la seva primera actuació en l'execució d'un projecte de prospeccions arqueològiques sobre diversos termes municipals de la vall del riu Cardener, entre Cardona i Callús¹⁰. Aquests treballs, executats durant tot l'any 2006, a banda d'aportar informacions rellevants pel que fa a la definició dels models d'assentament i dels materials associats a l'època medieval, van oferir la possibilitat de tenir continuïtat en l'excavació l'any 2007 del jaciment del Collet de les Caixes, a Navàs, i dels forns ceràmics de Cal Ticó, a Castellnou de Bages, entre els anys 2008-2009, treballs que han restat aturats el 2010 i que està previst reprendre properament.

A aquestes intervencions, desenvolupades en el marc d'un projecte de recerca, hem tingut la sort de poder afegir encara els resultats obtinguts en l'excavació d'altres jaciments, ara sota la forma d'actuacions de caire preventiu. En primer lloc, l'any 2007 es va excavar l'església vella de Sant Vicenç de Conill, en el terme anoienc de Pujalt, un temple construït a inicis del segle XI i amb una evolució que arriba fins finals de l'època moderna, on les seves fases fundacionals, ben identificades arqueològicament, ens han servit d'exemple base a l'hora de desenvolupar la qüestió de la implantació de les primeres esglésies d'època comtal. Seguidament, l'any 2007 s'iniciava una primera campanya d'excavacions a la necròpolis de Pertegàs, a Calders, iniciativa que tenia continuïtat en els anys 2008 i 2009, afectant bona part de l'extensió del cementiri; reconeixem que la possibilitat de treballar de primera mà i directament una necròpolis d'aquestes característiques ha estat una aportació primordial pel que fa a l'elaboració d'aquest estudi, insospitada en iniciar els nostres primers treballs arqueològics a la Catalunya Central. Finalment, l'any 2009 es duia a terme una primera campanya d'excavacions al jaciment conegut com el Roc Foradat de Cal Pepa, a Aguilar de Segarra, un lloc de gran interès per tal com es pretenia intervenir al peu d'una penya que presentava una gran cavitat excavada, un element que havia donat peu a l'elaboració d'hipòtesis diverses pel que fa a la seva cronologia i funcionalitat,

---

¹⁰ FOLCH, C.; GIBERT, J., *Memòria de les prospeccions arqueològiques a la vall del Cardener, any 2006*.

entre les que destacava la seva identificació com a presumpte eremitori altmedieval¹¹.

En suma, i després d'un llarg període que va iniciar-se l'any 2006 amb les primeres prospeccions al Cardener, hem aconseguit treballar directament sobre jaciments diversos que ara ens permeten desenvolupar els diferents apartats d'aquest estudi, a la vegada que constitueixen la nostra pròpia aportació pel que fa a les dades inèdites en què es fonamenta aquesta tesi. Així doncs, presentem aquí els resultats obtinguts a partir de les excavacions arqueològiques d'un assentament rural d'època visigoda (la primera fase de Monistrol de Gaià), una necròpolis i una tomba no associades a cap temple (Pertegàs i la tomba del mas Obradors) i una església (Sant Vicenç de Conill), uns forns ceràmics (Cal Ticó) i diversos habitatges amb les seves instal·lacions pròpies (segona fase de Monistrol de Gaià i el Collet de les Caixes) d'època comtal.

Objectius i metodologia.

Aquest treball té el seu objectiu més immediat i evident en l'anàlisi de l'evolució històrica durant el període altmedieval d'un territori concret com és la conca mitjana del riu Llobregat, entesa en els termes que es descriuen més endavant. Més enllà de les seves peculiaritats, que, com es veurà, són ben significatives, prenem aquest espai com a escenari d'observació a partir del qual analitzar unes transformacions i unes problemàtiques històriques que poden ser comunes a àmbits geogràfics més extensos a diferents nivells. Així, fenòmens de tan llarg abast com l'extinció de l'imperi d'occident i les seves conseqüències immediates depassen llargament el nostre marc, com succeeix igualment amb l'expansió de l'islam o la formació dels principats feudals, tots ells situats en una escala europea o mediterrània¹².

Rebaixant la perspectiva, però, la nostra voluntat és que aquest estudi pugui ser representatiu d'aquests mateixos fenòmens a un nivell molt més concret, en un

---

¹¹ Tant la intervenció a l'església de Conill com a la necròpolis de Pertegàs i al Roc Foradat han estat iniciatives dels ajuntaments respectius, gestionades per l'empresa *CatPatrimoni S.L.*, amb seu a Calaf i dirigida per Pere Tardà i Maite Copoví.

¹² WARD-PERKINS, B., *La caída de Roma y el fin de la civilización*; KENNEDY, H., *Las grandes conquistas árabes*; TOUBERT, P., *Europa en su primer crecimiento*.

marc de referència evolutiu que prendrà diverses formes entre els segles VI i XI: del nord-est de la Tarraconesa sotmesa a l'estat visigot, passant per l'anomenada Frontera Superior d'al-Andalus i fins la gestació i posterior expansió dels comtats catalans.

És un tòpic enorme però també una veritat innegable que els segles posteriors a la fi del món romà i fins l'aparició dels règims feudals consolidats al segle XI constitueixen una etapa sobre la que el coneixement històric decau significativament en relació als seus extrems. També és cert que la recerca a l'entorn del període ha experimentat en els darrers anys un alt grau de desenvolupament que permet ser relativament optimistes pel que fa a les possibilitats d'avançar en el seu coneixement, una millora que cal atribuir en bona part a la implantació definitiva del mètode arqueològic com a via d'acostament i d'anàlisi de les societats del moment¹³.

En aquest context, la nostra pretensió ha estat dur a terme una anàlisi genèrica centrant-nos especialment en els conceptes de poblament i organització territorial, dues nocions genèriques que ens han de permetre acostar-nos al que finalment és el nostre objectiu últim: la definició de les dinàmiques socials altmedievales i dels mecanismes estatals o paraestatals que operen en el territori i que influeixen en l'esdevenir i les transformacions de la societat.

En aquesta línia, amb aquest estudi, i en el context del projecte genèric on s'inscriu, esperem contribuir a la construcció historiogràfica del període en dos aspectes. Per una banda, pretenem afegir-nos al corrent general, ben perceptible en els darrers anys, que ha revaloritzat l'estudi de l'alta edat mitjana a partir justament del recurs a l'arqueologia com a vehicle primordial d'accés al seu coneixement¹⁴. Per altra banda, i en concret pel que fa a Catalunya, considerem indispensable el desenvolupament de treballs d'aquestes característiques que vinguin a complementar i a renovar la llarga i potent tradició historiogràfica que, per als

---

¹³ Ens acontentarem de citar la síntesi recent exposada a WICKHAM, Ch., *Una historia nueva de la Alta Edad Media. Europa y el mundo mediterráneo, 400-800*.

¹⁴ Pel que fa a l'occident europeu i a la península, es pot trobar al respecte un ampli recull de treballs, amb la bibliografia corresponent, a QUIRÓS, J.A. (ed.), *The archaeology of early medieval villages in Europe*. És d'obligada referència igualment la tesi, pionera en els estudis sobre poblament altmedieval, publicada l'any 1996 per Sonia Gutiérrez (GUTIÉRREZ, S., *La Cora de Tudmîr de la Antigüedad Tardía al mundo islámico. Poblamiento y cultura material*).

segles IX-XI, s'ha desenvolupat en bona part gràcies, i pràcticament de forma única, al ric fons documental del país pel que fa a aquestes cronologies¹⁵.

És hora, doncs, d'esmerçar esforços a casa nostra per integrar definitivament l'arqueologia en la construcció del discurs històric sobre l'alta edat mitjana a Catalunya¹⁶. No obstant, considerariem un despropòsit prescindir de les informacions ofertes per la documentació, atès que, analitzada de manera crítica, és un recurs que, més enllà de les informacions que aporta per ella mateixa en relació a l'economia, la societat i els esdeveniments polítics, pot oferir, juntament amb el recurs a la toponímia, una guia i un complement inestimable per a la pràctica arqueològica.

En aquest sentit, avui és ben coneguda la importància dels fons documentals altmedievals conservats en els arxius de Catalunya, els quals corresponen bàsicament a textos dispositius particulars que augmenten de forma progressiva i exponencial entre inicis del segle IX i finals del segle XI. A partir dels seus propis estereotips formularis, aquest cúmulo de textos recull actes jurídics concrets (compravendes, donacions, empenyoraments,...) amb vigència legal en el seu temps i encara posteriorment. Cada document aporta un bon nombre de dades sobre les institucions, les persones, els llocs i els béns mobles o immobles que intervenen en l'acte legal en qüestió. Així, la pròpia natura del document no impedeix que un cert tipus d'informació pugui ser tractada a partir d'una anàlisi regressiva per tal d'explorar l'espai agrari i social de segles precedents, com succeeix amb part del seu repertori lèxic i onomàstic que pot aplicar-se a la construcció i verificació d'hipòtesis de treball d'abast divers, un repertori que, en tot cas, només podrà ser emprat regressivament amb el recurs a d'altres fonts complementàries i mitjançant l'anàlisi comparada.

Des d'aquesta perspectiva, el registre documental genera un corpus toponímic i conceptual de gran riquesa que no es pot menystenir i que, ben al contrari, pot

---

¹⁵ N'hi ha prou amb citar dues obres clàssiques: ABADAL, R. d., *Dels visigots als catalans, I. La Hispania visigòtica i la Catalunya carolíngia*; BONNASSIE, P., *Catalunya mil anys enrera. Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI*.

¹⁶ És ben coneguda la recerca efectuada des de la Universitat de Barcelona, iniciada fa molts anys, en jaciments medievals catalans, si bé cal dir que es tracta, en la majoria de casos, d'assentaments amb cronologies sensiblement més tardanes que les aquí tractem (RIU, M., "Els inicis de l'arqueologia medieval a Catalunya"). Avui, però, destaquen els treballs dirigits per M. Sancho des d'aquesta institució sobre jaciments amb cronologies medievals reculades del Pallars (SANCHO, M., "Aldeas tardoantiguas y aldeas altomedievales en la sierra del Montsec (Prepirineo leridano): hábitat y territorio").

aportar noves perspectives a la recerca. Així, la verificació arqueològica d'hipòtesis toponímiques permet obtenir resultats de llarg abast que depassen el marc propi i concret de la pròpia intervenció arqueològica, integrant-la en models genèrics que poden tenir una àmplia representació territorial. En aquest sentit, no es tracta en cap cas de substituir la investigació arqueològica per la simple anàlisi de la toponímia, un procediment que comporta riscos sobre els que ja s'ha advertit eloqüentment¹⁷, sinó d'integrar en un mateix procés analític els diferents registres amb la finalitat de planificar, guiar i optimitzar les respostes que poden obtenir-se amb la pràctica arqueològica.

De fet, ens podem trobar amb períodes concrets per als que, de moment i pel que fa al nostre cas, no comptem amb un registre arqueològic reconegut satisfactòriament. N'és un exemple evident, en el nostre estudi, l'etapa emmarcada entre les conquestes islàmica i comtal. Aquí, contravenint en certa manera l'esperit del treball, ens hem vist forçats a centrar-nos únicament en l'anàlisi dels textos i de la toponímia. No obstant, no es tracta evidentment d'una renúncia voluntària, sinó que, ben al contrari, cal entendre aquesta situació des de la perspectiva d'un desenvolupament incomplet de la recerca. Exposats aquí alguns plantejaments al respecte a partir dels indicis textuais i toponímics, no hi ha dubte que només una recerca arqueològica aplicada a resoldre aquesta problemàtica podrà verificar o contradir les nostres propostes.

Aquesta no és, en cap cas, una tesi d'història política o dels esdeveniments. No s'inclou, per tant, excepte allà on ho hem cregut necessari, en concret per als segles VIII i IX, l'exposició de contextos històrics que, per altra banda, poden trobar-se en moltes de les obres presents a la bibliografia citada al llarg del text. Això no vol dir que els esdeveniments polítics no siguin referenciats constantment durant el treball, doncs seria impossible, i d'altra banda negligent, no fer-ho.

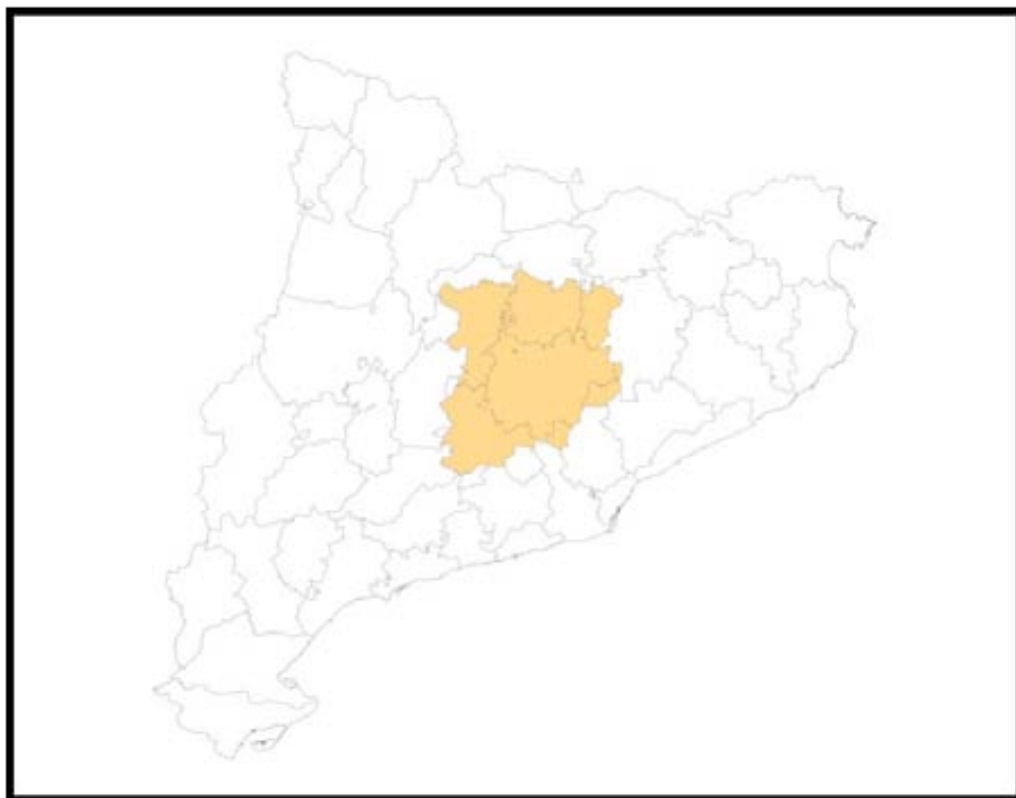
Davant d'aquestes reflexions, és evident que el propi títol del treball pot ser considerat equívoc en definir l'estudi doblement com "històric i arqueològic", doncs, al capdavant, tot ha de ser concebut pròpiament com història. No obstant, ha estat l'encara deficitària integració de l'arqueologia en la construcció del discurs historiogràfic la que ens ha dut a destacar, d'aquesta manera, el fonament netament arqueològic d'aquesta tesi.

---

¹⁷ ZADORA-RIO, E., "Archéologie et toponymie: le divorce".

El marc geogràfic.

L'àmbit territorial de l'estudi engloba la totalitat del que es pot considerar la conca mitjana del riu Llobregat en un sentit ampli, és a dir, des de la sortida d'aquest riu del Prepirineu a l'alçada de Berga pels estrets de Pedret fins la seva entrada en els congostos sota Montserrat, on, encaixonat, salva la barrera que representa la Serralada Prelitoral.

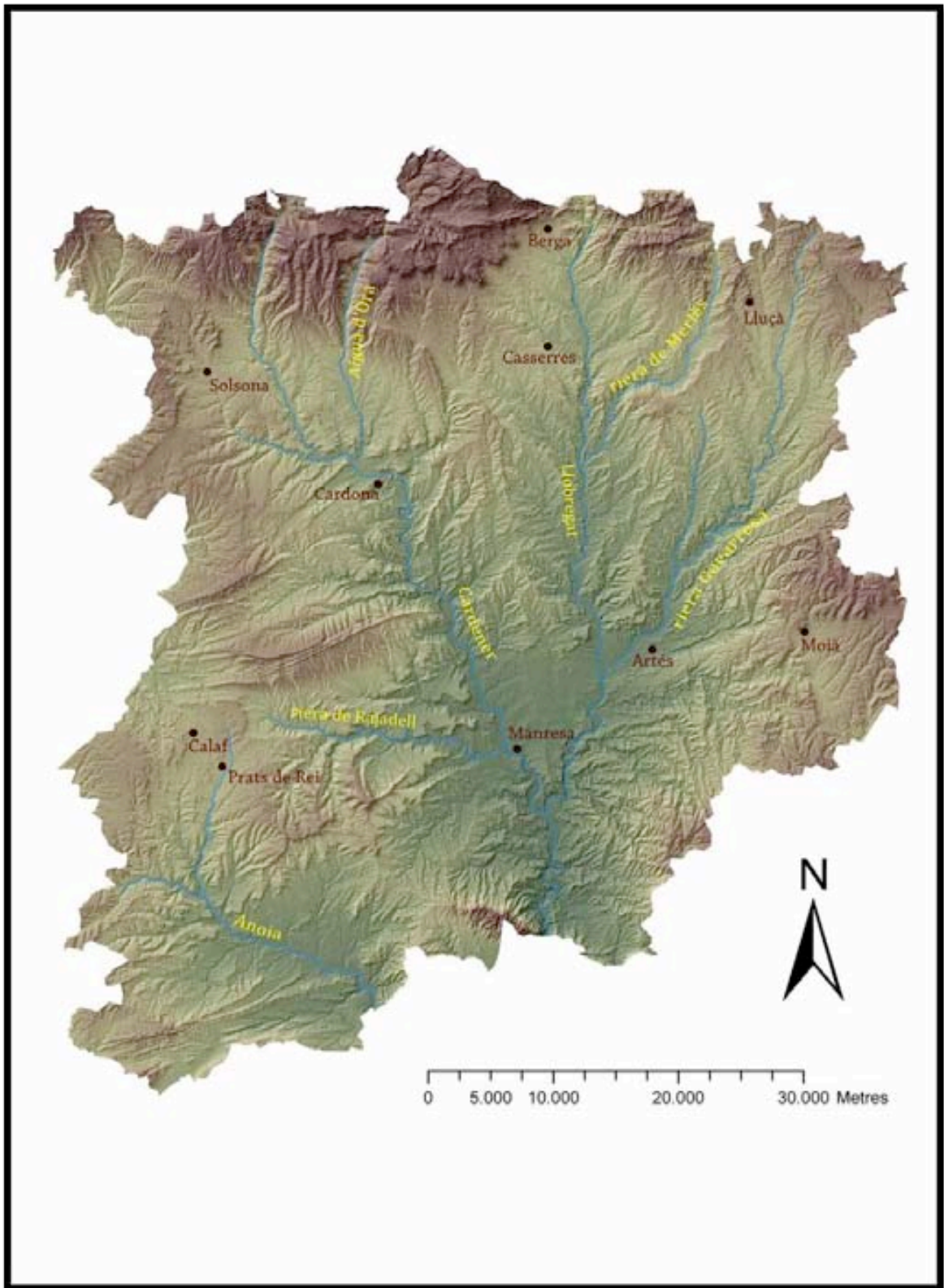
Mapa de Catalunya amb indicació de l'àrea de treball sobreposada a la divisió comarcal actual.

És cosa sabuda que els rius no entenen de fronteres administratives, fet que provoca un cert decalatge en l'adequació de l'espai a estudiar i les actuals circumscripcions comarcals. De fet, només el Bages s'inclou de manera completa en el nostre treball, mentre que unes altres cinc comarques aporten territoris de forma desigual. Així, les terres del Berguedà, amb el propi Llobregat com a eix vertebrador, s'incorporen fins a l'alçada de Berga, on el límit queda ben marcat vers l'oest pels cingles de Queralt, Capolat i Taravil, mentre que, cap a l'est, passa per la Serra de Picancel, que separa les valls de la Portella i de Vilada. A llevant del

Llobregat, la conca d'aquest riu queda definida pels seus dos afluents principals per aquesta banda, la riera de Merlès i la riera Gavarresa. La primera, que troba el Llobregat entre Puig-reig i Navàs, puja ben recta fins al terme de la Quar, on aturarem el nostre estudi, per tal com, a partir d'allà, la riera s'endinsa de ple en els contraforts pirinencs. La segona ens porta vers el Lluçanès, on ens trobarem en terres ja osonenques segons la divisió administrativa actual, arribant fins al terme d'Alpens, on coincideixen la capçalera de la pròpia Gavarresa i la del seu afluent principal, la riera de Lluçanès.

Seguint, doncs, la conca d'aquest riu, els límits orientals del nostre treball atenyen la partió d'aigües amb la plana de Vic, deixant a dins els termes d'Olost i Oristà, i entrant al Bages pel de Santa Maria d'Oló, un traçat on l'única excepció està constituïda, en el seu extrem septentrional, pel terme de Sant Boi de Lluçanès, situat en la capçalera de la riera de Sorreigs i que hem decidit mantenir dins els marges del treball per raons de coherència geogràfica. D'aquí s'arriba al municipi osonenc de Collsuspina, part de les aigües del qual, girant a Castellterçol, van a engrossir la capçalera de la riera de Marfà, posteriorment de Calders. A partir d'aquí, els límits recorren les carenes de la Serralada Prelitoral, per sobre del Montcau i la Serra de l'Obac, al sud dels quals es troben ja les planes vallesanes; no obstant, abans d'arribar a Montserrat, la lògica de les aigües ens obliga a incorporar els termes de Vacarisses i Rellinars. Més enllà d'aquesta muntanya i per sobre del Bruc, els límits avancen ja per la comarca de l'Anoia, englobant tota la Conca d'Òdena; travessat el riu Anoia a l'alçada de Capellades, incorporen en el seu interior la vall de Santa Maria de Miralles, arribant finalment a l'antic terme del castell de Queralt, més enllà del qual els torrents corren cap al sud formant la capçalera del riu Gaià.

Des d'aquest punt, i seguint la dorsal segarrenca cap al nord, és la conca del Segre la que queda a ponent, amb una separació nítida de les aigües que passa entre les actuals comarques de l'Anoia i la Segarra i que deixa a llevant l'altiplà de Calaf i la capçalera del riu Anoia. Aquí, però, ens veiem obligats a prescindir de municipis anoiencs com Castellfollit de Riubregós o Calonge de Segarra, els quals es troben ja sobre el primer tram del riu Llobregós, que discorre en direcció nord-est per trobar el Segre més enllà de Ponts. Entrant ja en el Solsonès, cal dir que aquí es troben alguns termes municipals, com la Molsosa o Pinós, que se situen a cavall de

Mapa de l'àrea de treball amb indicació de la xarxa hidrogràfica principal i dels nuclis de referència més importants.

la partió d'aigües però que hem decidit mantenir dins els marges del nostre estudi per qüestions de coherència territorial, donat que la seva omisió comportaria un buit important entre Calaf i Riner que podria dificultar en alguns casos la comprensió de les dades exposades. Avançant cap al Prepirineu, ara els límits passen a l'oest de Solsona i Lladurs, deixant a ponent la riera de Madrona i la Ribera Salada, que corren en sentit est-oest en direcció al Segre. Novament, cal introduir una nova excepció que afecta l'extens terme municipal de Lladurs, que vessa aigües tant al Cardener com a l'esmentada Ribera Salada; en aquest cas, hem preferit incloure la totalitat del terme donada la riquesa que presenta la seva documentació altmedieval, aportant algunes dades significatives que hem considerat adient conservar. Al nord del Solsonès, els límits els trobarem sota les grans moles de Lord i Busa, sobre els cursos respectius del Cardener i l'Aigua d'Ora, on enllacen amb el punt de partida, ja al Berguedà, d'aquest recorregut.

El territori descrit s'enquadra, a excepció dels extrems dels municipis més septentrionals, que s'enfilen ja sobre els primers estreps prepirinencs, dins els límits de la Depressió Central catalana, un ample territori situat entre les altres dues grans unitats de relleu que conformen el país: el Pirineu al nord i l'anomenat Sistema Mediterrani al sud i a l'est¹⁸. A ponent, bona part d'aquesta regió s'engloba ja en la Depressió de l'Ebre, una zona que es correspon amb la conca del Segre i que, com a tal, queda al marge d'aquest treball. A llevant, la depressió s'estén fins a tocar la Serralada Transversal, en els límits orientals de la comarca d'Osona, que hem deixat igualment fora de l'estudi per la simple necessitat d'establir un llinar geogràfic assumible i coherent per al mateix.

Formada aquesta depressió a partir d'una conca marina original que s'hauria anat enfonsant, en paral·lel al creixement de les serralades pirinenca i prelitoral, durant el cicle orogènic alpí, les enormes deposicions de materials prèvies aportades pels rius i torrents que hi desguassaven es troben a la base de les grans masses de conglomerats que avui la circumden, com les serres de Montserrat i de Sant Llorenç del Munt, pel que fa a la Serralada Prelitoral, i les serres de Busa, Bastets i la Quar, en relació al Prepirineu¹⁹. En la seva part central, però, s'hi dipositaren materials més fins que han donat peu a la formació de margues, calcàries margoses

---

¹⁸ SACASAS, J., *Geografia de Catalunya*, 38-40.

¹⁹ PANAREDA, J.M., *Resum de geografia física de Catalunya*, 37-40.

i gresos que constitueixen el subsòl geològic immediat, d'origen terciari, que hom troba en bona part de la Catalunya Central. Els materials quaternaris sobreposats, per la seva banda, es restringeixen a alguns fons de vall on s'han format terrasses fluvials constituïdes per sorres, graves i còdols²⁰.

Mapa de Catalunya amb indicació aproximada de l'àrea de treball en relació a les principals unitats de relleu (base estreta de PANAREDA, J.M., *Resum de geografia física de Catalunya*, 24).

En si, el relleu de la Depressió Central en l'àrea de la Catalunya Central, malgrat el seu nom, és en general irregular, comprenent habitualment dues subunitats de relleu que s'alternen en el paisatge. Així, d'una banda trobem algunes conques d'erosió, enclotades i voltades de muntanyes, formades a partir del desgast sofert per l'acció constant dels cursos d'aigua en aquelles zones de materials més tous. Cal destacar entre elles, per al cas que ens afecta, el pla de Bages, amb uns 125 km² d'extensió i una alçada situada entre els 200 i els 300 metres per sobre del nivell del mar, producte de l'acció erosiva dels rius Llobregat i Cardener sobre els gresos i margues eocènics²¹. La Conca d'Òdena, al sud-oest de l'anterior, fou generada pel

²⁰ CAHNER, M. (dir.), *Gran Geografia Comarcal de Catalunya. Bages, Berguedà, Solsonès*, 6.

²¹ CAHNER, M. (dir.), *Gran Geografia Comarcal de Catalunya. Bages, Berguedà, Solsonès*, 7.

curs de l'Anoia, i presenta, per la seva banda, una alçada mitjana una mica més elevada, d'entre 350 i 400 metres per sobre del nivell del mar²².

En segon lloc, cal constatar la presència, habitualment com a separació entre conques hidrogràfiques, d'altiplans més o menys extensos que presenten una notable horitzontalitat i que s'acostumen a situar en la franja d'alçada que es troba entre els 600 i els 800 metres per sobre del nivell del mar. Prenen l'aspecte de plataformes tabulars, amb materials més durs que han resistit millor l'acció erosiva de les aigües. Els més importants de la nostra àrea són, per començar, l'altiplà de Calaf, el qual, de fet, s'integra en el més gran altiplà de la Segarra, seguit dels altiplans del Moianès i del Lluçanès, aquest darrer, com hem vist anteriorment, en el límit entre les conques del Llobregat i del Ter. Hi ha, a més, altres altiplans d'origen similar però de més petites dimensions, que juguen també un rol important pel que fa als models d'assentament humà al llarg de la història, entre els que es poden citar els corresponents a les dues serres de Pinós, respectivament a l'esquerra del Llobregat i a la dreta del Cardener, la de Castelladral, entre ambdós rius, i la de Rubió, que comprèn bona part del territori situat entre la riera de Rajadell i la conca d'Òdena.

Pel que fa al clima, les terres de la Catalunya Central presenten de forma genèrica trets pertanyents al que es considera un clima mediterrani continental, propi de zones d'alçada mitjana i relativament allunyades dels fluxos marítims directes, condicions que les aproximen a l'anomenada "Catalunya seca" però que varien sensiblement segons la latitud, amb majors precipitacions i temperatures més fredes com més s'avança vers el nord, especialment en la zona de contacte amb el Prepirineu que s'estableix a les comarques d'Osona, en l'altiplà del Lluçanès, del Berguedà i del Solsonès²³.

En relació a la xarxa hidrogràfica, i com venim exposant, l'àrea de treball es correspon, malgrat alguns serrells ja advertits, amb la conca mitjana del riu Llobregat, riu que, descendint al llarg de 170 km. en sentit nord-sud del Pirineu fins la costa, posseeix la conca hidrogràfica més extensa, amb prop de 5000 km², de

---

²² CAHNER, M. (dir.), *Gran Geografia Comarcal de Catalunya. Alt Penedès, Baix Penedès, Garraf, Anoia*, 268-272.

²³ SACASAS, J., *Geografia de Catalunya*, 71-72; PANAREDA, J.M., *Resum de geografia física de Catalunya*, 77-80; CAHNER, M. (dir.), *Gran Geografia Comarcal de Catalunya. Bages, Berguedà, Solsonès*, 189 i 338-339; CAHNER, M. (dir.), *Gran Geografia Comarcal de Catalunya. Osona, Ripollès*, 12.

l'anomenada xarxa Pirineu-Mediterrània, diferenciada de la de l'Ebre i dels corrents relativament curts que corren entre la Serralada Prelitoral i el mar. En aquest sentit, tant el Llobregat com els seus afluents més importants, entre els que cal considerar el Cardener i la riera de Merlès, gaudeixen d'una aportació d'aigües que assegura un cabal força notable durant tot l'any, amb les seves evidents fluctuacions estacionals que, a causa del règim pluvial, registren màxims a la primavera i a la tardor i èpoques eixutes a l'hivern i a l'estiu. Aquestes condicions provoquen que la Catalunya Central s'inclogui en la seva major part, a excepció d'algunes poques àrees situades a més alçada en la seva part més septentrional, dins la regió biogeogràfica mediterrània, on predominen les alzines, les carrasques i els pins com espècies arbòries més esteses, amb el seu sotabosc corresponent²⁴, uns conjunts vegetals sotmesos als periòdics però devastadors incendis forestals que puntualment assolen la regió.

Des del segle XX en retrocés davant els boscos, els terrenys agrícoles es dediquen actualment de forma majoritària al conreu del cereal, si bé, sobretot a l'àrea del Bages, la vinya havia tingut un paper preponderant especialment des de la seva expansió accelerada a partir del segle XVIII. Així, avui és ben usual, com succeeix en alguns dels nostres jaciments, observar en vessants emboscats la presència d'estructures construïdes, marges i barraques, testimonis d'aquest període de creixement de la viticultura²⁵.

En tractar-se d'un estudi històric bàsicament territorial, en el sentit que intenta definir i comprendre l'evolució històrica de les societats instal·lades sobre un marc geogràfic establert durant un període cronològic concret, en aquest cas l'alta edat mitjana, la tria d'aquest marc cal que, a més de ben definida, estigui justificada. Així, és d'entrada evident que la conca mitjana del riu Llobregat no correspon a cap circumscripció administrativa de l'època estudiada ni s'adiu amb els límits de cap comtat, bisbat o territori d'origen antic. Ben al contrari, són diversos els àmbits de poder polític i religiós altmedievals que hi coincideixen. Així, hi trobem tot el sector occidental del comtat d'Osona, també atribuït en la documentació de l'època a Manresa²⁶, el meridional del comtat de Berga, adscrit políticament al de

---

²⁴ SACASAS, J., *Geografia de Catalunya*, 86-94 i 102-106.

²⁵ CAHNER, M. (dir.), *Gran Geografia Comarcal de Catalunya. Bages, Berguedà, Solsonès*, 13-14.

²⁶ Cal exceptuar en aquest punt bona part de l'altiplà del Lluçanès i també del Moianès, vinculats únicament a Osona. En tot cas, les referències al comtat de Manresa, per cert ben habituals,

Cerdanya²⁷, i bona part de l'actual Solsonès, àrea d'expansió del comtat d'Urgell, blocs als que caldria afegir el sector meridional de la Conca d'Òdena, sota la influència del comtat barceloní. Pel que fa a les divisions eclesiàstiques, el bisbat de Vic s'estendria per l'àrea d'expansió del propi comtat osonenc, mentre que el d'Urgell integraria, a banda dels urgellencs, els territoris adscrits a Cerdanya.

En aquest sentit, és òbvia la natura geogràfica de l'àmbit d'anàlisi triat, essent aquest l'únic criteri considerat, una decisió presa fonamentalment en raó del tipus d'estudi que es pretenia desenvolupar. Així, si el que es volia era dur a terme un estudi històric basat en l'anàlisi de l'evolució del poblament, dels assentaments i del territori, més enllà de la simple consignació dels esdeveniments polítics, i amb la Catalunya Central com a escenari, les demarcacions polítiques conegudes esdevenien un marc excessivament rígid a la vegada que arbitrari, tenint en compte les contínues modificacions sofertes, especialment detectables per a l'època comtal, on la conquesta llavors verificada i les fluctuacions polítiques que l'acompanyaren promogueren la creació d'entitats territorials poc indicades per a constituir l'escenari d'un estudi com aquest. Per la seva banda, és tan poc el que sabem sobre les circumscripcions anteriors al segle X que qualsevol intent de destriar una àrea concreta de treball es podia considerar per força arbitrari. Davant d'això, es va creure convenient delimitar una àrea geogràfica coherent que permetés el desenvolupament dels objectius plantejats i, en aquest sentit, la conca mitjana del Llobregat, tal i com és descrita més amunt, pensem que oferia un escenari ajustat a les nostres necessitats. Amb una àrea aproximada d'uns 3000 km², les seves dimensions oferien una perspectiva prou general per copsar alguns fenòmens de gran abast, a la vegada que permetia acostaments de detall que podien integrar-se sense problemes en el marc genèric.

En tot cas, el propi arc cronològic de l'estudi demanava d'alguna manera un context geogràfic d'aquestes característiques, atès que la recerca sobre l'època altmedieval, si més no tal i com l'hem volgut desenvolupar, i tenint en compte els registres a treballar, requereix de l'observació a partir de nivells de detall

---

corresponen, però, a una denominació geogràfica i no político-administrativa, prerrogativa aquesta sempre assignada al comtat d'Osona (ABADAL, R. d., *Els primers comtes catalans*, 90-91).

²⁷ Considerat anteriorment *pagus* o *territorium*, el *comitatu Bergitano* es documenta així per primer cop l'any 941, moment a partir del qual s'imposa aquesta nomenclatura (CAMPRUBÍ, J., *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat*, 23-27).

sobreposats, des de l'estructura més petita d'un jaciment fins a territoris de dimensions considerables.

El desenvolupament de l'arqueologia medieval a la Catalunya Central.

L'estudi de l'Edat Mitjana des d'una perspectiva arqueològica a les comarques de la Catalunya Central és relativament recent, més si parlem d'una pràctica arqueològica científica i vinculada a projectes de recerca més o menys estables.

Més enllà, doncs, de les iniciatives locals que tingueren lloc durant bona part del segle XX, hem de començar esmentant els treballs efectuats per l'equip del professor Alberto del Castillo i continuats pel professor Manuel Riu, del Departament d'Història Medieval de la Universitat de Barcelona, treballs que, repartits arreu de Catalunya, tingueren en les comarques del Berguedà, Solsonès i Bages un escenari d'acció principal a partir dels anys cinquanta del segle XX²⁸, unes comarques, especialment en el cas de la primera, on, de fet, ja s'estava treballant en jaciments arqueològics de variada cronologia prehistòrica i protohistòrica.

Fruit del treball d'aquest equip fou l'excavació per part del professor Alberto del Castillo l'any 1959 del jaciment de Casa en Ponç, a Berga, un conjunt arqueològic format per diversos forns, amb produccions ceràmiques d'entre finals del segle XII i tot el segle XIII²⁹. Tanmateix, aquests no foren els primers forns medievals localitzats a la rodalia, doncs el mateix M. Riu havia estudiat amb anterioritat, els anys 1948-50, un forn prop de l'església de Santa Creu d'Ollers, a Guixers, ja a la Vall de Lord, prop de Sant Llorenç de Morunys, en un cas paradigmàtic de conjunció de fonts toponímiques i arqueològiques³⁰. L'any següent començaren les prospeccions a l'anomenat Castellot de Viver, on es desenvoluparen excavacions

---

²⁸ Per a una síntesi d'aquests treballs, veure RIU, M., "Els inicis de l'arqueologia medieval a Catalunya".

²⁹ PADILLA, I., "Contribución al estudio de las cerámicas grises catalanas de época medieval: el taller, los hornos y la producción de Casampons"; DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 129-130.

³⁰ RIU, M., "El taller de ceràmica medieval de Santa Creu d'Ollers"; DDAA, *Catalunya Romànica, XIII. El Solsonès. La Vall d'Aran*, 116-118; RIU, M., "L'arqueologia medieval al Solsonès", 21. Posteriorment, encara se n'estudià un altre cas a Cal Vila de Vilamantells, al mateix municipi que l'anterior (RIU, M., "Un nou dipòsit de ceràmiques grises, datable de la primera meitat del segle XI, a la Vall de Lord (municipi de Guixers, comarca del Solsonès, província de Lleida)").

en els dos anys immediatament posteriors, una fortificació documentada ja a inicis del segle X i que mostra diversos elements no sempre d'una mateixa cronologia³¹. En el sector septentrional del Berguedà, en aquests mateixos anys s'iniciaren treballs de diversa entitat en altres jaciments. Així, l'any 1961 s'efectuaren diverses cales en el vilatge rupestre de la Jaça, a Cercs, un conjunt datat al segle XIII format per petits habitacles adossats a una balma. En paral·lel a aquests treballs, i en aquest mateix municipi de Cercs, s'excavà l'anomenat mas A de Vilosiu, un establiment també adossat a una roca format per diverses habitacions, amb un abandonament situat vers mitjans del segle XIV³². Anys més tard, la recerca en aquest espai seria represa amb l'excavació del mas B de Vilosiu, a poca distància de l'anterior, de dimensions una mica més reduïdes i amb un moment d'abandonament coetani³³. Al municipi de Guixers, podem afegir encara l'excavació, l'any 1970, del Mas de la Creu de Pedra per part de M. Riu, una construcció formada per tres àmbits contigus adossats a una roca, ocupat, segons el seu parer, des del segle XI fins la Baixa Edat Mitjana, amb alguna reocupació moderna³⁴. Un altre jaciment que fou objecte d'atenció per part d'aquest equip fou l'anomenat Roc de Palomera, a Saldes, on els treballs de prospecció i d'excavació puntual duts a terme l'any 1971 per part de M. Riu posaren al descobert les restes d'un vilatge medieval construït al capdamunt d'un espadat i protegit pel mateix cingle i una muralla³⁵. Aquest mateix equip tingué oportunitat d'estendre els seus treballs a les veïnes comarques del Bages i Osona, amb l'excavació puntual, l'any 1962, d'algunes de les tombes de la necròpolis de la desapareguda església de Santa Cecília de Vilaforns, prop de Balsareny³⁶, i de les restes associades a l'església de Santa Creu de Joglars, entre els anys 1966 i 1968³⁷.

---

³¹ De fet, els resultats de l'excavació no han estat mai publicats amb detall, i cal que ens remetem a la descripció del conjunt donada per Jordi Bolòs a DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 504-510.

³² DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 238-241.

³³ BOLÒS, J., "Aportació al coneixement de l'hàbitat isolat d'època medieval: el mas B de Vilosiu (Berguedà, Catalunya)"; DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 241-242; DDAA, *Catalunya Romànica, XXVII. Visió de síntesi, restauracions i noves troballes. Bibliografia. Índexs generals*, 182.

³⁴ RIU, M., "El manso de "La Creu de Pedra" en Castelltort, municipio de Guixers (provincia de Lérida)"; DDAA, *Catalunya Romànica, XXVII. Visió de síntesi, restauracions i noves troballes. Bibliografia. Índexs generals*, 118-119; RIU, M., "L'arqueologia medieval al Solsonès", 20.

³⁵ DDAA, *Catalunya Romànica, XXVII. Visió de síntesi, restauracions i noves troballes. Bibliografia. Índexs generals*, 191.

³⁶ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 126-127.

³⁷ PADILLA, J.I., "La necròpolis de Santa Creu de Joglars (Osona)".

També els establiments monàstics medievals foren objecte d'estudi i d'excavacions arqueològiques, com ho demostren els treballs dirigits entre els anys 1962 i 1967 pel mateix professor A. del Castillo a Sant Pere de Graudescales, a la Vall d'Ora, monestir benedictí entre els segles X i XII, els resultats dels quals foren publicats anys més tard³⁸. Així mateix, un altre dels conjunts monàstics que centrà l'atenció d'aquest equip barceloní fou el monestir de Sant Sebastià del Sull, a Saldes, on s'hi realitzaren diverses campanyes d'excavació durant els anys setanta del passat segle³⁹. L'església de Santa Maria de Sorba, en el municipi de Montmajor, en l'extrem sud-occidental del Berguedà i a tocar de Cardona, fou objecte també de dues campanyes d'excavacions arqueològiques els anys 1977 i 1979⁴⁰, treballs a partir dels quals es proposà una seqüència evolutiva de l'edifici i la presència primigènia d'un petit edifici sepulcral d'època tardoantiga, unes hipòtesis que han estat matisades posteriorment per una altra intervenció⁴¹. Igualment, també es proposà una cronologia tardoantiga per a l'ocupació final del jaciment de Can Maurí, en un estrep rocallós per sobre dels 1.200 metres d'alçada situat al nord de Berga; aquí, els treballs realitzats pels professors A. del Castillo i M. Riu l'any 1961 consistiren en alguns sondejos que, per altra banda, constataren una ocupació prèvia en època iberoromana⁴².

Uns altres treballs, si bé no d'excavació sistemàtica, foren els desenvolupats per J.I. Padilla, també de la Universitat de Barcelona, a la malmesa església de Sant Pere de les Cigales, en el terme de Navàs, on es desenrunà la capçalera de la mateixa⁴³, o l'execució de diversos sondejos per part del professor M. Riu a l'església de Sant Serni del Grau, a la Vall de Lord⁴⁴. Anys més tard, el 1996, el mateix I. Padilla, en col·laboració amb A. Galera, inicià l'excavació del Puig de Palà de Coma, a Cardona, un jaciment format per diverses estructures agrupades, entre elles una torre, una sala noble i diverses vivendes, un conjunt amb orígens suposadament altmedievals

---

³⁸ PADILLA, J.I., "Aportación al estudio de la estructura económica de un monasterio altomedieval. Un prototipo: Sant Pere de Graudescales"; DDAA, *Catalunya Romànica, XIII. El Solsonès. La Vall d'Aran*, 177-186; RIU, M., "L'arqueologia medieval al Solsonès", 19-20.

³⁹ DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 458-463.

⁴⁰ RIU, M., "Excavacions arqueològiques a Santa Maria de Sorba"; DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 331-336.

⁴¹ DDAA, *Catalunya Romànica, XXVII. Visió de síntesi, restauracions i noves troballes. Bibliografia. Índexs generals*, 188-189.

⁴² CASTILLO, A. del; RIU, M., "El poblado bergistano de Camp-Maurí".

⁴³ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Berguedà*, 346-347.

⁴⁴ RIU, M., "Excavació d'urgència a l'ermita de Sant Serni del Grau (Partida de Vilamantells, municipi de Guixers)".

i que sembla abandonar-se entrada ja l'època moderna⁴⁵. El professor M. Riu, per altra banda, avalà també les excavacions dirigides per J.M. Badia, del Patronat d'Amics de Serrateix, a l'església de Sant Pere d'aquest petit nucli, uns treballs desenvolupats entre els anys 1987 i 1991 que, si bé romanen encara pràcticament inèdits, ajudaren a configurar una seqüència evolutiva de l'edifici⁴⁶.

En conjunt, doncs, la feina desenvolupada des de la Universitat de Barcelona ha estat considerable, amb una trajectòria de més de quaranta anys d'intervencions en múltiples jaciments de cronologia medieval però de natura diversa, on s'hi troben assentaments rurals isolats o agrupats, edificis religiosos, cementiris i fortificacions, una trajectòria que ha contribuït al desenvolupament i consolidació de l'arqueologia medieval a Catalunya com a disciplina reconeguda en el seus objectius i plantejaments científics, si bé, com s'ha apuntat anteriorment, són més aviat pocs els conjunts netament altmedievals on s'ha intervingut.

Aquesta no ha estat, però, la única institució que ha esmerçat esforços en l'estudi arqueològic de jaciments medievals. Fora de l'àmbit universitari, el Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona, creat l'any 1914 sota el nom de Servei de Catalogació i Conservació de Monuments, ha estat responsable d'un nombre molt important d'intervencions on s'han conjugat la restauració d'edificis emblemàtics i l'anàlisi arqueològica dels mateixos⁴⁷. És evident que les premisses d'on parteixen els estudis efectuats per aquest organisme han estat subjectes als objectius prioritaris d'intervenció en el patrimoni edificat, un escenari on la intervenció arqueològica s'entén com un complement i una guia del propi projecte de recuperació arquitectònica. En aquest sentit, no es pot parlar d'un projecte de recerca bastit en base a uns objectius d'investigació específics, ja que el lloc i el moment d'intervenció s'estableixen en funció de prioritats administratives, però sí d'un programa d'actuacions que feliçment ha incorporat l'estudi arqueològic dels monuments i que, a partir d'aquí, ha generat un voluminós conjunt de dades que d'una altra manera avui no formarien part del

---

⁴⁵ Malauradament, els resultats detallats del projecte romanen encara inèdits (PADILLA, J.I.; GALERA, A., "El Puig de Palà de Coma (ss. X-XVI) (Bergús, Cardona, Bages)").

⁴⁶ DDAA, *Catalunya Romànica, XXVII. Visió de síntesi, restauracions i noves troballes. Bibliografia. Índexs generals*, 192-193.

⁴⁷ Existeix un útil recull de la bibliografia generada per les actuacions d'aquest organisme, almenys fins l'any 1998, a LÓPEZ, A.; CAIXAL, A., "Bibliografia essencial sobre jaciments de l'època medieval estudiats pel Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona".

corpus informatiu que posseïm. No cal dir, doncs, que els treballs portats a terme des d'aquesta institució contemplen bàsicament l'estudi de monuments significatius com ara esglésies, castells o ponts; per tant, s'escapen habitualment del seu camp d'actuació altres tipus d'establiments de característiques més modestes i sense significació monumental conservada com podrien ser els assentaments agrícoles o les necròpolis isolades.

Pel que fa als edificis religiosos, segurament els més treballats per l'equip de professionals vinculat al Servei del Patrimoni Arquitectònic Local, cal fer una primera menció a l'excavació de les esglésies de Sant Vicenç de Rus⁴⁸, a Castellar de n'Hug, i Sant Quirze de Pedret⁴⁹, a Cercs, que, juntament amb la dilatada intervenció al monestir de Sant Llorenç prop Bagà, a Guardiola de Berguedà⁵⁰, conformen el nucli central d'actuació del Servei en aquesta comarca pel que fa a edificis que han ofert un més gran volum d'informació històrica i arqueològica, un grup al que cal afegir encara les intervencions més recents, com ara la realitzada a l'església de Sant Sadurní de Rotgers, a Borredà⁵¹. Al Bages han estat també diverses les esglésies excavades de forma total o parcial en diferents punts de la comarca. És el cas del temple de Sant Bartomeu de Navarcles i la capella gòtica de Sant Pere de Castellfollit del Boix, excavades ambdues l'any 1985⁵², o de l'església de Santa Magdalena del Pla, al Pont de Vilomara i Rocafort, excavada l'any 1986⁵³; en aquest darrer municipi, anys més tard, el Servei encara ha dut recentment a

---

⁴⁸ LÓPEZ, A. (dir.), "Església de Sant Vicenç del Rus"; DDAA, *Catalunya Romànica*, XII, 178-185.

⁴⁹ LÓPEZ, A.; CAIXAL, A., "Església de Sant Quirze de Pedret, Cercs. Excavacions arqueològiques. Campanyes 1989-1992".

⁵⁰ Els treballs referents a aquest jaciment són múltiples; en citem alguns: LÓPEZ, A.; CAIXAL, A., "Excavacions al monestir de Sant Llorenç prop Bagà, Guardiola de Berguedà. Campanyes 1984-1989"; LÓPEZ, A.; CAIXAL, A., "Resultats dels darrers treballs d'excavació al monestir de Sant Llorenç prop Bagà (Guardiola de Berguedà)"; LÓPEZ, A.; CAIXAL, A.; VILA, J.M., "El monestir de Sant Llorenç prop Bagà (Guardiola de Berguedà). Assaig d'evolució històrica"; LÓPEZ, A.; CAIXAL, A.; VILA, J.M., "El recinte medieval del monestir de Sant Llorenç prop Bagà (Guardiola de Berguedà). Campanyes arqueològiques dels anys 2000-2004".

⁵¹ VILA, J.M., "Estudi històric i arqueològic de l'església de Sant Sadurní de Rotgers (Borredà, Berguedà)".

⁵² CAIXAL, A.; SOLÉ, X., "Resultats de l'excavació a la capella de Sant Bartomeu de Navarcles (Bages), Barcelona"; FIERRO, X.; CLUA, M., "La interpretació de la iglesia de Sant Pere de Castellfollit del Boix a la luz de la excavació de la capella gòtica adosada a la fachada septentrional del templo"; LÓPEZ, A., "Les recerques arqueològiques a Sant Bartomeu de Navarcles, Santa Magdalena del Pla, Sant Pere de Castellfollit del Boix i el Pont Vell de Castellbell i el Vilar", 15-17 i 20-23; DDAA, *Catalunya Romànica*, XXVII, 177-178.

⁵³ AGUILAR, A., "Recerca arqueològica a Santa Magdalena del Pla (El Pont de Vilomara, Bages)"; LÓPEZ, A., "Les recerques arqueològiques a Sant Bartomeu de Navarcles, Santa Magdalena del Pla, Sant Pere de Castellfollit del Boix i el Pont Vell de Castellbell i el Vilar", 17-20; DDAA, *Catalunya Romànica*, XXVII. *Visió de síntesi, restauracions i noves troballes. Bibliografia. Índexs generals*, 178-179.

terme diverses intervencions arqueològiques a Santa Maria de Matadars⁵⁴. Al nord-oest de la comarca, encara podríem afegir l'excavació d'alguns espais de l'església de Sant Miquel de Cardona entre els anys 1987 i 1989⁵⁵ i les recents intervencions a les esglésies de la Mare de Déu del Roser i de Sant Salvador del Quer, ambdues a Súria⁵⁶. A l'Anoia també han estat importants les intervencions realitzades en edificis religiosos, entre les que cal destacar les dutes a terme a Santa Maria de Rubió⁵⁷, Santa Càndia d'Orpí⁵⁸, Sant Jaume Sesoliveres⁵⁹ o Sant Miquel de Veciana⁶⁰.

Pel que fa a castells, cal esmentar l'excavació al castell de Callús l'any 2000, uns treballs que permeteren un millor coneixement de l'evolució d'aquest conjunt, totalment enrunat⁶¹, així com l'excavació al castell de Coaner, de característiques i orígens similars a l'anterior⁶². Per altra banda, podríem afegir encara l'estudi arqueològic de l'antiga casa rectoral de Castellnou de Bages, on avui s'hi troba el cementiri de la localitat i per a la qual es proposen uns orígens en el segle X⁶³, i l'excavació de la Torre del Breny, a Castellgalí, un monument funerari romà reutilitzat en èpoques posteriors⁶⁴. A l'Anoia cal destacar la intervenció al castell de Boixadors, a Sant Pere Sallavinera, i l'excavació en una de les torres del recinte fortificat del castell d'Òdena⁶⁵.

A les comarques de Lleida, a les quals pertany administrativament el Solsonès, aquest paper de garant de l'estudi científic dels monuments a restaurar ha estat

---

⁵⁴ LÓPEZ, A.; CAIXAL, A.; GÓMEZ, A., "L'excavació arqueològica a l'entorn immediat de l'església de Santa Maria de Matadars o del Marquet (El Pont de Vilomara i Rocafort, Bages)".

⁵⁵ LÓPEZ, A. (coord.), *Església de Sant Miquel de Cardona. Memòria d'Arqueologia i Història*.

⁵⁶ CASAS, J., "L'excavació a l'església de Sant Salvador del Quer (Súria)"; PANCORBO, A., "Les campanyes d'excavació de 2004 a l'església de la Mare de Déu del Roser (Súria, Bages)".

⁵⁷ LÓPEZ, A. (coord.), *Església de Santa Maria de Rubió. Memòria d'Arqueologia i Història*.

⁵⁸ GONZÁLEZ, A. (dir.), *Església de Santa Càndia d'Orpí*.

⁵⁹ LÓPEZ, A.; FIERRO, X.; CAIXAL, A., "Resultats de l'excavació a l'església de Sant Jaume Sesoliveres (Igualada, Anoia)".

⁶⁰ SOLÉ, F.X., "Excavacions a l'església de Sant Miquel de Veciana".

⁶¹ CAIXAL, A.; PANCORBO, A., "El castell de Godmar (Callús, Bages). Evidències arqueològiques i estudi dels materials"; CAIXAL, A.; PANCORBO, A., "L'excavació del castellet de Gotmar (Callús, Bages)".

⁶² PUJADES, J.; BRÚ, R., "Torre i castell de Coaner. L'excavació. Els grafits".

⁶³ Les publicacions que hi fan referència són diverses, si bé ens remetem a una monografia de recent publicació: LÓPEZ, A. (coord.), *Antiga casa rectoral de Castellnou de Bages. Memòria d'Arqueologia i Història*.

⁶⁴ FIERRO, J., "La Torre del Breny (Castellgalí). Un exemple de reutilització d'un monument funerari romà".

⁶⁵ LÓPEZ, A. (coord.), *Castell de Boixadors. Sant Pere Sallavinera. Memòria d'Arqueologia i Història*; FIERRO, J., "Excavaciones en una torre del recinto fortificado de Odena (Barcelona)"; FIERRO, J., "Arqueología y espacio de la torre albarrana del castillo de Òdena".

protagonitzat pel Servei d'Arqueologia de l'Institut d'Estudis Ilerdencs⁶⁶. L'exemple més clar el tenim en la intervenció al castell d'Ardèvol, amb les seves dues torres consecutives i àmbits adjacents⁶⁷.

Amb l'adquisició de les competències sobre el patrimoni arqueològic per part de la Generalitat de Catalunya l'any 1981 i la creació del Servei d'Arqueologia, s'obrí un nou escenari en la seva gestió i protecció, unes noves circumstàncies que no són alienes al gran desenvolupament de l'arqueologia d'ençà dels anys vuitanta del passat segle. Aquest creixement exponencial del nombre d'actuacions arqueològiques, derivades a partir dels moviments de terres per part de l'obra pública o privada o d'altres necessitats peremptòries que han forçat l'aplicació de treballs arqueològics explica l'aparició en els darrers decennis d'empreses privades que, a instàncies de l'administració i sota el seu control, assumiran bona part de la gestió del que s'havia anomenat intervencions arqueològiques d'urgència i que amb el temps han anat derivant en programes i protocols d'actuació preventiva, motivats tant a partir de l'execució d'obres com per encàrrecs d'administracions per altres motius.

No pretenem aquí i ara fer un repàs exhaustiu de totes les intervencions d'aquestes característiques realitzades a la Catalunya Central sobre jaciments medievals, doncs totes es troben ben inventariades al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, on es disposa de totes les memòries fins al moment entregades, sinó que esmentarem aquelles actuacions més significatives i de major relleu, cenyint-nos, excepte en alguna escassa excepció, als treballs sobre els que es disposa de publicacions relatives als seus resultats.

En relació a l'àmbit urbà, han estat diverses les actuacions practicades a la ciutat de Manresa que han contribuït a la comprensió del seu desenvolupament durant l'Edat Mitjana, especialment en els seus segles finals, sobretot en relació al seu traçat emmurallat⁶⁸. Cal fer, però, una especial menció dels treballs realitzats a la Seu, al Puig Cardener, treballs que entronquen amb altres d'anteriors que es

---

⁶⁶ GONZÁLEZ, J.R., "Evolució conceptual i metodològica a través dels darrers 17 anys d'intervencions en arqueologia medieval i moderna de l'Institut d'Estudis Ilerdencs de la Diputació de Lleida".

⁶⁷ GONZÁLEZ, J.R.; MARKALAIN, J., "La torre d'Ardèvol (Pinós de Solsonès)"; GONZÁLEZ, J.R.; MARKALAIN, J.; VILADRICH, J., "Recuperació de la torre d'Ardèvol (Pinós de Solsonès, Lleida)".

⁶⁸ DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 228-231; MIQUEL, M.; VILA, J.M., "Darreres intervencions arqueològiques a les muralles de la ciutat de Manresa".

remunten pràcticament a inicis del segle XX⁶⁹. Més enllà de Manresa, altres nuclis presenten nivells i estructures arqueològiques medievals fruit d'actuacions preventives, com és el cas de Cardona, un dels centres territorials més importants de la Catalunya Central durant l'Edat Mitjana⁷⁰.

En l'àmbit rural, cal esmentar en un lloc preferent les excavacions fetes a partir de diverses campanyes durant els anys vuitanta a la vil·la romana de Boades, a Castellgalí, un jaciment emblemàtic dins de l'arqueologia bagenca que ja havia estat parcialment excavat durant els anys trenta del mateix segle⁷¹. Un procediment semblant han seguit les actuacions efectuades al jaciment antic i medieval de Matacans, a Artés, on, als treballs duts a terme per un grup d'afezionats entre els anys 1977 i 1981, cal afegir noves campanyes d'estudi de materials i d'excavació en els anys 1988 i 1991 dins d'un programa universitari de recerca, dirigides en bona part pel mateix equip responsable de les darreres campanyes al jaciment de Boades, que acabem de veure⁷².

Cal destacar també l'excavació d'un dels clapers del Collet dels Clapers de Segué, a Pinós de Solsonès, on aparegueren diversos àmbits d'un habitatge de cronologia altmedieval reculada⁷³. Amb una cronologia en l'altre extrem de l'Edat Mitjana, cal citar igualment l'excavació del mas baixmedieval de Mas Gassia, un jaciment que havia estat anys enrere identificat amb la Torre Xinverga documentada a Sallent⁷⁴. Interpretat com un mas de plena Edat Mitjana, el jaciment de Pla de Sanç, a Sant Salvador de Guardiola, ofereix, no obstant i al nostre entendre, possibilitats clares

---

⁶⁹ DAURA, A.; SÀNCHEZ, E., *El Puig Cardener de Manresa. Prospeccions realitzades el 1986*; DAURA, A.; SÀNCHEZ, E., "Sondeigs arqueològics al Puig Cardener (Manresa)"; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 186-189; SÀNCHEZ, E., "La intervenció arqueològica a la capella dels claustrers de la Seu de Manresa".

⁷⁰ GUTIÉRREZ, D.; MORERA, J., "Alguns aspectes de l'evolució de la Plaça de Santa Eulàlia de Cardona: l'exemple de les finques 11, 12 i 13".

⁷¹ DAURA, A.; PARDO, D., "Nous testimonis de la baixa romanitat a les conques mitjana i alta del Cardener i el Llobregat"; DAURA, A.; PARDO, D., "Restes romanes baix-imperials a la conca mitjana-alta del riu Llobregat (noves dades per a un panorama poc conegut)", 38-43; DAURA, A.; PARDO, D., "Les excavacions arqueològiques a la vil·la romana de Boades (Castellgalí). Campanyes de 1986 i 1987"; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 153-159 i 183-185.

⁷² DAURA, A.; PARDO, D.; PIÑERO, J., "El jaciment arqueològic de Matacans (Artés). Ressenya dels treballs realitzats entre 1988 i 1991"; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 205-208.

⁷³ GUÀRDIA, J., "El Collet dels Clapers de Segué: un habitat alt-medieval al Solsonès".

⁷⁴ MORERA, J., "Torre Xinverga (Mas Gassia): l'excavació arqueològica d'un mas d'època medieval (Sallent, Bages)".

de presentar una cronologia més antiga, si bé les dades publicades fins ara han estat escasses⁷⁵.

També diversos cementiris no eclesiàstics de cronologia tardoantiga o altmedieval han estat excavats total o parcialment a partir d'intervencions preventives o d'urgència. Podem citar els casos del Collet del Cargol⁷⁶, a Sant Mateu de Bages, de Cal Banyes, a Súria⁷⁷, del Collet de la Plana, a Pinós⁷⁸, de la Païssa, a Monistrol de Calders⁷⁹, o de Pertegàs, a Calders, objecte d'un apartat monogràfic en aquest mateix treball.

Pel que fa a les intervencions practicades sobre fortificacions, sovint, com en el cas dels edificis religiosos, com a pas previ a projectes de recuperació i restauració dels monuments, podem citar l'excavació de la torre de la Pobla o de Fusteret, a Súria⁸⁰, o l'excavació de la torre de la Minyona, antiga torre central del castell de Cardona⁸¹.

Entre els edificis religiosos, bàsicament esglésies i monestirs, cal destacar les intervencions desenvolupades a Sant Benet de Bages⁸², on un programa d'excavacions arqueològiques ha acompanyat la restauració i adequació dels espais de l'antic monestir en la seva recent reconversió. Així mateix, s'ha donat el cas d'algunes intervencions puntuals sobre cementiris d'esglésies medievals, sense afectar el propi edifici, com en el cas de Sant Quintí de Taravil, a Capolat⁸³. També cal incorporar a aquest grup l'excavació efectuada a la Plaça Vella d'Artés, per tal com afectava l'àrea corresponent a la nau de l'església de Santa Maria, un solar on es van localitzar les restes molt arrasades d'un temple anterior d'origen tardoantic⁸⁴. Un altre temple parroquial estudiat ha estat el de Sant Pere d'Or, a Santpedor, on s'han identificat diverses fases constructives⁸⁵, tal i com succeeix

---

⁷⁵ ARCOS, R., "L'evolució d'un mas medieval al Pla de Sanç, Sant Salvador de Guardiola (el Bages)".

⁷⁶ SÀNCHEZ, E.; OLIVARES, D., "La intervenció arqueològica al Collet del Cargol. Estudi d'una necròpolis d'època visigòtica al Bages".

⁷⁷ VILA, J.M., "Arqueologia a Súria. Darreres intervencions", 19-22.

⁷⁸ OLIVARES, D., "L'arqueologia a la Catalunya central els darrers anys", 14.

⁷⁹ ROIG, A.; ROIG, J., "La necròpoli de la Païssa (Monistrol de Calders): el poblament d'època visigòtica al Bages (segles VI-VII)".

⁸⁰ MORERA, J., "L'excavació arqueològica de la torre de la Pobla (Súria, Bages)".

⁸¹ VILA, J.M.; ARCOS, R., "La Torre de la Minyona del castell de Cardona, evolució i transformació (segles XI-XX)".

⁸² SUBIRANAS, C.; VILA, G., "El monestir de Sant Benet de Bages. Intervencions arqueològiques a l'església i a l'ala de llevant".

⁸³ GUÀRDIA, J., "La necròpolis de Sant Quintí de Taravil (Capolat, Berguedà)".

⁸⁴ JULIÀ, J.R.; KLIEMANN, K., "Excavacions arqueològiques a la Plaça Vella d'Artés (Bages)".

⁸⁵ SÀNCHEZ, E.; OLIVARES, D.; FEIXAS, J.M., *Sant Pere d'Or, un temple mil·lenari*.

també amb la curiosa església de Sant Simeó de Centelles, a Rajadell⁸⁶. En relació a esglésies castrals, cal destacar el cas de Sant Sebastià del castell de Sallent, un temple romànic de planta circular amb una ocupació anterior formada per tombes, sitges i altres estructures⁸⁷.

La realització de l'obra pública, en especial aquella referent a la construcció de grans infraestructures, si comporta l'adequada integració dels corresponents estudis d'impacte i treballs d'arqueologia preventiva, pot considerar-se, més enllà de l'acceptació del seu efecte sobre el territori, una bona oportunitat per a l'estudi i, en el seu cas, la protecció de jaciments arqueològics de gran valor, sovint l'existència dels quals era insospitada. N'és un exemple la recent construcció de l'eix del Llobregat en algun dels seus trams, especialment pel que fa a jaciments tardoantics i altmedievals, entre els que cal destacar l'accés de Casserres Est, amb una important necròpolis i els fonaments d'una església, els entorns de Sant Marc de Cal Bassacs, amb les restes d'un camí i alguns habitatges i estructures, i Sant Pere de Casserres, on es documenta l'existència d'un priorat medieval i d'una *villa* d'època tardorromana, entre d'altres estructures⁸⁸. Un altre exemple seria l'excavació de la vil·la romana de Sant Amanç de Viladès, a Rajadell, on sobre les restes abandonades de les construccions romanes es localitzà un assentament d'època medieval, una excavació que es va dur a terme l'any 1996 amb motiu de la realització de l'Eix Transversal, si bé part del jaciment havia estat destruït per la construcció d'una carretera anterior l'any 1986⁸⁹. Encara hi podríem afegir els casos dels jaciments de la Feliua, a Sant Fruitós de Bages, un establiment d'època romana amb una cronologia que arriba fins el Baix Imperi, i el mas baixmedieval de Viladordis, ambdós excavats l'any 1987 prèviament a la construcció de l'autopista entre Terrassa i Manresa⁹⁰.

A banda d'aquest panorama on les intervencions arqueològiques eren i són promogudes per institucions públiques, ja sigui des de les universitats o des

---

⁸⁶ SÀNCHEZ, E.; SUNYOL, M.; TORRAS, M., "El jaciment medieval de Sant Simeó de Centelles (Rajadell). Campanyes de 1988 i 1989".

⁸⁷ RIU, E., *Memòria de l'excavació de l'església dels Sants Esteve i Sebastià del Castell de Sallent (setembre-octubre 1985)*; RIU, E., "L'església dels Sants Esteve i Sebastià de Sallent".

⁸⁸ CASCANTE, P.; FARGUPELL, P., "Estudi d'impacte ambiental, prospecció i intervencions arqueològiques preventives en l'obra de la carretera eix del Llobregat C-16 de Navàs a Berga".

⁸⁹ DDAA, *La vil·la romana de Sant Amanç de Viladès, Rajadell (Bages)*.

⁹⁰ DAURA, A.; PARDO, D., "Restes romanes baix-imperials a la conca mitjana-alta del riu Llobregat (noves dades per a un panorama poc conegut)", 41-42; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 192-193 i 267.

d'altres organismes, no podem oblidar les aportacions fetes, sovint amb anterioritat a la regulació de les actuacions sobre el patrimoni, des d'iniciatives d'àmbit més reduït, al darrere de les quals hi trobem habitualment associacions vinculades a l'excursionisme o a la salvaguarda i estudi del patrimoni, com els Amics de l'Art Romànic del Bages. Per citar alguns exemples, podem referir-nos a les excavacions dutes a terme tant a l'interior com a l'exterior de l'església de Viladordis, on cal destacar l'aparició de part del seu cementiri medieval⁹¹. També en relació a una església, l'any 1935 el Centre Excursionista Montserrat de Manresa i el Centre Excursionista de Catalunya excavaren diverses tombes situades a tocar de l'església de Sant Marçal del Relat, a Avinyó, amb la particularitat que es recuperaren en el seu interior vint peces de ceràmica dipositades com a aixovar sobre les lloses de coberta i per a les quals s'ha proposat una datació vers el segle XII⁹².

A banda d'aquestes associacions de caràcter si més no comarcal, han existit iniciatives purament locals, protagonitzades per grups i persones interessats en el patrimoni del seu entorn. Des d'aquesta perspectiva, podríem incloure en aquest grup la intervenció arqueològica duta a terme per part d'A. Benet en el jaciment que s'identificà com la Torre Xinverga, un topònim present a la documentació d'inicis del segle XI, situat dins el terme de Sallent⁹³, i que hem vist anteriorment que cal identificar amb l'establiment baixmedieval conegut com mas Gassia. Per altra banda, aquest mateix investigador fou també el responsable de l'excavació d'algunes tombes pertanyents als respectius cementiris de Sant Martí i Sant Pere de Serraima⁹⁴, mentre que X. Sitjes s'encarregà de la recerca en el subsòl de l'església de Sant Salvador de Guardiola⁹⁵. Així mateix, cal recordar l'excavació als anys setanta de les necròpolis del Serrat dels Morts i del Serrat Rodó de Santpedor, protagonitzades pel grup local de "Misión Rescate"⁹⁶.

---

⁹¹ DDAA, *Recull de treballs sobre la història de Santa Maria de Viladordis i vinculació històrica de Sant Ignasi de Loiola amb el santuari*; DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 277-281.

⁹² DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 113-115; BOLÒS, J., "Ceràmica medieval grisa, del Museu Comarcal de Manresa"; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 209-210.

⁹³ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 369-371; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 262-263.

⁹⁴ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 372-375.

⁹⁵ SITJES, X., "Esglésies romàniques singulars al Bages", 144-145.

⁹⁶ De fet, però, el Serrat dels Morts ja havia estat estudiat a finals del segle XIX (DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 474 i 476; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 273-275).

En una línia més consolidada, algunes intervencions sobre jaciments medievals anoiencs i bagencs han estat promogudes i efectuades des del Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada, dins el seu projecte d'estudi de l'hàbitat tardoantic i medieval a la zona i la seva relació amb l'antic *Municipium Sigarrens* centrat a l'actual Prats de Rei, on s'integren múltiples excavacions específiques sobre jaciments ben diversos que inclouen especialment espais d'hàbitat i d'enterrament⁹⁷. Pel que fa al Bages, es tracta de jaciments situats en municipis limítrofs amb la comarca de l'Anoia com Castellfollit del Boix o Aguilar de Segarra, una zona que ha estat durant molts anys escenari de les actuacions d'aquest grup. Possiblement, el jaciment altmedieval amb més renom per les seves excepcionals característiques de conservació, riquesa del seu registre i context cronològic sigui el de Vilaclara de Castellfollit del Boix, excavat entre els anys 1989 i 1991⁹⁸. Més recentment, s'ha treballat en el jaciment conegut com Can Paleta, a molt poca distància del de Vilaclara i en el mateix terme municipal, on s'han descobert diverses tombes i alguns àmbits que han estat parcialment excavats, un conjunt per al qual els seus excavadors proposen una cronologia una mica posterior a la de Vilaclara⁹⁹. Igualment, atribueixen una cronologia similar, si bé en aquest cas tampoc no disposem de datacions absolutes, al jaciment de les Coromines, a Aguilar de Segarra, excavat en part l'any 1978¹⁰⁰. En relació a la comarca actual de l'Anoia, les intervencions han estat força nombroses, entre les que cal destacar, pel que fa a l'època romana, els treballs efectuats a les vil·les de l'Espelt o del Pla de la Torre, mentre que mereixen una menció especial les intervencions sobre diverses necròpolis tardoantigues i altmedievals¹⁰¹.

---

⁹⁷ Trobarem un recull dels jaciments més significatius a DDAA, *Arqueologia medieval a l'Anoia*.

⁹⁸ ENRICH, J.; ENRICH, J.; PEDRAZA, LL., *Vilaclara de Castellfollit del Boix (El Bages). Un assentament rural de l'antiguitat tardana*.

⁹⁹ SALES, J.; ENRICH, J.; ENRICH, J., "Unes monedes del segle XI ocultes al jaciment de l'antiguitat tardana de Can Paleta (Castellfollit del Boix, Bages)"; SALES, J.; ENRICH, J.; ENRICH, J., "Can Paleta (Castellfollit del Boix, Bages)".

¹⁰⁰ ENRICH, J.; ENRICH, J., "Tres conjunts d'habitable alto-medieval a l'Alta Segarra (Anoia-Bages, Barcelona)".

¹⁰¹ CARRERAS, T.; NUIX, J.M.; ENRICH, J., "L'Espelt, Òdena"; ENRICH, J.; ENRICH, J., "L'estació tardo-romana de Cal Sanador"; ENRICH, J.; ENRICH, J., "Sepulturas medievals en el «Collet de Sant Pere Màrtir»"; SALES, J.; PEDRAZA, LL., "La necròpolis isolada de la Vinya del Tallaret (Òdena, Anoia)"; SALES, J.; ENRICH, J.; ENRICH, J., "La necròpolis del Serral (Santa Maria de Miralles, Barcelona). Novetats sobre les necròpolis rurals durant l'antiguitat tardana".

1. TRANSFORMACIONS EN EL POBLAMENT RURAL.

1.1. La fi del sistema baiximperial de *villae*.

1.1.1. Les *villae* baiximperials a la Catalunya Central.

Tot i que en proporció a l'extensió del territori a tractar no disposem per ara d'un nombre considerable de jaciments d'època antiga ben estudiats, podem sintetitzar de manera genèrica algunes característiques pel que fa a la distribució del poblament i a les característiques físiques i funcionals dels establiments agrícoles durant l'etapa romana. Com no podia ser d'una altra manera, ens hem de referir per començar als que responen al tipus conegut com vil·la romana, denominació historiogràfica genèrica sota la qual s'entén un tipus d'assentament de caràcter agrícola que acostuma a presentar, juntament amb els àmbits clarament productius, estances residencials i de representació més o menys luxoses. L'existència d'aquest tipus d'assentaments cal entendre-la en tot moment en ordre a la seva relació amb els centres territorials, ciutats o nuclis menors, des dels quals s'organitzen les estructures de l'estat romà i les xarxes comercials i de distribució a partir dels eixos viaris que vertebraven els territoris de les ciutats i la comunicació interurbana¹.

Així, el mot vil·la és utilitzat genèricament pels arqueòlegs per designar un domini rural format per les terres de conreu i les diverses construccions destinades tant a habitatge com a l'explotació del camp². Amb una implantació sobre el territori força estesa, les vil·les acostumen a presentar un patró d'assentament reiteratiu, condicionat pel seu caràcter de centres de producció agropecuària, amb un territori sota el seu control, el *fundus*. És constant, doncs, la seva ubicació en les planes fèrtils com ara el Pla de Bages o la Conca d'Òdena, així com en valls fluvials com la del Llobregat. En tot cas, es tracta d'establiments creats a la recerca de les millors condicions climàtiques i de qualitat del sòl³.

---

¹ ARCE, J., "Villae en el paisaje rural de Hispania romana durante la Antigüedad Tardía", 9.

² CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J., *La vil·la romana de Vilauba: un exemple de l'ocupació i explotació romana del territori a la comarca del Pla de l'Estany*, 39.

³ GORGES, J.G., *Les villas hispano-romaines*, 60.

Pel que fa al territori que ens interessa, es documenta evidentment l'aparició de vil·les que s'instal·len en funció dels paràmetres citats, seguint d'aquesta manera la tònica general que també presenten les regions adjacents, on, després d'una etapa republicana on el poblament rural es caracteritzaria per la presència hegemònica d'assentaments de tradició indígena de dimensions més o menys reduïdes dispersos arreu, s'implantarà, entre finals del segle I aC i principis del segle següent, un nou sistema format per aquestes *villae*, fenomen que suposarà la culminació del procés de romanització i la formació d'oligarquies locals integrades en les xarxes clientelars de la societat romana⁴.

Per altra banda, algunes aportacions recents dedicades a l'estudi del paisatge agrari antic han posat de relleu l'existència d'una organització del territori efectuada en època altimperial a partir d'una xarxa centuriada establerta en base a eixos ortogonals, detectada al Pla de Bages, a la Conca d'Òdena, al voltant de Solsona i en alguns sectors de la plana del Baix Berguedà⁵. Aquest model d'assentament ben definit, plenament vigent durant l'Alt Imperi, s'anirà desestructurant a partir del període baiximperial per acabar, finalment, desapareixent com a tal. És sobre aquest esquema que es detecten, a partir de l'Antiguitat Tardana, una sèrie de canvis lligats a l'aparició de nous eixos viaris que responen a una nova organització de l'espai i de les activitats econòmiques. Segons els autors d'aquesta proposta, aquestes transformacions de la xarxa viària es vincularien a una intensificació de les activitats ramaderes i transhumants durant

---

⁴ La cronologia precisa de la implantació d'aquest sistema varia sensiblement segons els estudiosos, ja sigui vers mitjans del segle I aC o bé més a prop del canvi d'era (OLESTI, O., "El origen de las *villae* romanas en Cataluña"; PREVOSTI, M., "Estudi del poblament rural de l'*ager Tarraconensis*. Una aplicació a la Cossetània oriental", 71; MACIAS, J.M., "Els assentaments rurals com a espais de residència: l'exemple del *territorium* de Tàrraco", 81).

⁵ Els estudis d'arqueomorfologia basats en la concepció del paisatge com un element arqueològic producte de les activitats de les societats humanes ha tingut una especial empenta en els últims anys. Una síntesi de diversos casos especialment interessant, on s'inclou el Pla de Bages, la trobem a PALET, J.M., "Dinàmica territorial de l'antiguitat a l'edat mitjana a Catalunya: arqueomorfologia i estudi de casos". Per a la resta, veure BOLÒS, J.; HURTADO, V., *Atles del comtat de Manresa (798-993)*, 46-51, BOLÒS, J.; HURTADO, V., *Atles del comtat d'Urgell (v798-993)*, 74-75 i BOLÒS, J., "Cambios y continuidades en el hábitat en los Pirineos catalanes centrales a lo largo de la alta edad media", 99-101 i 109-112. Cal situar, però, aquests estudis concrets en un estadi molt preliminar pel que fa a les seves conclusions, que, per ara, es limiten al reconeixement sobre el paisatge d'alguns eixos que podrien indicar l'existència d'aquestes xarxes centuriades, sense que s'hagin acompanyat de prospeccions sistemàtiques que aportin la necessària comprovació sobre el terreny d'assentaments vinculats a aquesta reorganització a gran escala del món rural. Per a casos on la recerca es troba més avançada, com l'*ager* de Tarragona, veure GUITART, J.; PALET, J.M. (coords.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània Oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Vendrell*.

l'Antiguitat Tardana, fet que estaria en estreta relació amb una sèrie de canvis dràstics que afecten a la coberta vegetal en aquest període i que es caracteritzen per una forta desforestació i un creixement de les comunitats arbustives i herbàcies; així mateix, una de les conseqüències més evidents d'aquest procés la trobaríem en el ràpid desenvolupament de les planes deltaïques que, de retruc, serien explotades com a espais de pastura⁶.

Per altra banda, estudis recents sobre l'evolució general de les vil·les en els darrers segles de l'Antiguitat mostren com aquests establiments presenten transformacions importants ja durant el Baix Imperi, estudiades amb cert detall en el nord-est de la *Tarraconense*⁷, quan es detecta, en alguns casos i especialment per al segle IV, una fase de relativa vitalitat, amb un cert engrandiment i enriquiment dels seus sectors residencials, un procés que en algunes zones es comprova que s'acompanya en paral·lel d'una disminució del nombre de vil·les existents durant els segles altimperials⁸. Serà, però, durant el segle V quan s'observi un procés genèric que, amb ritmes i circumstàncies específiques per a cada cas, culminarà en un escenari on, amb l'abandonament o la transformació radical dels espais, es podrà donar per extingit, juntament amb el propi imperi, el seu model d'ocupació i explotació del camp. És dins aquest marc general que cal considerar les transformacions que s'observen en algunes vil·les del nostre àmbit d'estudi a les que tot seguit es farà referència, intentant complementar l'exigüitat de les dades disponibles amb les informacions aportades per alguns casos propers susceptibles d'il·lustrar el procés.

---

⁶ RIERA, S.; ESTEBAN, A., "Vegetal evolution and human activity during the last 6000 years in the centre of the Catalan coast (NE Iberian Peninsula)".

⁷ Per a una visió del conjunt d'Occident veure RIPOLL, G.; ARCE, J., "Transformación y final de las villae en Occidente (siglos IV-VIII): problemas y perspectivas"; una anàlisi centrada en l'àrea hispànica es pot trobar a CHAVARRÍA, A., "Villas en Hispania durante la Antigüedad Tardía", i directament en relació al territori de l'actual Catalunya a CHAVARRÍA, A., "Els establiments rurals del llevant de la Tarraconesa durant l'Antiguitat Tardana: transformacions arquitectòniques i funcionals".

⁸ Per posar uns exemples propers, per a l'àrea genèrica del que avui és la comarca del Baix Penedès, els nuclis de poblament detectats per a l'etapa baiximperial representarien només un 27% dels documentats per a l'etapa anterior, en un trencament que comportaria l'abandonament d'alguna de les vil·les de més importància i potser una certa concentració de la propietat al voltant d'un nombre de *villae* més reduït (GUITART, J.; PALET, J.M.; PREVOSTI, M., "La Cossetània oriental de l'època ibèrica a l'antiguitat tardana: ocupació i estructuració del territori", 152-155; PREVOSTI, M., "Estudi del poblament rural de l'ager *Tarraconensis*. Una aplicació a la Cossetània oriental", 74). A la comarca del Garraf, la disminució d'establiments sembla seguir una tònica similar (MIRET, M., "El poblament d'època ibèrica i romana a la costa oriental de la Cossetània: la comarca del Garraf", 372-373), mentre que el fenomen també es detecta en relació a *Iesso*, l'actual Guissona (RODRIGO, E., "L'estructuració del territori de *Iesso* en època romana", 184-185).

La Catalunya Central no disposa, ara com ara, de cap jaciment rural d'època romana del tipus *villa* excavat en extensió de forma completa; de fet, només el cas del jaciment de Sant Amanç de Viladés, a Rajadell, presenta una àrea excavada de dimensions suficients per entendre l'estructuració de l'establiment, ja que l'establiment de Boades, a Castellsalé, potser un dels jaciments de més renom al Bages, no ha estat mai excavat en gran extensió, si bé la seva situació topogràfica, la seva tradició de recerca i la conservació en alçada de part de les seves estructures arquitectòniques, pensem en el famós sepulcre i en l'exedra, l'han convertit en un jaciment emblemàtic. A l'Anoia, el jaciment principal el trobem a la vil·la de l'Espelt, a Òdena, jaciment també de llarg recorregut en la recerca arqueològica comarcal. Aquesta qüestió ha de respondre, al nostre entendre, a dues causes d'origen diferent. D'una banda, la pròpia natura del poblament rural d'època romana en aquesta zona, on, a diferència de les comarques del litoral i el prelitoral, no hi trobem nuclis urbans, una característica que, des de la lògica de l'estructura del poblament en època imperial, pensem que contribueix decisivament a una més feble implantació d'aquest model de poblament rural en terres interiors. Ni molt menys això vol dir que aquests establiments no existeixin en aquesta àrea, sinó que, en tot cas, el nombre i l'entitat constructiva dels mateixos poden haver estat menors comparativament, motivant, de retruc, una menor visibilitat arqueològica en superfície de les seves estructures i materials arqueològics. Els nuclis urbans, per tant, generen xarxes de relacions amb els establiments rurals adscrits al seu territori, mentre que aquests darrers tendeixen a situar-se no gaire lluny dels primers; serveixin d'exemple, els casos propers dels nuclis d'*Egara* i *Iesso*⁹, uns municipis modestos amb els quals cal relacionar diversos establiments rurals del seu voltant. Fins i tot es podria considerar la *villa* de Sant Amanç en relació al proper nucli de *Sigarra*, a l'actual Prats de Rei, tal i com ja ha estat proposat¹⁰. Per altra banda, i aquesta és una qüestió que afecta al registre arqueològic de totes les èpoques, la Catalunya Central, en relació, per

---

⁹ Per a *Egara*, coneixem els casos, entre d'altres, de les *villae* de l'Aiguacuit o de Can Bosch de Basea, mentre que, en el cas de *Iesso*, podem citar els exemples de les *villae* de la Vinya d'en Crispí, a Guissona mateix, i de Sant Pelegrí, a Biosca (BARRASETAS, E.; MARTÍN, A.; PALET, J.M., *La vil·la romana de l'Aiguacuit. Terrassa, Vallès Occidental*; LLINÀS, J.; SAGRERA, J., "La vil·la romana de la Vinya del Crispí (Guissona, la Segarra)"; BELMONTE, C.; MIQUEL, J.; MORET, L., "La vil·la romana de Sant Pelegrí (Biosca, Segarra). Una explotació agrícola a l'*ager Iessonensis*").

¹⁰ PIÑERO, J., "Noves dades sobre l'arqueologia romana a Rajadell: la vil·la romana de Sant Amanç i altres jaciments", 35.

exemple, al Vallès, ha acollit poques infraestructures la construcció de les quals podria haver motivat la posada al descobert de jaciments diversos; de fet, i pel que fa a les *villae* romanes, ha estat justament a partir de la projecció de grans eixos viaris, el transversal i el del Llobregat, quan han aparegut alguns dels jaciments més representatius.

- Sant Amanç de Viladés (Rajadell, Bages).

Potser el cas més il·lustratiu de la comarca, l'establiment s'estructura seguint uns paràmetres recurrents pel que fa a la divisió dels seus espais¹¹. Així, s'hi troba una *pars urbana*, identificada, si seguim la nomenclatura proposada pels seus excavadors, amb el sector nord, que integra unes termes amb els seus diferents àmbits, un conjunt que ja al Baix Imperi canviarà radicalment la seva natura en benefici d'activitats relacionades amb la transformació i emmagatzematge de la producció agrícola, com sembla demostrar-ho la presència d'una zona de premsatge. És precisament en aquest moment, vers la segona meitat del segle IV, que la *villa* pateix una sèrie de reformes de consideració que pràcticament esborraran l'estructura edilícia altimperial. Ara, sembla que un nou espai termal es construeix en el cantó oposat a l'anterior, adossat a un corredor on s'obren una caixa d'escala per accedir a un pis superior i fins a cinc estances, una d'elles amb paviment de mosaic (figura 1). Pel que fa a la *pars rustica*, situada a una cota més baixa, conserva una sèrie d'àmbits i estructures la fundació dels quals cal situar vers l'època augustal o els inicis del segle I dC, entre ells un *lacus* de considerables dimensions i de bona factura; a aquest dipòsit, repavimentat diverses vegades, se li afegirà posteriorment un altre *lacus*, fet que comportarà d'altres reformes constructives que cal situar entre finals del segle II dC i la primera meitat del segle següent i que perdurarà fins la segona meitat del segle IV, moment en que tindrà lloc una remodelació important, en paral·lel a l'observada en la *pars urbana*, en amortitzar-se alguns espais, entre ells el *lacus* petit, a partir d'un anivellament general i la construcció de nous àmbits.

En síntesi, podem parlar d'una *villa* d'època altimperial que cap a mitjans segle IV mostra diverses reformes estructurals que denoten certa capacitat constructiva en

---

¹¹ Per a la descripció d'aquest jaciment acudim a un petit llibre monogràfic, on trobem una concisa descripció de les estructures aparegudes i de les seves fases cronològiques: MARTÍN, A.; ALEMANY, J., "La intervenció arqueològica a Sant Amanç".

benefici tant dels espais vinculats a la producció agrícola com dels àmbits de vivenda i serveis dels seus *possessores*. L'abandonament i amortització de les estructures no es precisa clarament, si bé es pot arribar a situar per les dades aportades vers finals del segle V o inicis de la següent centúria, si fem cas d'alguns materials ceràmics¹².

- Boades (Castellgalí, Bages).

L'altre jaciment bagenc que, si bé molt parcialment, ha estat també excavat en extensió és el de Boades, a Castellgalí, situat en un gran meandre del riu Llobregat, gairebé en la seva confluència amb el Cardener. Tal i com s'apuntava més amunt, d'aquest jaciment es coneixien algunes construccions conservades parcialment dempeus i més o menys modificades com són un sepulcre i una exedra. Les campanyes dels anys 1986 i 1987¹³ van centrar-se en un dels pocs espais on l'excavació era viable, tenint en compte que una part ja havia estat buidada als anys trenta i que la *pars urbana* de l'establiment es troba sota el nucli actual de Boades. Així, aquesta *pars rustica*, si més no l'excavada, estava formada en època altimperial per diversos àmbits que contenien dos dipòsits revestits d'*opus signinum* i que, almenys en part, van ser amortitzats vers mitjans del segle III, tal i com pot observar-se per l'enderroc de *tegulae* i *imbrices* detectat en alguns àmbits; posteriorment, al costat d'aquests, però sobre nivells clarament altimperial, es construiria un àmbit definit per uns murs de pitjor qualitat i que perduraria, segons els seus excavadors, fins el segle V o potser inicis del segle VI, quan aquest espai seria definitivament abandonat (figura 2).

En relació a l'exedra, una cambra absidada de planta aproximadament semicircular bastida amb carreus a la manera d'un *opus vittatum*, l'execució d'alguns sondejos en el seu entorn, i a partir del material ceràmic aparegut en els nivells contemporanis a la seva construcció, han pogut situar la seva cronologia inicial a partir de finals del segle II o inicis del segle següent, al mateix temps que se l'ha

---

¹² Malgrat que en la petita monografia que emprem no es fa referència als materials ceràmics apareguts, la detecció en la prospecció prèvia de sigil·lada clara D i gàl·lica tardana podrien assenyalar aquest moment final, si més no pel que fa a la vil·la entesa com a tal (PIÑERO, J., "Noves dades sobre l'arqueologia romana a Rajadell: la vil·la romana de Sant Amanç i altres jaciments", 32).

¹³ DAURA, A.; PARDO, D., "Les excavacions arqueològiques a la vil·la romana de Boades (Castellgalí). Campanyes de 1986 i 1987", 76-99.

pogut relacionar amb alguns murs apareguts en el subsòl¹⁴, per bé que els seus excavadors consideren la possibilitat d'atorgar-li una datació més moderna tenint en compte alguns paral·lels que situen aquest tipus de construccions vers els segles III-IV.

En tot cas, com a Sant Amanç, a Boades s'observaria un moment de remodelació d'espais que es podria situar al segle III, amb la construcció de l'exedra i l'amortització d'àmbits i la construcció de nous a la *pars rustica*, un moment que donaria pas a una etapa d'ocupació de la *villa* que perduraria no més enllà d'inicis del segle VI, una cronologia final aportada per les diverses produccions ceràmiques importades localitzades durant les diferents campanyes d'excavacions.

- Sant Bartomeu de Navarcles (Navarcles, Bages).

Les excavacions dutes a terme a l'interior i els voltants de l'església de Sant Bartomeu prèviament a la seva restauració han posat al descobert diverses estructures d'època romana que poden considerar-se part integrant de la *pars rustica* d'una *villa* encara poc coneguda¹⁵. Els treballs han posat de relleu la presència, a partir d'inicis del segle III, de diversos murs associats a paviments d'*opus signinum* i d'un espai de premsatge identificat per la troballa d'un *torcus* semiexcavat en els estrats anteriors i en el subsòl natural, lloc on es trobaven dues pedres de grans dimensions que en sostindrien l'estructura. A mitjans d'aquell segle, la premsa és modificada amb l'elevació del paviment i l'amortització dels basaments anteriors, que ara seran substituïts per quatre nous suports, reformes a les que cal afegir la construcció d'un nou dipòsit de grans dimensions (figura 3). L'abandonament d'aquest conjunt, que no el de la *villa*, doncs la perspectiva és molt parcial, es fa palès per l'enderroc de la tàpia dels murs i l'aparició d'un potent estrat de cendres, ja sigui provocat per un incendi o la carbonització de les restes. Els seus excavadors situen aquest moment, a partir de la troballa d'una llàntia d'oli paleocristiana¹⁶, al segle IV. En tot cas, sembla que les estructures romanes eren

---

¹⁴ DAURA, A.; PARDO, D., "Nous testimonis de la baixa romanitat a les conques mitjana i alta del Cardener i el Llobregat", 147-148.

¹⁵ CAIXAL, A.; SOLÉ, X., "Resultats de l'excavació a la capella de Sant Bartomeu de Navarcles (Bages), Barcelona", 59-65; LÓPEZ, A., "Les recerques arqueològiques a Sant Bartomeu de Navarcles, Santa Magdalena del Pla, Sant Pere de Castellfollit del Boix i el Pont Vell de Castellbell i el Vilar", 15-17.

¹⁶ Forma *Menzel* 602, manufacturada al nord d'Àfrica al segle IV.

visibles encara vers el segle XIII, quan els constructors de l'església de Sant Bartomeu les van reaprofitar com a fonamentació.

- Matacans (Artés, Bages).

És ben conegut el jaciment de Matacans, a Artés, on es constata la presència d'àmbits successius d'època medieval construïts sobre nivells on hi són ben presents materials de l'Alt i del Baix Imperi. Més enllà d'un forn reaprofitat en èpoques posteriors, l'excavació no ha permès documentar estructures clares vinculades al període romà, si bé la seva existència se suposa a partir dels materials trobats en aquests nivells inferiors. És ben significativa, en aquest sentit, la presència de tipus ceràmics de cronologia tardana, a saber, sigil·lada africana C i D, àmfora africana i oriental o sigil·lades gà·liques paleocristianes, que serveixen als seus excavadors, juntament amb algunes monedes baiximperials recollides prèviament, per situar el final d'aquella *villa* no trobada entrat ja el segle VI¹⁷.

- Sant Pere de Casserres (Casserres, Berguedà).

Caldria adjuntar a aquests casos l'aparició molt recent, i sobre la que encara tenim poca informació¹⁸, de les restes d'una possible *villa* de cronologia tardorromana al jaciment conegut com Sant Pere de Casserres, al poble berguedà del mateix nom. Aquest jaciment presenta una seqüència complexa i extremadament interessant que comporta la superposició, sobre les restes d'època tardoantiga, de les estructures pertanyents a un priorat medieval i altres construccions posteriors. Val a dir que aquests treballs, motivats per la projecció de l'enllaç del poble de Casserres amb el nou Eix del Llobregat, ocasionaren la modificació del traçat previst per tal de no afectar el jaciment, de manera que no ha calgut prosseguir amb els mateixos, romanent els treballs en un estadi de delimitació i identificació d'estructures destinat a conèixer les seves característiques i potència; per altra

---

¹⁷ DAURA, A.; PARDO, D., "Restes romanes baix-imperials a la conca mitjana-alta del riu Llobregat (noves dades per a un panorama poc conegut)", 42-43; DAURA, A.; PARDO, D.; PIÑERO, J., "El jaciment arqueològic de Matacans (Artés). Ressenya dels treballs realitzats entre 1988 i 1991". Pel que fa a les fases medievals del jaciment, veure pàgines 520-522.

¹⁸ CASCANTE, P.; FARGUELL, P., "Estudi d'impacte ambiental, prospecció i intervencions arqueològiques preventives en l'obra de la carretera eix del Llobregat C-16 de Navàs a Berga". En tot cas, volem agrair de forma expressa l'amabilitat de Pep Farguell, Pere Cascante i Joan Piera en les nostres reiterades visites, tant a Sant Pere de Casserres com a la necròpolis de l'Accés Casserres Est i a Sant Marc de Cal Bassacs, alhora que esperem amb impaciència els resultats finals de totes tres intervencions.

banda, els resultats obtinguts en aquesta intervenció es troben encara en fase d'estudi i per força, ara com ara, ens veiem obligats a treballar amb dades molt genèriques. El que ja sabem, però, és que, per sota de les estructures medievals pertanyents al cenobi i escampats per tota una sèrie de terrasses inferiors, es van documentar una gran quantitat de murs, alguns d'ells en disposició ortogonal, que definien àmbits del que s'ha considerat la *pars rustica* d'una *villa* tardorromana; la cronologia d'aquestes estructures ve donada pel material arqueològic recuperat en aquelles zones on ha calgut extreure part de l'estratigrafia dipositada, que es defineix principalment per la presència d'olles de perfil en "S" i llavi de secció triangular, que els seus excavadors daten entre els segles VI-VIII, ceràmiques africanes de cuina i comuna oxidada i fragments d'àmfora africana i de sigil·lada africana D¹⁹. Probablement, calgui relacionar amb aquest establiment la localització, a l'oest del mateix i prop d'una deu, d'una presa construïda amb un aparell semblant al dels murs anteriors i un rec tallat en el terreny natural que es dirigeix encara vers una darrera zona identificada amb potencial arqueològic, una àrea d'emmagatzematge formada per un nombre important de sitges; cap d'elles, però, ha estat excavada, de forma que poc es pot dir de la seva cronologia i de la seva possible relació amb les estructures anteriors. El jaciment de Casserres, tot i trobar-se només delimitat, és pràcticament l'únic cas que es coneix a la comarca del Berguedà pel que fa a una vil·la romana amb ocupacions tardanes, doncs en altres casos, com el de Sant Bartomeu de la Valldan, l'ocupació sembla extingir-se abans del segle II dC²⁰.

- Can Sotaterra (Solsona, Solsonès).

Al costat mateix de l'antic nucli urbà de Solsona, J. Serra i Vilaró excavà, a principis dels anys vint, un jaciment d'època romana en els terrenys de Can Sotaterra, on s'identificaren les restes d'un conjunt termal de cronologia altimperial²¹. Aquestes

---

¹⁹ Com a forma, cal citar la Hayes 59, que es data entre mitjans del segle IV i el segle V.

²⁰ MARTÍN, A.; MARTÍN, A., "Intervencions arqueològiques als jaciments romans de la Valldan, sectors: vil·la romana de Sant Bartomeu de la Valldan i polígon industrial de la Valldan (Avià-El Berguedà), 1999-2000", 685-691.

²¹ DAURA, A.; PARDO, D., "Restes romanes baix-imperials a la conca mitjana-alta del riu Llobregat (noves dades per a un panorama poc conegut)", 45-46. GURT, J.M.; MIRET, M.; XANDRI, J., "Algunes dades sobre la romanització al Solsonès (Lleida)", 260; LLORENS, A., *Solsona i el Solsonès en la història de Catalunya*, 80-84.

construccions, integrades potser dins una *villa*²², foren amortitzades abans o en el decurs del mateix segle V, quan, sobre els enderrocs d'aquestes termes s'excavaren diverses tombes en *tegulae* i lloses (figura 4). La cronologia que s'aporta ve propiciada per l'associació d'aquestes tombes amb materials ceràmics significatius, principalment sigil·lades paleocristianes²³.

- L'Espelt (Òdena, Anoia).

Per tal d'acabar el recorregut a l'actual comarca de l'Anoia, cal fer referència a la vil·la romana de l'Espelt, a Òdena, excavada en bona part durant les últimes dècades del segle XX²⁴. Sobre un edifici anterior, les reformes efectuades en el segle II dC donen peu a una vil·la amb pati interior al voltant del qual es disposen diverses estances, a la vegada que es dota d'un *balneum* i d'àmbits pavimentats amb *opus tessellatum* i decoració mural, un edifici que mostra un cert dinamisme entre els segles IV i V i que no sembla abandonar-se fins al segle VI (figura 5). Així, en època tardorromana, i en el sector central de les estructures conegudes, s'anul·la un sistema d'hipocaust anterior en un dels àmbits i es construeix un dipòsit vinculat segons alguns indicis a la presència d'una premsa, mentre que un altre dipòsit es construeix en un altre sector i un sistema de canalitzacions inutilitza diversos àmbits de la fase anterior²⁵.

Poc més es pot dir pel que fa a la comarca de l'Anoia, doncs altres exemples coneguts de vil·les romanes no aporten dades rellevants, ja sigui perquè el seu abandonament és previ al final del món romà, com és el cas de la vil·la del Pla de la Torra, a Santa Margarida de Montbui, abandonada vers inicis del segle III dC, o bé perquè les informacions que avui tenim són encara poc clares o molt recents, com pot passar en els casos dels jaciments del Pla de Rubió, del Vilar del Met, a Vilanova del Camí, o de Cal Quec, a Castellfollit de Riubregós²⁶.

---

²² A. Llorens, en canvi, atribueix al conjunt una funcionalitat pública en un context urbà poc desenvolupat (LLORENS, A., *Solsona i el Solsonès en la història de Catalunya*, 82).

²³ A destacar peces com les *Rigoir* 1, 2, 3b o 15.

²⁴ NUIX, J.M.; ENRICH, J.; ENRICH, J., "L'Espelt, Òdena"; CARRERAS, T.; NUIX, J.M.; ENRICH, J., "L'Espelt, Òdena"; ENRICH, J.; ENRICH, J.; SALES, J., "Anàlisi de l'ocupació de l'espai rural en època romana a la Catalunya interior", 216.

²⁵ CHAVARRÍA, A., "Els establiments rurals del llevant de la Tarraconesa durant l'Antiguitat Tardana: transformacions arquitectòniques i funcionals", 16.

²⁶ ENRICH, J.; ENRICH, J.; SALES, J., "Anàlisi de l'ocupació de l'espai rural en època romana a la Catalunya interior", 217.

1.1.2. Establiments auxiliars de les *villae*.

Per altra banda, seria un error pensar que les *villae* estan constituïdes únicament per aquests grans conjunts que, tot i reunir bona part de les àrees residencials i de les activitats productives i de transformació, han de ser entesos en un marc territorial definit per la propietat, el *fundus*, on hi tenen també cabuda establiments de caràcter auxiliar o destinats a funcions específiques que requereixen sovint un cert allunyament del nucli central, si bé formen part del mateix entramat productiu i mostren habitualment una evolució paral·lela en relació a la *domus* central. Vegem-ne a continuació alguns casos amb cronologies tardanes.

- La Feliua (Sant Fruitós de Bages).

Així, sense mostrar una entitat constructiva pròpia d'una *villa*, el jaciment de la Feliua, a Sant Fruitós de Bages, presenta una seqüència ocupacional que delata dos moments principals situats, respectivament, a l'Alt i el Baix Imperi²⁷. Sobre uns àmbits altimperials anivellats amb un reompliment, es detecta una ocupació baiximperial formada per un paviment d'*opus testaceum* en el que s'hi hauria encaixat la base d'un trull tallada en un gran bloc de pedra. Pels materials que ofereix aquesta darrera ocupació, proporcionalment minoritaris en relació a la primera, es pot inferir que l'establiment podria haver estat en ús com a mínim fins el segle V²⁸. Tal i com proposen els que l'han estudiat, no es tractaria d'una vil·la, sinó d'una instal·lació de transformació que, això sí, es trobaria integrada dins d'un *fundus* concret.

- Cal Sanador (Òdena, Anoia).

A Òdena, el jaciment conegut com Cal Sanador²⁹, situat a uns dos quilòmetres al nord de la vil·la de l'Espelt, seguint la mateixa riera que baixa de la Serra de Rubió, presenta un petit recinte de planta rectangular en part excavat a la roca i associat a un mur de pedra seca molt mal conservat; a uns deu metres de distància del

---

²⁷ SÀNCHEZ, E., "La Feliua, Sant Fruitós de Bages".

²⁸ En prospeccions prèvies ja s'havia detectat la presència de sigil·lada africana D i hispànica tardana que corroborarien aquesta cronologia final (DAURA, A.; PARDO, D., "Restes romanes baix-imperials", 41-42).

²⁹ ENRICH, J.; ENRICH, J., "L'estació tardo-romana de Cal Sanador".

conjunt, i sense estructures localitzades que delatessin una continuïtat en la relació física dels elements, foren localitzades encara les restes d'un paviment d'*opus testaceum*. En relació al material documentat, i més enllà dels elements constructius del tipus *tegulae* i *imbrices* i de fragments de *dolia*, es pot situar la seva cronologia al voltant del segle V, amb ceràmiques sudgàl·liques tardanes grises, sigil·lades africanes del tipus D i sigil·lades hispàniques tardanes³⁰, així com un conjunt de ceràmiques comunes del període i de fragments de vidre. Cal destacar la presència de diversos objectes de plom, d'aram, entre ells una cullereta, i de ferro, amb abundants claus, un martell, un parell d'espàtules i una esquella. Finalment, és important constatar la presència abundant d'escòria de ferro que delata quina seria potser la funció principal de l'establiment i explicaria el seu allunyament del centre del *fundus*.

- Ripoll de Can Brunet (Òdena, Anoia).

També a Òdena, tot i que en aquest cas més allunyat de la vil·la de l'Espelt, el jaciment de Ripoll de Can Brunet ens ofereix un exemple magnífic de centre productor d'època tardorromana³¹. Excavat entre els anys 1997-1999, els primers resultats publicats dibuixen un complex integrat per diversos elements on la funció principal correspon a la producció terrissera. Així, diversos àmbits construïts amb pedra lligada amb fang s'alineen en sentit nord-sud, on el més meridional, amb restes de diversos fogons, compleix funcions de cuina. Cal destacar la presència en un dels àmbits d'una estructura negativa, amb un diàmetre aproximat de 2,5 metres i una fondària de 1,8 metres, que ha estat interpretada com una pastera on es realitzava la barreja per tal d'obtenir la matèria per elaborar les peces, estructura a la que cal sumar encara dos dipòsits de planta rectangular, un d'ells amb uns esglaons interiors d'accés, revestits d'argamassa. Per altra banda, s'han pogut localitzar fins a quaranta-tres fons de *dolium* disposats en dues agrupacions, una d'elles a l'est de les construccions i l'altra per sota de l'àmbit septentrional del conjunt. Així mateix, han estat excavats dos forns dedicats a la cuita de material constructiu (*tegulae* i *imbrices*) molt

---

³⁰ JÀRREGA, R., "La comarca de l'Anoia a l'època tardo-romana. Un estat de la qüestió", 64.

³¹ CARMONA, P.L.; PASCUAL, S., "Primers avanços sobre el conjunt terrisser de Ripoll de Can Brunet (Òdena, Anoia)". Entre tots dos jaciments hi ha una distància que sobrepassa els sis quilòmetres en línia recta, un allunyament que podria justificar la vinculació del conjunt de Can Brunet a un assentament central diferent del de l'Espelt.

propers a l'àrea central, un a cada banda, de planta rectangular amb pilars per al recolzament de la graella, dels quals s'han conservat, desaparegudes les cambres de cocció, les respectives cambres de foc i, en un dels casos, el *praefurnium*. Tots aquests àmbits i estructures no són, segons els excavadors, estrictament contemporanis, ja que es detecta alguna fase de reformes, amb afegiments i amortitzacions d'espais; així, sembla ser que alguns dels àmbits funcionarien en un primer moment amb un dels forns i el magatzem septentrional de *dolia*, mentre que posteriorment s'hi afegirien la resta d'àmbits amb la pastera i els dipòsits, que amortitzarien en part aquell magatzem, un nou forn i un nou camp de *dolia*. Amb els resultats dels estudis definitius de materials no publicats, els autors situen de forma genèrica el funcionament de l'establiment entre els segles IV-V per la presència de diverses produccions ceràmiques característiques com les sigil·lades gàl·liques tardanes grises i ataronjades, les sigil·lades clares nordafricanes i les hispàniques tardanes, a les que cal afegir la presència d'àmfores africanes i orientals i un conjunt de sis monedes del segle IV, la darrera de les quals pertanyeria ja a l'emperador Honori (395-423). Cal destacar, però, la presència d'algunes estructures, bàsicament tres nuclis de combustió, creades per sobre dels nivells que amortitzen el segon camp de *dolia*, quan el centre terrisser ja es trobaria en desús, i que els excavadors situen cronològicament entre els segles VI-VII a partir de la presència de "ceràmica de tradició tardorromana o de l'antiguitat tardana".

1.1.3. Mausoleus i necròpolis vinculats a *villae*.

- Santa Maria de Sorba (Montmajor, Berguedà).

Cal referir-se d'entrada a l'església de Santa Maria de Sorba, al municipi de Montmajor, on a finals dels anys setanta M. Riu dirigí una sèrie de treballs sobre els que es configurà una seqüència evolutiva de l'edifici³². Així, s'identificà com l'element més antic del conjunt una construcció de planta circular a l'interior, que es datà vers finals del segle VI i a la que s'atribuïren funcions martirials vinculades a la pretesa presència de relíquies del cos de Sant Eudald; ja en el segle següent,

---

³² RIU, M., "Excavacions arqueològiques a Santa Maria de Sorba", 331-336.

s'afegiria una nau rectangular que, a finals del segle IX o inicis del X, seria allargada. Seguint encara el parer d'aquell autor, durant la primera meitat del segle XI, la nova construcció romànica integraria encara la rotonda i les naus primigènies, tot remodelant-les. Amb algunes modificacions posteriors, aquest temple arribaria a l'època moderna, quan es construiria a un costat l'edifici de la rectoria, en el segle XVI, i la nova església, en el segle XVII i a l'altre costat. Durant l'excavació parcial de la rotonda considerada inicial es localitzà una cambra sepulcral coberta amb una volta construïda amb lloses i peces de terra cuita unides amb argamassa i que contenia un únic esquelet en decúbit supí dipositat sobre un sòl de *tegulae*. Davant d'aquesta sepultura es trobaren les restes d'un edicle massís format per maons i blocs units amb morter que correspondria a un altar, el qual, per la seva banda, es relacionà amb la identificació d'una ara integrada en el basament d'una escala moderna; fou justament en el tap de guix disposat per tancar el lòcul d'aquesta ara on es trobà una inscripció referent a les relíquies del màrtir Eudald. Els treballs a l'interior foren acompanyats per l'obertura d'un sondeig a l'exterior, en contacte amb el mur est de la construcció, on aparegueren diversos nivells d'enterraments, entre els que cal destacar la presència, en l'horitzó més antic, de tombes de *tegulae* a doble vessant (figura 6).

Aquesta interpretació arqueològica de l'edifici es va veure matisada i en bona mesura reelaborada a partir d'una intervenció realitzada l'any 1994 en l'interior de la suposada rotonda, que fou excavada en extensió³³. Amb les noves dades, ara es proposen sis fases diferents que comencen amb la presència de diversos murs anteriors al temple que s'interpreten a tall d'hipòtesi com pertanyents a una possible vil·la romana, sobre les restes de la qual, vers els segles VI-VII, es construiria un edifici de planta quadrangular que serviria de base a les posteriors remodelacions. Associat a aquests murs es disposaria un paviment d'*opus signinum* que seria destruït en part per encabir-hi aquella tomba citada anteriorment. Sobre aquest paviment encara se'n situaria un altre de característiques semblants vers els segles X-XI, abans, en tot cas, de la reducció de l'espai interior a partir de l'adossament d'una estructura absidada als murs existents, una obra que cal vincular a la construcció de l'església romànica del segle XI. Aquest mateix espai es

---

³³ DDAA, *Catalunya Romànica, XXVII. Visió de síntesi, restauracions i noves troballes. Bibliografia. Índexs generals*, 188-189.

veuria repujat per un farciment sobre el que es disposaria un enllosat, unes modificacions que ara tenen a veure amb la construcció de la nova església a finals del segle XVIII. Finalment, s'arrasaria l'estructura absidal i es construiria una estructura de planta circular, aquella que en la primera intervenció es considerava primigènia; en tot cas, s'apunta la possibilitat que tant aquesta estructura com l'absidada s'adossin i reaprofitin aquella primera capçalera quadrangular de la segona fase, ja que la factura exterior presenta un aspecte antic i se sap que algunes tombes antigues en *tegulae* s'hi relacionarien³⁴.

Sigui com sigui, ambdues interpretacions reconeixen l'existència d'un edicle, ja sigui de planta quadrangular o circular, pavimentat amb *opus signinum* i destinat a albergar una tomba principal excavada en el seu punt central. Així mateix, els dos autors convenen a situar cronològicament la seva construcció vers el segle VI, tenint en compte especialment la presència de diverses tombes de *tegulae* associades als murs de l'edifici. En relació també amb l'evolució constructiva plantejada per M. Riu, ha estat proposada una fase situada en el segle VII en què s'afegirien, a la rotunda original, uns cossos que conferirien al conjunt una planta de creu a partir de dues absidioles laterals i una nau³⁵, una hipòtesi evidentment no comprovada però que no afecta a la concepció inicial de l'edifici com una construcció singular amb evidents funcions funeràries, mausoleu d'un personatge significat que, al marge de la seva identificació amb Sant Eudald, s'integra perfectament en el que avui anem coneixent sobre la presència d'aquest tipus de monuments en el camp tardoantic com a representació del poder dels propietaris dels *fundi*. És interessant, en aquest sentit, constatar que l'individu enterrat a Sorba presenta unes característiques antropològiques on destaquen unes insercions musculars poc desenvolupades i indicis de gota (reumatisme hiperuricèmic), condicions que delaten una vida poc dura en relació al treball físic i que evidentment situen el personatge lluny de les característiques que presenten

---

³⁴ Posteriorment, M. Riu ha estat crític amb la nova interpretació de J. Pujades, a qui retreu obviar la qüestió del sant, infravalorar el monument i no tenir en compte alguns aspectes que, al seu parer, impossibiliten l'adscripció moderna de la rotunda com a tal (RIU, M., "El martyrium de Sant Eudald, a Sorba", 31).

³⁵ BASTARDES, A. , "Les etapes edificatòries al conjunt d'edificis parroquials de Santa Maria de Sorba", 348.

les comunitats pageses i que l'assimilen a les classes propietàries i benestants del moment³⁶.

- Sant Pere de Casserres (Casserres, Berguedà).

Cal de nou referir-se a aquest jaciment, ja citat més amunt en parlar de les *villae* baiximperials a causa de l'aparició de diversos àmbits i estructures pertanyents al que podria ser un important establiment rural tardorromà, delimitats parcialment i no excavats. Com s'apuntava, sobre aquestes estructures antigues es desenvoluparia posteriorment una església vinculada al segle XI al monestir de Sant Serni de Tavèrnoles, avui a la comarca de l'Alt Urgell³⁷, i que, a inicis de l'època moderna, es documenta ja com un simple mas. Ha estat, però, una molt recent intervenció destinada al desenrunament i delimitació de les estructures pertanyents a aquesta església la que ha permès la formulació de noves hipòtesis sobre l'evolució del jaciment, per al qual ara es proposen, a l'espera de futurs treballs d'excavació, tres fases genèriques situades a grans trets en les èpoques antiga, medieval i moderna³⁸, de les quals ara ens interessarem bàsicament per la primera.

Així, les restes més antigues documentades corresponen a la capçalera de l'església (figura 7), el parament de la qual està format per blocs de grans dimensions, unes característiques observables especialment en la cara exterior del mur de llevant, l'única, de fet, excavada fins a nivells de fonamentació, on l'estructura talla un nivell d'època romana (figura 8). Així mateix, en aquest mateix punt es constata la presència de diverses *tegulae* que servirien com a falca en alguns punts per a regularitzar la cota de fonamentació del mur. Encara sense treballs d'excavació que ho confirmin, es proposa que aquest àmbit s'obriria en origen a un altre espai

---

³⁶ VIVES, E., "Estudi antropològic de les restes òssies de Sant Eudald de Sorba", 346. Trobem altres exemples amb característiques antropològiques semblants en els individus enterrats vers el segle V a la basílica septentrional del Parc Central de Tarragona, on l'estudi paleopatològic dels esquelets posa de relleu l'existència d'individus ben alimentats i àdhuc amb signes d'obesitat, entre els que es detecten almenys dos casos amb evidències d'artritis gotosa, un indicatiu que s'atribueix a l'excés de proteïna animal (LÓPEZ, J., *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco: el temple septentrional i el complex martirià de Sant Fructuós*, 158-161). En l'altre extrem, per a les dades antropològiques de les comunitats pageses, veure apartat posterior sobre necròpolis rurals, en especial el cas monogràfic de la necròpolis de Pertegàs.

³⁷ DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 58.

³⁸ PIERA, J., *La intervenció arqueològica al jaciment de Sant Pere de Casserres (Casserres, El Berguedà)*. Agraïm de nou a l'arqueòleg Joan Piera l'oportunitat de consultar i fer ús d'aquestes dades encara inèdites.

quadrangular que se li adossaria per l'oest, mentre que en l'obertura que els comunicaria es troben dos basaments de columnes que s'interpreten com elements integrants d'un possible arc triomfal, elements que tant podrien pertànyer a aquest edifici original com a la posterior església (figura 9). Per altra banda, sota l'enllosat medieval o modern que ocupa la capçalera de l'església s'aprecia clarament la presència d'un sòl d'*opus signinum* que presumiblement deu estendre's per tot l'àmbit (figura 10).

Amb aquestes dades encara precàries, de moment es treballa amb la hipòtesi de trobar-nos davant d'un possible mausoleu d'època baiximperial integrat en les estructures de la vil·la documentades al seu voltant, una interpretació que podria veure's reforçada per la presència de dos enterraments en fossa simple possiblement coetanis d'aquesta construcció, localitzats a poca distància vers el nord-est de la mateixa.

- Sant Amanç de Viladés (Rajadell, Bages).

A ponent de la *pars rustica* de la vil·la descrita en un apartat anterior, i sobre nivells de farciment d'època romana, es troben diverses estructures que els excavadors han considerat de l'Alta Edat Mitjana, per bé que, en parlar de restes ceràmiques, assenyalen que la cronologia podria establir-se vers els segles XIII-XIV "com a molt moderna"³⁹. Com sigui, s'identifiquen fins a quatre àmbits que segueixen la mateixa orientació de les habitacions d'època imperial, afectats al nord per l'obertura de la carretera i que pel sud presenten continuïtat fora de la zona excavada. Es tracta d'habitacions delimitades per diversos murs conservats pràcticament a nivell de fonamentació i construïts amb blocs, alguns de gran mida, lligats amb fang, un tipus constructiu diferenciat de l'observat en la resta de murs documentats al jaciment; aquest fet, juntament amb la presència de diversos pilars o basaments adossats als dos murs que van en sentit nord-sud, porten a pensar en una construcció relativament important.

Dins l'àmbit nord-est, cal destacar la presència d'una estructura excavada, de planta el·líptica (3,3 m. x 1,7 m.), revestida internament amb carreus

---

³⁹ MARTÍN, A.; ALEMANY, J., "La intervenció arqueològica a Sant Amanç", 33-34; MARTÍN, A.; ALEMANY, J. "La vil·la romana de Sant Amanç de Viladés (Rajadell, Bages), 1996", 666-667 i 671. Amb les precisions aportades pels textos publicats, no sabem si aquesta consideració genèrica és deguda a la presència de produccions vidrades d'aquesta cronologia o justament a la seva absència.

quadrangulars ben tallats i que presenta la particularitat de contenir en el seu fons encara una altra fossa excavada al substrat natural, sense revestiment i de planta rectangular, tot respectant els límits del retall inicial (figures 11-13). Els directors dels treballs reconeixen la dificultat d'interpretació que presenta aquest conjunt, si bé no descarten una funció imprecisa dins l'àmbit religiós, potser en relació a l'església de Sant Amanç situada al mas de Can Viladés, a uns 300 metres vers l'oest, i documentada l'any 1027⁴⁰.

Sense paral·lels que puguin aportar llum sobre la funcionalitat de l'estructura, pensem que no es pot descartar la possibilitat, tenint en compte la seva morfologia, de que es tracti d'una sepultura principal integrada dins un edifici construït expressament per allotjar-la, una hipòtesi que ja ha estat plantejada anteriorment, ni que sigui de manera tímida⁴¹. Cal reconèixer, però, que alguns factors hi juguen en contra; en primer lloc, la pròpia absència de restes humanes en l'interior de la suposada tomba, però també la inexistència d'altres enterraments al voltant de la construcció o que els autors de l'excavació no facin referència a cap tipus de paviment en l'interior de l'àmbit. De tota manera, hi cap igualment la possibilitat d'una ocupació posterior d'aquest espai que hagués buidat l'estructura, reutilitzant tant aquest àmbit com els adjacents, on es documenta un fogar associat als materials medievals citats més amunt.

- Cal Passavant (Navès, Solsonès).

En el vessant est del Serrat dels Moros uns obrers haurien destruït uns enterraments en *tegulae* i un altre excavat a la roca, fet que motivà la localització de les restes d'un edifici aixecat sobre un banc de sorrenca, amb fragments de *tegulae* escampats (figura 14); en el seu interior es trobaren dos sepulcres excavats a la roca de planta rectangular, un d'ells violat, mentre que l'altre restava cobert per una llosa, amb les juntures tapades amb calç i amb una capseta d'os sobre el pit de l'esquelet. Per altra banda, cal dir que en els camps del voltant

---

⁴⁰ Sembla, però, que el topònim s'hauria pogut afegir al document en un moment posterior (DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 360).

⁴¹ ENRICH, J; ENRICH, J.; SALES, J., "Anàlisi de l'ocupació de l'espai rural en època romana a la Catalunya interior", 22.

de Cal Passavant es recull ceràmica romana diversa, incloent-hi sigil·lada africana D i africana de cuina⁴².

1.1.4. Consideracions generals.

Malauradament, doncs, poc més podem afegir hores d'ara respecte a excavacions parcials o totals en extensió de jaciments del tipus *villa* que presentin fases tardanes a les comarques que tractem. Podem, si més no, anotar la presència de materials d'època romana tardana en emplaçaments on, a nivell de superfície, s'intueix l'existència d'un assentament d'importància en època romana imperial que podria tractar-se d'una *villa*, si bé cal ser conscients de les limitacions que implica aquest tipus d'observacions. En aquest sentit, podem citar alguns exemples com són ara els jaciments berguedans de Sant Pau de Pinós, a Santa Maria de Merlès, o els Trulls, a Viver i Serrateix. En el primer, es coneixia d'antic la presència de restes de material constructiu romà aprofitat en l'obra de l'església medieval, mentre que la prospecció del lloc ha aportat materials ceràmics d'època romana imperial genèrica, entre els que cal destacar la presència de sigil·lada africana D⁴³. Pel que fa al cas dels Trulls, prop del mas d'aquest nom es troben unes codines on han estat excavades diverses estructures, entre les que cal identificar dos trulls i un cup, estructures que palesen una òbvia relació amb el topònim, per altra banda ben documentat al segle X⁴⁴. Els materials recollits en prospecció tant en aquest lloc com en uns camps situats en un nivell inferior delaten l'existència d'un establiment d'època romana en vigor fins un moment tardà, per tal com hi trobem fragments de ceràmica africana de cuina i sigil·lada africana D; en tot cas, sembla que, si més no a partir del segle VII, l'ocupació se centra al voltant de l'àrea on es troben els retalls a la roca⁴⁵. Encara hi podríem afegir el cas del Pla de Sant Pere, a Navàs, on la prospecció superficial ha detectat la presència evident de material

---

⁴² Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya.

⁴³ MARTÍ, R; CAMPRUBÍ, J., *Evolució del poblament a la Plana Central del Berguedà des de l'època baix-imperial fins l'alta edat mitjana, 1997-2001*; MARTÍ, R; CAMPRUBÍ, J., "Evolució del poblament al Berguedà durant la transició medieval. Arqueologia, toponímia i documentació", 216-217.

⁴⁴ "Et afrontat hec omnia de parte orientis in rio Merola, qui discurrit, et de meridie in termino de Trulles, de parte vero circi alode Sancti Iohannis Babbiste, et de occiduo afrontat in rio Tordello, qui discurrit" (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix*, doc. 27, any 988).

⁴⁵ MARTÍ, R; CAMPRUBÍ, J., *Evolució del poblament a la Plana Central del Berguedà des de l'època baix-imperial fins l'alta edat mitjana, 1997-2001*; MARTÍ, R; CAMPRUBÍ, J., "Evolució del poblament al Berguedà durant la transició medieval. Arqueologia, toponímia i documentació", 216-217.

arqueològic d'època romana en diversos punts, especialment en un camp situat al nord de l'enrunada església de Sant Pere de les Cigales, prop de la qual també ha aparegut algun fragment de sigil·lada paleocristiana⁴⁶, o el de Can Riols, en el mateix terme municipal, on pels volts de l'actual masia es recull ceràmica romana que, en alguns casos, denotaria cronologies baiximperials⁴⁷.

En termes generals, i cenyint-nos a la informació aportada per les comptades excavacions arqueològiques, podem extreure algunes conclusions. En primer lloc, els grans establiments agrícoles de tradició romana imperial, el que coneixem com *villae*, tenen la seva representació més clara en indrets de característiques recurrents. Per una banda, la ubicació en zones planeres i fèrtils, amb aigua propera, unes condicions, en suma, destinades a optimitzar la producció agrícola. Sota aquest punt de vista, és diàfana la situació de jaciments com el de Boades, en un meandre del Llobregat, Sant Amanç de Viladés, en una obertura de la vall de la riera de Rajadell, Sant Pere de Casserres, en una vessant suau prop d'una deu, Matacans, a la plana d'Artés, o l'Espelt, al bell mig de la Conca d'Òdena. Per altra banda, és evident la relació que es dona entre aquests establiments i la xarxa viària principal, on el cas paradigmàtic el tenim a Rajadell, amb la *villa* situada de forma immediata al camí de *Sigarra*, a Prats de Rei⁴⁸, mentre que Boades es trobaria a tocar de la via que seguiria el curs del Llobregat, documentada l'any 1002 i per a la que s'ha postulat un presumpte origen romà, justament per la seva relació amb aquest jaciment, però també amb la coneguda Torre del Breny i amb alguns indicis materials d'aquesta època localitzats a l'entorn de la propera masia de Can Font de Cirerencs⁴⁹.

No obstant, aquests establiments situats en les cotes més baixes i planeres coexisteixen amb d'altres que, aparentment de dimensions més reduïdes segons es desprèn de l'observació dels materials superficials, se situen de forma preferent en els petits altiplans característics de la regió, en cotes que poden trobar-se entre els

---

⁴⁶ FOLCH, C.; GIBERT, J., *Memòria del projecte de prospeccions arqueològiques a la vall del Cardener, any 2006*, 113-116.

⁴⁷ DAURA, A.; PARDO, D., "Restes romanes baix-imperials", 45; FOLCH, C.; GIBERT, J., *Memòria del projecte de prospeccions arqueològiques a la vall del Cardener, any 2006*, 54-57.

⁴⁸ La presència d'una via que ressegueix la vall de Rajadell es documenta d'ençà del segle X: "*Et afrontat ipsa terra: de oriente in via vel in ipso guadello et de meridie in rio Agello et de occiduo in terra de Elies vel in via et de circi in via vel in vinea de Senatore presbitero*"(ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV*, doc. 427, any 937).

⁴⁹ PIÑERO, J.; SERRA, R., "El camí romà de la Torre del Breny i la vil·la de can Font de Cirerencs (Castellgalí)".

cinc-cents i els set-cents metres d'alçada. A ningú escapa que es tracta també d'espais idonis per a la producció agropecuària, si bé es troben més apartats dels camins principals. Són significatius, per al cas que ens ocupa, els exemples citats del Pla de Sant Pere o Can Riols, al Bages, o els de Sant Pau de Pinós o dels Trulls, en terres berguedanes, jaciments que, malgrat la divisió comarcal actual, se situen en un únic àmbit geogràfic i paisatgístic.

Per altra banda, la casual intervenció majoritària en àmbits corresponents a la *pars rustica* de les *villae* excavades permet constatar, tant a Boades com a Sant Amanç, Sant Bartomeu de Navarcles, la Feliua o l'Espelt, l'existència d'estructures, trulls i dipòsits principalment, vinculades al premsatge i la decantació de líquids, unes estructures, per tant, que situen la producció de vi o d'oli com una de les prioritats econòmiques d'aquests assentaments i que habitualment són ben presents en les seves últimes etapes. Així mateix, s'observa com en el segle IV, i tornem al cas de Sant Amanç, es donen reformes d'entitat també en sectors residencials, remodelacions que pràcticament configuren de nou tot l'establiment i on no hi falta la presència d'elements que denoten una certa capacitat econòmica, com poden ser termes o paviments musius. En aquest sentit, les *villae* baiximperials continuen sent establiments, almenys les principals, de dimensions considerables respecte a l'època immediatament anterior, si no de vegades més grans, com ho mostren els exemples de Sant Amanç o Sant Pere de Casserres.

Per altra banda, l'arqueologia està reconeixent en els darrers temps un altre dels elements que configuren el paisatge dels *fundi* tardoantics, els mausoleus vinculats a la família del *dominus*, unes construccions que semblen proliferar a partir del segle IV i que, com les mateixes *villae* a les que es troben associades, són un símbol efectiu del poder de la classe propietària en l'àmbit rural⁵⁰. Amb una tipologia variada que inclou sempre un edifici central amb aules o absis associats de diferent forma o mida, aquests edificis, en alguns casos identificats com a *martyria*, corresponen a una realitat, doncs, més prosaica i més estesa del que fins ara es podia pensar, més vinculada a l'autorepresentació de les elits dominants que no

---

⁵⁰ CHAVARRÍA, A., "*Splendida sepulcra ut posteri audiant*. Aristocrazie, mausolei e chiese funerarie nelle campagne tardoantiche". Es tracta de construccions ben conegudes també en l'entorn immediat de les ciutats, amb diversos casos estudiats, per exemple, a Tarragona, on es presenten habitualment sota la forma d'edificis de planta quadrada amb diverses absidioles en els laterals (LÓPEZ, J., *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco: el temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*, 243-250).

pas a la pietat popular. Això no treu, però, que alguns d'aquests edificis puguin, a la llarga, constituir l'origen de posteriors esglésies disposades precisament en emplaçaments on la presència del mausoleu hauria generat àrees d'enterrament, com sembla observar-se, amb les dades que avui tenim, en els casos de Sorba o Casserres i que avui cal integrar amb el que es coneix en altres àrees properes com la gironina, on el fenomen ha estat estudiat recentment de forma global.

Així, com a cas paradigmàtic, les darreres interpretacions de l'evolució arquitectònica del jaciment conegut com l'"església vella" de Santa Cristina d'Aro⁵¹ situen a l'origen l'existència d'un edifici primigeni que s'identifica amb un mausoleu o *cella memoriae* format per dos cossos quadrangulars disposats seguint l'eix est-oest; el de llevant, més reduït (1,9 x 2 m. d'espai interior), contindria dues tombes de *tegulae* interpretades com sepultures pertanyents als propietaris d'un *fundus*. L'edifici, acompanyat d'una necròpolis circumdant durant tot el període altmedieval, presentaria encara modificacions i afegits posteriors fins a prendre l'aspecte d'una església de nau única i capçalera quadrada que englobaria en el seu interior les estructures de l'antic mausoleu. En tot cas, la cronologia inicial, proposada reconeixent l'absència de dades materials, situa la construcció de l'edifici inicial en època baiximperial (segles IV-V), en relació amb la presència d'una possible *villa* adjacent encara no identificada de forma determinant⁵².

Un altre cas que aporta similituds amb els casos de Sorba i Casserres és el de Can Palau, al terme de Sentmenat, on es localitzà un mausoleu a pocs metres de la masia d'aquest nom⁵³. Es tracta d'un edifici de planta circular a l'exterior i planta octogonal a l'interior, amb cinc metres de diàmetre màxim. Albergava en el seu interior dues *formae* o nínxols construïts amb pedra i morter i recoberts amb *opus signinum* i possiblement amb mosaic. Es proposa una cronologia situada vers mitjans o finals del segle IV, a la vegada que se l'associa a una vil·la de caràcter aristocràtic que ocuparia l'emplaçament on avui es troba el mas.

A la vegada la qüestió que aquí més ens interessa però també una de les més delicades, a saber, l'abandonament d'aquests establiments, el context

---

⁵¹ AICART, F.; NOLLA, J.M.; PALAHÍ, Ll., *L'església vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tarδοantic a l'església medieval*, 77-83.

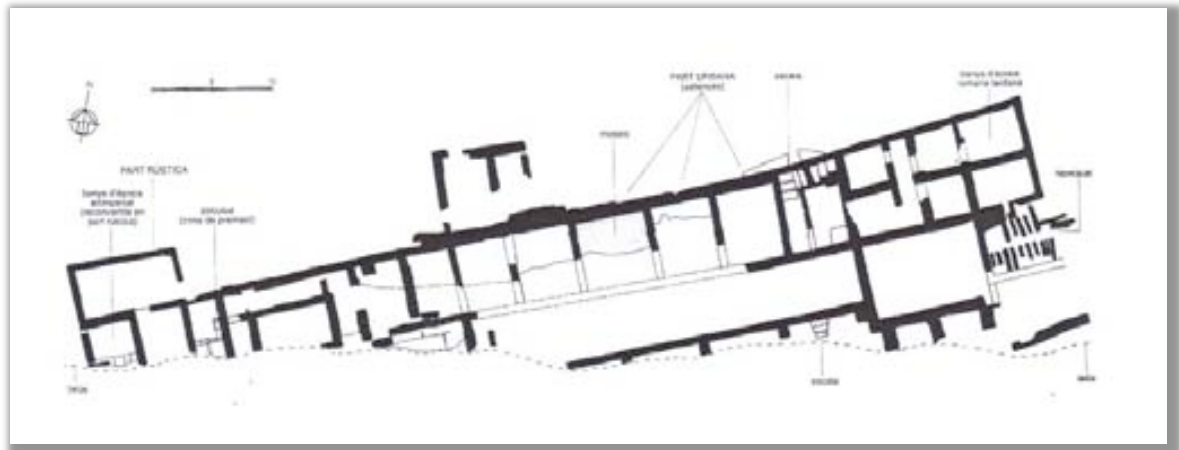
⁵² Malgrat això, en el capítol final de l'obra citada els autors es decanten per una cronologia inicial d'entre finals del segle V i inicis del segle següent (AICART, F.; NOLLA, J.M.; PALAHÍ, Ll., *L'església vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tarδοantic a l'església medieval*, 228).

⁵³ COLL, J.M., "Can Palau (Sentmenat, Vallès Occidental)".

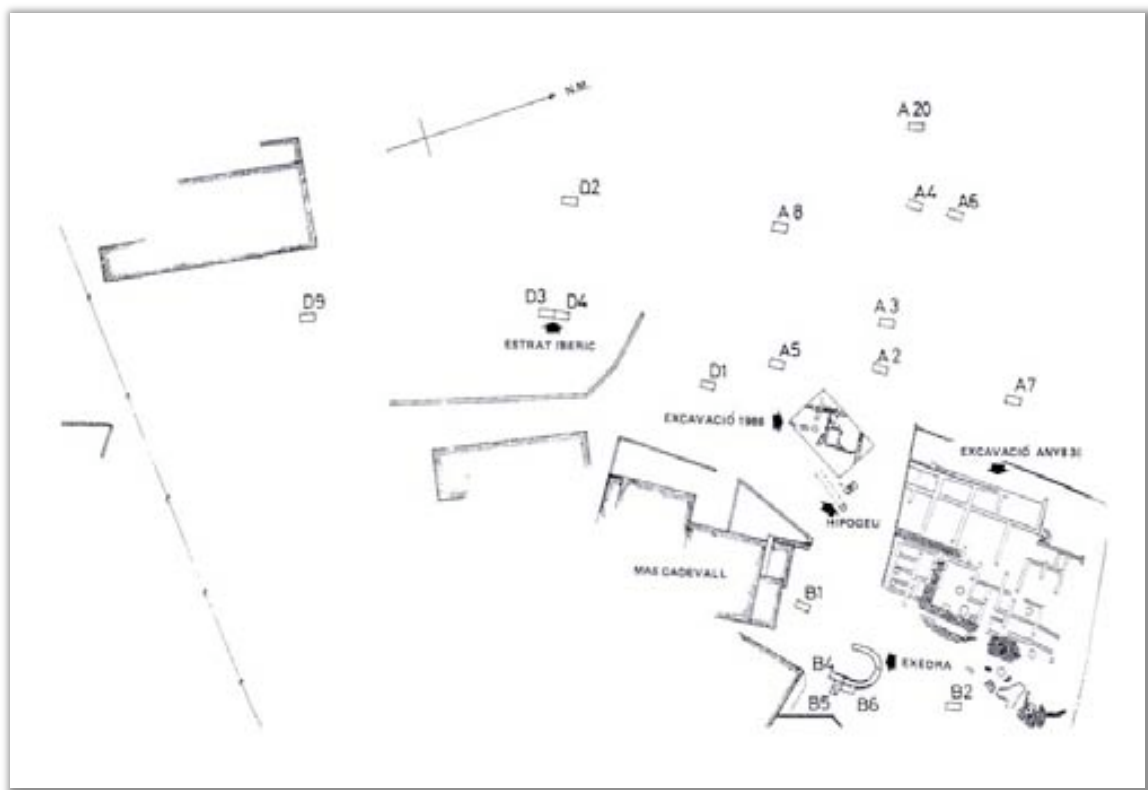
socioeconòmic que l'acompanya i la precisió en el registre material que se'n desprèn, configura avui dia un dels temes encara més confusos de la recerca sobre aquesta etapa històrica. Amb les dades a la mà, sembla clar que cap de les *villae* de la Catalunya Central no depassa el segle VI. L'observació és evidentment genèrica, doncs les intervencions són parcials i afecten en molts casos àmbits productius dels establiments, sense que puguem saber si els sectors residencials s'abandonen en aquell mateix moment o si, per contra, es troben amortitzats ja amb anterioritat o si més no profundament modificats en el seu aspecte i funció. Per altra banda, el recurs obligat als catàlegs ceràmics per tal d'establir cronologies acaba sovint per obviar la presència majoritària de peces comunes que poden avui dia començar a aportar algunes precisions temporals. Per tant, haurem de limitar-nos, de moment, a aquella primera consideració que veu en el segle VI potser no tant el final d'aquests establiments, sinó més aviat la constatació de la seva desaparició, iniciada probablement ja a mitjans del segle precedent.

1.1.5. Annex de figures.

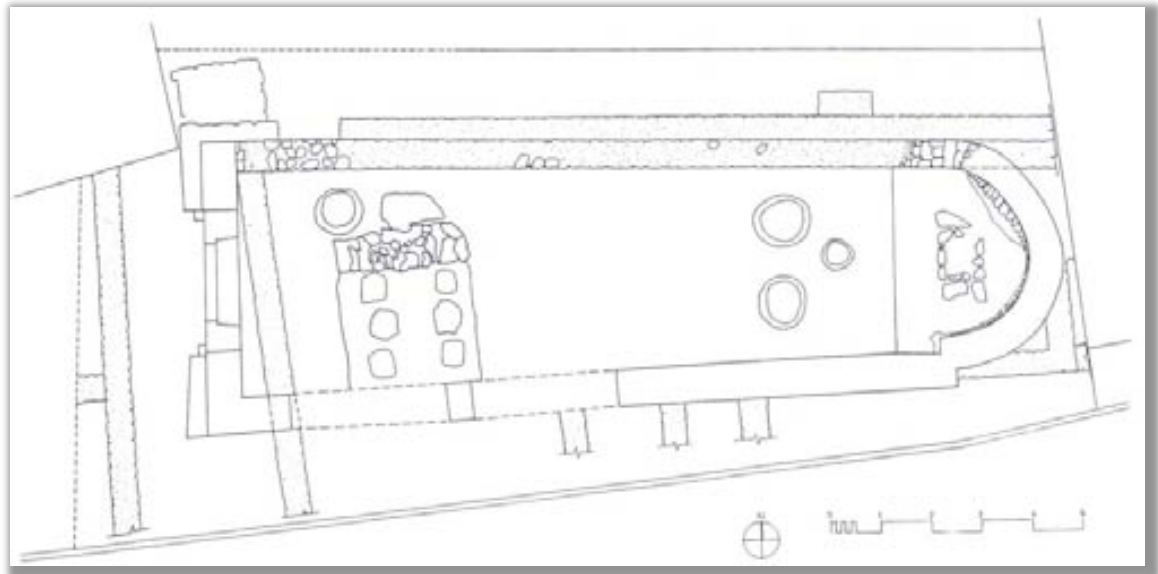

Figura 1: planta de la *pars urbana* de la vil·la de Sant Amanç de Viladés (Rajadell, Bages) (PALOL, P. (coord.), *Del Romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense entre els segles IV i X*, 141).

Figura 2: planta general de les estructures conegudes de la vil·la de Boades (Castellgalí, Bages) (ENRICH, J; ENRICH, J.; SALES, J., "Anàlisi de l'ocupació de l'espai rural en època romana a la Catalunya interior", 212).

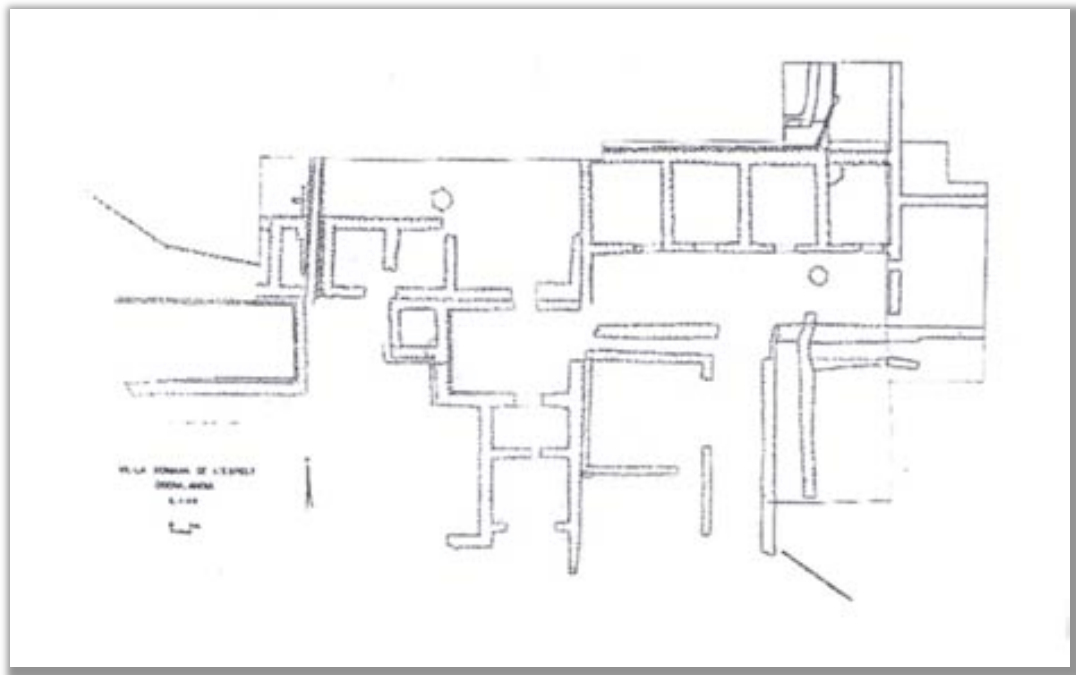

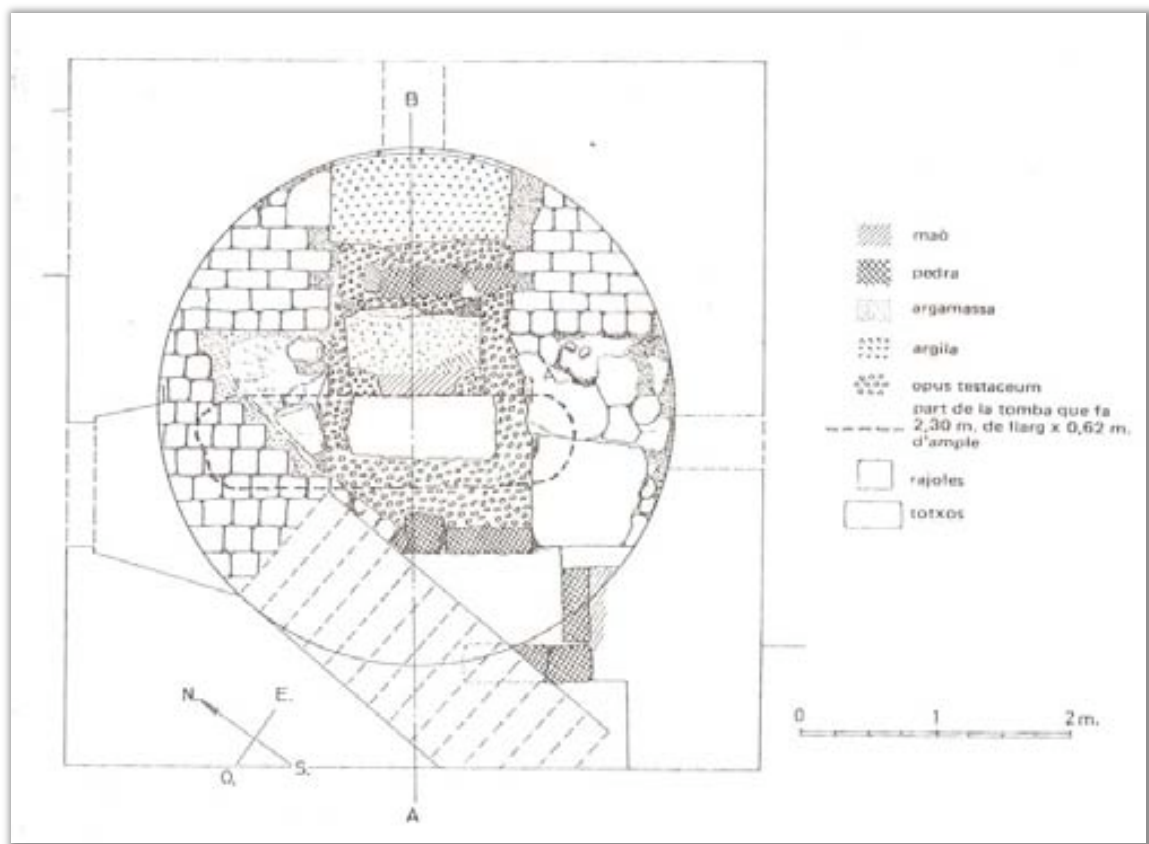
Figura 3: planta de l'església de Sant Bartomeu de Navarcles (Bages), amb les estructures pertanyents a un espai de premsatge d'època romana; les sitges són medievals (CAIXAL, A.; LÓPEZ, A., "Sant Bartomeu, Navarcles", 39).

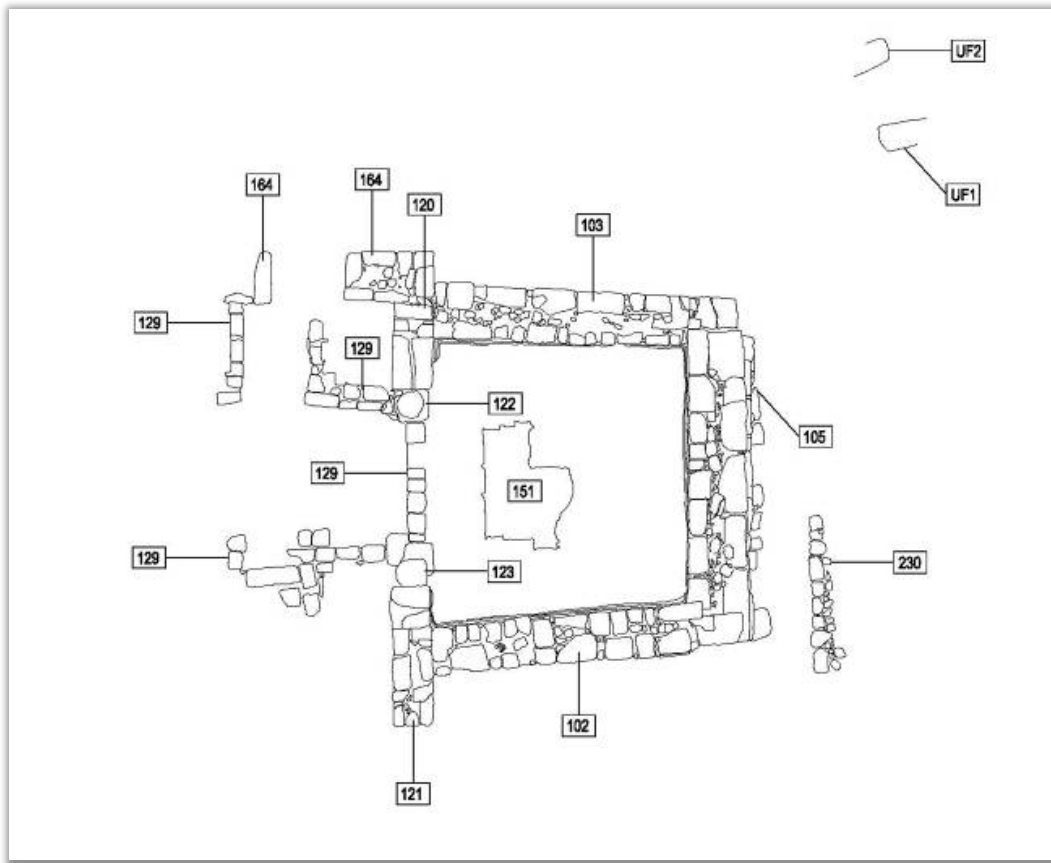
Figura 4: planta de les estructures aparegudes a Can Sotaterra (Solsona), on destaca un conjunt termal d'època romana amortitzat i convertit en espai de necròpolis a partir del segle V (CARDONA, R.; POU, J.; REVILLA, V., "Poblament romà al Solsonès: estat de la qüestió", 266, publicada originalment per J. Serra i Vilaró).

Figura 5: planta de les estructures pertanyents a la vil·la de L'Espelt (Òdena, Anoia) (CARRERAS, T.; NUIX, J.M.; ENRICH, J., "L'Espelt, Òdena", 35).

Figura 6: planta de la rotonda de Santa Maria de Sorba (Montmajor, Berguedà) publicada per M. Riu (RIU, M., "Excavacions arqueològiques a Santa Maria de Sorba", 329).

Figura 7: planta de les estructures d'època antiga anteriors a l'església de Sant Pere de Casserres (PIERA, J., *La intervenció arqueològica al jaciment de Sant Pere de Casserres (Casserres, El Berguedà)*, 33).

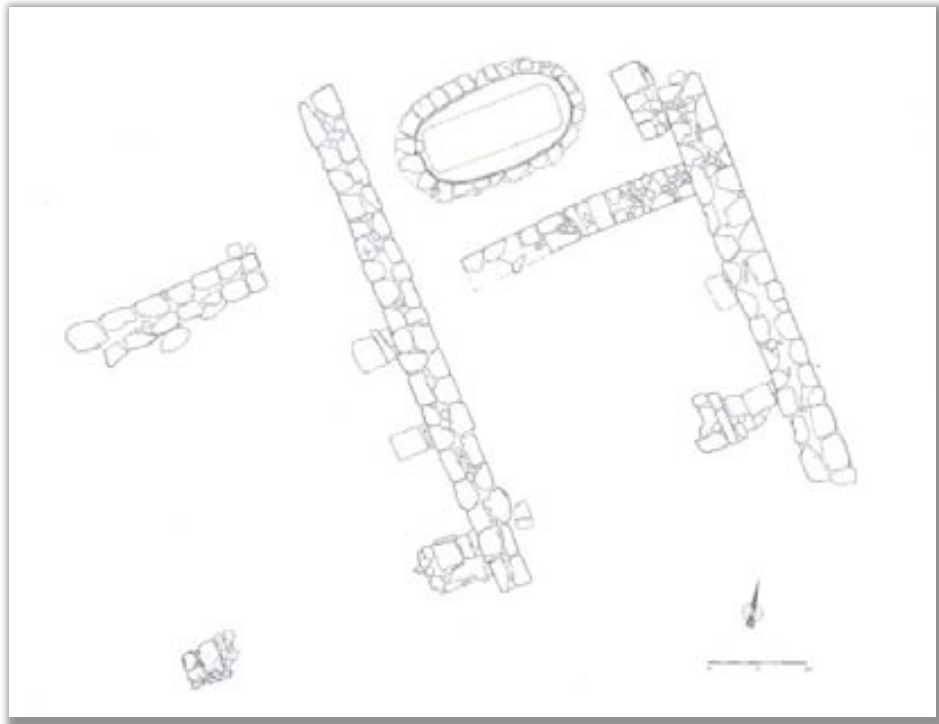
Figura 8: detall del mur exterior de llevant de l'església de Sant Pere de Casserres.

Figura 9: interior de l'absis de l'església de Sant Pere de Casserres.

Figura 10: interior de l'absis de l'església de Sant Pere de Casserres; davant de l'altar s'aprecia, per sota l'enllosat, la presència d'un paviment d'*opus signinum* (PIERA, J., *La intervenció arqueològica al jaciment de Sant Pere de Casserres (Casserres, El Berguedà)*, 26).

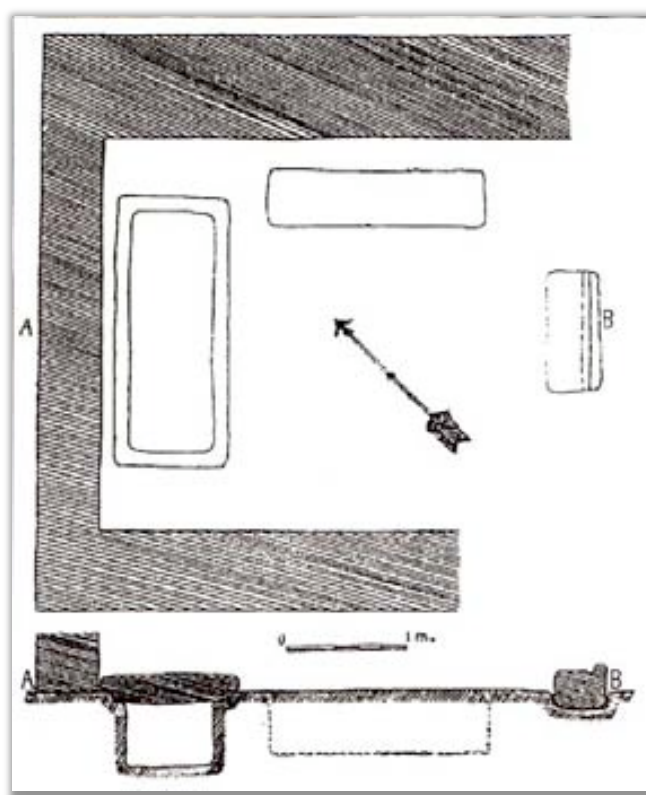
Figura 11: planta dels àmbits considerats medievals del jaciment de Sant Amanç de Viladés (MARTÍN, A.; ALEMANY, J. “La vil·la romana de Sant Amanç de Viladés (Rajadell, Bages), 1996”, 671).

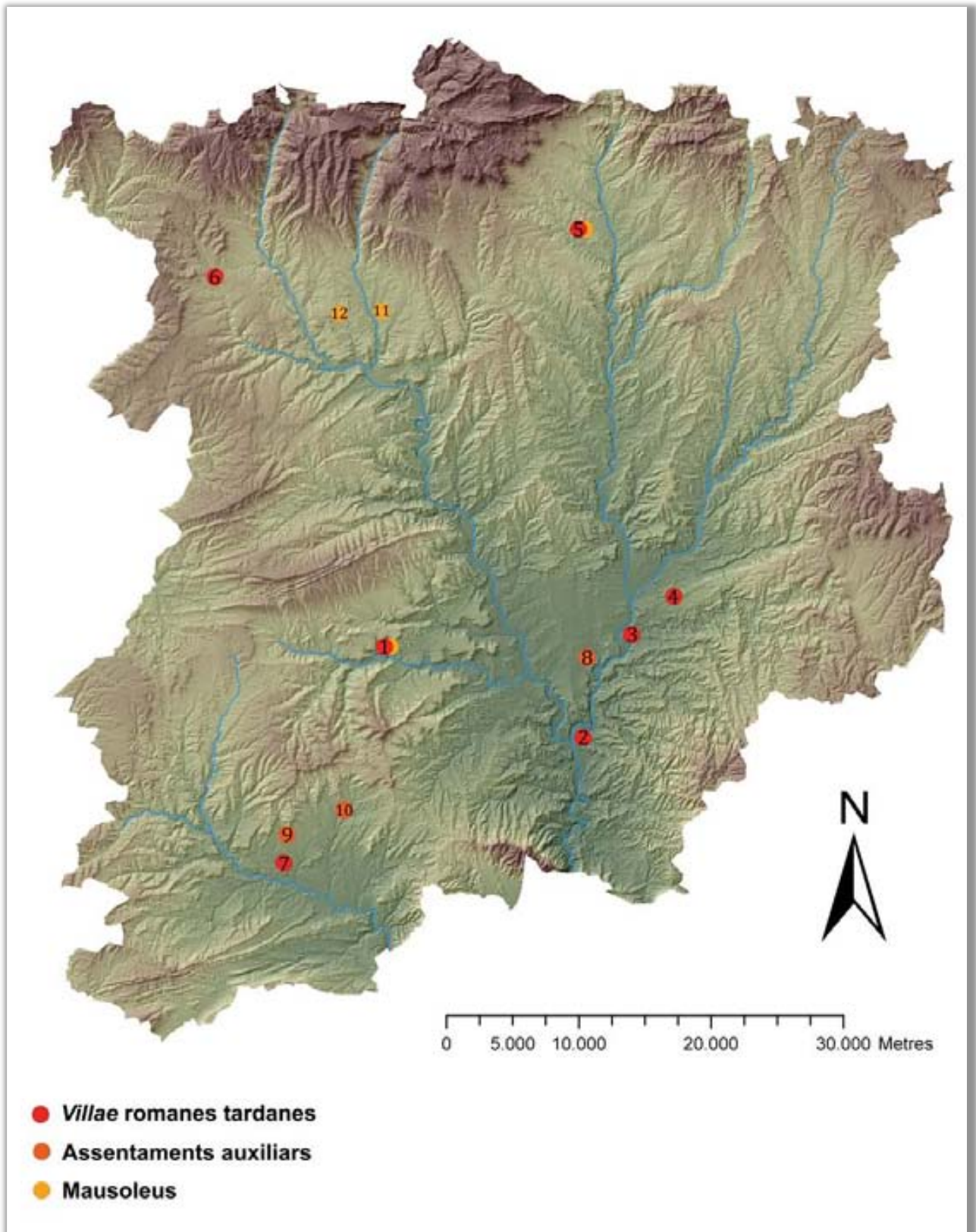
Figura 12: detall de l'estructura ovalada de la vil·la de Sant Amanç de Viladés (Rajadell).

Figura 13: vista de l'estructura i de l'àmbit on es troba.

Figura 14: planta del sepulcre de Cal Passavant (Navès, Solsonès) (CARDONA, R.; POU, J.; REVILLA, V., "Poblament romà al Solsonès: estat de la qüestió", 269, publicada originalment per J. Serra i Vilaró).

1- Sant Amanç de Viladés (Rajadell); 2- Boades (Castellgalí); 3- Sant Bartomeu de Navarcles; 4- Matacans (Artés); 5- Sant Pere de Casserres; 6- Can Sotaterra (Solsona); 7- L'Espelt (Òdena); 8- La Feliua (Sant Fruitós de Bages); 9- Cal Sanador (Òdena); 10- Ripoll de Can Brunet (Òdena); 11- Santa Maria de Sorba (Montmajor); 12- Cal Passavant (Navès).

1.2. L'aparició d'un nou model de poblament rural.

1.2.1. Assentaments rurals a la Catalunya Central entre els segles VI-IX.

- Vilaclara (Castellfollit del Boix, Bages).

En l'extrem sud-oest de la comarca del Bages, pràcticament en el límit amb l'Anoia, es troba el que probablement sigui un dels jaciments més interessants de Catalunya pel que fa al poblament rural tardoantic i altmedieval. Es tracta de Vilaclara de Castellfollit del Boix, excavat entre els anys 1989 i 1991 per membres del Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada en el marc d'un projecte genèric d'estudi del poblament antic i medieval a la comarca de l'Anoia i voltants¹. Situat en un petit altiplà abocat sobre la Conca d'Òdena, el jaciment es troba actualment en l'extrem d'un camp, mentre que per l'altre costat el terreny presenta un cert desnivell. Pel que s'ha excavat, el jaciment s'estructura, de forma genèrica, a partir d'una renglera d'habitacions adossades amb diversos espais oberts al seu davant. Dins del conjunt, però, es poden diferenciar alguns subgrups d'àmbits en relació a la seva funcionalitat concreta, advertida per les característiques de les estructures aparegudes. Així, hi hauria un bloc central d'habitatge, amb dues, o tres segons el moment, habitacions on hi trobem algunes sitges, una banquetta adossada al mur i una llar de foc ben construïda; el sector occidental, en canvi, estaria format per una habitació i un espai obert, presumiblement un porxo, on es troba un forn de coure pa de considerables dimensions. L'habitació principal del sector oposat, per la seva banda, presenta diverses estructures, com ara un dipòsit o canalitzacions, que la defineixen com una àrea de premsatge i de transformació del producte agrícola. Els murs són tots bastits amb pedra lligada amb fang i les cobertes de material perible, mentre que els paviments estarien conformats per la pròpia roca natural aplanada o per sòls de terra premsada (figures 1 i 2).

El jaciment de Vilaclara, per altra banda, ha estat especialment generós pel que fa al material arqueològic documentat durant la seva excavació, on s'hi troba abundant ceràmica, fragments de vidre, estris de metall i molins manuals rotatoris. Cal destacar, en relació al material ceràmic, l'absència de produccions fines d'importació i d'àmfores de cronologia tardana, fet que atorga tot el protagonisme

---

¹ ENRICH, J.; ENRICH, J.; PEDRAZA, Ll., *Vilaclara de Castellfollit del Boix (El Bages). Un assentament rural de l'antiguitat tardana*.

a la ceràmica comuna, pujada normalment a torn lent i formada bàsicament per olles, acompanyades per alguna gerra, bols o tapadores. Les pastes estan ben cuites tot i que es comprova una clara diversitat de coccions, oxidada, reduïda o òxido-reduïda. Pel que fa als vidres, es tracta d'un conjunt homogeni que presenta coloracions verdoses i que acostuma a associar-se als nivells més antics del jaciment. Fora de context estratigràfic, cal esmentar la troballa de diversos blocs que haurien servit de bases o peus de premsa i que cal associar a l'àmbit on es troba el dipòsit revestit de morter (figura 3); igualment fora de context, s'han localitzat diversos fragments de molins manuals rotatoris de conglomerat, en concret quatre fragments de moles sotanes i un de mola volandera, uns instruments que presentarien un diàmetre situat entre els quaranta i els setanta centímetres.

El jaciment de Vilaclara completa aquest registre amb diverses datacions absolutes, en aquest cas establertes a través de termoluminiscència. Es tracta de quatre mostres ceràmiques que donen un horitzó cronològic prou homogeni que situa el funcionament de l'establiment clarament en els segles VII i VIII², un espai temporal que s'adiu perfectament amb el que avui coneixem sobre el registre ceràmic d'aquest moment, tant pel que fa a les característiques de la ceràmica comuna com pel que fa a l'absència definitiva de ceràmiques fines d'importació o àmfores, o el vitri, un material que sembla desaparèixer dels jaciments arqueològics justament a partir del segle VIII.

- Collet dels Clapers de Segués (Pinós de Solsonès).

Amb unes característiques semblants a l'anterior, el cas del Collet dels Clapers de Segués ens ofereix un nou exemple d'hàbitat rural amb una cronologia a cavall entre les èpoques tardoantiga i altmedieval³. En un paratge on es trobaven fins a deu clapers, apilaments de pedres de forma cònica i planta circular, l'excavació d'un d'aquests va permetre constatar la presència de murs construïts amb lloses

---

² Les quatre mostres han donat, respectivament i seguint la datació segons la nostra era, 719±77, 645±74, 685±86 i 949±67 (SPINOLO, G.; MARTINI, M.; DELLA TORRE, I., "Analisi di datazione con dosimetria termoluminescente", 103-104). Malgrat la coherència d'aquests resultats, la nostra pròpia experiència amb les datacions per termoluminiscència ens porta a ser prudents pel que fa a l'acceptació sense crítica d'aquest tipus de dades (FOLCH, C.; GIBERT, J., "Excavacions arqueològiques al jaciment d'època medieval i moderna de Can Gorgals Vell (Santa Coloma de Farners, la Selva)").

³ GUÀRDIA, J., "El Collet dels Clapers de Segués: un hàbitat alt-medieval al Solsonès".

de gres lligades amb fang pertanyents a una construcció conservada per sota de l'amuntegament de blocs, murs que a la vegada definien una sèrie d'àmbits. Bàsicament, s'observa la presència d'un recinte de planta trapezoïdal dins del qual es defineixen quatre espais diferenciats: en el sector nord-est es troben dos àmbits que conserven restes d'enllosat i on s'han localitzat, en un d'ells, una base i un contrapès de premsa, mentre que en l'altre ha aparegut una altra base integrada en l'enllosat, aquí més ben conservat. Situats en una cota més baixa, els dos àmbits restants mostren característiques diferents: un d'ells, de planta rectangular, s'adossa al recinte perimetral i a l'habitació enllosada on es troba la base de premsa encaixada en l'enllosat, de manera que potser ambdues funcionin de forma complementària en el procés de premsatge. Pel que fa al darrer àmbit, de dimensions força més grans que els anteriors, sembla correspondre, al nostre entendre, a un espai obert envoltat per les habitacions i el mur del recinte (figura 4). La feble estratigrafia documentada, però, no permet, de moment, altres interpretacions.

Seguint l'autor de les excavacions, es tractaria d'una construcció evidentment destinada al premsatge d'oli o vi, i vinculada a uns espais d'habitatge propers que podrien trobar-se sota els clapers immediats, un conjunt al que es podria afegir la troballa d'una necròpolis a uns tres-cents metres, formant un conjunt orgànic i complementari; en tot cas, l'absència de fogars, sitges o altres estructures vinculades a espais d'habitatge en el claper excavat, advoca per una funcionalitat purament de treball. Pel que fa a la cronologia, l'autor, prudentment, situa el seu funcionament en època altmedieval, tot i que no dubta en relacionar aquest jaciment amb d'altres com Vilaclara. De fet, la ceràmica publicada del Collet dels Clapers, descrita com "ceràmica a torn lent reduïda" (figura 5), si bé és escassa, presenta similituds formals en les vores, bisellades vers l'interior i una mica engruixides, amb algunes peces dibuixades de Vilaclara, entre les que cal destacar un exemple datat per termoluminiscència en 645 ± 74^4 .

---

⁴ Veure làmina 17 a ENRICH, J.; ENRICH, J.; PEDRAZA, Ll., *Vilaclara de Castellfollit del Boix (El Bages). Un assentament rural de l'antiguitat tardana*, 83.

- Les Coromines (Aguilar de Segarra, Bages).

Devem també a l'equip igualadí responsable de les excavacions de Vilaclara l'execució d'un sondeig i la descripció genèrica del jaciment de Les Coromines, al terme d'Aguilar de Segarra⁵. Es tracta d'un interessant conjunt arqueològic situat en uns afloraments rocosos enmig d'uns camps propers al petit nucli del que pren el nom i format per un habitatge adossat a una penya sobre la qual es troben diverses estructures excavades en la mateixa roca destinades al premsatge; finalment, cal associar-hi una necròpolis de quatre tombes de banyera també excavades a la roca i una possible ossera, un cementiri que no seria l'únic de la rodalia, doncs a uns escassos cent metres es troba encara una segona necròpolis integrada per deu tombes d'ídèntiques característiques (figura 6).

Els treballs practicats en aquest jaciment l'any 1978 consistiren bàsicament en l'excavació d'un sondeig als peus de la roca, on es troba l'àmbit adossat a la mateixa, construït a partir de tres murs de pedra lligada amb fang, on hi trobem integrats també alguns grans blocs. La coberta es conformaria a partir d'un embigat a un sol vessant, tal i com ho delaten els diversos encaixos conservats a la mateixa roca, que es complementaria, segons es desprèn de l'excavació, amb brancatge i fang. L'estratigrafia interior de l'àmbit presenta, segons els seus excavadors, dos moments d'ús diferenciats, ja que en un moment donat es produiria un anivellament que cobriria un primer sòl d'ocupació i sobre el que es bastiria un mur mitger que en dividiria l'espai.

Els materials arqueològics descrits en les publicacions derivades⁶ d'aquests treballs pertanyen a aquell primer nivell d'ús i a l'anivellament posterior, on destaca la diversitat de cuites, amb fragments de coloracions grises fosques i clares, marrons i beix. Es tracta bàsicament d'olles, tot i que convé destacar l'aparició d'una peça gairebé sencera que conserva tres becs, si bé en podria tenir quatre, feta a torn lent i amb decoració de quatre línies incises paral·leles sobre l'espatlla. Els autors destaquen la troballa de dos petits fragments informes de sigil·lada africana D, tot i que cal advertir, per altra banda, de la presència de petits

---

⁵ ENRICH, J.; ENRICH, J., "Tres conjunts d'habitable alto-medieval a l'Alta Segarra (Anoia-Bages, Barcelona)", 300-305.

⁶ ENRICH, J.; ENRICH, J., "Les ceràmiques comunes tardorromanes i altomedievals en el context de l'habitable rural dispers de la Catalunya Central"; LÓPEZ, A.; FIERRO, J.; ENRICH, J.; ENRICH, J.; SALES, J.; BELTRÁN DE HEREDIA, J., "Cerámica tardorromana y altomedieval en la provincia de Barcelona. Siglos VII-X", 52-56.

fragments de *dolia* i d'àmfora informes i d'una vora de vas de vidre que els autors qualifiquen de "clarament antic".

Just per sobre d'aquest àmbit s'observa un complex dedicat al premsatge que incorpora diverses estructures excavades a la roca i que es compon de tres cubetes de planta quadrada, d'aproximadament quatre metres de costat, amb els corresponents espais de separació entre elles. En la cubeta central es conserva un contrapès de premsa format per un bloc convenientment retallat i quatre encaixos al terra per encabir-hi els suports; d'aquí, el líquid resultant es vessaria per un canaló vers la cubeta immediata, on aniria a parar a un dipòsit de considerables dimensions de planta rectangular amb una cassoleta interior destinada a recollir les impureses; completaria el conjunt la cubeta situada més al sud, on es troba encara un altre dipòsit de dimensions més reduïdes (figures 7-9).

La cronologia precisa dels elements que componen el conjunt arqueològic de Les Coromines és encara difícil d'escatir, doncs, en veritat, només comptem amb l'excavació molt parcial de l'àmbit adossat a la roca, mentre que, pel que fa a l'àrea de premsatge i les tombes, no podem anar més enllà de l'observació de les restes picades a la roca que, a excepció d'una de les tombes de la segona necròpolis, ens han arribat buides i sense cap nivell arqueològic associat. Els excavadors proposen l'existència de dos moments successius d'ocupació del jaciment, situats entre els segles VII i X, determinats bàsicament per la distinció que estableixen entre dos grups ceràmics. Així, l'horitzó més antic i que s'atribueix a la construcció de l'àmbit sondejat es vincularia a uns tipus ceràmics de tradició tardorromana que mantindrien una tendència a imitar formes baiximperials, un moment al que també cal associar aquells petits fragments de sigil·lada africana D; per contra, el material ceràmic que es relaciona amb un segon moment d'ocupació en els segles IX-X es caracteritza per la presència d'olles aixecades a torn, amb diferents coloracions entre el vermell clar, el marró, el gris clar i el gris fosc, un grup on se situa aquella peça de boca lobulada esmentada més amunt.

Al nostre parer, i tot i que una ocupació d'arrel tardoantiga, a la que es podria atribuir, sense cap seguretat, la construcció del trull, és evident per la presència de materials atribuïbles potser al segle VI, és difícil precisar la seqüència que es proposa per a l'habitable, doncs, malgrat alguns materials previs, els nivells fèrtils en materials contenen el que els autors anomenen "ceràmica grisa medieval", on

destaca la peça lobulada com a element característic de les produccions atribuïbles als segles X-XI. Cal contemplar, doncs, la possibilitat que l'habitable en el seu conjunt sigui una construcció d'aquest moment, malgrat presentar algunes restes ceràmiques més antigues en els seus nivells⁷.

- Pla de Sanç (Sant Salvador de Guardiola, Bages).

Amb una definició arqueològica una mica confusa, pensem que potser cal incorporar a aquest grup el jaciment del "mas medieval" de Pla de Sanç, considerat en aquests termes per l'arqueòloga encarregada de la seva excavació, uns treballs que foren motivats per la construcció de la carretera C-37 entre Manresa i Igualada al seu pas pel terme de Sant Salvador de Guardiola⁸. El jaciment, que es troba situat sobre un turó predominant sobre una petita vall, el Pla de Sanç, una àrea de suaus relleus aterrats, presenta diversos murs de blocs irregulars lligats amb fang, sovint a nivell pràcticament de fonamentació, restes d'enllosat associades a un d'ells i diverses sitges, entre altres estructures negatives. En general, el nivell d'arrasament de les estructures a causa de l'acció dels conreus o de l'espoli és considerable, ja que, a banda de trobar-se bona part dels murs arranats, molts d'ells, segons s'observa en planta, es troben també seccionats, de manera que la restitució dels àmbits que formarien part de l'edifici és per força incompleta, si bé s'endevinen tres o quatre espais diferenciats (figura 10).

A partir dels resultats de l'excavació es defineixen quatre moments per al jaciment. En primer lloc, una ocupació testimoniada per la presència de les diverses sitges, la cronologia final de les quals s'estableix a partir dels materials documentats en el seu rebliment, entre els que es considera un 3,6 % com a "datables"; així, es proposa un arc cronològic que abraça els segles IV i VIII en base a la presència de fragments de "ceràmica reduïda, oxidada i mixta de l'antiguitat tardana (DSP o CGT)", acompanyats d'algunes restes de *dolia*. La construcció dels murs se situa en un segon moment, donant lloc a un edifici la vida del qual es desenvoluparia entre els segles X i XIII, una cronologia que entenem que s'estableix en base a l'absència de materials ceràmics vidrats. La tercera fase correspondria a l'abandonament del mas, les últimes notícies documentals del qual són del segle XIV, per bé que hem

---

⁷ Veure pàgines 516-517.

⁸ ARCOS, R., "L'evolució d'un mas medieval al Pla de Sanç, Sant Salvador de Guardiola (el Bages)".

vist que arqueològicament aquest s'extingiria vers el segle XIII, fet que podria plantejar algun dubte en la identificació entre el jaciment i el mas documentat. Finalment, es detecta una ocupació contemporània a partir de la construcció d'una habitació rectangular, incompleta, sobre les estructures medievals i que seria un producte de l'expansió de l'agricultura i dels cultius aterratsats en els segles XIX-XX.

Amb tota la prudència obligada per les poques dades que posseïm, ens sembla que aquest jaciment podria ser susceptible d'interpretar-se seguint uns paràmetres diferents. En primer lloc, ens crida l'atenció que cap de les sitges, i no són poques, de la primera fase que, recordem, no aniria més enllà del segle VIII, no sigui tallada per cap dels murs posteriors, no anteriors, en tot cas, al segle X; fins i tot, observant la planta, hom diria a primer cop d'ull que sitges i murs formen part d'un sol conjunt, on les primeres s'haurien excavat a l'interior dels àmbits definits pels segons. No coneixem, però, quins són els materials apareguts en els nivells associats als murs i si aquests són clarament posteriors al segle X; en tot cas, apuntem que l'absència de vidrats, purament, tant pot portar vers els segles X-XIII com vers un moment anterior. Plantegem, doncs, la possibilitat de que es tracti d'un jaciment sensiblement anterior a la cronologia proposada, on es trobarien alguns materials tardoantics que podrien situar el seu inici vers aquesta època, un jaciment que llavors podríem relacionar amb d'altres com Vilaclara o el Collet dels Clapers, més si tenim en compte l'aparició d'un gran bloc amb dos encaixos que podria correspondre, al nostre entendre, amb una base de premsa. En tot cas, però, prengui's aquesta hipòtesi com el que és, una proposta de revisió cronològica⁹.

---

⁹ La publicació consultada tampoc no precisa la morfologia de les sitges, un indicatiu que podria utilitzar-se en favor d'una o altra cronologia.

1.2.2. Estudi monogràfic: la primera fase del jaciment de Monistrol de Gaià (Bages).

En aquest apartat es presenten una part dels primers resultats obtinguts durant les tres primeres campanyes d'excavacions arqueològiques efectuades entre els anys 2008 i 2010 al lloc de Monistrol de Gaià, un conjunt que comprèn diversos jaciments arqueològics propers de cronologia tardoantiga i altmedieval i que constitueix la nostra pròpia aportació pel que fa a l'arqueologia dels assentaments tardoantics¹⁰.

El municipi de Gaià es troba en l'extrem septentrional de la comarca del Bages, ja en contacte amb el Berguedà; la seva superfície s'estén des del Llobregat fins abastar diverses serralades situades a llevant d'aquest riu i que s'integren en els contraforts de migdia de l'altiplà de Pinós. El principal corrent d'aigua és la riera de Gaià, que travessa el terme municipal pel mig. Actualment el poblament és bàsicament dispers, format fonamentalment per masos, amb algun petit nucli concentrat com ara el propi Gaià o el lloc de Galera¹¹.

L'antic lloc de Monistrol, topònim conservat en l'advocació medieval de l'església de Sant Pere¹², es troba en una petita vall que s'obre a llevant del Llobregat i al nord-est del petit nucli de Galera, entre els masos de la Roca, d'origen medieval, i el d'Obradors, de construcció en època moderna. Un cop travessada la riera a l'alçada del primer, ens queda a mà esquerra l'església de Sant Pere, mentre que el jaciment de les Feixes de Monistrol es troba en un camp a mà dreta del camí i sobre el mateix. Uns metres enllà del mas Obradors, en el vessant de la serra, es troba la necròpolis que constitueix, ara com ara, el tercer punt d'interès arqueològic que integra el conjunt de Monistrol de Gaià¹³.

Durant un projecte de prospeccions arqueològiques desenvolupat l'any 2002 sobre els emplaçaments bagencs corresponents al topònim *monasteriolum*, fou el cas concret de Monistrol de Gaià el que va aportar dades de major interès, en poder-se

---

¹⁰ Sobre una segona fase del mateix jaciment s'hi tornarà en un apartat posterior (veure pàgines 526-530).

¹¹ BADIA, J.M., "Gaià".

¹² Sobre aquest topònim, veure apartat posterior dedicat a la implantació eclesiàstica en el món rural tardoantic, on es desenvolupa la hipòtesi inicial que ha generat els posteriors treballs, una part dels quals es corresponen amb els que ara es descriuen.

¹³ Veure apartat sobre necròpolis rurals, on es desenvolupa un tractament específic sobre aquest jaciment (p. 157).

delimitar inicialment dues zones amb potencial arqueològic¹⁴. En primer lloc, l'església de Sant Pere, avui abandonada, que conserva murs medievals i moderns que han estat descrits als catàlegs monumentals¹⁵, i que es troba sobre el marge dret de la riera, bastida sobre una plataforma rocallosa i voltada de bosc i camps. El camp de conreu immediat a l'església facilità una mostra de ceràmica, escòries i altres restes que confirmava una ocupació altmedieval mal definida, mentre que l'enclavament semblava conèixer el seu apogeu durant els segles XII-XV. L'església també fou objecte de reedificació vers la fi del segle XVIII, finalitzada l'any 1794 com indica una inscripció sobre la porta.

A uns 100 metres al nord-oest de l'església, sobre el marge superior del camí que puja vers el mas Obradors, en una feixa circumscrita per afloraments i murs d'aterrament, s'obtingué una segona mostra on els materials dispersos en superfície delataven que aquest emplaçament hauria estat ocupat durant l'Antiguitat Tardana i els inicis de l'Edat Mitjana. Així, sobre aquest camí, els marges erosionats oferiren llavors una mostra ceràmica àmplia i homogènia, amb produccions diverses que es podien datar en aquesta forquilla cronològica. Aquest jaciment, denominat aleshores Feixes de Monistrol, ha estat l'objecte principal d'excavacions en campanyes posteriors.

Davant la necessitat evident de contrastar aquests resultats preliminars aportats per la prospecció, es va procedir a iniciar l'any 2008 un projecte d'excavacions arqueològiques, encara en curs després de tres campanyes desenvolupades en anys successius, treballs que han permès documentar la presència d'un jaciment que presenta una seqüència d'ocupació que confirma plenament l'atribució cronològica proposada en un primer moment. En bona part només delimitat, el jaciment s'estén, de forma segura i tenint en compte les estructures arqueològiques aparegudes en la darrera campanya de 2010, sobre una superfície d'entre 900 i 1000 m².

Finalment, el tercer punt integrant del conjunt, la tomba del mas Obradors, es localitzà a partir d'una visita efectuada durant la primera campanya d'excavacions

---

¹⁴ MARTÍ, R.; COLOMER, J., *Memòria del projecte arqueològic: prospeccions als monistrols del Bages (setembre-novembre, any 2002)*; MARTÍ, R.; COLOMER, J., "Monasteriola, petits monestirs d'antiga fundació". Sobre el topònim, veure més endavant pàgines 110-113.

¹⁵ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 258.

de l'any 2008 a les Feixes de Monistrol¹⁶, quan se'ns mostrà una sepultura en caixa de lloses en el vessant boscos situat al darrere del mas, a uns 180 metres del punt de les Feixes. Atesa la cronologia genèrica atribuïda a aquest darrer jaciment i la que es proposa per a aquest tipus de necròpolis, es feia necessària una ampliació del projecte d'excavacions envers aquest punt, amb l'excavació de la citada sepultura i la neteja dels entorns a fi de localitzar-ne d'altres, unes tasques que, de moment, no han tingut resultats positius¹⁷.

El jaciment, en l'estat actual de la recerca, es divideix en dos sectors diferenciats, ambdós situats en una mateixa feixa de conreu per sobre del camí del mas Obradors, la creació i posteriors ampliacions del qual han implicat la desaparició de nivells i estructures arqueològiques (figura 11).

Situat en la part oriental del camp, el sector 1 fou l'àrea on s'iniciaren els treballs, doncs en el tall del camí afloraven diversos blocs associats a nivells arqueològics. L'excavació va permetre documentar un seguit de murs que definien dos àmbits de planta rectangular afectats pel sud per l'obertura de l'esmentat camí i pel nord pels treballs agrícoles que han fet desaparèixer tots els possibles nivells fins a cota del subsòl geològic. Segons es desprèn de les restes, els murs estarien formats per un sòcol de blocs lligats amb fang i probablement un alçat de terra, mentre que la coberta hauria de ser feta amb materials peribles; a diferència de la resta de murs, però, cal assenyalar que, malgrat l'afectació, el tancament sud està construït a partir de grans carreus de sorrenca, un dels quals, malgrat desaparèixer presumiblement en obres relativament recents d'eixamplament del camí, ha pogut ser registrat a partir de la seva empremta, ben visible sobre el sediment (figures 12-14).

Ambdós espais han estat excavats completament, però cal advertir que no s'han exhaurit, de moment, els estrats exteriors que s'adossen als murs que els delimiten; per tant, la reconstrucció que ara podem fer sobre l'evolució d'aquests espais queda sotmesa a les dades que pugui oferir més endavant l'excavació d'aquests nivells exteriors. En aquest sentit, queda ben clar que, en origen, no existiria la partició entre els dos àmbits, que en constituïrien inicialment un de sol;

---

¹⁶ Agraïm a la senyora Ramona, resident al nucli de Galera, la informació que amablement ens proporcionà sobre aquest jaciment.

¹⁷ ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievales a l'Anoia: els rituals d'enterrament i les seves pautes i models d'interrelació a l'espai rural"; GIBERT, J., "L'evolució del poblament tardoantic a la depressió penedesenca i els seus marges (segles V-VII)".

no obstant, la manca d'un nivell de circulació clar prop del sector meridional, on el pendent del sòl és força acusat, i la presència evident d'un reompliment sobre el qual s'edificaria el mur de partió permeten plantejar que es tractaria de fets no gaire allunyats en el temps. En tot cas, quan es construeix el darrer mur, l'espai meridional queda abandonat, mentre que el septentrional mostra un perceptible nivell d'ocupació sobre un sòl de terra batuda disposat directament sobre el nivell geològic (figura 15). Associades a aquesta construcció, s'han pogut excavar cinc sitges, quatre en l'interior del que seria l'àmbit nord i una darrera situada pocs metres vers el nord-est, de dimensions no gaire grans, planta circular i fons pla; en relació a aquesta morfologia, per la presència de paquets d'argila natural en el seu rebliment creiem que aquestes estructures presentarien en origen un perfil aproximadament troncocònic, perfil que s'hauria perdut en caure part de les parets en el seu interior, fet que obligaria a la seva amortització definitiva a partir de l'abocament de blocs, tal i com es registra en la seva estratigrafia interior (figures 16-17).

Cal situar la cronologia d'aquest sector, segons les dues datacions radiocarbòniques efectuades fins al moment (en una bossada de carbons a l'interior d'una de les sitges i en una acumulació de cendres situada en la base del mur oest de l'àmbit sud), pràcticament idèntiques¹⁸, a l'entorn dels segles V-VI, cronologia que s'adiu per altra banda amb el material ceràmic documentat, fonamentalment produccions comunes en coccions reduïdes o neutres característiques del període tardoantíc¹⁹, a les que cal afegir alguns fragments puntuals de *dolium*. Fonamentalment, es tracta d'olles no gaire grans, d'entre 12 i 14 cm. de diàmetre a la boca, amb llavis arrodonits, bisellats a l'exterior o amb encaix per a tapadora. Aquests materials, provinents bàsicament dels nivells interiors dels àmbits, dels reompliments de les sitges i dels estrats exteriors associats als murs, s'acompanyen també d'alguns fragments de vidre transparent probablement corresponents a petits bols o copetes. Donada la cronologia aportada per les datacions radiocarbòniques, pot sorprendre l'absència absoluta de ceràmiques fines importades, un fet que al nostre entendre hauria de situar la

---

¹⁸ BETA-277760: edat radiocarbònica convencional: 1570±40 BP. Cal. AD (1 sigma): 420-550. Cal. AD (2 sigmes): 410-580; BETA-277761: edat radiocarbònica convencional: 1570±40 BP. Cal. AD (1 sigma): 420-550. Cal. AD (2 sigmes): 410-580.

¹⁹ COLL, J. M.; ROIG, J., "Consideracions entorn de la ceràmica de cuina al Vallès: de l'antiguitat tardana a la fi de l'any mil".

fundació del jaciment vers la part alta de la forquilla aportada pel radiocarboni (figures 18-19).

Cal destacar, per altra banda, la localització en un dels nivells de reompliment de l'àmbit meridional d'unes tises de ferro, potser d'esquilar, amb paral·lels en altres jaciments tardoantics com el *castrum* de Puig Rom²⁰ o el *castellum* de Sant Julià de Ramis²¹ i del que podria ser un fragment de nansa d'un gerret de bronze (figures 20-21).

El sector 2, que ocupa tot el sector de ponent del camp, està format per un recinte de dimensions considerables amb un mur perimetral que tanca una superfície mínima d'uns 400 m², tot i que la seva àrea total ens és encara desconeguda, per tal com es perd en part sota la feixa superior (figura 22). El mur, de blocs de sorrenca mitjans i grans disposats a doble cara i lligats amb fang i una amplada d'uns 80 cm., presenta la peculiaritat de tenir adossats tres cossos de planta aproximadament rectangular justament en els punts cantoners, dels quals de moment poc es pot dir, doncs tot just han estat localitzats i netejats superficialment. En l'interior del recinte, els darrers treballs han permès documentar la presència de diversos àmbits concentrats en la part nord que s'acompanyen d'una gran àrea oberta al sud on de moment no afloren estructures construïdes. Els treballs en aquest sector s'han centrat fins el moment en la delimitació dels diversos murs i espais, i en l'inici de l'excavació d'un dels àmbits, el qual ha ofert una primera ocupació datada vers els segles X-XI, raó per la qual en farem l'estudi pertinent en un apartat posterior, juntament amb el d'altres estructures coetànies del jaciment²². No obstant, el tall efectuat pel camí en els nivells interiors de l'espai obert del recinte permet comprovar l'aparició de materials de cronologia tardoantiga, de manera que, de moment, és difícil atorgar una cronologia precisa per a la fundació del mateix. Caldrà, doncs, esperar els resultats de properes campanyes en aquest sector per tal de conèixer la seva estratigrafia i evolució, que s'endevinen complexes, amb diverses ocupacions successives que finalitzen, com es veurà amb detall en un apartat posterior, en plena època comtal.

---

²⁰ PALOL, P. de, *El castrum del Puig de les Muralles de Puig Rom (Roses, Alt Empordà)*, 90.

²¹ BURCH, J.; GARCIA, G.; NOLLA, J.M.; PALAHÍ, LL.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; VIVÓ, D.; MIQUEL, I., *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis, 2. El castellum*, 102-103.

²² Veure més endavant pàgines 526-530.

En l'estat actual de la intervenció, les dades obtingudes fins al moment ens obliguen, tanmateix, a ser prudents pel que fa a la caracterització del jaciment i a la seva identificació amb el topònim en qüestió, doncs res fins ara permet reconèixer de forma inequívoca la presència del monestir que aquell insinua, ja que, de moment, el seu aspecte té més a veure amb un establiment rural amb vocació agrícola i ramadera, en la línia del que s'ha pogut veure més amunt. A l'espera, doncs, de nous resultats, qui sap si les evidències culturals d'aquest petit monestir romanen ocultes en algun indret proper, potser vers la veïna església medieval de Sant Pere, a uns escassos 90 metres del jaciment en curs d'excavació.

1.2.3. Estructures i característiques constructives.

Aquests són, doncs, els jaciments arqueològics que responen a la tipologia d'assentaments rurals que han estat excavats total o parcialment i que es poden adscriure al període comprès a grans trets entre els segles VI i IX, encara que per algun d'ells sigui complicada la seva atribució cronològica precisa. Del breu repàs que s'ha fet es desprenen algunes observacions que detallem tot seguit. En primer lloc, ens hem de referir a la tipologia i les característiques constructives, tot destacant que es tracta d'establiments formats per diversos àmbits contigus associats a espais oberts i construïts amb murs de blocs lligats amb fang que podrien constituir el sòcol d'un alçat amb tàpia, cobertes de brancatge i fang i sòls de terra trepitjada.

Cal destacar, per altra banda, la presència recurrent d'estructures vinculades al premsatge per a la producció d'oli o vi, una activitat que s'identifica a partir de la troballa de peus de premsa, ja estiguin excavats a la roca, com en el cas de les Coromines, o en blocs de grans dimensions, com a Pla de Sanç o al Collet dels Clapers, o de contrapesos com els localitzats a Vilaclara o a les Coromines; així mateix, la presència de sòls enllosats, en tenim un bon exemple al Collet dels Clapers i un altre de més dubtós al jaciment de Pla de Sanç, sembla que s'hauria de vincular també a aquests processos de premsatge. A nivell d'eines, cal remarcar en

aquest sentit la presència de podadores de ferro, com la localitzada a Vilaclara²³, d'uns 25 cm. de llargada i amb destraleta posterior, una eina amb paral·lels en època romana i en altres jaciments tardoantics²⁴.

Evidentment, la producció d'oli o vi no constituïria la única activitat agrícola, doncs la presència d'algunes sitges a l'interior dels àmbits, com a Vilaclara, Monistrol de Gaià o Pla de Sanç, així com la repetida documentació de moles de molins manuals rotatoris, palesen el conreu, emmagatzematge i transformació del cereal, activitats que cal pensar que es combinarien amb l'explotació de ramats d'ovicàprids, dels quals les tisoires documentades a Monistrol de Gaià en testimonien l'aprofitament de la llana²⁵.

Pel que fa al material arqueològic moble, és rellevant l'absència total, o, si més no, la presència marcadament residual, de ceràmiques fines d'importació o àmfores i el total predomini de produccions ceràmiques comunes caracteritzades per la seva funcionalitat i simplicitat, uns materials que acostumen a presentar cuites irregulars que provoquen coloracions diverses en les peces; volem destacar la presència, en alguns casos, com Vilaclara o Monistrol de Gaià, de fragments de vidre, un material que sembla desaparèixer dels jaciments vers el segle VIII. Finalment, no es pot obviar la relació que es pot establir, no en tots els casos, entre els espais de vivenda i de treball i els espais cementirials, representats per necròpolis no vinculades a un edifici religiós que poden presentar diversitat tipològica en quant a les tombes, ja siguin en *tegulae*, en caixa de lloses de secció triangular o quadrangular o excavades a la roca, un fenomen que deu correspondre a determinants cronològics però també geològics i d'aprofitament de materials²⁶.

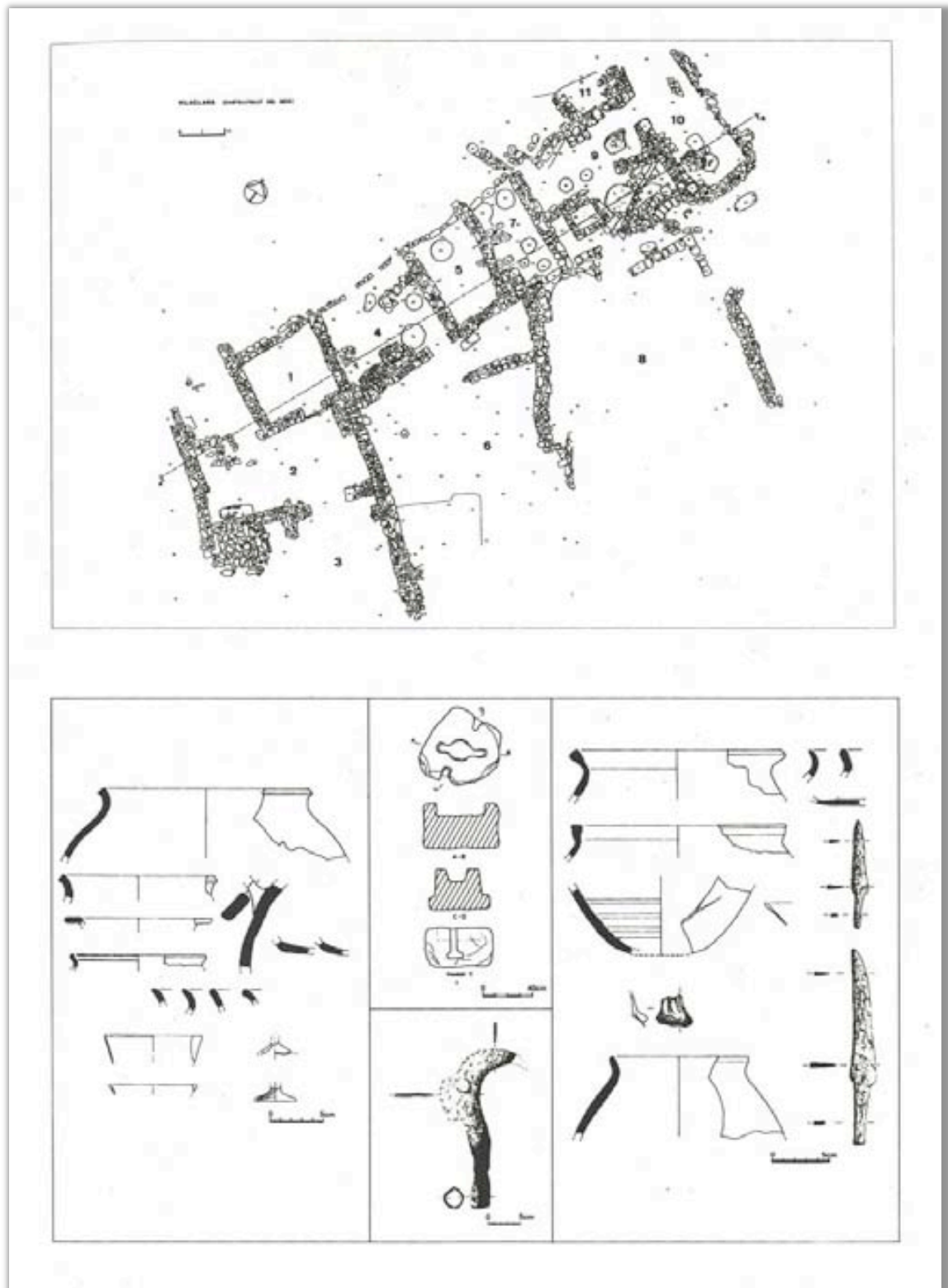
²³ ENRICH, J.; ENRICH, J.; PEDRAZA, Ll., *Vilaclara de Castellfollit del Boix (El Bages). Un assentament rural de l'antiguitat tardana*, 90-91.

²⁴ PALOL, P. de, *El castrum del Puig de les Muralles de Puig Rom (Roses, Alt Empordà)*, 38 i 80-82.

²⁵ A tenir en compte també la troballa a Vilaclara d'una esquila de ferro amb bany de bronze de 9 x 7,4 cm. (ENRICH, J.; ENRICH, J.; PEDRAZA, Ll., *Vilaclara de Castellfollit del Boix (El Bages). Un assentament rural de l'antiguitat tardana*, 71 i 90).

²⁶ Veure apartat posterior sobre aquesta qüestió.

1.2.4. Annex de figures.

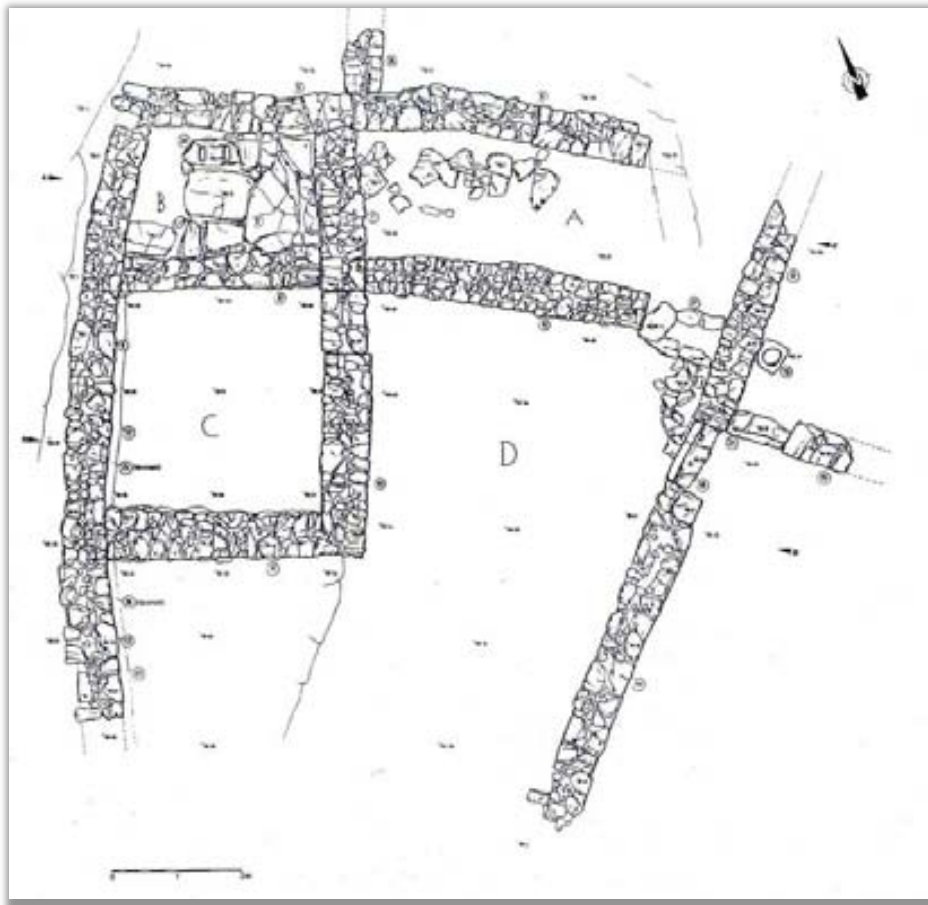
Figura 1: planta general i alguns dels materials del jaciment de Vilaclara (Castellfollit del Boix, Bages) (ENRICH, J.; ENRICH, J.; PEDRAZA, LL., “Vilaclara de Castellfollit del Boix (Bages, Barcelona). Un asentamiento rural de la antigüedad tardía”, 323).

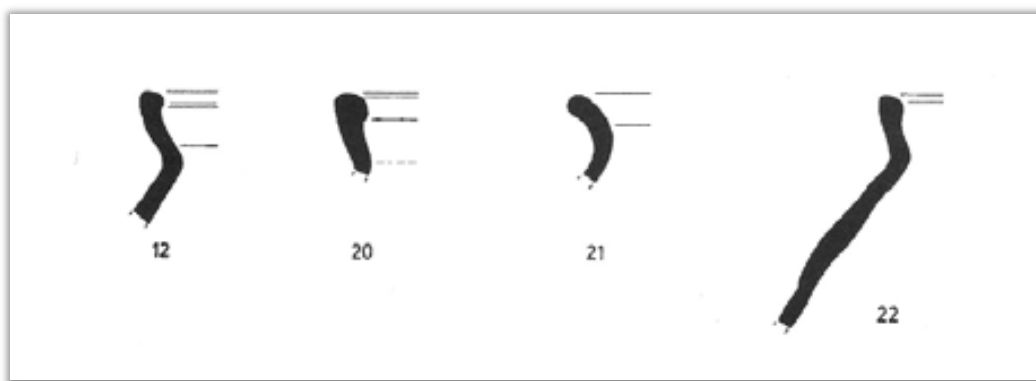
Figura 2: estat actual del jaciment de Vilaclara (Castellfollit del Boix, Bages); en primer terme, el dipòsit.

Figura 3: contrapès de premsa localitzat al jaciment de Vilaclara (Castellfollit del Boix, Bages).

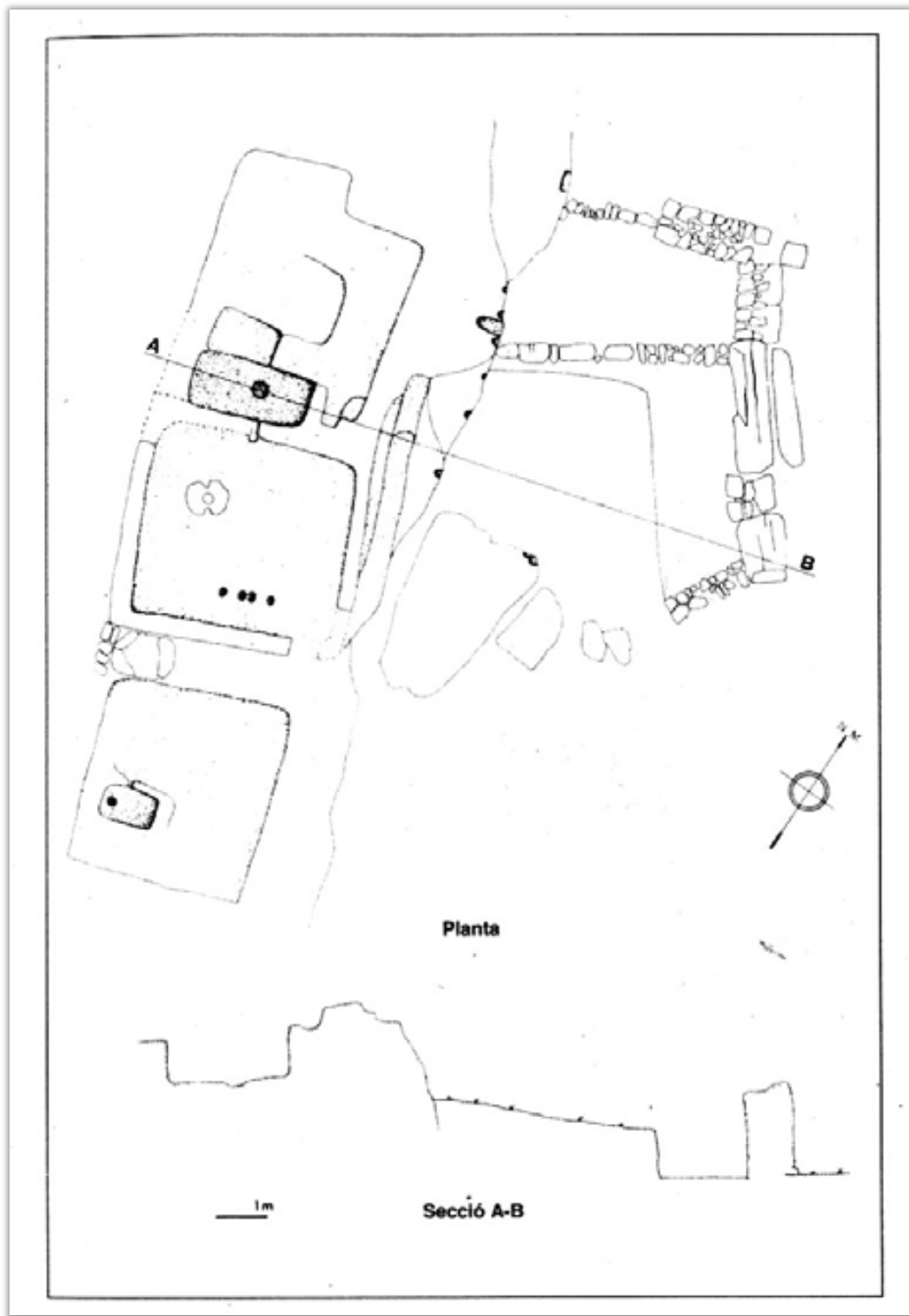

Figura 4: planta del jaciment del Collet dels Clapers de Segués (Pinós de Solsonès) (GUÀRDIA, J., “El Collet dels Clapers de Segués: un hàbitat alt-medieval al Solsonès”, 235).

Figura 5: formes ceràmiques del jaciment del Collet dels Clapers de Segués (Pinós de Solsonès) (GUÀRDIA, J., “El Collet dels Clapers de Segués: un hàbitat alt-medieval al Solsonès”, 233).

Figura 6: planta i secció del jaciment de les Coromines (Aguilar de Segarra, Bages) (ENRICH, J.; ENRICH, J., “Tres conjunts d’habitaclle alto-medieval a l’Alta Segarra (Anoia-Bages, Barcelona)”, 301).

Figura 7: dipòsit central de l'àrea de premsatge del jaciment de les Coromines (Aguilar de Segarra, Bages).

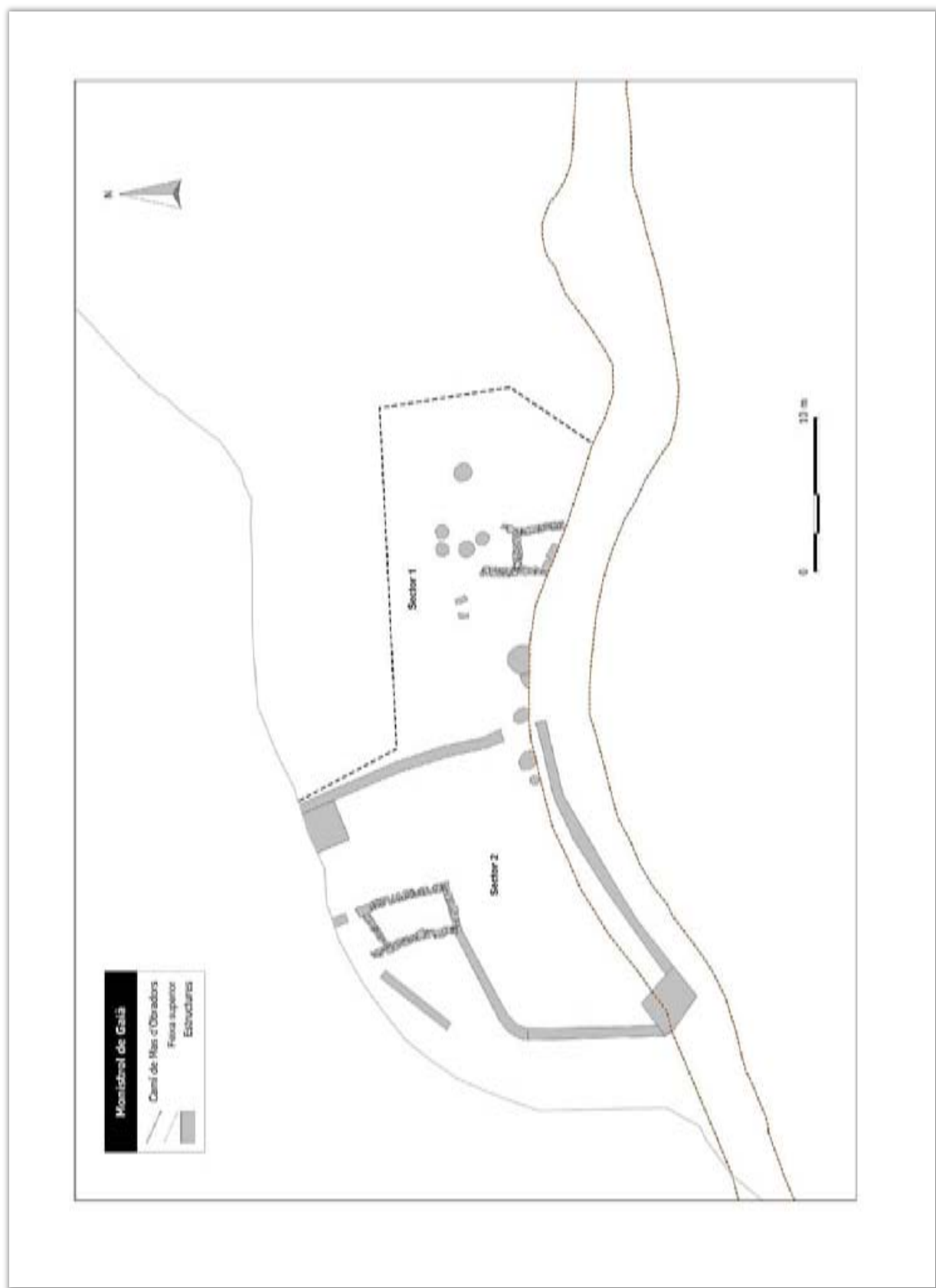
Figura 8: contrapès de premsa de les Coromines (Aguilar de Segarra, Bages).

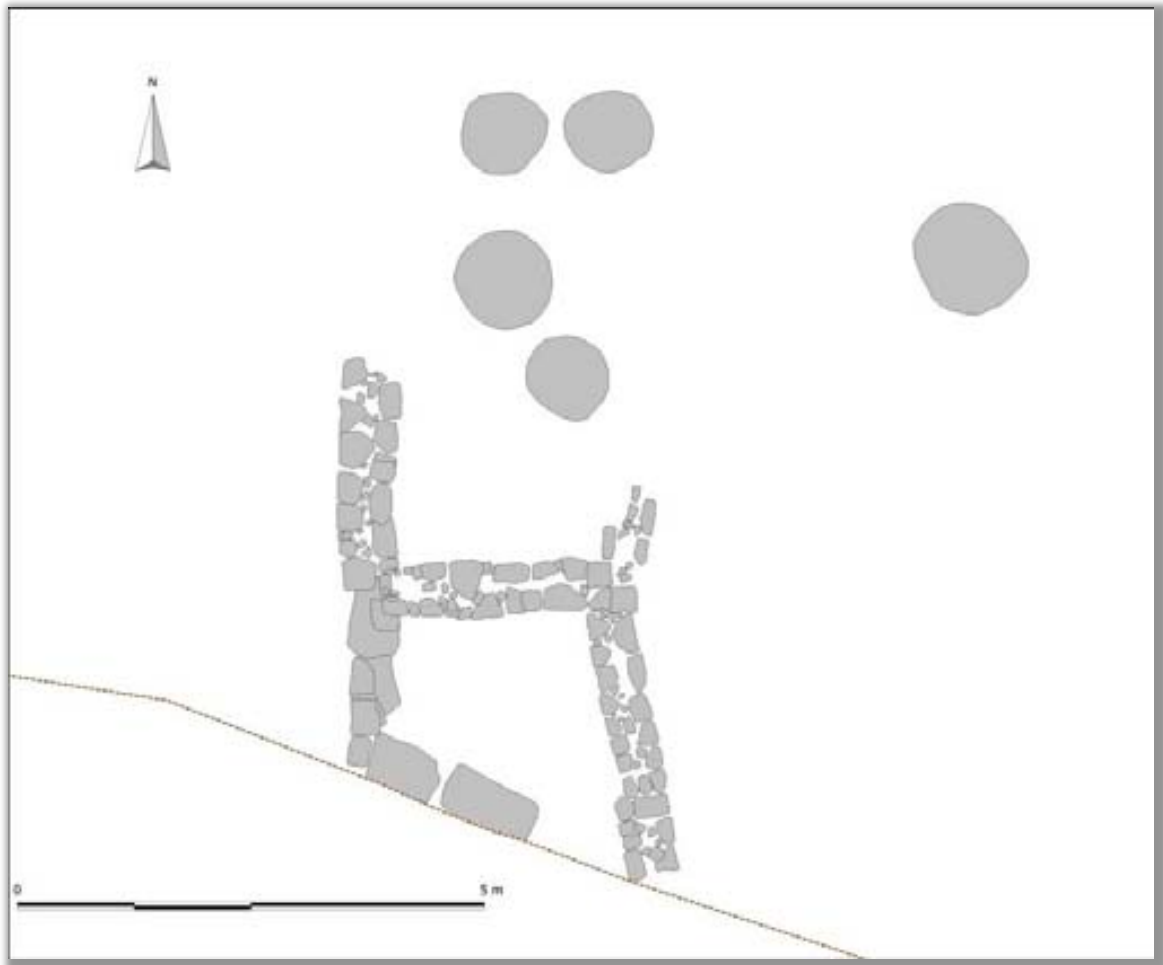
Figura 9: encaixos per als suports de l'àrea de premsatge del jaciment de les Coromines (Aguilar de Segarra, Bages).

Figura 10: planta del jaciment de Pla de Sanç (Sant Salvador de Guardiola) (ARCOS, R., "L'evolució d'un mas medieval al Pla de Sanç, Sant Salvador de Guardiola (el Bages)", 693).

Figura 11: planta general del jaciment de les Feixes de Monistrol de Gaià (Bages), amb indicació dels sectors.

Figura 12: planta de les estructures aparegudes al sector 1 de Monistrol de Gaià.

Figura 13: secció nord-sud dels àmbits del sector 1 de Monistrol de Gaià.

Figura 14: vista de l'àmbit sud del sector 1 del jaciment de Monistrol de Gaià (Bages).

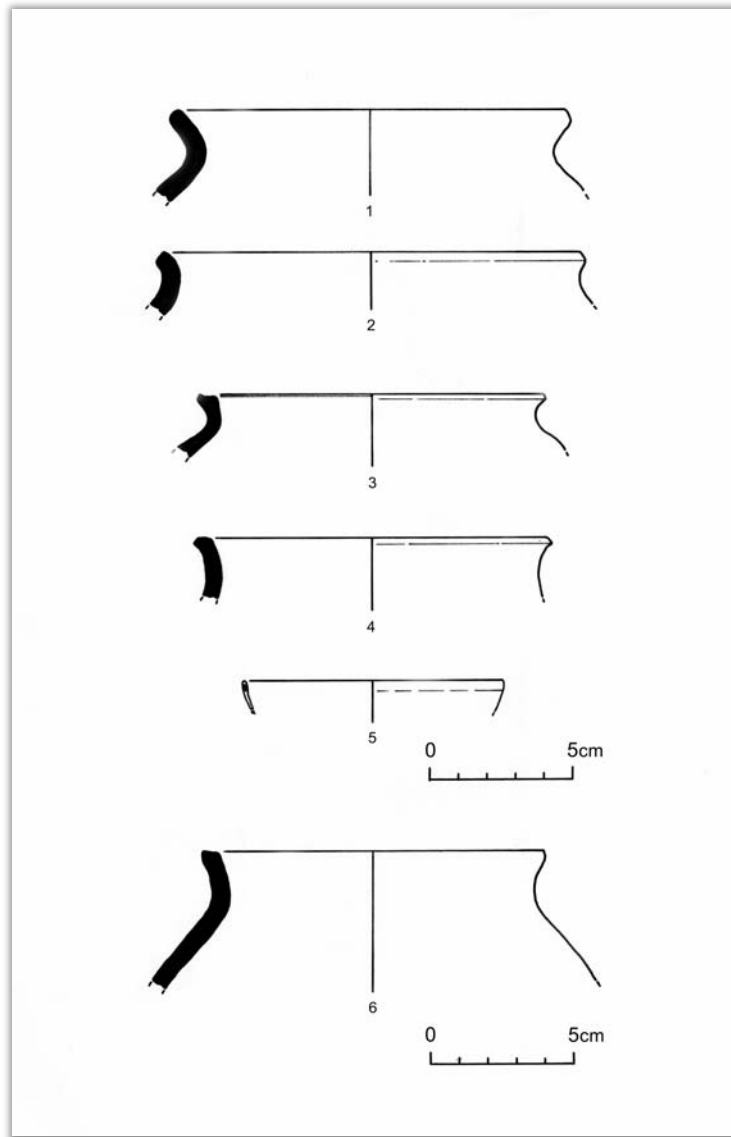
Figura 15 : vista de l'àmbit nord i dues de les sitges del sector 1 del jaciment de Monistrol de Gaià (Bages).

Figura 16: sitja del sector 1 de Monistrol de Gaià (Bages), amb la possible tapadora en el seu interior.

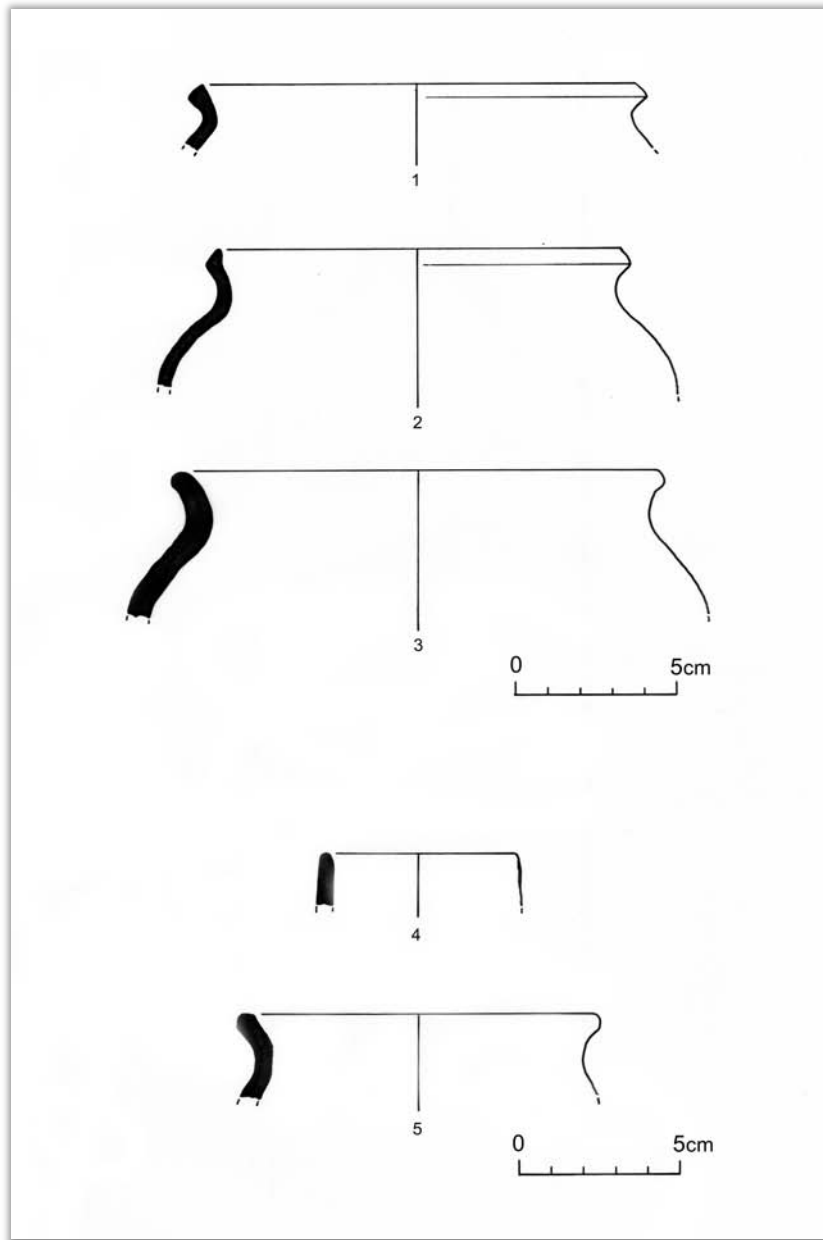
Figura 17: sitja del sector 1 de Monistrol de Gaià (Bages) en procés d'excavació.

Figura 18: ceràmica documentada en el sector 1 de Monistrol de Gaià.

- 1- Vora d'olla amb el llavi lleugerament bisellat, pasta de color gris que tendeix al beix en la superfície interior; desgreixant petit i mitjà. Provenent del nivell de colmatació dels àmbits.
- 2- Vora d'olla amb el llavi lleugerament bisellat, color gris a l'interior i beix fosc a l'exterior, desgreixant de mida petita. Provenent del nivell de colmatació dels àmbits.
- 3- Vora d'olla amb el llavi apuntat a l'exterior amb encaix per a la tapadora, color gris i desgreixant fi. Provenent del nivell de colmatació dels àmbits.
- 4- Vora d'olla o gerra amb el llavi recte amb un lleuger engruiximent vers l'exterior, color gris i desgreixant petit. Provenent del nivell de colmatació dels àmbits.
- 5- Vora d'una copeta de vidre transparent amb petites vacuòles internes. Provenent del nivell de colmatació dels àmbits.
- 6- Vora d'olla o gerra, amb el llavi pla, pasta grollera amb abundant desgreixant petit i mitjà, color marró a les superfícies i gris fosc al cor; presència d'engalba negra. Provenent del rebliment de la sitja 2.

Figura 19: ceràmica documentada en el sector 1 de Monistrol de Gaià.

- 1- Vora d'olla amb llavi de secció triangular amb un petit encaix intern, color entre gris fosc i negre i desgreixant de mida petita. Provenent del nivell exterior als àmbits.
- 2- Vora d'olla amb llavi de secció triangular amb encaix intern, color gris fosc a les superfícies i marró fosc al cor, desgreixant de mida petita. Provenent del nivell exterior als àmbits.
- 3- Vora d'olla amb el llavi arrodonit i lleugerament engruixit a l'exterior, pasta grollera amb abundant desgreixant petit i mitjà, color negre a les superfícies i marró fosc al cor. Provenent del nivell exterior als àmbits.
- 4- Vora de gerret o pot, pasta grollera, desgreixant petit i color entre negre i gris. Provenent del rebliment de la sitja 3.
- 5- Vora d'olla amb el llavi arrodonit i lleuger encaix interior, pasta compacta, desgreixant petit, color gris clar. Provenent del nivell de reompliment de l'àmbit 2.

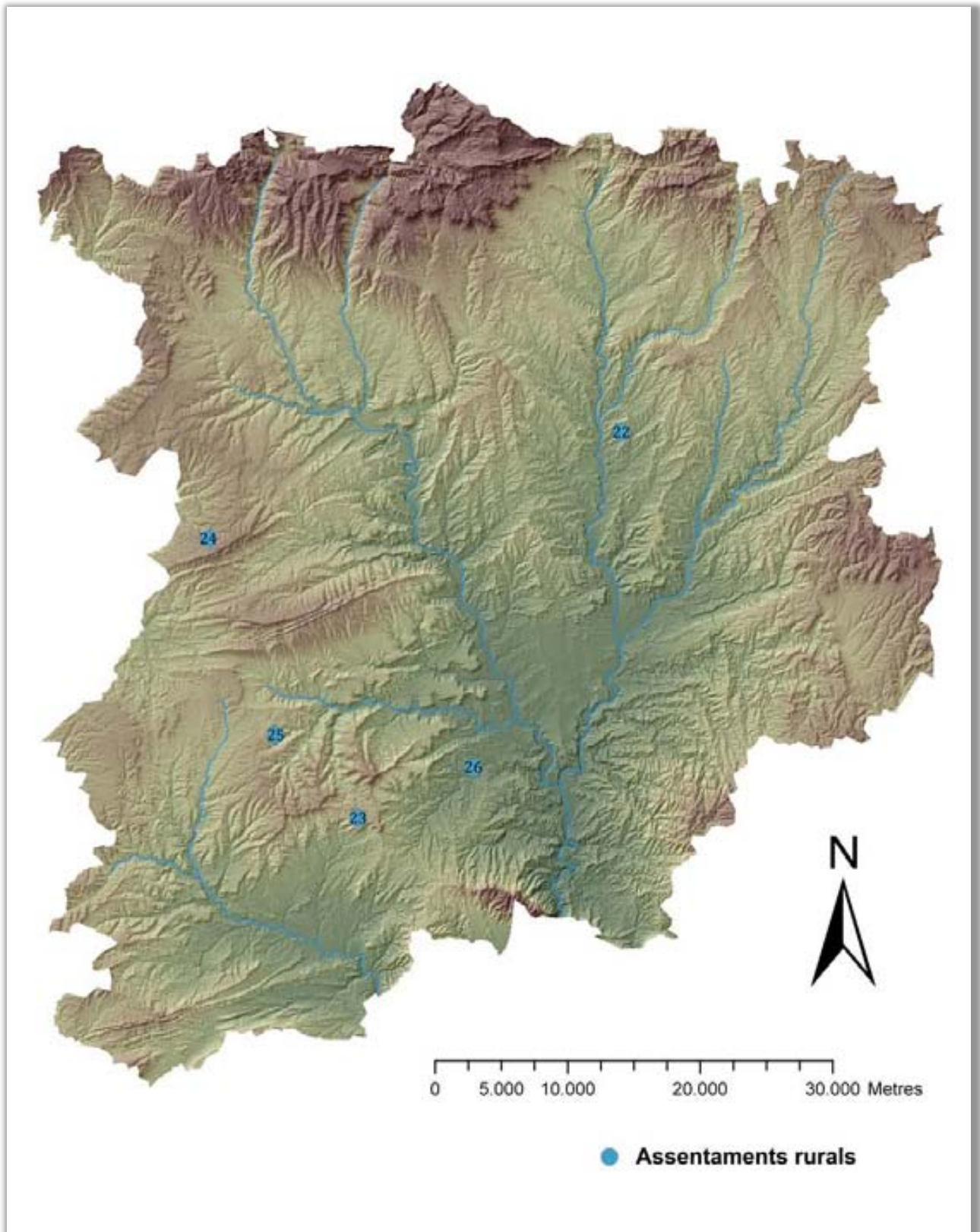
Figura 20: fragment de nansa d'un gerret de bronze trobat al sector 1 de Monistrol de Gaià (Bages).

Figura 21 : detall de les tisores trobades al sector 1 de Monistrol de Gaià.

Figura 22: vista des del nord-est del sector 2 de Monistrol de Gaià (Bages).

22- Monistrol de Gaià; 23- Vilaclara (Castellfollit del Boix); 24- Collet dels Clapers de Segués (Pinós de Solsonès); 25- Les Coromines (Aguilar de Segarra); 26- Pla de Sanç (Sant Salvador de Guardiola).

1.3. La primera implantació eclesiàstica en àmbit rural.

1.3.1. Arqueologia de les esglésies i de les seves àrees funeràries.

A nivell de síntesi, les restes arqueològiques documentades a nivell hispànic permeten observar una gran heterogeneïtat en els tipus arquitectònics de les esglésies tardoantigues, encara que es pot proposar un model genèric en la disposició dels espais litúrgics. Així, es poden distingir tres àrees comunes dividides en l'altar, el lloc de commemoració martirial i el baptisteri. A *Hispania*, aquesta distribució es basa en l'eix longitudinal de l'església, situant l'altar en l'extrem més oriental i el lloc de commemoració martirial en el més occidental, sent habitual a la Tarraconesa trobar encara el baptisteri als peus de l'edifici¹.

Les primeres evidències arqueològiques referents al procés de cristianització a la Tarraconesa apareixen en context urbà ja entrat el segle IV i en el marc dels complexos funeraris de les ciutats episcopals. En àmbit rural caldrà esperar fins mitjans d'aquest mateix segle, quan semblen restringir-se a capes socials elevades propietàries de predis rurals que incorporen motius de filiació cristiana en les decoracions i els paviments de mosaic de les seves *villae*². Tradicionalment vinculada a l'acció d'aquests propietaris, la construcció d'esglésies en les darreres fases d'aquests edificis ha estat posada en dubte recentment, situant la creació de les mateixes, excepte en casos comptats, a partir del segle VI, quan els àmbits residencials de les *villae* ja es troben abandonats i en relació, en tot cas, a l'existència d'àrees funeràries preexistents o de mausoleus privats, edificis aquests que, com hem vist, podrien ésser reconvertits en esglésies³. En tot cas, esdevé difícil, sense l'aportació de dades textuais o epigràfiques, situar la fundació i el funcionament de cada cas segons la seva pertinença a la iniciativa privada d'un propietari o a la de l'autoritat episcopal, una dualitat que, segons indiquen algunes

---

¹ GODOY, C., *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, 340-342.

² CHAVARRÍA, A., "Aristocracias tardoantiguas y cristianización del territorio (siglos IV-V): ¿otro mito historiográfico?", 201-202.

³ CHAVARRÍA, A., "Aristocracias tardoantiguas y cristianización del territorio (siglos IV-V): ¿otro mito historiográfico?"; CHAVARRÍA, A., "*Splendida sepulcra ut posteri audiant*. Aristocrazie, mausolei e chiese funerarie nelle campagne tardoantiche"; AICART, F.; NOLLA, J.M.; PALAHÍ, LL., *L'església vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tardoantic a l'església medieval*; JÁRREGA, R., "Las primeras iglesias rurales y sus santos titulares en el este de la Tarraconense durante la Antigüedad Tardía (siglos IV-VII). Algunos ejemplos significativos", 199.

informacions provinents de concilis hispànics, ja generava conflictes al segle VI, especialment pel que fa a l'atribució dels beneficis generats per aquestes esglésies i a la conversió d'algunes en monestirs per tal d'evitar el pagament de la *tertia* a la seu episcopal⁴.

És justament en aquest moment, doncs, quan les antigues *villae* de tradició romana desapareixen i s'estén un nou tipus de poblament rural, que es detecta arqueològicament l'aparició d'esglésies en aquest àmbit. Aquestes basíliques, normalment de reduïdes dimensions i conegudes sota l'adjectiu de paleocristianes, manllevat de la història de l'art, sembla que es difonen arreu, malgrat que han estat identificades en major nombre a les comarques litorals i prelitorals, on se n'han excavat diversos exemples. A la Catalunya Central, i de la mateixa manera com succeeix amb altres tipus de jaciments, són escassos els casos excavats, on l'únic exemple més o menys íntegre, tot i que en condicions precàries, el constitueix l'església excavada a Artés, mentre que la resta corresponen a troballes parcials o a la detecció d'àrees d'enterrament significatives que, per paral·lels amb conjunts ben excavats d'altres zones, podem atribuir a la presència hipotètica d'un d'aquests edificis. Tots ells es recullen a continuació.

- Plaça Vella d'Artés (Artés, Bages).

Cal, doncs, començar d'entrada per la basílica apareguda en excavar l'any 1984 la part de la Plaça Vella d'Artés que s'estenia per on es trobava la nau de la derruïda església de Santa Maria, d'origen romànic⁵. Les restes, molt arrasades, corresponien a un edifici d'unes dimensions totals d'aproximadament 5 metres d'ample per 12 metres de llarg, de nau única amb una capçalera formada per un absis, de planta semicircular exterior i de ferradura a l'interior, pavimentat amb *opus signinum*, un espai separat de la nau en un primer moment per un esgló i on es trobaren les empremtes produïdes per la pressió dels suports de l'altar. El paviment de la nau, molt mal conservat, estaria format en un moment inicial per una capa d'argila que es lliurava a l'esmentat graó, mentre que posteriorment s'hi disposaria un *opus signinum* que eliminaria aquell desnivell i que es veuria separat del paviment de la nau per un possible cancell anul·lat més endavant. Pel que fa a

---

⁴ CHAVARRÍA, A., "*Splendida sepulcra ut posteri audiant. Aristocrazie, mausolei e chiese funerarie nelle campagne tardoantiche*", 130-132.

⁵ JULIÀ, J.R.; KLIEMANN, K., "Excavacions arqueològiques a la Plaça Vella d'Artés (Bages)".

les poques restes dels murs de tancament de la nau, aquestes es troben a nivell de fonamentació quan es conserven i no es confonen amb els murs romànics posteriors. En relació a la coberta, es planteja un embigat per a la nau, mentre que restes de la volta de l'absis antic s'han trobat en l'estrat de rebliment de la fossa de fonamentació de la posterior capçalera romànica.

Un element rellevant d'aquesta excavació fou la localització de vint tombes de tipologia variada, totes excepte dues situades dins l'espai definit per la nau del primer temple. S'hi troba una majoria de tombes en caixa de lloses, algunes unides amb morter, tot i que n'hi ha en caixa de *tegulae* de secció triangular, amb cista de maons i llit de *tegulae*, amb murets de blocs lligats amb morter i en fossa simple coberta de lloses. L'estat d'arrasament de les restes no permet diferenciar amb precisió la relació temporal que s'estableix entre aquestes tombes i amb els murs dels successius temples. No obstant, en alguns casos sembla clara la relació d'anterioritat d'algunes tombes respecte els murs romànics, un fet que, juntament amb les refeccions en el paviment d'*opus signinum* posterior a la construcció d'algunes tombes i a la cronologia antiga atribuïble a algunes tipologies observades, permet vincular bona part de les sepultures a l'edifici primitiu, la fundació del qual els seus excavadors situen vers els segles VI-VII.

- Puig Cardener (Manresa, Bages).

Existeixen indicis per pensar en la possibilitat de l'existència d'un temple d'època tardoantiga emplaçat en aquest punt, si bé les dades a les que ara farem referència no permeten sortir del camp de les hipòtesis. En un marc orogràfic que també podria recordar el d'Artés, el Puig Cardener s'aixeca a la riba esquerra del riu Cardener al seu pas per la ciutat de Manresa, considerat el nucli original d'aquesta de forma tradicional (figura 1). Ja durant unes obres dutes a terme l'any 1915 es descobriren diverses tombes, de les que una desena es presentaven sota la forma de tombes de *tegulae* a doble vessant, quatre en caixa de lloses de secció triangular i tres del mateix material però de secció quadrangular. L'any 1986, desvetllat de nou l'interès pel passat primitiu de la ciutat, es dugueren a terme diversos

sondejós en el lloc, dels quals tres oferiren resultats negatius⁶. En un d'ells, però, als peus de l'escalinata de la façana principal de la Seu, aparegueren les restes d'un mur de bona qualitat tècnica construït amb carreus considerats de "factura romana" combinats amb pedres de mida mitjana, el qual, observat en planta, mostraria un desviament que podria indicar l'inici d'una possible estructura absidal. No s'observà cap sòl associat directament, si bé en un sector del sondeig aparegueren restes d'un paviment de morter i petits còdols. En el mateix sondeig es localitzaren també vuit tombes, de les quals només dues havien pervingut en bon estat, totes elles fetes amb lloses disposades en caixes de secció triangular, excepte una en caixa de secció quadrangular i una en fossa coberta amb lloses, i sense aixovar (figura 2). Cal dir, per altra banda, que el mur esmentat anteriorment tallava almenys una de les tombes. Pel que fa a la cronologia, els autors de l'excavació situen les tombes vers els segles VI-VII i plantegen la hipòtesi que el mur pugui correspondre a l'església de Sant Martí, coneguda a través de la documentació medieval, un temple que potser podria tenir uns orígens tardorromans que caldria relacionar amb l'existència del cementiri.

- Sant Feliu de Terrassola (Santa Maria d'Oló, Bages).

Encara dins el camp de les hipòtesis, afegirem el cas d'aquesta església, cap d'una parròquia documentada ja l'any 927⁷. Aquí, durant uns treballs de restauració del temple romànic, aparegueren, davant de l'absis, les restes d'un mur orientat d'est a oest que mostrava la cara exterior recta i una possible cara interior un xic corbada, a la vegada que s'intuïa una cantonada cap al sud des del seu extrem de ponent; aquesta construcció ha estat interpretada com a part de la capçalera d'una església anterior, de planta quadrada a l'exterior i de ferradura a l'interior (figura 3)⁸. Es fa difícil, ara com ara, sense cap altra informació, atribuir-li cap cronologia aproximada, si bé és cert que paral·lels propers de capçaleres tardoantigues amb

---

⁶ DAURA, A.; SÀNCHEZ, E., "Sondeigs arqueològics al Puig Cardener (Manresa)"; DAURA, A.; PARDO, D., "Restes romanes baix-imperials a la conca mitjana-alta del riu Llobregat (noves dades per a un panorama poc conegut)", 43-44.

⁷ Donació de la meitat d'un alou a Sant Pere de Vic, on s'inclou una casa a Senties, avui al terme de l'Estany: "*in comitatum Auzona, infra fines Ollonem, in parocia Sancti Felicis, in Centas, id est ipsa casa que est in Centas*" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 320).

⁸ SITJES, X., "Sant Feliu de Terrassola, església de doble nau", 146; DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 396-399.

aquesta forma no manquen⁹, sense que es pugui descartar que en realitat es tracti de l'absis rectangular d'una església del segle X.

- Accés Casserres Est/Creu de Sant Salvi (Casserres, Berguedà).

En aquest municipi, els treballs arqueològics vinculats a la construcció de l'Eix del Llobregat han posat al descobert un important jaciment a l'entrada mateixa del poble¹⁰. En aquest punt s'ha localitzat un camp de sitges amb una cronologia que aniria des de l'època romana altimperial fins l'Alta Edat Mitjana, mentre que ben a prop s'ha trobat un conjunt format per 200 tombes per al que es proposa un arc cronològic situat entre els segles V i IX. Les tipologies són variades, tot i que predominen les fosses simples amb els extrems arrodonits, excavades en el subsòl natural i amb encaix per a una coberta de lloses (figura 4). Com a variant, es documenten força casos on les parets de les fosses es troben revestides de murets (figura 5), de vegades només marcant els límits superiors del retall, fets amb blocs i fragments de *tegulae*, material aquest que s'explica com a reaprofitament de materials dispersos provinents d'un forn d'obra de cronologia romana que en devia fabricar. En aquest sentit, pensem que la presència únicament de dues tombes en caixa de *tegulae* de secció triangular, ambdues pertanyents a infants, no és argument suficient per atribuir una cronologia massa antiga a la necròpolis (figura 6). En l'extrem oposat, la presència d'algunes tombes amb el cap diferenciat hauria de correspondre, com pensa l'arqueòleg responsable del jaciment, al darrer moment d'ús del cementiri.

Com a fet remarcable, aquest espai cementirià s'associa a les restes d'un temple identificat per la presència de diversos murs que en conformarien els peus i una possible exedra orientada al sud, amb planta quadrangular a l'exterior i semicircular a l'interior (figura 7). És important, d'altra banda, consignar la presència, en el seu interior, d'algunes tombes alineades perfectament amb el sentit dels murs de l'edifici, entre els que cal destacar una fossa quadrangular

---

⁹ Es pot citar el cas, per exemple, de l'absis central de l'església tardoantiga de Santa Margarida de Martorell (NAVARRO, R.; MAURI, A.; FARRENY, M., "Basílica de Santa Margarida de Martorell").

¹⁰ CASCANTE, P.; FARGUELL, P., "Estudi d'impacte ambiental, prospecció i intervencions arqueològiques preventives en l'obra de la carretera eix del Llobregat C-16 de Navàs a Berga", 218 i 222-223. Les dades, així com algunes figures que s'exposen en l'apartat corresponent, s'extreuen d'un informe inèdit relatiu al cobriment de les estructures del jaciment que ens ha facilitat amablement el director de l'excavació, en Josep Farguell.

excavada en el subsòl de l'exedra o absis lateral que contenia les restes remenades d'un individu¹¹. Alhora, es documenten restes d'un paviment de lloses petites disposades sobre una preparació d'argiles que cobria un petit tram d'*opus signinum* que cobriria alguna de les unitats funeràries, fet que certificaria l'existència de reformes durant el funcionament del temple.

Com es comprova, és poc el que de moment es coneix d'aquest edifici, que ha patit un alt grau d'arrasament i que es troba encara en bona part sota un camí actual, fet que no ha permès excavar-lo en la seva totalitat. La cronologia preliminar que s'atorga a aquesta construcció és paral·lela a la que s'atribueix als sepulcres; així, se'n situa l'origen vers el segle V, quan s'abandonen diverses estructures de caire industrial d'època romana, entre elles l'esmentat forn, i es comencen a efectuar els primers enterraments. Tot i que pugui ser d'aquesta manera, potser calgui contemplar, com comença a ser usual en aquest tipus de temples, una fundació, pel cap baix, ja ben entrat el segle VI, com potser indica la proporció tan baixa i centrada en individus infantils de les tombes elaborades amb *tegulae* i la presència absolutament majoritària de les fosses simples d'extrems arrodonits o envoltades de blocs i fragments d'aquell material¹². L'abandonament, donat l'estat encara d'elaboració dels resultats de la intervenció, se situa en un moment per determinar

---

¹¹ La presència de tombes en l'interior de temples d'origen tardoantic, tant a la nau com en dependències laterals, és un fenomen habitual que contrasta amb la seva pràctica absència en les esglésies dels segles X-XI i que normalment es vincula a la presència de personatges o famílies socialment rellevants. Els exemples són nombrosos, entre els quals el citat més amunt de Santa Maria d'Artés; es poden trobar diversos casos gironins a AICART, F.; NOLLA, J.M.; PALAHÍ, LL., *L'església vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tardoantic a l'església medieval*, 91-207, mentre que, en general per al territori català, es pot veure PALOL, P. (coord.), *Del Romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1999, 173-203 i 261-295.

¹² Tombes similars acompanyen l'església vella de Santa Cristina d'Aro, en funcionament entre els segles VII i X, segons els autors d'una monografia recent (AICART, F.; NOLLA, J.M.; PALAHÍ, LL., *L'església vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tardoantic a l'església medieval*, 83-90); també n'apareixen de semblants, amb una cronologia situada entre els segles VII-VIII, a l'anomenada fase IB de l'església vella de Sentmenat, situades estratigràficament entre un nivell anterior amb tombes de *tegulae* a doble vessant i un de superior amb sepultures antropomorfes (ROIG, J.; COLL, J.M.; MOLINA, J.A., *L'església vella de Sant Menna. Sentmenat: del segle V al XX. 1500 anys d'evolució històrica*). Podem afegir encara alguns exemples que s'acompanyen de datacions absolutes, com la necròpolis de les Goges, un cementiri amb més de dues-centes tombes de fossa amb els extrems arrodonits i coberta de lloses, on una datació practicada (710±50, sense que en coneguem la calibració corresponent) i l'evidència numismàtica en situen l'ús principalment entre els segles VII-VIII; en la mateixa línia, podem citar el cas, d'excavació recent, d'una petita necròpolis a Roses, amb una datació un pèl més reculada (549-662 Cal. AD) (AGUSTÍ, B.; MATARÓ, M., "Les Goges. Un cementiri entre els segles VII i IX (Sant Julià de Ramis, Girona)"; PUIG, A. M., "La necròpolis del solar entre els carrers Tarragona, Pep Ventura i Dr. Barraquer de Roses (Alt Empordà)"). Agraïm la notícia sobre aquests darrers casos gironins a Cristian Folch.

de l'Alta Edat Mitjana, però que en tot cas sembla anterior a les primeres referències escrites en relació a la immediata església de Santa Maria de l'Antiguitat, documentada els anys 1050 i 1060 en sengles testaments¹³. La veritat és que es fa difícil, davant d'això, no pensar en la possibilitat d'una seqüència que, malgrat el trasllat d'uns metres, vinculi tots dos edificis, i més davant d'un topònim tan suggerent¹⁴.

- Santa Maria de Veciana (Veciana, Anoia).

Altres dades poc concloents, però que mereixen ser citades en aquest apartat, les trobem en el cas de l'església de Santa Maria de Veciana, on una intervenció arqueològica molt parcial va descobrir, al nord de l'actual església i per sota d'un edifici de cronologia baixmedieval, diversos murs lligats amb morter que s'associaven a restes d'un paviment d'*opus signinum*; malauradament, aquests nivells no foren excavats, de manera que poc es pot dir sobre la seva cronologia precisa¹⁵. En tot cas, cal destacar la presència a l'interior d'un dels àmbits delimitats de dues sepultures infantils i un enterrament cobert amb *opus signinum*, d'un possible sarcòfag treballat situat a l'est del conjunt i de dues tombes de lloses orientades sud-nord seguint el suposat límit de ponent de les estructures muràries. Evidentment, es tracta d'informacions massa vagues que no permeten la identificació de les estructures amb una església més antiga, tot i que és significativa la presència de paviments i d'un sarcòfag o l'orientació d'algunes de les tombes, fets que, juntament amb alguns suposats fragments de ceràmica tardoantiga trobats en l'enderroc de l'edifici baixmedieval, fan plantejar a l'autor dels treballs la presència d'un possible "establiment d'època paleocristiana". Hores d'ara, doncs, i sense continuïtat dels treballs tant en extensió com en profunditat,

---

¹³ "Et ipsum mas cum alaude, qui est in Castrum Serras, inter Sanctum Petrum de Vila et Sancta Maria de Antigedads"; "Et ad lumine Sancta Maria Antiqua aureo l" (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*, docs. 95 i 101). L'edifici actual és una reconstrucció del segle XIX d'un edifici romànic anterior, que sembla haver albergat un priorat baixmedieval.

¹⁴ En aquest cas, tornariem a tenir una possible advocació a Santa Maria vinculada a un temple primerenc. Pel que fa al trasllat, no seria en cap moment un fet insòlit. Recordem, per exemple, el cas de les esglésies de Porqueres, on el temple romànic s'aixeca a una quarantena de metres del seu precedent tardoantic, o el ja citat de Santa Cristina d'Aro, on, abandonada cap al segle X l'església aixecada uns tres segles abans sobre un mausoleu tardoantic, el següent temple es construirà a gairebé tres-cents metres de distància (BURCH, J.; NOLLA, J.M.; SAGRERA, J.; VIVÓ, D.; SUREDA, M., *Els temples i els cementiris antics i altmedievals de mas Castell de Porqueres*; AICART, F.; NOLLA, J.M.; PALAHÍ, LL., *L'església vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tardoantic a l'església medieval*).

¹⁵ ARBÓS, E., "Excavacions arqueològiques a l'església de Santa Maria de Veciana (Anoia)".

ni les estructures localitzades per si soles ni la seva planta permeten anar més enllà de la descripció d'una àrea funerària associada a alguns àmbits que podrien correspondre tant a un edifici religiós com a un de purament funerari del tipus mausoleu¹⁶.

- Santa Maria dels Prats de Rei (Els Prats de Rei, Anoia).

L'any 945 els comtes Sunyer i Riquilda donaven, entre altres béns, unes "esglésies" de Santa Maria al lloc de Prats, a la Segarra, on significativament es feia menció d'una *villa antiga*¹⁷, un detall interessant, al marge de les objeccions que es puguin plantejar sobre l'autenticitat del document¹⁸, que sembla delatar la presència d'estructures pretèrites als ulls dels contemporanis. Alguna cosa hi devia haver, doncs sembla que cal identificar el lloc de Prats de Rei amb l'emplaçament d'un *municipium Sigarrens* testimoniats per la troballa de diverses làpides, una de les quals erigida per un *Ordo Segarrens* en honor de l'emperador Maximià¹⁹. La recerca arqueològica, fins avui malauradament escassa i reduïda pràcticament a l'execució d'uns sondejos els anys setanta del segle passat, ha permès si més no

---

¹⁶ Veure apartat anterior sobre aquest tipus de construccions (pp. 51-56).

¹⁷ "*Et in alio loco in campo Sagarrens damus predicto cenobio ipsas ecclesias nominatas Sancte Marie qui dicunt de ipsos Prados cum altaribus qui ibidem sunt et cum villa antiga et cum pratis et cum viginti pariliatas de terra erma cum in antea ad quis nostrum erit sine ulla inquietudine et sine ulla reservatione simul cum decimis et primitis et oblationibus atque diffinitionibus*" (ALTÉS, F.X., "El diplomatarí del monestir de Santa Cecília de Montserrat, I: anys 900-999", doc. 10).

¹⁸ El text presenta alguns elements que ens fan ser prudents en quant a la seva acceptació sense reserves, com poden ser les referències a les "defuncions" dins el llistat de rendes a percebre per l'església, la presència d'un precoç *manso de Bonuces* o la forma d'alguns topònims, excessivament catalanitzats per a un text tan primerenc (*Ulzineles, Quadels, Gaudels*). En tot cas, l'existència d'aquestes esglésies segarrenques quedaria provada per la seva inclusió en el precepte reial concedit a Montserrat l'any 951, si el donem per bo ("*et ecclesias que in Sagarra, totum est ab integrum*", ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolíngis a Catalunya*, 255-257), on ens estranya, per altra banda, que no hi figuri l'extens alou situat als peus de Montserrat que també és objecte de donació en aquell document anterior. En tot cas, aquest sembla haver estat significativament perdut i trobat ("habiendose hallado despues de mucho tiempo") en ocasió del conflicte mantingut durant el segon quart del segle XI amb els senyors de Castellar que pretenien tenir drets sobre la zona de Prats de Rei per raó de conquesta (FELIU, G.; SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, doc. 162, any 1022; ALTÉS, F.X., "El diplomatarí del monestir de Santa Cecília de Montserrat, I: anys 900-999", docs. 143 i 184, anys 1026 i 1047; DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, 345). En aquest sentit, si es pren el text com a autèntic, es crea una certa contradicció amb el que sabem en relació a l'avenç de la frontera en aquestes dates, atès que, si bé la conca d'Òdena és ja plenament en mans comtals, l'àrea de Calaf no serà conquerida fins a l'entorn de l'any mil. Algunes objeccions a aquest fet, juntament amb la primera publicació del document íntegre a partir d'una còpia feta a finals del segle XVIII pel rector de Sant Martí Sesgueioles, es troben a BENET, A., "La donació de Sant Pere d'Ambigats, primer document sobre Barberà".

¹⁹ CASTELLÀ, J.; COSTA, R.; ROSAS, J.; SAUMELL, A.M.; SAUMELL, J.; SEGURA, J., *Campanyes d'excavacions arqueològiques a Els Prats de Rei (1972-1975)*.

detectar nivells d'època republicana en diversos punts, on les evidències numismàtiques delaten la presència d'un centre important en aquesta cronologia²⁰, evidència que contrasta, si tenim en compte aquelles inscripcions, amb la sorprenent migradesa de materials altimperials. Davant d'això, s'ha proposat que es tractaria d'un nucli reduït, sense pràcticament trama urbana i limitat bàsicament a un espai públic que assumiria funcions diverses en relació al territori de l'entorn²¹. A tot això, ens interessa destacar alguns dels resultats obtinguts durant l'execució d'aquells sondejors, especialment pel que fa al que es va obrir davant de l'atri de l'església de Santa Maria, lloc on l'any 1964 ja s'havien trobat restes de *tegulae* i lloses en fer-se obres per a la conducció d'aigües. Aquí, per sota del paviment i d'alguns nivells remenats, van aparèixer diversos sarcòfags de pedra i tombes de lloses, algunes amb *tegulae* disposades com a llit o capçalera de les mateixes, sepulcres que foren desmuntats i traslladats darrere l'absis de l'església, en una zona ajardinada on encara es poden visitar (figura 8). Els materials que apareixien en relació als enterraments presentaven una gran diversitat, testimoniant l'ocupació del lloc des de temps previs, amb presència d'alguns fragments de cronologia baiximperial com a materials d'importació més tardans²². Sense proves físiques que demostrin la seva existència, pensem que els indicis són, però, suficients per concebre l'existència en aquest lloc d'un temple tardoantic a redós del qual s'hauria format una àrea d'enterrament, amb testimonis materials, ara sí, ben evidents. La tradició del lloc com a centre territorial en època romana i els paral·lels que es poden establir, entre d'altres casos, amb la propera *Iesso*, a Guissona, donen suport a aquesta hipòtesi²³.

---

²⁰ De les 20 monedes localitzades durant l'excavació de les cales, 18 pertanyien a la seca d'*Illtirkesken*, que alguns autors no dubten en identificar amb el propi lloc de Prats de Rei, la posterior *Sigarra* romana (NUIX, J.M., "Probable establiment del poble ibèric d'*Illtirkes* als Prats de Rei (Anoia, Barcelona)").

²¹ PERA, J., "Reflexions entorn el *Municipium Sigarrensis*".

²² Bàsicament un fragment de sigil·lada africana C tardana i un de sigil·lada gàl·lica ataronjada tardana (DSP) (JÀRREGA, R., "La comarca de l'Anoia a l'època tardo-romana. Un estat de la qüestió", 62-63).

²³ Prop de l'església de Santa Maria, excavacions puntuals han documentat la presència de sarcòfags de pedra, tombes de *tegulae* a doble vessant i cistes de lloses i de maçoneria (PERA, J., "La necròpolis paleocristiana de *Iesso* (Guissona, la Segarra)"). A destacar la coincidència en l'advocació a Santa Maria de la majoria dels casos que venim revisant (Artés, Manresa i Prats de Rei), fet que habitualment sembla adjudicar-se a emplaçaments de tradició antiga i d'una certa preeminència territorial (BOLÒS, J.; HURTADO, V., *Atles del comtat de Manresa (798-993)*, 38-39).

1.3.2. Els *monasteriola* i les primeres fundacions monàstiques.

Llobregat amunt, i fora del nostre àmbit estricte de recerca, l'excavació del monestir d'època comtal de Sant Llorenç prop Bagà ha permès localitzar recentment les restes molt precàries d'un edifici de planta rectangular, orientat d'est a oest i dotat de tres naus, l'absis del qual presentaria una planta lleugerament ultrapassada i dues cambres laterals inscrites en una capçalera tripartida rectangular²⁴. En relació a aquestes estructures s'ha documentat una necròpolis de la que s'han excavat disset tombes davant de la façana est de l'esmentada capçalera, la tipologia de les quals varia entre la caixa de còdols disposats en sec o la cista de lloses, mentre que en algun cas es detecta una disposició remarcada de la part del cap a partir de llosetes o còdols verticals. Cal afegir encara alguna tomba excavada a la roca amb els extrems arrodonits i un sarcòfag antropomorf construït amb blocs i morter de calç. La datació que s'atribueix al conjunt per part de l'equip d'excavadors en situa l'origen entre els segles VII-VIII, sense que res, de moment, permeti atribuir-li una funció monàstica més enllà de la implantació, ja ben documentada en el segle X, d'un monestir vinculat a la dinastia comtal cerdana²⁵.

En tot cas, és justament aquest exemple que ens permet introduir la qüestió de l'aparició de monestirs en l'àmbit rural durant l'Antiguitat Tardana, un fenomen que ha estat detectat a nivell toponímic en analitzar la presència de diversos *monasteriola* en la seva variant romanç de *monistrol*, un nom de lloc que només a la comarca del Bages compta amb quatre casos. La presència de material romà en algun d'ells, com és el cas de Monistrolet de Rajadell ja havia estat advertida, així com la relació entre aquest horitzó antic i la institució delatada pel topònim²⁶. Ha estat, però, una revisió documental al voltant de l'origen del mateix, acompanyada d'un treball de prospecció arqueològica²⁷, la que ha permès formular una hipòtesi

---

²⁴ LÓPEZ, A.; CAIXAL, A.; VILA, J.M., "El monestir de Sant Llorenç prop Bagà (Guardiola de Berguedà). Assaig d'evolució històrica", 39-40; LÓPEZ, A.; CAIXAL, A.; VILA, J.M., "El recinte medieval del monestir de Sant Llorenç prop Bagà (Guardiola de Berguedà). Campanyes arqueològiques dels anys 2000-2004", 591-593.

²⁵ BOLÒS, J.; PAGÈS, M., *El monestir de Sant Llorenç prop Bagà*, Artstudi, Barcelona, 1986.

²⁶ PIÑERO, J., "Noves dades sobre l'arqueologia romana a Rajadell: la vil·la romana de Sant Amanç i altres jaciments", 33.

²⁷ MARTÍ, R.; COLOMER, J., *Memòria del projecte arqueològic: prospeccions als monistrols del Bages (setembre-novembre, any 2002)*; MARTÍ, R.; COLOMER, J., "Monasteriola, petits monestirs d'antiga fundació".

inicial segons la qual el topònim delatària l'existència de petits nuclis monàstics tardoantics que possiblement perdurarien al llarg de l'Alta Edat Mitjana, sense depassar mai la conquesta comtal del territori, moment a partir del qual només en romandria el topònim, extingida ja la institució monàstica original. Es deu a A. Benet²⁸ una primera proposta en aquest mateix sentit, mentre que l'estudi de les fonts llatines altmedievales ens confirma l'arribada del terme *monasteriolum* a Catalunya en temps carolingis, quan s'utilitza per denotar un estatus inferior durant el procés d'implantació dels grans monestirs benedictins, aquí especialment al segle X i subjectes a les iniciatives dels comtes hereditaris. Present a la documentació d'època comtal, la cartografia dels seus esments permet observar com, més enllà de la seva concentració a la comarca del Bages, es troben altres casos dispersos vers les actuals comarques del Baix Llobregat, l'Alt Penedès i el Maresme, als quals cal afegir uns altres a la Noguera, l'Alt Urgell i la Ribagorça, destacant l'absència del topònim en els textos referits a les comarques gironines.

Desenvolupant aquesta hipòtesi, durant l'any 2002 es va dur a terme una campanya de prospeccions arqueològiques amb l'objectiu d'establir una primera verificació sobre el terreny en relació a l'origen i la natura d'aquests establiments. Els treballs de prospecció es van centrar en els quatre topònims coneguts a la comarca del Bages, documentats tots ells al segle X o a principis del segle següent: Monistrol de Montserrat²⁹, Monistrol de Calders³⁰, Monistrolet de Rajadell³¹ i Monistrol de Gaià³². En no constituir actualment nuclis urbans, com és el cas dels dos primers, els exemples de Rajadell i Gaià van permetre observar com l'origen dels establiments s'iniciava a l'Antiguitat Tardana, oferint de forma desigual materials en superfície que semblaven avalar la hipòtesi inicial, si més no en l'aspecte cronològic.

El cas més reeixit en aquest projecte de prospeccions fou el de Monistrol de Gaià, on la primera vegada que trobem esmentat el topònim és l'any 982 dins el terme

---

²⁸ BENET, A., "El Bages nucli de vida monàstica de tradició visigòtica?".

²⁹ "et transit per ipsas rochas que sunt super ipsum locum que dicitur Monestariol" (ORDEIG, R. *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 516, any 942).

³⁰ "in Munistirolo" (any 1017, BENET, A., "El Bages nucli de vida monàstica de tradició visigòtica?", 15; DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 37).

³¹ "et sic vadit per summitate ipsius serre et pervenit super ipso Monestariolo et conscendit ad artica de Levigildo" (ORDEIG, R. *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1247, any 978).

³² "in comitatu Minorisa, in apendicio de castro Galiano, in valle Monistrolo" (ORDEIG, R. *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1376, any 982).

del castell de Gaià i en referència a la pròpia vall (*in valle Monistrolo*). Al voltant de l'església de Sant Pere de Monistrol, amb orígens medievals i refeccions modernes, també coneguda com Sant Pere de la Roca per la proximitat amb el mas Roca³³, es van obtenir dues mostres ceràmiques extenses i diferenciades que provaven un assentament inicial actiu aproximadament des del segle VII fins el segle X. En la primera mostra, recollida en el camp annex a les seves ruïnes, s'obtingueren diversos fragments ceràmics, escòries de ferro i altres restes que confirmen una ocupació altmedieval amb un possible apogeu durant els segles XII-XV. La segona mostra es recollí a uns 50 metres al nord-oest de l'església, en el marge superior del camí que mena cap al mas modern d'Obradors, on hem pogut iniciar l'excavació d'un assentament complex originat vers el segle VI i detallat en un apartat anterior. Un altre emplaçament on es van extreure algunes dades de consideració fou a Monistrol de Rajadell o Monistrolet, citat més amunt, i més concretament a l'entorn de l'església de Santa Maria. Com hem vist, la primera menció del topònim es troba el 978 en la butlla del papa Benet VII al bisbe Frujà de Vic, on el lloc apareix en la delimitació de la ciutat de Manresa. Com en el cas anterior, el primer esment de l'església de Santa Maria és un xic posterior, ja de l'any 1023³⁴. En una finca particular annexa a l'església es va obtenir una mostra ceràmica molt reduïda, però amb la presència d'un fragment de *tegula* que constataria l'antiguitat de l'emplaçament. La resta de la mostra, amb pastes poc depurades i cuites òxido-reductora i reductora, delataria, segons els autors de la prospecció, una intensa i bàsica ocupació altmedieval. Tot i l'escassa fertilitat en materials, podríem emmarcar aquesta ocupació com a mínim entre els segles VIII-IX.

Les dades arqueològiques aportades ara pel nostre equip no són, però, les úniques que es poden posar en relació amb el topònim. El lloc de Monistrol d'Anoia, prop de la confluència d'aquest riu amb el Riudebitlles, presenta resultats també

---

³³ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 258. Sembla que la referència que aquí es dona sobre una menció a l'església de Sant Pere de Monistrol de l'any 992 cal atribuir-la al temple de Monistrol de Montserrat, per tal com el document sanciona una permuta de terres entre uns esposos, que tenien una terra a Castellbell (*castrum Bellido*), i un prevere, que cal suposar de "*Sancto Petro Monasteriolo*", per tal com aporta una terra pròpia d'aquesta església. En tot cas, no cal dubtar de l'adscripció del topònim en qüestió a l'església de Sant Pere a Gaià, doncs aquesta manté encara a la baixa edat mitjana el topònim original; així ens trobem l'any 1346 una "*parrochia Sancti Petri de Monistrolo, termini castru de Gayano*" o, l'any 1380, un Bernat de Roca (*Bernardi de Rupe*), de la "*parrochie de Monistrol de Gaya*". Encara l'any 1440, s'esmenta la "*parrochie Sancti Petri Monistrolli, termini castru de Gayano*" (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix*, docs. 322, 373 i 412).

³⁴ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 39.

altament significatiu. Situat en l'antic terme del castell de Subirats, el primer esment que tenim del lloc i de l'església és de l'any 917, quan el marquès Ermenard i el seu germà Udaldar en concedeixen la possessió, que tenien per aprisió, al monestir de Sant Cugat del Vallès³⁵. En endavant vinculat a aquesta institució, el lloc no apareix associat explícitament al topònim fins finals del segle X³⁶, moment a partir del qual ja es presenta sota la forma coneguda actualment. Els treballs d'excavació desenvolupats en la plaça central del lloc³⁷ permeten observar un seguit d'ocupacions diacròniques que abasten des d'època antiga fins a períodes recents. Constatada una ocupació d'època romana a partir de materials presents en els nivells més antics, és sobre aquests que es desenvolupa, en el sector més proper a l'actual església, un primer nivell de necròpolis format per tombes en caixa de lloses, on no manquen alguns exemples en caixa de *tegulae*, un horitzó que els excavadors situen en època baiximperial però que, a la llum de l'estat actual dels coneixements sobre aquest tipus de cementiris, cal reconduir com a mínim vers els segles V-VI³⁸. En tot cas, per sobre d'aquestes sepultures es desenvoluparan nous nivells funeraris amb enterraments en fossa envoltada de pedres o amb capçalera ressaltada amb blocs, uns tipus que podrien correspondre al temple existent ja a inicis del segle X i testimoniats pels textos. Per altra banda, es documenta la presència de diversos àmbits construïts amb murs de pedra lligada amb fang, amb paviments de terra batuda als que s'associen alguns fogars, espais que han estat atribuïts igualment a l'època romana, una adscripció que caldria revisar en favor d'una cronologia més elevada, tot allargant sensiblement les datacions proposades i reinterpretant bona part de les estructures localitzades en el marc del monestir que evidencia el topònim i que no es considera en cap moment.

---

³⁵ RIUS, J., *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*, doc. 9.

³⁶ "*in locum que dicunt Munistrol*" (RIUS, J., *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*, doc. 181, any 986).

³⁷ ROVIRA, J.; LLECHA, T., "Excavacions arqueològiques d'urgència a Monistrol d'Anoia"; ROVIRA, J.; LLECHA, T.; FERRER, A., "La primera campanya d'excavacions d'urgència a la Plaça Central de Monistrol d'Anoia (Alt Penedès). Resultats preliminars".

³⁸ ROIG, J., "Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Catalunya (siglos VI-X)", 238.

1.3.3. La qüestió dels eremitoris rupestres.

En parlar de la implantació monàstica sobre el territori en època tardoantiga, cal fer esment d'una hipòtesi de treball plantejada ara fa uns anys i que afecta una sèrie de cavitats bàsicament localitzades a la zona sud del Bages i nord de l'Anoia³⁹, si bé es coneixen paral·lels en altres zones de la Catalunya Central⁴⁰. Es tracta d'un seguit de grans obertures antròpiques practicades en grans blocs o cingles de roca sorrenca, de planta habitualment circular irregular i base més o menys plana (figura 9). Pel que fa a la seva funció, els autors de la proposta estimen que es tractaria d'eremitoris rurals on faria vida una persona dedicada a la contemplació, en un context de solitud, mentre que atribueixen de forma provisòria a les estructures una cronologia a l'entorn dels segles IX-X, sense descartar un origen anterior vers l'Antiguitat Tardana, una conclusió a la que arriben a partir de l'estudi de certs paral·lels i de la presència de fragments de ceràmica reduïda en alguns dels jaciments. No obstant, els mateixos autors són els primers en destacar la necessitat d'una excavació arqueològica sobre algun d'ells per tal d'aclarir definitivament la cronologia, les característiques i la funció d'aquests jaciments. Per altra banda, altres hipòtesis recents sobre aquest tipus d'estructures han plantejat el seu origen com a coves sepulcral d'època prehistòrica, sense negar, en alguns casos, la seva reutilització posterior com a eremitoris⁴¹.

Que coneguem, la primera i única intervenció arqueològica desenvolupada sobre un d'aquests jaciments⁴² ha estat duta a terme per qui escriu⁴³; el jaciment,

---

³⁹ ENRICH, J.; ENRICH, J.; SALES, J., "Eremitoris rupestres alt-medievals a la Catalunya central: una recerca sobre el cristianisme rural"; ENRICH, J.; ENRICH, J., "El fenomen eremític rupestre a la Catalunya Central". Els jaciments es concentren fonamentalment en els termes municipals d'Aguilar de Segarra, al Bages, i en els de Prats de Rei, Rubió, Veciana i Argençola, ja a l'Anoia. Els autors de l'estudi estableixen un inventari de nou casos segurs i tres de probables: Cal Riquer (Argençola), carretera de Prats de Rei (Prats de Rei), Roc foradat de Ca n'Espanyol (Prats de Rei), Seguers (Prats de Rei), camí de Seguers (Sant Pere Sallavinera), Cal Garsa (Veciana), Cal Damià (Aguilar de Segarra), Puigpedrós (Aguilar de Segarra) i l'Obaga de l'Estrada. Així mateix, consideren altres tres casos com a probables: el de Cal Farrés (Rubí), el de la carretera de Pedrafita (Rubí) i el de les Coromines (Aguilar de Segarra).

⁴⁰ En relació a Sorba, veure BOLÒS, J.; PADILLA, I.; PAGÈS, M., "Manifestacions eremítiques a les rodalies de la rotunda sepulcral de Sorba". En referència al Roc Foradat de Cal Milhomes, al terme de Sant Mateu de Bages, i a la Cova del Lladre del Pla de Sant Pere, a Navàs, veure FÀBREGA, A., "Dues noves "coves de forn" al Bages", mentre que pel que fa als llocs de les Tutes del Pla del Llop i de la Soleia, també al terme de Navàs, veure FÀBREGA, A., "Nous megàlits al Bages".

⁴¹ FÀBREGA, A., "Dues noves "coves de forn" al Bages".

⁴² De fet, cal dir que una intervenció prèvia s'havia dut a terme l'any 1979 per part dels mateixos autors de la proposta a Seguers, al jaciment conegut com "Fornot de Cal Sants", un conjunt format per un petit habitacle aixecat entre diverses roques on es troba, excavada en una d'elles, una

conegut com l'Obaga de l'Estrada en les publicacions citades anteriorment i denominat Roc Foradat de Cal Pepa per nosaltres, se situa en l'extrem sudoccidental del terme d'Aguilar de Segarra, prop del límit amb el de Prats de Rei, i en un dels darrers estreps de l'altiplà de Calaf, just per sobre del citat torrent de l'Obaga de l'Estrada i prop de la masia de la qual pren el nom. En un frontal de roca sorrenca que cobreix una petita balma, i orientada vers el sud-est, es troba excavada, a uns 0,90 metres per sobre de la superfície actual del sòl, una cavitat de dimensions importants, amb un diàmetre de la boca d'aproximadament 1,90 metres, una alçada interior d'uns 2 metres, una amplada de 2,50 i una fondària de 2,20 metres. El contorn de l'obertura és irregularment arrodonit, mentre que l'espai interior pren la forma, aproximadament, d'una mitja esfera. L'origen antròpic de la cavitat queda fora de dubte, tant per les seves pròpies característiques formals com per la presència, encara observable a simple vista, de marques incises en les seves parets com a resultat del treball de buidatge i per la presència d'un petit forat de pal a la base. A l'entorn de l'obertura s'observa, per altra banda, la presència d'alguns encaixos excavats en la mateixa roca, que encara no han estat estudiats amb detall, i que probablement serveixin per encabir-hi bigues destinades a sustentar una coberta (figura 10).

De fet, en l'estudi previ citat, els autors destacaven la presència, davant d'aquesta cavitat, d'un recinte aproximadament rectangular construït amb murs de pedra, un emplaçament que es considerava idoni per tal d'efectuar una excavació arqueològica que aportés dades a contrastar amb la seva hipòtesi. Lluny, però, de registrar una ocupació en aquell sentit, aquesta primera campanya d'excavacions arqueològiques va permetre documentar les restes d'un mas baixmedieval format per cinc àmbits de planta rectangular i comunicats entre ells, delimitats per murs bastits amb pedres lligades amb fang; d'aquests, fins al moment han estat excavats

---

fornícula de 1,4 m. d'alçada, 1,18 m. d'amplada màxima i 1,73 m. de profunditat màxima. Evidentment, les seves pròpies dimensions permeten diferenciar aquesta estructura de la de la majoria de cavitats documentades a la zona, força més grans (ENRICH, J.; ENRICH, J., "Tres conjunts d'habitable alto-medieval a l'Alta Segarra (Anoia-Bages, Barcelona)", 307-310). Veure el seu estudi en aquest mateix treball a la pàgina 517).

⁴³ En codirecció amb Cristian Folch, en una campanya d'intervenció preventiva desenvolupada durant el mes de març de l'any 2009, promoguda per l'ajuntament d'Aguilar de Segarra i encarregada a l'empresa *CatPatrimoni/Web Cultura*. Els resultats es poden consultar a FOLCH, C.; GIBERT, J., *Memòria de les excavacions arqueològiques al jaciment del Roc Foradat de Can Pepa (Aguilar de Segarra, Bages), any 2009* i a FOLCH, C.; GIBERT, J., "Resultats preliminars de les excavacions al Roc Foradat de Cal Pepa (Aguilar de Segarra, Bages)".

els dos situats davant per davant de la cavitat, construïts aprofitant l'esmentada balma. Així, l'obertura restaria integrada dins l'estructura de l'edifici, associada, possiblement, a un pis superior del mateix, mentre que la coberta general estaria construïda amb materials peribles, doncs no s'ha documentat cap teula en tot el jaciment. Per altra banda, entre aquests àmbits cal destacar el que dona entrada a l'edifici, on s'han localitzat diverses estructures, entre elles un fogar, un forn de pa, una sitja i dos grans morters de pedra, elements que el definirien com un espai de treball i d'emmagatzematge.

Pel que fa a la cronologia d'aquest edifici, es compta amb la identificació d'una moneda de Jaume II (1291-1327) trobada en un dels nivells d'abandonament; amb aquesta dada, i valorant les característiques del jaciment i del seu material arqueològic i la comparació amb altres exemples, cal dur la cronologia del seu abandonament, per a la part excavada i en l'estat actual de la recerca, vers la primera meitat del segle XIV, potser a causa de l'onada epidèmica de mitjans d'aquell segle. Així ens ho fa pensar, també, la similitud de la ceràmica, comuna i vidrada, amb d'altres jaciments d'una cronologia similar, juntament amb l'absència en el jaciment de ceràmica en verd i manganès característica de ple segle XIV. Som del parer, igualment, que la fundació de l'edifici no pot situar-se massa temps enrere, sent probablement la seva ocupació relativament curta, doncs no s'aprecien reformes ni materials residuals que puguin situar-se en un moment cronològic massa allunyat.

A la llum d'aquests resultats, que cal reconèixer encara parcials, no podem sinó comprovar que res no permet endarrerir la cronologia de l'ocupació a dates tan reculades com les proposades en la identificació d'aquests emplaçaments com a eremitoris altmedievals, mentre que, més enllà de la seva pròpia morfologia, no es registra cap element material que els identifiqui com a tals. Cal, a la recerca d'explicacions alternatives i almenys en el cas del Roc Foradat de Cal Pepa, atribuir a la cavitat una funció integrada dins l'edifici baixmedieval, ja sigui com a possible magatzem o rebost o com a simple habitació.

Cal reconèixer, en tot cas, que les estructures negatives excavades a la roca, com és el cas, quan no presenten estratigrafies directament associades, són difícilment datables en elles mateixes. Cal, per tant, ser prudents ara a l'hora de convertir totes aquestes estructures en dependències o annexos de masos baixmedievals, doncs

podria tractar-se d'una reutilització posterior. No obstant, el nostre treball en aquest jaciment situa les hipòtesis citades anteriorment, tant les que advoquen per un origen prehistòric com per una funció eremítica en època altmedieval, si no ho estaven ja, en el terreny del dubte.

Fem aquesta apreciació en el benentès, com ja ha estat advertit⁴⁴, que cal establir diferències en el si del grup d'estructures que es coneixen, doncs no és el mateix una "cova de forn" com la del Roc Foradat de Cal Pepa, amb la seva forma i dimensions paral·leles a d'altres exemples, que les que podríem considerar simples fornícules de dimensions més reduïdes, doncs els usos i funcions que se'ls poden atribuir hauran de ser per força diferents, sigui quina sigui la seva cronologia original. De la mateixa manera, tot i algunes semblances, no es poden establir paral·lels directes amb alguns conjunts, considerats també en bona part eremítics, localitzats a l'alta vall de l'Ebre, on cavitats semblants a les descrites s'integren més o menys directament en complexos rupestres on no hi manquen esglésies i grans cambres que allotgen grups de tombes excavades a la roca⁴⁵, unes agrupacions amb un evident caràcter religiós i cultural que no presenten, de moment, els casos catalans.

Igualment, creiem que formen un grup a banda algunes construccions rupestres excavades en el subsòl geològic, que s'allunyen de les simples cavitats anteriors per una estructuració de l'espai més complexa, amb passadissos i espais diferenciats i per la presència d'estructures treballades com ara banquetes o fornícules⁴⁶; diversos exemples han estat estudiats a Martorell i a Sant Boi de Llobregat, a l'actual comarca del Baix Llobregat, i en l'espadat situat al peu del monestir de Sant Llorenç prop Bagà, al terme de Guardiola de Berguedà. Sense cap dada arqueològica més enllà de l'observació de les estructures, hom ha proposat, per als dos primers, una funció eremítica situada cronològicament a l'entorn del

---

⁴⁴ FÀBREGA, A., "Dues noves "coves de forn" al Bages", 9.

⁴⁵ AZKÁRATE, A., *Arqueología cristiana de la Antigüedad Tardía en Álava, Guipúzcoa y Vizcaya*. Així, les obertures estudiades a la Catalunya Central podrien tenir el seu paral·lel amb el que A. Azkárata denomina "cavidades-nicho" i per a les que proposa un imprecís caràcter litúrgic. Excavades sovint, com en el cas català, a una certa alçada sobre el sòl, s'associen habitualment a d'altres tipus d'espais rupestres, tot i que l'autor precisa que el seu nombre augmenta en aquells grups on no es troben temples.

⁴⁶ RIU, M., "Els primers eremitoris mossàrabs de Catalunya"; PAGÈS, M., "La torre circular i els eremitoris rupestres de Benviure, a Sant Boi de Llobregat"; DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 303-304.

segle IX, mentre que el darrer cas ha estat interpretat com el precedent, vers els segles IX-X, del posterior monestir⁴⁷.

En aquest sentit, potser calgui diferenciar també dins el col·lectiu els casos de Sorba i Sant Joan de Montdarn que, si bé presenten diferències evidents entre ells, mostren unes característiques que els confereixen una certa identitat pròpia. En el cas de Sorba⁴⁸, avui al municipi berguedà de Montmajor, el conjunt es troba situat als peus de l'assentament ibèric de Sant Miquel de Sorba, un dels jaciments més importants d'aquesta cronologia de la comarca. Es tracta d'una fornícula excavada en un lateral d'un gran aflorament rocós, sobre una balma, amb una volta de mig punt ben tallada d'una alçada de 1,4 metres, 1,32 metres d'amplada i una profunditat que a la part alta arriba als 1,1 metres, mentre que a la part baixa només ateny uns 0,6 metres. Cal destacar que, a diferència de les habituals "coves de forn", tant la base com el fons han estat tallats en línia recta, de manera que el seu interior mostra una aparença molt més regular que en aquelles⁴⁹. Així mateix, en la part del fons, a l'esquerra, fou rebaixat part del sòl uns 20 cm. en una superfície d'uns 95 x 37 cm., espai on també s'hi troba un forat de 8 cm. de diàmetre. En la part superior de la roca, just per sobre la cavitat, es troben dos conjunts de tres forats de pal, possiblement destinats a sostenir algun tipus de coberta. Finalment, segons els autors de l'estudi que citem, existirien certes modificacions posteriors, atribuïdes a l'època moderna, que implicarien la pèrdua de part de la base de la fornícula, mentre que es consideren també posteriors l'execució de certs símbols pictòrics elaborats sobre la paret del fons, amb circumferències que envolten uns estels de vuit puntes. També es considera recent

---

⁴⁷ Sobre aquest darrer cas, ja hem apuntat que les darreres intervencions arqueològiques practicades sobre el conjunt monàstic han tret a la llum les restes d'una primera església, amb una necròpolis associada en ús a partir dels segles VII-VIII, que es vincula a una primera etapa del conjunt en la que s'inclourien els suposats eremitoris (LÓPEZ, A.; CAIXAL, A.; VILA, J.M., "El recinte medieval del monestir de Sant Llorenç prop Bagà (Guardiola de Berguedà). Campanyes arqueològiques dels anys 2000-2004", 590-593). Així mateix, una dada a retenir és la presència, en una de les cambres, d'un gran nombre de petites fornícules, interpretat com a colomer, i que presenta paral·lels amb altres conjunts rupestres estudiats tant a la vall de l'Ebre com a Síria, on alguns autors els atribueixen un rol simbòlic vinculat a la presència d'eremites (EGEA, A., "Monacato rupestre en la Rioja y en el Alto Éufrates sirio. Puntos de contacto"). Aquest treball reuneix bona part de la bibliografia sobre la qüestió, si més no des del punt de vista favorable a la seva interpretació com a eremitoris tardoantics.

⁴⁸ BOLÒS, J.; PADILLA, I.; PAGÈS, M., "Manifestacions eremítiques a les rodalies de la rotunda sepulcral de Sorba"; DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 336-337.

⁴⁹ Si més no, així sembla desprendre's dels dibuixos publicats.

un lleuger rebaix a la roca que emmarca l'entrada de volta de l'estructura, on s'hi pot llegir, a la part superior esquerra, la inscripció C R I S (figura 11)⁵⁰.

L'anomenat Roc de Sant Joan, situat a uns cent metres al sud de l'església de Montdarn, al terme de Viver i Serrateix, és una fornícula tallada en un aflorament rocós, a uns 4 metres per sobre del nivell del camp actual, formada per tres arcs de mig punt successius que van disminuint en dimensions a mesura que s'aprofundeix en la roca⁵¹. En el pla situat entre el primer i el segon arc es troben sengles falses impostes en ambdós costats, formades per tres ressalts paral·lels; igualment, tot el segon arc es troba envoltat per un altre ressalt en relleu, mentre que per sobre, i a cada costat, es troben dos cercles que envolten una flor de sis pètals. Poc més es pot dir sobre aquest element, a banda de constatar la possible presència d'una estructura de coberta delatada per dos forats per a encaixar-hi bigues i un regueró a la part superior de l'obertura (figura 12). Per la seva tipologia, l'autor de l'estudi s'inclina per una cronologia àmplia entre els segles II-VII, en tot cas mai posterior al segle X, al·ludint també a la presència en el camp superior de restes ceràmiques reduïdes que considera altmedievals i que es podrien vincular per altra banda a unes restes de murs en el lloc.

Una menció especial dins d'aquesta problemàtica la mereix el jaciment de Sant Marc de Cal Bassacs, a Gironella, avui una església construïda a mitjans del segle XVIII que aprofita com a capçalera, avui sagristia, una cavitat practicada en una gran roca de forma piramidal i d'uns tres metres d'alçada (figura 13)⁵². La planta d'aquest forat recorda un semicercle força irregular, amb el sostre amb forma de volta de quart d'esfera ultrapassada. En la part del fons la roca ha estat perforada fins obrir una finestra d'una sola esqueixada que ha estat arranjada amb tres blocs sostinguts sobre dues filades de carreus; aquesta finestra es troba, en la seva part superior, protegida per un solc a la roca amb forma d'arc destinat a protegir l'obertura de l'entrada d'aigües. La tipologia de l'estructura, la construcció d'una església posterior i la notícia coneguda de la presència d'ossos humans en l'entorn de l'edifici han motivat que la cavitat original hagi estat interpretada com un eremitori altmedieval que, segons les característiques de la finestra, podria portar-se al segle X.

---

⁵⁰ La darrera "S" no és del tot segura a causa del desgast de la roca.

⁵¹ RIU, E., "Rocs i sants. Dades sobre la cristianització?", 157-162.

⁵² DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 267-269.

El lloc ha estat objecte d'algunes intervencions arqueològiques que aporten algunes dades interessants però que, malauradament, no han pogut encara determinar ni l'origen de l'obertura ni el moment de la seva conversió en església. Així, l'execució d'un sondeig al peu de la roca on es troba la cavitat, en l'àrea de contacte entre aquesta i la nau actual situada més a ponent, no ha pogut aclarir res en aquest sentit, tot i que altres sondejors al voltant de l'església certifiquen la presència d'una necròpolis, de la que es desconeixen les característiques i les dimensions, mentre que, lamentablement, l'únic indici cronològic més o menys clar, una sivella de bronze de tipus liriforme que es podria datar a cavall entre els segles VII i VIII, ha aparegut sense context estratigràfic⁵³. És difícil amb aquestes dades tan pobres precisar si es tracta d'un cementiri vinculat a una església preexistent o, encara més, al suposat eremitori, o si, per altra banda, hi hauria inicialment un espai de necròpolis on més tard s'hi desenvoluparia un centre cultural associat⁵⁴.

En tot cas, sembla que la toponímia pot aportar certa llum sobre la qüestió, si seguim el raonament, ben detallat i suportat en proves documentals diverses, que identifica el desaparegut lloc de Perafor amb l'emplaçament de Sant Marc de Cal Bassacs⁵⁵. Documentat per primer cop l'any 899 en la consagració de l'església de Santa Maria d'Olvan en relació al lloc de Gironella⁵⁶, el topònim, adjudicat a un mas que desapareix de la documentació en el segle XIV i que pot identificar-se amb les estructures situades a l'entorn de l'església actual, fa referència explícita a la roca i a la cavitat en ella excavada, fet que, en aquest cas, podria donar-nos un *terminus ante quem* de finals del segle IX per a l'obertura de l'orifici⁵⁷.

---

⁵³ CABALLÉ, A., *Memòria-informe tècnic dels treballs d'excavació d'urgència a l'entorn de Sant Marc de Cal Bassacs (Gironella, Berguedà), 1989*. S'excavaren parcialment dues tombes, sembla que en fossa simple tot i que parcialment excavades a la roca.

⁵⁴ És per això que, de moment, preferim incloure aquestes sepultures en l'apartat posterior referent a les necròpolis rurals no associades a esglésies (p. 146).

⁵⁵ CAMPRUBÍ, J., *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat*, 34-35 (nota 53).

⁵⁶ "*Ideo ego Nantiguisus episcopus consegro ipsa ecclesia et trado ipsa parrochia ipsa Petra cum suas adjacentias et de monte Escobeto usque ad Montem Sancto et Oleane et Gerundela cum omnes fines et adjacentias illarum, similiter et Petra Furno*" (ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 19, any 899).

⁵⁷ Més que en l'existència efectiva d'un forn excavat a la roca, més tard engrandit per construir la sagristia, com proposa J. Camprubí, creiem que el topònim incorpora d'antic una probable etimologia popular que encara es manté en el mateix apel·latiu genèric de coves o roques "de forn" o "fornots" (ENRICH, J.; ENRICH, J.; SALES, J., "Eremitoris rupestres alt-medievals a la Catalunya central: una recerca sobre el cristianisme rural", 267).

Com reconeixen reiteradament bona part dels autors dels estudis citats, és certament difícil atribuir cronologies a aquest tipus d'elements sense l'execució d'excavacions arqueològiques centrades al peu dels mateixos i, quan això succeeix, es comprova que els resultats, si més no per a cada cas en concret, poden dur sorpreses no contemplades per les hipòtesis prèvies⁵⁸. Sense desmentir definitivament les opcions proposades, el cas del Roc Foradat de Cal Pepa mostra com un suposat eremitori s'integra plenament dins l'estructura d'un mas baixmedieval, sense que existeixi cap indicatiu d'ocupacions anteriors. Per la seva banda, en els casos destacats de les fornícules de Sorba i de Montdarn, no es pot descartar, tot i el seu regust antic, que constitueixin manifestacions de pietat popular d'època no massa reculada, potser baixmedieval o moderna, tradicions encara vives en el cas de Sant Joan, per exemple⁵⁹. Només el cas de Sant Marc de Cal Bassacs ofereix indicis verificables d'antiguitat, tot i que en resta la comprovació arqueològica definitiva.

---

⁵⁸ En aquest sentit, ens sumem a les postures que pregonen que només l'excavació sistemàtica de casos concrets podrà evitar l'elaboració continuada d'hipòtesis indemostrables en relació a aquest tipus d'estructures rupestres (AZKÁRATE, A.; SOLAUN, J.L., "Excavaciones arqueológicas en el exterior de los conjuntos rupestres de Las Gobas (Laño, Burgos)", 143). Justament, aquest estudi en concret ha permès l'atribució de cronologies fiables a partir de diverses datacions absolutes repartides en tota la seqüència estratigràfica excavada; així, caldria situar l'origen de les primeres extraccions a la roca en el segle VII, mentre que els autors es mostren ara més proclius a una interpretació del conjunt on l'església excavada a la roca podria ser posterior a una fase d'habitacles rupestres vinculats més a un assentament rural "de carácter aldeano" (p. 143) que no pas a la condició eremítica inicial atribuïda al mateix jaciment en una obra anterior (AZKÁRATE, A., *Arqueología cristiana de la Antigüedad Tardía en Álava, Guipúzcoa y Vizcaya*, 174-187).

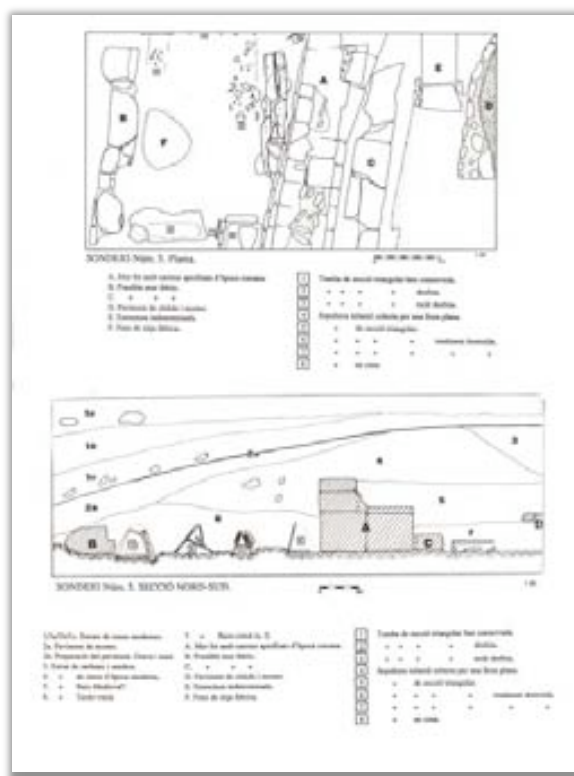
⁵⁹ Tal i com es descriu per a finals dels anys setanta del segle passat, el dia de Sant Joan els habitants del lloc desfilen en processó, després de missa, per tal de dipositar una ofrena floral en l'interior de la fornícula (RIU, E., "Rocs i sants. Dades sobre la cristianització?", 161-162).

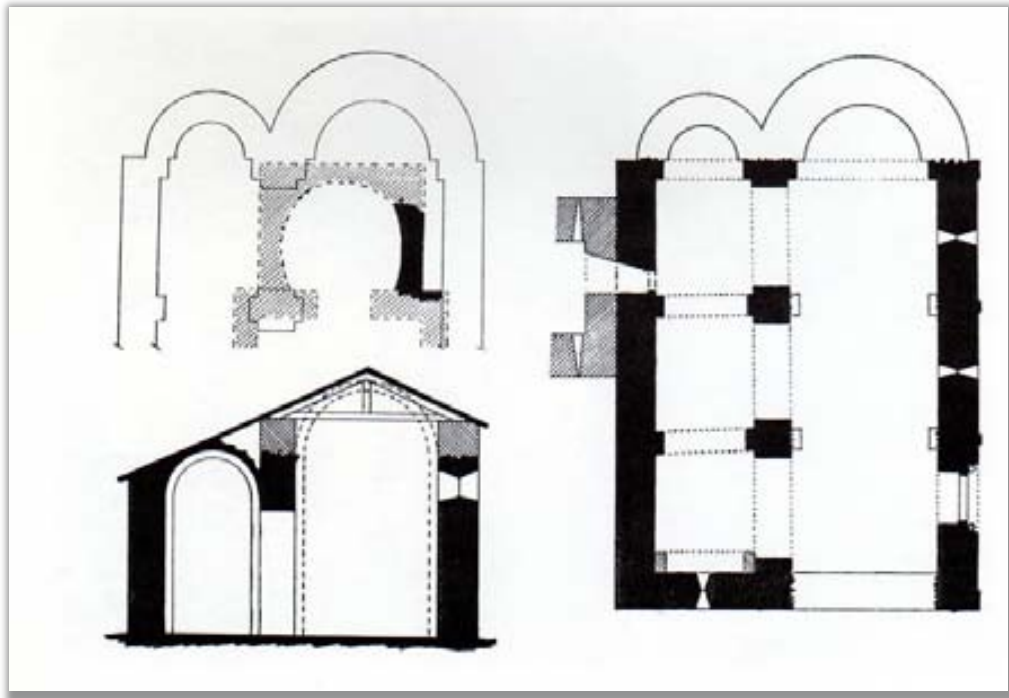
1.3.4. Annex de figures.

Figura 1: vista des del sud del Puig Cardener de Manresa; en primer terme, el riu Cardener.

Figura 2: planta i secció d'un dels sondejos oberts al peu de l'escalinata de la Seu de Manresa, al Puig Cardener (DAURA, A.; SÀNCHEZ, E., "Sondeigs arqueològics al Puig Cardener (Manresa)", 95-96).

Figura 3: planta de l'església de Sant Feliu de Terrassola (Santa Maria d'Oló, Bages), amb indicació de les restes aparegudes d'una possible capçalera anterior (DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 398).

Figura 4: tomba en fossa amb els extrems arrodonits de la necròpolis del jaciment Accés Casserres Est/Creu de Sant Salvi (Casserres) (Josep Farguell).

Figura 5: tomba construïda amb blocs de la necròpolis del jaciment Accés Casserres Est/Creu de Sant Salvi (Casserres) (Josep Farguell).

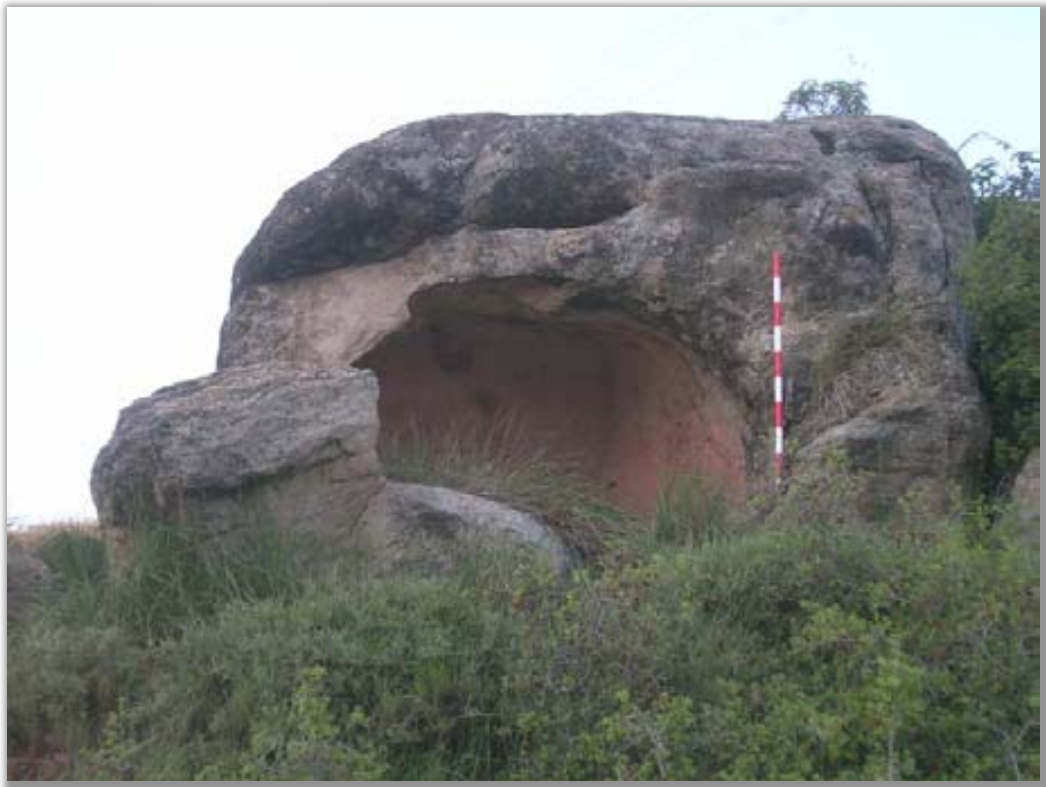
Figura 6: tomba infantil de *tegulae* del jaciment Accés Casserres Est/Creu de Sant Salvi (Casserres) (Josep Farguell).

Figura 7: exedra meridional de la basílica del jaciment Accés Casserres Est/Creu de Sant Salvi (Casserres), amb una tomba privilegiada en el seu interior (Josep Farguell).

Figura 8: tombes i sarcòfags de la necròpolis tardoantiga de Santa Maria dels Prats de Rei.

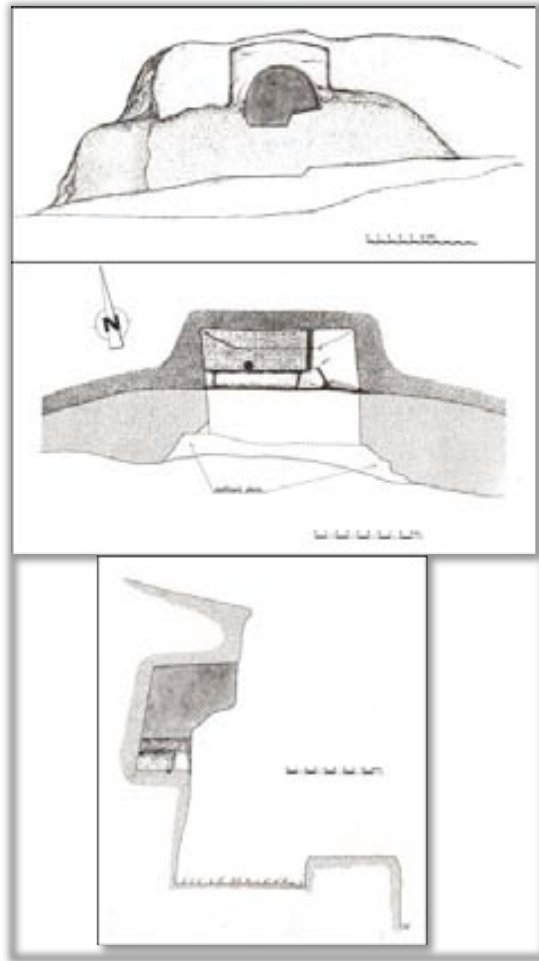

Figura 9: fornícula de Cal Garsa (Veciana, Anoia).

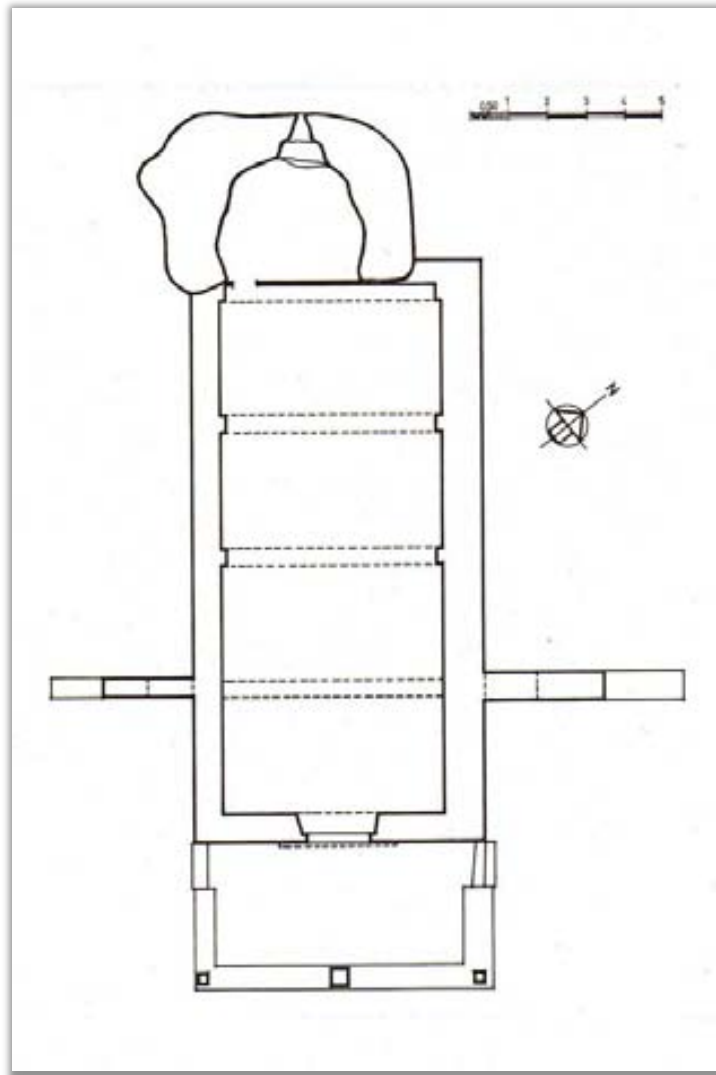
Figura 10: jaciment del Roc Foradat de Cal Pepa (Aguilar de Segarra, Bages), amb la cavitat excavada a la roca i les restes d'un mas baixmedieval als seus peus.

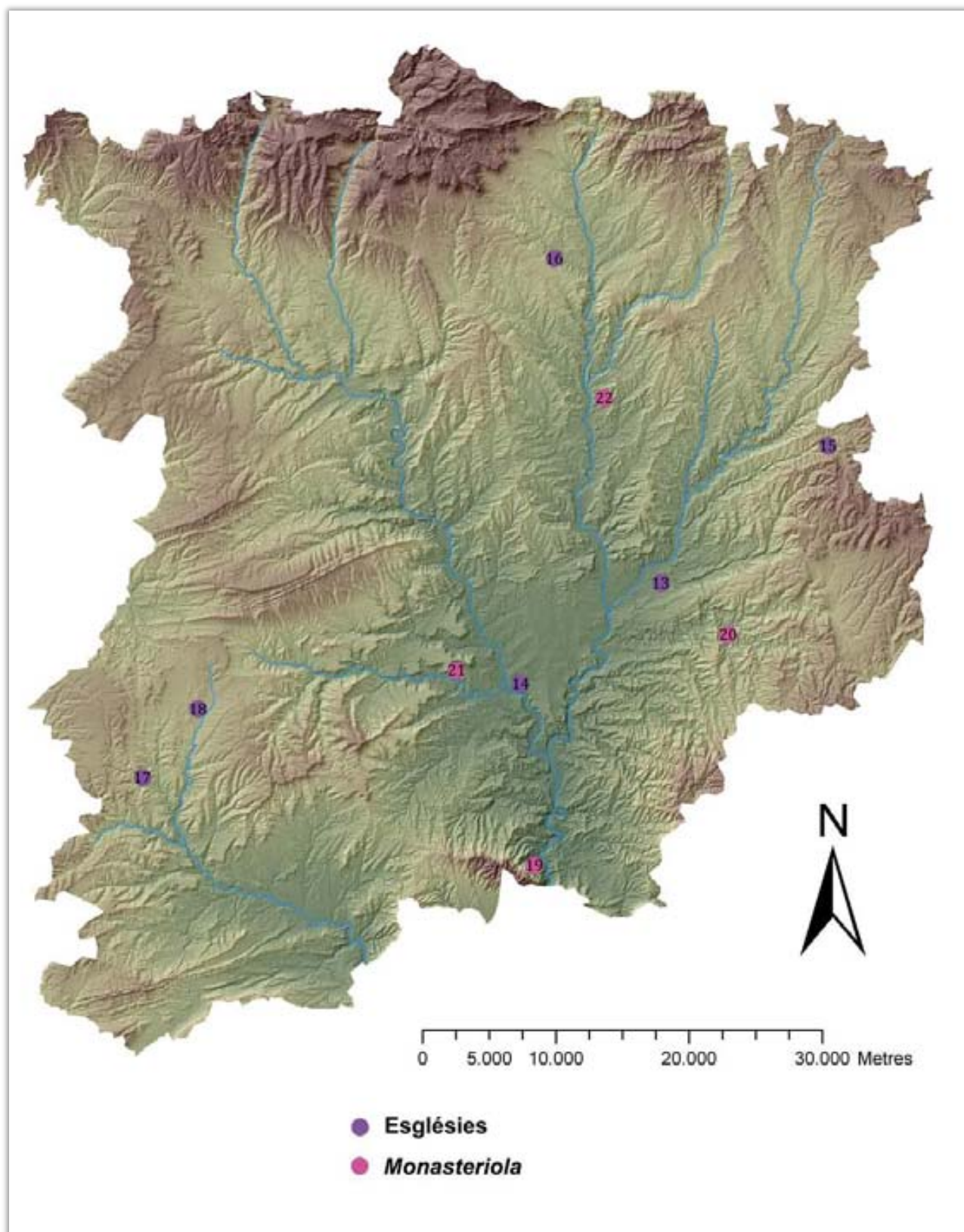
Figura 11: alçat, planta i seccions de la fornícula de Sorba (Montmajor, Berguedà) (BOLÒS, J.; PADILLA, I.; PAGÈS, M., "Manifestacions eremítiques a les rodalies de la rotonda sepulcral de Sorba", 358, 360 i 361).

Figura 12: fornícula del Roc de Sant Joan de Montdarn (Viver i Serrateix, Berguedà).

Figura 13: planta de l'església de Sant Marc de Cal Bassacs (Gironella, Berguedà), amb la capçalera excavada en una roca (DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 268).

13- Plaça Vella d'Artés; 14- Puig Cardener (Manresa); 15- Sant Feliu de Terrassola (Santa Maria d'Oló); 16- Accés Casserres Est/Creu de Sant Salvi (Casserres); 17- Santa Maria de Veciana; 18- Santa Maria dels Prats de Rei; 19- Monistrol de Montserrat; 20- Monistrol de Calders; 21- Monistrol de Rajadell; 22- Monistrol de Gaià.

1.4. Les necròpolis rurals no associades a esglésies.

1.4.1. Inventari.

En aquest apartat es vol tractar un tipus de jaciment arqueològic molt concret corresponent als espais d'enterrament que s'associen al poblament rural, descrit en un capítol anterior, característic de l'Antiguitat Tardana i l'Alta Edat Mitjana. Més enllà de les tipologies de les tombes, que varien poc entre els models definits per la caixa de lloses i les banyeres excavades a la roca, interessa veure quines són les característiques d'aquestes necròpolis que anomenem isolades, un adjectiu que vol fer referència només a la seva no vinculació a cap edifici religiós que les organitzi, gestioni o mediatitzi, per bé que se sobreentén que aquests cementiris estan, en canvi, lligats de manera orgànica als espais d'habitatge i de treball. Així, i per tal de copsar la seva gran dispersió sobre el territori i destacar, per altra banda, la seva gran vàlua com elements arqueològics visibles, es presenta a continuació un inventari dividit geogràficament segons els límits comarcals actuals que recull totes les notícies, diverses i desiguals, que hem sabut trobar sobre elles.

Bages:

- **Les Coromines (Aguilar de Segarra, Bages):** es tracta, de fet, de dos conjunts funeraris excavats a la roca i separats entre ells un centenar de metres. El primer, anomenat "Necròpolis A", està directament relacionat amb el lloc d'habitatge de Les Coromines, citat en un capítol anterior, i consta d'un total de quatre tombes amb els extrems arrodonits, disminuint en amplada vers els peus, orientades totes segons l'eix oest-est; hi ha també una estructura rectangular més gran que podria correspondre a una ossera (figura 1). La "Necròpolis B", situada a un centenar de metres de l'anterior, consta d'un total de deu tombes, anàlogues a les anteriors i separades en tres grups diferenciats, dos amb tres tombes cada un, i el restant amb quatre tombes; una d'elles fou excavada i donà les restes d'un esquelet, mentre que

a l'extrem dels peus s'hi havia aixecat un petit muret de pedres per tal de contenir les restes arraconades d'anteriors inhumats¹.

- **Cal Pallarès (Aguilar de Segarra, Bages):** sobre un bloc de pedra hi ha dues estructures amb un regueró que les comunica, mostrant, una d'elles, una planta de 2,5 metres per 0,6 metres i, l'altra, d'aspecte pràcticament quadrat; vistes aquestes característiques, la seva categorització com a tombes és si més no dubtosa, ja que podria tractar-se de dipòsits de líquids o bé, en tot cas, de tombes reformades posteriorment².

- **El Grauet (Aguilar de Segarra, Bages):** a uns 150 metres de l'ermita del Grauet, al sud d'Aguilar, i excavada en un gran bloc enmig d'un camp, hi ha una tomba amb un extrem arrodonit i l'altre recte, amb unes dimensions de 1,92 metres de llarg per 0,55 d'ample (figura 2)³.

- **Calella (Aguilar de Segarra, Bages):** prop del Grauet, el Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada excavà dues tombes de planta de banyera obertes en uns blocs⁴.

- **Salabernada (Artés, Bages):** en eixamplar un camí que passa per aquest lloc aparegueren diverses sepultures de les que no es té cap altra informació; en tot cas, cal destacar que, posteriorment, es recuperà en aquest indret una placa de cinturó de bronze del tipus anomenat "liriforme", amb una cronologia tardana dins l'època visigoda (figura 3); per altra banda, la presència en el lloc de restes de *tegulae*, ceràmica romana diversa, un fragment de molí i ceràmica reduïda i oxidada indicaria la presència d'un establiment possiblement vinculat a les tombes⁵.

---

¹ ENRICH, J.; ENRICH, J., "Tres conjunts d'habitable alto-medieval a l'Alta Segarra (Anoia-Bages, Barcelona)", 300-310.

² DAURA, A.; GALOBART, J., "Les tombes medievals excavades a la roca. El cas del Bages"; DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 94; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 203.

³ DAURA, A.; GALOBART, J., "Les tombes medievals excavades a la roca. El cas del Bages"; DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 95; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 202-203.

⁴ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 95.

⁵ DAURA, A.; PARDO, D.; PIÑERO, J., "Notícia sobre la troballa d'una peça de cinturó visigòtica a Salabernada (Artés, Bages)"; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 179-180.

- **La Rovira (Avinyó, Bages):** prop de l'església de Sant Marçal del Relat, però desvinculades del cementiri parroquial, es té notícia de l'existència de tombes en cista de lloses⁶.
- **Serrat de Puig d'Ases (Avinyó, Bages):** notícia imprecisa de l'existència de tombes en cista de lloses⁷.
- **Sant Joan d'Oló (Avinyó, Bages):** notícia imprecisa de l'existència de tombes en cista de lloses⁸.
- **Serradabena (Avinyó, Bages):** notícia imprecisa de l'existència de tombes en cista de lloses⁹.
- **Cortès (Balsareny, Bages):** notícia imprecisa de l'existència de tombes en cista de lloses¹⁰.
- **Sobirana (Balsareny, Bages):** notícia imprecisa de l'existència de tombes en cista de lloses¹¹, tot i que se sap que d'aquest lloc provindria una sivella considerada d'època visigoda.
- **Font de la Roca (Balsareny, Bages):** notícia imprecisa de l'existència de tombes en cista de lloses¹².
- **Tomba del Clot de la Domènega (Calders, Bages):** en un indret prop del mas Domènega, l'any 1923 s'excavà una cista de lloses, probablement infantil, tot i que es té constància de l'existència d'altres tombes destruïdes pels conreus¹³.
- **Viladelleva (Callús, Bages):** conjunt de cinc tombes en caixa de lloses orientades oest-est que van aparèixer en obrir un camí en un esperó entre camps a uns 250 metres a l'oest del mas de Viladelleva (figura 4). La prospecció a l'entorn de la

---

⁶ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 113.

⁷ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 113.

⁸ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 113.

⁹ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 113.

¹⁰ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 127.

¹¹ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 127.

¹² DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 127.

¹³ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 134; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 212.

necròpolis va permetre recollir una mostra formada per diversos fragments informes de ceràmica de cronologia medieval indeterminada¹⁴.

- **Turó dels Moros (Callús, Bages):** necròpolis formada per set tombes en cista de lloses de petites dimensions situada en un petit tossal prop de Viladelleva i que foren destruïdes durant els treballs de reforestació de la zona a inicis dels anys noranta¹⁵.

- **Els Fossars de Bogadella (Callús/Súria, Bages):** just en el límit municipal entre Callús i Súria, prop del mas de Bogadella, es coneix un conjunt de vuit sepultures en caixa de lloses al que ja es fa referència a principis dels anys trenta i que l'any 1981 foren dibuixades i arranjades pel Centre Excursionista Montserrat (figura 5). La nostra prospecció al seu entorn només ha pogut recuperar dos fragments de ceràmica informes de cronologia indeterminada, tot i que d'aspecte antic, en l'entorn de les tombes¹⁶.

- **Vinya del Giralt (Cardona, Bages):** necròpolis de tombes en caixa de lloses, avui de situació imprecisa, de la qual en dóna notícia J. Serra i Vilaró, que n'excavà dues¹⁷.

- **Cal Tuta (Cardona, Bages):** es coneix la notícia de la troballa d'una tomba de *tegulae* a doble vessant enmig d'un camí, pocs metres abans d'arribar a la casa¹⁸.

- **La Mare de la Font (Cardona, Bages):** a un quilòmetre escàs del casc urbà, es troba una sepultura excavada en un bloc trencat amb els extrems arrodonits; s'hi observa encara l'encaix per a la coberta¹⁹.

---

¹⁴ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 140-141; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 215; FOLCH, C.; GIBERT, J., *Memòria de les prospeccions arqueològiques a la vall del Cardener, any 2006*, 194-197.

¹⁵ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 141; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 213-214.

¹⁶ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 141-142; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 214; FOLCH, C.; GIBERT, J., *Memòria de les prospeccions arqueològiques a la vall del Cardener, any 2006*, 170-173.

¹⁷ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 173; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 219.

¹⁸ DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 194.

¹⁹ BARBERÀ, J.; DAURA, A., "Troballa d'una sepultura medieval excavada a la roca a Cardona"; DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 171-172; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 216.

- **Vironès (Cardona, Bages):** a uns 200 metres a ponent d'aquest mas, en una zona de bosc, es coneix l'existència d'una necròpolis de tombes en cista de lloses, on se sap que fou trobada una sivella, avui perduda²⁰.

- **La Lloreda (Cardona, Bages):** sepultura de planta rectangular excavada a la roca i descoberta l'any 1989²¹.

- **Mas Palomes (Castellfollit del Boix, Bages):** a uns 500 metres del mas i al capdamunt de la serra de Palomes es troba una tomba excavada a la roca del tipus banyera orientada nord-sud, anomenada popularment "Tomba del Gegant"; a uns 200 metres d'aquesta, i ja en el vessant meridional de la serra, n'hi ha dues més de semblants característiques tot i que orientades oest-est²².

- **Serrat proper a Sant Pere del Mont (Castellfollit del Boix, Bages):** prop de les restes d'aquesta església, antic priorat, i de Can Pere Vila, es troba un grup de sepultures d'extrems arrodonits i pisciformes excavades a la roca²³.

- **Mas Pubill (Castellfollit del Boix, Bages):** a 500 metres d'aquest mas, membres del Museu d'Igualada havien localitzat dues tombes de banyera excavades a la roca i altres tombes en cista²⁴.

- **Can Paleta (Castellfollit del Boix, Bages):** l'existència de restes arqueològiques en aquest indret es coneixia ja des de l'any 1964, quan, en eixamplar l'era de la casa, aparegueren diverses tombes, sembla ser que de *tegulae*; una intervenció posterior²⁵ va permetre excavar quatre tombes de cinc localitzades, a la vegada que se'n documentaven dues més d'allunyades i aïllades entre elles. La tipologia presentada per les tombes és la de cista de lloses, destacant un sol cas que

---

²⁰ BARBERÀ, J.; DAURA, A.; PARDO, D., "Noves descobertes de necròpolis medievals als municipis de Cardona, Clariana de Cardener i Navàs"; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 218-219.

²¹ DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 219-220.

²² DAURA, A.; GALOBART, J., "Les tombes medievals excavades a la roca. El cas del Bages", 13-23; DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 192; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 221.

²³ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 191-192; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 281.

²⁴ DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 281.

²⁵ SALES, J.; ENRICH, J.; ENRICH, J., "Unes monedes del segle XI ocultes al jaciment de l'antiguitat tardana de Can Paleta (Castellfollit del Boix, Bages)"; SALES, J.; ENRICH, J.; ENRICH, J., "Can Paleta (Castellfollit del Boix, Bages)".

presenta secció triangular. Per altra banda, es detecta com un fenomen recurrent la reutilització de les tombes, ja sigui a partir d'individus sobreposats o del reagrupament d'ossos en dipòsit secundari. La seqüenciació del jaciment en diverses etapes situa part de la necròpolis en els segles IV-V, segurament aquells enterraments en *tegulae*; posteriorment, i seguint el criteri dels responsables de l'excavació, les tombes en caixa de lloses s'associarien a un edifici datat a l'entorn del segle VIII, mentre que a una darrera fase dels segles X-XI, poc precisada encara arqueològicament, s'hi podria vincular la presència, a uns cinquanta metres del jaciment, d'una tomba de banyera excavada a la roca. No obstant, seguint la relectura proposada per nosaltres mateixos d'aquest jaciment, és possible que tota la necròpolis estigués vinculada a un assentament desaparegut que podria remuntar-se, segons alguns materials, fins els segles VI-VII, i que seria el precedent de l'edifici excavat, datat pels excavadors vers els segles VII-VIII però per al que podria revisar-se la cronologia per situar-la, al nostre parer, més aviat cap als segles X-XI²⁶.

- **Maians (Castellfollit del Boix, Bages):** sobre una petita elevació allargassada es troba una necròpolis de tombes en cista de lloses, lloc on també es recull material ceràmic de cronologia tardoantiga, especialment sigil·lada africana D pertanyent als segles V-VI²⁷.

- **Can Bacardit de Grevalosa (Castellfollit del Boix, Bages):** en el vessant de la Serra de Palomes, a 300 metres del mas, l'any 2005 s'excavaren tres tombes de banyera situades sobre dos grans blocs; en una d'elles, revestida amb morter i colmatada amb terra on es trobaren alguns fragments de ceràmica oxidada considerada ibèrica, es localitzà l'esquelet d'un individu adult en decúbit supí²⁸.

- **La Sala (Castellnou de Bages, Bages):** hi ha notícia de l'existència en un indret no ben precisat de tombes en cista de lloses²⁹.

---

²⁶ Veure més endavant pàgines 522-525.

²⁷ JÀRREGA, R., "La comarca de l'Anoia a l'època tardo-romana. Un estat de la qüestió", 70-71; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 329.

²⁸ Jaciment catalogat a l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya de la Generalitat.

²⁹ DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 281.

- **Els Plans (Castellnou de Bages, Bages):** hi ha notícia de l'existència en un indret no ben precisat de tombes en cista de lloses³⁰.

- **Camps (Fonollosa, Bages):** a uns 800 metres de Camps en direcció nord hi ha un conjunt format per tres tombes a la roca amb els extrems arrodonits, tot i que una d'elles mostra una mica de retall en una de les espatlles; l'orientació és oest-est³¹. En el mateix lloc s'hi trobà un molí circular de rotació trencat.

- **El Grau de Fals (Fonollosa, Bages):** a uns 150 metres de l'església de la Mare de Déu del Grau, enmig d'una vinya, es troba, excavada en una roca, una única tomba de banyera orientada nord-sud; al costat, s'hi observa un forat circular de funcionalitat desconeguda³².

- **Els Comdals (Manresa, Bages):** es té notícia de l'aparició en aquest lloc, prop del mas Solé dels Comdals, de deu tombes l'any 1877, a les quals cal adjuntar-ne unes altres aparegudes l'any 1917 en eixamplar-se la carretera, restes que desaparegueren en una nova ampliació de la carretera en els anys setanta. Només es conserva la descripció de dues d'elles, una de lloses de secció triangular i l'altra en cista rectangular del mateix material, trobant-se en una d'elles les restes de tres o quatre esquelets³³.

- **Les Marcetes (Manresa, Bages):** a principi de segle XX es coneixia l'existència d'una tomba de lloses a doble vessant i la troballa superficial de restes de *tegulae*, provinents potser d'altres enterraments elaborats amb aquest material³⁴.

- **El Marc de la Vall (Marganell, Bages):** en un lloc no precisat hi ha notícia de l'existència de sis tombes orientades est-oest dalt d'un petit turó³⁵.

---

³⁰ DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 281.

³¹ DAURA, A.; GALOBART, J., "Les tombes medievals excavades a la roca. El cas del Bages", 13-23; DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 254; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 226-227.

³² DAURA, A.; GALOBART, J., "Les tombes medievals excavades a la roca. El cas del Bages", 13-23; DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 247-248; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 227-228.

³³ DAURA, A.; PARDO, D., "Restes romanes baix-imperials a la conca mitjana-alta del riu Llobregat (noves dades per a un panorama poc conegut)", 44; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 189-190.

³⁴ DAURA, A.; PARDO, D., "Restes romanes baix-imperials a la conca mitjana-alta del riu Llobregat (noves dades per a un panorama poc conegut)", 44; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 194.

- **Turó del Mal Niu (Marganell, Bages):** en un indret també conegut com “Serrat de les Tombes” se sap de l’existència d’una dotzena de tombes en cista de lloses³⁶.
- **Pla del Roldors (Marganell, Bages):** hi ha notícia de l’existència en aquest lloc d’un cementiri de tombes en cista de lloses³⁷.
- **Antic Hostal de la Grossa (Moià, Bages):** prop d’aquest lloc s’observen les restes d’una necròpolis de tombes en caixa de lloses³⁸.
- **Rourell (Moià):** en aquest lloc s’excavà una tomba en caixa de lloses que contenia un esquelet sencer i restes d’un segon individu³⁹.
- **Mas Gomar (Moià, Bages):** en el subsòl rocós d’aquest edifici baixmedieval es localitzaren diverses estructures excavades a la roca⁴⁰, principalment sitges i fins a cinc tombes excavades a la roca, totes de fossa simple coberta amb lloses, a excepció d’un únic cas amb cista de lloses de secció triangular. Orientades en sentit est-oest, totes pertanyien a individus infantils menys una que contenia restes de diversos esquelets.
- **La Païssa (Monistrol de Calders, Bages):** situada a uns 150 metres al sud de la masia de la Païssa, el 1993 s’excavaren 11 tombes en caixa de lloses d’una necròpolis probablement més extensa, totes orientades oest-est (figura 6). Dins una d’elles, reutilitzada, es localitzà un fragment de cap d’agulla de bronze i una petita dena de collaret de pasta vítria. El material ceràmic aparegut en el farciment de les tombes es trobava molt fragmentat i rodat, caracteritzant-se per la seva pasta oxidant; així mateix, cal destacar la presència de grans fragments de *tegulae* a l’interior de les tombes. Per les característiques de tot plegat, els seus excavadors apunten una cronologia dins els segles VI-VII⁴¹.

---

³⁵ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 294.

³⁶ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 294.

³⁷ DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L’arqueologia al Bages*, 282.

³⁸ DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L’arqueologia al Bages*, 282.

³⁹ DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L’arqueologia al Bages*, 282.

⁴⁰ PIERA, M.; CABALLÉ, G., *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada al Mas Gomar (Moià, Bages), any 2003*. Els autors de l’excavació vinculen tant les sitges com les sepultures amb la propera església de Santa Eugènia de Gomar, però davant l’escassetat de dades, preferim de moment incloure aquest cas dins el grup de necròpolis que tractem.

⁴¹ ROIG, A.; ROIG, J., “La necròpoli de la Païssa (Monistrol de Calders): el poblament d’època visigòtica al Bages (segles VI-VII)”.

- **Còdol Bressol (Monistrol de Calders, Bages):** tomba de planta rectangular excavada al capdamunt d'un bloc de gres⁴².
- **L'Ermità (Monistrol de Calders, Bages):** tomba de banyera excavada a la part superior d'una balma on s'hi troben restes d'un habitatge⁴³.
- **La Sala (Monistrol de Calders, Bages):** en aquest indret s'observa la presència de diverses tombes en cista de lloses⁴⁴.
- **Serrat de la Rectora (Monistrol de Calders, Bages):** arran d'unes remocions de terres efectuades en aquest lloc es destruïren quatre tombes en caixa de lloses, prop de les quals es coneixen d'altres estructures a la roca⁴⁵.
- **La Porquerissa (Mura, Bages):** prop del Coll de Daví, l'any 1920 uns excursionistes localitzaren i excavaren tres tombes en cista de lloses⁴⁶.
- **Solana del Racó de les Monges (El Pont de Vilomara i Rocafort, Bages):** sobre la riera de Santa Creu, prop del límit amb el terme municipal de Mura, en obrir-se un camí, aparegueren quatre tombes en caixa de lloses que foren buidades⁴⁷.
- **Tomba de Castelladral o del Lladre Traïdor (Navàs, Bages):** sepultura excavada a la roca prop del mas de Can Taulé⁴⁸.
- **Vilamorós (Navàs, Bages):** en aquest lloc, entre Castelladral i Sant Cugat del Racó, es coneixia la presència d'una única tomba de banyera excavada al capdamunt d'un bloc (figura 7), al peu del qual es van localitzar durant les nostres prospeccions abundants restes de *tegulae*, potser indicadores de l'existència d'altres sepultures fetes amb aquest material. En tot cas, tant la tomba com aquestes restes podrien tenir a veure amb un possible espai d'hàbitat situat en un

---

⁴² DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 240-241.

⁴³ DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 241-243.

⁴⁴ DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 243.

⁴⁵ DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 243.

⁴⁶ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 334; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 244.

⁴⁷ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 334-335; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 245.

⁴⁸ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 341.

esperó proper, on es va recollir un conjunt significatiu de ceràmica altmedieval en superfície⁴⁹.

- **Collet de les Caixes (Navàs, Bages):** a Valldeperes, a llevant de Cardona, i prop dels masos de Cal Perejoan i Cal Sant, es coneixia l'existència de tres tombes de banyera, dues de planta ovoïdal i una rectangular, excavades en una codina en la que també s'apreciaven diversos encaixos retallats (figures 8-9). La nostra prospecció va determinar la presència de materials altmedievals al voltant d'aquesta codina, de tal forma que l'any 2007 es va dur a terme una intervenció a tocar dels esmentats encaixos a la roca, excavacions que van permetre documentar una construcció en molt bon estat de conservació formada per tres àmbits adossats a la roca i que presenta un moment d'abandó situat al voltant del segle XI. A uns 30 metres cap al nord-est, per altra banda, es localitzaren dos dipòsits excavats a la roca⁵⁰.

- **Vinya de Mas (Navàs, Bages):** també a Valldeperes, i en un prominent cingle situat a l'est de la riera del mateix nom, es coneixien set tombes de banyera excavades a la roca (figura 10)⁵¹. Tot i això, en la nostra prospecció se'n van comptabilitzar fins a nou, mentre que, en la plataforma rocosa situada per sota de la necròpolis es va poder constatar l'existència d'un dipòsit i d'una possible cisterna de dimensions considerables excavades a la roca. Pel que fa al material recollit en superfície, escàs i fragmentat, es composava de ceràmiques reduïdes i òxido-reduïdes d'aparença altmedieval, tot i que pocs metres enllà es recollia terrissa inequívocament pertanyent al Bronze Final o la Primera Edat del Ferro⁵².

---

⁴⁹ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 350; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 253; FOLCH, C.; GIBERT, J., *Memòria de les prospeccions arqueològiques a la vall del Cardener, any 2006*, 46-49.

⁵⁰ BARBERÀ, J.; DAURA, A.; PARDO, D., "Noves descobertes de necròpolis medievals als municipis de Cardona, Clariana de Cardener i Navàs", 35-45; DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 350; FOLCH, C.; GIBERT, J., *Memòria de les prospeccions arqueològiques a la vall del Cardener, any 2006*, 69-73; FOLCH, C.; GIBERT, J., "El Collet de les Caixes (Navàs, Bages): una ferreria de l'Edat Mitjana (segles XI-XII)". Els resultats de la nostra intervenció s'exposen més endavant (pp. 530-562).

⁵¹ BARBERÀ, J.; DAURA, A.; PARDO, D., "Noves descobertes de necròpolis medievals als municipis de Cardona, Clariana de Cardener i Navàs", 35-45; DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 350-351; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 249-250.

⁵² FOLCH, C.; GIBERT, J., *Memòria de les prospeccions arqueològiques a la vall del Cardener, any 2006*, 61-65.

- **Tomba de Cal Mas (Navàs, Bages):** sepultura excavada a la roca a pocs metres al sud del mas de Cal Perejoan, sobre un aflorament rocós cobert de bosc, al costat mateix del camí. Per altra banda, es coneix la notícia de la possible presència de tombes en cista de lloses en l'entorn immediat de la sepultura en qüestió⁵³.

- **Reguer del Pere Joan (Navàs, Bages):** a la part baixa d'un cingle es troba el que podria ser un enterrament en banyera; en el mateix lloc, es poden veure diversos clots picats a la roca i, en la paret del cingle, diversos forats dobles anomenats comunament "armaris"⁵⁴.

- **Cal Garrifes (Navàs, Bages):** a la zona coneguda com Pla de Conill, en uns blocs de pedra situats a uns 50 metres al sud-est de les restes enrunades de Cal Garrifes, a banda i banda del camí que porta al mas l'Alzina, hi ha excavades tres tombes de banyera orientades sud-oest/nord-est; a uns 50 metres vers el sud des del mateix mas, es veuen diversos encaixos i retalls a la roca⁵⁵.

- **La Vinya del Guitarra (Navàs, Bages):** a uns 200 metres cap al sud-est de la necròpolis de Cal Garrifes, al llarg d'una zona encinglerada, hi ha un altre conjunt funerari format per cinc tombes excavades a la roca amb una tipologia que varia entre la planta rectangular i la pisciforme, orientades totes segons l'eix nord-oest/sud-est; a uns 50 metres, en un altre cingle situat a una cota inferior, hi ha diverses cavitats picades a la roca i el que podria ser un dipòsit associat als encaixos per aguantar els suports d'una possible premsa (figura 11)⁵⁶.

- **Can Riols (Navàs, Bages):** prop d'aquesta masia situada a l'est del Palà de Torroella hi ha un conjunt de tres tombes excavades a la roca amb el cap arrodonit

---

⁵³ FOLCH, C.; GIBERT, J., *Memòria de les prospeccions arqueològiques a la vall del Cardener, any 2006*, 66-68.

⁵⁴ BARBERÀ, J.; DAURA, A.; PARDO, D., "Noves descobertes de necròpolis medievals als municipis de Cardona, Clariana de Cardener i Navàs", 35-45.

⁵⁵ BARBERÀ, J.; DAURA, A.; PARDO, D., "Noves descobertes de necròpolis medievals als municipis de Cardona, Clariana de Cardener i Navàs", 35-45; DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 351-352; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 248; FOLCH, C.; GIBERT, J., *Memòria de les prospeccions arqueològiques a la vall del Cardener, any 2006*, 74-81.

⁵⁶ BARBERÀ, J.; DAURA, A.; PARDO, D., "Noves descobertes de necròpolis medievals als municipis de Cardona, Clariana de Cardener i Navàs", 35-45; DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 352; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 248-249; FOLCH, C.; GIBERT, J., *Memòria de les prospeccions arqueològiques a la vall del Cardener, any 2006*, 82-85.

i els peus rectes orientades sud-nord. Una d'elles sembla infantil mentre que una de les altres presenta encaix per a la coberta⁵⁷.

- **El Pla de Sant Pere (Navàs, Bages):** cap al límit est del municipi, prop del mas l'Alzina, es troben les ruïnes de l'església de Sant Pere; en aquesta àrea, a banda d'identificar-se alguns materials ibèrics i romans, es localitza un conjunt funerari format per tres tombes excavades al capdamunt d'un bloc, del tipus de banyera i orientades aproximadament seguint l'eix nord-sud⁵⁸. En la prospecció efectuada per nosaltres en aquest lloc hi varem distingir fins a disset punts d'interès arqueològic, ja fos per la presència d'estructures o de material en superfície; en relació a la presència de tombes no vinculades a l'església de Sant Pere de les Cigales, es van identificar diversos punts, tot i que no vam saber trobar les tres tombes citades més amunt; així, cal citar una tomba de banyera excavada en un bloc situat enmig d'un camp, orientada nord-sud (figura 12) i un grup format per tres tombes infantils de banyera excavades en una codina, força erosionades⁵⁹.

- **La Creueta (El Pont de Vilomara i Rocafort, Bages):** en l'extrem nord-oriental del terme municipal, dalt el puig d'aquest nom i prop del Mas Lleonard, es coneix una necròpolis de tombes en caixa de lloses formada, com a mínim, per dos exemplars; en una d'elles es té constància de la presència de restes humanes en connexió anatòmica i de dos cranis ubicats a ponent de la mateixa⁶⁰.

- **El Casalot d'en Joan Mestre (Rajadell, Bages):** vora d'aquest mas es troba una tomba en cista de lloses, infantil segons les seves mesures, de 1,2 m. de llargada, i que podria anar acompanyada d'altres sepultures, tal i com sembla desprendre's de les restes superficials aparegudes durant les tasques agrícoles⁶¹.

---

⁵⁷ DAURA, A.; GALOBART, J., "Els cementiris de la Vila (Talamanca), Can Riols (Navàs) i el Serrat dels Morts (Sallent). Apunts per a una tipologia sepulcral de l'Edat Mitjana al Bages"; DAURA, A.; GALOBART, J., "Nous jaciments arqueològics al terme municipal de Navàs"; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 253-254.

⁵⁸ DAURA, A.; GALOBART, J., "Nous jaciments arqueològics al terme municipal de Navàs", 107-124.

⁵⁹ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 347; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 250-252; FOLCH, C.; GIBERT, J., *Memòria de les prospeccions arqueològiques a la vall del Cardener, any 2006*, 98-158.

⁶⁰ DAURA, A.; GALOBART, J., "Troballes arqueològiques a Rocafort de Bages"; DDAA, *Catalunya Romànica, XI*, 356-357; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 256-257.

⁶¹ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 361; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 258-259.

- **Sant Esteve del castell de Sallent (Sallent, Bages):** durant una excavació l'any 1985 aparegueren tres tombes de banyera excavades a la roca, dues d'elles infantils, així com un mur de grans carreus lligats amb fang tallat per l'edifici romànic i restes d'un parell de sitges que s'associen a uns nivells d'habitatge; el rebliment de la tomba més gran donà un petit fragment de vidre i una agulla de cap⁶².

- **Serrat dels Morts de Martorell (Sallent, Bages):** necròpolis situada en el vessant sud del Cogulló, en un planell poc elevat, al costat del camí que porta a Santa Magdalena de Bell-lloc; es tracta de tombes (se n'han trobat onze tot i que n'hi podria haver més) en cista de lloses orientades oest-est⁶³. Interessa destacar aquí la congruència del topònim en fer referència inequívoca a la presència d'un cementiri⁶⁴.

- **Bell-lloc (Sallent, Bages):** notícia imprecisa de l'existència de tombes en cista de lloses⁶⁵.

- **Serrat de les Bruixes (Sallent, Bages):** notícia imprecisa de l'existència de tombes en cista de lloses⁶⁶.

- **El Cogulló (Sallent, Bages):** a uns 250 metres vers el nord del conegut poblat ibèric d'aquest nom es va trobar una petita cista de lloses de 1 metre de llarg per 0,5 metres d'ample, on es van trobar diverses restes òssies. La seva tipologia, però, ens fa dubtar sobre la seva natura de tomba individual i sobre la seva adscripció cronològica⁶⁷.

---

⁶² TORRAS, M., "L'arqueologia medieval al Bages", 31-34; RIU, E., *Memòria de l'excavació de l'església dels Sants Esteve i Sebastià del Castell de Sallent (setembre-octubre 1985)*; RIU, E., "L'església dels Sants Esteve i Sebastià de Sallent"; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 263-264. Sobre aquest jaciment, veure més endavant pàgines 314-315 i 411-412.

⁶³ DAURA, A.; GALOBART, J., "Els cementiris de la Vila (Talamanca), Can Riols (Navàs) i el Serrat dels Morts (Sallent). Apunts per a una tipologia sepulcral de l'Edat Mitjana al Bages", 65-70; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 265-266.

⁶⁴ Estariem davant del diminutiu d'un nom col·lectiu (*martyretum*>*martyretulum*) amb significat de "petit cementiri" (COROMINES, J., *Onomasticon Cataloniae*, vol. V, 210-212).

⁶⁵ DDAA, *Catalunya Romànica*, XI. *El Bages*, 375.

⁶⁶ DDAA, *Catalunya Romànica*, XI. *El Bages*, 375.

⁶⁷ DDAA, *Catalunya Romànica*, XI. *El Bages*, 375.

- **Serrat de les Forques (Sant Feliu Sasserra, Bages):** al nord del poble es coneix l'existència d'una necròpolis de tombes en caixa de lloses⁶⁸.

- **Sant Genís (Sant Fruitós de Bages, Bages):** al nord de la població, i prop les ruïnes de l'ermita de Sant Genís, sobre uns blocs caiguts hi ha tallades dues tombes de banyera molt erosionades⁶⁹.

- **Els Rasots (Sant Joan de Vilatorrada, Bages):** a finals dels anys 40 consta que es trobaren, entre Cal Pic i el mas Vilaclara, 4 o 5 tombes en caixa de lloses, avui destruïdes; per una altra banda, en un camp veí es té notícia de l'aparició d'algunes moles de molí manual i una pica de pedra rectangular⁷⁰.

- **El Collet del Cargol (Sant Mateu de Bages, Bages):** en un petit promontori situat a uns 400 metres a llevant de l'església de Sant Mateu de Bages, el 1992 es desenvolupà una excavació d'urgència sobre un petit conjunt funerari format per tres tombes en caixa de lloses orientades nord-oest/sud-est i una tomba de planta trapezoïdal excavada a la roca orientada oest-est (figura 13). Per a les primeres, dins d'una de les quals, reutilitzada, es trobà una sivella de bronze (figura 14), es proposa una datació dins el segle VII, mentre que a la darrera se li atribueix una cronologia posterior, dins els segles VIII-IX⁷¹.

- **El Restoble (Sant Mateu de Bages, Bages):** en aquest lloc, proper a l'església de Sant Miquel de les Planes, es coneixia una necròpolis de tombes en cista de lloses, avui destruïda pels conreus⁷².

- **Serrat dels Morts (Santpedor, Bages):** en un turó a llevant del poble es troba una necròpolis formada per una trentena de tombes en cista de lloses, estudiat ja a

---

⁶⁸ DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 283-284.

⁶⁹ BARBERÁ, J., "Notas de arqueología de Catalunya y Baleares", 343; DAURA, A.; GALOBART, J., "Les tombes medievals excavades a la roca. El cas del Bages", 13-23; DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 375; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 268.

⁷⁰ Jaciment catalogat a l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya.

⁷¹ SÁNCHEZ, E.; OLIVARES, D., "La intervenció arqueològica al Collet del Cargol. Estudi d'una necròpolis d'època visigoda al Bages".

⁷² DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 453.

inicis del segle XX, quan fou confós amb un cementiri prehistòric, i excavat posteriorment de manera parcial pel grup “Misión Rescate” de Santpedor⁷³.

- **Serrat Rodó (Santpedor, Bages):** en un serrat proper al poble hi ha un cementiri format per sis tombes en caixa de lloses, excavat pel grup “Misión Rescate” de Santpedor l’any 1976, quan es recuperà una sivella considerada d’època visigòtica que fou robada del museu l’any 1980⁷⁴.

- **Cal Banyes (Súria, Bages):** en el cim d’un turó prop de la confluència de la riera d’Hortons i el riu Cardener, l’any 1999 es dugué a terme una intervenció arqueològica que recuperà les malmeses restes de tres tombes en caixa de lloses orientades oest-est, amb restes de reutilització en almenys una d’elles⁷⁵.

- **La Vila (Talamanca, Bages):** necròpolis situada a uns 150 metres vers ponent de la masia d’aquest nom i excavada sobre uns blocs caiguts. Es tracta, de fet, de dos grups separats per uns 50 metres: d’una banda, dues tombes de planta trapezial orientades oest-est amb encaix per a la llosa de coberta; per altra, dues sepultures amb els extrems arrodonits orientades nord-sud⁷⁶.

Osona:

- **Els Rocs Blancs (Oristà, Osona):** prop de la casa coneguda com la Guàrdia es va localitzar una tomba excavada a la roca⁷⁷.

- **Serrat dels Moros (Oristà, Osona):** en aquest emplaçament es coneix la troballa de tres tombes en caixa de lloses, buidades i en mal estat⁷⁸.

---

⁷³ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 474; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L’arqueologia al Bages*, 273-274.

⁷⁴ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 476; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L’arqueologia al Bages*, 274-275.

⁷⁵ VILA, J.M., “Arqueologia a Súria. Darreres intervencions”.

⁷⁶ DAURA, A.; GALOBART, J., “Els cementiris de la Vila (Talamanca), Can Riols (Navàs) i el Serrat dels Morts (Sallent). Apunts per a una tipologia sepulcral de l’Edat Mitjana al Bages”, 65-70; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L’arqueologia al Bages*, 278-279.

⁷⁷ PLANS, J., *El Lluçanès altomedieval a través de la toponímia*, 32.

⁷⁸ PLANS, J., *El Lluçanès altomedieval a través de la toponímia*, 33.

Berguedà:

- **Mas Santacreu (Montclar, Berguedà):** prop d'aquest mas es troben diverses tombes excavades a la roca⁷⁹.

- **Boïgues del Jut (Montmajor, Berguedà):** a uns centenars de metres del mas de Can Fèlix de Montmajor es troba una tomba de banyera excavada a la roca⁸⁰.

- **Sepultures properes a Can Benet (Montmajor, Berguedà):** a un quilòmetre de Santa Maria de Sorba, prop d'uns camps i sota un serrat, hi ha un conjunt de grans blocs, alguns d'ells esberlats, on es troben tres sepultures de banyera⁸¹.

- **Sant Marc de Cal Bassacs (Gironella, Berguedà):** durant l'execució de diversos sondejors a l'entorn d'aquesta església de factura moderna que aprofita com a absis, avui sagristia, una cavitat practicada en un penyal de roca, es localitzaren dos enterraments, sembla que de fossa simple en part excavada a la roca i orientats est-oest. Sense més informacions que permetin precisar l'existència d'una església anterior, preferim de moment incloure aquests enterraments en el grup de necròpolis sense església. Pel que fa a la cronologia, tan sols es pot aportar la presència d'una sivella de tipus liriforme trobada en superfície⁸².

- **Can Albesa (Viver i Serrateix, Berguedà):** a uns 250 metres al sud del mas actual, sobre l'extrem d'un serrat, es coneix una necròpolis formada per cinc tombes de banyera picades a la roca i nou més en caixa de lloses, totes elles, excepte una, saquejades d'antuvi (figura 15)⁸³.

---

⁷⁹ BOLÒS, J.; PAGÈS, M., "Les sepultures excavades a la roca", 88.

⁸⁰ DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 341.

⁸¹ BOLÒS, J.; PADILLA, I.; PAGÈS, M., "Manifestacions eremítiques a les rodalies de la rotunda sepulcral de Sorba", 359-363.

⁸² CABALLÉ, A., *Memòria-informe tècnic dels treballs d'excavació d'urgència a l'entorn de Sant Marc de Cal Bassacs (Gironella, Berguedà), 1989*. Veure apartat 1.3.3 (pp. 119-120).

⁸³ PETRÚS, M., "Prospecciones arqueológicas en la comarca de Cardona"; DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 527-529; BOLÒS, J., "La necròpolis medieval d'Albasa (Viver i Serrateix, Berguedà)".

- **Pla dels Moros de Sant Feliu (Viver i Serrateix, Berguedà):** sobre una elevació, l'excavació de diverses rases posà al descobert una necròpoli en caixa de lloses de la qual se'n documentaren quatre tombes⁸⁴.
- **Sant Feliu de Viver (Viver i Serrateix, Berguedà):** a ponent del mas Santfeliu i prop de les possibles restes de l'antiga església de Sant Feliu de Viver es troben dues tombes de banyera excavades a la roca; cal dir que, en principi, aquestes sepultures no es poden relacionar amb cap cementiri vinculat a l'església esmentada⁸⁵.
- **Pla de la Fossa (Viver i Serrateix, Berguedà):** en una penya prop de la pista que uneix Serrateix i Castelladral es troba excavada una tomba de planta rectangular⁸⁶.
- **Trencall de Vilajussana (Viver i Serrateix, Berguedà):** tomba de banyera excavada en una penya prop del mas la Coma de Serrateix⁸⁷.
- **Mas Forner (Viver i Serrateix, Berguedà):** sobre dues penyes properes al mas i separades entre elles un centenar de metres, hi ha dues tombes de banyera⁸⁸.
- **Puig Ventós (Viver i Serrateix, Berguedà):** grup format per cinc tombes de banyera en un turó proper al mas Santamaria de Serrateix, sobre un espatat, i associades a altres estructures picades a la roca, potser posteriors⁸⁹.
- **El Quadre Blanc (Viver i Serrateix, Berguedà):** excavada sobre un petit cingle situat en una zona de conreu anomenada d'aquesta manera es troba una tomba de banyera⁹⁰.

---

⁸⁴ PETRÚS, M., "Prospecciones arqueológicas en la comarca de Cardona", 208-216.

⁸⁵ BOLÒS, J.; FÀBREGUES, M., "Sepultures excavades a la roca a les rodalies de Serrateix", 162-163; DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 529.

⁸⁶ BOLÒS, J.; FÀBREGUES, M., "Sepultures excavades a la roca a les rodalies de Serrateix", 161-162; DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 529.

⁸⁷ BOLÒS, J.; FÀBREGUES, M., "Sepultures excavades a la roca a les rodalies de Serrateix", 161; DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 530.

⁸⁸ BOLÒS, J.; FÀBREGUES, M., "Sepultures excavades a la roca a les rodalies de Serrateix", 161; DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 530.

⁸⁹ BOLÒS, J.; FÀBREGUES, M., "Sepultures excavades a la roca a les rodalies de Serrateix", 156-160; DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 530-531.

⁹⁰ DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 535.

Solsonès:

- **El Rèvol (Clariana de Cardener, Solsonès):** a uns 100 metres del lloc en runes del Rèvol, al sud de Clariana, es troben les restes violades d'una necròpolis de tombes en cista de lloses⁹¹.
- **Mas Tubells (Llobera, Solsonès):** prop d'aquesta casa es troben dues tombes excavades a la roca⁹².
- **Mas Tupins (Llobera, Solsonès):** tomba de banyera excavada sobre un gran bloc proper al mas, esllavissat amb posterioritat⁹³.
- **Camp dels Gira-sols (Navès, Solsonès):** prop de la masia de Cal Feliu s'excavaren, entre els anys 1984-1986, deu d'un total de vint-i-nou tombes de banyera excavades a la roca, vint-i-tres d'elles d'adults; pel que fa al material arqueològic, les sepultures s'associaven a fragments de *tegulae* i de ceràmica oxidada i reduïda a torn i òxido-reduïda a mà, a banda d'un fragment de sigil·lada hispànica. A poca distància, l'obertura d'una trinxera permeté documentar la presència d'alguns murs associats a fragments de ceràmica a mà i a torn i escòria de ferro⁹⁴.
- **Ossea (Navès, Solsonès):** notícia de tombes en aquest lloc⁹⁵.
- **Pegueroles (Navès, Solsonès):** notícia de tombes en aquest lloc⁹⁶.
- **Linya (Navès, Solsonès):** notícia de tombes en aquest lloc⁹⁷.
- **Turó del Vilaró Vell (Olius, Solsonès):** Serra Vilaró publica una planta del conegut assentament ibèric, també conegut com d'Anseresa, situat en aquest turó

---

⁹¹ BARBERÀ, J.; DAURA, A.; PARDO, D., "Noves descobertes de necròpolis medievals als municipis de Cardona, Clariana de Cardener i Navàs", 35-45.

⁹² DDAA, *Catalunya Romànica, XIII. El Solsonès. La Vall d'Aran*, 164.

⁹³ DDAA, *Catalunya Romànica, XIII. El Solsonès. La Vall d'Aran*, 164.

⁹⁴ DDAA, *Catalunya Romànica, XIII. El Solsonès. La Vall d'Aran*, 172; XANDRI, J.; DE JUAN, V.; CANELA, M., *Memòria de les excavacions arqueològiques realitzades al jaciment altmedieval del "Camp dels Gira-sols (Navès, Solsonès). 1984-86*.

⁹⁵ BOLÒS, J.; PAGÈS, M., "Les sepultures excavades a la roca", 94.

⁹⁶ BOLÒS, J.; PAGÈS, M., "Les sepultures excavades a la roca", 94.

⁹⁷ BOLÒS, J.; PAGÈS, M., "Les sepultures excavades a la roca", 94.

on, en el seu exterior, hi situa vint-i-tres tombes en caixa de lloses, tres d'elles possiblement infantils⁹⁸.

- **La Pera, Ardèvol (Pinós, Solsonès):** a cinquanta metres d'un sepulcre megalític es van documentar fins a sis tombes en caixa de lloses⁹⁹.

- **El Collet de la Plana (Pinós, Solsonès):** en una petita elevació enmig d'uns camps s'excavà una necròpoli de tombes de secció triangular, fetes algunes a partir d'una primera capa de *tegulae* recobertes amb lloses primes i les altres amb una doble capa de lloses també primes¹⁰⁰.

- **Segués (Pinós, Solsonès):** un tres-cents metres vers l'est del jaciment altmedieval del Collet dels Clapers, on s'excavà un establiment amb diversos àmbits, es troba una necròpolis associada formada per tres tombes, dues en fossa coberta per lloses i l'altra en cista del mateix material¹⁰¹.

- **Collet del Moro I (Riner, Solsonès):** excavada en un bloc de gres situat enmig d'un bosc es troba una tomba de banyera, mentre que pels voltants se n'observen d'altres, aquestes en cista de lloses; val a dir que aquesta necròpoli s'associa a un possible assentament situat a uns cent metres, on es veuen alguns trams de murs fets de petits blocs sense morter, conegut com Collet del Moro II¹⁰².

- **Roc del Com (Riner, Solsonès):** en l'extrem d'un camp situat en el vessant d'un serrat, es troba un gran bloc de gres isolat, on ha estat excavada una tomba de banyera i altres retalls de forma circular o de canals¹⁰³.

- **Serrat del Soler de Sant Jaume (Riner, Solsonès):** en l'extrem del serrat es troben dues tombes de banyera excavades en un bloc de gres¹⁰⁴.

---

⁹⁸ Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya; LLORENS, A., *Solsona i el Solsonès en la història de Catalunya*, 64-65. Sobre aquest jaciment, veure més endavant la pàgina 195.

⁹⁹ Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya.

¹⁰⁰ OLIVARES, D., "L'arqueologia a la Catalunya central els darrers anys", 14.

¹⁰¹ GUÀRDIA, J., "El Collet dels Clapers de Segués: un hàbitat alt-medieval al Solsonès", 228-241. Veure igualment més amunt les pàgines 72-73.

¹⁰² CARDONA, R.; GONZÁLEZ, J.R., "Prospecció arqueològica de les obres de millora general de la carretera LV-3002, tram Miracle-Su (Solsonès)", 107.

¹⁰³ Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya.

¹⁰⁴ Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya.

- **Serrat de Can Serra de Sant Jaume (Riner, Solsonès):** en un serrat prop de la casa de la Serra es troba una tomba de planta rectangular excavada en un bloc, on també s'observa la traça molt erosionada d'un canal¹⁰⁵.

Anoia:

- **Castell de Clariana (Argençola, Anoia):** tomba excavada a la roca¹⁰⁶.

- **Clot de Cal Riquer (Argençola, Anoia):** sobre un cingle de gres es troba un grup format per tres tombes excavades a la roca de planta rectangular¹⁰⁷.

- **Rocamora (Argençola, Anoia):** notícia de diverses sepultures en caixa de lloses¹⁰⁸.

- **Cal Macari/Mas Cabots (Argençola, Anoia):** notícia d'una tomba en caixa de lloses¹⁰⁹.

- **Cal Mensa (Argençola, Anoia):** es coneix la notícia de l'existència d'una trentena de sepultures en caixa de lloses¹¹⁰.

- **Vinya de Cal Notari (Carme, Anoia):** es té notícia de la troballa d'un sarcòfag de pedra, rectangular a l'exterior i lleugerament trapezial amb els extrems arrodonits a l'interior, així com d'altres enterraments de tipologia no precisada¹¹¹.

- **Serrat dels Moros (Castellolí, Anoia):** als anys trenta es localitzaren dos sarcòfags de travertí, mentre que es té notícia també de l'existència de tombes en caixa de lloses i de la presència de *tegulae*¹¹².

---

¹⁰⁵ Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya.

¹⁰⁶ Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 669.

¹⁰⁷ DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, 370-371; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 669.

¹⁰⁸ SALES, J., "Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l'Anoia", 322; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 669.

¹⁰⁹ ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 669.

¹¹⁰ SALES, J., "Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l'Anoia", 323; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 669.

¹¹¹ JÀRREGA, R., "La comarca de l'Anoia a l'època tardo-romana. Un estat de la qüestió", 61-62; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 669.

- **Can Soterias (Castellolí, Anoia):** tomba en caixa de lloses excavada l'any 1965, amb un individu adult en el seu interior¹¹³.

- **Can Tardà (Castellolí, Anoia):** agrupació de cinc tombes en caixa de lloses dalt d'un turó¹¹⁴.

- **Cal Seuba (Els Prats de Rei, Anoia):** sobre una gran roca al nord de la masia d'aquest nom es troba excavada una tomba de planta molt lleugerament trapezial amb un encaix ben tallat al seu voltant per tal d'encabir-hi la coberta. A uns 100 metres al nord-oest de la casa es localitza encara una necròpolis formada per quatre sepultures amb els extrems arrodonits excavades en diversos blocs de sorrenca, un conjunt que s'associa, sense cap comprovació estratigràfica, a diversos murs de pedra seca i uns encaixos per a bigues¹¹⁵.

- **Pedrafita (Els Prats de Rei, Anoia):** dues tombes excavades sobre una roca, una d'elles amb indicis d'encaix per a la coberta; a uns cent metres, encara se'n troben dues més d'idèntica tipologia¹¹⁶.

- **Solanelles (Els Prats de Rei, Anoia):** en un aflorament de sorrenca es troben les restes d'una tomba excavada a la roca de la que només se'n conserva la capçalera, amb el cap lleugerament diferenciat i les espatlles caigudes¹¹⁷.

- **Seguers (Els Prats de Rei, Anoia):** prop del lloc de Seguers es troben dues agrupacions de tombes excavades a la roca (figura 16). La primera, a uns 50 metres a l'oest de l'església de Seguers, està formada per quatre sepultures amb els extrems arrodonits i orientacions diverses; a la segona, situada en un replà a la

---

¹¹² JÀRREGA, R., "La comarca de l'Anoia a l'època tardo-romana. Un estat de la qüestió", 62; SALES, J., "Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l'Anoia", 323; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 669.

¹¹³ FARRÉS, R.; SERRA, J., "Dues noves sepultures alt-medievals a la comarca de l'Anoia", 83-84; SALES, J., "Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l'Anoia", 323; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 669.

¹¹⁴ SALES, J., "Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l'Anoia", 323; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 669.

¹¹⁵ DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, 475 i 479; SALES, J., "Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l'Anoia", 325-326; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 670.

¹¹⁶ SALES, J., "Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l'Anoia", 325; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 670.

¹¹⁷ DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, 477; SALES, J., "Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l'Anoia", 326; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 670.

riba dreta de la riera de Seguers i sembla ser que ja en el terme bagenc d'Aguilar de Segarra, s'hi troben cinc tombes agrupades, orientades oest-est i de la mateixa tipologia¹¹⁸.

- **La Manresana (Els Prats de Rei, Anoia):** a uns trenta metres a ponent de la torre d'aquest nom, es troba una tomba excavada a la roca de planta lleugerament trapezial¹¹⁹.

- **La Casella (Els Prats de rei, Anoia):** notícia de la presència d'una caixa de lloses¹²⁰.

- **Necròpolis de l'institut (Igualada, Anoia):** dues tombes de *tegulae*¹²¹.

- **Mas Camaró (La Torre de Claramunt, Anoia):** tomba excavada a la roca¹²².

- **L'Olivar d'en Francisquet (La Torre de Claramunt, Anoia):** tot i que trobem citada aquesta estructura com una tomba excavada a la roca, sembla ser que es tractaria d'una única tomba en caixa de lloses¹²³.

- **Cal Garsa (La Torre de Claramunt, Anoia):** notícia poc precisa de tombes excavades a la roca¹²⁴.

---

¹¹⁸ DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, 475-477; SALES, J., "Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l'Anoia", 325; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 670.

¹¹⁹ DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, 470; SALES, J., "Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l'Anoia", 326; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 670.

¹²⁰ ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 670.

¹²¹ SALES, J., "Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l'Anoia", 323.

¹²² ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 670.

¹²³ DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, 516; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 670. Proper a aquest punt, al jaciment conegut com Pla de les Sitges del Camaró s'havia apuntat l'existència d'una tomba excavada al travertí associada a un grup de sitges que s'havien datat en un moment donat en època romana tardana (ALMAGRO, M., "Noticias prehistóricas del valle de Noya III. Excavaciones de los silos romanos tardíos del Pla de les Sitjes"). Sembla ser, però, tal com assenyalen algunes intervencions recents, que en realitat es tractaria d'estructures associades a una ocupació d'època ibèrica tardana, on s'ha pogut excavar una estructura que, malgrat el seu aspecte similar a una tomba, contenia materials vinculats a aquest darrer horitzó cronològic (SERRA, J., *Memòria del seguiment arqueològic d'urgència en els terrenys afectats pel traçat de gasoducte de connexió amb la indústria M.B. de Papeles Especiales, SA i de les excavacions arqueològiques al Pla de les Sitges del Camaró (La Torre de Claramunt. Anoia)*).

¹²⁴ SALES, J., "Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l'Anoia", 327; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 670.

- **Cal Cosme (La Torre de Claramunt, Anoia):** es coneix l'existència d'un nombre indeterminat de tombes excavades al travertí i d'una mena de sarcòfag infantil, treballat en un bloc de pedra sense desbastar¹²⁵.
- **La Vilaseca (La Torre de Claramunt, Anoia):** notícia d'una necròpolis de tombes en caixa de lloses¹²⁶.
- **L'Hostal del Porc o can Balegues (Òdena, Anoia):** l'any 1952 s'excavà un únic exemplar de tomba de *tegulae* a doble vessant¹²⁷.
- **Tomba entre Cal Brunet Nou i Cal Cinto (Òdena, Anoia):** notícia de principis del segle XX sobre la troballa d'una única tomba de *tegulae*¹²⁸.
- **Entre Cal Roig i els Cups de l'Enrich (Òdena, Anoia):** separades per uns cent metres, hi havia dues agrupacions de tombes, una d'elles de tombes de *tegulae*, avui destruïda, i l'altra formada per tres tombes en caixa de lloses¹²⁹.
- **Can Grimau (Òdena, Anoia):** l'any 1987 s'excavaren tres tombes, una d'elles situada a uns 120 metres de les altres dues; la primera consistia en una fossa simple al terra amb coberta de lloses, mentre que les altres estaven formades per una caixa de *tegulae* de secció triangular i per una fossa amb *tegulae* al fons i al peu i murets de pedra seca als laterals. Per altra banda, prop de la primera es localitzà un fragment de coberta de sarcòfag de pedra sorrenca de secció triangular¹³⁰. Entre les terres de la zona de les tombes es recolliren restes d'*opus signinum* i alguns materials ceràmics tardorromans (TSAD, DSP i àmfora).

---

¹²⁵ SALES, J., "Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l'Anoia", 327; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 670.

¹²⁶ ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 670.

¹²⁷ ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 671.

¹²⁸ SALES, J., "Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l'Anoia", 325; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 670.

¹²⁹ SALES, J., "Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l'Anoia", 324; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 670.

¹³⁰ CARMONA, P.L.; PEDRAZA, LL., "Cal Grimau, Òdena"; JÀRREGA, R., "La comarca de l'Anoia a l'època tardo-romana. Un estat de la qüestió", 65-66; SALES, J., "Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l'Anoia", 323-324; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 670.

- **Torre dels Moros (Òdena, Anoia):** tomba de *tegulae*¹³¹.
- **Cal Morera (Òdena, Anoia):** tomba en fossa simple¹³².
- **Entre Cal Magí de les Alzinetes i Cal Sanador (Òdena, Anoia):** tot i que trobem la menció de la troballa d'un sarcòfag, sembla que es tractaria de dues sepultures excavades a la roca¹³³.
- **Vinya del Tallaret (Òdena, Anoia):** l'any 1991 s'excavaren cinc tombes en caixa de lloses (figura 17), una d'elles construïda amb un muret lateral i una estela anepigràfica; en l'àrea de la necròpolis es recolliren alguns fragments d'àmfora africana, un fragment de TSAD i altres pertanyents a peces aixecades a torn lent¹³⁴.
- **Can Riba (Òdena, Anoia):** dues tombes d'adult i una d'infantil en caixa de lloses, avui destruïdes¹³⁵.
- **Collet de Sant Pere Màrtir (Òdena, Anoia):** en un indret enlairat en un vessant que baixa de la Serra de Rubió, l'any 1974 s'excavaren tres enterraments en caixa de lloses orientats de sud a nord, quan possiblement se'n destruïren d'altres¹³⁶.
- **Les Malloles (Òdena, Anoia):** tomba excavada a la roca sobre una codina, de planta trapezial¹³⁷.
- **La Guàrdia Pilosa (Pujalt, Anoia):** tomba en caixa de lloses¹³⁸.
- **Vilamajor (Pujalt, Anoia):** estudiada l'any 1980 pel Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada, es tracta d'una necròpolis formada per setze tombes construïdes en

---

¹³¹ ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 670.

¹³² ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 670.

¹³³ ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 670.

¹³⁴ SALES, J., "Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l'Anoia", 324; SALES, J.; PEDRAZA, LL., "La necròpolis isolada de la Vinya del Tallaret (Òdena, Anoia)"; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 670.

¹³⁵ ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 670.

¹³⁶ ENRICH, J.; ENRICH, J., "Sepulturas medievales en el «Collet de Sant Pere Màrtir»"; DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, 449-450; SALES, J., "Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l'Anoia", 324; DDAA, *Arqueologia medieval a l'Anoia*, 50-51; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 670.

¹³⁷ DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, 450; SALES, J., "Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l'Anoia", 324; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 670.

¹³⁸ ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 670.

caixa de lloses, encara que algunes d'elles aprofiten el substrat rocós, adequant-lo amb alguns blocs i lloses (figura 18-19)¹³⁹.

- **Ca l'Escolà (Rubió, Anoià):** tomba excavada a la roca¹⁴⁰.

- **El Cau de la Sepultura (Rubió, Anoià):** tomba excavada en l'extrem d'una roca, amb els extrems arrodonits¹⁴¹.

- **Pla de Rubió (Rubió, Anoià):** tomba en caixa de lloses¹⁴².

- **Ca l'Oller (Rubió, Anoià):** una única tomba en caixa de lloses¹⁴³.

- **Vilallonga (Sant Martí Sesgueioles, Anoià):** en un espai d'uns 300 metres a llevant del poble de Sant Martí es troben dues agrupacions de tombes excavades a la roca amb els extrems arrodonits, amb set i cinc estructures respectivament, i encara dos punts més on es localitzen sengles tombes aïllades de les mateixes característiques¹⁴⁴.

- **Serrat de Cristians (Sant Martí de Tous, Anoià):** notícia d'una necròpolis de tombes en caixa de lloses¹⁴⁵.

- **Font del Bufó (Santa Margarida de Montbui, Anoià):** tomba de *tegulae*¹⁴⁶.

- **Corral de l'Alejandro (Santa Margarida de Montbui, Anoià):** tomba en fossa simple¹⁴⁷.

---

¹³⁹ DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoià*, 484-485; SALES, J., "Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l'Anoià", 326; DDAA, *Arqueologia medieval a l'Anoià*, 60-61; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoià", 670. Cal descartar plenament al nostre entendre la cronologia que es proposa de segle XII.

¹⁴⁰ ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoià", 670.

¹⁴¹ DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoià*, 490; SALES, J., "Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l'Anoià", 326; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoià", 670.

¹⁴² ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoià", 670.

¹⁴³ SALES, J., "Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l'Anoià", 326; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoià", 670.

¹⁴⁴ DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoià*, 493; SALES, J., "Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l'Anoià", 326; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoià", 671.

¹⁴⁵ SALES, J., "Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l'Anoià", 327; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoià", 671.

¹⁴⁶ ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoià", 671.

¹⁴⁷ ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoià", 671.

- **Camp de Cal Guerxo (Santa Maria de Miralles, Anoia):** tomba en caixa de lloses¹⁴⁸.
- **El Serral (Santa Maria de Miralles, Anoia):** l'any 1995 es localitzaren setze tombes en caixa de lloses (amb algun fragment de *dolium* reaprofitat), de les que se n'excavaren una dotzena, associades a una estructura corresponent a un petit fons de cabana, l'excavació del qual ha aportat alguns materials, entre ells fragments de TSAD, que serveixen als autors per datar el conjunt entre els segles IV-V (figura 20)¹⁴⁹.
- **Enfront de Miralles (Veciana, Anoia):** tomba en caixa de lloses¹⁵⁰.
- **Els Plans de la Casa de les Vídues (Veciana, Anoia):** seccionada per les obres d'eixamplament d'un camí, es coneix l'existència d'una única tomba en caixa de lloses¹⁵¹.
- **Cal Pallerols (Sant Pere Desvim, Veciana, Anoia):** agrupació de tres tombes en caixa de lloses¹⁵².
- **Masia de Viure (Veciana, Anoia):** tomba en caixa de lloses¹⁵³.

---

¹⁴⁸ ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 671.

¹⁴⁹ SALES, J.; ENRICH, J.; SERRA, J., "La necròpolis del Serral (Santa Maria de Miralles, Barcelona). Novetats sobre les necròpolis rurals durant l'antiguitat tardana"; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 671.

¹⁵⁰ ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 671.

¹⁵¹ FARRÉS, R.; SERRA, J., "Dues noves sepultures alt-medievals a la comarca de l'Anoia", 83; SALES, J., "Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l'Anoia", 328; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 671.

¹⁵² SALES, J., "Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l'Anoia", 327-328; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 671.

¹⁵³ ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia", 671.

1.4.2. Estudi monogràfic: tomba del mas Obradors (Gaià, Bages).

Estudiada en el context del projecte d'excavacions al conjunt arqueològic de Monistrol de Gaià, detallat en un apartat anterior, es tracta d'una tomba en caixa de lloses orientada aproximadament seguint l'eix est-oest i que conserva només la capçalera de l'estructura, amb una llosa en l'extrem i dues a cada lateral (figura 21); malauradament, l'estructura ha perdut tota la part dels peus, on només es conserva un retall inferior com a testimoni de les seves dimensions originals. De la mateixa manera, el seu interior es trobava també força alterat, per tal com la tomba havia estat ja espoliada d'antic, fet que es comprova a partir de la identificació d'una acumulació d'ossos fragmentats i remenats amb argila. Les característiques d'aquesta acumulació permeten descartar netament que es tracti d'un dipòsit secundari intencionat, a la vegada que la seva localització en la part central inferior de la fossa permet suposar la seva formació com a resultat de l'excavació sense miraments de la part superior de la tomba, on només s'hi ha trobat un fragment de crani (figura 22).

L'estudi antropològic realitzat sobre les escasses restes documentades ha pogut, no obstant, aportar algunes informacions rellevants al respecte¹⁵⁴. Sabem, així, que originalment la tomba contenia les restes d'almenys dos individus, en el que seria un cas, comú per altra banda, com s'observarà en el cas següent, de reutilització de les tombes d'aquest tipus de necròpolis. Així mateix, l'estudi permet saber que el darrer titular, del qual es conserva un major nombre de restes, seria un individu adult, en tot cas major de 45 anys, de sexe indeterminable.

1.4.3. Estudi monogràfic: necròpolis de Pertegàs (Calders, Bages).

La necròpolis de Pertegàs es troba dins el terme municipal de Calders, que limita amb els municipis de Monistrol de Calders, Talamanca, Navarcles, Artés, Avinyó i Moià. El sector més alt (650 m.) s'adiu amb l'estructura física del Moianès, mentre que les terres més baixes (350 m.) enllacen ja amb el pla de Bages. El riu o riera de Calders és l'element que unifica i drena el terme de llevant a ponent, formant-se en

---

¹⁵⁴ L'estudi antropològic ha estat realitzat al Laboratori d'Antropologia Biològica de la Universitat Autònoma de Barcelona per part d'Arnau Barquer i Eulàlia Sobirà, a qui agraïm aquestes primeres dades que ara exposem.

les terres veïnes de Monistrol de Calders a partir de les rieres de Marfà o Golarda i la de Sant Joan. En el seu pas pel municipi de Calders, aquest riu segueix 16 km. d'un curs meandriforme i sovint encaixat en materials calcaris, fins que desguassa al Llobregat, ja prop de Navarcles¹⁵⁵.

Justament, el jaciment arqueològic està situat prop del mas avui enrunat conegut com Pertegàs, en el sector sud del terme municipal de Calders, sobre un prominent meandre de la riba esquerra de la riera del mateix nom. De fet, la necròpolis ocupa el sector més elevat de la península, en el punt des d'on s'accedeix a la mateixa. L'assentament vinculat al cementiri no ha estat localitzat, tot i que cal pensar que podria situar-se a prop de la masia moderna, en un punt equidistant entre la necròpolis i la zona òptima per al cultiu, situada a tocar de la riera en l'extrem inferior de la península, on aquesta s'eixampla considerablement. Així ho suggereixen les pròpies característiques de l'emplaçament, en un lloc lleugerament elevat per sobre del fons de vall que facilitaria unes millors condicions d'insolació, juntament amb l'observació d'alguns, molt pocs, materials ceràmics possiblement altmedievals presents en l'entorn de la construcció. Més enllà de la localització concreta dels espais d'habitació, sabem que el topònim Pertegàs existia com a tal l'any 965¹⁵⁶, quan es defineix com un *locus*, una fórmula vaga que pot ocultar diverses realitats però que, a partir de la presència de la necròpolis, cal posar en relació amb l'existència de l'assentament en qüestió.

El quadre d'excavació obert a dia d'avui presenta uns 248 m² de superfície, una àrea que ha permès documentar, fins al moment, un total de trenta-set tombes¹⁵⁷, les quals, segons les apreciacions que es poden efectuar a partir de l'observació de restes que afloren en superfície i tenint en compte la densitat d'estructures de la part excavada del jaciment, podrien correspondre aproximadament a unes tres quartes parts del total, que deu situar-se al voltant de la cinquantena de sepultures (figura 23).

L'estratigrafia de l'espai exterior a les tombes està formada, fonamentalment, per un nivell superficial que cobreix la roca natural on estan excavades les estructures, un fet que cal atribuir a la intensa erosió que ha patit el jaciment. La construcció de

---

¹⁵⁵ FORTUNY, J.; SERRA, R., "Calders".

¹⁵⁶ "in comitatu Minorisa, in terminio de castro Caldarios, in loco Pertegado" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 967, any 965).

¹⁵⁷ Onze van ser excavades durant la campanya de 2007, setze la de 2008 i deu més la darrera de 2009.

les tombes segueix un procés tothora similar, mitjançant un retall en el terreny natural a l'interior del qual es basteix una caixa formada per diverses lloses de calcària lligades amb fang, falcada amb un estrat de terra i pedres. Les tombes presenten una planta de forma rectangular tot i que també es troben alguns casos trapezoïdals.

Pel que fa a l'estat de conservació del jaciment, es pot dir que les estructures presenten un estat d'afectació variable motivat per factors diversos. Així, l'erosió general de la cresta del turó ha fet aflorar per damunt de la coberta vegetal la superfície d'algunes lloses, fet que ha motivat el coneixement d'aquesta necròpolis des de fa anys i, de retruc, l'espoli d'alguna de les tombes. Aquest procés erosiu, que ha fet desaparèixer la pràctica totalitat de les cobertes (a excepció de les tombes 20, 24, 29, 31 i 37), és ben patent en el sector oriental del jaciment, on algunes tombes han estat destruïdes en part en la zona dels peus a causa del fort pendent que afavoreix l'esllavissament del sediments cap a cotes més baixes (tombes 5, 10, 14, 15, 17, 19, 21, 25, 28, 29, 32, 34 i 36). Per altra banda, en el sector contrari, l'occidental, l'obertura d'una pista ha malmès la capçalera de diverses tombes (1, 2, 3, 6 i 12), alhora que potser en podria haver destruït d'altres, un fet sobre el qual avui és impossible tenir cap certesa. Per altra banda, cal destacar el cas de la tomba 8, on es detecta clarament un fenomen d'espoli posterior al moment de tancament de la tomba però anterior a les remocions recents observades en altres tombes. De fet, es tracta d'una sepultura oberta i reutilitzada repetidament, amb les restes de fins a quatre individus col·locats successivament. Així, si bé alguns ossos havien estat amuntegats als peus de la tomba amb la introducció dels nous inhumats, s'observa clarament com, un cop dipositat el darrer, tot el conjunt hauria estat remenat i alterat en la part central de la tomba, quedant només en connexió la part inferior de les cames dels inhumats i dos cranis i dos braços pertanyents als dos últims individus enterrats. Cal dir, però, que l'estat de conservació de les tombes sembla millorar com més es va cap al nord, doncs cada cop la cota del pendent és més baixa, cosa que afavoreix una major sedimentació que ajuda a protegir les estructures.

L'orientació de la totalitat de les tombes segueix un eix principal oest-est amb els peus a llevant, tot i que s'observa clarament una tendència vers l'eix sud-oest/nord-est. Pel que fa a la distribució de les sepultures (figura 24), trobem un

eix central situat en la cota més alta de la cresta i definit per les tombes 1, 2, 3, 6, 7, 11, 12, 13, 18, 20, 24, 27, 30, 33 i 37, totes elles pertanyents a individus adults¹⁵⁸, a les que cal afegir dos casos que corresponen a dos infants (tombes 23 i 35); de fet, aquest eix sembla perllongar-se vers el nord amb d'altres tombes que afloren per sobre el terreny. Als peus de les anteriors, trobem un altre eix, molt més discontinu, de tombes situades a una cota més baixa, cinc d'elles d'adults (tombes 4, 8, 16, 19 i 28) i tres de subadults (tombes 9, 17 i 31), mentre que, finalment, les tombes 5, 10, 21, 25, 26, 29, 32, 34 i 36, totes pertanyents a individus subadults, es troben definint un tercer nivell encara més baix, moltes d'elles força afectades per l'erosió del pendent. Aquesta distribució en tres eixos permet, doncs, observar una tendència a ocupar densament la zona més alta amb tombes d'adults, mentre que, més avall, la densitat disminueix clarament, apareixent ja algunes tombes de subadults, absolutament majoritàries en el darrer nivell.

Cal dir que és freqüent la reutilització de tombes a partir de la constitució de dipòsits secundaris, habitualment concentrats als peus del darrer inhumat (figures 25-27), encara que també es donen casos de cranis situats en la capçalera de la tomba, a banda i banda del cap de l'últim ocupant, un fenomen també observat en la propera necròpolis de la Creueta, en el terme veí del Pont de Vilomara, o en una de les tombes del Collet de Sant Pere Màrtir, a Òdena¹⁵⁹.

El material arqueològic documentat durant l'excavació es compon bàsicament de les restes conservades dels diferents esquelets humans dipositats a l'interior de les tombes i que es descriuen poc més endavant. A banda d'això, són escassíssims els altres tipus de materials, si bé són prou significatius. Cal destacar, així, la presència d'una sivella de ferro força malmesa i situada a la zona pèlvica d'un dels esquelets de la tomba 24; el seu estat només permet observar que constaria d'un marc de forma quadrada amb una agulla que presenta un cert engruiximent vers la base (figura 28). També s'ha documentat un anell de bronze que duia a la mà el darrer

---

¹⁵⁸ Per tal de facilitar l'explicació, diferenciem les estructures entre tombes d'adults i tombes de subadults, englobant en aquestes darreres tota la resta, ja pertanyin per la seva mida a individus joves o infantils.

¹⁵⁹ DAURA, A.; GALOBART, J., "Troballes arqueològiques a Rocafort de Bages"; DDAA, *Catalunya Romànica*, XI, 356-357; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 256-257; ENRICH, J.; ENRICH, J., "Sepulturas medievales en el «Collet de Sant Pere Màrtir»"; DDAA, *Catalunya Romànica*, XIX, 449-450.

individu enterrat a la tomba 20¹⁶⁰, amb un segell on s'observa un motiu figuratiu, poc visible tot i la restauració, que potser pugui correspondre a algun tipus d'ocell o animal alat (figura 29)¹⁶¹; així mateix, la peça conservava, fruit d'una reparació, les restes d'un cordill en la juntura de l'anella i el segell¹⁶². Ha estat interessant també la localització d'una gerreta de ceràmica en cuita òxido-reductora, de la que es conserven la base i part de la carena, que s'ha trobat fragmentada i dispersa en un dipòsit secundari situat als peus de la tomba 37 (figura 30).

Així mateix, s'han recuperat diversos claus de ferro de factura molt homogènia, mida petita, tija de secció quadrada i cap pla dispersos per tota l'àrea del jaciment; la seva localització fora de les tombes, en el nivell superficial, porta a plantejar, encara que només sigui com a possibilitat, l'ús de lliteres o jaços que serviren per transportar els cossos dels difunts des dels espais d'hàbitat fins al cementiri (figura 31).

Tot i que l'estudi antropològic es troba encara en curs¹⁶³, pot ser interessant avançar algunes dades, encara molt preliminars, en referència a alguns aspectes relacionats amb els inhumats. L'excavació de les tombes ha permès identificar les restes d'un total de 22 individus dipositats en les seves tombes respectives (1, 2, 4, 6, 7, 9, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 21, 22, 25, 26, 28, 29, 30, 32, 34 i 36), cinc tombes amb restes de tres individus cadascuna (20, 24, 27, 33 i 37) i restes d'uns altres quatre dipositats conjuntament en la tomba 8. Per altra banda, cal tenir present que diverses tombes no conservaven cap resta (3, 5, 10, 11, 12, 17, 23, 31 i 35), fet que porta a comptabilitzar un nombre mínim de cinquanta individus enterrats en l'espai excavat. En síntesi, s'han exhumat les restes de 41 individus, 22 en tombes individuals i 19 en tombes múltiples, dels quals s'han determinat 7 subadults i 34

---

¹⁶⁰ S'ha realitzat una datació radiocarbònica sobre l'individu que portava aquest anell que permet proposar una cronologia per al jaciment situada de forma general entre els segles VIII-IX. BETA-262071: edat radiocarbònica convencional, 1210±40 BP; Cal. AD (1 sigma): 770-880; Cal. AD (2 sigmes): 690-900.

¹⁶¹ A la necròpolis de les Goges (Sant Julià de Ramis) s'ha documentat una anell de característiques aproximadament similars (AGUSTÍ, B.; MATARÓ, M., "Les Goges. Un cementiri entre els segles VII i IX (Sant Julià de Ramis, Girona)").

¹⁶² Les tasques de restauració de les peces han estat dutes a terme per Adriana Molina, a qui agraïm el seu bon treball.

¹⁶³ A l'espera dels resultats de l'estudi exhaustiu al laboratori, la primera enquesta realitzada en el camp ha anat a càrrec de l'antropòloga Susana Carrascal, de la Unitat d'Antropologia Biològica de la Universitat Autònoma de Barcelona; els seus informes elaborats fins al moment, doncs, ens serveixen per il·lustrar aquest apartat.

adults, entre ells 18 probables masculins, 11 probables femenins i 12 de sexe indeterminat.

Les restes òssies mostren una conservació regular o dolenta degut en part a l'espoli de les mateixes, als arbres que hi han crescut a sobre, a l'acidesa del sediment i als efectes de l'erosió. En tot cas, es pot afirmar que els enterraments es van efectuar en espai buit, ja que s'ha observat que les caixes toràciques i les pelvis restaven obertes, mentre que es comprova la rotació i/o desplaçament d'algun os. Les tombes restarien tapades amb una coberta de lloses per on s'hauria anat filtrant el sediment al cap del temps.

Pel que fa a les patologies i anomalies òssies, de forma preliminar podem afirmar que gran part són de tipus osteoarticular, relacionades amb l'edat i la hiperactivitat, així com les entesopaties. També s'han observat calls ossis deguts a lesions traumàtiques i un cas de periostitis que podria estar relacionat amb un procés infecciós. Pel que fa a la patologia oral, s'han localitzat pèrdues de peces dentals en vida. Aquestes característiques, que es corresponen amb unes dures condicions de vida i de treball, s'observen també en altres necròpolis, com és el cas de Can Paleta, on es detecten quadres artròsics, especialment observables en les vèrtebres lumbars i les extremitats superiors, produïts per accidents o superactivitat muscular, juntament amb hèrnieis discals i traumatismes diversos¹⁶⁴.

1.4.4. Problemàtica arqueològica i cronològica.

Les necròpolis no associades a un edifici religiós¹⁶⁵ han estat sotmeses a diverses interpretacions pel que fa a la seva adscripció cronològica. En els últims anys, i gràcies a algunes intervencions arqueològiques rigoroses en aquest tipus de jaciments i a estudis de síntesi d'àmbit comarcal¹⁶⁶, el coneixement desenvolupat

---

¹⁶⁴ SALES, J.; ENRICH, J.; ENRICH, J., "Can Paleta (Castellfollit del Boix, Bages)", 732.

¹⁶⁵ Sembla evident que avui convindria bandejar l'apel·latiu d'ús comú de necròpolis "aïllades" o "isolades" (val a dir que utilitzat també per nosaltres, GIBERT, J., "L'evolució del poblament tardoantic a la depressió penedesenca i els seus marges (segles V-VII)", 181-184), doncs el seu suposat aïllament només té a veure amb el nostre propi desconeixement dels espais d'hàbitat i de treball que hi estarien associats, a la vegada que les situa en contraposició als cementiris eclesiàstics "normals".

¹⁶⁶ Avui comptem amb diversos estudis, entre els que es poden destacar els efectuats en relació al territori del Penedès (VALLÈS, J.; BOSCH, J.M., "Hipòtesis sobre l'espai funerari rural del segle quart al segle onze. El Camp de l'Alzina, un exemple de cementiri comunal"; GIBERT, J., "L'evolució

sobre aquestes necròpolis permet ubicar-les dins l'Antiguitat Tardana i els primers moments de l'Edat Mitjana. En tot cas, es tracta de necròpolis prèvies a la instauració dels cementiris parroquials feudals i la inclusió del dret d'enterrament dins el conjunt de rendes percebudes per la parròquia, fets que cal situar a partir del segle X i, en especial, durant el segle següent¹⁶⁷.

Més enllà de les tombes construïdes amb *tegulae*, habitualment a doble vessant, que, comunes ja des del Baix Imperi, semblen desaparèixer vers el segle VI¹⁶⁸, la tipologia de les sepultures de les necròpolis rurals segueix fonamentalment dos tipus definits per les tombes en caixa de lloses i per les excavades a la roca, ja presentin planta el·lipsoïdal o de banyera o tendint al rectangle. És fa difícil atribuir a aquestes pràctiques diferenciades una raó purament cronològica¹⁶⁹, doncs, vist l'inventari previ, fa la impressió que es dona una convivència temporal, mentre que potser calgui buscar la resposta en un aprofitament diferenciat de les possibilitats ofertes pel mateix substrat geològic. Així, en àmplies zones de la Catalunya Central (nord del Bages, sud del Berguedà, per exemple) on són comuns els afloraments de sorrenca, la facilitat de treball que ofereix aquest tipus de roca converteix el seu buidatge en més rendible que l'extracció de peces en forma de lloses, per altra banda una tasca difícil amb aquest material. En canvi, en les àrees de gresos compactes o de roca calcària, posem el cas de les zones properes a la serralada prelitoral, és més comú trobar necròpolis de tombes en cista de lloses, doncs no és complicat d'extreure blocs amb aquesta forma dels afloraments despulats per l'erosió.

---

del poblament tardoantic a la depressió penedesenca i els seus marges (segles V-VII)”, de l’Anoia (SALES, J., “Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l’Anoia”; ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., “Les necròpolis tardoantiques i altmedievales a l’Anoia: els rituals d’enterrament i les seves pautes i models d’interrelació a l’espai rural”), de la Conca de Barberà (MENCHON, J., *Arqueologia funerària medieval a la Conca de Barberà*) i del Vallès i el Bages (DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L’arqueologia al Bages*; ROIG, J., “Món funerari de les valls del Llobregat i del Besòs”).

¹⁶⁷ RIU, E., “Temples i espai feudal des de l’arqueologia”, 269. Al segle XI hom era conscient de l’existència d’espais d’enterrament anteriors i diferenciats dels propis, com indica la referència a uns “*cimiteriis petrarum apud ipso Puio*” que trobem esmentats l’any 1023 a la Vall de Lord (LLORENS, A., “Els documents dels segles X i XI de l’Arxiu Capitular de Solsona”, 51). Veure més endavant l’apartat 4.1.5.

¹⁶⁸ ROIG, J., “Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Catalunya (siglos VI-X)”, 238.

¹⁶⁹ Sense cronologies absolutes per a tombes a la roca en territori català, cal recórrer al veí Aragó, on una necròpolis de tombes d’aquesta tipologia, les Lastras de San José, al municipi terolenc d’Albalate del Arzobispo, presenta tres datacions que, a grans trets, se situen entre el segon quart del segle VI i el tercer quart del segle VII (LALIENA, C.; ORTEGA, J., *Arqueología y poblamiento. La cuenca del río Martín en los siglos V-VIII*, 99).

Per altra banda, els models bàsics presenten també modificacions. És el cas de les tombes de lloses construïdes a doble vessant, a la manera de les tombes de *tegulae* que acaben substituint. Sense ser massa nombroses, les seves característiques i algunes associacions específiques semblen mostrar una cronologia antiga dins l'arc cronològic que tractem. Així, l'únic exemplar documentat al jaciment de Can Paleta podria associar-se a una ocupació dels segles VI-VII que també genera algunes tombes de *tegulae*¹⁷⁰, coexistència que igualment sembla donar-se al Puig Cardener de Manresa¹⁷¹ i probablement també a les Marcetes¹⁷², mentre que a la necròpolis excavada al Collet de la Plana de Pinós trobem fins i tot tombes elaborades amb aquesta tipologia, a doble vessant, que presenten tots dos materials a la vegada¹⁷³. En altres casos, però, aquestes tombes s'acompanyen de les habituals caixes de lloses de secció quadrangular, com succeeix a la necròpolis dels Comdals, prop de Manresa¹⁷⁴, o fins i tot de tombes excavades a la roca, extrem que s'ha trobat en l'excavació del mas Gomar de Moià¹⁷⁵. Malgrat tot, aquest tipus minoritari apareix també, tot i que molt puntualment, en alguns contextos cementirials de ple segle XI com són els excavats als centres monàstics de Sant Pere de Graudescales o Sant Sebastià del Sull¹⁷⁶.

Pel que fa a l'estructura constructiva de les majoritàries tombes en cista de lloses, aquesta consisteix, bàsicament i com hem pogut comprovar en la necròpolis de Pertegàs, en un retall al terra de planta rectangular dins el qual es basteix una caixa feta amb lloses. Aquestes normalment es disposen pels laterals en un nombre variable i una tant a la capçalera com als peus. El terra pot estar recobert o no amb

---

¹⁷⁰ SALES, J.; ENRICH, J.; ENRICH, J., "Unes monedes del segle XI ocultes al jaciment de l'antiguitat tardana de Can Paleta (Castellfollit del Boix, Bages)"; SALES, J.; ENRICH, J.; ENRICH, J., "Can Paleta (Castellfollit del Boix, Bages)".

¹⁷¹ DAURA, A.; SÀNCHEZ, E., "Sondeigs arqueològics al Puig Cardener (Manresa)". Si bé els autors dels darrers sondejos proposen una seqüència on les tombes de lloses a doble vessant substituirien les de *tegulae*, no hi ha dubte, veient la documentació de la intervenció d'inicis de segle XX, que ambdós tipus coexisteixen.

¹⁷² DAURA, A.; PARDO, D., "Restes romanes baix-imperials a la conca mitjana-alta del riu Llobregat (noves dades per a un panorama poc conegut)", 44; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 194.

¹⁷³ Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya.

¹⁷⁴ DAURA, A.; PARDO, D., "Restes romanes baix-imperials a la conca mitjana-alta del riu Llobregat (noves dades per a un panorama poc conegut)", 44; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 189-190.

¹⁷⁵ Es tracta d'un únic cas, excavat també a la roca com la resta, que correspon a un enterrament infantil; els autors de l'excavació proposen una cronologia entre els segles VII-XI (PIERA, M.; CABALLÉ, G., *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada al Mas Gomar (Moià, Bages), any 2003*).

¹⁷⁶ RIU, M., "Alguns costums funeraris de l'edat mitjana a Catalunya", 41.

un llit de lloses o altres materials, i la coberta estaria formada per una o diverses lloses, tot i que aquest últim element és el més afectat per les posteriors remocions de terres o els fenòmens erosius. La posició general dels esquelets és en decúbit supí, amb els braços estirats al costat del cos, tot i que tampoc és estrany trobar un dels braços o tots dos sobre la pelvis o el pit.

Una de les característiques més comunes d'aquestes necròpolis és l'absència gairebé total d'aixovars o deposicions funeràries, absència que ha estat una de les raons per considerar la cronologia tardoantiga i altmedieval d'aquests enterraments, ja que els cementiris urbans, molt millor coneguts en les seves característiques i en la seva seqüència evolutiva, evidencien com, amb posterioritat al segle VI, gairebé desapareixen els aixovars funeraris, ben documentats en enterraments dels segles anteriors¹⁷⁷. Així, la presència d'una gerreta de ceràmica en una de les tombes de Pertegàs podria tenir en el món romà baiximperial un precedent, tot i que és molt poc freqüent en cronologies de l'Alta Edat Mitjana. Un fenomen paral·lel, no documentat encara al Bages, el constitueix la presència esporàdica de petites ampolletes de vidre o unguentaris en algunes necròpolis rurals d'època tardoantiga o altmedieval, com són els casos de Can Simó, a Sant Llorenç d'Hortons¹⁷⁸, les Goges, a Sant Julià de Ramis¹⁷⁹, o el Roc d'Enclar, a Andorra¹⁸⁰.

Segurament, les sivelles de cinturó constitueixen l'element més comú dins dels pocs materials localitzats en aquestes necròpolis, tot i que, pròpiament, no poden considerar-se com un element d'aixovar funerari, sinó que cal entendre la seva presència formant part de la vestimenta o els ornaments propis del difunt, un fet que alguns autors defineixen amb el terme d'"inhumacions vestides"¹⁸¹ i que a Pertegàs es documenta a partir de la troballa d'una sivella de ferro i d'un anell de bronze.

---

¹⁷⁷ RIPOLL, G., "El món funerari"; NOLLA, J.M.; CASAS, J.; SANTAMARIA, P., *In suo fundo. La necròpolis oriental de la vil·la romana del Collet de Sant Antoni (Calonge, Baix Empordà) i els cementiris rurals de les antigues ciutades d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*.

¹⁷⁸ MOLINA, J.M.; ROIG, J.; COLL, J.M., "Can Simó: una necròpolis romano-visigoda inèdita a l'Alt Penedès".

¹⁷⁹ AGUSTÍ, B.; MATARÓ, M., "Les Goges. Un cementiri entre els segles VII i IX (Sant Julià de Ramis, Girona)".

¹⁸⁰ BOSCH, J.M., "Els altres significats dels espais funeraris. L'exemple tipus dels cementiris del Roc d'Enclar (segles VI-IX)", 13.

¹⁸¹ RIPOLL, G., "El món funerari", 256.

A la comarca del Bages, l'aparició de sivelles també es detecta en altres necròpolis semblants i relativament properes a la de Pertegàs. És el cas, per exemple, del Collet del Cargol, a Sant Mateu de Bages¹⁸², on s'excavaren tres tombes en cista de lloses i una oberta a la roca, apareixent en una de les primeres una sivella de bronze que els excavadors del jaciment utilitzen per proposar una datació a l'entorn dels segles VI-VII. També al Bages, es localitzaren dues sivelles a les necròpolis del Serrat Rodó, a Santpedor¹⁸³, i de Salabernada, a Artés, per a la qual es proposa una datació de ple segle VII i inicis del segle següent¹⁸⁴. Amb informacions encara menys precises, es té notícia d'una sivella considerada d'època visigoda associada a unes tombes en caixa de lloses en el lloc de Sobirana, a Balsareny¹⁸⁵, mentre que en el terme de Cardona, a uns 200 metres a ponent del mas de Vironès, es coneix l'existència d'una necròpolis de tombes en cista de lloses a la qual podria pertànyer una sivella avui desapareguda¹⁸⁶. Per al cas del Berguedà, coneixem únicament una sivella liriforme localitzada en superfície durant l'execució d'uns sondejos arqueològics a l'entorn de l'església de Sant Marc de Cal Bassacs, al terme de Gironella¹⁸⁷.

Tot i ser d'una altra comarca, convé esmentar, per la seva proximitat a Pertegàs, les dues sivelles de bronze, datables dins el segle VII, que es localitzaren a les necròpolis del Coll de les Eres i del Coll del Galí, totes dues en el terme Sant Llorenç Savall, cementiris de les mateixes característiques que els que venim exposant¹⁸⁸. Pel que fa a d'altres materials, a la necròpolis de la Païssa, a Monistrol de Calders, molt propera a la de Pertegàs, es documentaren un total d'onze tombes en caixa de lloses¹⁸⁹, on es van poder recuperar una dena de collaret feta de pasta vítria de

---

¹⁸² SÀNCHEZ, E.; OLIVARES, D., "La intervenció arqueològica al Collet del Cargol. Estudi d'una necròpolis d'època visigòtica al Bages"; COLL, J.M.; ROIG, J., "Les sivelles de cinturó d'època visigoda (s.VI-VIII) a les comarques de Barcelona", 832.

¹⁸³ DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 274-275.

¹⁸⁴ DAURA, A.; PARDO, D.; PIÑERO, J., "Notícia sobre la troballa d'una peça de cinturó visigòtica a Salabernada (Artés, Bages)"; COLL, J.M.; ROIG, J., "Les sivelles de cinturó d'època visigoda (s.VI-VIII) a les comarques de Barcelona", 834.

¹⁸⁵ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 127.

¹⁸⁶ BARBERÀ, J.; DAURA, A.; PARDO, D., "Noves descobertes de necròpolis medievals als municipis de Cardona, Clariana de Cardener i Navàs".

¹⁸⁷ CABALLÉ, A., *Memòria-informe tècnic dels treballs d'excavació d'urgència a l'entorn de Sant Marc de Cal Bassacs (Gironella, Berguedà)*, 1989.

¹⁸⁸ ROIG, J., "Món funerari de les valls del Llobregat i del Besòs"; COLL, J.M.; ROIG, J., "Les sivelles de cinturó d'època visigoda (s.VI-VIII) a les comarques de Barcelona".

¹⁸⁹ ROIG, A.; ROIG, J., "La necròpoli de la Païssa (Monistrol de Calders): el poblament d'època visigòtica al Bages (segles VI-VII)".

color blau clar i un cap d'agulla de bronze, mentre que en la terra que farcia els enterraments es recolliren alguns fragments de ceràmica oxidada i de *tegulae*, fet que ha portat els seus excavadors a datar aquesta necròpolis entre els segles VI-VII.

La presència, tot i que ben escassa, d'elements d'aixovar o vestimenta en aquest tipus de cementiris en altres àrees geogràfiques properes sembla confirmar la forquilla cronològica proposada. Així, al Penedès, on aquestes necròpolis han estat estudiades en el seu conjunt¹⁹⁰, s'ha pogut detectar també la presència d'algun objecte significatiu. És el cas del Camp de l'Alzina, a Torrelles de Foix, on en un dels enterraments es localitzà, entre el cap femoral i la pelvis d'un infant, una sivella de bronze de placa rígida amb forma de dos caps de cavall en un dels seus extrems, d'inspiració baiximperial i que, segons els excavadors del jaciment, cronològicament no pot sobrepassar el segle VIII¹⁹¹.

A banda de la presència o absència d'elements d'aixovar i d'ornamentació o vestimenta que puguin contribuir a precisar la cronologia d'aquestes necròpolis, hi ha d'altres indicis a tenir en compte, com ara la relació amb espais propers on apareixen estructures o materials arqueològics en superfície.

Pel que fa a aquests últims, les excavacions efectuades al jaciment arqueològic de Can Paleta, a Castellfollit del Boix, han pogut posar en relació diverses tombes en caixa de lloses amb un habitacle format per tres habitacions esglaonades, un conjunt que els seus excavadors atribueixen als segles VII-VIII; no obstant, i com s'argumenta en un apartat posterior, podria ser que aquests enterraments estiguin més aviat en relació amb un jaciment proper, avui destruït, que presenta materials tardoantics, mentre que caldria considerar per a l'habitable una cronologia sensiblement més tardana¹⁹². A Maians, en el mateix terme municipal, es coneixen diverses tombes en caixa de lloses, prop de les quals es recull material ceràmic amb peces de sigil·lada africana D que donen un marge cronològic situable entre els segles IV-VI¹⁹³. A l'Anoia, la necròpolis de la Vinya del Tallaret, a Òdena,

---

¹⁹⁰ GIBERT, J., "L'evolució del poblament tardoantic a la depressió penedesenca i els seus marges (segles V-VII)".

¹⁹¹ VALLÈS, J.; BOSCH, J.M., "Hipòtesis sobre l'espai funerari rural del segle quart al segle onze. El Camp de l'Alzina, un exemple de cementiri comunal".

¹⁹² SALES, J.; ENRICH, J.; ENRICH, J., "Can Paleta (Castellfollit del Boix, Bages)", 730-746. Veure més endavant les pàgines 522-525.

¹⁹³ DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 181-182.

presenta cinc enterraments en caixa de lloses, mentre que fora les tombes, i per l'àrea de necròpolis, es recollí material ceràmic divers: fragments informes d'àmfora vermella de tipus africà, fragments de sigil·lada africana D i algunes formes corresponents a atuells pujats a torn lent i de cuita bàsicament reductora¹⁹⁴.

Al Penedès també hem pogut constatar aquesta relació entre necròpolis i àrees on apareix material arqueològic en superfície. Així, cal vincular el jaciment de l'Esquerda, situat al municipi del Pla del Penedès i amb abundant material amb una cronologia a l'entorn del segle VI¹⁹⁵, amb la troballa, ja catalogada a l'IPAC, a uns 100 metres i prop del mas de la Sala, de lloses i *tegulae* probablement pertanyents a diverses tombes destruïdes.

Situades avui en indrets emboscats i d'accés complicat, la prospecció al voltant d'aquestes necròpolis aporta resultats sovint poc reeixits. Així ho hem pogut comprovar en un projecte recent, on la revisió de diversos punts només ha proporcionat alguns pocs materials ceràmics de cuita òxido-reductora i pastes grolleres al voltant de les necròpolis de Viladelleva, a Callús, amb un conjunt format per cinc tombes en caixa de lloses, i dels Fossars de Bogadella, situada a cavall dels límits municipals de Callús i Súria, amb vuit tombes conegudes de la mateixa tipologia¹⁹⁶.

De manera general, les sepultures es disposen seguint un eix oest-est, sempre amb els peus cap a llevant. Normalment, les tombes guarden una certa distància entre elles i mantenen una relativa regularitat que fa pensar que, en origen, haurien de mostrar algun tipus de senyalització en superfície que permetria el seu reconeixement¹⁹⁷. Es tracta, doncs, d'espais cementirials organitzats i utilitzats regularment per comunitats concretes, com així ho demostren les reutilitzacions

---

¹⁹⁴ SALES, J.; PEDRAZA, Ll., "La necròpolis isolada de la Vinya del Tallaret (Òdena, Anoia)".

¹⁹⁵ FOLCH, C.; GIBERT, J., *Memòria de les prospeccions arqueològiques a la conca mitjana del riu Anoia, anys 2006-2007*, 61-66.

¹⁹⁶ DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 214-215; FOLCH, C.; GIBERT, J., *Memòria de les prospeccions arqueològiques a la vall del Cardener, any 2006*, 170-173 i 194-197.

¹⁹⁷ A la necròpolis de la Vinya del Tallaret, a Òdena, pertanyent al mateix grup que estem tractant, es localitzà sobre el capçal d'una de les tombes un monòlit que podria considerar-se com una estela funerària de tipus anepigràfic (SALES, J.; PEDRAZA, Ll., "La necròpolis isolada de la Vinya del Tallaret (Òdena, Anoia)", 124), com també es detecta a la necròpolis de Vilamajor, a Pujalt (DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, 484). A la necròpolis de Can Paleta, a Castellfollit del Boix, una estela semicircular es trobava en el capçal d'una de les tombes, mentre que altres presentaven simples pedres sense treballar col·locades en el mateix emplaçament respectiu (SALES, J.; ENRICH, J.; ENRICH, J., "Can Paleta (Castellfollit del Boix, Bages)", 732).

detectades en algunes sepultures que contenen restes de diferents individus dipositats en posició secundària acompanyant l'esquelet de l'últim inhumat, com es constata reiteradament a Pertegàs o, més difusament, a la tomba excavada al mas Obradors. Valgui com a exemple del nivell de reutilització present en aquests cementiris l'excavació de la necròpolis del Serral, a Santa Maria de Miralles, on en 12 tombes es localitzaren restes de fins a 26 individus diferents¹⁹⁸, o el mateix jaciment de Pertegàs, el qual, com s'ha precisat més amunt, acull un mínim de 50 individus per a 37 tombes fins ara excavades.

En alguns casos s'havia plantejat la possibilitat que existís en aquests conjunts algun tipus d'estructura amb unes hipotètiques funcions culturals que, a causa de la migradesa dels seus materials constructius i de les circumstàncies de les troballes, els treballs arqueològics no detectaven. Podríem trobar un cas a l'esmentada necròpolis del Serral¹⁹⁹, on s'excavà, en relació a una agrupació de setze tombes en caixa de lloses, un fons de cabana de planta ovalada, de 2,78 per 1,64 metres, construïda amb materials peribles que no s'han conservat, tot i que en el seu interior es documentaren acumulacions de pedres que s'han interpretat com falques per fixar pals de suport per a la coberta; l'excavació d'aquesta estructura proporcionà diversos fragments de sigil·lades clares i ceràmica comuna que datarien el conjunt, segons els excavadors, entorn els segles IV-V. Donada la situació central dins el conjunt i les seves reduïdes dimensions, s'interpretà com un petit recinte amb funcions rituals i de culte, tot i que potser no calgui descartar altres opcions, entre elles que es tracti d'una estructura d'hàbitat prèvia al funcionament de la necròpolis.

Pel que fa a la cronologia d'aquests jaciments, caldria emmarcar-la, vistos els casos citats, entre la desaparició del model romà de poblament rural, perceptible a grans trets a partir de mitjans del segle V, i la definitiva i generalitzada implantació dels cementiris eclesiàstics feudals, fenomen que, a l'àrea de l'actual comarca del Bages, és fruit de la conquesta comtal iniciada a partir de finals del segle IX en el seu extrem més oriental. Es tracta d'un ventall cronològic que, a banda de les poques dades aportades pels escassos materials, es dedueix també en raó de la diferència

---

¹⁹⁸ SALES, J.; ENRICH, J.; SERRA, J., "La necròpolis del Serral (Santa Maria de Miralles, Barcelona). Novetats sobre les necròpolis rurals durant l'antiguitat tardana".

¹⁹⁹ SALES, J.; ENRICH, J.; ENRICH, J., "La necròpolis del Serral (Santa Maria de Miralles, Barcelona). Novetats sobre les necròpolis rurals durant l'antiguitat tardana".

pel que fa als costums i usos funeraris dels períodes anterior i posterior. Per altra banda, el fet que els pocs elements d'aixovar, ornamentació o vestimenta detectats puguin vincular-se, segons els criteris estilístics a l'ús, als segles V-VII, no converteix immediatament tots aquests cementiris en tardoantics a nivell cronològic, com es comprova en el cas de Pertegàs, que constitueix un exemple evident de com aquestes necròpolis poden existir en cronologies més tardanes, més enllà de qualsevol cesura historiogràficament instituïda. Davant d'això, cal convenir en que només aplicant mètodes de datació absoluta de forma sistemàtica i habitual en aquest tipus de jaciments podrem arribar a establir datacions acurades que resolguin els massa habituals problemes de cronologia.

Per altra banda, l'excavació en extensió, pràcticament finalitzada, de la necròpolis de Pertegàs permet matisar la consideració d'aquests cementiris com de petites dimensions i de poques tombes. Entenent que el factor cronològic, és a dir, la perduració en el temps de l'ús de la necròpolis, ha de ser tingut en compte, el cas de Pertegàs²⁰⁰, amb pràcticament una quarantena de tombes excavades i amb un grau considerable de reutilització de les mateixes, permet constatar que, quan les intervencions ho permeten, les dimensions d'aquests cementiris es mostren relativament importants. Així s'ha pogut observar també en altres jaciments amb evidents paral·lelismes, dels quals en citem alguns exemples geogràficament dispersos com les necròpolis de Tuells, a Forés, amb una trentena de tombes²⁰¹, de l'Oliva, a Maldà, amb vint-i-tres enterraments²⁰², o de "lo Muladar", a Sudanell, amb quaranta sepultures²⁰³. Es tracta de quantitats que tot i restar lluny del prop de dos centenars de tombes de les necròpolis de les Goges, a Sant Julià de Ramis²⁰⁴, o dels Munts, a Altafulla²⁰⁵, corresponents segurament a models poblacionals diferenciats, s'acosten a la quarantena de sepultures que mostren algunes necròpolis de tombes excavades a la roca com la del Serrat del Moro, a

---

²⁰⁰ És evident que una única datació no representa l'arc cronològic complet d'ús de la necròpolis, tot i donar-nos, si més no, un lapse temporal segur que pot ser parcial. Pel que fa a la problemàtica sobre l'ús de les anàlisis de radiocarboni en jaciments altmedievals, es pot consultar un recent treball d'A. Vigil-Escalera (VIGIL-ESCALERA, A., "Sepulturas, huertos y radiocarbono (siglos VIII-XIII d.C.). El proceso de islamización en el medio rural del centro peninsular y otras cuestiones").

²⁰¹ MENCHON, J., *Arqueologia funerària medieval a la Conca de Barberà*, 40-45.

²⁰² ROS, J., "La necròpolis de l'Oliva. Maldà (L'Urgell)".

²⁰³ CÒTS, P., "Necròpolis de "Lo Muladar" (Sudanell, Segrià)".

²⁰⁴ AGUSTÍ, B.; MATARÓ, M., "Les Goges. Un cementiri entre els segles VII i IX (Sant Julià de Ramis, Girona)".

²⁰⁵ GARCIA, M., MACIAS, J.M., TEIXELL, I., "Necròpoli de la vil·la dels Munts".

Massoteres²⁰⁶, o la del Tossal de les Forques, a la Sentiu de Sió, aquesta darrera ben datada entre els segles VII i IX²⁰⁷.

Així mateix, la ubicació topogràfica de la necròpolis de Pertegàs, en la part més elevada i estreta del meandre, allà on aquest es fon amb el Serrat del Vintró, que separa les aigües de les rieres de Calders i de Talamanca, mereix també algun comentari. Alguns autors han proposat l'existència d'una significació simbòlica de caràcter territorial de les necròpolis altmedievals en relació als espais agrícoles vinculats a les comunitats que generen i utilitzen els cementiris²⁰⁸. Pel que fa al cas de Pertegàs, és evident l'estructuració de l'espai que s'observa en el meandre, amb uns límits orogràfics molt marcats que defineixen l'àrea immediata que es pot atribuir a l'ocupació del lloc: en el punt més alt, per on s'accediria des del sud a l'assentament²⁰⁹, es troba la necròpolis, alineada previsiblement amb el camí que passaria per la part més alta de la cresta; sense dades concloents, cal suposar que l'àrea residencial es trobaria a l'entorn del mas de Pertegàs, ja en un replà a mitja vessant; finalment, en la part més ampla del meandre, allà on la riera dibuixa una pronunciada corba, es troba, encara avui, el terreny més apte per al conreu, de fet l'únic espai on, imposat per l'orografia i més enllà dels aterraments en cotes superiors, existeix i podia haver existit un camp de dimensions relativament grans.

---

²⁰⁶ DDAA, *Catalunya Romànica*, XXIV, 418-419.

²⁰⁷ GONZÁLEZ, J.R., VÁZQUEZ, M.P., RODRÍGUEZ, J.I., "La necròpolis del Tossal de les Forques (La Sentiu de Sió, la Noguera)".

²⁰⁸ LALIENA, C.; ORTEGA, J., *Arqueología y poblamiento. La cuenca del río Martín en los siglos V-VIII*, 34-35.

²⁰⁹ Sabem que l'any 965 el lloc de Pertegàs limitava al sud "*in strada qui pergit inter terminio de Caldarios et de Talamancha*" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia*, IV. *Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 967), que devia passar pel capdamunt del Serrat del Vintró, seguint probablement el traçat que avui presenta el sender GR-3 i que justament mena vers el proper lloc de l'Estrada, ja en direcció a Navarcles.

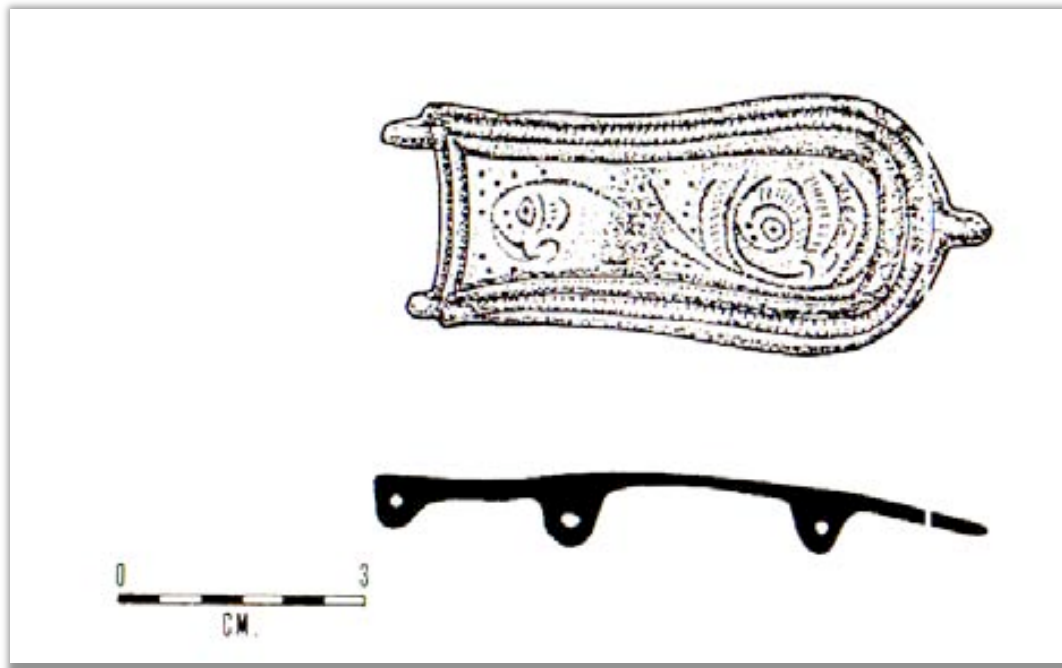
1.4.5. Annex de figures.

Figura 1: tombes de la necròpolis de les Coromines (Aguilar de Segarra, Bages).

Figura 2: tomba del Grauet (Aguilar de Segarra, Bages).

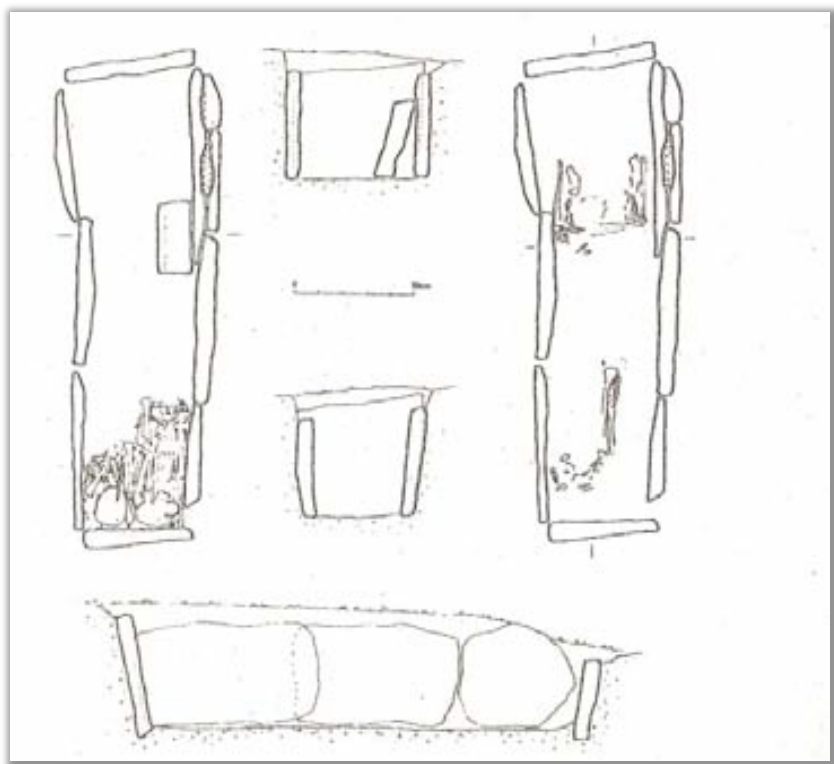
Figura 3: sivella de tipus liriforme recuperada a Salabernada (Artés, Bages) (DAURA, A.; PARDO, D.; PIÑERO, J., “Notícia sobre la troballa d’una peça de cinturó visigòtica a Salabernada (Artés, Bages)”, 443).

Figura 4: tombes en caixa de lloses de la necròpolis de Viladelleva (Callús, Bages).

Figura 5: tombes de la necròpolis dels Fossars de Bogadella (Callús/Súria, Bages).

Figura 6: planta i seccions d'una de les tombes de la necròpolis de la Païssa (Monistrol de Calders, Bages) (ROIG, A.; ROIG, J., "La necròpoli de la Païssa (Monistrol de Calders): el poblament d'època visigòtica al Bages (segles VI-VII)", 43).

Figura 7: tomba de Vilamorós (Navàs, Bages).

Figura 8: una de les tombes a la roca del Collet de les Caixes (Navàs, Bages).

Figura 9: una de les tombes a la roca del Collet de les Caixes (Navàs, Bages).

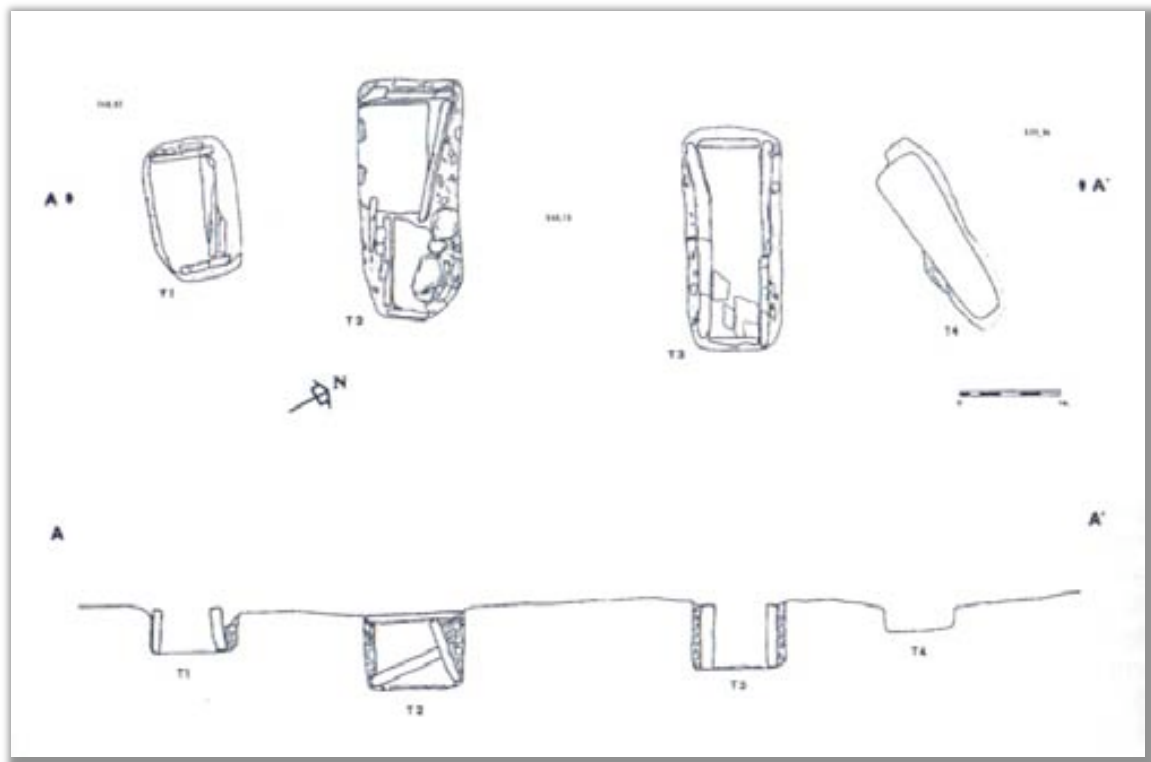
Figura 10: tombes a la roca de la necròpolis de la Vinya del Mas (Navàs, Bages).

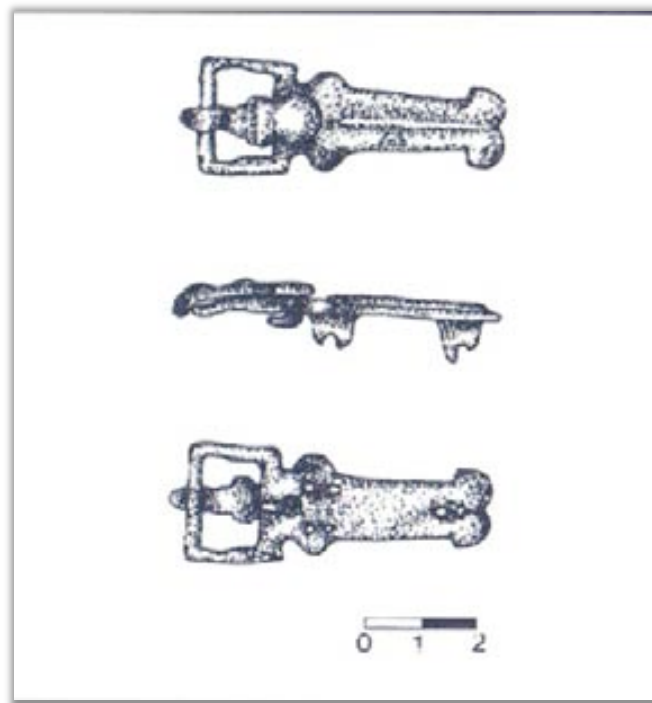
Figura 11: tombes a la roca de la necròpolis de la Vinya del Guitarra (Navàs, Bages).

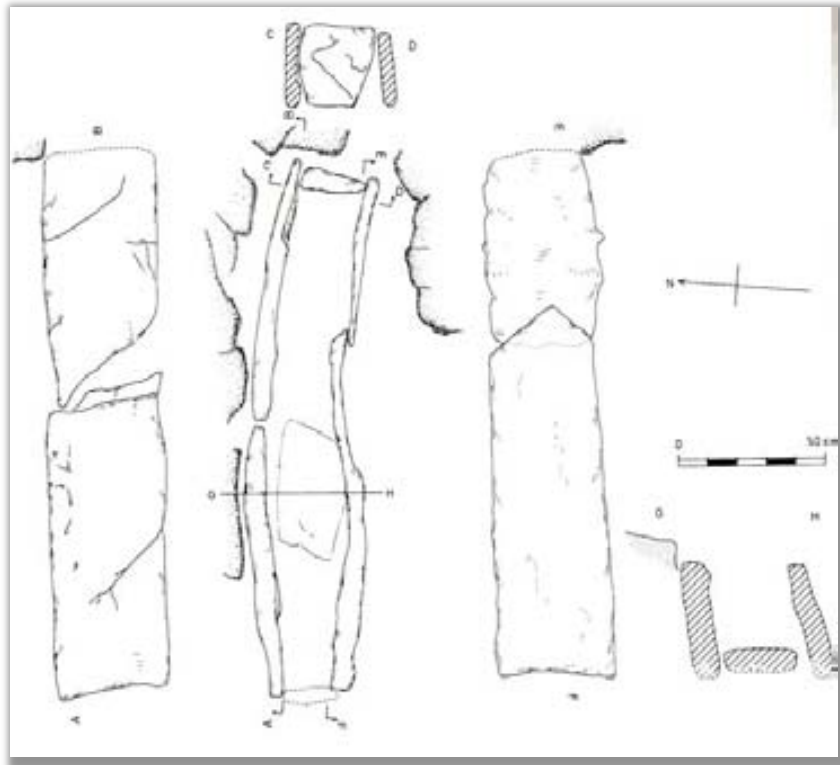
Figura 12: una de les tombes a la roca del Pla de Sant Pere (Navàs, Bages).

Figura 13: planta i secció de les tombes excavades a la necròpolis del Collet del Cargol (Sant Mateu de Bages) (SÁNCHEZ, E.; OLIVARES, D., “La intervenció arqueològica al Collet del Cargol. Estudi d’una necròpolis d’època visigoda al Bages”, 427).

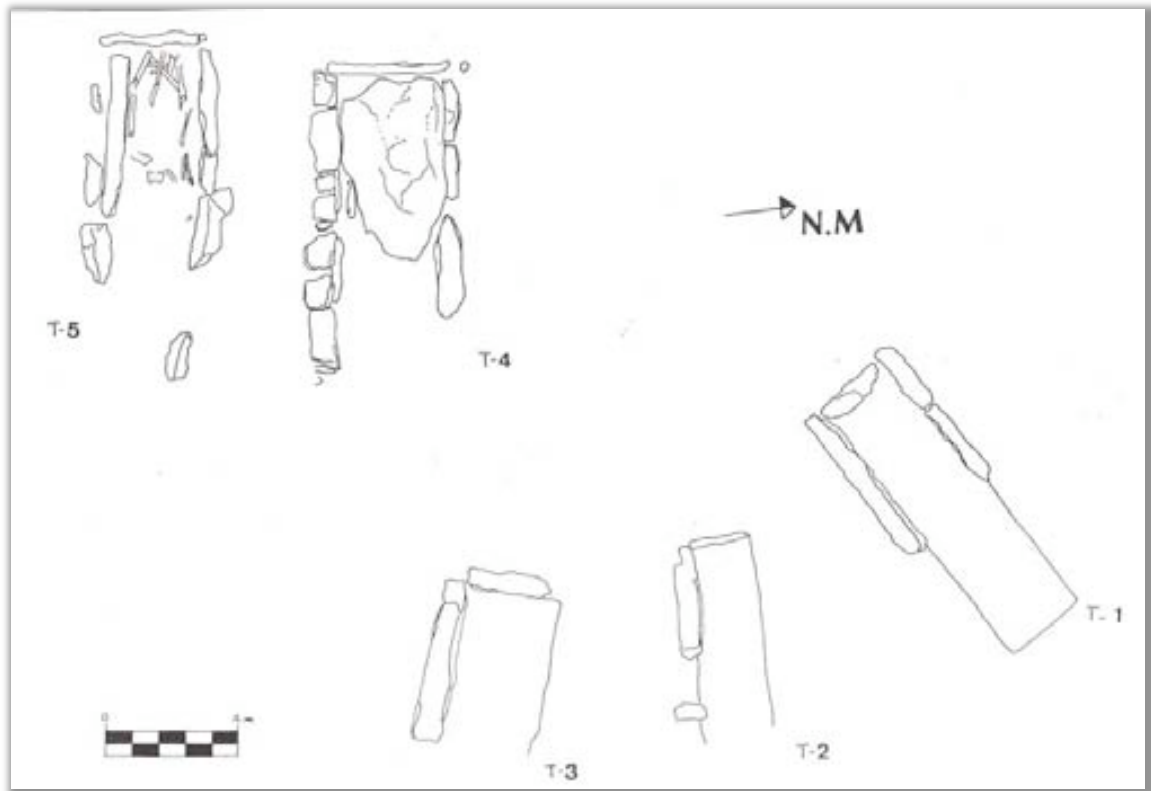
Figura 14: sivella localitzada en una de les tombes de la necròpolis del Collet del Cargol (Sant Mateu de Bages) (SÁNCHEZ, E.; OLIVARES, D., “La intervenció arqueològica al Collet del Cargol. Estudi d’una necròpolis d’època visigoda al Bages”, 429).

Figura 15: planta i secció d'una de les tombes de la necròpolis d'Albesa (Viver i Serrateix, Berguedà) (DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 529).

Figura 16: tomba de la necròpolis de Seguers (els Prats de Rei, Anoia).

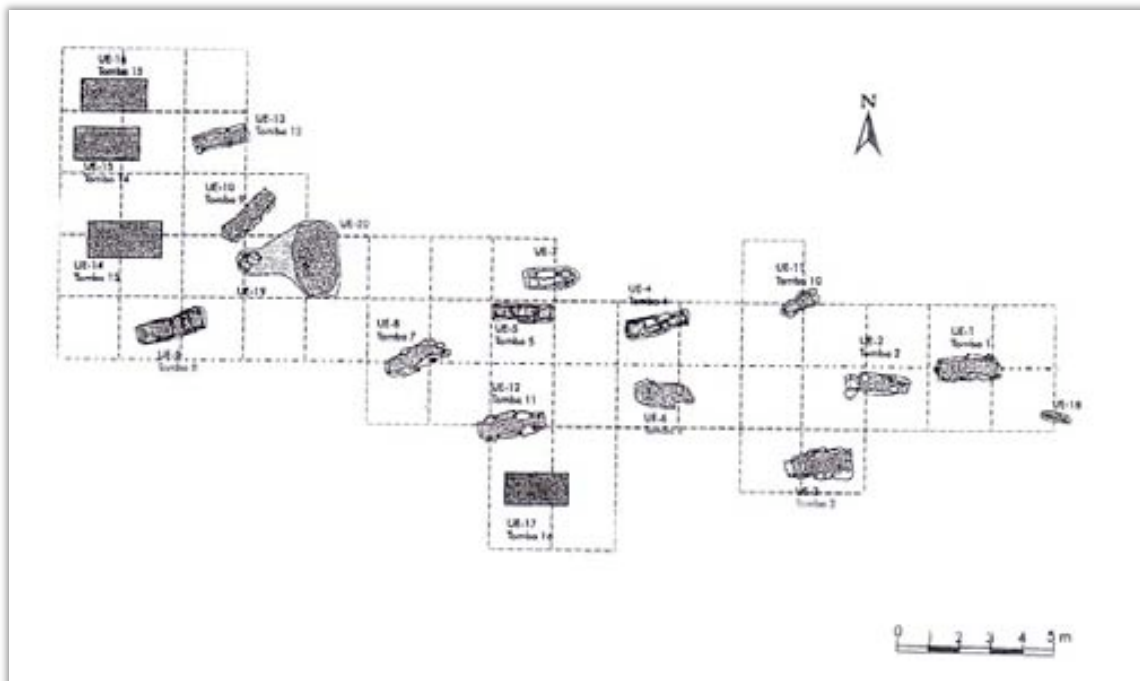
Figura 17: planta de la necròpolis de la Vinya del Tallaret (Òdena, Anoia) (SALES, J.; PEDRAZA, Ll., “La necròpolis isolada de la Vinya del Tallaret (Òdena, Anoia)”, 120).

Figura 18: planta de la necròpolis de Vilamajor (Pujalt, Anoia) (DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, 484).

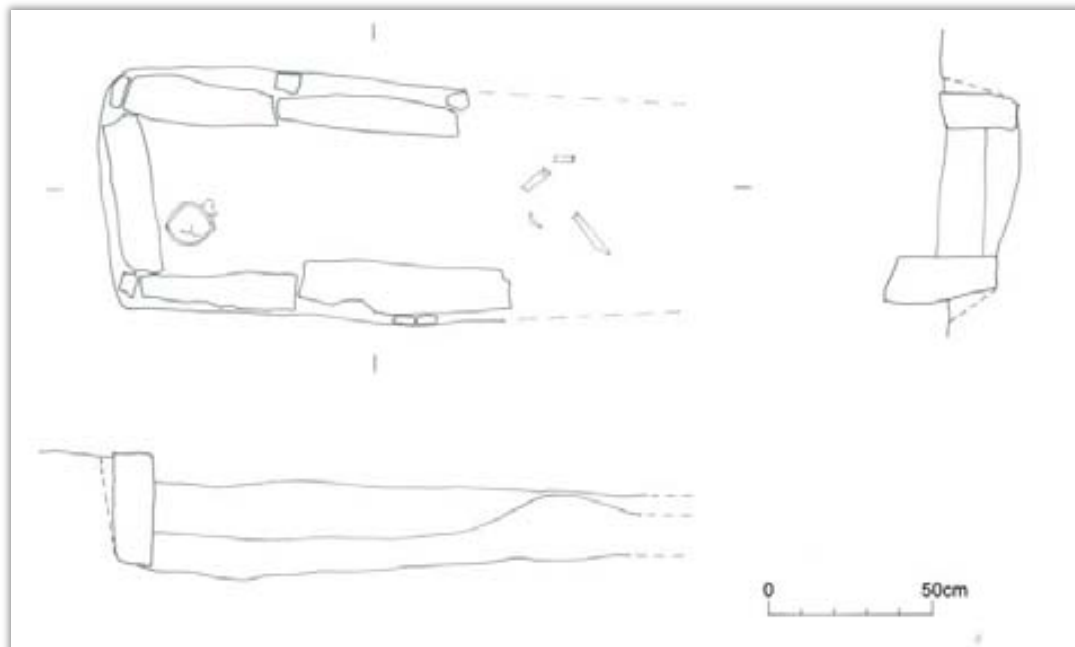
Figura 19: tombes de la necròpolis de Vilamajor (Pujalt, Anoia).

Figura 20: planta de la necròpolis del Serral (Santa Maria de Miralles, Anoia) (SALES, J.; ENRICH, J.; SERRA, J., "La necròpolis del Serral (Santa Maria de Miralles, Barcelona). Novetats sobre les necròpolis rurals durant l'antiguitat tardana", 421).

Figura 21: tomba del mas Obradors (Gaià, Bages).

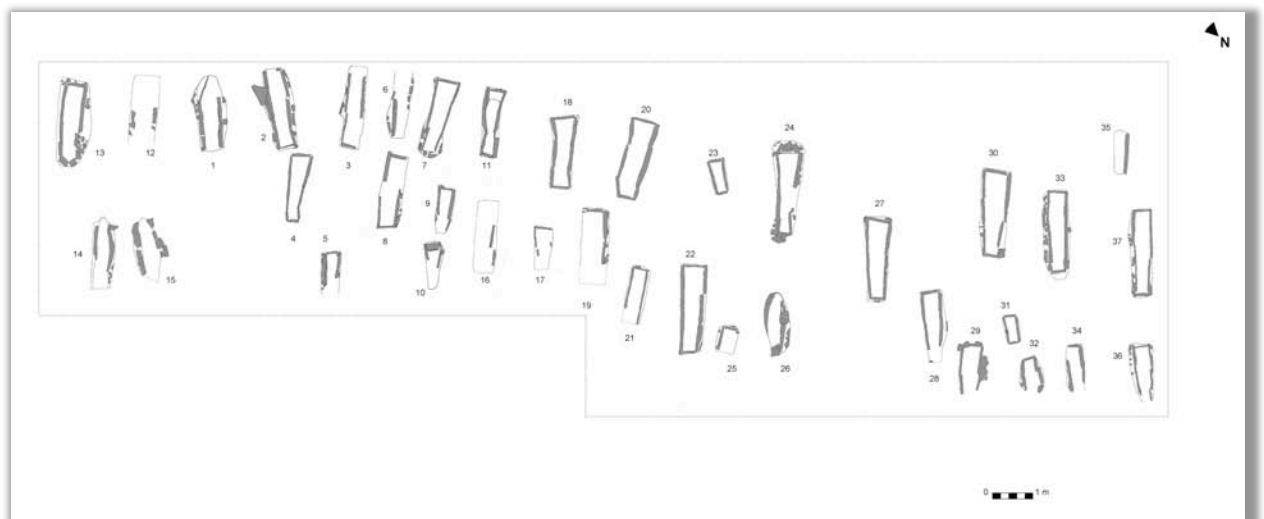

Figura 22: planta i seccions de la tomba del mas Obradors (Gaià, Bages):

Figura 23: vista des del nord de la necròpolis de Pertegàs (Calders, Bages).

Figura 24: planta general de la necròpolis de Pertegàs (Calders, Bages).

Figura 25: tomba 33 de la necròpolis de Pertegàs, amb un dipòsit secundari als peus de l'inhumat.

Figura 26: tomba 13 de la necròpolis de Pertegàs.

Figura 27: tomba 20 de Pertegàs, amb detall de l'anell localitzat i del dipòsit secundari.

Figura 28: sivella localitzada a la tomba 24 de la necròpolis de Pertegàs.

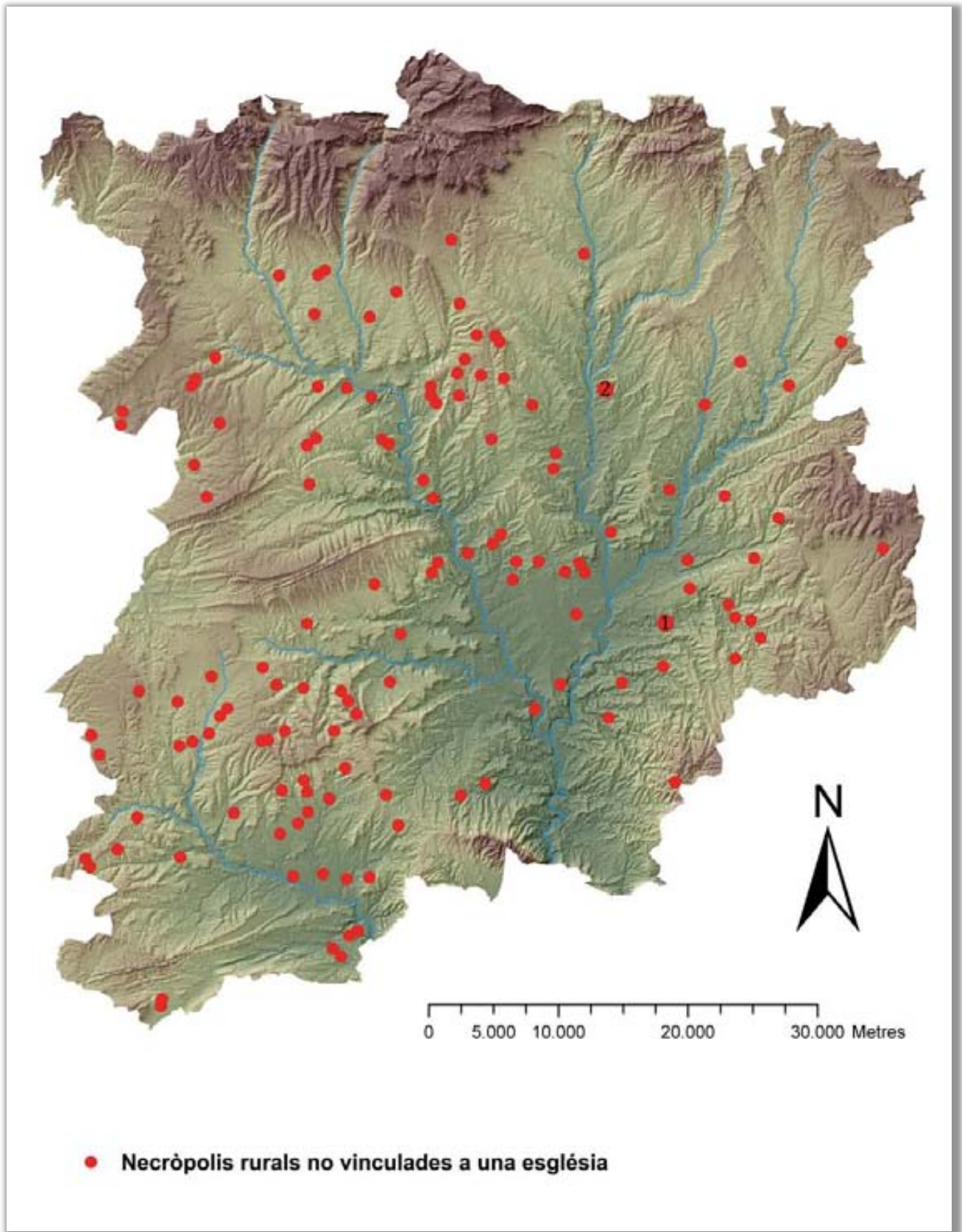
Figura 29: detall de l'anell localitzat a la tomba 20, on s'observa, a la dreta del segell, la presència d'un cordill, possiblement fruit d'una reparació.

Figura 30: gerret localitzat als peus de la tomba 37 de la necròpolis de Pertegàs.

Figura 31: detall d'alguns dels claus localitzats a la necròpolis de Pertegàs.

1- Pertegàs; 2- Tomba del Mas Obradors.

1.5. Altres jaciments.

1.5.1. Assentaments en alçada i reocupacions d'assentaments protohistòrics i antics.

La creació d'assentaments de més o menys gran entitat en alçada durant, o més aviat a partir, de l'Antiguitat Tardana és un fenomen observat arreu, per exemple, de la península ibèrica i del sud de la Gàl·lia¹. Les terres avui catalanes no en són una excepció, si bé és veritat que aquest tipus d'assentaments no ha estat detectat amb tanta freqüència com en altres zones properes. Pel que fa a la Catalunya Central, el coneixement que en tenim prové encara d'algunes notícies disperses i de troballes relativament recents que potser encara no han estat prou valorades ni treballades, encara que les primeres informacions, en alguns casos, ja van ser posades fa anys sobre la taula.

- Can Maurí (Berga, Berguedà).

Aquest jaciment es troba a uns 1.200 metres d'alçada, en un esperó rocallós envoltat per un penya-segat que sorgeix del vessant meridional de la muntanya de la Figuerassa i des del qual hom controla tota l'àrea de Berga i l'antic camí que unia aquesta ciutat amb Sant Llorenç de Morunys i la Vall de Lord. Tal i com descriuen A. del Castillo i M. Riu², el jaciment se situa en una plataforma en pendent que pot tenir uns 100 metres d'amplada per uns 500 metres de llargada de punta a punta, una superfície protegida tant naturalment com per la presència intermitent d'un mur perimetral i on, seguint encara aquells autors, s'hi observaven diversos murs bastits amb blocs lligats pràcticament en sec. Els treballs llavors executats, l'any 1961, consistiren en l'obertura d'un parell de sondejos i l'excavació parcial d'una habitació. Pel que fa als primers, s'obriren en els límits de dos murs perpendiculars a la considerada muralla septentrional. En un d'ells aparegueren diversos fragments de *tegula* i un d'una mola de molí manual, mentre que en el segon aflorà l'angle d'una habitació en la que es va poder determinar una certa estratigrafia

---

¹ CONSTANT, A., "De la civitas au castrum: genèse des centres locaux du pouvoir entre Elne et Ampurias (IVe-Xe s.); SCHNEIDER, L., "Cités, campagnes et centres locaux en Gaule narbonnaise aux premiers siècles du Moyen Age (Ve-IXe s.): une nouvelle géographie, de nouveaux liens".

² CASTILLO, A. del; RIU, M., "El poblado bergistano de Camp-Maurí".

continguda; així, en el primer mig metre de profunditat es recuperaren alguns fragments de ceràmica poc compacta, de coloració gris negrosa, mentre que el mig metre següent fins arribar a la roca mare va resultar pràcticament estèril, a l'excepció d'algun petit fragment semblant als anteriors. Per altra banda, es delimità una habitació formada per dos murs de blocs lligats amb fang formant un angle recte tancat per un altre mur curvilini que n'unia els extrems; aquí, l'excavació del seu interior determinà l'existència d'un primer nivell on es recuperaren un fragment de sivella que, segons els autors, es podia datar vers el segle IV aC, i un fragment de vora de ceràmica campaniana B, un nivell que cobria un empedrat irregular, entre el qual es localitzaren les restes d'un crani i una dent d'animal treballada, potser un amulet, i per sota del qual apareixien encara altres restes humanes remenades. Pel que fa a les característiques del material arqueològic, s'anota que en el primer nivell es trobà un nombre important de fragments de ceràmica de color gris fosc o marronosa, de pasta poc compacta, vora sortida i fons pla, juntament amb altres fragments més compactes i de pasta més fina de color gris que els excavadors atribuïren a l'època tardorromana; en el segon nivell, destaquen l'aparició d'un fragment de *tegula*, un possible fragment de campaniana A i fragments diversos de ceràmica grisa o grisa fosca, amb diverses pastes diferenciades pel grau de compactació; finalment, el darrer nivell aportà alguns escassos fragments de ceràmica grisa, grisa negrosa i marronosa.

Davant d'aquestes evidències, els autors d'aquells treballs proposaren una seqüència en l'ocupació del jaciment que aniria des de l'època ibèrica fins a la visigoda, amb una pervivència en època romana, si bé, i malgrat el títol del treball, es remarca força aquella última ocupació detectada. Anys més tard, E. Sánchez, en tractar els jaciments atribuïts a l'època ibèrica al Berguedà, i considerant residual la presència en el lloc de ceràmica campaniana, rebutjà la hipòtesi, seguida per la historiografia posterior, sobre l'existència d'un poblat ibèric a Can Maurí, atribuint pràcticament la totalitat del registre a les èpoques tardorromana i altmedieval³. El desenvolupament d'unes prospeccions relativament recents ens aporten algunes noves dades que ens poden ajudar a precisar les característiques de les diverses

---

³ SÀNCHEZ, E., "L'època ibèrica", 219-221.

ocupacions detectades en el jaciment⁴; així, la recollida d'alguns materials en superfície sembla confirmar una primera presència vers el segle II aC a partir d'algun fragment de ceràmica comuna ibèrica i d'àmfora itàlica, mentre que la reocupació altmedieval sembla desenvolupar-se durant els segles VII-VIII, amb ceràmiques de pasta grollera i cuita reduïda o òxido-reductora, amb alguna vora exvasada de llavi motllurat i bisellat i les bases planes. Seria, per altra banda, en la vessant oriental de la plataforma, on es troba l'únic accés, on es detectaria una ocupació més antiga, delatada per alguns materials atribuïbles a l'Edat del Bronze.

- Sant Pere de Madrona (Berga, Berguedà).

Davant per davant de l'anterior jaciment, també en el terme municipal de Berga, una intervenció recent a l'església de Sant Pere de Madrona, situada dalt d'un penyal penjat sobre la ciutat, ha localitzat les restes d'un possible *castellum* construït cap a finals de l'època visigoda, format per alguns murs que defineixen dues crugies que probablement s'integrarien en un conjunt més extens⁵. Sembla que la fortificació es mantindria ocupada durant el segle IX o fins principis del segle següent, com indica una segona datació absoluta⁶.

- Serrat dels Tres Hereus (Casserres/Avià, Berguedà).

Seguint la pista a aquests assentaments en alçada que, de fet, no són sinó, en molts casos, reocupacions de jaciments anteriors, especialment d'època protohistòrica, cal fer una especial menció al cas del Serrat dels Tres Hereus, un poblat iberoromà que es troba en els termes municipals de Casserres i Avià, a la comarca del Berguedà, al capdamunt de l'elevació que li dona nom, amb una alçada de 680 metres sobre el nivell del mar (figura 6). La seva part superior presenta un altiplà allargassat configurat per l'esglaonament de diverses terrasses naturals de poca

---

⁴ MARTÍ, R; CAMPRUBÍ, J., *Evolució del poblament a la Plana Central del Berguedà des de l'època baix-imperial fins l'alta edat mitjana, 1997-2001*.

⁵ FIERRO, J., "Resultats de l'excavació realitzada al *castrum* i a l'església de Sant Pere de Madrona (Berga)". La cronologia es basa en la datació per termoluminiscència (680±77) d'un fragment ceràmic trobat en un nivell fundacional, on també es localitzaren algunes restes d'àmfora africana.

⁶ En aquest cas, els resultats de l'analítica, també per termoluminiscència, van aportar una data de 881±64, fet que no permet atribuir-la amb seguretat a la conquesta comtal primerenca, de la mà del comte Guifré, ja que podria també delatar l'ocupació del lloc en ple segle IX. Cal considerar extremadament sospitosa una presumpta referència de l'any 843 al *castro Matronae*, inclosa en un precepte de Lotari que ningú ha vist (CAMPRUBÍ, J., *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat*, 119-120).

alçària que s'estreny en els seus extrems sud i nord. Des del seu cim s'obté el control visual de tot el Baix Berguedà, especialment de la vall del riu Llobregat i dels plans de Casserres i Avià, així com dels primers contraforts muntanyosos de l'Alt Berguedà. Cal situar en el segle I aC el període de màxim desenvolupament del poblat del Serrat dels Tres Hereus, en un moment en el qual l'àrea prepirinenca es trobava ja sota control romà⁷.

A banda dels treballs centrats en les restes del poblat iberoromà, que afecten la major part dels espais excavats, durant les quatre campanyes dels anys 1999-2002 es van realitzar diversos sondejos i es va delimitar una zona on fou identificada una fase posterior al poblat, que inicialment ja va ser atribuïda a un moment imprecís de l'Alta Edat Mitjana⁸. Aquesta ocupació va ser detectada principalment en l'anomenada zona 4 i en les cates 1 i 2, on apareixien nivells conservats d'aquest moment associats a algunes estructures; cal destacar, així mateix, l'existència d'una fossa (2028) excavada en els nivells iberoromans de la zona 20 i corresponent a aquesta ocupació altmedieval. A la resta de les àrees treballades, només s'ha localitzat material d'aquesta fase en superfície, sense cap estratigrafia conservada (figura 1).

En relació a les cates 1 i 2, en tots dos casos, i un cop extrets els nivells superficials i d'enderroc, apareixia un nivell d'ús de color fosc, amb presència de petits carbons i de material ceràmic altmedieval; no obstant, a part de la muralla iberoromana, l'estretor imposada pel sondeig no va permetre localitzar altres estructures construïdes i relacionables amb l'estratigrafia observada.

La fossa 2028 estava farcida per un estrat de rebliment que va proporcionar abundant material de la fase altmedieval. L'estructura estava revestida per una capa argilosa i presentava mostres de rubefacció en el seu interior, indicis que permeten interpretar-la com una possible fossa destinada a mantenir combustions controlades, potser utilitzada per a la reducció del mineral de ferro.

---

⁷ RODRIGO, E.; MARTÍN, J.; CANALS, "El poblat ibero-romà del Serrat dels Tres Hereus (Casserres): un assentament del segle I aC al Berguedà".

⁸ RODRIGO, E.; MARTÍN, J., *Memòria de l'excavació al poblat del Serrat dels Tres Hereus (Casserres), anys 2001-2002*. Aquesta ocupació medieval va ser definida i publicada finalment en un treball de col·laboració del qual ara n'extraïem la informació principal: FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTÍN, J.; RODRIGO, E., "L'ocupació de l'Alta Edat Mitjana del jaciment del Serrat dels Tres Hereus (Casserres, Berguedà)".

Ha estat, però, l'anomenada zona 4 l'àrea del jaciment on de moment s'han pogut documentar les restes més interessants de l'assentament altmedieval. En concret, aquestes estan formades per part del mur perimetral de l'ocupació anterior, reaprofitat durant aquesta fase, i altres murs de pedres lligades amb fang. Per sota de la capa superficial i d'un nivell d'enderroc, es va poder detectar un nivell d'ús on va aparèixer un conjunt important de material ceràmic, amb tres peces senceres, així com tres moles de molí manual rotatori i diversos objectes metàl·lics.

L'anàlisi d'aquests materials posa al descobert, doncs, l'existència d'un assentament altmedieval, la cronologia del qual pensem que cal situar, a partir de les característiques del seu registre arqueològic, a l'entorn del segle VIII. La seva excavació ha permès documentar diverses estructures que ens dibuixen un assentament format per possibles habitacions adossades a la muralla ibèrica, construïdes amb murs de pedra lligats amb fang. Tot i que una mínima part de la ceràmica d'aquest assentament podria tenir algun paral·lel en el material documentat en jaciments del segle VII avançat, la majoria correspondria ja a ceràmiques que es documenten plenament en el segle VIII. Així, s'aprecia una clara reducció de les vores amb encaix per a tapadora, força presents en contextos del segle VII, mentre que, per altra banda, els contextos del segle VIII, presenten, com en el cas que ens ocupa, una presència pràcticament total de vores amb un bisell molt simple (figures 2-5)⁹.

- Turó del Vilaró Vell (Olius, Solsonès).

La fase antiga d'aquest jaciment està formada per un poblat ibèric, conegut també com "poblat d'Anseresa", amb una muralla que defineix un recinte de planta ovalada dins el qual s'ubiquen diverses cases. Fora del recinte antic, però a tocar-hi pràcticament pel sud-est, es documentaren fins a vint tombes d'adults i tres d'infants en caixa de lloses (figura 7)¹⁰.

---

⁹ FOLCH, C., "La cerámica de la Alta Edad Media en Catalunya (siglos VIII-IX). El estado de la cuestión".

¹⁰ LLORENS, A., *Solsona i el Solsonès en la història de Catalunya*, 64-65. Aquest autor ja mostrava sorpresa per la presència de tombes d'aquest tipus associades a un poblat ibèric, tot i que en descartà uns orígens medievals adduint la inexistència d'una capella immediata.

- Sant Esteve d'Olius (Olius, Solsonès).

Encara en aquest mateix terme municipal del Solsonès, cal tenir en compte les dades aportades per les recents excavacions entorn de l'església de Sant Esteve d'Olius, situada en una elevació sobre el riu Cardener, un emplaçament on s'hauria establert inicialment un nucli d'època ibèrica que, aprofitant les condicions orogràfiques del lloc, s'hauria dotat d'una muralla vers mitjans del segle III aC, fortificació que, segons els autors, seria ben visible en els primers moments de l'ocupació altmedieval (figura 8)¹¹. Sobre aquest assentament previ, doncs, s'haurien instal·lat posteriorment l'església de Sant Esteve i un castell, documentats d'ençà de l'any 984¹². En relació a aquesta ocupació medieval, les excavacions han pogut constatar l'existència d'un extens camp de sitges sobreposat als també abundants dipòsits d'època ibèrica, un graner on les estructures es creen i s'amortitzen durant un període que els autors proposen situar entre els segles X i XIV, amb un punt àlgid entre els segles XII-XIII i algun cas més tardà, com delata la presència puntual d'algun fragment ceràmic decorat amb vidrat marró o en verd i manganès¹³. L'horitzó cronològic més antic dins l'ocupació medieval, en tot cas, correspondria només a dues sitges que haurien fornit tres exemplars de sitra, una d'elles amb tractament espatulat en la seva superfície, uns materials que, com els excavadors reconeixen, cal situar *grosso modo* entre els segles IX i XI (figura 9). No obstant, sorprèn la presència, en els mateixos dipòsits que les sitges, d'uns materials molt concrets corresponents a diverses olles globulars amb vores exvasades amb el llavi de tendència bisellada o quadrangular, uns trets que habitualment s'atribueixen a materials més antics dins l'alta edat mitjana (figura 10); en aquest sentit, una publicació recent sobre produccions ceràmiques altmedievales catalanes ja ha proposat, en consonància amb el que diem, una cronologia alternativa situada en els segles VII-VIII¹⁴. Caldria explicar la

---

¹¹ CHORÉN, J.; CALDUCH, N., "L'assentament ibèric de Sant Esteve d'Olius (Olius, Solsonès): intervenció a la muralla i al camí d'accés. Primera fase de l'adequació del camp de sitges fortificat del segle II aC".

¹² "Ego Durandus presbiter donator sum terra vel vinea ad domum Sancti Ste[p]hani, qui est fundatus in Olius. Et est ipsa terra et ipsa vinea in castro Olius" (LLORENS, A., "Els documents dels segles X i XI de l'Arxiu Capitular de Solsona", doc. 12).

¹³ ASENSIO, D.; CARDONA, R.; FERRER, C.; MORER, J.; POU, J., "La fase medieval del jaciment de Sant Esteve d'Olius (Olius, Solsonès). Estudi d'una agrupació de sitges d'entre els segles X-XIV dC".

¹⁴ LÓPEZ, A.; FIERRO, J.; ENRICH, J.; ENRICH, J.; SALES, J.; BELTRÁN DE HEREDIA, J., "Cerámica tardorromana y altomedieval en la provincia de Barcelona. Siglos VII-X", 43 i 62. Tot i coincidir amb el judici que endarrereix sensiblement la cronologia d'aquestes peces, observem que en el breu

presència conjunta dels dos tipus de materials potser per la pròpia dinàmica de formació dels estrats de rebliment dels dipòsits, on la deposició secundària dels fragments no comporta una cronologia unívoca per als mateixos, menys en un jaciment tan extens on les extraccions de terres per a la construcció de noves sitges sembla constant. Podria donar-se, per altra banda, que les peces no fossin tan allunyades en el temps, trobant-nos al davant d'un punt de contacte entre les tradicions ceràmiques establertes pels investigadors i que ens podria situar al davant d'una ocupació potser del segle VIII o fins i tot de bona part del IX. Destaquem, en tot cas, la seva relativa similitud amb els materials mostrats per al cas del Serrat dels Tres Hereus de Casserres, jaciment amb el que coincideix a més en la seva ubicació orogràfica protegida naturalment i el seu caràcter, en la fase altmedieval, de reocupació de fortificacions ibèriques preexistents.

En general, aquests exemples, posen de manifest, doncs, l'existència d'un fenomen que creiem important en cronologies tardoantigues i altmedievals com és la reocupació d'assentaments protohistòrics, donades les característiques orogràfiques que aquests últims oferien, amb restes d'estructures fàcilment aprofitables. Si bé no coneixem d'altres casos a la zona on aquesta seqüència quedi palesada en l'estratigrafia, alguns indicis apunten que potser es tracti d'un fenomen més recurrent del que potser ens pensem.

No obstant, i mancats de més i millors informacions arqueològiques, es fa difícil, més enllà de la simple constatació de la presència d'activitat humana, categoritzar aquests assentaments. No podem, de moment, vincular la seva existència directament a ocupacions purament de caire militar originades en ambients bèl·lics, doncs alguns materials com ara els molins manuals delaten activitats de transformació vinculades a l'agricultura; no obstant, la presència puntual, com a Casserres, de nivells d'incendi i la seva pròpia ubicació orogràfica, encimbellada i a la vegada protegida per muralles són factors que impedeixen parlar de simples assentaments pagesos. Precisament, és ben coneguda i explícita la cita cronística de l'any 798 que fa referència a l'ocupació carolíngia de possibles assentaments

---

comentari que se'n fa en aquesta publicació s'obvia la presència de les sitges, mentre que la reproducció de la làmina amb els materials inclou altres peces que els excavadors consideren, en la seva pròpia publicació, d'un horitzó més tardà.

protohistòrics (*oppida deserta*), entre ells Roda, Cardona i Casserres¹⁵. Seria suggerent relacionar aquest últim cas amb l'ocupació detectada al Serrat dels Tres Hereus, tot i que, ara per ara, aquesta identificació no passaria de ser una suposició¹⁶. En tot cas, i defugint les dates específiques aportades per la documentació i les cròniques, es tracta d'assentaments ibèrics reocupats en època altmedieval que prenen certa rellevància militar i que semblen situar-se durant un temps com a punts centrals d'un territori. Malauradament, l'arqueologia ha pogut aportar poques dades pel que fa a aquesta ocupació en el cas de Cardona, on, a causa del desenvolupament baixmedieval i modern de la fortificació, són escasses les restes ibèriques conservades, mentre que, de moment, cal considerar la Torre de la Minyona, construïda segons alguns autors vers el segle XI, l'edifici més antic identificat del primitiu castell medieval¹⁷. Més clar sembla el cas del jaciment de l'Esquerda, a Roda de Ter, identificada amb la "Roda ciutat" de cròniques i documents, on l'assentament estrictament altmedieval, poc conegut encara arqueològicament, sembla buscar recer rere la potent muralla ibèrica¹⁸. Finalment, sense documentació explícita fins al segle X, el cas penedesenc d'Olèrdola, amb la seva gran muralla d'època romana republicana, és paradigmàtic dins aquest grup de jaciments; amb una ocupació medieval que arqueològicament, de moment, podem situar pel cap baix en el mateix segle X, alguns indicis semblen apuntar vers cronologies més antigues d'una ocupació prèvia a la conquesta comtal de la que en desconeixem totalment les seves característiques, amb materials molt similars, per cert, als detectats al Serrat dels Tres Hereus i a Sant Esteve d'Olius¹⁹.

Per la seva banda, a les comarques gironines és excepcional i ben conegut, tot i que excavat molt parcialment, el *castrum* de Puig Rom, un nucli protegit per fortes muralles situat al capdamunt d'un cim abocat al Golf de Roses, amb una cronologia de funcionament que se situa al voltant del segle VII, arribant fins a inicis del segle

---

¹⁵ ABADAL, R d', *Catalunya Carolíngia I-1. El domini carolingi a Catalunya*, 89.

¹⁶ CAMPRUBÍ, J., *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat*, 113.

¹⁷ VILA, J.M.; ARCOS, R., "La Torre de la Minyona del castell de Cardona, evolució i transformació (segles XI-XX)".

¹⁸ OLLICH, I., "Roda: L'Esquerda. La ciutat carolíngia". Veure igualment l'apartat 2.5. d'aquest treball.

¹⁹ MOLIST, N., BOSCH, J.M.; MESTRES, J.; SENABRE, M.R., "Estat de la recerca i problemes d'interpretació del conjunt històric d'Olèrdola (Olèrdola, Alt Penedès)"; BATET, C., *El castell termenat d'Olèrdola*; GIBERT, J., "La integració a al-Andalus dels territoris a ponent del Llobregat", 63-72; GIBERT, J., "Els inicis de l'Edat Mitjana (segles VIII-X) al Penedès i al Baix Llobregat: una aproximació arqueològica", 77-78.

següent²⁰. Sobre la mateixa ciutat de Girona, a la muntanya de Sant Julià de Ramis, ha estat excavat en els darrers anys un establiment militar de dimensions considerables, la construcció inicial del qual es pot situar vers finals del segle IV o inicis del segle següent, arribant, amb reformes importants, fins a inicis del segle VIII²¹. Aquest darrer podria relacionar-se directament amb altres fortificacions properes d'origen baiximperial o tardoantic, com la que controla el pas dels Pirineus pel lloc de les Cluses, documentat així (*castrum quod vocatur Clausuras*) en el relat de la rebel·lió de Paulus contra Wamba dels anys 672-673, quan també apareixen altres fortificacions pirinenques com Colliure, Llívia o Ultrera (*castraque Pirineica, quae vocantur Caucoliberi, Vulturaria et castrum Libiae*)²². Probablement vinculat als esmentats *castra* pirinencs, el jaciment del Roc d'Enclar, a Andorra, presenta, entre les seves diverses ocupacions diacròniques, una adequació de l'atiplà encimbellat on es troba amb l'objectiu de fortificar el lloc. Així, es documenta de manera fragmentària una muralla perimetral amb algunes torres de flanc de planta quadrada que el caracteritzen com un *castellum*, per al qual es proposa una funció originària, entre la meitat del segle IV i la meitat del segle V, de vigilància del pas de la vall d'Andorra i una posterior reconversió en centre administratiu del poder²³. Situant-nos en el Prepirineu lleidatà, el jaciment dels Altimiris, en curs d'excavació, s'ubica en un esperó de difícil accés molt a prop del congost de Mont-rebei, al Montsec. L'assentament presenta diversos elements com són una torre de planta rectangular, una església i diverses cabanes, formant un conjunt per al qual es proposa una cronologia àmplia entre els segles VI i IX. En l'extrem oposat del Montsec d'Ares, en aquest cas sobre la Noguera Pallaresa, el jaciment de Sant Martí de les Tombetes presenta paral·lels considerables amb l'exemple anterior, si bé mereix ser destacada una excepcional necròpolis de tombes picades a la roca de bona factura²⁴.

Pel que fa a la qüestió concreta de la reocupació d'assentaments fortificats protohistòrics o ibèrics, treballs arqueològics recents van desvelant mica en mica

---

²⁰ PALOL, P. de, *El castrum del Puig de les Muralles de Puig Rom (Roses, Alt Empordà)*.

²¹ BURCH, J.; GARCIA, G.; NOLLA, J.M.; PALAHÍ, LL.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; VIVÓ, D.; MIQUEL, I., *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis, 2. El castellum*.

²² CONSTANT, A., "De la civitas au castrum: genèse des centres locaux du pouvoir entre Elne et Ampurias (IVe-Xe s.)", 49-53.

²³ DDAA, *Roc d'Enclar. Transformacions d'un espai dominant (segles IV-XIX)*, 98-109.

²⁴ SANCHO, M., "Aldeas tardoantiguas y aldeas altomedievales en la sierra del Montsec (Prepirineo leridano): hábitat y territorio".

l'existència de casos diversos que cada cop permeten obtenir una perspectiva més àmplia. Tot i que les notícies publicades siguin encara molt limitades, sembla afegir-se al grup el jaciment del Turó de Ca n'Oliver, a Cerdanyola del Vallès, emplaçament que caldria identificar amb l'aparició a les fonts textuals d'un "castello" i on s'han pogut documentar diverses estructures pertanyents a una ocupació altmedieval a recer de les muralles ibèriques, entre elles una cabana i diversos retalls i sitges²⁵.

En tot cas, però, cal observar que aquests assentaments en alçada tenen orígens i evolucions diverses, on hi trobem fortificacions militars assentades sobre vies principals, vinculades segurament a l'exèrcit públic baiximperial i d'època visigoda²⁶, al costat d'ocupacions encara no ben definides en quant a la seva funcionalitat i filiació.

De fet, en terres castellanques i lusitanes, on aquest tipus d'assentaments són relativament abundants, es proposa obertament la seva correspondència amb nuclis de poder vinculats a les aristocràcies tardoantigues i altmedievals, en una argumentació on justament la presència de moneda es considera un factor clau en aquest reconeixement, ja que s'atorga a aquestes elits un paper fonamental en la relació amb l'estat i el seu entramat fiscal²⁷. A la Catalunya Central, ara per ara només podem aportar el cas del Puig Cardener de Manresa, on durant les excavacions de principis del segle XX fou trobada, en paral·lel a l'aparició de la necròpolis tardorromana, una moneda de coure atribuïble a l'emperador Constant (337-350), avui perduda. L'escassetat, però, d'aquest registre en terres de la Catalunya Central ens porta a considerar l'aparició del fenomen en altres àrees properes.

En el cas del Penedès, per exemple, es constata la troballa significativa de monedes baiximperials en assentaments protohistòrics i ibèrics de certa importància. Es tracta d'un registre molt limitat que en cap cas, de moment, es pot associar a l'existència d'estructures o nivells coetanis. Així, en les darreres excavacions del sector proper a la muralla d'Olèrdola han estat localitzades tres monedes del segle IV associades a contextos arqueològics altmedievals, presentant totes un fort

---

²⁵ FRANCÈS, J.; ARGELAGUÉS, M.; GUÀRDIA, M.; MAJÓ, T., "L'ocupació altmedieval al Turó de Ca n'Oliver, Cerdanyola del Vallès (Vallès Occidental)".

²⁶ MARTÍ, R., "La defensa del territori durant la transició medieval", 90-94.

²⁷ MARTÍN, I., "Tremisses y potentes en el nordeste de Lusitania (siglos VI-VII)".

desgast a causa probablement d'un temps dilatat de circulació²⁸, a les quals cal afegir encara notícies anteriors que refereixen la troballa de tres bronzes més del mateix moment²⁹. Com s'apuntava, a Olèrdola no s'han detectat, fins al moment, restes estructurals pertanyents al període que va entre l'abandonament de l'assentament republicà, vers el darrer quart del segle I aC, i l'ocupació comtal del segle X³⁰, més enllà d'algunes poques ceràmiques altimperials i del conjunt numismàtic baiximperial al·ludit. En tot cas, els investigadors d'aquest jaciment es mantenen oberts a la possibilitat de que Olèrdola constituís algun tipus d'assentament en alçada durant els períodes tardoantic i altmedieval³¹.

En el poblat ibèric del Pujol d'en Figueres, cim prominent que s'alça sobre la plana davant del castell de Subirats, s'han localitzat diverses monedes ibèriques, romanes altimperials i modernes, a banda de les quals cal destacar un petit conjunt homogeni cronològicament format per una moneda de *Crispus* (317-326), una de Constantí I (306-327) i una d'Honori (395-423)³². Com en el cas d'Olèrdola, la seqüència cronològica fa un salt considerable entre mitjans del segle I i l'època constantiniana, de manera que no sembla que els diversos jaciments mostrin una continuïtat d'ocupació, la qual, pel que fa a l'època romana, es concentra a partir del segle IV³³.

També a les comarques gironines es detecta puntualment el mateix fenomen, on cal destacar la localització de quatre monedes dels emperadors Constantí i Constanci II, datades entre els anys 330 i 364 dC i atribuïbles a la seca de Constantinoble, trobades dins un dels murs del castell de Torcafelló, a Maçanet de la Selva, emplaçament on també es registra una ocupació de finals d'època

---

²⁸ Un *nummus* il·legible d'entre 335-341, un AE3 de Constanci Gal o Julià II (351-361) i un AE2 de Magne Màxim d'entre 383-387 (CAMPO, M., "Les troballes monetàries al sector 01", 407-410).

²⁹ Constanci II (350-361), Teodosi (379-395) i Honori (395-423) (FERRER, A., "El castro antiguo de San Miguel de Olèrdola", 64).

³⁰ MOLIST, N., "Testimonis d'ocupacions durant l'alt i baix imperi (segles I-V dC)", 283.

³¹ BOSCH, J.M.; MESTRES, J.; MOLIST, N.; SENABRE, M.R.; SOCÍAS, J., "Olèrdola. El procés d'urbanització feudal: un possible exemple de continuïtat d'un lloc antic (segles VIII-IX)"; MOLIST, N., BOSCH, J.M.; MESTRES, J.; SENABRE, M.R., "Estat de la recerca i problemes d'interpretació del conjunt històric d'Olèrdola (Olèrdola, Alt Penedès)", 236-238. Caldrà, igualment, estar atents a la propera publicació dels resultats de les intervencions recents en l'àmbit de l'església de Sant Miquel.

³² MATEU, F., "Hallazgos monetarios (XXVII)", 67; JÀRREGA, R., "L'Antiguitat Tardana a les comarques de l'Alt Penedès, Baix Penedès i el Garraf. Estat actual dels coneixements", 399.

³³ Per la nostra banda, la prospecció desenvolupada en l'entorn del cim del pujol només ha permès recollir, com altrament podia esperar-se, materials vinculats a l'ocupació protohistòrica i ibèrica del turó (FOLCH, C.; GIBERT, J., *Memòria de les prospeccions a la conca mitjana del riu Anoia, anys 2006-2007*, 31-33).

ibèrica³⁴.

Per a la correcta comprensió d'aquest fenomen cal tenir en compte que durant els segles V i VI les monedes encunyades en el segle IV o inicis del segle següent, moment en què s'estroneja l'emissió habitual de nou numerari, tenen un paper actiu en l'economia del període, tal i com també succeeix amb les successives imitacions posteriors que s'han pogut identificar darrerament³⁵. En aquest sentit, aquestes monedes no tenen perquè presentar una correspondència cronològica estricta entre la data d'emissió vinculada a l'emperador de torn, habitualment pertanyent a les dinasties constantiniana o teodosiana, i el seu període d'ús, que pot ser força més dilatat, com ho demostra la presència recurrent de numerari del segle IV en contextos arqueològics formats molt posteriorment. Un exemple paradigmàtic, encara que llunyà, l'ofereix el jaciment del Tolmo de Minateda, a Albacete, on sobre les restes pràcticament abandonades d'una ciutat romana es constitueix un nou nucli urbà en època visigoda que s'abandonarà vers finals del segle IX; les monedes més ben representades de tot el conjunt pertanyen al segle IV, moment en què, de forma paradoxal, el jaciment sembla gairebé desert, trobant-se les esmentades monedes de forma abundant en contextos arqueològics del segle VIII i arribant encara al segle següent³⁶.

1.5.2. Ocupació de coves i cavitats.

Un altre tipus de jaciment que es detecta en aquestes cronologies i que s'aparta del model majoritari d'establiments agrícoles és l'ocupació de coves i abrics, un fenomen que es troba arreu i que encara no ha estat degudament explicat. La presència de nivells arqueològics amb materials tardoantics i altmedievals en aquests refugis naturals, superposats sovint a nivells de cronologia prehistòrica

---

³⁴ LLINÀS, J.; MANZANO, S.; RAMÍREZ, A., "Món ibèric i romanització al terme de Maçanet de la Selva. Estat de la qüestió", 144. Agraïm aquesta informació a Cristian Folch.

³⁵ MAROT, T., "Aproximación a la circulación monetaria en la Península Ibérica y las Islas Baleares durante los siglos V y VI: la incidencia de las emisiones vándalas y bizantinas".

³⁶ DOMÉNECH, C.; GUTIÉRREZ, S., "Viejas y nuevas monedas en la ciudad emiral de *Madīnat Iyyuh* (El Tolmo de Minateda, Hellín, Albacete)", 364-369.

diversa, ha estat constatada en jaciments ben coneguts i que abracen tota la geografia catalana i peninsular³⁷.

Precisament prop de Berga, a la muntanya de Queralt, en el lloc conegut com la Canal dels Avellaners, fou excavada de forma discontinua entre els anys 1962 i 1969 una esquadra oberta en la roca calcària que permeté individualitzar fins a dotze nivells corresponents a diferents etapes cronològiques que anaven des del Neolític fins a l'Edat Mitjana³⁸. Entre aquests, convé destacar l'anomenat "estrat II", constituït per pedres, terra i cendres, elements que delataven una formació propiciada per un ús continuat de l'espai; pel que fa als materials, i a banda d'una petita làmina de bronze fragmentada, cal destacar la presència de fragments ceràmics de superfície rugosa i coloracions que abracen des del marró al gris fosc corresponents majoritàriament a olles de base plana, als que cal afegir alguns fragments de sigil·lada clara indeterminada i un bol carenat o cassola de ceràmica grisa de pasta fina i compacta que presenta decoració formada per un meandre incís prop de la vora i unes petites incisions ovalades al centre, una peça que podria correspondre a una imitació d'una sigil·lada gèl·lica tardana³⁹; es tracta, doncs, d'uns materials que porten els excavadors a considerar tardorromana la cronologia del nivell (figura 11). Per sobre d'aquest, i considerat el nivell més modern del jaciment, es troba l'anomenat "estrat I", el més pobre del jaciment pel que fa als materials, que es redueixen a diversos fragments informes de ceràmica grisa a torn sense decoració i que només permeten apuntar una cronologia dins l'Edat Mitjana.

En el terme mateix de Berga, cal encara afegir el jaciment de la cova de Roca Roja, on, per sobre de nivells prehistòrics i d'època ibèrica, es documentà ceràmica romana, entre la que cal destacar un fragment de sigil·lada africana D datable al segle VI⁴⁰.

---

³⁷ GUTIÉRREZ, J.A., "Poderes locales y cultura material en el área ástur-cántabra (ss. VI-VII)", 193-198.

³⁸ CARRERAS, J., "La Canal dels Avellaners", 67 i 70.

³⁹ DAURA, A.; PARDO, D.; SÀNCHEZ, E., "Una aportació al coneixement cronològic de la ceràmica grisa a Catalunya", 437-440.

⁴⁰ DAURA, A.; PARDO, D., "Restes romanes baix-imperials a la conca mitjana-alta del riu Llobregat (noves dades per a un panorama poc conegut)", 45.

Aquest fenomen, lluny de ser puntual, presenta paral·lels significatius en àrees properes. Així, trobem al Penedès un cas rellevant al Fondal de Valldeïllós⁴¹, al terme de Mediona, on en diverses cavitats properes entre elles s'hi localitzaren algunes peces senceres de ceràmica sigil·lada gèl·lica tardana (DSP) de coccio reductora, un lot de sis monedes de bronze datades entre el darrer quart del segle IV i el primer del segle següent, una ampolla sencera de vidre, una cullereta de bronze i un botó del mateix material, possiblement pertanyent a uns arreus o guarniments d'una cavalcadura, una petita clau de bronze d'una arqueta, dos esquellots i uns cremalls de ferro i restes de quatre àmfores també de cronologia tardana. El conjunt de Mediona no és, però, l'únic exemple d'aquestes característiques trobat a l'Alt Penedès, doncs cal afegir-hi encara la localització d'un bol sencer de DSP en coccio reductora a la Cova de la Font del Molinot, a Pontons, situable cronològicament vers la primera meitat del segle V⁴².

Al massís del Garraf cal destacar el cas de la Cova de Can Sadurní, a Begues, on s'han localitzat diverses peces pertanyents a models de DSP barrejades amb materials d'època íberorromana⁴³. L'ocupació de la cova, potser puntual, es documenta també durant l'alta edat mitjana, si fem cas de l'aparició d'un *dirham* del segle VIII, residu probablement d'una ocultació més important. Així mateix, les troballes d'aquest tipus també es poden fer extensives a l'àrea del Vallès, on destaca un conjunt format per cinc bols i un plat de DSP trobat a la Cova de Guanta, a Sentmenat⁴⁴. Per altra banda, el fenomen es detecta amb regularitat també en les àrees muntanyoses del Pirineu i el Prepirineu. Així, només a la vall del riu Llierca, a la comarca de la Garrotxa, es troben ocupacions d'aquesta mena als jaciments de la Cova 120, la cova dels Ermitons i la Bauma del Serrat del Pont, tots ells amb restes ceràmiques que arriben com a poc al segle VI⁴⁵. Per l'abundància de materials

---

⁴¹ COLL, J.M.; MOLINA, J.A.; ROIG, J., "El Fondal de Valldeïllós (Mediona, Alt Penedès): un nucli eremític-cultural en cova del s.V".

⁴² BACARIA, A., "Ceràmiques paleocristianes (dérivées-des-sigillées-paléochrétiennes) del Penedès", 218-220.

⁴³ Apareixen en un nivell on s'acompanyen de monedes ibèriques de *Kese*, de la segona meitat del segle II aC, i on s'ha obtingut una datació radiocarbònica a cavall entre els segles II i I aC, fets que inicialment feren dubtar sobre la seva adscripció cronològica (BLASCO, A.; EDO, M.; MILLAN, M.; BLANCH, A., "La cova de Can Sadurní, una cruïlla de camins", 15-19; EDO, M.; MILLAN, M.; BLASCO, A.; BLANCH, A., "Cova de Can Sadurní, Begues").

⁴⁴ BACARIA, A., "Ceràmiques paleocristianes (DSP) del Museu de Palau de Plegamans (Vallès Occidental)", 79-84.

⁴⁵ ALCALDE, G.; MOLIST, M.; TOLEDO, A., *Procés d'ocupació de la Bauma del Serrat del Pont (La Garrotxa) a partir del 1450 a.C.*, 31-32.

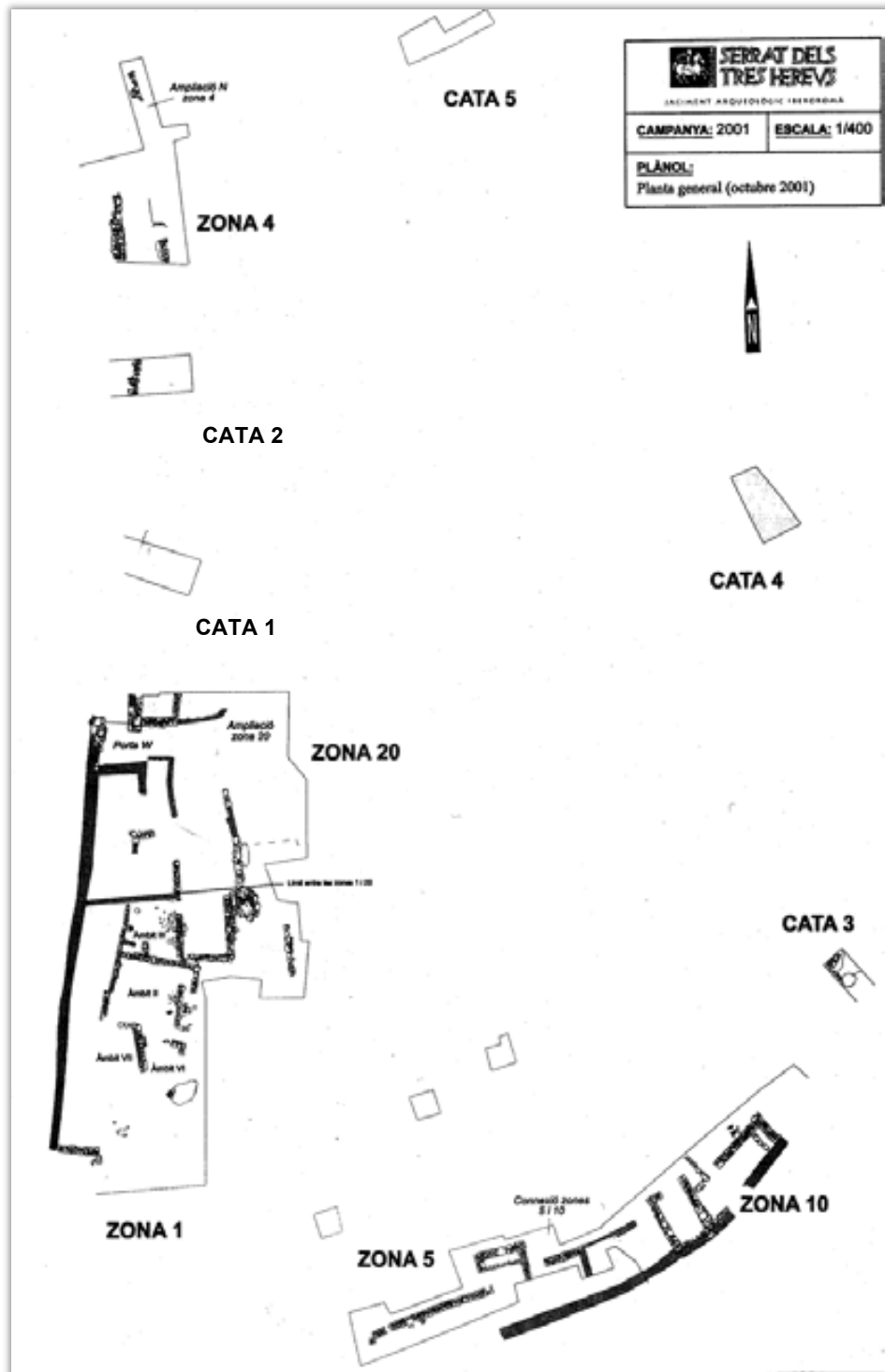
d'aquesta època, cal també destacar el cas de la Cova Colomera, a Sant Esteve de la Sarga, al Pallars Jussà, on l'obertura d'algunes rases clandestines i alguns sondejos reglats, així com la simple recollida de materials superficials, han palesat una ocupació clara en època tardorromana, amb un gran nombre de peces ceràmiques corresponents a sigil·lades gà·liques tardanes grises i ataronjades, hispàniques i africanes tardanes, així com un exemplar d'àmfora oriental, unes peces que s'acompanyen de contenidors i vasos de vidre coetanis i diversos estris metàl·lics⁴⁶.

---

⁴⁶ PADRÓ, J.; DE LA VEGA, J., "Treballs arqueològics a la Cova Colomera o de les Gralles (Sant Esteve de la Sarga – Mur, Pallars Jussà)".

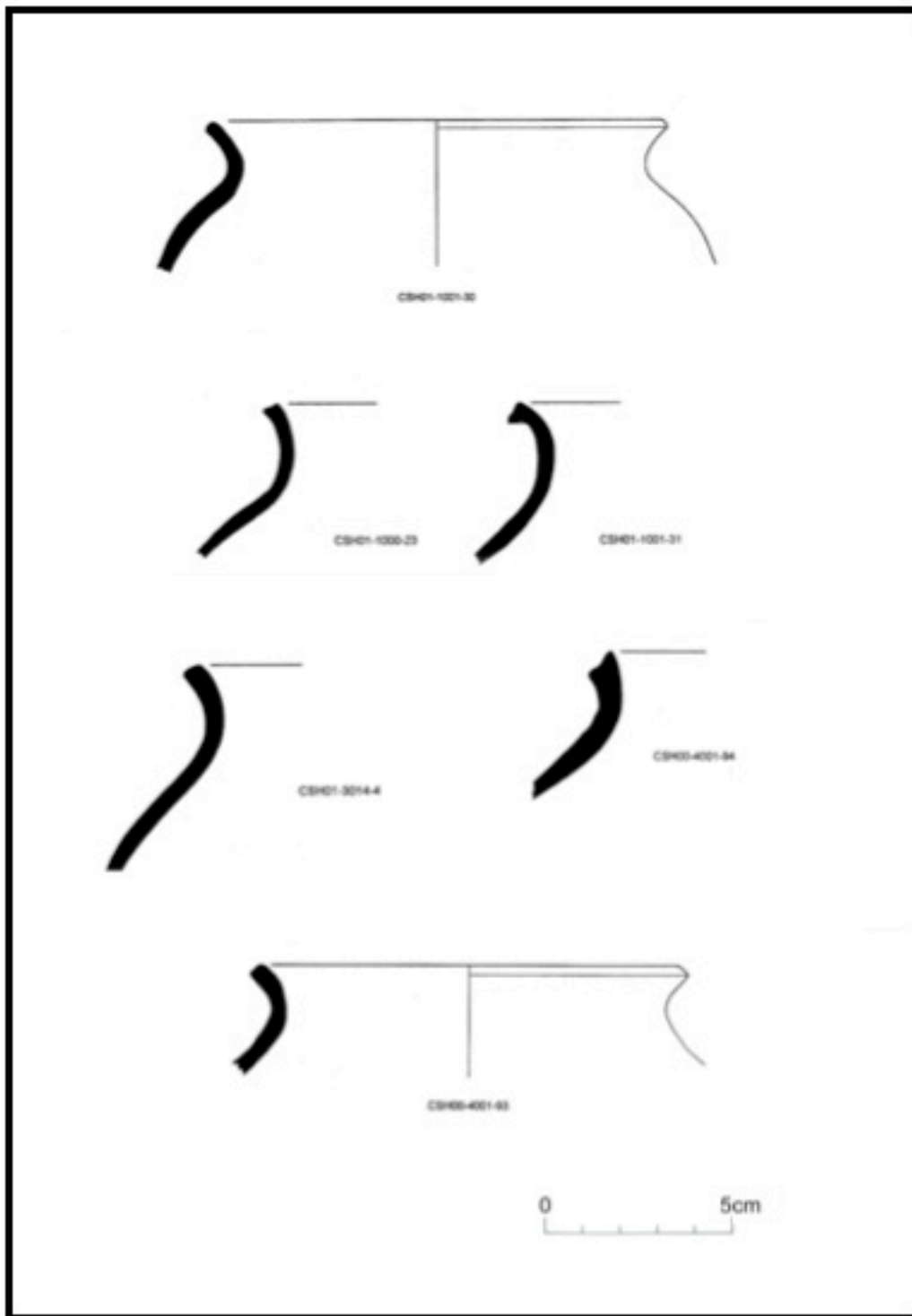

1.5.3. Annex de figures

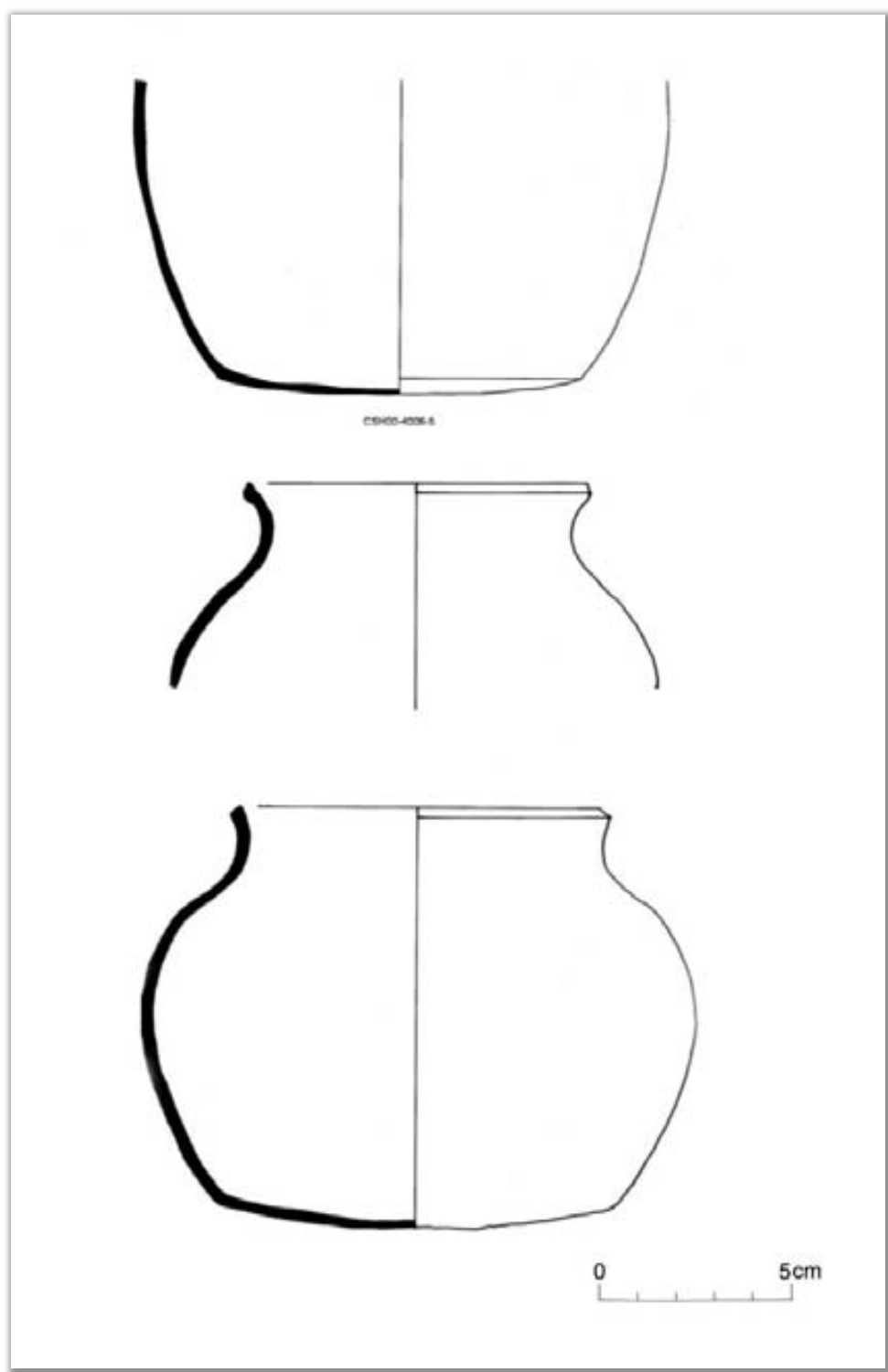

Figura 1: planta general del jaciment del Serrat dels Tres Hereus (Casserres, Berguedà) (FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTÍN, J.; RODRIGO, E., “L’ocupació de l’Alta Edat Mitjana del jaciment del Serrat dels Tres Hereus (Casserres, Berguedà)”, 754).

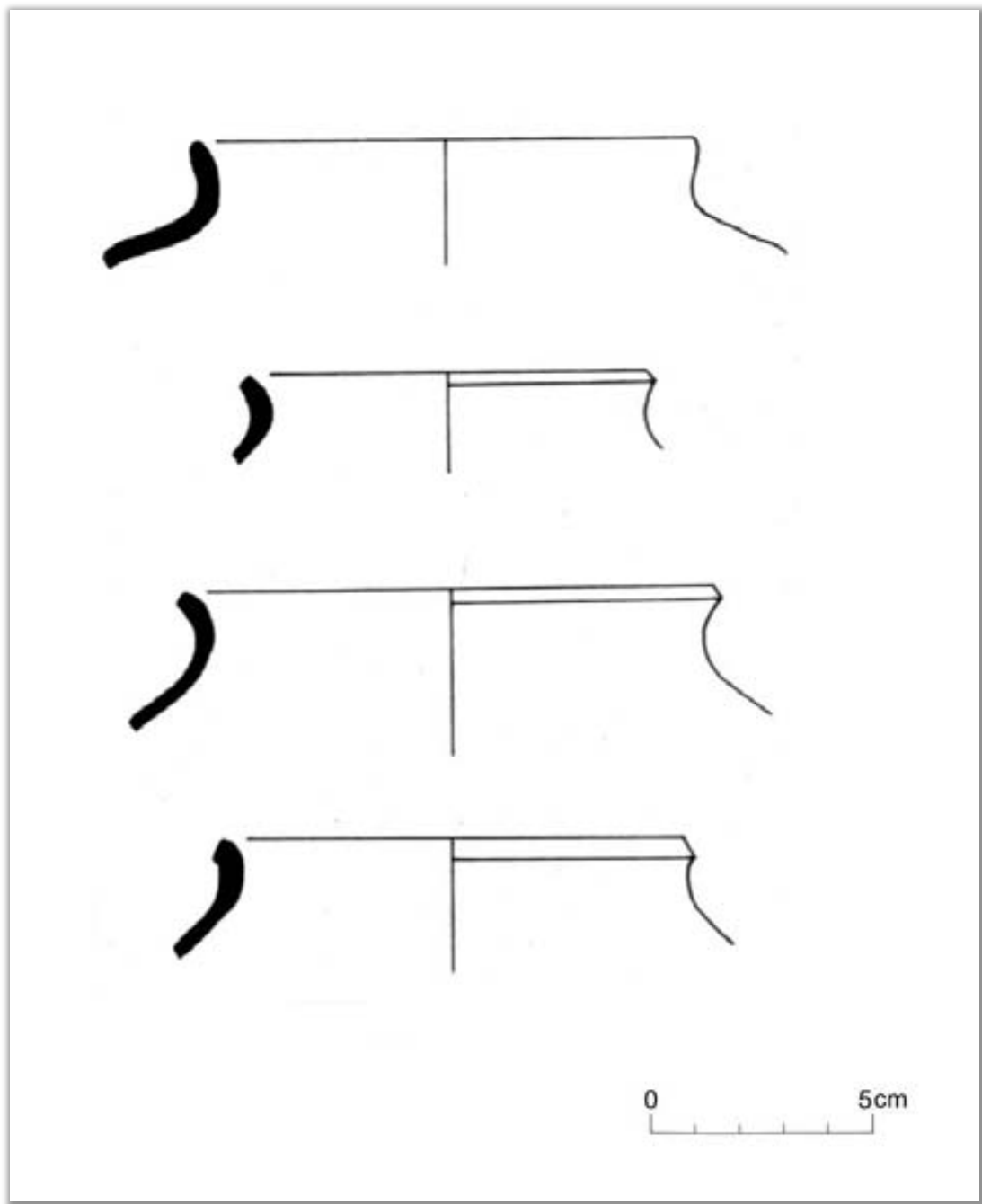

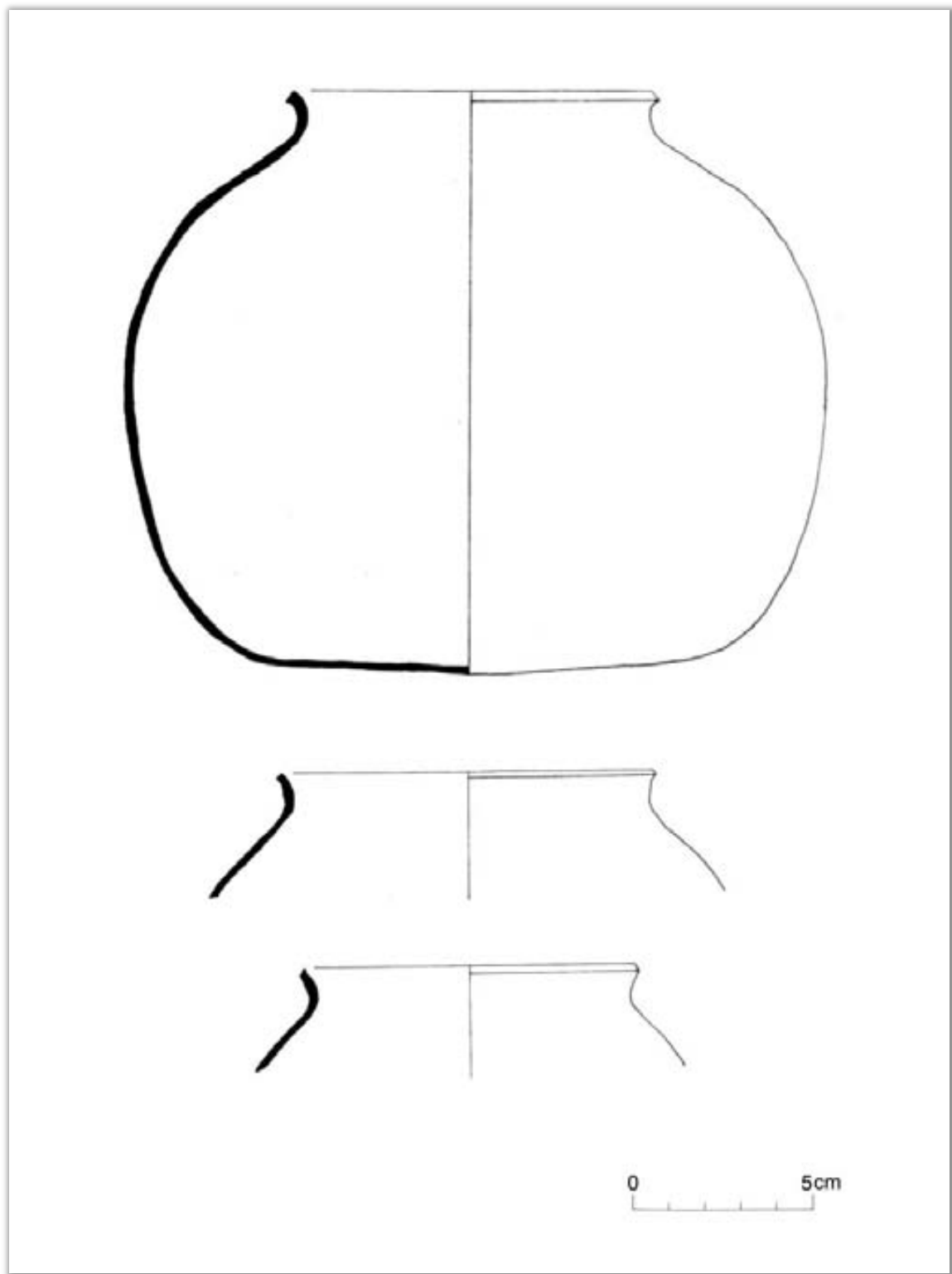
Figura 2: ceràmica de l'ocupació altmedieval del jaciment del Serrat dels Tres Hereus (Casserres, Berguedà) (FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTÍN, J.; RODRIGO, E., "L'ocupació de l'Alta Edat Mitjana del jaciment del Serrat dels Tres Hereus (Casserres, Berguedà)", 755).

Figura 3: ceràmica de l'ocupació altmedieval del jaciment del Serrat dels Tres Hereus (Casserres, Berguedà) (FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTÍN, J.; RODRIGO, E., "L'ocupació de l'Alta Edat Mitjana del jaciment del Serrat dels Tres Hereus (Casserres, Berguedà)", 755).

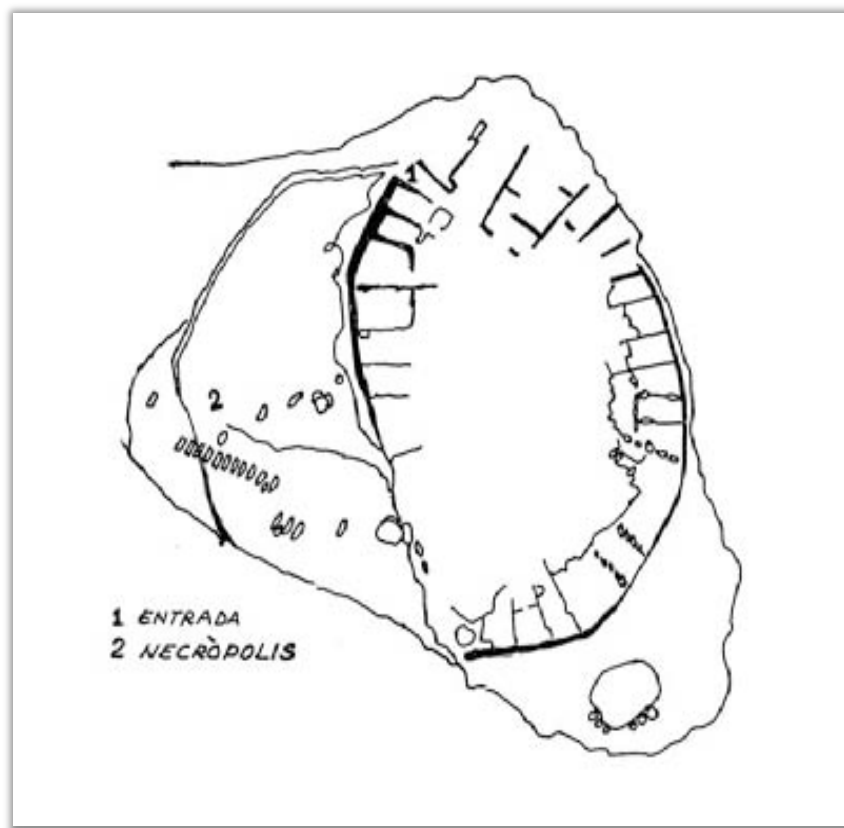
Figura 4: ceràmica de l'ocupació altmedieval del jaciment del Serrat dels Tres Hereus (Casserres, Berguedà) (FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTÍN, J.; RODRIGO, E., "L'ocupació de l'Alta Edat Mitjana del jaciment del Serrat dels Tres Hereus (Casserres, Berguedà)", 756).

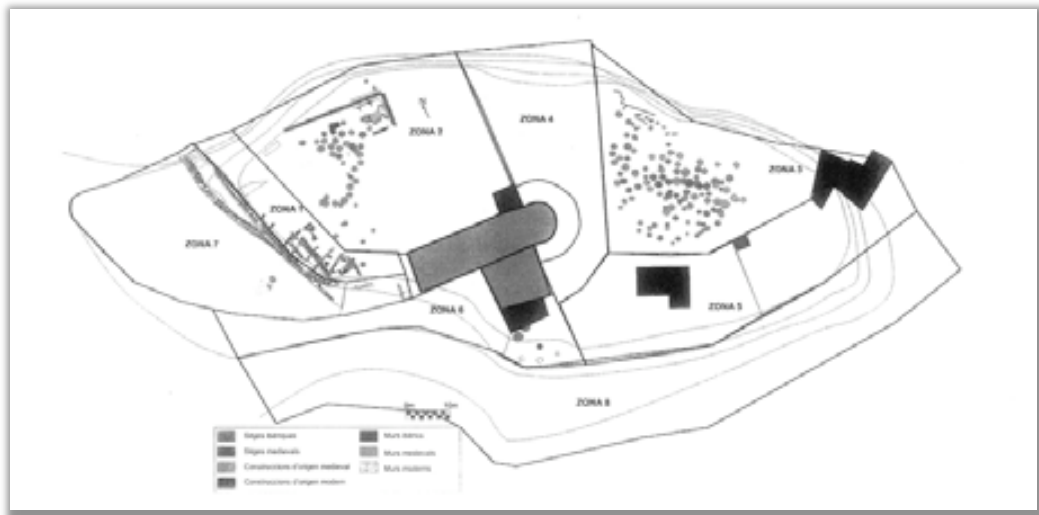
Figura 5: ceràmica de l'ocupació altmedieval del jaciment del Serrat dels Tres Hereus (Casserres, Berguedà) (FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTÍN, J.; RODRIGO, E., "L'ocupació de l'Alta Edat Mitjana del jaciment del Serrat dels Tres Hereus (Casserres, Berguedà)", 756).

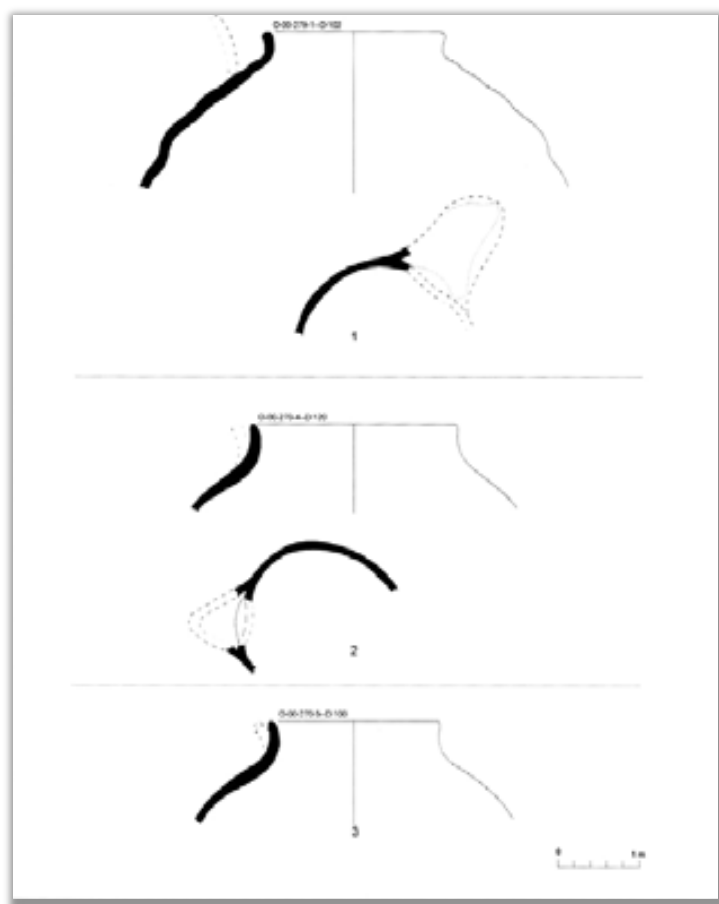
Figura 6: vista des del peu del poble de Casserres del Serrat dels Tres Hereus; a baix a l'esquerra, l'església de Sant Pau, prop de l'emplaçament del posterior castell comtal.

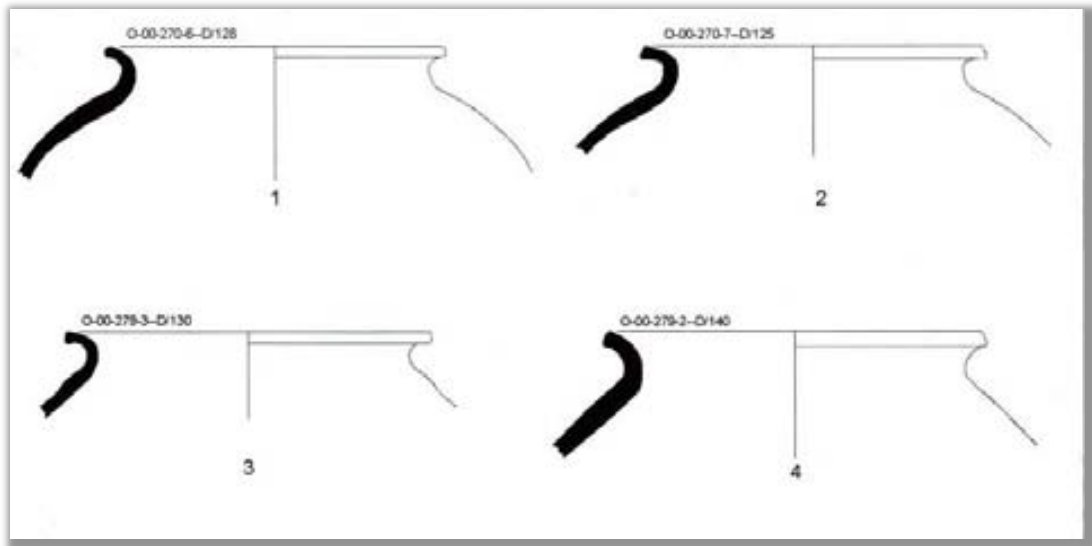
Figura 7: planta general del jaciment del poblat ibèric d'Anseresa (Olius, Solsonès) i de la necròpolis altmedieval (LLORENS, A., *Solsona i el Solsonès en la història de Catalunya*, 65).

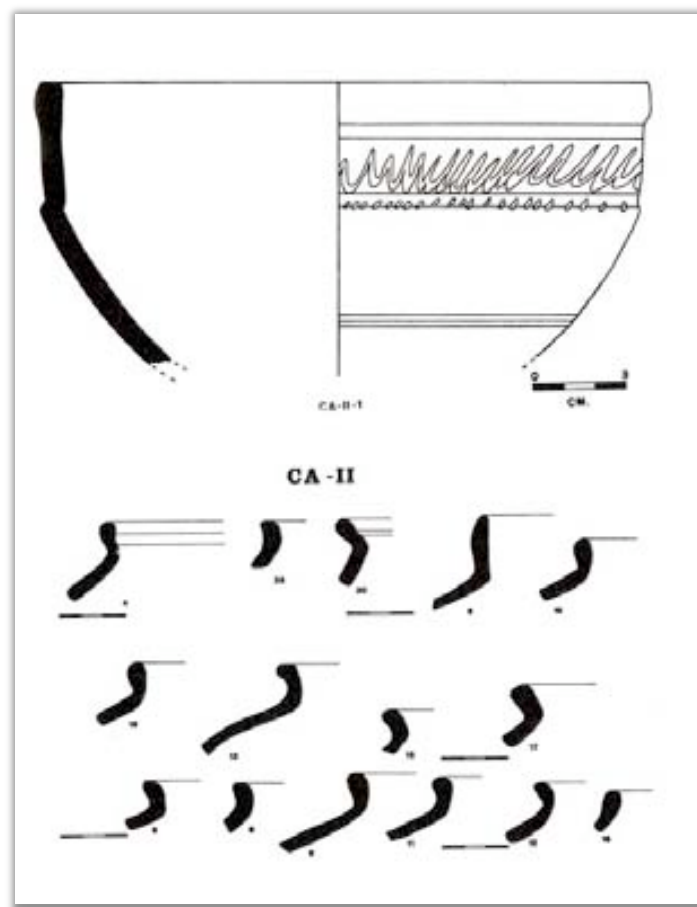
Figura 8: planta general del jaciment de Sant Esteve d'Olius (Solsonès) (CHORÉN, J.; CALDUCH, N., "L'assentament ibèric de Sant Esteve d'Olius (Olius, Solsonès): intervenció a la muralla i al camí d'accés. Primera fase de l'adequació del camp de sitges fortificat del segle II aC", 24).

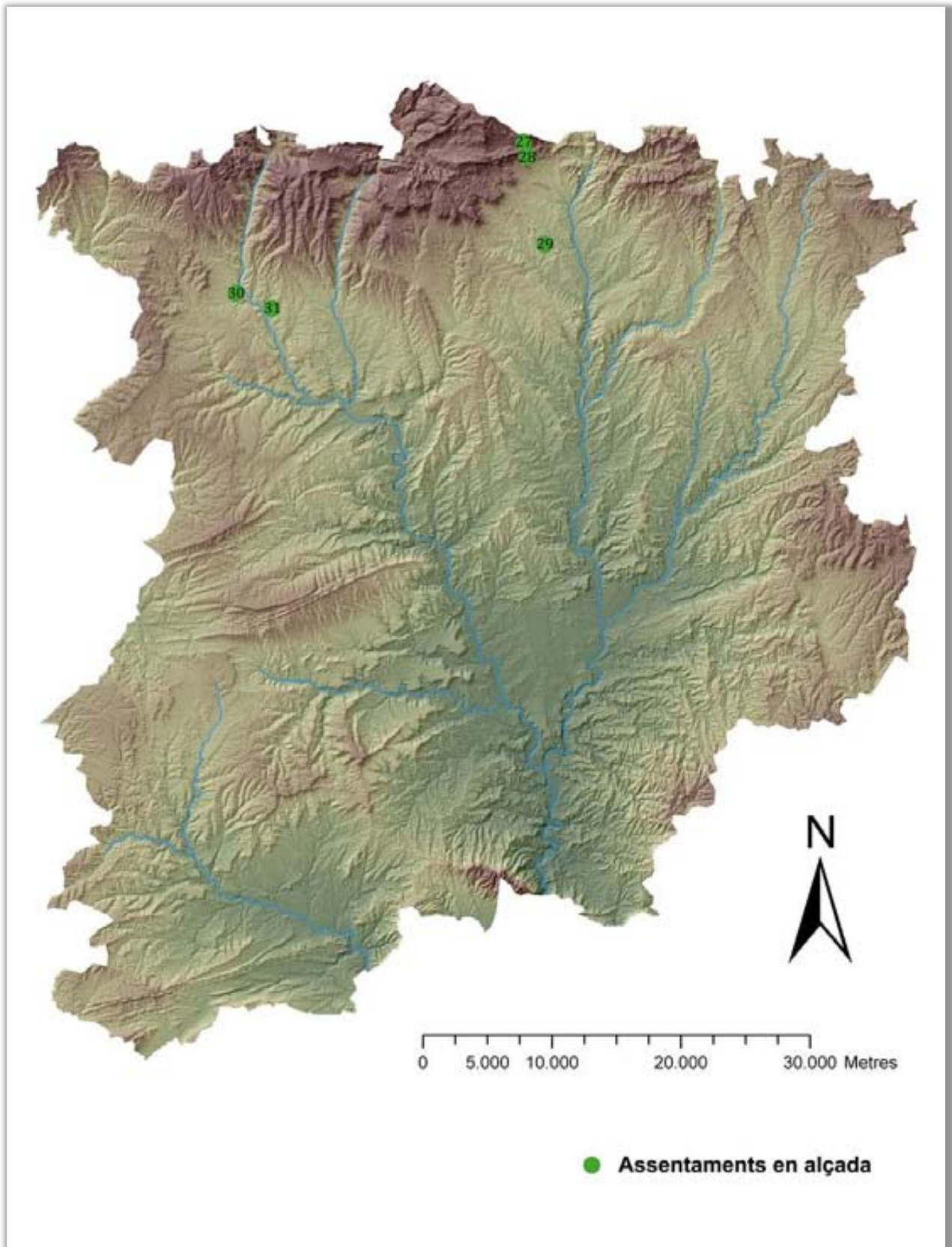
Figura 9: ceràmica documentada al jaciment de Sant Esteve d'Olius (Solsonès) (ASENSIO, D.; CARDONA, R.; FERRER, C.; MORER, J.; POU, J., "La fase medieval del jaciment de Sant Esteve d'Olius (Olius, Solsonès). Estudi d'una agrupació de sitges d'entre els segles X-XIV dC", 750).

Figura 10: ceràmica documentada al jaciment de Sant Esteve d'Olius (Solsonès) (ASENSIO, D.; CARDONA, R.; FERRER, C.; MORER, J.; POU, J., "La fase medieval del jaciment de Sant Esteve d'Olius (Olius, Solsonès). Estudi d'una agrupació de sitges d'entre els segles X-XIV dC", 752).

Figura 11: ceràmica documentada a l'"estrat II" de la Canal dels Avellaners (Berga) (DAURA, A.; PARDO, D.; SÀNCHEZ, E., "Una aportació al coneixement cronològic de la ceràmica grisa a Catalunya", 438).

27- Can Maurí (Berga); 28- Sant Pere de Madrona (Berga); 29- Serrat dels Tres Hereus (Casserres/Avià); 30- Sant Esteve d'Olius; 31- Turó del Vilaró Vell (Olius).

2. LA CONQUESTA ISLÀMICA I LA INTEGRACIÓ A AL-ANDALUS.

2.1. L'arribada dels musulmans i la intervenció carolíngia.

Durant la primavera-estiu de l'any 711, un exèrcit majoritàriament berber comandat per Ṭāriq b. Zīyād travessa l'estret de Gibraltar, seguit l'any següent per les tropes àrabs del governador d'*Ifriqiya* i d'*al-Mağrib* Mūsà b. Nuṣayr. S'inicia així la conquesta d'*Hispania* per part dels exèrcits musulmans, fruit de la feblesa del regne visigot però sobretot de la pròpia dinàmica expansiva islàmica, que en menys d'un segle sotmet un amplíssim territori entre l'oceà Atlàntic i el riu Indus. Tot i que les dades proporcionades pels textos són controvertides, es pot pensar que la incorporació de la Tarraconesa podria tenir lloc pocs anys més tard, potser poc abans de l'any 720, quan se sap que Narbona és sotmesa per l'emir al-Samḥ¹.

Pel que es desprèn de les fonts àrabs², cal entendre que de forma majoritària la conquesta fou verificada a partir de pactes entre els conqueridors i els quadres dirigents de les ciutats (bàsicament, bisbes i aristocràcia militar i terratinent), pactes que fixarien un nou ordre jurídic i polític basat en la subjecció fiscal dels territoris a l'estat islàmic. Es produiria, doncs, un acostament estratègic entre els nous governadors de les ciutats i els bisbes, principalment, que cooperen en la implantació d'aquesta nova fiscalitat³, procés que es portaria a terme sobretot durant els mandats dels governadors al-Ḥurr (716-719) i al-Samḥ (719-721)⁴.

No obstant, algunes aportacions arqueològiques recents permeten suposar l'existència de resistències vençudes violentament que comportarien l'absència d'eventuals pactes de reconeixement dels drets i interessos de les poblacions sotmeses. Si més no pel que fa a la ciutat de Narbona, la troballa al jaciment de

---

¹ SÉNAC, Ph., "Nota sobre la conquesta musulmana de la Narbonense (siglo VIII)", 173-175.

² Una bona síntesi relativament recent sobre els primers temps d'al-Andalus, amb revisió inclosa de les fonts llatines i àrabs, la trobem a CHALMETA, P., *Invasión e islamización*. Encara més recent, cal citar l'apartat dedicat als primers temps de la conquesta a MANZANO, E., *Conquistadores, emires y califas. Los omeyas y la formación de al-Andalus*, 29-186.

³ Aquest paper actiu de l'alta jerarquia eclesiàstica ha estat observat a ACIÉN, M., "El final de los elementos feudales en al-Andalus: fracaso del "incastellamento" e imposición de la sociedad islámica" i a ACIÉN, M., "Els rebels del Ṭagr".

⁴ BALLESTÍN, X., "Dels governadors a 'Abd ar-Rahmān ad-Dāhil", 50-53. Com es veurà més endavant, aquests anys són bàsics per entendre la dimensió real de la implantació del nou estat al nord-est de la península, com s'observa a MARTÍ, R., "La defensa del territori durant la transició medieval", 99.

Castell-Rosselló, l'antiga *Ruscino*, de diversos segells de plom amb la llegenda *maġnūm ṭayyib* / “botí lícit” i *qusima bi-Arbūnah* / “dividit a Narbona” sembla que es podria posar en relació amb la conquesta militar d'aquesta regió en temps d'al-Samḥ⁵. Precisament les fonts situen sota el govern d'aquest últim l'expansió vers la Septimània i el sud de la Gàl·lia⁶, amb l'ocupació de Narbona l'any 719.

A partir de 725, sota el mandat de 'Anbasa, l'expansió torna a prendre embranzida amb la presa de Carcassona i Nimes i nous atacs dirigits cap a les regions interiors de la Gàl·lia. Les incursions es donen també en el sector atlàntic, sent una de les més significatives la comandada per 'Abd al-Rahmān al-Ġāfiqī, derrotada prop de Poitiers l'any 732 per les tropes franques de Carles Martell, episodi que, més que assenyalar la fi de l'avenç musulmà “europeu”, marca l'inici de la intervenció franca al sud de la Gàl·lia. En aquest sentit, la violenta caiguda de la Provença en mans franques l'any 737, on els patricis de les ciutats havien signat pactes amb les autoritats musulmanes, i la definitiva submissió política de l'Aquitània descobreixen quins són els veritables objectius de la dinastia franca i avancen el que s'ha d'esdevenir a la Septimània⁷.

Per altra banda, l'avenç dels francs coincideix amb la gestació de greus conflictes a al-Andalus, exemplificats per la revolta berber iniciada l'any 740 al nord d'Àfrica i poc més tard a la península, amb la immediata intervenció dels contingents sirians i, posteriorment, per l'arribada i accés al poder de l'omeia 'Abd al-Rahmān al-Dāḥil. En aquest context, l'any 751 són preses les ciutats de Nimes, Agda, Magalona i Besiers com a preludi del que succeirà pocs anys després, el 759, a Narbona, quan els potentats locals lliuraran la ciutat als francs⁸.

Ja sota el comandament de Carlemany, té lloc, l'any 778, la fracassada expedició a Saragossa, episodi que cal inserir en l'ambient d'oposició envers Còrdova que preconitzaven les autoritats iemenites que llavors controlaven part de la Frontera Superior⁹. Coetàniament, o en un moment immediatament posterior, cal situar l'annexió per part dels francs dels territoris de l'actual Catalunya Nord, de l'alta

---

⁵ MARICHAL, R.; SÉNAC, Ph., “Ruscino: un établissement musulman du VIIIe siècle”.

⁶ SÉNAC, Ph., “Les incursions musulmanes més enllà dels Pirineus (segles VIII i XI)”; GIBERT, J., “Els *palatia septimans*: indicis de l'organització territorial andalusina al nord dels Pirineus”.

⁷ GUICHARD, P., *De la expansión árabe a la Reconquista: esplendor y fragilidad de al-Andalus*, 36-39.

⁸ Per a una visió de síntesi sobre l'evolució dels aconteixements en l'àrea pirinenca entre els segles VIII i IX, cal consultar de forma obligada SÉNAC, Ph., *Les Carolingiens et al-Andalus (VIIIe-IXe siècles)*.

⁹ Una revisió d'aquest episodi es troba a CHALMETA, P., *Invasión e islamización*, 371-381.

vall del Segre i, probablement, d'Empúries i Besalú, fet que acabaria per forçar l'entrega de la ciutat de Girona l'any 785.

El següent pas en l'avenç franc el constituïa, òbviament, la ciutat de Barcelona, conquesta costosa que fou precedida per l'ocupació i fortificació de places fortes a la Catalunya Central¹⁰, caient finalment la ciutat l'any 801. Més enllà, però, les infructuoses temptatives carolíngies de fer arribar el seu àmbit d'influència vers Tortosa durant el primer decenni del segle IX conduiran a l'establiment d'una frontera que no depassarà durant molts anys el territori tradicional de la ciutat de Barcelona i la conca del Llobregat de manera imprecisa. És més, la revolta antifranca de l'any 826, recolzada l'any següent amb l'arribada d'un exèrcit emiral, provocarà la defecció de gran part dels territoris de la Catalunya Central, alhora que imposarà un *statu quo* fronterer similar al dels últims anys del segle anterior, amb l'excepció de l'àrea de Barcelona, ciutat que restarà durant molts anys en una situació crítica¹¹.

Aquest estat de les coses promogué un equilibri, mantingut sovint mitjançant l'acordament de treves imposades per les regulars expedicions emirals, que no es va veure pertorbat fins l'últim quart del segle IX, quan poders a banda i banda de la frontera tornen a endegar un panorama d'hostilitats. En terres comtals, Sunyer d'Empúries i Guifré de Cerdanya, en un enrarit clima de tensions internes i amb diferent èxit, protagonitzen nous intents poldireccional d'annexió de nous territoris. A l'altre cantó de la frontera, i coincidint amb un període d'inestabilitat general que acaba cristal·litzant en la primera *fitna*, seran poderosos llinatges, sovint d'ascendència indígena com els Banū Qasī o els Banū al-Ṭawīl, els qui, recolzats per les seves clientele, conduiran la defensa i la fortificació de la frontera i les incursions més enllà d'aquesta¹².

---

¹⁰ ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia I-1. El domini carolíngi a Catalunya*, 89.

¹¹ MARTÍ, R., "La defensa del territori durant la transició medieval", 104.

¹² GARCIA, J. E., "La creació d'una frontera: al-Ṭagr al-A'la".

2.2. La qüestió dels *palatia*.

2.2.1. Plantejament inicial: el topònim *palatium* al nord-est de la Tarraconesa i a Septimània.

No cal insistir en l'aclaparadora manca de fonts d'informació relativa a aquest període, especialment quan hom ha volgut estudiar-lo en zones on la presència islàmica fou relativament curta, com és el nostre cas. L'extrema vaguetat i la imprecisió de les fonts escrites àrabs¹³, elaborades en bona part en moments ben posteriors, no permeten conèixer més que l'esdeveniment d'alguns episodis puntuals i algunes consideracions geogràfiques que afecten molt indirectament el territori que aquí es pretén estudiar. Per altra banda, l'incipient coneixement que avui es té del registre arqueològic vinculat als segles VIII-IX tampoc ha permès, fins avui, aproximacions significatives des d'aquest àmbit¹⁴. És, doncs, en aquest context que pren especial rellevància el recurs a l'estudi i interpretació del registre toponímic com a font d'informació i com a eina directora de la recerca arqueològica¹⁵.

En aquest apartat, prenem fonamentalment com a referent els diferents estudis realitzats per R. Martí i altres investigadors, entre ells nosaltres mateixos¹⁶, sobre el topònim "palau" i les seves diverses variants, que apareixen amb profusió tant a

---

¹³ BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans, Textos del 713 al 1010*. Aquest recull de fonts escrites àrabs referents als territoris de l'actual Catalunya, que ha vingut a complementar el treball de Millàs i Vallicrosa, reflexa el que diem, en tant que la informació que ens ofereix no va més enllà, en general, dels itineraris de conquesta o d'expedicions bèl·liques i de les descripcions generalistes dels geògrafs.

¹⁴ Pel que fa a aquesta qüestió, veure GIBERT, J., "Els inicis de l'Edat Mitjana (segles VIII-X) al Penedès i el Baix Llobregat: una aproximació arqueològica". Comencen a haver-hi, cal dir-ho, excepcions que denoten una creixent preocupació per definir les característiques i l'abast d'aquest registre. Vegi's, per exemple, GARCIA, J.E.; MIRÓ, N.; REVILLA, E., "Un context paleoandalús a l'excavació de l'Arxiu Administratiu de Barcelona (1998)".

¹⁵ Per al sud d'al-Andalus, ja M. Acíén va establir, a partir de la toponímia relacionada amb el registre arqueològic, una primera seqüenciació dels emplaçaments fortificats que va obtenir un considerable ressò dins el món investigador (ACIÉN, M., "Poblamiento y fortificación en el sur de al-Andalus. La formación de un país de *husūn*"). Així mateix, i pel que fa a terres castellano-leoneses principalment, J. Zozaya ha proposat un llarg llistat de topònims relacionats amb els primers anys d'existència d'al-Andalus (ZOZAYA, J., "711-856: los primeros años del Islam andalusí o una hipótesis de trabajo"). L'àrea penedesenca també ha estat objecte d'alguns projectes concrets de recerca arqueològica en base al registre toponímic, el més rellevant dels quals ha estat, fins avui dia, el dirigit per M. Barceló a partir de diverses identifications referents a assentaments de tipus clànic o tribal, unes hipòtesis que de moment no han estat, però, verificades arqueològicament (DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, 25-28; KIRCHNER, H., "Migracions, assentaments pagesos, espais agrícoles i l'arqueologia d'al-Andalus a Catalunya", 122-127).

¹⁶ La bibliografia resultant d'aquestes recerques anirà apareixent al llarg de l'apartat.

l'àrea de Catalunya Vella i fins al Penedès, com al nord dels Pirineus i fins la regió de Narbona-Carcassona, presència que es detecta tant a nivell del registre toponímic conservat com en la seva aparició en les fonts documentals medievals a partir del segle IX. Diversos autors n'han assenyalat repetides vegades el seu origen poc clar, tot i que sovint s'hi ha volgut veure al seu darrere l'existència d'una institució lligada al domini públic i fiscal d'època tardorromana¹⁷.

No obstant, la identificació d'aquests *palatia* amb una primerenca xarxa d'establiments corresponents a la conquesta islàmica ha estat proposada en diverses publicacions al llarg dels darrers anys¹⁸. En aquestes, es planteja el seu origen a partir de la verificació del cinquè estatal (*hums*) sobre els béns conquerits que, sobre el terreny, es tradueix en l'aparició d'un gran nombre d'establiments que, majoritàriament, se situen al voltant de les seus episcopals i sobre, o ben a prop, de les vies principals de comunicació¹⁹.

L'origen andalusí de la institució ve corroborat per diversos indicis. En primer lloc, l'àmbit geogràfic que mostra la seva dispersió delata el caràcter eminentment hispànic de la mateixa, apareixent de forma reiterada en les àrees, a banda de la catalana, de Galícia, Lleó, Castella i Navarra; aquesta especificitat només serà depassada en terres de la Septimània, incorporades a al-Andalus, com les anteriors, a principis del segle VIII²⁰. Podria objectar-se, en aquest sentit, un possible origen en època visigoda que també podria coincidir a grans trets amb el marc geogràfic descrit; no obstant, en verificar les fonts escrites d'aquesta època, es comprova que el mot *palatium* es refereix sempre a la seu del *Palatium Regis* i al cercle d'alts funcionaris de la cort reial, sense cap implicació en la gestió de les finances

---

¹⁷ BONNASSIE, P., *Catalunya mil anys enrera (segles X-XI). Volum I. Economia i societat pre-feudal*, 131.

¹⁸ MARTÍ, R., "Palaus o almúnies fiscals a Catalunya i al-Andalus"; MARTÍ, R., "Palacios y guardias emirales en Cataluña". Formant part d'un recent congrés sobre fiscalitat altmedieval, on la qüestió dels *palatia* ha tingut un protagonisme destacable, veure MARTÍ, R., "El *palatium* rural, una institució fiscal del siglo VIII".

¹⁹ En les primeres aportacions, s'establien paral·lels entre aquest procés i la presència de derivats toponímics de *quintus* en terres castellanes, una hipòtesi desenvolupada també per altres investigadors (PETERSON, D., *Frontera y lengua en el Alto Ebro, siglos VIII-XI. Las consecuencias e implicaciones de la invasión musulmana*, 110-124). Avui considerem que en terres catalanes i septimanas la plasmació del fenomen a nivell toponímic correspon exclusivament al grup format pels derivats de *palatium*, mentre que topònims com *quintana* responen a un significat genèric que els associa a l'existència de camps de conreu, potser de tradició antiga (FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTÍ, R., "Hábitat y sociedades rurales en Catalunya (siglos VI-XI): toponimia, documentación y arqueología", 131-132).

²⁰ GIBERT, J., "Els *palatia* septimans: indicis de l'organització territorial andalusina al nord dels Pirineus"; GIBERT, J., "Implantació i abast territorial dels *palatia* a la Septimània andalusina".

públiques a nivell territorial. No és sinó en fonts vinculades als primers temps de l'estat andalusí que trobem una referència documental relacionada amb l'existència d'una xarxa de *palatia* rurals. Es tracta de l'*Apologeticus* de l'abat Samsó, escrit a Còrdova a mitjans del segle IX i on l'esmentat abat acusa el comte cordovès Serband d'haver fet tributàries totes les basíliques de la ciutat i de convertir en impurs, així, els donatius pietosos adscrits a les esglésies, ampliant els tresors del fisc i espoliant el patrimoni diví per enriquir els *palatia fiscali*²¹.

Per altra banda, l'anàlisi de les mencions documentals d'època carolíngia i comtal de *palatia* en terres catalanes permet observar diversos casos de denominacions compostes significatives que expliciten el funcionament d'aquesta xarxa d'establiments en època andalusina. De forma majoritària, les mencions de *palatia* no aporten informacions descriptives, mentre que, quan van acompanyades d'un antropònim, aquest tant pot respondre a una tradició germànica (habitualment de tradició goda, mai fràncica, com són *Rodegario*, *Felmiro* o potser fins i tot *Moronta*), llatina o àrabo-berber, entre els quals el darrer grup proporciona pràcticament la meitat dels casos. Així, entre els esments de *palatia* associats a antropònims, coneixem l'existència dels inequívocs *Palatium Abtauri*²², *Palacio Avuzido*²³, *Palatio Monnoso*²⁴, *Palatium Aveiza*²⁵ i el probable *Palacio Ravano*²⁶; així mateix, a aquest

---

²¹ "Exin omnes basilicas urbis predicte tributarias fecit esse et impurus hostis de purissimis oblationibus fidelium, in usibus conlatas templi dominici, thesauros fiscali iniatus est ampliari, ut expoliando mensam Christi et ditando palatia fiscali uideretur aquam sitientibus auferre et amplissimo maris sinu infundere" (GIL, I., *Corpus Scriptorum Muzarabicorum*, 551).

²² Prop de l'actual Colomers, al Baix Empordà, possiblement identificable amb el poble de Jafre d'Empordà. Apareix en una interpolació de l'any 951 sobre un precepte del rei Odó de l'any 890 confirmant les possessions de l'abadia d'Amer (SOBREQUÉS, S.; RIERA, S.; ROVIRA, M., *Catalunya Carolíngia, volum V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, doc. 293). L'apel·latiu *Abū Tawr* fou utilitzat per alguns personatges importants de la Marca Superior d'al-Andalus en els segles VIII-IX, entre ells potser sigui el més conegut el governador d'Osca de finals del segle VIII, portador d'aquesta mateixa *kunya*, el qual mantingué diversos contactes amb la cort de Carlemany (SÉNAC, Ph., *Les Carolingiens et al-Andalus (VIIIe-IXe siècles)*, 52, 59 i 64). Darrerament, però, s'ha proposat que aquest personatge hauria estat possiblement governador de Girona (MARTÍ, R., "Ciudad y territorio en Cataluña durante el siglo VIII").

²³ Documentat així l'any 982, donava lloc a un extens terme a l'àrea de Ripollet, al Vallès Occidental; la seva etimologia remet a un *Abū Sa'īd* (COROMINES, J., *Onomasticon Cataloniae, volum VI*, 134-135), tot i que podria fer referència igualment a un *Abū Zayd* (PÉREZ, S., "Toponímia d'origen islàmic a la Catalunya Vella", 74). Anotem, en tot cas, la presència, vers mitjans del segle VIII, d'un governador de la regió situada entre Narbona i Tortosa de nom *Abū Zayd 'Abd al-Rahmān b. Yūsuf*, fill d'un antic governador de Narbona i posteriorment emir d'al-Andalus abans de l'arribada de l'omeia 'Abd al-Rahmān al-Dāhīl (CHALMETA, P., *Invasión e islamización*, 358-361).

²⁴ Documentat prop de Perpinyà l'any 967 (PONSICH, P.; ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, volum VI. Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*, doc. 448), la forma conservada sembla correspondre a l'antropònim *Munūsa*. Sense cap prova, recordem la coincidència amb el nom del cabdill berber de la Frontera Superior que, aliat amb els aquitans, es revoltà contra Còrdova i fou vençut a la Cerdanya l'any 731 (GIBERT, J., "Els *palatia* septimans: indicis de l'organització

grup caldria encara adjuntar-li els casos amb les formes *Palatio Maurore*²⁷ o *Palacio Mor*²⁸, probablement també a l'origen d'altres topònims com *Palamors*. Els arabismes semblen gaudir encara d'una major representació si tenim en compte els casos vallesans del *Palatium Meserata*²⁹ i del probable *Palacio Almalla*³⁰. Encara n'hi podríem afegir un darrer, el *Palatium Salathan*³¹, explícitament vinculat a l'autoritat pública, de la mateixa manera que ho està el veí *Palacio Fisco*³², situat vers Mollet i que ens remet a aquells *palatia fisci* cordovesos. Aquesta titularitat pública s'entreveu també justament en l'àrea de la capital andalusina, quan trobem el topònim *balāṭ* associat a personatges rellevants dels primers temps d'al-Andalus. Així, prop de Còrdova es coneix l'existència d'un *Balāṭ Mugīṭ* i d'un *Balāṭ*

---

territorial andalusina al nord dels Pirineus", 10-12; SÉNAC, Ph., *Les Carolingiens et al-Andalus (VIIIe-IXe siècles)*, 21-23). De fet, es tracta d'un antropònim encara present al Pirineu a la primera meitat del segle X i així el documentem l'any 929 precisament prop de la Seu d'Urgell, a Ortedó ("et de meridie in terra de Monnosa", BARAUT, C., "Els documents, dels segles IX i X, conservats a l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell", doc. 92).

²⁵ Correspondria a l'antic nom de Rocafort, a l'actual municipi bagenc del Pont de Vilomara i Rocafort, documentat *Palacio de Aveiza* el 932 i *Palaz Aveiza* el 994 (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, docs. 386 i 1670). Es tracta d'un antropònim, deformació d'un originari Abū 'Īsà, ben documentat en l'onomàstica àrab del regne de Lleó i de Castella al segle X sota diverses formes (Aveiza, Aveza, Abaiza,...) (AGUILAR, V., "Onomàstica de origen àrab en el reino de León (siglo X)", 356; PETERSON, D., *Frontera y lengua en el Alto Ebro, siglos VIII-XI. Las consecuencias e implicaciones de la invasión musulmana*, 262) i, de forma més general, en l'onomàstica andalusina (TERÉS, E., "Antroponimia Hispanoàrab (Reflejada por las fuentes latino-romances) (parte final)", 15). Igualment, el trobem testimoniats directament sota una forma semblant al nord de l'Aragó al segle XI, quan Sanç Ramires i Gonbal Ermentz es reparteixen els drets sobre els habitants del recentment conquerit castell de Lumbier, "exceptus ipsos qui nos servierunt de Castro Muniones et de Lumberres quod tornaverunt ad christianismo pronomiatos Banço et Iohannes et Abieça, et Ahamit et Pasqual et Maria, uxor d'Abieça..." (BAIGES, I.J.; FELIU, G.; SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*, doc. 122, any 1081).

²⁶ Es tracta de l'actual poble empordanès de Parlavà, documentat així l'any 989 (SOBREQUÉS, S.; RIERA, S.; ROVIRA, M., *Catalunya Carolíngia, volum V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, doc. 519). Desconeixent altres possibles orígens, es podria vincular a l'antropònim àrab Rabāḥ, que es trobaria també en la formació d'altres topònims compostos com Calatrava (*Qal'at Rabāḥ*), fortificació documentada a partir del segle VIII (RETUERCE, M.; HERVÁS, M.A., "Calatrava la Vieja. De medina a encomienda").

²⁷ Documentat l'any 891 vers la Bisbal d'Empordà (ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolíngis a Catalunya*, 365).

²⁸ Prop de Terrassa, es documenta l'any 1071 (SOLER, J.; RUIZ, V., "Els palaus de Terrassa. Estudi de la presència musulmana al terme de Terrassa a través de la toponímia", 43-45).

²⁹ Documentat també al Vallès, l'etimologia del segon component provindria d'un derivat del verb *zara'a*, amb significat de lloc on hom conrea, de camp sembrat.

³⁰ L'any 972 es documenta el "*Palacio Almalla, ubi dicunt Ualle de Romanas*" (FÀBREGA, A., *Diplomatari de la Catedral de Barcelona. Documents dels anys 844-1260, Volum I (844-1000)*, doc. 102), a Montornès del Vallès, on trobem actualment el lloc de Can Palau.

³¹ Forma antiga, apareguda a partir de finals del segle X, de l'actual Palau-Solità, al Vallès Occidental; caldria entendre el segon terme com un derivat de l'àrab *al-šalatin*, plural de *šultan*, "rei, soldà" (COROMINES, J., *Onomasticon Cataloniae, volum VI*, 134-35).

³² Documentat l'any 1044 vers l'actual Mollet del Vallès (RIUS, J., *Cartulario de Sant Cugat del Vallès*, doc. 572).

*al-Hurr*³³, als que podriem afegir també un *Balāṭ Marwān*³⁴; així mateix, es documenta un *Balāṭ Abī ‘Aṭā’ al-Rayyī* vers la localitat d'Écija³⁵.

A nivell arqueològic, la relació d'alguns *palatia* amb establiments de tradició romana ha servit per postular el seu origen en aquesta època, especialment pel que fa a l'àrea del litoral català³⁶; no obstant, la seva anàlisi exhaustiva en zones interiors pot desmentir aquesta afirmació. Podem posar com a exemple el cas del Baix Berguedà, on la prospecció arqueològica no ha aportat materials d'època romana per a cap dels vuit *palatia* coneguts a la zona, oferint, en canvi, produccions ceràmiques altmedievals que cal vincular als segles VIII i IX³⁷. El fet que sota una mateixa institució trobem el que semblen ser fundacions *ex novo* i reocupacions, amb solució de continuïtat o no, d'establiments anteriors, pot explicar-se si, com es proposa, entenem la creació de la xarxa de *palatia* com a fruit del repartiment de terres fet a partir de la conquesta musulmana, on la verificació del cinquè estatal sobre els béns immobles degué traduir-se en alguns casos en episodis de confiscació i reocupació d'establiments preexistents³⁸. Així sembla indicar-ho l'ocupació detectada sobre l'abandonament de la vil·la romana de l'Aiguacuit, a Terrassa, indret identificat amb el lloc conegut a la documentació medieval primerenca com *Palatio Fracto*³⁹ i on es documenten un nombre considerable de sitges i altres estructures que podrien correspondre a l'establiment definit pel topònim⁴⁰. També a Laure-Minervois, prop de Carcassona, en el lloc conegut com Les Palats, documentat en època medieval com *Palacio*, es localitzaren, en els nivells d'abandonament d'una altra vil·la romana, alguns enterraments amb els inhumats en posició decúbit lateral, tal i com està prescrit segons el ritus funerari islàmic⁴¹, fenomen que sembla repetir-se en el cas de la

---

³³ CHALMETA, P., *Invasión e islamización*, 132 i 188.

³⁴ ARJONA, A., "La aldea de Maruanas, Balat Marwan (Palacio de Marwan), en El Carpio en el Califato omeya de al-Andalus".

³⁵ PENELAS, M. (trad.), *La conquista de al-Andalus*, 58.

³⁶ BOLÒS, J., "El naixement d'un nou paisatge: Catalunya als segles IX-XII", 149.

³⁷ MARTÍ, R.; CAMPRUBÍ, J., *Evolució del poblament a la Plana Central del Berguedà des de l'època baix-imperial fins l'alta edat mitjana, 1997-2001*.

³⁸ CHALMETA, P., *Invasión e islamización*, 227-230.

³⁹ SOLER, J.; RUIZ, V., "Els palaus de Terrassa. Estudi de la presència musulmana al terme de Terrassa a través de la toponímia", 41-43.

⁴⁰ ROIG, J., "Vil·la i assentament de l'Aiguacuit".

⁴¹ Coneixem poca cosa d'aquest jaciment, del qual es recuperà part d'un mosaic als anys 60; no obstant, sembla clar que alguns àmbits són utilitzats com a necròpolis en un moment posterior que l'autor de la intervenció situa en època visigòtica, malgrat afirmar que, dins les tombes, mancades

vil·la romana de l'Hort del Pelat, a Riudoms, on un enterrament islàmic es troba retallat en els nivells antics⁴².

Per altra banda, l'estudi de la natura i distribució espacial dels *palatia* també ha permès proposar nous plantejaments pel que fa a l'evolució de les seus episcopals a l'àrea catalana durant l'Alta Edat Mitjana⁴³. Així, s'ha pogut observar com l'organització episcopal perdura, excepte en el cas de Tarragona, sota l'administració islàmica, sent alterada a partir de la conquesta franca, que comporta la remoció d'algunes seus, cas de Guissona-Urgell, o bé directament la seva supressió, cas d'Empúries i Ègara. En tots els casos, la presència de *palatia* al voltant d'aquests nuclis, situats sobre els accessos viaris que hi concorren, delata la seva vigència durant el segle VIII⁴⁴. A banda d'aquesta relació dels *palatia* amb les seus episcopals, la seva disposició sembla descobrir també la presència de centres territorials o enclavaments estratègics de menor entitat com sembla que es pot observar en els casos de Llívia, Besalú⁴⁵, Ceret⁴⁶ o, com es comprovarà en les pàgines següents, Manresa o Cardona, fet que, al nostre entendre, demostra la vitalitat d'aquests nuclis durant l'Alta Edat Mitjana (figura 4)⁴⁷.

També l'anàlisi d'aquest topònim al nord dels Pirineus ha mostrat l'existència d'una xarxa prou densa i coherent amb la distribució del topònim observada a la Catalunya Vella. Cal observar, però, que la seva dispersió mostra un límit clar al nord de l'eix Carcassona-Besiers-Magalona, límit que ha de correspondre a la dominació efectiva i directa del territori que hauria estat objecte de repartiment, de manera que la incorporació dels territoris situats més al nord, igualment pertanyents a la Septimània visigoda (bisbats de Lodeva i Nimes), degué efectuar-

---

d'aixovar, "le squelette était couché sur le côté droit tassé dans les chambres très exigües" (JOURNET, C., "Le site archéologique et la mosaïque de Palats (Laure-Minervois)"; GIBERT, J., "Els *palatia* septimans: indicis de l'organització territorial andalusina al nord dels Pirineus", 16-17).

⁴² BEA, D.; AROLA, R., "La vil·la romana de l'Hort del Pelat (Riudoms, Baix Camp)".

⁴³ MARTÍ, R., "Ciudad y territorio en Cataluña durante el siglo VIII".

⁴⁴ FOLCH, C., "Estratègies de conquesta i ocupació islàmica del nord-est de Catalunya"; SOLER, J.; RUIZ, V., "Els *palas* de Terrassa. Estudi de la presència musulmana al terme de Terrassa a través de la toponímia".

⁴⁵ FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTÍ, R., "El poblament rural a la conca alta del riu Fluvià (la Garrotxa): l'Antiguitat Tardana i l'Alta Edat Mitjana (segles VI-X)", 21-23.

⁴⁶ GIBERT, J., "Els *palatia* septimans: indicis de l'organització territorial andalusina al nord dels Pirineus", 20.

⁴⁷ MARTÍ, R., "Palacios y guardias emirales en Cataluña", 298-299. Per altra banda, tenim constància a partir de les cròniques d'aquesta operativitat: vegi's l'episodi de les revoltes de Pau i de Munūsa per a Llívia, o l'ocupació de Cardona prèvia a la conquesta de Barcelona per Borrell a finals del segle VIII. ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia I-1. El domini carolingi a Catalunya*, 15-19 i 89.

se a partir de pactes puntuals amb les aristocràcies locals i regionals, que devien mantenir un més gran poder i una major autonomia. Cal destacar, per al cas septimà, dos aspectes puntuals que no són anecdòtics: d'una banda, l'anàlisi dels topònims d'aquella regió ha permès comprovar com un d'ells és mencionat en el que podria ser probablement un dels esments escrits de major antiguitat d'un establiment d'aquestes característiques, pels volts de mitjans del segle VIII, quan es relata la batalla de l'any 737 entre les tropes de Carles Martell que assetjaven Narbona i un exèrcit musulmà provinent del sud en ajut de la guarnició de la ciutat⁴⁸; per altra, cal destacar també la presència, que ja hem anotat, dels enterraments del lloc de Les Palats, significatius en ells mateixos, però més encara en relació al topònim.

2.2.2. Els *palatia* de la Catalunya Central: inventari i consideracions.

Evidentment, per tal d'iniciar el tractament d'aquest fenomen en terres de la Catalunya Central, cal començar per establir un llistat de tots els emplaçaments que han conservat o que en algun moment han estat associats al topònim en les seves diverses variants. A tal efecte, reunim a continuació tots els esments que s'han pogut recollir, ja provinguin de referències documentals antigues, principalment dels segles X-XI, o bé del registre toponímic actual. Per tal de seguir un ordre convencional, que no implica cap altra consideració més enllà de servir-nos d'eix conductor de l'inventari, s'ha optat per fer un recorregut comarcal en sentit circular que s'inicia des del Bages, per a continuació seguir pel Berguedà i el Solsonès, finalitzant a l'Anoia.

---

⁴⁸ Es tracta del *uale Corbaria palatio*, citat a la segona continuació de la Crònica de Fredegari i que cal situar prop del pas de l'antiga *Via Domitia* a l'alçada de Sigean, a identificar probablement amb el lloc de Villefalse, on ha estat trobat un *fals* del període dels governadors (GIBERT, J., "Els *palatia* septimans: indicis de l'organització territorial andalusina al nord dels Pirineus", 13-15; SÉNAC, Ph.; GASC, S.; REBIÈRE, J.; SAVARESE, L., "Note sur quelques *fulūs* de Narbonnaise (première moitié du VIIIe siècle)", 237).

- **Pla de Palou (Sant Joan de Vilatorrada, Bages):** prop l'aiguabarreig entre el riu Cardener i la riera de Fals, al nord de Sant Joan de Vilatorrada, el lloc avui conegut com Pla de Palou es documenta com a límit en el termenat de la ciutat de Manresa que figura en la butlla de Benet VII per a l'església de Vic⁴⁹. El topònim quedarà associat a la posterior església de Sant Daniel de Palou⁵⁰, documentada al segle XIII, avui desapareguda i que cal ubicar en el turó situat per sobre del punt on es troben ambdós rius, conegut com Puig de Sant Daniel, on una notícia dels anys trenta del segle passat advertia de l'existència de diverses estructures que indicarien un lloc de poblament abandonat, amb sepultures, sitges i muralles⁵¹. L'observació directa de l'emplaçament, però, avui no permet constatar més que la presència d'algunes sitges o dipòsits d'aspecte modern en un context de terrasses de vinya abandonades que s'esglaonen per tot el turó, al capdamunt del qual es conserva una típica barraca de vinya, estructures que possiblement haurien reaprofitat les pedres d'un edifici anterior, possiblement l'església de Sant Daniel, que se suposa que es trobaria sota la barraca actual i a la que caldria atribuir la presència de les sepultures documentades⁵².

- **Palacium Serpentibus (Callús, Bages):** així es dóna nom a un mas documentat a partir de finals del segle XI, situat dins el terme de Callús⁵³. Sense cap indici conservat per al topònim, cal fixar-se en la *villa Manchada* que hi apareix associada, per a la qual s'ha proposat una possible identificació amb el lloc dels Manxons, al nord de l'actual poble de Callús i a la riba esquerra del Cardener, en el

---

⁴⁹ "...et conscendit a summitate de Monte Cunilio et pervenit super ipso termino de Palatiolo usque in serram ultra ipsam Guardiam, et sic vadit per summitate ipsius serre et pervenit super ipso Monesteriolo" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1247, any 978). La seva posició intercalada entre topònims que, com el propi Palou, són plenament identificables (Montconill, Monistrolet,...) no dóna cap marge per a l'error.

⁵⁰ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 40.

⁵¹ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 445-446.

⁵² VILLEGAS, F., "L'espoliació del patrimoni arquitectònic en les comarques rurals: el cas de les construccions de pedra seca del puig de Sant Daniel (Sant Joan de Vilatorrada)".

⁵³ El mas apareix per primera vegada en ocasió de la seva donació al monestir de la Portella: "*Per hanc scripturam donacionis nostre donamus unum mansum, quem vocant Palacium Serpentibus (...) Et est hec omnia in comitatu Minorisa vel in terminum de chastro Lucio, vel in parrochia Sancti Saturnini vel in locum quem vocant Palacium Serpentibus sive in villa Manchada*" (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Sant Pere de la Portella*, doc. 43, any 1098).

camí de Cardona⁵⁴. Tot i la particularitat de la denominació, trobem un homònim al Vallès, documentat diverses vegades al segle XII⁵⁵.

- **Palau (Sallent, Bages)**: indret situat al marge esquerre del Llobregat, just al sud del poble i al peu del Serrat del Xipell; en aquest lloc hi hauria hagut un mas anomenat Botí de Palau, documentat com a *Palacio* l'any 1056⁵⁶, i on durant l'edat mitjana s'hi hauria desenvolupat una zona d'horts anomenada Rial de Palau o Horts del Palau⁵⁷.

- **Paladolo (Calders, Bages)**: documentat per primera vegada en una venda de l'any 956⁵⁸, la seva localització és incerta dins el terme del castell de Calders, malgrat que una nova venda de l'any 976, ara efectuada pels comtes Borrell i Letgarda, especifica que es troba a Viladecavalls, ja prop de Navarcles⁵⁹, apareixent encara en alguns documents del segle XI⁶⁰.

- **Santa Creu de Palou (Mura, Bages)**: església situada entre Mura i el Pont de Vilomara, al bell mig de la Serralada Prelitoral, al fons d'una vall i prop de la riera de Santa Creu; tot i no estar documentada fins al segle XIII, mostra indicis aparents d'haver estat aixecada al segle XI⁶¹.

---

⁵⁴ CASAS, J., *Inventari Patrimoni Cultural de Callús. Memòria tècnica*, 31 i 53-54.

⁵⁵ “*manso de Palatio Serpentis*”; “*mansum de Palacio de Serp*”; “*manso qui vocator Palad de Serps*” (RIUS, J., *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*, doc. 934, any 1136; doc. 1062, any 1167; doc. 1087, any 1173). MAÑÉ, P., “Estudi i identificació d'un topònim arrahonès: «Palatio Serpentis»”.

⁵⁶ Venda per part del sacerdot Bonuç i els seus fills d'una propietat amb cases, horts i terres: “*Et est] hec omnia in comitatu Minorise, in kastrum Salient[e], ad ipso Palacio. Et affrontat hec omnia: de orientis sive de meridie in monte Farnario, de occiduo in flumen Lubricati, de parte vero circi in boch aperto*” (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 1140).

⁵⁷ BENET, A., “Sallent”, 234-235.

⁵⁸ “*Per hanc scriptura vindicionis me vindo vobis tera culta et erma, qui nobis avenit per mea comparacione, et est ipsa terra in comitatum Minorisa, in castro Caldario, in loco que vocant Paladolo*” (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 764, any 956). De fet, l'única afrontació que no correspon a terres de particulars ens indica que els béns traspassats tenen al nord un torrent, potser la riera de Calders.

⁵⁹ “*Per hanc scriptura vindicionis vindimus vobis alodem nostrum qui est in ipsa Quocha vel ad ipso Collelo sive ad ipso Palaciolo, et pervadit usque ad flumine Kallers (...). Est hec omnia prenomina in comitatum Minorissa sive in kastrum Kalers vel in villa de Cavallos*” (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1206, any 976).

⁶⁰ FORTUNY, J.; SERRA, R., “Calders”, 160.

⁶¹ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 335-336.

- **Palacios (Castellgalí, Bages):** malgrat que només ens ha pervingut en forma de regest, es té constància de la donació a Santa Maria de Ripoll l'any 980 d'un alou situat al terme del *castro Galindone*, al lloc anomenat *Palacios*⁶², que alguns autors han volgut situar prop de l'aiguabarreig dels rius Cardener i Llobregat, en relació amb la coneguda vil·la romana de Boades i un altre presumpte establiment del mateix període situat a Can Font de Cirerencs, amb els que s'associa el pas d'una via antiga que remuntaria ambdós rius en direcció a Manresa⁶³.

- **Palazol (Rajadell/Manresa, Bages):** sense localització precisa, un únic esment de l'any 1039 prova l'existència d'aquest topònim que limitaria a orient i al nord amb la riera de Rajadell i també amb una estrada a llevant⁶⁴. A. Benet identifica el topònim de la Corbatera, associat al *Palazol* en l'esmentat document, amb el meandre que la riera de Rajadell dibuixa al voltant de la casa de Cal Soanya, a l'entorn de la qual situa també el *Palazol* en qüestió⁶⁵; no obstant, cal notar que un document posterior, de l'any 1050, situa, sense esmentar ara el *Palazol*, la *Corbatera* en un emplaçament que efectivament limita a orient amb la riera de Rajadell, però que té a ponent i al nord el "*torrent qui venit de Saleles*"⁶⁶, que no pot ser altre que l'actual torrent de l'Oller, nascut prop de Salelles i que va a morir a la riera de Rajadell, fet que obliga a situar tant el *Palazol* com la *Corbatera* vers la zona del Monistrolà, més a prop del Cardener.

---

⁶² ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1312, any 980.

⁶³ PIÑERO, J.; SERRA, R., "El camí romà de la Torre del Breny i la vil·la de can Font de Cirerencs (Castellgalí)", 9-10.

⁶⁴ "*Et est hec omnia in comitatu Minorisa infra eius termine in locum vocatum Palazol vel Corbatera. Et affrontat hec omnia suprascripta, de parte orientis in strata vel in roca Fundata sive in medio alveo de rio Agel, et de meridie in vinea de Isarni Ato sive in vinea de Carduzca, de hocciduo in terra Ellebon vel in terra de Ellesindo, de circii similiter in terra de Ellesindo vel in medio alveo de rio Agel*" (ALTÉS, F.X., "El diplomatar del monestir de Santa Cecília de Montserrat, II: anys 1000-1077", doc. 168).

⁶⁵ BENET, A., "Toponímia del terme antic de Manresa", 55-56.

⁶⁶ "*Est autem predicta omnia quod tibi donamus in comitatum Minorisa et infra eius termines in locum que dicunt riu Agel vel ad ipsa Corbatera prope turre qui fuit de Ellesen qui est condam. Affrontant autem predicta omnia, de parte orientis ultra riu que dicitur Agel et in sumitate de ipsa rocha superior et pervadit usque in ipso alode de Raifredo et de Chonam, de meridie in ipsa rocha superior que dicunt Corbatera sive in alode de Berenger et sic pervadit ad ipsa Chodina et ad ipso limite qui est de Ollogo, de occiduo similiter in alode de Ollogo et ad ipsa Olivera et descendit in ipso torrent qui venit de Saleles, de circii similiter in ipso torrent et in alode de Chonam et pervadit per ipsa via antiga usque in gradel qui pergit ad ipso moli de Conam*" (ALTÉS, F.X., "El diplomatar del monestir de Santa Cecília de Montserrat, II: anys 1000-1077", doc. 189). Ens inclina a pensar que el lloc de la *Corbatera* d'ambdós documents fa referència a un mateix indret el fet que, en el segon d'ells, la *Corbatera* s'associa a una "*turre qui fuit de Ellesen qui est condam*", un personatge que pot correspondre al mateix *Ellesindo* que té terres que limiten per l'oest i pel nord amb el *Palazol* del primer document.

- **Cal Palà (Aguilar de Segarra, Bages):** masia situada al peu del castell de Castellar, en un meandre de la riera de Rajadell⁶⁷; documentat d'ençà del segle XVI, aquest indret no s'ha de confondre amb el lloc homònim d'Aguilar⁶⁸.

- **Mas del Palà o Palau (Aguilar de Segarra, Bages):** avui conegut com Can Vila, es troba a l'oest del nucli actual d'Aguilar, per sobre de la riera de Rajadell; se'n té notícia des del segle XIV⁶⁹.

- **El Palà (Vacarisses, Vallès Occidental):** nom d'un mas i d'un hostel vinculat al camí ral o "dels romeus", documentat a la baixa edat mitjana, que anava de Terrassa a Montserrat i a Manresa⁷⁰.

- **Palacio de Avezia (El Pont de Vilomara i Rocafort, Bages):** esmentat per primer cop l'any 932, el topònim correspon a l'actual Rocafort, donat que en aquest esment primerenc apareix com a límit oriental del lloc de *Uliastrello*, avui Oristrell⁷¹. L'any 993, sembla confirmar-se la identificació proposada quan apareix l'església de *Sancta Maria de Palatio de Avaicae*, a identificar amb l'actual Santa Maria de Rocafort, que figura com a sufragània de Sant Martí de Mura en la venda efectuada pel comte Ramon Borrell d'aquesta darrera parròquia⁷²; l'any següent, però, ja és considerada parròquia en ser també venuda pel mateix comte i la seva esposa Ermessenda⁷³. La substitució toponímica es constata en primer lloc al castell, anomenat antigament de Nèspola, ja l'any 1022, mentre que en el cas de l'església es produí més tardanament, segurament per influència del propi

---

⁶⁷ DDAA, *Gran geografia comarcal de Catalunya*, 5. El Penedès i l'Anoia, 474.

⁶⁸ PARCERISAS, R., *Memòria d'Aguilar de Segarra. Recull de la vida d'un poble*, 79-80.

⁶⁹ PARCERISAS, R., *Memòria d'Aguilar de Segarra. Recull de la vida d'un poble*, 67, 79-80 i 84.

⁷⁰ FLOTATS, A., *Vacarisses. Assaig històric d'un poble*, 90-97.

⁷¹ "Que afronta ec omnia: de parte oriente in Palacio de Avezia et de meridie in monte Virgilio et de occiduo in flument Lubregado et de circi in rio Nespola" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 386). Sobre la correspondència del segon component amb l'antropònim àrab Abū 'Īsà, veure nota 25 d'aquest apartat.

⁷² ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1649, any 993.

⁷³ "Per hanc scriptura vindicionis nostre vindimus vobis ecclesia que vocant Sancta Maria simul cum ipsa parrochia que dicunt Palaz Aveiza cum decimis et primiciis et oblaciones fidelium cum suis terminis et suis aiacenciis quem ad predicta ecclesia pertinet. Et est ipsa parrochia in comitato Ausona vel in comitato Menresa, in locum que dicunt valle Nespola, in apendicio Sancti Martini" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1670, any 994).

castell⁷⁴. Per altra banda, probablement calgui identificar amb el mateix lloc l'esment d'un *Palacio Uetulo* l'any 1055 associat a la mateixa església de Santa Maria de Rocafort⁷⁵.

- **Palau Bernat (Sallent/Avinyó?, Bages)**: mencionat molt tardanament, l'únic esment documental que hem pogut trobar d'aquest topònim desaparegut el situa prop de la riera Gavarresa, al peu del lloc de Fucimanya, on dóna nom a una terra⁷⁶.

- **Palau (Moià/Colluspina, Bages/Osona?)**: topònim que avui dóna nom a un coll situat en el límit dels termes municipals de Moià i de Colluspina, ja a Osona. L'únic esment documentat que hi podria correspondre és el d'un *Palat Fred* que cal situar, no obstant, en el veí terme osonenc de Muntanyola, fet que no permet ser taxatiu en la identificació⁷⁷. Sobre el segon component, advertim que un cas homònim localitzat a Terrassa prové, per tal com ho mostren mencions més antigues, d'un *Palatio Fracto*⁷⁸.

- **Palau (Olvan-Sagàs, Berguedà)**: deu fer referència a aquest emplaçament l'esment l'any 1030 d'un *Palaz* al terme de Biure⁷⁹, topònim que avui correspon a

---

⁷⁴ "Et ipsum castrum de Nespola, que dicunt Rokaforte, (...) simul cum ipsa parrochia de Sancta Maria de Palacio de Veca" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 825). Encara l'any 1092 es documenta una donació per a l'obra de Santa Maria de *Palacio Aveçe* (DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 38-39 i 353-355).

⁷⁵ Es tracta d'un pacte entre dues famílies en relació a diversos alous senyorials, acte que se celebra "in locum constitutum Palacio Uetulo ad domum Sancte Marie que est infra termine Rokafort" (ALTURO, J., *L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200*, doc. 66).

⁷⁶ Apareix en un inventari de documents elaborat l'any 1766, en referència a un capbreu de l'any 1538 dels béns del monestir de la Portella a la quadra de Fucimanya: "Andreu Riucech confessa, en lo mateix capbreu, tenir en domini del abat de la Portella, en la quadra de Fussimanya, lo mas Oliveras per haver-la-y portat en dot sa muller Margarida, filla de Jaume Oliveras, y los casals del mas de la Plana y lo honor dit la Plana y una pessa de terra dita de Palau Bernat" (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Sant Pere de la Portella*, doc. 310).

⁷⁷ Apareix com un dels masos inventariats en un capbreu de béns del monestir de l'Estany al terme de Muntanyola, entre els anys 1138 i 1139 ("*Mansum de Palat Fred, parilio I de capons*"), i en un segon capbreu sense data sobre el mateix terme ("*De Palad Fred, parilio capons I*", BAIGES, I.J.; FELIU, G.; SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*, docs. 753 i 1133).

⁷⁸ Veure anteriorment nota 39.

⁷⁹ "Et concessit dare ad fratre suo Bernard ipso suo alaude de Beneviure casas, casalibus, ortis, ortalibus, terras cultas vel incultas, simul cum ipsum alaude qui est in Palaz, ab integrum" (BARAUT, C., "Els documents, dels anys 1010-1035, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", doc. 434). Suposem que pel context cerdà dels béns i possessions citats en el document, l'editor proposa identificar el topònim amb Palau de Cerdanya, sense tenir en compte l'associació amb el lloc de

un mas situat al bell mig d'un altiplà sobre la riba esquerra del Llobregat, just en la partió dels termes municipals d'Olvan i Sagàs.

- **Palau del Roc (Santa Maria de Merlès, Berguedà):** sense mencions antigues conegudes, avui es coneix amb aquest nom un mas situat en l'extrem d'un serrat sobre la vall de Merlès, al nord de Santa Maria de Merlès.

- **Roc de Palou (Avià, Berguedà):** emplaçament situat en un vessant en la capçalera de la riera de Clarà, sense documentació antiga que hi faci referència.

- **Palou (Cercs, Berguedà):** mas abandonat a l'oest de l'església de Sant Jordi de Cercs; sense esments documentals antics, la prospecció al seu entorn no ha aportat materials altmedievals, que sí que es troben al voltant de la citada església⁸⁰.

- **Palou (Montmajor, Berguedà):** el lloc (de fet, un torrent homònim) apareix documentat a partir de finals del segle X, quan consta, vers els anys 982-983, com a límit de l'alou de Pujol de Planès⁸¹ i, poc més tard, l'any 989, del proper lloc de Calabuig, a l'est de la casa de Palou⁸².

Biure que explicita el text. Pel contrari, pensem que, també pel context geogràfic per on es mouen la resta de topònims del document, però sobretot per la presència d'una església de Santa Maria, sí que correspon a Palau de Cerdanya, i no a l'indret de Palau d'Olvan, l'esment de l'any 1121 d'un lloc anomenat *Palad* (BARAUT, C., "Els documents, dels anys 1101-1150, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", doc. 1331, veure índex corresponent on es proposa sota interrogant la seva identificació amb el Palau d'Olvan).

⁸⁰ MARTÍ, R; CAMPRUBÍ, J., *Evolució del poblament a la Plana Central del Berguedà des de l'època baix-imperial fins l'alta edat mitjana, 1997-2001*.

⁸¹ "Et affrontat hec omnia de una latus in Sancto Vincentio de Anavel, de II in torrente de Palazol, de III in alod de Bardina, ex quarta vero pars in castro de Merdainulg sive in Besech, sive in termino de Sancta Maria" (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix*, doc. 24).

⁸² "Et est hec omnia in comitatu Bergitano, in termino de Puiolo que vocant Merdauglo, at ipsas chasa de Calabugo que nominat. Et afrontat ipsum hec omnia quod superius insertum est de parte orientis in rivo que dicunt de Monte Maiore, et de meridie in vila de Sancto Vincencio vel in eius termine, et de occiduo in ipso torrente quo discurid, que nominat [Palaz]olo, et de circii in villa que vocant Toddaleco" (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix*, doc. 30). L'any 1013, en la definició del límit de Calabuig ja no apareix el torrent, sinó el propi emplaçament del topònim: "infra fines de Puiolo que dicunt in Chalabuio. Et afrontat ipsam ec homnia supradicta de parte orientis in rivo de Anavel et de meridie afrontat in Sancto Vincencio et de occiduo in ipso alaude de Bardina Tedevero, circii in ipso Palacolo" (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix*, doc. 57, any 1013). Evidentment, l'escrivà confón les afrontacions occidental i septentrional.

- **Palacio de Berga (Berga, Berguedà):** l'any 1072 el comte Ermengol dóna al comte Guillem Ramon la "*domo vel palacio*" que té en aquest lloc⁸³; el fet que ho cedeixi conjuntament amb les seves fortaleses, cases i habitants indica potser que en aquest cas es tracta pròpiament d'un palau comtal en sentit estricte, en un lloc, la *villa Berga*, que exerceix funcions de capital territorial en aquestes dates.

- **Palà de Coma (Cardona, Bages):** situat a ponent de Cardona, en la vall de Coma, per on passa el camí cap a Bergús, apareix documentat per primera vegada l'any 981⁸⁴, quan la família vescomtal adquireix terres i la pròpia "vila amb els palaus", adquisicions que complementarà en anys successius amb altres compres en el mateix indret⁸⁵. Obtinguts aquests béns, l'any 1005 els vescomtes donen el "puig de Palau" a uns esposos a canvi d'un cens anual⁸⁶, mentre que continuaran mantenint importants possessions a la vall de Coma que limiten amb el *palatium* o que es troben en el seu terme i que apareixen en els testaments dels membres de la família⁸⁷; serà a través d'un d'aquests, el del bisbe Eribau d'Urgell, que l'alou passa

---

⁸³ "*Per hanc scriptura donacionis nostre sic damus et comendamus vobis ipsam nostram domo vel palacio que nos habemus in locum que vocant Berga, cum totas suas fortaleas, homines, feminas ibi habitantes vel habitatores, casibus, casalibus, ortis, ortalibus, (...). Et est ipsa hec omnia suprascripta in comitatu Berguitano, in apendicio de Berga, in locum que vocant palacio de Berga vel in eius terminis*" (FELIU, G. i SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, doc. 848).

⁸⁴ Es tracta de dues compres del mateix any i en el mateix lloc per part de la vescomtessa Ermetruit i els seus fills: "*Et sunt ipsas terras in termino de [castro] Cardona, [in] loco ubi vocant [Palatios]*"; "*Per hanc [scrip]tura vindicionis mee vend[fo] vobis ipsa villa cum] ipsos pala[cios et ipsos ortales que s]unt in c[astro] Cardona ubi] vocant in Comma, et ipsa terra ipsa comma profunda qui est [super Sancto] Saturnino, culta [et herema, qui michi] advenit de compa[fracione]*" (RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*, docs. 8 i 10).

⁸⁵ "*Et est ipsa terra in fines Cardona, in locum quod vocant Palacios*"; "*Et est omnia in fines Cardona, in locum que vocant Choma[s su]per Pala et segal[ari]os*" (RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*, docs. 15 i 20, anys 999 i 1005). Ara és ja el vescomte Ramon qui condueix les compres.

⁸⁶ "*Et est in fines de Cardona, in locum ubi dicitur podium de Palacio. Et afrontatur predicta omnia de oriente in torrente qui discurrit per rasam de Bellacana en auall, de meridie in serra supra cingole, de occidente in bosco de Celada, de a circio in torrente de Longuadera supra Palacio suptus roure*" (GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, doc. 10). Anotem, però, que aquest document, que ens ha pervingut a través d'un trasllat del segle XIV, presenta alguns indicis en el vocabulari que no permeten assegurar la seva autenticitat.

⁸⁷ Testament del vescomte Bermon de l'any 1026: "*et ipsos alodes meos in terminos de Cardona, inter Bigurcio et Palacio*" (LLOP, I., *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere de Casserres*, doc. 122). Testament del bisbe Eribau d'Urgell de l'any 1040: "*Ipsius ecclesiae quoque Sancti Vincentii quae est apud castrum Cardonae dimitto alodium de Fornels ab integro, atque alodium quod est in Colonico, quod fuit Raustanni clerici, post mortem iudicis Guifredi, atque alodium de Palatio ab integro, id est, terras et vine as cum llllor molinis quae sunt ad ipsum collum et omnes vine as \et terras/ quas emi intra terminos castru Cardonensis*" (LLOP, I., *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere de Casserres*, doc. 160).

a mans de Sant Vicenç de Cardona, per tal com figura entre les seves possessions en la dotalia de l'any 1040⁸⁸.

- **El Palà de Torroella (Navàs, Bages):** el trobem esmentat per primer cop en el regest d'un document dels anys 992-993⁸⁹, tot i que poc temps després, l'any 996, apareix ja en un document original⁹⁰. Documentat de nou l'any 1077, quan es troba en vies d'incorporar-se al patrimoni del monestir de Serrateix⁹¹, sembla que també hi faria referència l'esment d'un *Palacio* de l'any 1194⁹².

- **Palou (Lladurs, Solsonès):** esmentat en una venda entre magnats de l'any 1074⁹³, avui és un mas situat en un petit altiplà sobre la riera de Canalda, nom amb el qual es coneix en aquesta latitud la Ribera Salada. Es documenta igualment l'any 1117⁹⁴ i encara l'any 1186, en un empenyorament del castell d'Isanta, en el terme del qual es troba⁹⁵. Pocs metres al nord, a l'altra riba de la rasa de Palou, es troben

---

⁸⁸ *"et ipsa alodia vicecomitalia in loco qui dicitur Palatium cum omnibus sibi pertinentibus et cum ipso bosco vineale qui est ante castrum Cardone"* (ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 167).

⁸⁹ Regest de la donació al monestir de Serrateix d'una peça de terra *"en lo lloch Palazo de Torruella"* (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix*, doc. 36).

⁹⁰ *"in chomitatum Berchitano, infra terminos de Torrezella, in locum que vocant ad Palaco. Et ista pecia de terra de parte orientis in via qui discurrit ad Palaco, et de meridie in flumen Chardosnario, et de occiduo in torrente, et de zirzi in strada Cardosnario"* (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix*, doc. 39).

⁹¹ Testament de l'arxilevita Ramon: *"Et ipso alaude de Palaz de Torrodella, qui mi advenit de comparacione, remaneat ad Oda et filiis suis, Bernard et Guilelm, et post obitum illorum remaneat ad Sancta Maria cenobii Sarratexi"* (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix*, doc. 113).

⁹² *"in loco voccato Palacio et in loco que vocatur Condemina Vicecomitale"* (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix*, doc. 152); tot i que el text no dóna més precisions, l'atribució a Torroella en la còpia del segle XIII que ens ha arribat, així com la integració del document en el fons de Serrateix, permeten suposar que efectivament podria fer referència al Palà de Torroella.

⁹³ *"...vendo vobis alodium meum proprium quod habeo in comitatu urgellitano in loco nuncupato Timoneda et Palaciolo et plano de Sarri et [...]niello"* (BACH, A., "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", doc. 200). L'editor del text situa erròniament la localització del topònim a Llobera, en confusió amb un altre cas; no obstant, el nucli compacte de l'alou venut, agafant els llocs contigus de Timoneda, Sarri i Palol, ben identificable en l'actualitat, i la claredat de les afrontacions que s'expliciten en el document (termes dels castells de Lladurs, la Llana, Terrassola, Odèn i Isanta), no ofereixen cap mena de dubte sobre la identificació amb el mas de Palou.

⁹⁴ *"Et relinquo ad Sancti Augustini de Isanta pecia .I. de alaudio qui est a caput de boscho; et afrontat ipso alaudio in via qui vadit a Palaols"* (BACH, A., *Diplomatari de l'Arxiu Diocesà de Solsona (1101-1200)*, doc. 141).

⁹⁵ *"Sit notum cunctis quod ego Arnallus de Isanta inpignoro vobis Iohanni de Solsona et vestris illum kastrum de Isanta, illud totum ab integrum quod ibi habeo vel habere debeo. Et insuper mitto vobis illud decimum quod Martinus de Isanta facit de vino, et censum de Palaol, videlicet census et usaticos, terras, vineas, ermas et cultas, et illud totum quod ad usum hominis pertinet, et senioraticum in*

les runes de l'edifici conegut com Palouet, que hauria prè el nom a partir del mas central.

- **Falou (Llobera, Solsonès):** documentat l'any 1037 amb motiu de la dedicació de l'església de Sant Pere de Llobera⁹⁶, també hauria de correspondre al mateix lloc l'esment de l'any 1094 d'un *Palazol* que s'atribueix al terme del castell de la Llena i que els editors del text identifiquen amb el *Palaciolo* de Lladurs citat més amunt⁹⁷. No obstant, la seva ubicació prop del torrent que va de Llobera a Llanera permet considerar l'esment de la Llena com un error del copista (el document és justament una còpia del segle XII), que hauria confós aquest castell amb qualsevol dels dos primers. Així, el lloc de "*Palazol*", on es troba la vinya objecte de donació podria identificar-se amb l'actual lloc de Falou, al terme de Llobera, situat justament a ponent del torrent, conegut aquí com Barranc de Santa Maria i més endavant com Riera de Llanera. En tot cas, si la nostra proposta d'identificació d'ambdós esments és certa, cal raonar el perquè del canvi fonètic, advertint, en aquest sentit, que la primera menció de l'any 1037 ens arriba en realitat a través d'un capbreu del segle XIV, moment en què probablement el redactor del text hauria fixat per escrit la forma parlada en aquest moment tardà.

- **Palacio (Riner/Clariana?, Solsonès):** l'any 1119 es documenta un mas anomenat Oliva al terme de Riner que afronta, per una de les parts, amb unes "*domos de Palacio*"⁹⁸. La proximitat explícita amb el riu Negre potser permeti identificar aquest mas amb l'actual lloc de l'Oliva que, si bé avui se situa dins el terme de Clariana, es troba a tocar pel nord-oest del castell de Riner, sobre la riba esquerra de l'esmentat riu; si fos així, potser caldria cercar l'emplaçament del citat

---

kastrum et in hominibus" (BACH, A., *Diplomatari de l'Arxiu Diocesà de Solsona (1101-1200)*, doc. 141).

⁹⁶ "*Et Bonefilio Blanderigo dedit ad Sancti Petri solidada I de terra cum suas afrontaciones in locum que dicitur Falazol*" (ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 154, any 1037).

⁹⁷ "*Et est ipsa vinea in comitatum Urgelli in castrum Lena, in loco ut vocan[t] Mozoleres subtus Palazol, et habet affrontaciones de oriente in ipso rivo qui discurrit de Lobera in Lanera, de meridie in Mozoleres, de occiduo in cul d'Agulies*" (BACH, A., "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", doc. 340, any 1094).

⁹⁸ "*mansum meum quem vocatur Oliva, qui est in termino de Riner, cum totis suis pertinenciis et afrontacionibus cunctis, longe vel prope, ad suum proprium alaudium. Afrontat autem heorum mansum de .I. parte i Munte Roto, de alia in alodio de Sanz, de .III. vero parte in domos de Palacio, de .III. vero parte in Rivo Nigro*" (BACH, A., *Diplomatari de l'Arxiu Diocesà de Solsona (1101-1200)*, doc. 160).

Palacio en algun lloc de l'altiplà que es forma entre el riu Negre i el nucli d'Hortonedà.

- **El Palà (la Molsosa, Solsonès):** el topònim s'atribueix avui a un punt situat entre el castell de la Molsosa i el nucli de Prades, en una zona de bosc ("Bosc del Palà"). Tot i no fer referència a cap indret massa concret ni tampoc conèixer cap menció antiga, l'incloem per la seva semblança amb altres casos ben contrastats.

- **Palacium (Òdena, Anoia):** documentat l'any 1082 en el terme del castell d'Òdena⁹⁹, sense localització precisa]; no obstant, i a falta d'altres informacions, es pot proposar la seva identificació amb el mas actual de Can Palà, situat just en la partió amb el terme veí de Castellolí i a tocar de l'actual A-2.

- **Cal Palau (Santa Maria de Miralles, Anoia):** mas situat en els plans de la vall de Miralles, sobre la capçalera de la riera de Carme; no es coneixen mencions antigues.

Aquest extens llistat pretén ser exhaustiu pel que fa a les mencions conegudes del topònim en terres de la Catalunya Central, ja estiguin recollides en la documentació medieval o conservades en el registre toponímic actual, o sovint les dues coses a la vegada (veure mapa). No obstant, és evident que una part no determinada de la totalitat dels topònims que mai van existir s'haurà perdut amb el pas dels segles o no haurà estat mai recollida en els textos; fins i tot en el cas contrari, cal pensar que els esments documentals que ens han pervingut depenen de processos atzarosos de conservació que hauran delmat en part el grup originari. Malgrat tot, comptem amb un nombre de topònims considerable que equipara la Catalunya Central amb altres zones de la Catalunya Vella i de Septimània on aquests han estat inventariats en treballs anteriors. Així, per al conjunt del territori estudiat, al qual afegim els casos adjacents especificats més amunt, documentem amb un total de 28 topònims, dels quals 16 (57%) estan documentats abans de l'any 1100, per dos casos (7%) testimoniats en època baixmedieval; finalment, el

---

⁹⁹ Venda de Ramon Guifred i membres de la seva família a Ramon Guillem d'Òdena i la seva dona Ermengarda d'un alou format per terres i cases "*intra terminos katri Odena, nominatum ad ipsum Palacium*" (ÁLVAREZ, M.C., *La Baronia de la Conca d'Òdena*, doc. 22).

darrer grup, amb 10 exemples (36%), només figura en documentació d'època moderna o bé directament contemporània, en els inventaris toponímics i els registres cartogràfics actuals.

Pel que fa a la proporció entre palaus i palols, aquesta es decanta amb 18 casos (64%) vers el topònim mare, mentre que el diminutiu correspon a 10 casos (36%). En aquest punt, cal valorar dos fenòmens que afecten exclusivament el primer grup. En primer lloc, anotem dos casos on el topònim es presenta en plural (*Palacios*)¹⁰⁰, una qüestió a la que ara com ara no sabem donar resposta i que sembla restringir-se als esments més primerencs, sense rastre posterior en la toponímia conservada. Per altra banda, es constata una concentració de la forma "Palà"¹⁰¹, inequívocament vinculada, segons es desprèn dels casos on la forma actual es correspon a un esment antic¹⁰², al terme original *palatium*, en el sector més ponentí del marc geogràfic, especialment a l'oest del Cardener i el Llobregat. Segons es comprova en alguns textos, aquesta forma seria ben aviat d'ús comú¹⁰³, mentre que sembla pràcticament inexistent o, en tot cas, molt minoritària en les zones situades més al nord i a llevant.

En relació als topònims compostos amb l'afegit d'un antropònim, trobem una proporció semblant a la manifestada pel conjunt dels *palatia* catalans i septimans. En aquest cas es redueixen a dos exemples, un d'ells amb un antropònim d'origen germànic, el Palau Bernat d'Avinyó, si bé la seva menció tardana obliga a prendre'l amb cautela, i el cas significatiu del *Palacio de Avezia* de Rocafort, que tot indica que cal vincular a la *kunya* àrab Abū 'Īsà, tenint en compte que aquest *palatium* és qualificat igualment de "vetulo". Els únics casos localitzats amb compostos no antroponímics els constitueixen el ja esmentat *Palacio Vetulo*, el *Palacium Serpentibus* de Callús, sobre el que, de moment, es fa difícil aportar una explicació

---

¹⁰⁰ Ens referim al lloc de Palà de Coma, en plural només en els primers esments de finals del segle X, i als *Palacios* documentats a Castellgalí.

¹⁰¹ Recordem els casos de Cal Palà i Mas de Palà, a Aguilar de Segarra, el Palà a Vacarisses, el Palà de Comà a Cardona, el Palà de Torroella a Navàs, el Palà a la Molsosa i Can Palà a Òdena.

¹⁰² Són evidents els exemples del Palà de Coma a Cardona, documentat en la forma plural "*Palacios*" a finals del segle X, del Palà de Torroella, o de Can Palà, a Òdena, que probablement correspongui a l'esment d'un *Palacium* l'any 1082. A COROMINES, J., *Onomasticon Cataloniae*, vol. V, 119-120, no es tenen en compte aquestes mencions antigues, fet que porta a postular un derivat del nom de persona *Palatius*.

¹⁰³ Així ho prefiguren les formes "*Palaco*" i "*Pala*" documentades en textos originals els anys 996 i 1005 en relació a Palà de Torroella i Palà de Coma.

satisfactòria, i el *Palat Fred* de Collsuspina, al qual cal atribuir, com s'ha precisat més amunt, un original sota la forma "*Palatium Fractum*".

Sobre la seva distribució geogràfica, i en consonància amb treballs anteriors genèrics o centrats en altres zones, es poden destacar diverses qüestions. En primer lloc, es fa evident la relació que s'estableix, en molts casos, entre topònims i vies de comunicació importants, en especial les que ressegueixen les principals valls i cursos fluvials. L'escenari és diàfan si prenem com a centre el Pla de Bages. Des d'aquí, i remuntant el curs del Llobregat cap al nord, es troba el *Palacio* documentat a Sallent, a tocar del riu, tot i que cal arribar bastant més amunt per veure el següent cas al Palau d'Olvan, situat en un petit altiplà sobre mateix del riu. En aquesta zona, els topònims semblen rarificar-se, si bé cal destacar la presència del Palau del Roc sobre el curs de la riera de Merlès, en direcció a l'àrea pirinenca i el sector septentrional del Lluçanès.

El curs del Cardener és, en tot cas, força més il·lustratiu: sortint de Manresa, es troba de seguida el lloc de *Palatiolo*, avui el Pla de Palou de Sant Joan de Vilatorrada. A tocar també del riu, potser vers el lloc actual dels Manxons, el *Palacium Serpentina* de Callús se situa entre l'anterior i el proper lloc de Palà de Torroella, ja passat Súria, també sobre el Cardener¹⁰⁴. Arribats a Cardona, el Palà de Coma s'ubica sobre la ruta que, passant per Bergús, es dirigeix cap a la Segarra, mentre que el Palou de Montmajor es localitza sobre l'actual carretera que uneix Cardona i Berga. Més enllà, en direcció a Solsona, probablement calgui situar el *Palacio* documentat al terme de Riner, cap a Hortonedà, mentre que, per la seva banda, el lloc de Falou es troba en la ruta de Solsona cap a Guissona.

Tornant al Pla de Bages, diversos casos s'esglaonen per la vall de la riera de Rajadell, seguint el traçat d'una via antiga testimoniada tant per la presència de jaciments arqueològics d'importància, serveixi d'exemple la vil·la romana de Sant Amanç de Viladés, com per alguns textos altmedievals. Situat en un extrem el *Palazol* documentat prop de la confluència de la riera amb el Cardener, els dos casos detectats a Aguilar de Segarra, Can Palà i el Mas de Palà, es localitzen ja vers la capçalera del curs fluvial.

En direcció sud no manquen els testimonis que segueixen el curs del Llobregat, destacant en primer lloc els *Palacios* de Castellgalí, no gaire lluny de la seva unió

---

¹⁰⁴ FÀBREGA, A., "El camí ral de Manresa a Cardona".

amb el Cardener. Més enllà, però, la via antiga devia enfilem-se per la serra, evitant els congostos situats al peu de Montserrat. Potser en sigui una prova d'això la presència del Palà de Vacarisses, sobre el camí de Terrassa i Barcelona¹⁰⁵.

Una de les connexions principals entre el Bages i Osona devia fer-se, com en èpoques més recents el camí ral, per sobre la serra de Calders i fins a Moià, des d'on s'accedeix a Collsuspina. Aquí tampoc no manquen els referents, malgrat la imprecisió d'algunes localitzacions. Així succeeix amb el *Paladolo* documentat vers Viladecavalls, a Calders, el qual és difícil de situar, tot i que podria trobar-se prop del camí indicat, mentre que el Coll de Palau, entre Moià i Collsuspina, s'ubica ja a les envistes d'Osona. Finalment, el Palau Bernat d'Avinyó es troba sobre l'entrada al Pla de Bages d'un altre curs fluvial d'importància de la comarca, la riera Gavarresa, des d'on es dona accés al Lluçanès.

No es tracta només d'una apreciació feta sobre la cartografia, sinó que la documentació testimonia la proximitat de molts d'aquests emplaçaments a la xarxa viària principal. Això es pot documentar de manera directa quan trobem casos de palaus que afronten amb *stratae* o *viae*, com és el cas, per exemple, del *Palazol* proper a la riera de Rajadell, que limita a llevant amb una "*strata*" i que és a prop d'una "*via antiga*", o del Palà de Torroella, per on passa una "*strada Cardosnario*"¹⁰⁶. Més enllà d'aquests esments precisos, no és difícil destriar a la documentació referències a vies i camins en llocs on es troba un d'aquests topònims, encara que no apareguin junts en el mateix text. Així, per exemple, estan ben documentades, totes elles amb algun *palatium* en el seu recorregut, la "*strata que venit de Segarra per rivum Agelli ad Minorisam*" per la vall de Rajadell¹⁰⁷, la que des de Manresa remunta el Llobregat cap a Sallent¹⁰⁸, la "*strata publica*" que segueix el mateix riu cap al sud pel terme de Castellet¹⁰⁹, la que duu a Rocafort¹¹⁰,

---

¹⁰⁵ Sembla ser que ja en època medieval, i especialment amb la construcció del pont de Vilomara al segle XIII, aquest traçat perdria pes en favor del camí ral que anava de Barcelona a Manresa travessant la Serra de l'Obac pel Coll de Daví, via de comunicació principal entre ambdues ciutats fins a inicis del segle XIX (TORRAS, M., "Els camins tradicionals del Bages", 19; PIÑERO, J.; SERRA, R., "El camí romà de la Torre del Breny i la vil·la de can Font de Cirerencs (Castellgalí)", 7).

¹⁰⁶ Veure referències documentals en l'inventari anterior.

¹⁰⁷ ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 1119, any 1053.

¹⁰⁸ "*via que pergit ad Sanctum Asciscum et vadit ad castrum Salent*" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 1483, any 1084).

¹⁰⁹ ALTÉS, F.X., "El diplomatarí del monestir de Santa Cecília de Montserrat, II: anys 1000-1077", doc. 114, any 1011. Possiblement també hi faci referència una "*uia publica qui pergit ad ipsas Buadas*" documentada al terme de Castellgalí (PUIG, P., *El monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa. Diplomatarí dels segles X i XI*, doc. 452, any 1073).

la que mena de Castelltallat a la Molsosa¹¹¹, la que uneix Collsuspina i Manresa¹¹², la que passa per la vall de Coma entre Cardona i Bergús¹¹³, encara una “*strata Cardonense*” abans d’arribar a Solsona¹¹⁴ i, finalment, una darrera que des d’aquí aniria vers Llobera¹¹⁵.

Per altra banda, pensem que és certament significativa la relació que s’estableix entre la xarxa de *palatia* i alguns nuclis que no dubtem a considerar com a centres territorials durant els primers segles medievals. En tenim un cas paradigmàtic a la ciutat de Manresa, o millor, a l’assentament que es configura al capdamunt del Puig Cardener ja des de l’Antiguitat Tardana, com a mínim des del segle VI, amb clars precedents anteriors d’època ibèrica. Si, com defensem, cal vincular l’establiment dels *palatia* a la conquesta musulmana, es fa evident la vitalitat del Puig Cardener respecte al territori circumdant i, de fet, a tot el Pla de Bages, durant el segle VIII, ocupant un lloc central al voltant del qual es disposa una corona amb fins a sis emplaçaments amb el topònim. Més enllà d’aquests, veiem com altres *palatia* s’esglaonen al llarg de vies de comunicació que, d’una manera o altra, semblen convergir o, en tot cas, vincular-se a l’existència de l’assentament manresà. Estudis recents sobre el Pla de Bages palesen, en aquest sentit, com, entre un sistema viari d’aspecte ortogonal originat per una possible centuriació d’època romana i l’aparició de sistemes radials a l’entorn dels nuclis de Santpedor i Sant Fruitós de Bages, amb un origen que no sembla ser anterior al segle XI, es detecta un grup d’eixos radials al voltant de Manresa, alguns d’ells ja ben documentats a mitjans del segle X, que, al nostre entendre, evidencien aquest paper central jugat per

---

¹¹⁰ “*ipsa strata qui pergit ad Sancta Maria uel ubique*” (PUIG, P., *El monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa. Diplomataris dels segles X i XI*, doc. 452, any 1073).

¹¹¹ “*ipsa strada qui pergit ad Molsosa*” (ALTÉS, F.X., “El diplomataris del monestir de Santa Cecília de Montserrat, II: anys 1000-1077”, doc. 124, any 1017).

¹¹² “*in strata qui pergit de Collospine ad Minorisa*” (BAUCELLS, J.; FÀBREGA, A.; RIU, M.; HERNANDO, J.; BATLLE, C., *Diplomataris de l’Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona. Segle XI*, doc. 1464, any 1086). Aquesta entrava a la plana de Vic a l’alçada de Tona, on l’any 998 documentem una “*strada qui pergit ad Menresa civitate*” (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d’Osona i Manresa*, doc. 1810).

¹¹³ “*strada qui vadit per Coma*” (RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*, doc. 39, any 1028).

¹¹⁴ ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 95, any 977.

¹¹⁵ “*in ipsa strata qui pergit ad Lobera*” (BARAUT, C., “Els documents, dels anys 981-1010, de l’Arxiu Capitular de la Seu d’Urgell”, doc. 270, any 1003).

l'assentament del Puig Cardener durant la primera edat mitjana i que ha de tenir a veure per força amb la presència destacable de palaus en el seu entorn¹¹⁶.

Sense reunir tants topònims al seu voltant com succeeix en el cas de Manresa, Cardona presenta alguns indicis a tenir en compte pel que fa al seu paper central en aquests segles. Com s'apuntava anteriorment, és ben coneguda l'aparició de Cardona, juntament amb Casserres i l'encara imprecisa "ciutat d'Osona"¹¹⁷, en l'ocupació carolíngia de la Catalunya Central l'any 798, quan són tractats com a "*oppida olim deserta*", una expressió que, si tenim en compte les informacions aportades per l'arqueologia en alguns d'aquests emplaçaments¹¹⁸, sembla clarament exagerada, si bé cal tenir en compte la presència de materials ibèrics en el turó del castell i l'extracció de sal com a mínim des d'època romana¹¹⁹. En aquest sentit, no ha de ser simple coincidència la presència de quatre palaus situats sobre sengles vies que conflueixen a Cardona. Tampoc no cal insistir en el paper rellevant que la documentació comtal primerenca mostra en relació a l'enclavament, mereixedor d'establiments de franquesa al segle X, seu de la potent família vescomtal osonenca i punt clau en l'expansió sobre al-Andalus¹²⁰.

La presència més reduïda i dispersa de *palatia* en altres indrets no permet afirmar de forma taxativa la centralitat d'altres enclavaments com Solsona, si bé hi trobem dos casos sobre sengles vies que hi concorren; per altra banda, l'únic cas documentat a la conca d'Òdena pràcticament permet descartar l'existència d'un nucli central potent per a la comarca en aquestes cronologies. El mateix s'esdevé a la zona de l'antiga *Sigarra*, a els Prats de Rei, on no coneixem cap topònim de les característiques descrites, ni a la documentació ni en el registre actual.

En canvi, la presència de *palatia* a l'entorn de la ciutat de Guissona és un fenomen evident que ja s'ha posat en relació amb la vitalitat d'aquest nucli durant els

---

¹¹⁶ PALET, J.M., "Dinàmica territorial de l'antiguitat a l'edat mitjana a Catalunya: arqueomorfologia i estudi de casos", 97-107. L'autor insereix aquestes dades en el context d'una proposta coneguda de valorització de les pràctiques ramaderes transhumants en època tardoantiga i altmedieval; tot i així, pensem que l'aparició precoç d'aquests eixos pot entendre's directament pel propi pès en el territori del nucli del Puig Cardener.

¹¹⁷ "*Ordinavit autem illo tempore in finibus Aquitanorum circumquaque firmissimam tutelam. Nam civitatem Ausonam, castrum Cardonam, Castaserram, et reliqua oppida olim deserta, munivit, habitare fecit, et Burrello comiti cum congruis auxiliis tuenda commisit*", extret de la *Vita Hludowici*, segons cita d'ABADAL, R. d., *Catalunya Carolíngia I-1. El domini carolingi a Catalunya*, 89.

¹¹⁸ Veure apartat 1.5.1.

¹¹⁹ SERRA, J., *Història de Cardona, volum I*, 17-SOLÉ, X; GALERA, A.; JUAN, M.; AGUILAR, A., *Prospecció arqueològica del municipi de Cardona (Bages, Barcelona)*, 1992.

¹²⁰ RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*.

primers moments de la conquesta islàmica, en una proposta que identifica l'antiga *Ileso* romana amb la seu originària del bisbat d'Urgell¹²¹. Així, al voltant d'aquesta ciutat hi trobem els llocs de Palou¹²², al terme de Torrefeta i Florejacs, i de Palouet¹²³, a Massoteres, als que potser caldria afegir el lloc conegut com "Bosc del Palau", als Plans de Sió.

Poques són, en realitat, les dades arqueològiques que es poden aportar per als *palatia* de la Catalunya Central. De fet, només s'han desenvolupat excavacions, sempre molt parcials, en dos enclavaments que es poden relacionar amb el sector estudiat. Cal citar, en primer lloc i tot i trobar-se estrictament fora dels límits imposats, els treballs desenvolupats en uns àmbits situats a un centenar de metres vers ponent de l'església de Sant Sadurní de Rotgers, a Borredà, en el lloc de l'antic *Palatium Rodgarium*, on un sondeig puntual va servir per situar l'abandonament d'aquests espais en època baixmedieval¹²⁴.

Per la seva banda, el lloc de Palà de Coma, a Cardona, un *palatium*, com hem vist, profusament documentat a partir de finals del segle X en bona part gràcies als interessos en el lloc de la família vescomtal osonenca, mostra una riquesa arqueològica notable, amb jaciments de diferents cronologies que abasten des de l'època prehistòrica fins la plena edat mitjana. Ens interessa destacar aquí la presència d'un establiment romà de certa importància localitzat especialment a l'oest de la casa actual, en el camp anomenat "la Devesa", testimoniats per la troballa de materials en superfície del període i l'excavació als anys cinquanta del segle passat d'un forn, presumiblement de material constructiu¹²⁵. A poca distància vers el sud, sobre un turó de la serra de Sant Quintí que domina la vall, es troba un

---

¹²¹ MARTÍ, R.; VILADRICH, M., "Guissona, origen del Bisbat d'Urgell".

¹²² Documentat per primer cop l'any 1036 en la cessió per part del comte Ermengol II a Santa Maria de la Seu d'Urgell de la meitat de la ciutat de Guissona, acabada de conquerir ("*De parte vero circi in ipsa Sponda que est inter Sanaugiam et Gessonam et descendit in ipso termino, qui est inter Palaciolum et Guardasiveniunt*", BARAUT, C., "Els documents, dels anys 1036-1050, de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell", doc. 491).

¹²³ Tot i que les seves referències poden ser confoses amb el seu homònim de Torrefeta i Florejacs, sembla que cal atribuir a aquest petit nucli l'esment d'un castell de *Palaliolum* en un testament de l'any 1116 ("*Kastrum etiam quod vocatur Palaliolum, quem superius in oblivioni tradideram, dimitto Arnallo filio meo cum terminis et adiacenciis*" (BARAUT, C., "Els documents, dels anys 1101-1150, de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell", doc. 1292).

¹²⁴ VILA, J.M., "Estudi històric i arqueològic de l'església de Sant Sadurní de Rotgers (Borredà, Berguedà)".

¹²⁵ PETRÚS, M., "Prospecciones arqueológicas en la comarca de Cardona", 209-210; SOLÉ, X; GALERA, A.; JUAN, M.; AGUILAR, A., *Prospecció arqueològica del municipi de Cardona (Bages, Barcelona)*, 1992.

conjunt arqueològic format per diverses estances associades a una torre de planta circular, excavat en part a finals dels anys noranta¹²⁶. Els responsables del projecte no dubten, creiem que encertadament, en identificar aquest jaciment amb el “Puig de Palà” que apareix reiteradament a la documentació entre els segles XI i XIV¹²⁷. No obstant, presenta més dubtes la identificació d’aquest emplaçament amb els *Palacios* documentats d’ençà de finals del segle X. Al nostre entendre, pensem que es tracta de dos emplaçaments distints: d’una banda, els “palaus” documentats en primer lloc correspondrien a un assentament altmedieval que s’integraria en el conjunt que tractem i que, com en la major part dels casos, hauria de situar-se en el pla, prop de l’actual casa, a sobre o a poca distància de l’assentament antic; en segon lloc, el jaciment del “Puig de Palà” seria una creació de ple segle XI vinculada a la formació d’alous senyoriais amb un assentament central caracteritzat per la presència d’una torre i altres edificis¹²⁸.

La presència d’un jaciment d’època romana al lloc de Palà de Coma¹²⁹ ens situa al davant de la hipòtesi alternativa, ja citada més amunt, que associa els *palatia* amb

---

¹²⁶ PADILLA, J.I., *Memòria sobre la intervenció arqueològica al jaciment del Palau Vell de la Coma de Bergús (Cardona, Bages)*, 1997; PADILLA, J.I.; GALERA, A., “El Puig de Palà de Coma (ss. X-XVI) (Bergús, Cardona, Bages)”; OLIVARES, D., “L’arqueologia a la Catalunya central els darrers anys”, 13.

¹²⁷ Com advertíem a la nota 85, pensem que cal mantenir certs dubtes sobre el primer esment documentat, presumptament de l’any 1005, en relació a aquest emplaçament (GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, doc. 10), on apareix de forma detallada el dret d’alberga, juntament amb altres conceptes que caldria esperar en cronologies sensiblement més tardanes (“*Et per omnia suprascripta non faciat aliud seruicium ullo homini et tali modo ut ullus castlani neque baiulus neque sagius non habeant dominium uel potestatem uel districtum uel mandamentum uel adempamentum in omnibus predictis, sed uestra fuit propria et uestre posteritate*”) i l’ús d’alguns mots excessivament catalanitzats (*en auall, roure*). Caldria, doncs, endarrerir l’aparició de l’assentament a la documentació fins l’any 1087: “*Et est hec omnia infra terminos de castrum Cardona et in eius agacenciis, in Comma et in ipso pugo de Palaç et in locum que uocant ipsa Celada. Et afrontat hec omnia a parte orientis in ipsa fonte de Hicla et in ipsa serra de Planezes, de meridie in ipso boscho de ipsa celada de Sancti Uincencii, de occiduo ad ipsa turre qui fuit de Gitard de Rubio, condam, et in ipsa serra de ualle Lagastora, a parte uero circii in ipso Guuellare*” (GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, doc. 77). Malgrat tot, sembla que el mateix donador mantindria certs drets sobre el lloc que figuren en el jurament sacramental del seu testament de l’any 1095, text que potser insinua en certa manera la dualitat d’assentaments: “*et in Cardona ad pug de Palaz relinquit ad illum ipsum suum directum de ipsas casas et de [ip]sos ortals de terra que ibi abebat et cum pecias III de terras vel vineas que sunt ad vineas comitales ad capida et bariilla I in Planezes et cubet I ad Palaz*” (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 1630). Sembla que la darrera menció expressa al “Puig de Palà” seria de mitjans segle XIV, mentre que l’abandonament detectat pels treballs arqueològics no sembla produir-se fins pràcticament entrada l’època moderna, fins i tot amb algunes reocupacions més tardanes (PADILLA, J.I., *Memòria sobre la intervenció arqueològica al jaciment del Palau Vell de la Coma de Bergús (Cardona, Bages)*, 1997; SOLÉ, X; GALERA, A.; JUAN, M.; AGUILAR, A., *Prospecció arqueològica del municipi de Cardona (Bages, Barcelona)*, 1992).

¹²⁸ Veure més endavant la pàgina 496.

¹²⁹ Podríem considerar també la presència de la vil·la romana de Boades i de materials d’aquesta època a la propera masia de Can Font de Cirerencs en relació amb els *Palacios* documentats al

vil·les romanes i que, de retruc, els vincula a un sistema de terres públiques provinent del Baix Imperi¹³⁰. És innegable que alguns casos, especialment en l'àrea de la costa catalana i llenguadociana, presenten aquesta concurrència, però també se'n coneixen d'altres on el topònim s'associa a jaciments d'altres èpoques i característiques, sense que això suposi una identificació immediata entre topònim i tipus de jaciment¹³¹. És més, són comptats els exemples on el topònim es vincula a un establiment romà excavat exhaustivament, doncs en bona part es tracta de notícies elaborades sobre troballes superficials o, en el millor dels casos, intervencions molt puntuals. De tota manera, i ja ho hem apuntat, la presència de nivells romans es pot entendre des de la perspectiva d'una certa continuïtat dels *fundi* baiximperials que tindrien el seu paper en la instauració de la xarxa de *palatia* a partir de la conquesta islàmica; és, de fet, ben lògic suposar-ho així.

Sobre la natura jurídica dels *palatia*, poc més es pot afegir a banda dels indicis que s'observen a la llum de la hipòtesi plantejada. Sent nul·les, més enllà del que s'ha exposat més amunt, les notícies directes i coetànies, caldrà recórrer a la documentació de primera època comtal per tal de rastrejar alguna informació rellevant en aquest sentit. Avancem que són poques, segurament a causa d'una més tardana incorporació a l'òrbita comtal que situa l'aparició dels primers textos relatius a la nostra àrea en els darrers anys del segle IX i de forma absolutament majoritària ja ben entrat el segle següent. Per contra, quan s'han pogut estudiar zones incorporades a l'espai pròpiament carolingi, amb documentació més o menys abundosa del segle IX, les informacions han estat més rellevants. Ho hem pogut comprovar directament en el cas de la Septimània, on gairebé totes les primeres mencions de *palatia* d'aquest moment situen aquests en mans de llinatges comtals o, més tard, vescomtals, quan no és directament el rei franc qui en disposa en els seus preceptes¹³². Igualment, el fenomen ha estat observat en

---

terme de Castellgalí, com fan els autors d'un estudi recent; ara com ara, però, ni l'esquemàtic regest permet aproximar la localització del topònim dins el terme castral, ni les dades materials en relació al segon jaciment aporten cap informació rellevant pel que fa a les dimensions i les característiques de l'establiment (PIÑERO, J.; SERRA, R., "El camí romà de la Torre del Breny i la vil·la de can Font de Cirerens (Castellgalí)").

¹³⁰ Veure nota 17.

¹³¹ Per a la comarca del Berguedà, on cap dels topònims prospectats ha ofert materials d'època romana, veure MARTÍ, R; CAMPRUBÍ, J., *Evolució del poblament a la Plana Central del Berguedà des de l'època baix-imperial fins l'alta edat mitjana, 1997-2001*.

¹³² GIBERT, J., "Implantació i abast territorial dels *palatia* a la Septimània andalusina".

terres gironines, on diversos *palatia* són objecte de donacions reials al segle IX, mentre que d'altres figuren com a possessions comtals en el segle següent¹³³.

Així, mereix ser destacada la venda que fan els comtes Borrell i Letgarda l'any 976 de l'alou que tenen a Viladecavalls, en el terme del castell de Calders, "*in ipsa Quocho vel ad ipso Collelo sive ad ipso Palaciolo*", una possessió que tenen pel fisc i per herència paterna, en un exemple clar del que s'esdevé al segle X amb les propietats fiscals i la seva eventual alienació¹³⁴. Anys més tard, serà el seu fill i successor Ramon Borrell el venedor de la parròquia de Sant Martí de Nèspola o de Mura, de la qual n'és sufragània en aquest moment l'església de *Sancta Maria de Palatio de Avaicae*, béns que afirma tenir per herència paterna i per la pròpia funció de comte¹³⁵.

De fet, una ràpida mirada a la documentació de la veïna Osona ens permetria trobar alguns indicis semblants. Anotem, així, la venda que el bisbe Radulf d'Urgell i Oliba, fill seu, fan l'any 936 al comte Sunyer, germà del primer, de l'alou de Palau, a Gurb, per mil sous, alou que anys més tard aquest donarà al monestir de Ripoll per a remei de l'ànima del seu difunt fill Ermengol¹³⁶. Germana dels anteriors i filla, com ells, del comte Guifré, la *deodicata* Quixol deixa al monestir de Ripoll en el seu testament, entre altres béns, els fiscs que tenia a les viles Barberà i Palou, a Folgueroles, per precepte del seu pare¹³⁷. Igualment, tenim notícia de la possessió d'alous per part de la família comtal barcelonina en el lloc de Palou a Campdevàrol,

---

¹³³ FOLCH, C., "Els *palatia* del nord-est de Catalunya. Indicis toponímics de la conquesta i ocupació islàmiques"; CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J.M.; SAGRERA, J., *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval (II)*, 18-19.

¹³⁴ "*Qui nobis advenit per nostrum fiscum et per genitores nostros vel per omnisque voces. (...) Quantum in istas totas afrontaciones includunt sic vindimus nos vobis hec omnia suprascripta ipsum nostrum fiscum atque tributum ad vestrum proprium et per francum totum ab integrum cum exiis et regresis eorum in propter precium mula I obtima cum rella et freno; et ad te comitessa peses III de auro obtimo, et est manifestum*" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1206).

¹³⁵ "*Q[ui] mihi advenit per genitores meos vel et per functionem comitatus mei predicto Ausonense qui ad sortem mee proprietatis cecidit per divisionem et cessionem patris mei Borrello comite*" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1649, any 993). Malgrat aquesta venda, i com s'ha explicat més amunt, l'any següent (doc. 1670) el mateix comte Ramon Borrell i la comtessa Ermessenda es vendran la parròquia de *Palaz Aveiza*.

¹³⁶ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, docs. 419 i 535. Potser faci referència a aquest mateix lloc l'esment d'un *Palacium* a Osona que figura entre els béns cedits pel comte Sunyer a la seva primera esposa Eimilda; de fet, els mateixos esponsalícis inclouen igualment la *villam quam Palacium apellant*, a identificar amb el lloc de Palau-sacosta, a tocar de Girona (UDINA, F., *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X. Estudio crítico de sus fondos*, doc. 9, anys 898-917).

¹³⁷ "*Et iterum in Ausona, in villa Barberano sive in Palatiolo, donamus ad supradicto domo ipsos fischos qui sunt in illorum agenciis vel in suo termino, quod illa retinebat per preceptum de ienitore suo*" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 544, any 944).

tot i que posteriorment la vila pròpiament dita sembla en mans de Miró, comte de Besalú i bisbe de Girona, per tal com la cedeix a Santa Maria de Ripoll en el seu testament de l'any 979¹³⁸.

Malgrat constituir un grup ben reduït, si més no a la Catalunya Central, creiem que aquests exemples serveixen per atribuir un origen públic a la generalitat dels *palatia*, doncs és reiterada la seva associació al fisc i a la funció comtal, al capdavant hereva, en els principats hereditaris del segle X, d'anteriors formacions estatals, carolíngies o islàmiques. En un moment en què, com s'ha assenyalat, bona part dels topònims evoquen ja poca cosa als contemporanis, els exemples citats semblen constituir el residu de l'antic patrimoni públic, uns béns immobles que ara, i com gairebé tot, són alienats sense cap recança.

2.2.3. Palaus, conquesta i repartiment.

Amb aquest estudi sobre els *palatia* de la Catalunya Central, són ja tres les recerques sobre espais concrets que hem conduït a l'entorn del fenomen¹³⁹. Tenint en compte els treballs inicials de R. Martí sobre el particular i els desenvolupats per C. Folch pel que fa a les comarques gironines¹⁴⁰, s'imposa ara una reflexió global per tal de valorar tant els avenços aconseguits com les limitacions de la recerca.

Pel que fa als primers, convé destacar com a principal la identificació d'una xarxa de topònims coherent en les seves formes i compacta en la seva geografia, que troba els seus límits meridionals aproximats en les actuals comarques del Baix Penedès, l'Anoia, el nord de la Segarra, on s'inclou clarament Guissona, i el nord de la Noguera. Els casos es rarifiquen al Pallars, que sembla definir el límit de la xarxa

---

¹³⁸ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, docs. 748 i 783; SOBREQÜÉS, S.; RIERA, S.; ROVIRA, M., *Catalunya Carolíngia, volum V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, doc. 453).

¹³⁹ El primer d'ells, fruit del nostre treball de recerca de tercer cicle, se centrà en l'àrea del Penedès i el Baix Llobregat, i els seus resultats foren publicats a GIBERT, J., "La integració a al-Andalus dels territoris a ponent del Llobregat", 50-55. Un temps després apareixia un estudi dedicat a l'àrea septimana (GIBERT, J., "Els *palatia* septimans: indicis de l'organització territorial andalusina al nord dels Pirineus"), revisat i ampliat posteriorment a GIBERT, J., "Implantació i abast territorial dels *palatia* a la Septimània andalusina".

¹⁴⁰ Una síntesi de la qüestió es podrà trobar a MARTÍ, R., "El *palatium* rural, una institució fiscal del siglo VIII"; per als treballs desenvolupats sobre l'àrea de Girona, veure FOLCH, C., "Estratègies de conquesta i ocupació islàmica del nord-est de Catalunya" i FOLCH, C., "Els *palatia* del nord-est de Catalunya. Indicis toponímics de la conquesta i ocupació islàmiques".

per ponent, mentre que pel nord es troben, amb menor o major densitat per tota la vall alta del riu Segre, ocupant tota la Catalunya Nord fins a una línia imaginària que relligaria Carcassona, Besiers i Montpeller, successora de l'antiga Magalona. Òbviament, aquesta distribució no impedeix la localització de topònims fora d'aquesta àrea estricta, però es tractarà sempre de casos aïllats d'un conjunt que es caracteritza per una densitat homogènia i uns paràmetres d'ubicació tothora semblants.

L'estudi documental exhaustiu desenvolupat ha permès, per altra banda, garantir l'antiguitat del topònim, el qual apareix habitualment ja fossilitzat i pràcticament sense contingut en mencions primerenques dels segles IX-X, depenent de la documentació generada en cada zona concreta, fet que estableix clarament un *terminus ante quem* per a la creació de la xarxa i que contribueix a desestimar un origen carolingi. Per sota, en canvi, es fa més difícil establir un límit cronològic, i a la vegada una adscripció política, per a la seva implantació. La seva absència és, però, pregona en els textos jurídics i historiogràfics de finals de l'imperi romà, mentre que esdevé clamorosa en el cas del regne got, on només es documenta l'existència d'un únic palau, el reial. Òbviament, podria atribuir-se al període andalusí primerenc una manca equivalent de notícies relatives al topònim, una argumentació contra la que només es pot advertir sobre la posterioritat relativa d'unes fonts, les àrabs, no exemptes moltes d'elles de problemes manifestos en el seu procés formatiu i que bé podrien obviar una institució tan localitzada geogràficament com cronològica i desenvolupada, segons defensem, en els límits de la geografia andalusina dins uns paràmetres, com veurem, molt específics, fet que no impedeix l'existència a la resta d'al-Andalus de palaus fiscals reconeguts en fonts cristianes cordoveses al segle IX.

Aquesta atribució de la xarxa de palaus a l'estat andalusí primerenc, construïda d'alguna manera com a negació d'altres possibilitats, ha obligat a cercar indicis raonables que la sustentin, i és així com s'ha pogut comprovar que en els casos dels topònims compostos a través de l'addició d'un antropònim, aquest resulta ser, en bona part dels casos, d'origen àrab, mentre que, per altra banda i per bé que tímidament, comencen a aflorar els primers indicis arqueològics que es vinculen clarament al període andalusí, entre els que de nou destaquem la presència d'enterraments musulmans en un dels palaus de l'entorn de Carcassona.

També creiem que la pròpia distribució geogràfica de la xarxa pot aportar claus per entendre el seu procés de formació, ja que cal buscar explicacions plausibles a la presència d'un grup tan compacte de topònims amb uns límits, ja explicats, relativament ben definits. Tenint en compte els diferents contextos polítics generats a partir de la caiguda de l'imperi, es fa evident que la xarxa de palaus no pot atribuir-se, per començar, al regne visigot de Tolosa, doncs, més enllà de Carcassona, els exemples desapareixen dràsticament de l'antiga Aquitània. Altrament, si pretenem situar el posterior regne de Toledo com a generador d'aquests establiments ens trobarem amb la seva absència absoluta en el sector nord de la Septimània i una distribució més que irregular dels topònims en el seu àmbit geogràfic, destacant, de lluny, el bloc catalano-septimà. El mateix succeeix si apliquem el criteri a l'estat franc en la seva etapa carolíngia, ja que, si bé podria arribar a explicar el límit meridional en paral·lel a l'expansió de finals del segle VIII i inicis del IX, trobem igualment que cal justificar la seva inexistència en la part septentrional de la Septimània i, perquè no, a Provença o a Aquitània. Es podrà objectar que justament els textos d'època merovíngia i carolíngia mencionen una gran quantitat de palaus de titularitat pública; en contra d'una possible assimilació entre uns i altres, caldrà advertir, d'una banda, que la major part d'aquests emplaçaments s'ubiquen a Nèustria i Austràsia, solars del regne, separats i en clara diferenciació amb el nostre grup i, de l'altra, que habitualment aquests llocs no conserven en el seu topònim cap referència al palau, ja que aquesta dignitat s'atribueix a un nucli preexistent, normalment una *villa*, que ja presenta un topònim previ que no és substituït, fet que gairebé mai es dona a Catalunya i Septimània¹⁴¹.

Som conscients que a la consideració d'un origen andalusí per als palaus es poden interposar moltes de les objeccions fins ara exposades. Com, doncs, es pot justificar la dispersió concreta i tan definida dels *palatia*¹⁴²? Ens permetrem d'aprofundir en la problemàtica tot apuntant una possibilitat que permetria explicar, al nostre

---

¹⁴¹ SAMSON, R., "Carolingian palaces and the poverty of ideology"; IVERSEN, F., "Royal villas in Northern Europe".

¹⁴² Nosaltres mateixos, en un treball anterior, havíem considerat la possibilitat d'una precoç fossilització del topònim en terres de la Catalunya Vella que no s'hauria donat en altres zones integrades a al-Andalus durant un període de temps més dilatat, una opinió que ara creiem convenient revisar (GIBERT, J., "La integració a al-Andalus dels territoris a ponent del Llobregat", 51).

entendre, aquesta coherència geogràfica a partir del propi procés de conquesta, un procés que no pot ser en cap cas considerat homogeni ni en les formes ni en les seves ulteriors conseqüències.

Sobre la cronologia i les característiques de la conquesta del territori avui català planen encara molts dubtes a causa del caràcter migrat i sovint contradictori de les fonts que hi al·ludeixen. Sembla clar, però, que la conquesta no seria unitària per a tot el sector català i septimà. Així, es pot afirmar que la ciutat de Narbona no seria presa fins al mandat de l'emir al-Samḥ l'any 719, el qual la conqueriria per la força, una precisió que, si bé fins ara els textos semblaven avalar¹⁴³, queda avui confirmada per la troballa de diversos precintes de plom al jaciment perpinyanenc de Castell-Rosselló. En aquests, localitzats en nombre d'una quarantena, s'especifica clarament que existí un "botí lícit dividit a Narbona" (*maġnūm tayyib qusima bi-Arbūnah*), acció que, no obstant, sembla que es duria a terme, si més no en part, sobre les restes de l'antiga ciutat romana de *Ruscino*, on cal pensar que s'hi hauria establert un campament¹⁴⁴.

Precisar la conquesta de territoris més meridionals és, però, més complicat. Cal creure que fou el mateix Mūsà b. Nuṣayr qui ocupà la ciutat de Saragossa, sembla que sense violència, abans de retornar a Damasc¹⁴⁵; igualment, podria ser també que algun cap de l'exèrcit, potser el mateix Ṭāriq b. Zīyād, arribés fins a Tarragona en aquestes dates primerenques, completant així la conquesta de la vall de l'Ebre fins la Mediterrània¹⁴⁶. D'aquí, i fins la citada conquesta de Narbona, pràcticament no es pot dir res amb seguretat.

En aquest punt, convé tenir en compte la presència d'un rei Akhila que hauria governat sobre la Tarraconesa i la Septimània probablement ja des de la mort del rei Witiza l'any 710, en oposició a Roderic, que controlaria la resta del regne. L'abast territorial efectiu d'aquest governant es testimonia bàsicament pels llocs

---

¹⁴³ "Sema, rex Sarracenorum, post VIII anno quam in Spania ingressi sunt Sarraceni, Narbonam obsidet, obsessamque capit, virosque civitatis illius gladio perimi jussit, mulieres vero vel parvulos captivos in Spaniam ducunt" (Annals d'Aniana, citats a ABADAL, R. d., *Catalunya Carolíngia I-1. El domini carolíngi a Catalunya*, 11).

¹⁴⁴ MARICHAL, R.; SÉNAC, Ph., "Ruscino: un établissement musulman du VIIIe siècle"; SÉNAC, Ph., "Nota sobre la conquesta musulmana de la Narbonense (siglo VIII)". En documents del segle XIV es conserva el topònim *almissara* en relació a un sector del turó on es troba el jaciment, possiblement un derivat de l'arrel àrab m-ṣ-r, amb sentit d'"edificar una ciutat", però també amb el de "campament" (MAÍLLO, F., *Vocabulario de historia árabe e islámica*, 158-159).

¹⁴⁵ CHALMETA, P., *Invasión e islamización*, 185-186.

¹⁴⁶ VIRGILI, A., "La qüestió de Tarraqūna abans de la conquesta catalana".

d'encunyament de moneda, els quals, a dia d'avui, se circumscriuen justament a les ciutats de Saragossa, Tarragona, Girona i Narbona¹⁴⁷. Així mateix, un manuscrit de l'any 820, on es troba una de les continuacions del *Laterculus regum visigothorum*, confeccionat possiblement a Ripoll, atribueix, obviant a Roderic, tres anys de regnat a Akhila, al qual succeïria un tal Ardo durant set anys més, fet que col·locaria el regnat d'Akhila entre els anys 710 i 713-4, mentre que el del seu successor arribaria fins la mencionada presa de Narbona l'any 719¹⁴⁸.

Independentment de la fiabilitat que es vulgui atorgar a aquesta font, avui sembla que cal considerar que la caiguda de la regió situada a l'engròs entre Barcelona i Narbona hauria de donar-se més o menys conjuntament a partir dels governs d'al-Ḥurr o ja al-Samḥ, com sembla més probable. Si això fos cert, caldria pensar que aquesta zona s'hauria mantingut al marge, almenys durant uns anys i qui sap si governada pel tal Ardo, de l'expansió islàmica, potser aprofitant la marxa de Mūsà a Damasc i el govern difícil del seu fill 'Abd al-'Azīz, que culminaria amb el seu assassinat¹⁴⁹.

No sembla, però, que aquest territori hagués estat aliè a algun tipus de pacte momentani previ a la vinguda d'al-Samḥ, governador que hauria arribat a al-Andalus designat directament pel califa 'Umar b. 'Abd al-'Azīz amb l'objectiu de procedir a l'organització fiscal dels territoris conquerits i a deduir, cosa que sembla que no s'havia fet prèviament, si més no de forma regular, el cinquè dels béns pertanyent a l'estat, no sense reticències per part dels primers conqueridors¹⁵⁰. En tot cas, aquest pacte, si és que hi era, es trencà amb la nova embranzida expansiva

---

¹⁴⁷ Fins la descoberta de dues monedes a nom d'Akhila de la seca de Saragossa s'havia dubtat de l'extensió del govern d'aquest monarca fins la vall mitjana de l'Ebre. PALOL, P. de, "Conjunt monetari del Bovalar"; PALOL, P. de, *El castrum del Puig de les Muralles de Puig Rom (Roses, Alt Empordà)*, 55-58.

¹⁴⁸ PALOL, P. de, *El castrum del Puig de les Muralles de Puig Rom (Roses, Alt Empordà)*, 57; MANZANO, E., *Conquistadores, emires y califas. Los omeyas y la formación de al-Andalus*, 43-44. En realitat, la menció a Akhila i Ardo es troba en una de les diverses continuacions fetes sobre un llistat primigeni; sobre aquest text i la seva problemàtica, veure HUETE, M., "Fuentes menores para el estudio de la historiografía latina de la alta edad media hispánica (siglos VII-X)", 7-12. Sobre aquesta qüestió, i tot i que la identificació d'Akhila amb algun dels fills de Witiza sembla difícil, cal veure COLL, M., "Els successors de Vititza en la zona nord-est del domini visigòtic".

¹⁴⁹ CHALMETA, P., *Invasión e islamización*, 245-254. Cal advertir, però, que l'autor considera aquest governador responsable de la conquesta de Tarragona, Barcelona, Girona i, potser, Narbona.

¹⁵⁰ CHALMETA, P., *Invasión e islamización*, 259-268.

protagonitzada per l'emir, que el portà a la conquesta per les armes de Narbona i a morir davant la ciutat de Tolosa l'any 721¹⁵¹.

Atenent-nos a l'aura que envolta la seva figura i al tipus d'encàrrec que li havia encomanat el califa, no cal dubtar que al-Samḥ devia aplicar amb cert rigor els preceptes que determinaven el repartiment dels béns conquerits, com ho demostren pregonament els precintes localitzats a *Ruscino* en relació als béns mobles. És, però, en el que afecta els béns immobles, a la terra pròpiament, i a la deducció de la seva cinquena part per a l'estat (*ḥums*), que nosaltres proposem situar la implantació dels *palatia*, l'abast geogràfic dels quals, si seguim el raonament precedent, coincidiria en bona part amb els territoris conquerits per al-Samḥ¹⁵².

De fet, no en la seva totalitat, doncs l'àrea de Carcassona, on els palaus són ben presents, fou conquerida per l'emir 'Anbasa b. Suḥaym al-Kalbī l'any 725, episodi sobre el que existeix una certa discrepància entre les fonts al voltant del tipus de submissió que acabarà presentant la ciutat. Per una banda, una font llatina, els *Annals d'Aniana*, no dubta en considerar el fet una conquesta per les armes en contraposició al que succeeix a la ciutat de Nimes, que sembla entregar-se en pau¹⁵³. Per l'altra, però, l'historiador del segle XIII Ibn al-Athīr, que recull tradicions anteriors, transmet l'existència d'un pacte entre l'exèrcit emiral i la gent de Carcassona¹⁵⁴; si en fem cas, caldrà advertir que es tracta d'un pacte certament

---

¹⁵¹ De fet, la crònica anònima coneguda com *Fath al-Andalus* especifica que, inicialment, els musulmans van deixar en pau a la gent de *Jillīqiya* i *Ifranjā* a canvi del pagament d'un tribut, una obligació que van complir fins que no van poder i llavors foren atacats." (SÉNAC, Ph., "Nota sobre la conquesta musulmana de la Narbonense (siglo VIII)", 173-175). En relació a *Jillīqiya*, convé destacar que el quadrant nord-oest de la península és una altra zona on la presència de topònims derivats de *palatium* és també significativament alta (MARTÍ, R., "El *palatium* rural, una institució fiscal del siglo VIII").

¹⁵² L'àrea immediata a Lleida, on els topònims són, amb alguna excepció, pràcticament inexistents, quedaria al marge d'aquest bloc geogràfic; de fet, si fem cas d'al-Rāzī, Lleida hauria capitulat per pacte, probablement poc després de Saragossa: "E quando los moros entraron en Espana, las gentes que morrauan en estos castillos [es refereix als del districte de Lleida] fizieron pleytesia con los moros e fincaron en sus castillos, e los moros sin contienda" (BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 130-134). No hauria succeït el mateix a Guissona, amb un nombre destacable de *palatia* en el seu entorn que l'equiparen als territoris situats a nord i a llevant.

¹⁵³ "Ambisa, Rex Sarracenorum, cum ingenti exercitu post V^o anno Gallias aggreditur, Carcassonam expugnat et capit, et usque Nemauso pace acquisivit, et obsides eorum Barchinona transmittit" (citat a ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia I-1. El domini carolíngi a Catalunya*, 13).

¹⁵⁴ "En 107 (725), 'Anbasa b. Souhaym al-Kalbī, gouverneur d'Espagne, à la tête d'une nombreuse armée, fit une expédition dans le pays des Francs. Il assiégea la ville de Carcassonne, dont les habitants durent, pour obtenir la paix, céder la moitié de leur territoire, livrer les prisonniers musulmans et le butin qu'ils avaient fait, payer tribut et conclure avec les musulmans une alliance

gravós, doncs, a més de la imposició del tribut estipulat per als cristians i altres condicions relatives a la guerra i la seguretat, s'estima que els habitants hauran de lliurar la meitat del seu territori¹⁵⁵, una clàusula que no acostuma a aparèixer en aquest tipus de pactes¹⁵⁶ i que es podria explicar per l'ofertament d'una major resistència, en consonància amb el que exposa la crònica llatina, mentre que, seguint el nostre fil, podria tenir conseqüències en l'aparició de *palatia* en el territori d'aquesta ciutat.

Per altra banda, considerem fonamental en la nostra proposta el fet que la ciutat de Nimes, com vèiem, no presenti resistència, detall que podria explicar l'absència de palaus a l'entorn d'aquesta darrera ciutat, malgrat integrar-se, com la resta de la Septimània, a al-Andalus, encara que per un temps més reduït¹⁵⁷. El límit septentrional del grup de topònims, per tant, coincidiria, de la mateixa manera que pel sud, amb les condicions en què es verificaria la conquesta. Encara cabria afegir a tot plegat una nova coincidència, en aquest cas relativa a les troballes de numerari islàmic anterior a la conquesta franca¹⁵⁸. Tot i no coincidir directament amb cap dels emplaçaments corresponents a *palatia*, s'observa clarament com aquestes troballes es dispersen per tot l'àmbit geogràfic definit per la presència del topònim, sense depassar-ne mai els límits.

No podem cloure aquest apartat sense fer esment, com toca, de les deficiències. En aquest sentit, cal reconèixer que les mancances que presenta la recerca sobre els *palatia* són, eminentment i de moment, de caire arqueològic, un camp on, malgrat tots els indicis exposats, encara ha d'arribar la verificació o falsació de la hipòtesi plantejada. Les dificultats són moltes, però es troben principalment en la localització del jaciment idoni, doncs allà on el topònim s'ha conservat, les

---

offensive et défensive. Alors 'Anbasa se retira" (IBN AL-ATHĪR, *Annales du Maghreb et de l'Espagne (22-603 de l'Hégire/642-1207 ap. J.-C.)*, 54).

¹⁵⁵ P. Chalmeta llegeix "la meitat dels seus béns" (CHALMETA, P., *Invasión e islamización*, 273, nota 19). En tot cas, continua sent gravós.

¹⁵⁶ En el conegut, encara que discutit, pacte entre 'Abd al-'Azīz b. Mūsà i Teodomir sobre diverses ciutats del sud-est peninsular, aquesta disposició és inexistent (MANZANO, E., *Conquistadores, emires y califas. Los omeyas y la formación de al-Andalus*, 42-43).

¹⁵⁷ L'any 734 també s'entregaran als musulmans les ciutats d'Arles i Avinyó, sembla que sota els auspicis d'un magnat local de nom Mauront, tot i que la intervenció de Carles Martell tres anys després portarà a la ràpida pèrdua d'aquests enclavaments i a la caiguda de la Provença en mans franques (ABADAL, R. d., *Catalunya Carolíngia I-1. El domini carolíngi a Catalunya*, 19-26).

¹⁵⁸ La quantitat de monedes localitzades (felusos, dirhams i dinars) d'aquesta cronologia no és gens menyspreable (SÉNAC, Ph.; GASC, S.; REBIÈRE, J.; SAVARESE, L., "Note sur quelques *fulūs* de Narbonnaise (première moitié du VIIIe siècle)"; PARVÉRIE, M., "La circulation des monnaies arabes en Aquitaine et Septimanie (VIIIe-IXe siècles)"; MAUNÉ, S., "Le Camp Romain. Aumes (Hérault)").

ocupacions es manifesten successives, arribant habitualment als nostres dies en forma de masos, d'esglésies o, en el pitjor dels casos, de pobles sencers, fet que dificulta enormement, si no impossibilita directament, qualsevol apropament des de l'arqueologia. Igualment, i per la pròpia natura del topònim, les complicacions poden venir per baix, és a dir, per la presència en un mateix solar d'ocupacions prèvies, com poden ser les omnipresents vil·les romanes, que emmascarin les ocupacions altmedievals, complicant terriblement la seva localització precisa i els eventuais treballs d'excavació. Aquestes apreciacions, que poden semblar obvies, constitueixen un escull pràcticament insalvable quan es pretén estudiar un registre arqueològic tan concret com el que poden representar els *palatia*, de manera que cal centrar els esforços en la detecció precisa de casos que ofereixin una seqüència ocupacional poc desenvolupada i el més concreta possible, a la vegada que cal estar atents a intervencions alienes practicades sobre jaciments associats al topònim.

2.3. Fars i torres de senyals.

No podem deixar de banda, en parlar del període andalusí, les aportacions desenvolupades en els darrers anys en relació al topònim "far" i la seva vinculació a l'existència d'una xarxa original de torres alimares, un fenomen que té una manifestació reduïda en terres de la Catalunya Central però que convé anotar igualment per tal com aquests casos s'insereixen en un sistema de major abast que, com en el cas dels *palatia*, té molt a veure, al nostre entendre, amb la natura i la vocació del primer estat andalusí.

Inicialment, la recurrent coincidència entre el topònim *pharus*>far i una sèrie de torres monumentals tradicionalment adscrites a l'època romana va promoure un primer acostament a la qüestió¹⁵⁹ que va permetre verificar la presència del topònim en la documentació d'època carolíngia i comtal i la seva ubicació, en relació o no a algun edifici construït i conservat, en punts enlairats situats

---

¹⁵⁹ MARTÍ, R., "La defensa del territori durant la transició medieval", 95-98; MARTÍ, R., "Fars de terra endins".

estratègicament pel que fa al domini visual del territori i a la seva pròpia interconnexió òptica. Per altra banda, algunes similituds constructives evidents amb fortificacions andalusines primerenques¹⁶⁰ van permetre elaborar una primera hipòtesi de treball que inseria l'origen d'aquestes torres, a les que s'atribuïa una clara funció de comunicacions a distància a la vegada que un destacable paper simbòlic, en el període immediat a la conquesta islàmica¹⁶¹.

La relació entre topònim, menció documental i presència de torres es comprova en els casos del Castellot de Falgars o del Far, a Beuda, i la Torrassa del Moro o del Far, a Llinars del Vallès, dos edificis prou ben conservats que exemplifiquen l'aspecte original que devien mostrar aquestes alimares¹⁶². En altres casos, el topònim, present en la documentació altmedieval, no permet ser posat en relació amb cap edifici similar als anteriors, ja que l'ulterior evolució de l'emplaçament ha comportat la creació de fortificacions posteriors, com podria ser el cas del far documentat l'any 966 vers Tossa de Mar¹⁶³ i que probablement calgui identificar amb les restes del castell de Montagut, o fins i tot de pobles, com ara Far d'Empordà¹⁶⁴. Encara trobaríem algun cas on l'esment documental no permet la localització precisa de l'emplaçament originari del topònim, si bé pot situar-se de forma aproximada; així succeeix amb un *faro* documentat vers la Serra del Corb, entre els termes municipals garrotxins de Santa Pau i Sant Feliu de Pallerols¹⁶⁵.

---

¹⁶⁰ ZOZAYA, J., "711-856: los primeros años del Islam andalusí o una hipótesis de trabajo".

¹⁶¹ El desenvolupament d'aquesta línia de recerca va donar peu a la celebració d'un congrés monogràfic l'any 2006, les actes del qual han estat publicades a MARTÍ, R. (ed.), *Fars de l'islam. Antiques alimares d'al-Andalus*.

¹⁶² TURA, J., "Castell de Falgars, una torre romana a la Garrotxa"; SÀNCHEZ, E., "Ressenya sobre els resultats de l'excavació arqueològica a l'interior de la Torrassa del Moro de Llinars del Vallès". El Castellot és documentat l'any 983: "*Et iussit scripturam donationis facere ad cenobium Sancti Laurenti qui est situs in monte Cantennos, iuxta ipso Faro, de ipsa quarta parte de ipso maso qui est in Terradas*" (SOBREQUÉS, S.; RIERA, S.; ROVIRA, M., *Catalunya Carolíngia, volum V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, doc. 486). Cal esperar un temps per trobar l'any 1056 la primera menció explícita de la Torrassa del Moro, si bé el topònim apareix ja uns anys abans (1024) en relació a l'església de Sant Cristòfol del Far: "*Et affrontat de orient in ecclesia de Sancta Maria de Linars, et de meridie in ipsa turre de Far, et de occiduo in parrochia de Sancta Maria de Cardedol, de circi in ecclesia Sancti Iuliani de Alfod*" (FELIU, G. i SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, doc. 474).

¹⁶³ Apareix justament en les afrontacions d'aquesta vila: "*Et habet affrontaciones ipse alodes: a parte orientis in ipso termino Sancti Felicis monasterii sive in ipso far, et de meridie in mare magnum, de occiduo in termino de Loredo sive in rivo de Canelles, de circi in ipsas palomarias de villa Nova sive in Caldas*" (SOBREQUÉS, S.; RIERA, S.; ROVIRA, M., *Catalunya Carolíngia, volum V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, doc. 377).

¹⁶⁴ "*Id est, in pago Empuritano (...) villa que vocatur Farus*" (ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, 128).

¹⁶⁵ "*et a Meridie descendit de monte Frigido et venit usque in castro qui dicunt Collo torto, et ascendit inde et vadit usque ad ipso campo que dicunt Albarico et includit ipsum campum totum infra... et sic*

L'absència d'esments documentals no ha impedit tampoc la localització de torres de les característiques descrites més amunt associades a topònims conservats actualment, com succeeix amb la Torre de la Mora o del Far de Sant Feliu de Buixalleu, excavada fa uns anys i on una datació radiocarbònica situa la construcció d'un embigat intern entre finals del segle VIII i la primera meitat del segle X¹⁶⁶, si bé en altres casos edificacions posteriors han impedit la conservació de construccions prèvies, com es comprova en el cas del Santuari del Far, en els extrems del Collsacabra. Per la nostra part, l'observació practicada en altres punts on es conserva el topònim ha permès la localització de dues altres torres de característiques paral·leles als casos coneguts prèviament, una al Puig del Far de Tavèrnoles, ja a Osona¹⁶⁷, i l'altra a la muntanya del Far de Santa Coloma de Farners, a la Selva, on la hipòtesi inicial ha estat contrastada arqueològicament. En aquest darrer indret l'excavació efectuada entre els anys 2004 i 2005 va permetre documentar les restes d'una gran torre circular construïda en el cim del Far, el punt més elevat de la Serra d'Argimon, en el sector de ponent del municipi de Santa Coloma de Farners i formant part dels estreps orientals de les Guilleries. L'edifici presentava un diàmetre exterior de 9,60-9,80 metres, amb un mur perimetral d'entre 2 i 2,20 metres d'amplada construït amb grans blocs de granit extret d'afloraments immediats que presenten encoixinat exterior (figura 1)¹⁶⁸. La construcció es troba relativament ben conservada en tot el seu perímetre, mantenint en alguns punts una alçada d'un metre. L'excavació ha proporcionat pocs fragments ceràmics, encara que força homogenis, que han aparegut tant en els nivells de l'interior de la torre com en l'estrat que cobria la roca de l'exterior de la mateixa. Es tracta de ceràmiques cuites en una atmosfera òxidorreductora, amb coloracions negres i marronoses, i amb pastes poc compactades amb presència d'abundant desgreixant. Cal remarcar en aquest punt la total absència de materials ceràmics pertanyents a altres èpoques, fet que situa de forma inequívoca l'origen i

---

ascendit in ripa nascente de ipso faro et protenditur per ipsa serra usque ad roca Lada" (MONTSALVATJE, F., *Noticias históricas del Condado de Besalú. Colección diplomática del Condado de Besalú*, doc. 284).

¹⁶⁶ TURA, J.; MATEU, J., "Torre de la Mora o del Far (Sant Feliu de Buixalleu, la Selva). Una ocupació alt-medieval al Montseny", 153.

¹⁶⁷ CHECA, M.; FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTÍ, R., "Distribució geogràfica i interconnexió visual dels fars a Catalunya Vella: un sistema coherent de comunicacions de llarg abast", 339-340.

¹⁶⁸ FOLCH, C.; GIBERT, J.; LLINÀS, J., "La Torre del Far de Santa Coloma de Farners (La Selva)".

el funcionament de la torre en època altmedieval. La concreció final l'ha aportada una datació de termoluminiscència practicada en un dels fragments¹⁶⁹.

Obtinguts aquests resultats i tenint en compte tots els casos, es fa ben evident que es tracta d'un conjunt plenament coherent tant pel que fa al topònim que en delata la funció principal, com pel que fa a les característiques constructives dels edificis conservats i la seva distribució en l'espai, amb una presència esglaonada sobre el corredor pre-litoral i amb ramificacions vers les àrees adjacents¹⁷⁰.

De fet, el lligam existent entre el Santuari del Far i el Puig del Far osonenc obre la porta i insinua l'existència d'altres sistemes complexos, comunicats entre ells, que cobririen altres zones geogràfiques àmplies i que apunten a l'extensió de la xarxa en diverses direccions; així, hi ha indicis clars per pensar en una perllongació vers la Septimània i Narbona, on trobem, en la Torre del Far de Talteüll, el topònim associat a una gran torre baixmedieval. Cap al sud, el topònim desapareix però no així els exemples de torres d'aparença similar a les descrites, amb els casos probables de la Torre Roja de Caldes de Montbui i la Peña del Moro de Sant Just Desvern, i amb la torre sobirana del Castellví de Rosanes, cas que provaria, juntament potser amb l'anomenada Torre de les Gunyoles, l'existència d'aquests edificis més enllà del Llobregat¹⁷¹.

Aquesta darrera apreciació també sembla confirmar-se, en relació ja a la Catalunya Central, per la presència d'alguns indicis toponímics existents sobre el curs del Llobregat, sense que de moment coneguem cap edifici monumental assimilable als anteriors. Es tracta del Soler del Far, al terme de Castellnou de Bages¹⁷², i, riu

---

¹⁶⁹ La mostra, analitzada pel Laboratorio de datación y radioquímica de la Universidad Autónoma de Madrid, presenta una antiguitat de 1267±73 anys BP (741±73 AD). Tot i que aquests resultats són del tot coherents amb la hipòtesi inicial, cal dir que altres analítiques practicades pel mateix laboratori en el proper jaciment de Can Gorgals Vell han donat resultats erronis i totalment incompatibles amb l'estratigrafia i els materials arqueològics que ens havien portat anteriorment a situar en un context altmedieval diverses estructures baixmedievales i modernes (FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTÍ, R., "Asentamientos rurales de la Alta Edad Media en *Catalunya Vella* (siglos VII-XI). Resultados preliminares de un proyecto de investigación", 291; FOLCH, C.; GIBERT, J., "Excavacions arqueològiques al jaciment d'època medieval i moderna de Can Gorgals Vell (Santa Coloma de Farners, la Selva)").

¹⁷⁰ Una anàlisi detallada sobre les distàncies i les possibilitats de visualització de cada cas es troba a CHECA, M.; FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTÍ, R., "Distribució geogràfica i interconnexió visual dels fars a Catalunya Vella: un sistema coherent de comunicacions de llarg abast".

¹⁷¹ GIBERT, J., "La integració a al-Andalus dels territoris a ponent del Llobregat", 44-48; GIBERT, J., "La torre sobirana de Castellví de Rosanes, un edifici vinculat a la conquesta islàmica".

¹⁷² La relació d'aquest topònim amb una xarxa de fortificacions interconnectades visualment ja havia estat advertida per X. Sitjes, tot i que en aquest cas es vincula a la xarxa de castells i torres d'època comtal (SITJES, X., "Intercomunicacions dels castells del Bages", 11).

amunt, entre Cercs i Guardiola de Berguedà, del lloc de Castell dels Moros, situat sobre el pont del Far, emplaçaments que semblen integrar-se en un sistema específic associat a la conca del Llobregat¹⁷³.

2.4. Arabismes: topònims i antropònims.

Per altra banda, cal tenir en compte també la presència d'alguns arabismes isolats, un grup certament reduït i dispers d'exemples amb orígens diversos, provinents tant d'antropònims com de topònims relatius al paisatge o a les activitats econòmiques. Cal advertir que en alguns casos ens ha estat impossible, malgrat intuir-ne l'origen àrab, escatir una interpretació satisfactòria, mentre que en altres l'etimologia proposada pot presentar algunes dificultats o motius per a la discussió.

Pel que fa als antropònims, i juntament amb el *Palacio de Avezia* o d'Abū Īsà de Rocafort, podem citar la propera vila de *Maruano*, anomenada també de *Cafels*, al terme de Sant Fruitós de Bages i situada prop del Llobregat¹⁷⁴, on pensem que cal veure-hi l'antropònim *Marwān*, testimoniats en tot al-Andalus i freqüent en la dinastia dels omeies¹⁷⁵. De fet, no és l'únic cas que documentem a la Catalunya Central, doncs caldria afegir-hi el lloc del Marvà (*Marvano*), a Pinós de Solsonès, on l'any 998 s'hi trobaria una torre¹⁷⁶, i potser encara el *castrum Marphani* citat l'any

---

¹⁷³ MARTÍ, R., "Fars de terra endins", 188-190. En aquest darrer punt, durant un projecte de prospeccions arqueològiques es va poder observar com un mirador d'obra recent recolzava probablement sobre una estructura anterior de planta circular de grans dimensions, al voltant de la qual es recolliren alguns materials ceràmics atmedievals (MARTÍ, R; CAMPRUBÍ, J., *Evolució del poblament a la Plana Central del Berguedà des de l'època baix-imperial fins l'alta edat mitjana, 1997-2001*).

¹⁷⁴ Documentada així l'any 1036 (SALVADÓ, J., *Història medieval d'un territori: Sant Fruitós de Bages (segles X-XVI)*, 261-264).

¹⁷⁵ TERÉS, E., "Antroponimia Hispanoàrabe (Reflejada por las fuentes latino-romances) (parte final)", 25-26.

¹⁷⁶ "Per hanc scriptura vinditionis vendimus tibi terra nostra, herema et culta, quod habemus in comitatu Menresarense infra terminio de Monte Donno, que vocant Castello Tallado, in locum que vocant pugo de ipsa Mulsusa (...). Id est turre cum ipsas casas et curtes et ortos et terras cultas et incultas silvis, garricis, pratis, pascuis, aquis, aquarum omnia et in omnibus. Et affrontat hec omnia: de parte oriente ad ipsa turre de Leduro; et de meridie in Segarra, ad ipsa Lavinera; et de occiduo ad Necutus, in terminio de Castro Fulito vel ad ipsa benna de ipsa Pelosa; de parte vero circi subvingitus in serra de Sacha Oculos vel in ipsa turre de Marvano" (RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*, doc. 14, any 998). Marvà és també el nom d'un mas al nord de Torà, a la Segarra.

939, avui Marfà, al terme de Castellcir¹⁷⁷; de la mateixa manera, si bé no de forma abundant, sí que es constata la presència de personatges d'aquest nom (*Maruano*) a l'àrea de Barcelona a finals del segle X¹⁷⁸. Ben a prop del primer, l'any 982 es documenta un tal *Nuredino* vers l'actual Pont de Vilomara, les terres del qual afronten amb un alou comtal al lloc anomenat *villa Antiga*, a la vegada situat dins el terme de la *villa Amara*¹⁷⁹; sense conèixer cap paral·lel en l'antroponímia llatina o germànica del període¹⁸⁰, podria tractar-se en realitat d'un Nūr al-Dīn¹⁸¹, si bé cal reconèixer que constitueix un nom estrany a al-Andalus, més aviat relacionat amb els sobrenoms o *alqāb* ostentats pels membres d'algunes dinasties regnants a l'Orient Mitjà a partir del segle XII¹⁸², fet que obliga a prendre aquesta identificació amb totes les reserves. Pocs anys abans, i no gaire lluny, l'any 978 apareix un *Alazino* com a propietari de la vila de Vallformosa¹⁸³, un cas únic, com l'anterior, sobre el que poc més podem aportar a banda d'assenyalar-ne l'existència i raresa¹⁸⁴.

Per altra banda, als peus de Montserrat, l'actual lloc de Vilamarics, amb l'església de Sant Pere, al terme de Monistrol de Montserrat, es documenta sota la forma *Vila Milech* i *Villamelicio*¹⁸⁵, potser en relació amb l'antropònim *Mālik*, relativament

---

¹⁷⁷ DDAA, *Catalunya Romànica, XVIII. El Vallès Occidental. El Vallès Oriental*, 67. J. Coromines defensa el pas *Marwān*>Marvà, atribuint-li una influència per paronímia sobre el cas de Marfà, per al que postula una arrel catalana antiga provinent del celta (COROMINES, J., *Onomasticon Cataloniae*, vol. V, 195-197).

¹⁷⁸ BOLÒS, J.; MORAN, J., *Repertori d'antropònims catalans (RAC)*, 393. Cal tenir en compte el "*grado Marva*" citat al segle XI a l'Alt Berguedà (ORDEIG MATA, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 166).

¹⁷⁹ "*Et est ipsum alaudem cultum vel erum cum kasalibus in comitatu Minorisa, in agencias de villa Amara, locum que dicunt villa Antiga. Et afrontat ipsa villa Antiga cum ipsas terras cultas et ermas: de oriente in summitate de ipsa serra vel in terra de Nuredino, de meridie in ribulo Telarios vel in medio flumen Lubricato, de occiduo similiter vel in medio flumen Lubricato, de circi in ipsum aragal qui discurrit in tempore pluviarum [vel in] rocha qui est prope ipsa turre de Seniofredus vicario vel in ipso Gradel*" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1401).

¹⁸⁰ Es tracta d'un cas únic, com es comprova a BOLÒS, J.; MORAN, J., *Repertori d'antropònims catalans (RAC)*, 413.

¹⁸¹ A l'hora de pronunciar-se, el so de l'article (*lām*) seria assimilat per la "d" (*dāl*), una de les consonants anomenades "solars".

¹⁸² Igualment, altres compostos amb *al-dīn* ("la religió") serien utilitzats per funcionaris civils, jutges o personalitats religioses (SCHIMMEL, A., *Islamic names*, 59-64).

¹⁸³ "*deinde descendit super illam villam de Valle Formosa qui erat de Alazino*" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1247).

¹⁸⁴ BOLÒS, J.; MORAN, J., *Repertori d'antropònims catalans (RAC)*, 95.

¹⁸⁵ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 317-318; ALTÉS, F.X., "El diplomatar del monestir de Santa Cecília de Montserrat, II: anys 1000-1077", doc. 147, anys 1025-1027.

habitual a al-Andalus¹⁸⁶. Ja sobre un lloc desconegut del vessant nord de Montserrat, hom ha volgut veure en el *castello Marro* documentat a partir de l'any 933, l'arrel àrab *m-r-r*, amb sentit de "passar"¹⁸⁷. Segons alguns autors, encara caldria afegir a aquest grup d'arabismes "montserratins" l'esment del lloc de *Guadvacched*, avui probablement corresponent al lloc dels Bacus, al peu del turó de Sant Antolí, a tocar del Llobregat i davant del poble de Monistrol de Montserrat¹⁸⁸. Davant d'aquesta relativa concentració de casos en l'àrea de la vall del Llobregat situada entre Manresa i Montserrat, podríem sentir-nos temptats d'atribuir a la zona una més alta densitat d'assentaments creats durant el període andalusí, en consonància amb aquells agarens als quals el comte Guifré hauria prèls la muntanya de Montserrat segons un controvertit document posterior¹⁸⁹.

No obstant, contra aquesta idea cal pensar dues coses. En primer lloc, hem de tenir en compte que alguns dels antropònims recollits, aquells que no formen part d'un

---

¹⁸⁶ TERÉS, E., "Antroponimia Hispanoárabe (Reflejada por las fuentes latino-romances) (parte final)", 26. No es pot descartar, però, que l'origen es trobi en l'antropònim germànic que ha donat Aimeric en català, com es proposa a COROMINES, J., *Onomasticon Cataloniae*, vol. V, 33. Igualment, constatem l'existència, encara que poc freqüent, de l'antropònim *Malucio*, que constituïria, encara, una altra possibilitat (BOLÒS, J.; MORAN, J., *Repertori d'antropònims catalans (RAC)*, 386).

¹⁸⁷ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 390; BOLÒS, J.; HURTADO, V., *Atles del comtat de Manresa (798-993)*, 36-37; HERNÁNDEZ, A.M.; NAVARRO, E., "Un puente andalusí sobre el río Llobregat", 141. J. Coromines, si bé no cita expressament aquest cas, reconeix la presència de derivats d'aquesta mateixa arrel en altres topònims (COROMINES, J., *Onomasticon Cataloniae*, vol. V, 206-207).

¹⁸⁸ L'etimologia proposada faria venir el terme d'un *Wādī Wāqid* en el sentit de "riu, barranc o torrent de *Wāqid*" (BALAÑÀ, P.; BATLLE, J., "*Wādī Wāqid*, enclave musulmán en la pre-Catalunya (el origen remoto de Monistrol de Montserrat)"). Amb poc a dir respecte a la qüestió filològica, creiem que els autors van massa lluny en les interpretacions derivades de la simple presència del topònim, en parlar de la formació, als segles VIII-IX, d'un assentament a partir de concessions de terres vinculades a la vigilància del camí. Més lluny van encara els autors d'un treball recent que pretén atribuir un origen andalusí a les restes d'un pont localitzat al Cairat, als peus de Montserrat, aportant una sèrie d'arguments tipològics que no tindran mai resposta sense una intervenció arqueològica. La proposta s'acompanya seguidament d'una anàlisi de la toponímia dels voltants a la recerca de possibles arabismes que contextualitzin la suposada erecció del pont, moment en què es barregen atribucions etimològiques fonamentades amb d'altres de ben peregrines, entre les quals potser sigui una de les més tronades la que versa sobre el "gentilicio *Banū*, poderosa estirpe de la Frontera Superior, escindida en diversos clanes, el más conocido de los cuales era el de los Banū Qāsi" (HERNÁNDEZ, A.M.; NAVARRO, E., "Un puente andalusí sobre el río Llobregat").

¹⁸⁹ "in monte quem dicunt Serrato, quas abavus meus Vuifredus comes tulit de manibus agarenorum" (ALTÉS, F.X., "El diplomatarí del monestir de Santa Cecília de Montserrat, II: anys 1000-1077", doc. 135). Aquest document, mitjançant el qual els comtes Ramon Berenguer i Ermessenda atribueixen el monestir de Santa Cecília de Montserrat a Ripoll, presenta no pocs problemes, advertits ja per diversos autors, per la seva ineffectivitat manifesta i per inscriure's en la disputa sonada que enfrontava els monestirs de Santa Cecília de Montserrat i Santa Maria de Ripoll per la muntanya de Montserrat. No obstant, el paper del comte Guifré en la conquesta de la zona sembla provat segons especifica la donació de l'any 933 que féu el comte Sunyer a Ripoll de les esglésies de Santa Maria, Sant Iscle i Sant Pere de Montserrat, quan afirma tenir-les per compra i "*pro aprisione de ienitori meo quondam Wifredi comiti*" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 390).

topònim compost, fan referència a personatges que poden estar vius, o potser desapareguts de poc, en el moment de redacció dels textos a la segona meitat del segle X, fet que dóna al conjunt un marge temporal ampli que en relativitza la suposada densitat. Pel que fa als topònims, per altra banda, la seva presència no implica cap anomalia en relació a la concentració d'arabismes que es pot detectar, per exemple, en la propera àrea del Penedès¹⁹⁰.

Fora d'aquest grup, cal considerar l'etimologia del lloc de Calaf, avui a l'alta Anoia, com provinent del nom de persona Ḥalaf, l'estudi del qual reprendrem en el proper apartat en relació a una altra problemàtica. Amb més prudència, no es pot desestimar que l'antropònim 'Amrūs es trobi a l'origen de llocs com Amorós, avui al terme de Sant Guim de Freixenet, amb un castell documentat a partir de mitjans del segle XI, o els homònims Vilamorós, un al terme de Navàs, on una tomba excavada a la roca i la presència de materials en superfície delaten una ocupació altmedieval, i l'altre prop del castell de Llobera, al Solsonès¹⁹¹. Les alternatives llatines (*Amorosus*, *Ambrucio*) estan poc representades als segles IX i X, mentre que no es pot descartar que en realitat constitueixin adaptacions del primer¹⁹².

Finalment, encara cabria incloure dins aquest grup una "*Villa Salama*", situada imprecisament en l'extrem nord del nostre marc geogràfic, entre Alps i les

---

¹⁹⁰ GIBERT, J., "La integració a al-Andalus dels territoris a ponent del Llobregat".

¹⁹¹ Es tracta d'un hipocorístic del nom propi 'Amr, amb reflexos freqüents a la toponímia hispànica (TERÉS, E., "Antroponímia Hispanoàrabe (Reflejada por las fuentes latino-romances) (Parte final)", 12; COROMINES, J., *Onomasticon Cataloniae*, vol. II, 181). Sobre el castell d'Amorós a la Segarra, veure DDAA, *Catalunya Romànica*, XXIV. *El Segrià. Les Garrigues. El Pla d'Urgell. La Segarra. L'Urgell*, 452-453. Sobre el jaciment de Vilamorós, DDAA, *Catalunya Romànica*, XI, 350; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 253 i FOLCH, C.; GIBERT, J., *Memòria de les prospeccions arqueològiques a la vall del Cardener, any 2006*, 46-49. Per a la forma "Moror", sota la qual també trobem el castell d'Amorós (FELIU, G. i SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, doc. 642, any 1065), a l'*Onomasticon Cataloniae*, on, de fet, no se l'identifica clarament, es proposa un origen en base a un genitiu plural "maurorum", rebutjant l'aparença de participi àrab per tal com, s'argumenta, no existeix una arrel w-r-r (COROMINES, J., *Onomasticon Cataloniae*, vol. V, 403-404); s'obvia, però, l'arrel citada més amunt (m-r-r) amb significat genèric de "passar" i que podria fer referència a un "pas" (*murūr*), constituint una alternativa a l'etimologia que s'atribueix a d'altres llocs homònims.

¹⁹² En tot el repertori que citem, apareixen tan sols un *Amorosso* i, en dos casos, un *Ambrucio* (BOLÒS, J.; MORAN, J., *Repertori d'antropònims catalans (RAC)*, 108 i 110). És, en tot cas, significativa la transcripció que fan els cronistes francs del nom de 'Amrūs b. Yūsuf (*Amoroz*), per exemple en els *Annales Regni Francorum* en motiu de la invasió d'aquest de les terres del comte Oriol (SÉNAC, Ph., "Les hommes de la frontière: Bahlûl b. Marzûq et Khalaf b. Râshid"). Igualment, l'antropònim sembla trobar-se a l'origen de la "*villa Amoroza*" documentada l'any 932 en la consagració de l'església de Sant Sadurní de la Roca del Vallès i identificada amb el lloc actual de Ca l'Ambròs Vell (ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 49).

Lloses, ja al Ripollès¹⁹³, en referència a un antropònim àrab prou documentat a al-Andalus¹⁹⁴ i que és present a la documentació catalana d'època comtal¹⁹⁵.

En relació als noms de lloc, i pel fet de conservar-se doblement, cal començar per referir-se al topònim “Mussarra”, que dóna nom a un mas i a una església adjacent dedicada a Sant Pere, a Monistrol de Calders, registrat sota la forma *Almuzara* l'any 1002¹⁹⁶, i a un *villar de Mussarra* documentat a Sant Boi de Lluçanès l'any 1041¹⁹⁷ que cal situar de manera versemblant prop del Serrat de Massarra, al sud-est del poble. Es tracta d'un arabisme relativament present en altres comarques, amb paral·lels evidents a la masia de la Mussarra, a Torrelles de Foix, documentada durant el segle XII amb les inequívokes variants de *Muszarra* o *Almuzarra*¹⁹⁸, o al despoblat de la Mussara, al Baix Camp, escrit *Almosaram* al segle XII i *Almuzara* o *Almuçara* en el segle següent¹⁹⁹. Probablement calgui buscar la seva etimologia en un derivat de l'arrel àrab *z-r-* (plantar, sembrar, conrear), amb significat de “lloc on hom conrea, camp”, com s'ha proposat per a d'altres topònims semblants²⁰⁰. No posseïm, en canvi, cap explicació convincent per als topònims *Mofarrat*, localitzat vers Riner l'any 1073, i *Almoselam*, al terme de la Llena el 1135, malgrat que la seva estructura interna denota una possible etimologia àrab²⁰¹.

---

¹⁹³ BAIGES, I.J.; FELIU, G.; SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*, doc. 575, any 1125.

¹⁹⁴ TERÉS, E., “Antroponimia Hispanoàrabe (Reflejada por las fuentes latino-romances) (IIª parte)”, 15.

¹⁹⁵ A les comarques gironines, per exemple, es documenta l'any 913 una “*Fachilo filia Salama*” entre els habitants de Vilamacolum, mentre que un “*villare quod [fuit] de Salama*” figura en la consagració de l'església de Santa Coloma de Farners de l'any 951 (SOBREQUÉS, S.; RIERA, S.; ROVIRA, M., *Catalunya Carolíngia, volum V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, docs. 144 i 291).

¹⁹⁶ “*in comitatum Minorisa, in castrum Chaldarius, in serra de Almuzara*” (BAUCELLS, J.; FÀBREGA, A.; RIU, M.; HERNANDO, J.; BATLLE, C., *Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona. Segle XI*, doc. 24); “*Almoszara*” (PUIG, P., *El monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa. Diplomatari dels segles X i XI*, 458, any 1079); DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 303. Cal destacar, respecte a aquests esments, la conservació de l'article àrab original.

¹⁹⁷ “*Per hanc scriptura vindicionis nostre vindimus nos vobis ortos et vinea complantada, que nobis advenit de comparacione sive per omnesque voces, et est hec omnia superius scripta in comitatum Ausona, in apendicio Sancti Baudilii, in villar de Mussarra*” (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 1005).

¹⁹⁸ DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, 60.

¹⁹⁹ COROMINES, J., *Onomasticon Cataloniae, vol. V*, 431-432.

²⁰⁰ OLIVER, J., “Las dos almuzaras”; GARRIDO, J. D., “El Tractat d'Almisrà i el seu context històric”, 29-34. La interpretació en termes agrícoles del topònim ens sembla més plausible que la proposada amb el sentit de “passeig, lloc per passejar-se” a COROMINES, J., *Onomasticon Cataloniae, vol. V*, 431-432.

²⁰¹ “*Et est ipsa vinea in comitatum Urgel in Castrum Celsone, in locum que vocant in ipso runio de Riner, ad Mofarrat sive ad ipsa vinea Sancti Petri*” (BACH, A., “Els documents, del segle XI, de l'arxiu capitular de Solsona”, doc. 187); “*In terminis castri Lene, in loco scilicet ubi dicitur ad ipsam Almoselam*” (BACH, A., *Diplomatari de l'Arxiu Diocesà de Solsona (1101-1200)*, doc. 265). Ambdós

Finalment, és probable que calgui veure un arabisme darrere el *Puio Calah* documentat l'any 992 en el terme del castell de Gaià²⁰², d'emplaçament desconegut, l'origen del qual provindria del mot *qal'a(t)*, emprat per designar fortificacions. Es tracta d'un topònim que a al-Andalus presenta una fixació força primerenca en el territori²⁰³, constatant-se una vinculació recurrent d'aquests establiments amb els grups pròpiament àrabs. Sovint fossilitzat ràpidament (esdevenint *hiṣn* o *madīna*), mostra una gran dispersió tant al Proper Orient²⁰⁴ com a al-Andalus, on s'estén d'un extrem a l'altre de la península, tenint el cas més septentrional en l'actual localitat de Sant Boi, sobre el marge dret del riu Llobregat²⁰⁵.

Tot i la seva migradesa, aquests topònims, conservats fins avui o únicament coneguts a través d'esments documentals antics, són significatius en delatar una arabització incipient de la població que dóna nom al paisatge, fenomen que es pot considerar relativament superficial i que es veurà ràpidament revertit a partir de les posteriors conquestes carolíngia i comtal.

---

semblen presentar una arrel trilítera original amb l'afegit d'un prefixe en "m" habitual en àrab i que pot correspondre, si més no en àrab modern, a la formació de noms de lloc o de participis (CORRIENTE, F., *Gramática Árabe*, 167-172).

²⁰² "Per hac scriptura vindicionis nostre vindimus vobis II pecias de terra nostra [propria], qui nobis advenit per comparacione, et sunt ipsas II pecias de terra in comitatu Menresa, in terminio de castro Galliano, prope Puio Calah" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1619).

²⁰³ ACIÉN, M., "Poblamiento y fortificación en el sur de al-Andalus. La formación de un país de *husūn*", 141.

²⁰⁴ VILADRICH, M., "Toponimia histórica de la primera organización del Estado omeya en el Próximo Oriente: verificando una propuesta sobre la Catalunya Vella", 449.

²⁰⁵ MARTÍ, R., "La defensa del territori durant la transició medieval", 95. La *villa Alca* es documenta per primera vegada l'any 965 (RIUS, J., *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*, doc. 76). Aquesta fortificació es trobaria situada dalt el turó que presideix el nucli antic de l'actual població, on avui dia hi ha l'edifici d'un hotel, la construcció del qual va malmetre les restes de construccions anteriors, que principalment corresponien a un castell d'època moderna (GIBERT, J., "La integració a al-Andalus dels territoris a ponent del Llobregat", 59-60).

2.5. La revolta de l'any 826 i les seves conseqüències.

La integració a al-Andalus dels territoris de la Catalunya Central, si més no d'una bona part, arriba al seu final com a conseqüència de la presa de la ciutat de Barcelona per part dels carolingis l'any 801 i dels moviments previs que havien incorporat militarment les valls dels rius Cardener, Llobregat i Ter al domini franc. L'abast geogràfic precís dels territoris ara conquerits és difícil d'establir pel que fa als seus extrems de ponent i de migjorn, doncs la caiguda de Barcelona s'acompanyarà d'escomeses successives sobre la ciutat de Tortosa²⁰⁶ que finalitzaran amb l'establiment d'una pau l'any 810, renovada encara dos anys després, de la qual en desconeixem el contingut concret però que per força havia de contemplar la fixació d'uns certs límits territorials reconeguts per ambdues potències. En aquest context, cal pensar que els territoris de la Catalunya Central restarien incorporats al regne franc, potser sota l'autoritat del mateix comte Borrell que els hauria conquerit, per mandat carolingi, a finals del segle VIII²⁰⁷. No obstant, l'absència de tota referència textual i la consideració dels esdeveniments immediatament posteriors ens porten a atorgar una implantació feble i una durada ben curta a aquest govern carolingi primerenc.

No entrarem ara en detalls pel que fa a la coneguda revolta de l'any 826 encapçalada segons els textos per dos personatges de nom Aissó i Guillemó²⁰⁸. Considerat el segon com un dels fills del comte Berà de Barcelona, depositat l'any 820, planen sobre l'origen del primer tota mena d'ombres no resoltes, entre elles la que afecta la seva possible identificació amb 'Ayšūn b. Sulaymān, fill de l'antic

---

²⁰⁶ La presa de Barcelona sembla ser l'únic èxit obtingut en un moment, els darrers anys del segle VIII i els primers del segle següent, en què també es produeixen atacs vers Lleida, Osca i, com s'ha dit, Tortosa, en el que constitueix una represa del projecte de Carlemany, fracassat anys enrere davant Saragossa, d'estendre la seva influència entre els Pirineus i l'Ebre. Sobre aquesta qüestió, es poden consultar les obres clàssiques de R. d'Abadal (ABADAL, R. d., *Catalunya Carolíngia I-1. El domini carolingi a Catalunya*, 82-92) i J. M. Salrach (SALRACH, J.M., *El procés de formació nacional de Catalunya (segles VIII-IX)*, 1. *El domini carolingi*, 9-24), a les que podem afegir la revisió recent dels esdeveniments publicada a SÉNAC, Ph., *Les Carolingiens et al-Andalus (VIIIe-IXe siècles)*, 59-78, on aquests s'enquadren de forma més efectiva en el context dels Pirineus i la vall de l'Ebre.

²⁰⁷ "Ordinavit autem illo tempore in finibus Aquitanorum circumquaque firmissimam tutelam. Nam civitatem Ausonam, castrum Cardonam, Castaserram, et reliqua oppida olim deserta, munivit, habitare fecit, et Burrello comiti cum congruis auxiliis tuenda commisit" (segons la *Vita Hludowici* citada a ABADAL, R. d., *Catalunya Carolíngia I-1. El domini carolingi a Catalunya*, 89).

²⁰⁸ Com abans, remetem a les pàgines escrites per R. d'Abadal i al capítol que li dedicà anys enrere J. M. Salrach. ABADAL, R. d., *Catalunya Carolíngia I-1. El domini carolingi a Catalunya*, 270-280; SALRACH, J.M., *El procés de formació nacional de Catalunya (segles VIII-IX)*, 1. *El domini carolingi*, 73-90.

governador de Barcelona que hauria pactat amb Carlemany l'entrega de la ciutat de Saragossa l'any 778²⁰⁹.

Més enllà de les interpretacions que la historiografia ha ofert sobre les causes i els protagonistes de la revolta, ens interessa ara destacar-ne la seva conseqüència més evident i immediata: la sortida dels territoris de la Catalunya Central de l'àmbit carolingi. Així, i malgrat la resistència oferta per Barcelona i Girona a l'embat de l'exèrcit cordovès aliat dels revoltats i la posterior desactivació dels darrers, els territoris corresponents a les actuals comarques d'Osona, Bages, el baix Berguedà i altres zones adjacents abandonaran definitivament l'òrbita franca, deixant la ciutat de Barcelona constrenyida precàriament entre la serralada prelitoral i el mar, perdent bona part del seu *hinterland* septentrional i qui sap si també possibles àrees d'influència conservades a ponent del Llobregat des de la pau de l'any 810. Les fonts àrabs semblen confirmar aquesta situació quan, en descriure una incursió enviada l'any 856 per l'emir Muḥammad b. 'Abd al-Raḥmān contra l'àrea de Barcelona, fan esment de la presa del castell de Terrassa, "l'últim de la jurisdicció de Barcelona", amb el cinquè del botí de la qual es feren addicions a la mesquita aljama de Saragossa²¹⁰.

---

²⁰⁹ Aquesta identificació es basa principalment en la semblança en el nom i en les coincidències que es donen entre un relat referit per al-'Udhri (BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 177-178), segons el qual 'Ayšūn b. Sulaymān hauria estat capturat pels francs a Girona i empresonat, probablement a Aquisgrà, des d'on fugiria amb l'ajut del seu criat 'Amrūs, i la consideració de pròfug que atorguen les cròniques franques l'any 826 a l'*Aizo* posteriorment revoltat. Tot i que la similitud dels noms és tan suggerent com sorprenents són els paral·lels entre les circumstàncies que es descriuen, cal reconèixer raons de pes que fan molt difícil, per no dir impossible, l'assimilació d'ambdós personatges, sense menystenir els esforços esmerçats per J. M. Salrach en aquest sentit. En primer lloc, el fet biològic, que li atribuiria a 'Ayšūn una longevitat considerable tenint en compte que ha de guiar una revolta armada, suposant que en tingués ganes després de passar més de quaranta anys retingut. En segon lloc, el text d'al-'Udhri no deixa dubte sobre la cronologia relativa de la història que explica, que cal situar a la força abans de les conquestes de Girona i Barcelona per part dels francs; a més, sabem que 'Amrūs b. Yūsuf, doncs aquest personatge és el criat en qüestió, hauria mort l'any 818 a Còrdova, fet que impossibilita, no cal dir-ho, la seva participació en esdeveniments posteriors (sobre aquest darrer personatge, veure SÉNAC, Ph., "The Lords of the Upper March (*aṣḥāb al-thaḡhr*): the Banū 'Amrūs and Banū Shabrīt of Huesca"). Encara més, segons alguna font àrab, 'Ayšūn hauria mort a Còrdova l'any 781 o poc més tard, després d'haver intentat assassinar l'emir (LAFUENTE, E. (ed.), *Ajbar Machmúa (colecció de tradiciones)*, 115). Res no impediria, però, tot i que aquí ja entrariem de ple en el terreny de les conjectures, que es tractés, agafant-nos únicament a la qüestió del nom, d'un membre de la mateixa família d'una generació posterior. Cal advertir, però, que el nom *Aizo* està relativament ben documentat durant tot el segle X als comtats de Barcelona, Girona i Osona (BOLÒS, J.; MORAN, J., *Repertori d'antropònims catalans (RAC)*, 94).

²¹⁰ MILLÀS, J.M., *Textos dels historiadors àrabs referents a la Catalunya carolíngia*, fragments 111, 112 i 113; BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 208. La situació de Terrassa en l'extrem del territori adscrit a Barcelona es manté durant pràcticament tot el segle IX. Així, el cronista Ibn Ḥayyān sembla referir-se també a Terrassa o Ègara (*Awra*) quan cita el lloc on s'enfrontaren Lubd

Per altra banda, la delimitació septentrional de l'àrea que escaparà a partir d'aquest moment al control carolingi no es pot precisar amb exactitud, tot i que es pot pensar que es trobaria al peu de la muntanya, en la línia imaginària que uneix Ripoll i Berga. Així ho palesen alguns pocs documents relatius a l'alt Berguedà, com la dotació de les esglésies de Santa Maria de Lillet l'any 833, associada a un castell, de Sant Martí de Saldes l'any 857 i de Sant Andreu de Gréixer l'any 871, o encara el precepte expedit l'any 835 en benefici del monestir de Sant Salvador de la Vedella, pràcticament a les envistes de Berga, notícies que confirmen el manteniment d'aquesta zona sota òrbita dels comtes²¹¹.

Aquest escenari, que no variarà fins la intervenció a Osona i al Berguedà de Guifré de Cerdanya a finals del segle IX, permet atribuir un cert èxit als revoltats, els quals, si més no, semblen conservar el nucli inicial que els ha donat suport i que els exèrcits francs, que en tinguem notícia, no tornaran a ocupar. Davant d'aquesta realitat, cal plantejar-se la qüestió de quina fou, en aquesta zona, l'organització política fins a la conquesta comtal. R. d'Abadal no dubta, i així ha quedat establert habitualment en la historiografia posterior, a considerar la regió "sotmesa al domini de ningú, feblement habitada per gent dispersa, sense cap mena d'organització"²¹², inspirant-se en les paraules, que ell mateix considera exagerades, que el bisbe Idalguer hauria pronunciat en un concili celebrat a Barcelona l'any 906, segons les quals no hauria quedat a Osona cap cristià abans de la restauració efectuada pel comte Guifré i els seus germans²¹³.

Les paraules del bisbe, per bé que llastimoses, potser perquè està intentant que l'arquebisbe narbonès l'eximeixi del pagament anual d'una lliura de plata, poden tenir, no obstant, un rerefons a considerar, i és que, si una cosa sembla certa, és la

---

b. Muḥammad b. Qasī, llavors governador de Lleida, i el comte Guifré I, mort aquest poc temps després a causa de les ferides rebudes (BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 238-40; MARTÍ, R., "Concreció territorial del comtat de Barcelona", 250). En aquest punt potser no sigui gratuït recordar el caràcter militar i la preeminència dins el territori de Barcelona que els reis carolingis atribueixen en el segle IX al "*Terracium castellum*" (ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, 422-425). Sobre la identificació de Terrassa amb la *Ṭarrāja* citada en els textos àrabs, veure BALAÑA, P., "Pèrdua i reconquesta de topònims: el cas de Tàrraga-Terrassa".

²¹¹ ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, docs. 2, 5 i 7; ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, 245-248. Sobre l'efecte de la revolta al Berguedà, es pot consultar CAMPRUBÍ, J., *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat*, 30-31.

²¹² ABADAL, R. d', *Dels visigots als catalans, I. La Hispania visigòtica i la Catalunya carolíngia*, 317.

²¹³ "*ita ut ne aliquis christianorum in predicto pago Ausone remaneret*" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, 75).

desaparició temporal de l'antiga seu episcopal d'Osona²¹⁴. Altra cosa és, però, determinar el moment de la seva anul·lació, fet sobre el que es poden plantejar diverses hipòtesis plausibles.

En primer lloc, cap la possibilitat d'una supressió forçada a partir de la conquesta islàmica, una suposició que, si bé possible, no concorda amb el que sabem, que és més aviat poc, sobre la pervivència de les seus episcopals visigodes sota el domini islàmic. En aquest sentit, la vinculació territorial que molts *palatia* presenten amb les seus episcopals, detectada arreu, té també la seva correspondència a Osona, on són diversos els topònims situats al voltant de la ciutat de Vic. Podria haver-se donat, per altra banda, amb la conquesta carolíngia de finals del segle VIII, doncs sembla que podem atribuir al govern franc una certa reestructuració del mapa episcopal, on previsiblement desapareixerien com a tals Empúries i Ègara i seria remoguda la d'Urgell, en origen amb seu a Guissona, segons una hipòtesi recent²¹⁵. Com a tercera opció, es podria pensar que la seu s'hauria vist suprimida justament a partir de la revolta de l'any 826, bé per connivència amb els comtes francs contra els que es produeix l'aixecament, bé per quedar, com el propi territori, al marge del nou enquadrament carolingi en matèria de jurisdicció eclesiàstica.

Arribats a aquest punt, cal convenir, malgrat les paraules d'Idalguer, que la desaparició d'una seu episcopal no pressuposa automàticament l'absència d'una estructura política. Les mencions inequívokes a una *civitatem Ausonam*, cal pensar que l'actual Vic, donen a entendre l'existència d'un centre territorial al capdavant de la regió, el qual justament en l'episodi de la revolta es contraposa a la *Rotam civitatem* destruïda per Aissó, en una confrontació que il·lustra probablement quins són els principals punts de suport dels bàndols enfrontats²¹⁶.

---

²¹⁴ Són també explícites les paraules contingudes en el precepte concedit l'any 889 a la seu de Vic, on se la considera "*longo incursu paganorum propio pastore et christianitate frustratam*" (ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, 297).

²¹⁵ MARTÍ, R.; VILADRICH, M., "Guissona, origen del Bisbat d'Urgell". En aquest punt, no està de més recordar la reacció de les autoritats carolíngies contra certs bisbes díscols, com Fèlix d'Urgell, massa units encara a l'antiga seu metropolitana de Toledo i que convenia neutralitzar. El desplegament de personalitats vingudes per a recompondre el mapa episcopal i monàstic després de la conquesta és prou revelador (entre d'altres, els bisbes Teodulf d'Orleans i Leidrat de Lió i l'abat Benet d'Aniana) (ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia I-1. El domini carolingi a Catalunya*, 158-181).

²¹⁶ *Annals reials: "Ibi ad eius notitiam perlatum est de fuga ac perfidia Aizonis, quomodo fraudulenter Ausonam ingressus et a populo illo, quem dolo deceperat, receptus Rotam civitatem destruxit". Vita Hludowici: "In qua consistenti perfidia atque defectio Aizonis nuntiata est, qui de Palatio domni imperatoris fugiens, ad civitatem Ausonam venit, ibique receptus, Rodam subvertit."*
Extractes citats a ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia I-1. El domini carolingi a Catalunya*, 89 i 272.

L'arqueologia, per la seva banda, aporta dades significatives: per un cantó, la ciutat de Vic, amb un passat romà evident tot i que encara poc definit, ha de considerar-se la seu del bisbat tardoantic, malgrat no haver-se localitzat encara el conjunt episcopal²¹⁷; per l'altre, recents treballs al jaciment de l'Esquerda, a Roda de Ter, estan treient a la llum restes d'una ocupació altmedieval reconeguda de moment per un gran nombre de sitges arrecerades prop de la potent muralla ibèrica, una situació que s'ajusta plenament a aquells "*oppida deserta*" ocupats l'any 798²¹⁸.

Aquestes dades no resolen, però, la qüestió de l'adscripció política de la Catalunya Central durant bona part del segle IX, si més no per al període situat entre els anys 826 i, per posar un extrem, 880. Si és evident i segur que tota la regió escapa al control carolingi, no es pot afirmar amb igual rotunditat el mateix en relació a l'estat andalusí. De fet, donada la decidida intervenció cordovesa en ajut dels revoltats, es podria esperar que la zona fos reintegrada immediatament a al-Andalus²¹⁹. No obstant, sobre aquest particular les fonts àrabs són tan mudes com les llatines, però, a diferència d'aquestes, els seu silenci s'estén fins molt més enllà. De fet, ampliant la perspectiva es comprova com no posseïm cap notícia directa sobre la ciutat de Lleida fins l'any 869/870²²⁰ i el mateix succeeix, com és d'esperar, per als territoris situats a llevant de la mateixa fins al límit amb els comtats carolingis²²¹. Davant d'això, és obvi que el fet de no aparèixer en les fonts àrabs no implica que un territori concret no estigui integrat a al-Andalus, doncs, en

---

²¹⁷ MOLAS, M.D., "El temple romà de Vic i la ciutat d'Ausa. Novetats arqueològiques i cronologia"; OLLICH, I., "Vic. La ciutat a l'època carolíngia".

²¹⁸ En aquest context, potser la referència a la ciutat d'Osona feta pel mateix "Astrònom", autor anònim de la *Vita Hludowici*, en parlar de l'ocupació carolíngia sigui equívoca en relació a la Roda citada per ell mateix en el marc dels esdeveniments protagonitzats per Aissó anys més tard. En tot cas, sobre l'ocupació altmedieval del jaciment de l'Esquerda, veure OLLICH, I., "Roda: L'Esquerda. La ciutat carolíngia". Una datació radiocarbònica practicada sobre restes contingudes en l'amortització de les esmentades sitges aporta una cronologia centrada en el segle VII, segons comunicació personal, que agraïm, d'Imma Ollich i Montserrat Rocafiguera, directores del projecte d'excavacions.

²¹⁹ MILLÀS, J.M., *Textos dels historiadors àrabs referents a la Catalunya carolíngia*, 114-115.

²²⁰ Segons indiquen Ibn 'Idhārī i al-'Udhri, en el marc de la rebel·lió a Osca de 'Amrūs b. 'Umar b. 'Amrūs, l'enviat de l'emir per combatre'l, Aḥmad b. Šāhid al-Tudmīrī, prengué posicions a Lleida (MILLÀS, J.M., *Textos dels historiadors àrabs referents a la Catalunya carolíngia*, 126-129; BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 210-211). Pocs anys més tard, el 883/884, sabem de la (re)construcció d'edificis i fortificacions a la ciutat per part de Ismā'il b. Mūsà b. Lubd b. Qasī, mentre que l'any 900/901 es té constància de l'existència d'una mesquita a la Suda (MILLÀS, J.M., *Textos dels historiadors àrabs referents a la Catalunya carolíngia*, 134-135; BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 113 i 226).

²²¹ Cal introduir, en tot cas, la menció puntual, referent als anys 863-864, que es fa de Balaguer ("*Balagivum oppidum, iuxta fluvium Segarim*") en el relat del trasllat del cos de Sant Vicenç al monestir de Castres (ABADAL, R. d., *Els primers comtes catalans*, 32-34; DDAA, *Catalunya Romànica, XVII. La Noguera*, 220).

el cas contrari, ens trobaríem amb més d'un problema amb moltes regions que és ben sabut que hi formen part en aquest moment però que són absents en els textos.

Sí que sabem, però, que durant aquest període són diverses les campanyes militars enviades des de Còrdova per mandat de l'emir contra els comtats carolíngis de l'actual Catalunya. Fonamentalment, les notícies fornides pels diversos autors àrabs constaten l'existència de quatre expedicions que tenen lloc els anys 841/842, 848-850, 856/857 i 861/862. D'aquestes, la segona, més que una incursió única, representa el període en què Còrdova dóna suport al revoltat Guillem, fill de Bernat de Septimània, contra Carles el Calb, essent principalment l'objectiu dels atacs les ciutats de Barcelona i Girona²²². Probablement dirigida per Mūsà b. Mūsà dels Banū Qasī, la tercera, de l'any 856/857 i citada anteriorment, s'hauria dirigit contra Barcelona i hauria implicat un atac a Terrassa, llavors en l'extrem del territori comtal²²³. Sobre la quarta, finalment, que tingué lloc l'any 861/862, les notícies són escasses, tot i que certifiquen que de nou l'objecte de l'agressió fou la ciutat de Barcelona²²⁴.

Malgrat la migradesa de les informacions, dues coses semblen quedar clares: d'una banda, es tracta sempre d'iniciatives endegades des de Còrdova per ordre de l'emir, ja sigui posant al capdavant un general del seu entorn immediat o encarregant l'afer directament a algun dels governadors de la Frontera Superior, com és el cas de Mūsà b. Mūsà; de l'altra, l'objectiu de les expedicions és sempre la ciutat de Barcelona, estenent-se l'atac potser a Girona. Els dos centres urbans, els únics, de fet, de la Catalunya Vella, són, doncs, concebuts com l'objecte a castigar, segurament per oferir més possibilitats per al saqueig, dins i fora la pròpia ciutat, però també per constituir els nuclis visibles del poder carolíngi.

Cal, però, tornar a la primera de les expedicions, la dels anys 841/842, per entreveure que potser hi ha una excepció. De fet, aquesta incursió, que J.M. Millàs havia recollit en diverses fonts, havia estat considerada llavors dirigida vers

---

²²² MILLÀS, J.M., *Textos dels historiadors àrabs referents a la Catalunya carolíngia*, 118-121; BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 203-205. Sobre aquest episodi, es pot veure SALRACH, J.M., *El procés de formació nacional de Catalunya (segles VIII-IX)*, 2. *L'establiment de la dinastia nacional*, 23-33.

²²³ MILLÀS, J.M., *Textos dels historiadors àrabs referents a la Catalunya carolíngia*, 122-123; BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 208.

²²⁴ MILLÀS, J.M., *Textos dels historiadors àrabs referents a la Catalunya carolíngia*, 126-127; BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 208.

Narbona i la Cerdanya, tot i que l'arabista ja feia notar que l'editor del text d'al-Nuwayrī hauria modificat la lectura inicial d'"*Awšūna*", tot seguint a Ibn 'Idhārī, per "*Arbūna*", efectivament, Narbona²²⁵. Semblava confirmar aquest detall la lectura afortunada que havia pogut fer per la seva banda É. Lévi-Provençal del *Muqtabis* d'Ibn Ḥayyān, en la que es basava per certificar que l'expedició hauria passat per Osona, fet que hauria donat peu a R. d'Abadal, entre d'altres, a formular tota una seqüència dels fets segons la qual l'exèrcit cordovès, dirigit inicialment vers Narbona, i després de travessar la Plana de Vic, hauria estat vençut abans d'entrar a la Cerdanya per les tropes comandades pel comte Sunifred²²⁶. La publicació recent de la part del *Muqtabis* que contenia aquest passatge ha permès, però, matisar les coses, introduint noves dades a tenir en compte.

Segons aquest text, l'expedició hauria conquerit Osona i *Ṭ.rṭānah*, inflingint un gran dany a la cristiandat i fent un enorme botí, sense que es mencioni, al contrari que en altres autors posteriors, la Cerdanya per a res i citant Narbona tan sols com a comparació en la importància de la victòria i les riqueses obtingudes²²⁷. Dóna la sensació que, segons Ibn Ḥayyān, habitualment un autor prou ben informat, aquest cop l'objectiu no són les ciutats del litoral, sinó pròpiament Osona i, per extensió, les terres de la Catalunya Central. Aquesta percepció es deriva també de la identificació, proposada pels editors, del segon topònim amb Taradell, fet que implicaria, com afirma D. Bramon, una lleugera correcció de la grafia del manuscrit per tal que esdevingués *Ṭ.rṭāluh*, una forma més propera al *terminio Taradelli* de l'any 893 o al *castro Taratello* que documentem per primera vegada l'any 910²²⁸.

Aquesta hipòtesi presenta, al nostre entendre, algunes dificultats. A nivell arqueològic, els treballs efectuats al castell de Taradell no detecten cap ocupació que es pugui adscriure a un moment tan antic, doncs la fortificació sembla estructurar-se de bon principi a partir d'una torre de planta circular, potser envoltada per un mur perimetral no

---

²²⁵ MILLÀS, J.M., *Textos dels historiadors àrabs referents a la Catalunya carolíngia*, 116-119; BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 199-201.

²²⁶ ABADAL, R. d', *Dels visigots als catalans, I. La Hispania visigòtica i la Catalunya carolíngia*, 315-317. L'autor proposa que el xoc s'hauria produït en els congostos de la vall de Ribes, on l'exèrcit hauria estat emboscat, extrem aquest últim que les fonts àrabs semblen confirmar, atorgant, com no podia ser d'altra manera, la victòria als musulmans.

²²⁷ MAKKĪ, M.A.; CORRIENTE, F., *Crónica de los emires Alhakam I y 'Abdarrahmān II entre los años 796 y 847 [Almuqtabis II-1, Ibn Hayyān]*, 307.

²²⁸ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, docs. 27 i 95. Aquests són els dos primers esments coneguts del terme i del castell de Taradell, tot i que els autors segueixen una referència equívoca de l'any 891 (BRAMON, D., "Girona en els textos àrabs: encara algunes novetats", 139).

localitzat²²⁹; així mateix, i pel que fa al context històric, caldria integrar la seva construcció en l'operació de conquesta menada per Guifré de Cerdanya sobre la Plana de Vic i territoris adjacents durant el darrer quart del segle IX, tot i que alguns autors han volgut situar l'origen de la xarxa de castells osonenca ja durant la primera conquesta carolíngia de l'any 798²³⁰.

Sense ser arabistes, ens permetem de formular una hipòtesi d'identificació que pot aportar, creiem, una mica de llum a la qüestió. Posats a introduir "lleugeres" modificacions a la grafia del manuscrit, creiem plausible la confusió a inici de paraula entre les lletres "ṭā" i "kāf", quedant el topònim en discussió en la forma *K.rṭānah*. Així, modificant molt poc la forma del manuscrit, fet que suposaria un error lleu i raonable en la transmissió del text, s'obté un topònim que es pot identificar plenament amb Cardona, un enclavament, aquest sí, ben documentat des de finals del segle VIII per la seva dimensió de punt fortificat i centre territorial, com ho continuarà sent durant tota l'edat mitjana²³¹.

Ara bé, sigui Taradell o sigui Cardona, cal explicar la raó per la qual l'emir destina una expedició vers l'antiga *Ausona*, obviant la regió del litoral entre Barcelona i Narbona, colpejada des de la famosa incursió de 'Abd al-Malik b. 'Abd al-Wāḥid b. Muḡīl de l'any 793²³² i, com hem vist, de forma reiterada durant tot el segle IX. Se'ns presenten, pensem, dues opcions a tenir en compte.

En primer lloc, cal contemplar la possibilitat de que en aquests moments la regió, o millor, els seus dirigents, els que fossin, haguessin protagonitzat algun acte considerat de rebel·lia que els fes mereixedors als ulls de l'emir de la consegüent represàlia, fet que implicaria l'existència d'una obediència prèvia que es consideraria trencada d'alguna manera. Com a segona opció, ens podem plantejar que la zona hagués estat objecte d'alguna agressió externa en forma d'ocupació, de tal forma que s'hagués trencat un equilibri que Còrdova considerés convenient restablir. En aquest sentit, aquesta possible ocupació podria atribuir-se, ja que en

---

²²⁹ CABALLÉ, A., "L'excavació estratigràfica de la torre rodona del castell de Taradell"; CABALLÉ, A.; OLLICH, I., *Memòria i estudi arqueològic del castell de Taradell, 1987-1989*.

²³⁰ ABADAL, R. d', *Dels visigots als catalans, I. La Hispania visigòtica i la Catalunya carolíngia*, 321; RIU, M., "El paper dels «castra» en la redistribució de l'hàbitat al comtat d'Osona", 401.

²³¹ De fet, la mateixa D. Bramon proposa, tot i que amb reserves, identificar amb Cardona el topònim *K.rṭ.na* citat per al-Qazwīnī seguint un text perdut d'al-'Udhri (BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 109). Cal dir també que la nostra proposta suposa la coincidència de l'accent en ambdues formes, un fet a tenir en compte doncs no és habitual el canvi d'aquest en el pas a l'àrab de mots preislàmics (BALAÑÀ, P., "Pèrdua i reconquesta de topònims: el cas de Tàrraga-Terrassa", 12).

²³² BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 183-185.

seria el primer interessat, al mateix Sunifred, segons R. d'Abadal comte de Cerdanya en aquest moment²³³, el qual, lluny de defensar posicions al Pirineu, hauria intentat estendre el seu domini, com faria el seu fill anys després, sobre la regió perduda a partir de la revolta de l'any 826, que inclouria, si seguim la nostra proposta, la mateixa Cardona com a punt extrem²³⁴. En aquest context, caldria entendre les mencions a la Cerdanya que fan diverses fonts àrabs que reporten els fets a la voluntat de castigar directament l'origen dels adversaris i de retornar a l'estat de les coses previ a les hostilitats, doncs queda clar, ara i com en altres expedicions posteriors, que els andalusins no busquen l'annexió directa d'aquests territoris, si bé s'intueix l'existència d'una certa tutela o control sobre els mateixos. Des d'on s'exerceix, però?²³⁵

De fet, de les fonts àrabs del moment es trasllueix quins són els centres territorials majors de l'estat andalusí a la vall de l'Ebre oriental, de manera que, quan l'any 848/849, Guillem de Tolosa, en plena revolta contra Carles el Calb, escriu a l'emir per informar-lo de la marxa dels esdeveniments, aquest mana als governadors de Tortosa i Saragossa, 'Ubayd Al·lāh b. Yahya i 'Abd Al·lāh b. Kulayb, que li donin suport i l'ajudin en els seus objectius, ordres que seran obeïdes²³⁶. Per sota d'aquests dos, durant el segle IX es troben altres nuclis importants que seran

---

²³³ ABADAL, R. d', *Dels visigots als catalans, I. La Hispania visigòtica i la Catalunya carolíngia*, 144-145.

²³⁴ Podria atribuir-se a aquesta iniciativa, com fa R. d'Abadal en la seva pròpia interpretació, el reconeixement per part del rei Carles l'any següent d'uns "serveis" que Sunifred li hauria prestat i el seu nomenament, poc temps després, com a comte dels territoris controlats anteriorment per Bernat de Septimània (ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, 331-332; ABADAL, R. d', *Dels visigots als catalans, I. La Hispania visigòtica i la Catalunya carolíngia*, 317). Per altra banda, aquesta percepció dels fets podria contribuir igualment a explicar el vincle manifestat entre l'enclavament cardoní i el comtat d'Osona, ja que haurien format part, durant l'ocupació carolíngia de finals del segle VIII i possiblement fins la defecció posterior, d'un mateix bloc territorial, potser en mans del primer comte Borrell; una vinculació, per altra banda, que es mantindrà més enllà de l'expansió dels comtats al segle X, quan quedarà separada de forma anòmala del conjunt d'Osona-Manresa per la franja corresponent al comtat de Cerdanya, eclesiàsticament unida al bisbat d'Urgell però políticament associada a Osona en la figura dels vescomtes que hi emplaçaran la seva seu.

²³⁵ Les següents línies estan destinades al desenvolupament d'una hipòtesi relativa a la identificació dels potencials poders polítics que poden estendre la seva ascendència en aquest moment sobre la nostra àrea d'estudi, on reconeixem que, a manca de dades sòlides i fiables, potser de vegades ens atenim massa a alguns arguments *ex silentio* que es poden considerar poc probatoris. En som conscients, però també volem deixar ben clar que en aquesta construcció hem intentat en tot moment incorporar de manera crítica les fonts a l'abast sense sortir-nos d'uns marges de plausibilitat al nostre entendre raonables. Com és habitual, només la pràctica arqueològica podrà aprovar o desmentir aportacions, com ara la nostra, construïdes sobre els escassos i raquítics textos que ens han arribat sobre aquest període cronològic.

²³⁶ BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 203-205.

objecte continuat de disputa entre membres de diversos llinatges de conversos, principalment els Banū Qasī, provinents de la regió d'Arnedo i Tudela, els Banū 'Amrūs i els Banū Šabrīt, aquests dos darrers vinculats en origen a la zona d'Osca²³⁷. Així doncs, la mateixa Osca, Barbastre i Lleida constitueixen durant el segle IX els centres de districte andalusins, si més no documentats per les fonts àrabs, més propers a la Catalunya Central des d'aquest sector. Cal pensar, per tant, que, si existeix algun tipus d'influència andalusina sobre aquest territori, aquesta es deu generar, més enllà de Saragossa, la principal ciutat de la Frontera Superior, des d'aquests nuclis relativament propers.

En aquest punt ens interessa portar a col·lació un d'aquests llinatges de *muwalladūn* que imperen en aquest moment al nord de la vall de l'Ebre. Poc documentats respecte als anteriorment citats, els Banū Ḥalaf apareixen en les fonts de la mà de Ḥalaf b. Rāšid²³⁸: originari d'*Antasar*, probablement Entença prop de Benavarri, fou acompanyant de Bahlūl b. Marzūq, al qual matà l'any 802. S'apoderà llavors de tota la *Barbiṭāniya*²³⁹, que governà fins l'any 862, tenint com a seu el *Qaṣr Banī Ḥalaf*, l'actual Alquézar, al Somontano de Barbastre. Sembla que fou un personatge de rellevància, doncs Bahlūl l'hauria enviat a Tolosa a negociar amb les autoritats franques en els darrers anys del segle VIII, tractes que potser haurien contribuït a crear les condicions per a la incursió carolíngia de l'any 798 sobre terres de la Catalunya Central. El seu llinatge es mantindrà en el poder a la *Barbiṭāniya* fins l'any 874/875, quan el seu successor i fill 'Abd Al-lāh b. Ḥalaf b. Rāšid serà assassinat, juntament amb la seva descendència, per Ismā'īl b. Mūsà, dels Banū Qasī, el qual prendrà llavors en el seu poder Barbastre, Alquézar i la

---

²³⁷ Sobre els primers, avui és indispensable l'obra recent de J. Lorenzo (LORENZO, J., *La dawla de los Banū Qasī. Origen, auge y caída de una dinastía muladí en la Frontera Superior de al-Andalus*), mentre que per als altres cal veure una síntesi a partir de totes les fonts que hi fan referència a SÉNAC, Ph., "The Lords of the Upper March (*aṣḥāb al-thaghr*): the Banū 'Amrūs and Banū Shabrīt of Huesca".

²³⁸ Per a la reconstrucció dels fets d'aquest personatge, bàsicament documentat per l'obra d'al-'Udhri, seguim SÉNAC, Ph., "Les hommes de la frontière: Bahlūl b. Marzūq et Khalaf b. Rāshid".

²³⁹ Els límits geogràfics d'aquest districte han estat motiu de certa discussió. Les darreres impressions, no obstant, apunten clarament vers la zona de Barbastre, esdevenint-ne aquesta ciutat, de fundació islàmica, la capital ja entrat el segle X en substitució de l'antic nucli d'època romana de *Barb(otum?)*, situat uns quilòmetres al nord de la primera. En tot cas, val la pena anotar que aquest espai hauria de ser hereu de la *terra barbotano* documentada en la donació del més tard bisbe d'Osca Vicenç, de mitjans segle VI (FORTACÍN, J., "La donación del diácono Vicente al monasterio de Asán y su posterior testamento como obispo de Huesca en el siglo VI. Precisiones críticas para la fijación del texto", 60; NAVARRO, M; MAGALLÓN, M.A.; SILLIÈRES, P., "*Barb(otum?)*: una ciudad romana en el Somontano pirenaico"; BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 41-43; SÉNAC, Ph., "Notes sur le peuplement musulman dans la région de *Barbiṭāniya* (VIIIe-XIe siècles)").

resta de la *Barbiṭāniya*. Durant aquests tres quarts de segle, si bé les mencions directes són poques, es pot assegurar que els Banū Ḥalaf quedarien relativament al marge dels conflictes protagonitzats pels altres llinatges, entre ells mateixos i contra l'emir²⁴⁰, mantenint de forma continuada el seu poder sobre la *Barbiṭāniya*. Més enllà de les seves vicissituds, el que ens interessaria d'aquest llinatge és poder establir el seu domini territorial precis durant el període en què actuen com a governadors, amb l'aquiescència o amb el suport explícit de Còrdova. Això pot semblar fins a cert punt senzill si es tenen en compte les diverses notícies de caire historiogràfic i geogràfic, entre elles molt clarament les que aporta al-Rāzī, que situen com a límits de la *Barbiṭāniya* les ciutats d'Osca i Lleida. En aquest sentit, Osca no posa problemes, doncs és citada regularment en les fonts, a principis de segle en mans de 'Amrūs b. Yūsuf, però més tard de governadors extralocals nomenats des de Còrdova, per aparèixer controlada, a finals de segle i deprés de la presència ocasional d'algun Banū Qasī, per 'Amrūs b. 'Umar, nét del primer.

Per contra, i com s'ha dit més amunt, per al cas de Lleida les fonts res no diuen fins la dècada dels setanta del segle IX, talment com si la ciutat no estigués integrada en la xarxa de districtes que hom constata per a l'àrea de l'actual província d'Osca. Per la seva banda, l'arqueologia insisteix, des del registre que li és propi, en destacar, després d'un nombre considerable d'intervencions arqueològiques, que la Lleida post-romana, tot i constituir una seu episcopal reconeguda, és pràcticament invisible a nivell material, un espai gairebé desurbanitzat²⁴¹. No és fins més endavant que les fonts, tant textuals com arqueològiques, coincideixen en confirmar un creixement urbà palpable a partir de finals del segle IX, quan la ciutat esdevé una de les bases dels Banū Qasī, si més no per uns anys. La forta muralla es farà servir a partir d'ara tant contra els oponents polítics dins l'estat, ja siguin altres llinatges o el mateix emir, com contra l'agressivitat creixent dels comtes.

Aquesta presència poc palpable de la ciutat de Lleida durant tres quarts de segle planteja un problema evident que ve donat en bona mesura per la seva pròpia ubicació dins el mapa geopolític, ja que, a partir del segle X, juntament amb Balaguer, exercirà clarament el paper de ciutat fronterera amb els comtats

---

²⁴⁰ SÉNAC, Ph., *La frontière et les hommes (VIIIe-XIIe siècle). Le peuplement musulman au nord de l'Ebre et les débuts de la reconquête aragonaise*, 94-99.

²⁴¹ GARCIA, J.E; GIRALT, J.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, J., "La gènesi dels espais urbans andalusins (segles VIII-X): Tortosa, Lleida i Balaguer", 137-138 i 151-156.

catalans, centre d'un extens districte on es documenten un gran nombre de fortificacions²⁴². Si creiem, com és el nostre cas, que Lleida, malgrat tot, manté una certa vitalitat durant el segle IX²⁴³, i que, d'alguna manera, exerceix el rol en qüestió, caldrà pensar que, o bé manté un districte propi amb un governador del que no en tindríem cap notícia a nivell textual, fet que pot costar de concebre, o bé haurà d'estar integrada en un districte que assumeixi, a la vegada, el paper fronterer que detindrà posteriorment. Davant d'aquesta problemàtica i de la manca de fonts directes per a resoldre-la, s'imposa establir alguna hipòtesi plausible que hi dongui resposta, si més no de moment. I aquesta passa, al nostre parer, per integrar el districte de Lleida a l'autoritat dels Banū Ḥalaf de la *Barbiṭāniya*.

Així, des d'aquest punt de vista es podria entendre el silenci documental que pesa sobre la ciutat, el mateix silenci que també s'estén sobre el llinatge d'Alquézar, del qual pràcticament només es tenen notícies de la seva aparició en el pas del segle VIII al IX i del seu posterior extermini a mans dels Banū Qasī una vuitantena d'anys més tard. Justament, l'aparició d'Ismā'īl b. Mūsà a Lleida es produeix pocs anys després d'haver acabat amb 'Abd Al-lāh b. Ḥalaf i els seus fills i d'haver-se apropiat del govern de la *Barbiṭāniya*, amb els enclavaments principals de Barbastre i Alquézar. Valgui recordar, en aquest sentit, que tant Ibn al-Athīr com al-Nuwayrī o Ibn Ḥaldūn confirmen que Ismā'īl b. Mūsà es trobava a Lleida quan se sotmeté a l'emir, forçat per les circumstàncies, l'any 882, poc abans d'endegar treballs de fortificació a la mateixa ciutat²⁴⁴.

---

²⁴² SÉNAC, Ph., "Note sur les *ḥuṣūn* de Lérida".

²⁴³ Es pot anotar en aquest punt la presència documentada d'almenys tres savis a la ciutat, on haurien actuat presumiblement durant la segona meitat del segle IX: sabem que un d'ells morí l'any 878 i els altres dos a inicis del segle X, un dels quals hauria exercit com *ṣāhib al-ṣalā* durant una trentena d'anys (BALLESTÍN, X., "Prosopografia dels fuqahā' i 'ulamā' de la zona oriental del *Ṭagr al-A'lā: Balagā, Lārida, Turṭūša*", 69). Cal recordar, igualment, que, tal i com afirma la *Vita Hludowici*, Lleida fou objectiu dels carolingis l'any 800 (citada a ABADAL, R. d., *Catalunya Carolíngia I-1. El domini carolíngi a Catalunya*, 91-92).

²⁴⁴ MILLÀS, J.M., *Textos dels historiadors àrabs referents a la Catalunya carolíngia*, 132-135; BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 224-226. Aquest episodi conté una enigmàtica referència a un lloc anomenat, segons els diferents autors i editors, *Qarṭājanna/Q.rṭāj.na/Qarṭaniya/F.rṭāy.na*, que J.M. Millàs identificà dubitativament amb la Cerdanya. D. Bramon proposa, seguint A. Ubieto, situar aquest topònim a la zona de Riglos, a la conca alta del riu Gállego, donat que la referència d'Ibn Ḥaldūn diu que, després d'anar a Lleida i *Q.rṭāj.na*, l'exèrcit emiral es dirigí vers Àlaba i Castella. No obstant, Ibn al-Athīr especifica clarament que Ismā'īl, abans de sotmetre's, es trobava en ambdós llocs, apreciació que fa molt difícil l'existència d'una distància tan desmesurada entre els dos punts. És temptadora una identificació, ja apuntada anteriorment (MARTÍ, R., *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*, 52), amb

Sota la mateix llum, el cas de Montsó és paral·lel al de Lleida. De fet, Montsó no apareix en la seqüència dels esdeveniments documentats fins l'any 870/871, en el marc d'un primer conflicte entre 'Abd Al·lāh b. Ḥalaf i Ismā'īl b. Mūsà, quan, declarats en rebel·lia els Banū Qasī per tota la vall de l'Ebre, Ismā'īl entra a Montsó, on serà pres per 'Abd Al·lāh b. Ḥalaf²⁴⁵. Perdonat per l'emir i havent aconseguit emparentar-se amb el propi 'Abd Al·lāh b. Ḥalaf a través de la seva filla, l'any 874/875 Ismā'īl trairà el seu sogre a Montsó mateix, l'empresonarà amb els seus fills i acabarà per matar-los a tots, apropiant-se, com s'ha dit, del govern de la *Barbiṭāniya*²⁴⁶. En tot aquest embolic, sembla clar que, malgrat aparèixer com a “senyor de la fortalesa de Montsó” l'any 870/871, Ismā'īl se n'hauria emparat de forma il·legítima poc temps abans. Qui tenia, doncs, el poder a Montsó abans de l'entrada d'Ismā'īl? Segons el nostre punt de vista, i tenint en compte el paper protagonista que tindrà, desgraciadament per a ell, en els esdeveniments immediatament posteriors, cal pensar que no pot ser altre que 'Abd Al·lāh b. Ḥalaf, governador reconegut de la *Barbiṭāniya* i que, com a tal, hauria donat suport a l'emir contra els revoltats Banū Qasī. Cal pensar que aquest suport no li hauria servit de gaire, doncs, finalment, els Banū Qasī es faran, a finals del segle IX, amb el control de tot el sector oriental de la Frontera Superior, on sabem que fortificaran Montsó, Lleida i Balaguer²⁴⁷, entrant en conflicte directe amb les iniciatives d'expansió protagonitzades per Guifré el Pilós des dels diferents territoris sota el seu domini i ja en el context, pel que fa a al-Andalus, de la primera *fitna*²⁴⁸. Per la

---

Cardona, una opció que ara per ara cal deixar en el terreny de la hipòtesi però que no seria del tot inverosímil, doncs l'episodi se situa justament en un període de conflictes ben documentats entre Ismā'īl b. Mūsà i el comte Guifré de Cerdanya.

²⁴⁵ Segons Ibn Ḥayyān i al-'Udhri, l'any 870/871 els fills de Mūsà b. Mūsà b. Qasī violaren la pau i s'empararen de tota la Frontera Superior, quedant Furtūn a Tudela, Lubd a Saragossa i Muṭarrif a Osca, mentre que Ismā'īl s'apoderaria de Montsó, on seria capturat per 'Abd Al·lāh b. Ḥalaf, que hauria fet costat a l'emir Muḥammad contra els revoltats (BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 212-217). Sobre aquest episodi, veure LORENZO, J., *La dawla de los Banū Qasī. Origen, auge y caída de una dinastía muladí en la Frontera Superior de al-Andalus*, 225-273.

²⁴⁶ Episodi referit altra vegada per Ibn Ḥayyān i al-'Udhri i citat a BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 218-219.

²⁴⁷ Com s'ha vist anteriorment, Lleida fou fortificada, segons notícia d'al-Ḥimyarī i d'Ibn al-Athīr, per Ismā'īl b. Mūsà l'any 883/884, mentre que Ibn Ḥayyān precisa que Montsó i Balaguer ho foren igualment entre els anys 896 i 897, en aquest cas per iniciativa de Lubd b. Muḥammad (MILLÀS, J.M., *Textos dels historiadors àrabs referents a la Catalunya carolíngia*, 134; BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 226 i 238-240).

²⁴⁸ La mateixa font que ens informa de la fortificació de Lleida per Ismā'īl b. Mūsà l'any 883/884, Ibn al-Athīr, refereix també la immediata reacció del “senyor franc de Barcelona”, que hauria atacat l'enclavament, segons sembla, amb poc èxit (MILLÀS, J.M., *Textos dels historiadors àrabs referents a la Catalunya carolíngia*, 134). Possiblement hauria de situar-se en aquest episodi la mort,

seva part, Ismā'īl b. Mūsà sembla mantenir la unitat d'aquests territoris, que gestionaren, en malaltia del pare, els seus fills Mūsà i Muṭarrif, fins que l'any 889/890, mort el primer i capturat el segon per Muḥammad al-Ṭawīl d'Oscà, aquest darrer, diu Ibn Ḥayyān, "s'emparà de Lleida i *Barbiṭāniya*", sembla que de forma passatgera²⁴⁹.

En favor de la idea d'una única autoritat, s'entén que delegada per l'emir, per als districtes de Lleida i la *Barbiṭāniya* durant bona part del segle IX, podem adduir d'altres arguments que, sense ser definitius, contribueixen a aportar indicis raonables al respecte²⁵⁰. Així, acudint directament als textos àrabs medievals de caire geogràfic, cal recordar que habitualment s'optà per situar Montsó dins el terme de Lleida, com una de les seves fortaleses²⁵¹, mentre que una única menció, certament, l'assigna al districte de la *Barbiṭāniya*²⁵². Per altra banda, pensem que és sota aquesta perspectiva que pren especial significació la referència que fa al-'Udhrī quan, en parlar de Ḥalaf b. Rāšid, especifica que, un cop mort Bahlūl b. Marzūq, el primer governà "ambdues Fronteres" (*al-ṭāgrain*), en relació probablement, a les corresponents als districtes de la *Barbiṭāniya* i de Lleida o, en

---

referenciada en un document posterior, del sacerdot Gotiscle a Artesa de Segre en servei del bisbe Galderic d'Urgell, mort potser ell mateix llavors: "*Gotiscle sacer, qui fuit mortuus in servitio Godenci episcopo in Artesa*" (BARAUT, C., "Els documents, dels anys 1093-1100, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", apèndix 11, anys 943-978; MARTÍ, R., *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*, 52-53).

²⁴⁹ L'emir decidí finalment delegar el govern d'ambdós territoris al nebot d'Ismā'īl, Muḥammad b. Lub, parent amb el que havia estat enfrontat anteriorment; malgrat tot, al-Ṭawīl acabarà recuperant efectivament tots aquests territoris l'any 907 (BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 233-234 i 247-248).

²⁵⁰ Ph. Sénac ja va advertir que la *Barbiṭāniya* va restar integrada als dominis de governadors de districtes veïns, citant diversos períodes en què hauria estat així; entre aquests, però, s'exclouen justament els tres quarts de segle aproximats que van entre la caiguda dels Banū Salama a mans de Bahlūl b. Marzūq i l'aniquilació dels Banū Ḥalaf l'any 874/875 (SÉNAC, Ph., "Notes sur le peuplement musulman dans la région de *Barbiṭāniya* (VIIIe-XIe siècles)", 55-56).

²⁵¹ Així ho fa la *Crònica del Moro Rasis*, d'Aḥmad b. Muḥammad al-Rāzī o també el més tardà Yāqūt (BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 114 i 131). Sobre el districte de Lleida, veure SÉNAC, Ph., "Note sur les *ḥuṣūn* de Lérída". Per altra banda, l'àrea de Montsó hauria estat inclosa dins la *terra Hilardensi* que documentem al segle VI en el testament del bisbe Vicenç d'Oscà.

²⁵² Així ho disposa Ibn Ḥayyān, en parlar dels inicis dels treballs de fortificació al castell i del conflicte que això generarà entre Lub b. Muḥammad, dels Banū Qasī, i Muḥammad al-Ṭawīl d'Oscà (BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 238). Aquesta referència ja sorprenué en el seu moment Ph. Sénac, que es decidí a atribuir-la a un error (SÉNAC, Ph., "Note sur les *ḥuṣūn* de Lérída", 55-56; SÉNAC, Ph., "Notes sur le peuplement musulman dans la région de *Barbiṭāniya* (VIIIe-XIe siècles)", 54).

tot cas, i des d'un punt de vista merament geogràfic, les que els territoris que governava tenien amb les formacions cristianes tant al nord com a l'est²⁵³.

És justament la definició d'aquesta frontera de llevant la que ens preocupa i la que ens ha portat a elaborar aquesta potser massa llarga disquisició, en la que hem pretès identificar el llinatge dels Banū Ḥalaf com els detentors de l'autoritat delegada per l'emir, no només sobre l'àrea d'Alquézar i Barbastre, com les fonts àrabs sempre han deixat ben clar, sinó també sobre el districte de Lleida, en els confins amb els territoris adscrits als comtes de Pallars, Urgell i Barcelona. Cal pensar, llavors, que aquests dominis haurien d'integrar d'una forma o altra l'àrea vinculada a l'antiga ciutat de Iesso, sobre la que diversos indicis n'apunten la vigència durant el període altmedieval, des de la presència, com hem apuntat, de *palatia* al seu voltant fins a l'observació d'un pany de muralla amb paral·lels evidents amb altres obres de fortificació que s'estan aixecant a la Frontera Superior andalusina en els segles IX i X (figures 2-3)²⁵⁴. Cal incorporar aquests indicis, com d'altra banda ja es fa amb la qüestió dels *palatia*, a la hipòtesi formulada per R. Martí i M. Viladrich que identifica el solar de l'antiga ciutat romana amb la primitiva seu del bisbat d'Urgell²⁵⁵. Si bé, com els mateixos autors consideren, no existeixen proves concloents sobre aquest extrem, no es poden

---

²⁵³ Els dominis dels Banū Ḥalaf podrien haver estat encara més extensos si, com afirma R. Martí, haguessin integrat també terres del Sobrarb. En tot cas, la nostra interpretació atorga als esmentats *taḡrain* una dimensió territorial de més magnitud que no es limitaria a l'Aragó i al Pallars (MARTÍ, R., "Territoria en transició al Pirineu medieval", 57).

²⁵⁴ Es tracta d'un tram del recorregut septentrional de la muralla medieval, que defineix un recinte a l'interior del perímetre de l'antiga ciutat romana, d'uns tretze metres de llargada per tres d'alçada amb un aparell de blocs relativament grossos i regulars disposats majoritàriament de través, alternats amb altres posats en llarg (DDAA, *Catalunya Romànica, XXIV. El Segrià. Les Garrigues. El Pla d'Urgell. La Segarra. L'Urgell*, 413-414). Aquí s'apunta la seva semblança amb el Castell Formós de Balaguer, aixecat entre finals del segle IX i principis del X, tot i que per la nostra part hi podríem encara afegir com a paral·lels els recintes emmurallats de Lleida i Osca o tot un seguit de fortificacions rurals localitzades en aquest mateix àmbit geogràfic, entre les que podem citar Piracés, La Iglesieta o Alberuela de Tubo per a Osca i la Torre d'Algorfa de Serós o els castells de Castellans i Àger per a Lleida. Així mateix, probablement calgui adscriure a la pròpia Guissona obres semblants que es detecten en alguns trams de la muralla de la vila closa del Canós i del castell de la Morana, o en els recintes dels castells de Ponts, de la Força d'Estany i de Torreblanca (SÉNAC, Ph., *La frontière et les hommes (VIIIe-XIIIe siècle). Le peuplement musulman au nord de l'Ebre et les débuts de la reconquête aragonaise*, 165-249; DDAA, *Catalunya Romànica, XXIV. El Segrià. Les Garrigues. El Pla d'Urgell. La Segarra. L'Urgell*, 230-231, 259-260, 441 i 483; DDAA, *Catalunya Romànica, XVII. La Noguera*, 110-111, 225-232, 410-411 i 422-425). Anotem tot aquest seguit de paral·lels amb la muralla de Guissona des d'una perspectiva general, conscients de que cada cas mereix un estudi detallat que no troba aquí el seu lloc; no obstant, ens serveixen per delimitar clarament l'àrea de difusió d'un tipus constructiu que, amb les seves variants, enllaça Osca i Guissona.

²⁵⁵ MARTÍ, R.; VILADRICH, M., "Guissona, origen del Bisbat d'Urgell".

menystenir la gran quantitat d'arguments aportats que obliguen a reconsiderar, si més no, els plantejaments historiogràfics tradicionals sobre la qüestió. Per la nostra part, poc més podem aportar al debat, si no és constatar que, Urgell o no, la vella ciutat de Guissona, reduït àmpliament el perímetre murat, que ara ocupa només la part central del nucli romà, manté un paper important durant l'alta edat mitjana, constituint, n'estem convençuts, un centre territorial format a l'entorn d'una església tardoantiga, potser la mateixa seu episcopal apuntada, tal i com els escassos però rellevants indicis arqueològics permeten suposar²⁵⁶.

Com sigui, aquest nucli i el seu àmbit d'influència semblen escapar al control carolingi desplegat l'any 798 sobre la Catalunya Central, fet que, juntament amb l'anàlisi dels esdeveniments posteriors, permet acceptar la seva integració a al-Andalus durant tot el segle IX i fins la seva conquesta per part del bisbe d'Urgell Sant Ermengol a inicis del segle XI. Encara pensem, però, que existeix un altre indicatiu que justificaria la incorporació d'aquests territoris al bloc dominat pels Banū Ḥalaf, un indicatiu que ha motivat la revisió de les fonts efectuada fins ara i que, de fet, es troba en el punt de partida de tota la nostra argumentació.

En aquest sentit, no serem els primers en assenyalar la potencial relació existent entre el lloc de Calaf i la figura de Ḥalaf b. Rāšid, o, potser millor, el llinatge dels Banū Ḥalaf²⁵⁷. Prescindint del personatge, les opinions de filòlegs i historiadors habitualment tendeixen a identificar una etimologia per al topònim basada en l'antropònim àrab en qüestió, ben usual a al-Andalus, sense que coneguem de moment alternatives raonables²⁵⁸. De fet, aquesta proposta permet superar la dificultat per explicar la darrera consonant que oferiria una interpretació

---

²⁵⁶ Algunes intervencions puntuals han descobert la presència d'una àrea cementirial per sota i en l'entorn immediat de l'actual església de Santa Maria, on s'hi troben sarcòfags de pedra, tombes de *tegulae* a doble vessant i cistes de lloses i de maçoneria; el conjunt està associat, tot i que de manera encara molt poc coneguda, a un edifici amb columnes. Pel que fa a la cronologia de la necròpolis, es proposa que el canvi d'ús d'aquest espai es donaria en els segles IV-V (PERA, J., "La necròpolis paleocristiana de *Iesso* (Guissona, la Segarra)"). Es tracta, en tot cas, de restes d'una entitat força més considerable que les poques tombes en *tegulae* localitzades fins ara a la Seu d'Urgell (PÉREZ, A., "Món funerari de la vall del Segre i el Pirineu occidental"), fet que contribueix a posar en entredit la instauració en origen en aquest emplaçament del que llavors seria l'únic bisbat tardoantic de l'actual Catalunya sense antecedents en una colònia o municipi romà.

²⁵⁷ A. Benet ho apunta, tot i que una mica confusament, a DDAA, *Catalunya Romànica, XXIV. El Segrià. Les Garrigues. El Pla d'Urgell. La Segarra. L'Urgell*, 300.

²⁵⁸ TERÉS, E., "Antroponimia Hispanoàrabe (Reflejada por las fuentes latino-romances)", 174; BRAMON, D., "Les influències del passat cultural islàmic", 48; COROMINES, J., *Onomasticon Cataloniae, vol. III*, 181-183; BALANÀ, P., "Semàntica dels arabismes toponímics penedesencs", 45; TURULL, A., "Topònims aràbics segarrencs", 38.

etimològica en relació al mot àrab *qal'a* ("fortificació")²⁵⁹. Per altra banda, l'evolució fonètica és ben explicable en català, amb exemples diversos que la testimonien, començant pel propi títol de "califa" (*ḥalīfā*), de la mateixa arrel que Ḥalaf. En aquesta línia, ens són del màxim interès les fonts relatives al martiri de les santes Nunilo i Alodia, un episodi esdevingut l'any 851 i que sembla tenir en part com a escenari Alquézar ("*in territorio Barbutano iuxta antiquissimum locum qui dicitur Castro uiginti milliario ab Osca*"), aquell *Qaṣr Banī Ḥalaf* de la *Barbiṭāniya*, on justament ara apareix un "*proconsulem loci nomine Calaph, quem in lingua caldea amiratem uocant*", que no ofereix dubtes sobre la seva identificació i sobre la forma que adquireix l'antropònim en la seva transcripció romanç²⁶⁰.

Per la seva part, el "puig" de Calaf (*Kalafum*), al·lusió referida indubtablement al seu caràcter fortificat, és citat a la documentació d'època comtal per primera vegada l'any 1015, quan el bisbe Borrell de Vic el cedeix al levita Guillem juntament amb els altres puigs de *Kalafellum* i *Ferraria*²⁶¹, situats tots ells en l'extrem de la zona conquerida en els anys previs a partir de l'expansió cap a ponent del comtat d'Osona (*in ultimarum finium ipsius marchiarum*). Motiu en els anys immediatament posteriors de disputes que ara no vénen al cas, és evident que el castell de Calaf constitueix un centre territorial de primer ordre que eclipsa completament el pes que hauria tingut temps enrere l'antic municipi romà de *Sigarra*, a l'actual poble de Prats de Rei, del qual no hi ha proves pel que fa a la seva subsistència durant l'alta edat mitjana, tot i que hi ha indicis per creure, com hem vist, en algun tipus de construcció eclesiàstica en època tardoantiga que hauria

---

²⁵⁹ DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, 27-28; GIBERT, J., "La integració a al-Andalus dels territoris a ponent del Llobregat", 60.

²⁶⁰ SÉNAC, Ph., "Les hommes de la frontière: Bahlûl b. Marzûq et Khalaf b. Râshid". Existeixen diverses versions escrites sobre la passió d'aquestes màrtirs, la més antiga d'elles elaborada per Eulogi de Còrdova poc després dels fets i on no es fa cap referència al "procònsul Calaph". Com que altres versions poden ser força posteriors, existeix el dubte raonable de si llavors s'hauria fet ús d'altres fonts, entre elles les mateixes que hauria fet servir al-'Udhri, únic en referir-se a la persona de Ḥalaf b. Râšid, per complementar la història original. En tot cas, en destaquem els aspectes lingüístics i la congruència amb l'escenari que hem descrit més amunt en referir-nos a la situació de la Frontera Superior en el pas del segle VIII al IX. Sobre el primer aspecte, encara podríem citar l'esment d'un "*Chalaph, saraceno*" que hauria llegat en testament Guillem Miró l'any 1088 (BAIGES, I.J.; FELIU, G.; SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*, doc. 192).

²⁶¹ "*Que est hec omnia prefixa in comitatu Ausonensis, in ultimarum finium ipsius marchiarum propagata vel in expletionem terminum Minorise posita, cuius vocabulum ab antiquo et moderno tempore Segarra est vocata, que continet in se in ipso loco tres pugios, id est, unum Kalafum, alium Kalafellum, tercius Ferraria*" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 754).

generat un espai cementirial²⁶². En tot cas, quan en el document citat anteriorment es descriuen els límits del castell de Calaf, ja no es fa cap referència a l'antic nucli, suplantat ara pel terme castral de la Manresana²⁶³. És així com, en el pas dels temps tardoantics cap a la conquesta comtal, es comprova que Calaf ha pres el relleu de *Sigarra* en algun moment que no pot ser altre, si ens atenim al topònim, que el període andalusí. Cal pensar, però, que la decadència de *Sigarra* probablement s'hauria produït abans de la conquesta islàmica, si més no de forma significativa, doncs no documentem cap *palatium* en el seu entorn immediat, al contrari del que succeeix, com hem vist anteriorment, en altres centres territorials propers com Manresa, Cardona o la mateixa Guissona, fet que contribuiria a atorgar a Calaf una fundació més tardana que, segons el nostre raonament, no hauria de ser anterior, ni posterior, al segle IX, i, en concret, al regiment d'aquests districtes fronterers d'al-Andalus per part dels Banū Ḥalaf.

Si bé les línies precedents han estat abocades a construir un context plausible per a l'origen del Calaf segarrenç, no deixa de ser suggerent una conseqüència que se'n deriva, com és la constatació d'una distribució geogràfica certament significativa d'altres topònims similars, si més no d'aquells que podem documentar d'antic i que tenen en comú correspondre a fortificacions explícites o, en el seu defecte, a "puigs" (*podios* o *pugios*), un terme que, com s'ha vist en el propi cas de Calaf, pot considerar-se en ocasions un sinònim de les primeres.

Així, en la delimitació del terme del Castellví de la Marca que es detalla en la venda efectuada l'any 990²⁶⁴, apareix un *pugi de Chalaf* que cal situar a llevant del poble de Lleger, possiblement, tal com el seu nom indica, en algun dels turons que s'aixequen sobre la plana en aquesta zona²⁶⁵. Sobre la mateixa costa, és conegut el

---

²⁶² Els indicis són similars, tot i que més fragmentaris encara, als que hem observat per al cas de Iesso/Guissona, i corresponen a la troballa, efectuada durant l'execució d'uns sondejors prop de l'església actual en els anys setanta del segle passat, de sarcòfags i tombes de *tegulae* i de lloses, avui traslladades i conservades en una placeta darrere de l'església (CASTELLÀ, J.; COSTA, R.; ROSAS, J.; SAUMELL, A.M.; SAUMELL, J.; SEGURA, J., *Campanyes d'excavacions arqueològiques a Els Prats de Rei (1972-1975)*). Veure al respecte les pàgines 108-109 d'aquest mateix treball.

²⁶³ "et de meridie in Solenellas vel in termino de Menresana et vadit per ipsos terminos de Vilalonga usque ad sponna de ipsa silva" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 754).

²⁶⁴ "Et affrontat iam dicta omnia: de parte orientis, in termino Sancti Martini et in termino castris Olerdule et in ipsa Lachunna, et uadit per ipsum torrentem Ballobonni usque in terminum castris Sancti Stephani, et per ipsio pugo de Bolzard et per ipsa strada de Nifridio et in sumitate pugi de Chalaf, et Lodger, et peruenit intus ipsio fonte de Bagneres" (FÀBREGA, A., *Diplomatari de la Catedral de Barcelona. Documents dels anys 844-1260, Volum I (844-1000)*, doc. 204).

²⁶⁵ A tall d'hipòtesi, alguns autors han proposat l'actual lloc de Cal Colomer (URPÍ, R.M.; RESINA, J.A., *El castell i el terme de Banyeres del Penedès. Dels seus orígens al segle XIV*, 130). En tot cas, les

cas de Calafell (*Calaphel*), al Baix Penedès, on s'hi documenta una cova l'any 999, mentre que la primera menció del castell no arriba fins l'any 1037²⁶⁶. Sense que es pugui avançar més amb les dades que avui tenim, ens quedem amb la constatació de que tots tres punts, portadors de topònims derivats del mateix antropònim, es disposen sobre el territori seguint una línia segons l'eix nord-sud que uneix l'alta Anoia i el Penedès-Garraf i que quadra prou bé amb el que avui es pot pensar que eren els límits orientals de la Frontera Superior d'al-Andalus durant el segle IX²⁶⁷. No obstant, si pensem que la hipòtesi és perfectament defensable per al cas del Calaf de l'Anoia, tenim més reserves pel que fa als altres dos, unes objeccions sustentades en el paper que previsiblement hauria exercit la ciutat de Tortosa en relació a la frontera establerta en els límits amb Barcelona²⁶⁸.

Aquesta reconstrucció dels esdeveniments i del context geopolític de la frontera que hem provat d'establir defineix un escenari que no hauria de sorprendre ningú. És un fet constatat la mobilitat que mostren els llinatges principals en relació als districtes que dominen, un fenomen que cal atribuir a les ambicions de poder dels mateixos però també a estratègies de control sobre la frontera per part de l'emir, en un continu joc d'aliances i traïcions característic del lloc i el moment. Així, no ha

---

relatives precisions del document impedeixen la seva identificació amb la casa de Cal Calaf, als peus del Castellot, mentre que un lloc homònim es troba prop del puig de Muntanyans, un turó de relativa alçada que s'aixeca al bell mig de la plana penedesenca, al terme de Castellet i la Gornal. En favor d'aquesta opció cal considerar la inequívoca ubicació del lloc en el terme de Castellet, prop, doncs, del límit amb Castellví: "*infra termine de Kastelet prope Kalafo*" (BAUCELLS, J.; FÀBREGA, A.; RIU, M.; HERNANDO, J.; BATLLE, C., *Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona. Segle XI*, doc. 1098, any 1066).

²⁶⁶ "*ipsa spelunca qui est a Calaphel*" (FÀBREGA, A., *Diplomatari de la Catedral de Barcelona. Documents dels anys 844-1260, Volum I (844-1000)*, doc. 336); "*ipsum kastrum, que dicunt Kalafell*" (RIUS, J., *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*, doc. 545). El lloc ha estat excavat i els resultats publicats a GARCIA, J.; SANTACANA, J., "El conjunt medieval del castell de Calafell". A destacar una necròpolis de tombes de banyera excavades a la roca, algunes d'elles prèvies a l'església romànica, i un nombre considerable de sitges també excavades en el subsòl rocós; malauradament, les modificacions i els reaprofitaments posteriors han alterat en gran mesura les ocupacions més antigues.

²⁶⁷ En no estar documentat d'antic i no oferir una ubicació orogràfica adequada, considerem dubtós el cas de Cal Calaf, a Sant Martí de Tous, malgrat situar-se en les mateixes coordenades geogràfiques que els exemples precedents. A la inversa, el Pla de Calaf de Balsareny, tot i proporcionar unes condicions de control immillorables sobre el curs del Llobregat, quedaria fora d'aquells límits, mentre que tampoc no el trobem documentat d'antic. No ens podem estar, però, d'assenyalar que prop del primer caldria situar aproximadament unes "*turres de Alchaceran*", potser *al-qasrain* o "els dos castells", que figuren l'any 976 en els límits del castell de Queralt (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1215). En tot cas, el topònim mereix un treball més acurat i exhaustiu que el que ara i aquí podem dedicar-li.

²⁶⁸ Per la seva banda, A. Benet així ho defensa des del moment en què atorga, encara que amb algun dubte, a Ḥalaf b. Rāšid el domini de tota la frontera, inclosa Tortosa, sense explicitar com arriba a aquesta conclusió (DDAA, *Catalunya Romànica, XXIV. El Segrià. Les Garrigues. El Pla d'Urgell. La Segarra. L'Urgell*, 300).

de resultar estranya la formació de grans blocs que aglutinen diferents districtes que passen d'unes mans a d'altres i que basculen en el nivell de fidelitat servada a Còrdova, més quan de l'altre cantó de la frontera està succeïnt exactament el mateix a nivell polític, amb la creació de grans conglomerats territorials que es modifiquen contínuament, associats a comtes diversos que se succeeixen segons les fidelitats i compromisos de cada moment.

En aquest sentit, el cas de Bahlūl b. Marzūq és exemplar, ja que, ni que fos de manera momentània, s'apoderà d'Osca i Saragossa, cal creure que també de la *Barbiṭāniya* i Lleida, i, si seguim encara al-'Udhri, arribà a ocupar també Tortosa²⁶⁹. A destacar igualment la dispersió geogràfica que mostren els lligams familiars del personatge: amb la família del pare instal·lada a la *Barbiṭāniya*, al *Qaṣr Mūniš*, en ple Prepirineu²⁷⁰, part, si més no, de la família materna era o residia a la "terra de Barcelona"²⁷¹. Eliminats els Banū Salama i revoltat Bahlūl contra l'emir en bona part de la frontera, documentem els seus contactes amb la cort carolíngia de Tolosa, protagonitzats, si fem altra vegada cas d'al-'Udhri, pel mateix Ḥalaf b. Rāšid²⁷². La coincidència evident l'any 798 entre aquestes negociacions i l'ocupació carolíngia de la Catalunya Central ha portat molts historiadors a veure-hi al darrere un pacte on s'entreu una aliança entre els carolingis i Bahlūl, que implicaria la submissió

---

²⁶⁹ Encara afegeix que potser hauria estat valí de Toledo (BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 186-191). Aquesta intrusió a Tortosa, que podria justificar l'atribució a Ḥalaf b. Rāšid d'aquesta ciutat que citàvem en una nota anterior, podria posar-se en relació amb les "dues fronteres" que hauria controlat Ḥalaf després de la mort de Bahlūl i donar raons a la presència d'aquells topònims penedesencs (BALAÑÀ, P., "Al-Andalus i la seva frontera superior", 29-30). No obstant, ens decidim a mantenir les reserves exposades, doncs l'any 808/809, durant els atacs carolingis a la ciutat, l'emir ordena als governadors de la frontera, 'Amrūs i 'Abdūn/'Ubaydūn, que s'uneixin a l'exèrcit enviat per ell en socors de la ciutat, sense que hi aparegui per a res Ḥalaf b. Rāšid, de forma que cal pensar que, si mai havia tingut Tortosa sota el seu domini, l'hauria perdut ben aviat. De fet, cal identificar el segon governador citat amb l'*Abaidus dux Tortosae* de la *Vita Hludowici* (ABADAL, R. d., *Catalunya Carolíngia I-1. El domini carolíngi a Catalunya*, 207-211).

²⁷⁰ Sobre la identificació d'aquest topònim amb el Cerro del Calvario que presideix el jaciment romà de Labitolosa, a la Puebla de Castro, veure ASENSIO, J.A.; MAGALLÓN, M.A.; LÓPEZ, F., "La fortaleza andalusí del Cerro Calvario (La Puebla de Castro, Huesca). Propuesta de identificación de la misma con Castro Muñones".

²⁷¹ BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 189; BALLESTÍN, X., "L'anomenada frontera superior d'al-Andalus: *al-ṭagr al-a'lā* i la resistència a la instauració de la *dawla* dels Banū Marwān", 64-66.

²⁷² Així cal entendre, com s'ha fet, els viatges que feu Ḥalaf, enviat per Bahlūl, a negociar la pau amb el "Senyor de la Casa i Majordom", identificat amb Guillem de Tolosa (BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 193-195; SÉNAC, Ph., *Les Carolingiens et al-Andalus (VIIIe-IXe siècles)*, 62-64; SÉNAC, Ph., "Les hommes de la frontière: Bahlūl b. Marzūq et Khalaf b. Rāshid"). Per la seva banda, la *Vita Hludowici* ens informa de la presència a Tolosa de legats enviats per Bahlūl a demanar la pau: "*Necnon et Bahaluc Sarracenorum ducis, qui locis montuosis Aquitaniae proximis principabatur, missos pacem petentes, et dona ferentes suscepit*" (ABADAL, R. d., *Catalunya Carolíngia I-1. El domini carolíngi a Catalunya*, 89).

del segon respecte dels primers i la seva col·laboració o, millor, passivitat, davant l'ofensiva dirigida cap a Barcelona. No obstant, la situació que es desprèn de la lectura de les fonts és enormement complexa i a la vegada dinàmica, de manera que l'any 800 ja trobem les tropes franques atacant Lleida i Osca, ciutats que cal preveure que romandrien llavors encara sota l'autoritat de Bahlūl²⁷³.

Per la seva banda, l'assassinat de Bahlūl per part de Ḥalaf b. Rāšid l'any 802 situarà clarament aquest darrer en l'obediència a l'emir, fet pel qual li serà cedida l'autoritat sobre gran part dels territoris que hauria regit el primer. En quedaran al marge, però, ciutats com Saragossa i Osca, que apareixen en mans de 'Amrūs b. Yūsuf durant els primers anys del segle IX²⁷⁴, i Tortosa, on es documenta la presència, com hem vist, d'un governador de nom 'Ubaydūn b. al-Ġamr per les mateixes dates²⁷⁵. Així, l'àrea adjudicada a Ḥalaf b. Rāšid devia circumscriure's, al nostre parer i segons el que hem vingut argumentant, als districtes fronterers situats a orient de Saragossa i Osca i al nord de Tortosa, corresponents sense cap dubte als de *Barbiṭāniya*, seu del llinatge, i Lleida, districtes que es caracteritzaran per la fidelitat servada pels membres dels Banū Ḥalaf envers l'emir, sense que tinguem cap notícia d'aixecaments o actes expressos de rebel·lia fins a l'entrada dels Banū Qasī.

Retornant, finalment, al punt de partida, i establerts, ni que sigui com a hipòtesi, els límits de l'autoritat andalusina després de la revolta de l'any 826, cal pensar que la Catalunya Central quedaria subjecta a la influència d'al-Andalus fins la conquesta comtal endegada a partir de l'últim quart del segle IX. I parlem d'influència perquè tampoc no tenim cap dada que permeti considerar una reintegració en el sentit absolut del terme, així que més aviat cal preveure el manteniment d'un estat de les coses on aquests territoris es regirien d'una manera considerablement autònoma respecte als poders andalusí i carolingi que l'envolten. Els Banū Ḥalaf, per la seva part, semblen respectar els límits territorials pactats probablement l'any 810²⁷⁶, tot i que la reacció inexistente, almenys de forma immediata, per part dels carolingis permet creure que tampoc no hauria estat ben rebuda una nova conquesta de la

---

²⁷³ ABADAL, R. d., *Catalunya Carolíngia I-1. El domini carolingi a Catalunya*, 91-92.

²⁷⁴ BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 186-187.

²⁷⁵ SÉNAC, Ph., *Les Carolingiens et al-Andalus (VIIIe-IXe siècles)*, 71-79.

²⁷⁶ Es podria arribar a pensar fins i tot que es respectarien uns suposats límits pactats pel propi Ḥalaf b. Rāšid a Tolosa l'any 798.

Catalunya Central per part d'aquests darrers, com deixa entreveure, sota el punt de vista exposat més amunt, l'expedició menada contra Osona l'any 842.

No podem acabar sense constatar la coincidència evident entre la suplantació violenta dels Banū Ḥalaf pels Banū Qasī i l'inici de l'expansió cerdana sobre Osona i la Catalunya Central²⁷⁷. Més enllà de les comparacions que es puguin establir sobre les evolucions socials i polítiques que tingueren lloc a banda i banda de la frontera, l'activació d'aquesta nova fase representa la represa de les activitats militars i de fortificació en aquest espai; cal recordar, en aquest sentit, les obres realitzades pels Banū Qasī a Lleida i Balaguer o la creació de la xarxa castral osonenca per part de Guifré, iniciatives que s'alternaran amb continuades i recíproques respostes militars, com l'atac comtal efectuat contra Lleida arrel de la seva fortificació o l'escomesa de Lubd b. Muḥammad contra el territori de Barcelona que ocasionarà la mort de Guifré.

Aquest nou escenari contrasta de manera evident amb el període anterior, caracteritzat, malgrat alguns episodis ja ressenyats anteriorment, per l'estabilitat de les fronteres. Si considerem que les diverses expedicions efectuades durant el segon i tercer quart del segle IX contra els territoris carolingis de l'actual Catalunya responen a iniciatives directes de l'emir, encarregades o amb el suport dels governadors de les dues ciutats centrals de la frontera, Saragossa i Tortosa²⁷⁸, cal atribuir un paper més aviat subsidiari als governadors d'altres districtes considerats d'alguna manera subalterns als anteriors. Així, més enllà d'aquestes iniciatives del poder central, la discussió o el manteniment, diguem-ne quotidià, de les fronteres devia recaure en el govern dels districtes directament implicats. Això ens porta a pensar que els Banū Ḥalaf haurien conduït habitualment una política d'estabilització dels límits que hauria comportat la conservació de l'àrea de la Catalunya Central fora de l'àmbit carolingi i sota una més que probable influència pròpia. Així mateix, aquesta política no s'entendria sense la seva contrapartida des de l'altra banda de la frontera. Pel que fa al sector del litoral, és important recordar

---

²⁷⁷ Veure les observacions, breus però ben clarificadoras, que sobre aquesta qüestió s'emeten a GARCIA, J.E., "La creació d'una frontera: al-Ṭagr al-A'là", 58-60.

²⁷⁸ Així, l'expedició en ajuda del revoltat Guillem anà a càrrec d'un exèrcit cordovès amb el suport dels governadors de Saragossa i Tortosa, mentre que la de l'any 856 contra Barcelona i Terrassa fou comandada a instàncies de l'emir per Mūsà b. Mūsà b. Qasī, llavors governador de Saragossa i amb prerrogatives sobre tota la Frontera Superior (MILLÀS, J.M., *Textos dels historiadors àrabs referents a la Catalunya carolíngia*, 122-123; BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 203-205 i 207-208).

de nou les conseqüències que sobre Barcelona i Girona haurien provocat les expedicions emirals i els conflictes propis, mentre que, si tenim raó en el que hem apuntat més amunt, l'única iniciativa cerdana reconeguda contra la Catalunya Central en aquest període, la del comte Sunifred l'any 842, hauria implicat una resposta efectiva per part de l'emir 'Abd al-Rahmān II. En aquest ordre de coses, semblaria encertat pensar en l'existència d'alguna mena d'acord reconegut pels actors, ja siguin caps de llinatge o comtes, més propers a l'escenari fronterer²⁷⁹, acord que serà obviat per tothom a partir dels anys setanta del segle IX.

Tot plegat ens porta a considerar, ben al contrari que R. d'Abadal, que els territoris de la Catalunya Central, si bé sota l'amenaça constant, en alguns moments materialitzada, d'una conquesta per part dels carolingis o d'una integració definitiva a l'àmbit andalusí, devien mantenir una estructura de poder interna prou forta com per imposar o negociar aquest estat de les coses o, en el seu defecte, moure's amb habilitat dins d'aquest context precari. Al nostre parer, la hipòtesi més plausible és pensar en l'existència d'unes elits territorials, afincades en el terreny i capaces de dirigir la iniciativa política en el seu favor durant bona part del segle. De fet, la integració d'aquesta àrea dins l'àmbit de poder de Guifré i els seus fills sembla més aviat un procés relativament lent i costós, on cal preveure l'alternança d'iniciatives purament militars en combinació amb gestos d'atracció de les esmentades elits.

L'arqueologia, si bé d'una forma encara tímida en excés, aporta ja proves definitives sobre la qüestió, ben òbvia per altra banda, del manteniment de la població en aquesta zona durant el període en qüestió. Així, per exemple, la cronologia de la necròpolis de Pertegàs posa de relleu la continuïtat d'aquests espais d'enterrament, tan presents a la Catalunya Central, des de l'antiguitat tardana i fins moments previs a la conquesta comtal²⁸⁰. Per altra banda, alguns enclavaments que es poden considerar centres territorials o nuclis d'importància, com el Puig Cardener de Manresa o Casserres, al Berguedà, mostren indicis que

---

²⁷⁹ Els contactes, visites i viatges protagonitzats per aquestes elits a banda i banda de la frontera devien ser prou normals, podent servir com exemple les citades negociacions conduïdes per Ḥalaf b. Rāšid a Tolosa o el viatge del comte Salomó de Cerdanya a Còrdova i Saragossa l'any 863. De fet, aquest darrer personatge, responsable en l'àmbit carolingi de bona part de la frontera amb la Catalunya Central durant el tercer quart del segle IX, semblaria haver desenvolupat una política paral·lela, pactada o no, a la dels Banū Ḥalaf, que s'acabaria amb la seva substitució per Guifré el Pilós (ABADAL, R. d., *Els primers comtes catalans*, 29-39).

²⁸⁰ Veure apartat 1.4.3 (pàgines 157-162).

permeten apuntar vers una continuïtat d'ús sense interrupcions durant tota l'alta edat mitjana i més enllà. Comprovada, si calia, l'existència de comunitats rurals, seran jaciments com aquests darrers els que hauran de provar la presència, com defensem, d'una organització territorial constituïda i d'estructures socials encara molt desconegudes que allunyaria la Catalunya Central de la visió oferta per R. d'Abadal.

2.6. Annex de figures.

Figura 1: vista general de la torre del Far de Santa Coloma de Farners (la Selva) i detall del seu parament exterior.

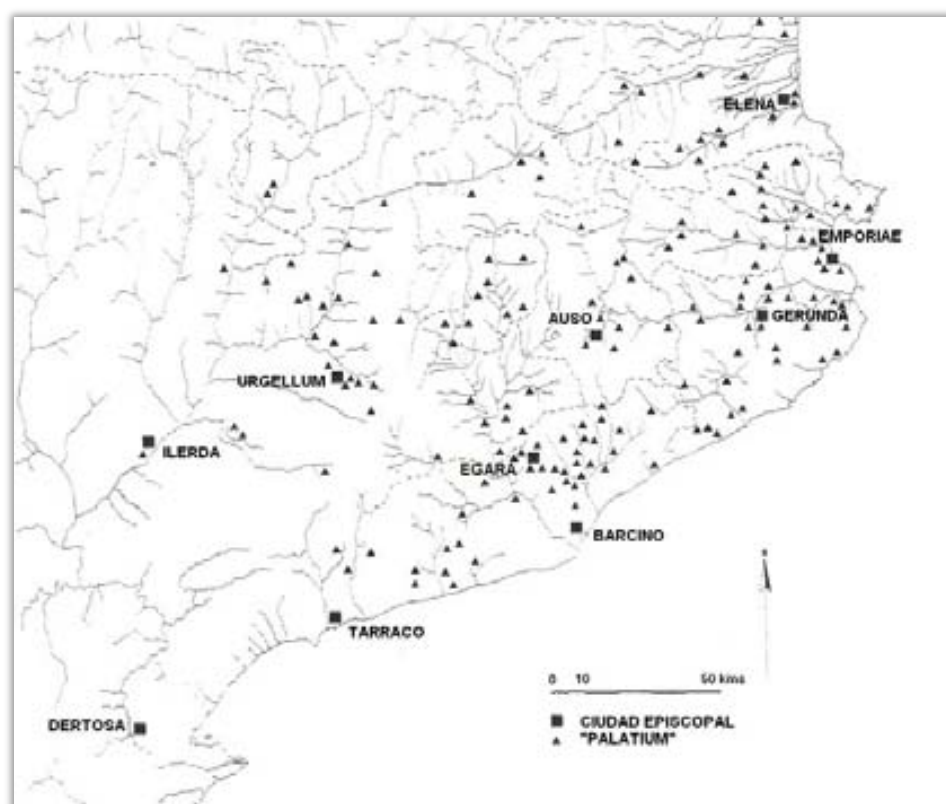

Figura 2: tram septentrional de la muralla medieval de Guissona (la Segarra).

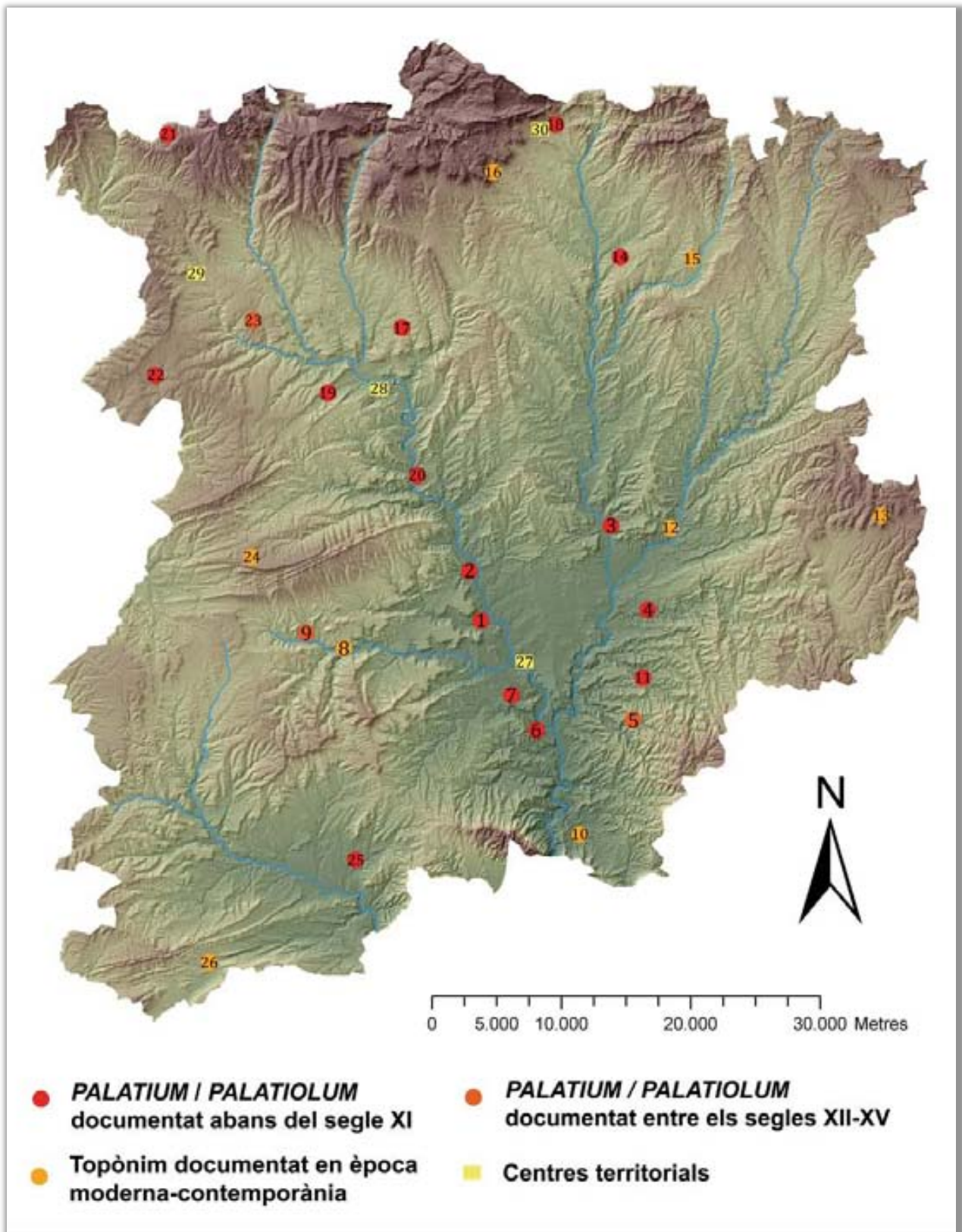

Figura 3: fortificació de la Iglesieta (Usón, Osca).

Figura 4: dispersió del topònim *palatium* i derivats (Ramon Martí).

1- *Palatiolo* (978)/Pla de Palou (Sant Joan de Vilatorrada); 2- *Palacium Serpentibus* (1098) (Callús); 3- *Palacio* (1056)/Palau (Sallent); 4- *Paladolo* (956) (Calders); 5- Santa Creu de Palou (Mura); 6- *Palacios* (980) (Castellgalí); 7- *Palazol* (1039); 8-

Cal Palà (Aguilar de Segarra); 9- Mas del Palà (Aguilar de Segarra); 10- El Palà (Vacarisses); 11- *Palacio de Aveiza* (932) (El Pont de Vilomara i Rocafort); 12- Palau Bernat (Sallent/Avinyó); 13- Palau (Moià/Colluspina); 14- *Palaz* (1030)/Palau (Olvan/Sagàs); 15- Palau del Roc (Santa Maria de Merlès); 16- Roc de Palou (Avià); 17- *Palazol* (982-983)/Palou (Montmajor); 18- *Palacio de Berga* (1072) (Berga); 19- *Palatios* (981)/Palà de Coma (Cardona); 20- *Palazo* (992-993)/Palà de Torroella (Navàs); 21- *Palaciolo* (1074)/Palou (Lladurs); 22- *Falazol* (1037)/Falou (Llobera); 23- *Palacio* (1119) (Riner/Clariana); 24- El Palà (la Molsosa); 25- *Palacium* (1082) (Òdena); 26- Cal Palau (Santa Maria de Miralles); 27- Manresa; 28- Cardona; 29- Solsona; 30- Berga.

3. TERRITORI I SOCIETAT EN ELS PRIMERS SEGLES MEDIEVALS.

Les comarques de la Catalunya Central no mostren diferències rellevants pel que fa a l'evolució del poblament a partir de la fi de l'imperi romà en relació al d'altres territoris propers. A nivell de conjunt, es constata que a partir del segle IV algunes de les vil·les romanes que conformaven el poblament rural clàssic durant l'Alt Imperi coneixen un cert apogeu. Així sembla observar-se en alguns dels casos revisats, on als segles IV i V es documenten reformes de relativa entitat, que, a la llum de les informacions aportades, tant poden dedicar-se a l'engrandiment i embelliment dels espais residencials i de representació com a la potenciació d'algunes àrees productives. No obstant, aquest escenari, aparentment divergent, potser degui més a la parcialitat del registre que no pas a l'existència de processos únics en l'evolució de les *villae* baiximperials. En tot cas, aquests establiments presenten un dinamisme evident sota la forma de transformacions diverses, fet que delata la preocupació dels seus titulars pel manteniment i potenciació dels propis recursos econòmics lligats a la producció i al comerç, a la vegada que fa patent la seva integració en el marc social i ideològic que sosté l'estat romà en els seus darrers segles.

Per altra banda, aquesta vitalitat constructiva sembla acompanyar-se, segons mostren alguns treballs de gran abast centrats en l'època antiga¹, d'una palpable disminució en el nombre d'establiments, creant un escenari de canvi on, com dues cares d'una mateixa moneda, ambdós fenòmens mostrarien un afermament de les aristocràcies en àmbit rural a partir de l'època constantiniana, en un procés que versemblantment comportaria una certa concentració de la propietat que, en alguns casos, deixaria un únic establiment central al capdavant de diversos *fundi*.

Serà, però, a partir del mateix segle V, especialment de la seva segona meitat, que s'assisteix a l'abandonament generalitzat de la majoria dels espais d'aquests assentaments, tal i com mostra pregonament la pràctica arqueològica². És clar que

---

¹ GUITART, J.; PALET, J.M.; PREVOSTI, M., "La Cossetània oriental de l'època ibèrica a l'antiguitat tardana: ocupació i estructuració del territori".

² Per a l'àrea catalana en general, i segons les dades proporcionades per casos concrets i ben excavats, cal situar el final de les *villae* de forma genèrica vers la segona meitat del segle V o els primers moments del segle següent (CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J.M.; SAGRERA, J., "La crisi de les *villae* i de la noblesa de la *Tarraconensis* en el canvi del segle V al VI. Fonts textuals i evidències

el fenomen de l'abandonament dels espais residencials de les *villae* ha de vincular-se per força a la pròpia desaparició de l'imperi d'occident, entenent aquesta com un procés complex on intervenen múltiples factors a considerar i on no es pot menystenir l'impacte produït per les migracions germàniques i la seva implantació, de grat o per força, sobre sòl imperial³. En aquest sentit, la contrastació de les dades arqueològiques amb les escadusseres informacions textuais permet constatar l'existència d'un període convuls entre els segles V i VI on s'inscriu la finiquitació política de l'imperi d'occident i que a la Tarraconesa s'acompanya de greus enfrontaments entre els visigots, inicialment instal·lats a l'Aquitània i zones adjacents abans de la seva expulsió l'any 507 i en oberta expansió sobre la península ibèrica a partir del darrer quart del segle V, i l'aristocràcia provincial⁴. Seria en aquest marc on caldria inserir l'abandonament d'aquells espais residencials de les *villae*, en el que seria l'epígon agònic d'un model que a partir d'ara mostrarà modificacions ben perceptibles arqueològicament.

En aquest sentit, són paradigmàtics els casos de Boades, a Castellgalí, de Sant Amanç, a Rajadell, o de l'Espelt, a Òdena, establiments que no depassen aquest límit cronològic. Cal insistir, però, en que l'abandonament se centra sobretot en els sectors residencials i de representació, mentre que en algun cas, com possiblement s'intueix a Sant Amanç o l'Espelt, es constata la permanència en l'ocupació d'alguns dels àmbits productius existents o en la construcció de nous espais d'aquestes característiques. Abandonada i en bona part derruïda la *pars urbana*, lligada a la presència efectiva del *dominus* i els seus, ara les ocupacions, quan hi són o es poden detectar, es defineixen majoritàriament per la presència d'àmbits construïts més modestament que es vinculen habitualment a estructures de transformació i emmagatzematge de la producció agrícola. Així, no cal esperar diferències substancials entre els casos de la Catalunya Central, sobre els que la informació és encara relativament pobra, i els que es troben en les àrees adjacents de les comarques litorals i prelitorals, on s'aprecia repetidament la presència d'espais destinats al premsatge, habitualment de raïm, associats a forns, grups importants de sitges i àmbits de residència i treball representats per construccions aixecades

---

arqueològiques", 190-191; ROIG, J., "Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales", 210-212).

³ WARD-PERKINS, B., *La caída de Roma y el fin de la civilización*.

⁴ CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J.M.; SAGRERA, J., "La crisi de les *villae* i de la noblesa de la Tarraconensis en el canvi del segle V al VI. Fonts textuais i evidències arqueològiques", 185-198.

amb pedra i terra i fons de cabana excavats en el subsòl⁵. Així mateix, aquestes ocupacions generen espais funeraris que en aquests moments han de correspondre als grups de tombes, habitualment en *tegulae* a doble vessant o en fossa simple coberta de lloses, que sovint retallen o aprofiten estructures i nivells de la vil·la abandonada, com clarament s'observa en el cas solsoní de Can Sotaterra. Cal dir que aquests cementiris no tenen perquè ser de dimensions modestes; de fet, quan els treballs d'excavació s'han pogut desenvolupar sobre una àrea extensa, es comprova com aquestes necròpolis poden atènyer un nombre important de tombes, com és el cas de la vil·la dels Munts, a Altafulla, on més de 180 enterraments es relacionen amb l'ocupació tardana del solar de la vil·la, arribant almenys fins el segle VII⁶.

En aquest punt, es fa necessari centrar l'atenció en un fenomen recurrent i de gran importància que pot aportar una perspectiva rellevant sobre l'estructura social de les comunitats que habiten aquests assentaments. Així, són diversos els jaciments d'aquesta època que presenten cossos humans abocats en sitges o altres retalls en paral·lel a l'existència d'un espai funerari convencional més o menys delimitat, rebent els primers, doncs, un tractament funerari que els exclou del segon. Entre els exemples, cada vegada més nombrosos, podem citar, en la línia de costa, els jaciments de la Solana, a Cubelles⁷, o el nucli antic de Gavà⁸, mentre que en trobem exemples paral·lels a les terres de l'Ebre⁹, al pla de Lleida¹⁰ o a la Segarra¹¹, una dispersió geogràfica que permet creure que l'absència del fenomen en terres de la Catalunya Central respon a una qüestió atzarosa i que no trigarà a aparèixer a mesura que es vagi treballant sobre nous jaciments. No obstant, és l'àrea del Vallès

---

⁵ ROIG, J., "Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Catalunya (siglos VI-X)"; GIBERT, J., "L'evolució del poblament tardoantic a la depressió penedesenca i els seus marges (segles V-VII)".

⁶ GARCIA, M.; MACIAS, J.M.; TEIXELL, I., "Necròpoli de la vil·la dels Munts"; MACIAS, J.M., "Els assentaments rurals com a espais de residència: l'exemple del *territorium* de Tàrraco", 81-82.

⁷ BARRASETAS, E. (coord.), *La Solana. Memòria de l'excavació arqueològica al jaciment (Cubelles, el Garraf)*.

⁸ ESTEBAN, J.J.; ESTRADA, A.; SALAZAR, N.; SALES, J., "La vil·la romana de Sant Pere de Gavà (Baix Llobregat): de l'alt imperi a l'antiguitat tardana", 175

⁹ BENET, C.; CARRETÉ, J.M.; FÀBREGA, X.; MACIAS, J.M.; REMOLÀ, J.M., "L'assentament rural del Mas del Catxorro (Benifallet): un exemple de continuïtat tardana", 32.

¹⁰ NIETO, A.; ESCALA, O., "Vilans de Reig (els Torms, les Garrigues): un assentament rural del segle VII dC".

¹¹ NADAL, E.; SERRA, J., "La vil·la tardorromana del Capell (Cervera, Segarra)", 390.

la que aporta els millors exemples, excavats recentment, on el mateix fenomen es repeteix de forma clara entre els segles VI i VIII¹².

Les informacions proporcionades per aquest darrer grup de jaciments permeten encara aprofundir en l'anàlisi. Així, els estudis paleoantropològics¹³ practicats sobre els esquelets documentats mostren com els individus llençats a l'interior de sitges o pous acostumen a presentar en conjunt una menor esperança de vida que els sebollits en tombes, així com unes carències nutricionals i unes incidències patològiques més evidents. De la mateixa manera, s'observa com el primer grup mostra indicis vinculats a la pràctica d'activitats que implicarien un més gran esforç i que, en general, no es troben en els segons. Bàsicament, es tracta de senyals inequívocs que indiquen la presència en un mateix assentament de dos grups socialment diferenciats tant en relació al tipus de treballs desenvolupats com a l'accés als aliments, dos grups que, segons la presència diferencial de determinats caràcters epigenètics, es mostren fortament endogàmics a la vegada que aïllats entre ells. En tot cas, es tracta d'un fenomen prou recurrent i significatiu que cal entendre sota una òptica social que revela l'existència de greus diferències entre els individus que s'enterren en aquests assentaments, amb una dispersió geogràfica i una concentració cronològica que permeten descartar interpretacions suportades sobre hipotètics rituals funeraris ancestrals o episòdics actes de violència.

Algunes tendències historiogràfiques recents han cregut convenient interpretar l'escenari tardoantic, en una proposta genèrica, a partir d'una perspectiva basada en la concepció d'un "aprimament" aristocràtic davant del qual, com en la teoria dels vasos comunicants, les comunitats pageses assolirien un major grau d'autonomia¹⁴. Seria, doncs, en aquesta etapa tardoantiga, i a partir de la caiguda de la superestructura imperial que comportaria una disminució radical dels ingressos fiscals, que la pressió de les elits sobre els camperols s'afebliria, donant peu a un major marge per a la iniciativa des d'aquestes comunitats.

No obstant, les informacions proporcionades pels jaciments citats permeten introduir alguns matisos a tenir en compte. Queda clar, en primer lloc, que les

---

¹² ROIG, J., "Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales", 238-239.

¹³ RUIZ, J.; VILLAR, V.; SUBIRÀ, M.E., "La població visigòtica de Can Gambús (Sabadell)".

¹⁴ WICKHAM, Ch., *Una historia nueva de la Alta Edad Media. Europa y el mundo mediterráneo, 400-800*.

comunitats pageses que habiten els assentaments rurals tardoantics presenten en el seu interior marcades diferenciacions socials reflectides especialment, a nivell arqueològic, en l'exclusió reiterada de part del col·lectiu dels espais cementirials convencionals, amb un tractament funerari que se'ns presenta clarament desigual. Es dibuixen, per tant, comunitats que habiten un mateix assentament dividides netament en la seva condició i, segons es desprèn d'alguns estudis antropològics, en el seu accés als recursos i en la duresa del treball que duen a terme. Cal, doncs, identificar aquesta realitat amb l'existència d'esclaus, els *servi*, *ancillae* o *mancipia* que les fonts i lleis d'època visigoda¹⁵, clarament segregacionistes, contemplan i regulen amb normalitat, tal i com també es pot comprovar en bona part de l'occident europeu tardoantic¹⁶. En aquest sentit, cal convenir que el manteniment d'un sector de la societat que treballa la terra sota condició servil o esclava, del qual de fet en desconeixem la proporció, no s'entén sense una classe propietària que en rebi els beneficis i unes estructures estatals que sancionin i garanteixin la continuïtat i la pervivència d'aquest estat de les coses.

Per altra banda, les estructures que es localitzen en aquest tipus de jaciments posen de relleu una activitat econòmica orientada vers la producció de cereal i de vi, com testimonien les nombroses sitges que s'hi troben associades i els àmbits i estructures destinats al premsatge i recollida del producte¹⁷, verificats sovint únicament per la presència de dipòsits subterranis revestits amb *opus signinum*. Es tracta d'una combinació recurrent que caracteritza aquests assentaments rurals en contraposició als dels segles immediatament posteriors, on les estructures destinades al premsatge pràcticament desapareixen dels assentaments, sense que ara per ara es pugui precisar si es tracta d'un canvi d'orientació econòmica o de modificacions de caire tecnològic o d'ubicació de les estructures, tenint en compte que la vinya és tothora present en les actes de compravenda de béns immobles en els segles IX-X. En tot cas, s'adverteix clarament una continuïtat entre el que ens mostren els sectors productius de les vil·les baiximperials i els dels assentaments tardoantics que contrasta clarament amb l'aspecte físic general que presenten els establiments. Així, els elements i espais destinats al premsatge de raïm i a la

---

¹⁵ SALRACH, J.M., "*Servi i mancipia*".

¹⁶ SALRACH, J.M., "Els "servi" de la gran propietat als segles VI-IX. Una panoràmica europea".

¹⁷ Les analítiques practicades en alguns d'aquests *laci* descarten la presència d'oli, en favor d'un ús destinat a la contenció de vi (ROIG, J., "Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales", 234-235).

vinificació del producte són presents en tot l'arc cronològic, com es comprova en els casos de les *villae* de L'Espelt i Sant Amanç o en els assentaments dels segles VI-VIII representats per Vilaclara de Castellfollit del Boix, el Collet dels Clapers de Segués, Pla de Sanç o segurament les Coromines, que presenten igualment una opció econòmica on la producció de vi és també important, com testimonien les premses i dipòsits que s'hi troben.

De fet, el fenomen es repeteix en jaciments contemporanis, tot i que diferents en el seu model, dels quals podem citar alguns exemples significatius. A la vil·la romana de Vilauba, al Pla de l'Estany, les darreres intervencions han localitzat, a tocar de les estructures d'època clàssica, un establiment format per diversos àmbits amb patis associats que es daten amb posterioritat a l'abandonament de la vil·la, a finals del segle V, i que perduren fins un moment indeterminat del segle VII¹⁸; ens interessa destacar que aquesta és la mateixa cronologia que s'atorga a una premsa, situada sobre el mateix solar de les estructures romanes, formada per tres àmbits correlatius on s'hi trobava un gran dipòsit de cinc metres de llarg per un d'ample que manifesta una capacitat de producció relativament alta¹⁹. És també de dimensions importants el trull documentat a l'assentament del Bovalar, al Segrià, un jaciment ben conegut format per una església amb diversos espais d'habitatge i de treball associats que s'abandona durant la primera meitat del segle VIII i on els espais destinats al *torculus* ocupen una posició relativament central²⁰.

Davant d'això, cal contemplar dues possibilitats: o bé es tracta d'una producció destinada a l'autoconsum, una opció que casaria bé amb la idea d'unes comunitats camperoles amb un marge ampli d'autonomia, o bé estem davant d'una economia orientada vers una producció que es vol incloure en determinats circuits exteriors a l'assentament, una segona opció que no exclou l'autoabastiment però on cal veure-hi una gestió externa de la producció en mans d'una classe terratinent, laica o eclesiàstica. Potser encara sigui aviat, amb les dades que tenim, per poder decantar la balança, però semblaria evident que la presència d'esclaus i el

---

¹⁸ CASTANYER, P.; DEHESA, R.; PUIGDEVALL, I.; TREMOLEDA, J., "Resultats de l'actuació arqueològica realitzada l'any 2007 a la vil·la romana de Vilauba (Camós, Pla de l'Estany)".

¹⁹ CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J., "Trull i cabana de la vil·la de Vilauba"; CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J., "La villa de Vilauba. De la Antigüedad Tardía hasta el abandono final", 138-140.

²⁰ PALOL, P. de, "Poblat del Bovalar". L'autor interpreta aquesta premsa en termes "comunitaris", quan potser caldria més aviat contemplar una natura dominical per al conjunt de l'establiment.

protagonisme del vi dins de les opcions productives són factors que no lliguen gaire bé amb comunitats autosuficients i autònomes de pagesos.

Cal inserir, doncs, dins aquest context genèric, el que hem pogut observar directament a la Catalunya Central, on el poblament mostra noves tendències que es reflecteixen clarament en les seves característiques constructives, donant peu a nous establiments de dimensions més reduïdes en relació al període baiximperial que presenten, però, àmbits vinculats a la transformació i l'emmagatzematge de la producció agrícola. El cas més ben conegut, i un dels més representatius a nivell de Catalunya, és el citat jaciment de Vilaclara, on diversos àmbits s'estructuren contiguament a l'entorn d'uns espais exteriors que semblen delimitats per murs i on, com hem dit, es detecta la producció de vi com una de les activitats econòmiques principals. El Collet dels Clapers mostra una disposició semblant, on un pati tancat s'acompanya d'àmbits destinats a contenir un trull. Encara hi podríem afegir el recinte delimitat a Monistrol de Gaià, on uns cossos adossats als angles li confereixen un insòlit aspecte fortificat. En suma, aquests casos defineixen un model d'assentament on coincideixen l'orientació econòmica i l'estructura pròpia dels assentaments, d'on s'entreveu un patró comú en base a recintes tancats que centralitzen en el seu interior bona part dels processos productius. De fet, un aspecte semblant prenen assentaments coetanis en altres zones, on podem destacar el citat més amunt de Vilauba o alguns jaciments excavats recentment a l'àrea de Madrid²¹.

Aquestes característiques físiques i econòmiques dels assentaments són, al nostre entendre, difícilment atribuïbles a establiments pagesos autònoms, mentre que s'adiuen amb el que podríem considerar centres d'explotació de tipus dominical, amb una concepció centralitzada de la producció i una vocació vitivinícola que no es pot entendre fora dels marges d'una agricultura dirigida. En aquest sentit, cal contemplar la identificació genèrica d'aquests jaciments amb el que les fonts d'època visigoda anomenen *villae*, una categoria que se situa per sota dels *vici*, que

---

²¹ Al jaciment de Gózquez destaca un conjunt format per una casa envoltada per un tancat de planta rectangular que defineix una superfície d'uns 900 m², l'abandonament de la qual se situa, a partir de datacions radiocarbòniques, en la segona meitat del segle VII (VIGIL-ESCALERA, A., "El poblamiento rural del sur de Madrid y las arquitecturas del siglo VII", 211-212).

s'assimila en alguns textos a la del *locus* i que també és ben present a la documentació d'època merovíngia²².

Sigui com sigui, a l'arqueologia li queda per respondre una qüestió força espinosa dins de les múltiples existents per al període. Si es convé a considerar que el món rural dels segles VI-VII presenta un escenari social amb diferències acusades entre els seus pobladors, i si es parteix del supòsit de que existeixen certes capes aristocràtiques i funcionaries que, si més no en part, dirigeixen els processos productius a la vegada que se'n beneficien, aquestes bé haurien de ser reconegudes arqueològicament. D'entrada, però, no sembla que aquestes elits es puguin identificar directament amb els habitants no esclaus residents en els mateixos establiments, ja que, si bé quan moren no són llençats amb les escombraries, no hi ha cap indici ni en el seu tractament funerari ni en les seves condicions materials de vida que permeti incorporar-los a un estament social gaire benestant. En tot cas, potser puguin assimilar-se a la figura del *villicus*, sovint també de condició esclava, un càrrec ben present a la legislació d'època visigoda²³, on apareix com a cap gestor d'una *villa*.

Més enllà d'aquests assentaments, la visibilitat arqueològica del poblament rural en aquests segles és especialment evident en els espais funeraris, un fet que cal adscriure en bona part a un major grau de conservació de les restes, principalment estructures negatives excavades a la roca o caixes de lloses, i a una major facilitat en la seva identificació. Justament, les comarques de l'Anoia, el Bages, el Berguedà i el Solsonès mostren una densitat considerable de cementiris vinculats a aquest període, uns espais funeraris que no s'associen a cap temple i que cal considerar tothora anteriors a la implantació dels cementiris parroquials d'època feudal. Es tracta d'una autèntica munió de necròpolis que s'estenen pel territori, amb una cronologia que sembla iniciar-se vers el segle VI i que, com s'ha vist, es tanca cap al segle IX o poc més enllà, amb l'aparició dels cementiris associats a les esglésies creades majoritàriament a partir de la conquesta comtal.

---

²² MARTÍ, R., "Del *fundus* a la *parrochia*. Transformaciones del poblamiento rural en Catalunya durante la transición medieval", 151.

²³ MARTÍ, R., "Del *fundus* a la *parrochia*. Transformaciones del poblamiento rural en Catalunya durante la transición medieval", 151; CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J.M.; SAGRERA, J., "Les *uillae* de Constantí a Carlemany. Aportacions gironines a la qüestió de l'evolució i la transformació de les vil·les o termes rurals durant l'Antiguitat Tardana (segles IV-VIII)", 32-33.

Es dibuixa així, com altrament podia esperar-se, una diversitat de models d'assentament que evolucionen de forma dinàmica durant els primers segles de l'època altmedieval. Es podria, sempre com a hipòtesi, relacionar aquestes necròpolis de forma genèrica amb comunitats pageses que tindrien uns lligams més febles amb les elits propietàries tardoantigues, les quals, a partir sobretot del segle VIII, anirien perdent les seves possibilitats de mantenir les formes d'explotació de caire més dominical. No es pot afirmar, encara, si es tractaria de comunitats lliures o no en l'aspecte jurídic o dependents en l'econòmic, si bé es pot dir que, pel que fa a la seva estructuració interna, l'aspecte constructiu de les tombes i l'organització dels espais cementirials no permeten apreciar signes de desigualtat o d'una estratificació social acusada, que tampoc es desprenen dels elements d'aixovar, pràcticament inexistents, ni dels escassos objectes d'ornamentació o vestimenta. En aquest sentit, doncs, avui encara és impossible distingir arqueològicament el que podrien ser tinences subjectes a una propietat del que podrien ser comunitats camperoles més o menys autònomes, doncs totes dues poden tenir una representació material molt semblant. Caldrà esperar futures intervencions sobre aquests jaciments i especialment en el seu entorn, per tal de destriar els trets genèrics que defineixin materialment aquestes comunitats.

És en aquest punt que convé anotar de nou els resultats d'una sèrie d'anàlisis pol·líniques practicades en diversos indrets del litoral català²⁴ que han demostrat que es produeix una gran acumulació de sediments a les àrees topogràfiques de deposició durant tota la segona meitat del primer mil·lenni. S'identifica així un procés erosionador simultani sobre les conques fluvials que es justifica, estrictament, com un avenç generalitzat de la transhumància de curt o de llarg recorregut, tot i que també es podria relacionar, al nostre entendre, amb un llarg procés de creació de nous establiments agropecuaris que reocupen i colonitzen les planes interiors, els vessants i les capçaleres de les valls, representats arqueològicament per bona part d'aquestes necròpolis. Pensem que aquestes constitueixen un testimoni arqueològic explícit dels canvis en les pautes d'ocupació del territori que es produeixen a partir de l'Antiguitat Tardana, tot i que

---

²⁴ RIERA, S.; ESTEBAN, A., "Vegetal evolution and human activity during the last 6000 years in the centre of the Catalan coast (NE Iberian Peninsula)".

insistim en el fet que de moment no es posseeixen prou informacions que permetin intuir la categoria social dels habitants d'aquests assentaments.

Tornant a la qüestió de la identificació material del poder, s'han citat algunes propostes que advoquen per identificar com a espais vinculats a elits locals alguns assentaments en alçada, de vegades fortificats tot aprofitant sovint estructures d'èpoques anteriors. Si bé la proposta és suggerent, la parquedat de les dades que es poden aportar per al nostre territori no permet establir una correlació automàtica. Cal, en tot cas, prendre en consideració aquells indicis que, com la presència de monedes en alguns jaciments d'època ibèrica o anteriors, indiquen unes ocupacions en alçada que hores d'ara és difícil caracteritzar físicament i ubicar cronològicament.

Per altra banda, a partir del segle VI s'observa encara un nou fenomen que es pot identificar amb la presència d'elits en àmbit rural com és l'aparició d'esglésies i monestirs, si bé amb una densitat ni de lluny comparable a la xarxa d'esglésies construïdes a partir de la conquesta comtal. Amb pocs casos coneguts per al territori que ens ocupa, la basílica d'Artés constitueix un exemple magnífic que il·lustra plenament les característiques d'aquestes basíliques rurals tardoantigues. A destacar, més enllà d'altres atributs i consideracions formals, el ràpid desenvolupament d'una àrea funerària que delata una de les funcions principals que cal atribuir a l'edifici. Per la seva banda, la recent excavació a Casserres mostra, encara que sigui de forma parcial, com aquests temples presenten en el seu interior sepultures significades que ocupen indrets rellevants, en aquest cas una exedra, i que cal identificar amb els espais d'enterrament de les capes socials dominants del territori, denotant l'expressió de poders aristocràtics en àmbit rural²⁵, ja estiguin aquests vinculats a l'existència de famílies propietàries significades o a l'extensió del poder episcopal o fins i tot monàstic. En cap cas, però, podem parlar de l'establiment d'una xarxa parroquial en referència a aquest període, ja que la instauració de parròquies pròpiament dites no es produirà, com veurem en un apartat posterior, fins els segles X-XI. En aquest moment, l'ús del terme *parrochia* durant l'Antiguitat Tardana fa referència exclusivament a

---

²⁵ CHAVARRÍA, A., "*Splendida sepulcra ut posteri audiant. Aristocrazie, mausolei e chiese funerarie nelle campagne tardoantiche*", 143. Per altra banda, els sepulcres d'obra s'acostumen a situar cronològicament entre els segles V-VI (ROIG, J.; COLL, J.M. "Necròpolis i sepultures de l'Antiguitat Tardana i l'època medieval al Vallès (segles VI al XII)", 53).

l'organització diocesana desenvolupada d'ençà del Baix Imperi, és a dir, als territoris adscrits a la jurisdicció d'una seu episcopal²⁶.

En aquest sentit, pensem entreveure una certa relació entre els temples documentats i l'organització territorial del moment. Així, els indicis materials que tenim en relació a l'existència d'una més que probable basílica al capdamunt del Puig Cardener de Manresa es poden posar en relació amb altres que indiquen clarament que aquest punt seria el centre d'un territori des dels inicis de l'edat mitjana, demarcació que cal identificar amb el "*campo Baias*" que trobem repetidament a la documentació primerenca del segle X²⁷, on es dóna preeminència a Manresa, considerada una ciutat, sobre aquell territori²⁸. En la mateixa línia, les primeres notícies textuais que tenim sobre l'església de Santa Maria de Manresa li confereixen un terme de grans dimensions que abasta tot l'actual Pla de Bages i que integra altres esglésies en el seu interior²⁹, en un cas paral·lel al que documentem per a l'església de Santa Maria de Solsona, amb un extens terme descrit en la seva dotàlia de l'any 977³⁰ i amb uns presumptes orígens antics ("*que olim fuit constructa antiquis temporibus*"), en un lloc on, com hem vist, sabem de l'existència de restes tardoantigues. Amb una realitat arqueològica desconeguda, el cas de Santa Maria de Moià podria incorporar-se al grup, doncs és també dotada amb un terme extens, que incorpora altres esglésies de l'entorn, l'any 939³¹, en un lloc que era el centre d'un *pagus* ("*in pago Modeliano*") que podem suposar d'arrel antiga, com ho és el topònim que el distingeix. Igualment, el cas de Lluçà podria identificar-se amb el centre d'una realitat territorial ja definida en aquesta època, documentada a mitjans segle X com "*pago Luzane*"³², si bé cal considerar la dotàlia de la seva església de Santa Maria, amb data de l'any 905 i on també se li atribueix un terme notable, un document fals

---

²⁶ MARTÍ, R., "Del *fundus* a la *parrochia*. Transformaciones del poblamiento rural en Catalunya durante la transición medieval", 157-158; SOTOMAYOR, M., "Términos de la organización territorial eclesiástica en los concilios hispano-romanos y visigodos", 297.

²⁷ "*in commita[tu] Menresa, in terminio de campo Baias*" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 532, any 943).

²⁸ "*in civitate Menresa, in Baias que vocant*" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 403, any 934). Més enllà d'aquesta demarcació immediata, Manresa serà, des de la conquesta, capital d'un comtat associat al d'Osona.

²⁹ Es tracta de la restitució feta l'any 1020 d'una dotàlia original de la primera meitat del segle X (ORDEIG, R., *Les dotàlies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 137).

³⁰ ORDEIG, R., *Les dotàlies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 95.

³¹ ORDEIG, R., *Les dotàlies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 55.

³² ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 685, any 951.

o interpolat³³.

Per altra banda, l'església de Santa Maria d'Artés està instal·lada sobre mateix del temple paleocristià excavat i del qual ja n'hem donat referència. En aquest cas, el lloc d'Artés ja apareix a finals del segle IX com a centre d'una demarcació ben delimitada, en aquest cas una vall ("*vallem que dicitur Artesse*"), que és atribuïda llavors a la seu de Vic per un precepte reial³⁴.

No tenim constància documental, en canvi, de que el lloc de Casserres fos el centre de cap demarcació territorial d'entitat, si bé els diversos jaciments que hem pogut documentar en el seu entorn denoten una certa importància del lloc, previsiblement en la forma d'un *fundus* associat a la vil·la tardorromana localitzada prop del poble i especialment pel que fa a la presència d'una basílica amb tombes significades en el seu interior i un extens cementiri adjacent, jaciment que cal identificar amb el precedent de l'església dedicada, al nostre parer de forma significativa, a Santa Maria de l'Antiguitat i situada a pocs metres d'aquelles restes; de fet, però, és important destacar que el lloc de Casserres és citat l'any 798 com un punt fortificat que molt possiblement calgui identificar amb el jaciment del Serrat dels Tres Hereus, amb uns nivells altmedievals ja descrits.

En tot cas, cal tenir en compte que el propi lloc de Berga, a poc més de nou quilòmetres en línia recta vers el nord de Casserres, constituïria ja un possible centre territorial a l'època si fem cas del pes que tindrà a partir del segle IX, quan ja trobem un *pago Bergense* l'any 835³⁵ i un castell de Berga vers l'any 864, segons s'indica en el relat del trasllat del cos de Sant Vicenç i potser en relació a les restes recentment descobertes a l'església de Madrona³⁶. En tot cas, les contínues referències al *pagus* o al *territorium* berguedà, considerat comtat finalment a partir de mitjans de segle X³⁷, són prova òbvia de la importància del lloc a partir de la conquesta comtal i indici probable de la seva centralitat en els temps immediatament anteriors. Això, evidentment, contradiria la consideració de

---

³³ ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 31.

³⁴ ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, 293-299. En les dues versions d'aquest text apareixen sengles referències a la "*Menrense civitate*" i al "*Menresensem pagum*" que, si bé es troben en fragments que cal considerar interpolats, donen fe de la categoria del lloc i de la seva centralitat.

³⁵ ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, 247.

³⁶ ABADAL, R. d', *Els primers comtes catalans*, 32-34.

³⁷ CAMPRUBÍ, J., *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat*, 23-27.

Casserres com a centre territorial o, en tot cas, suposaria la seva subordinació a Berga i la seva inclusió en el territori d'aquesta.

Cas inequívoc, l'església de Santa Maria dels Prats de Rei, amb la presència comprovada d'una necròpolis tardoantiga, s'aixeca en el solar d'un antic *municipium* d'època romana que devia perdurar com a centre del territori de *Sigarra* durant un període indeterminat amb posterioritat a l'extinció de l'imperi³⁸. Sense notícies coetànies, sabem, però, que al segle X aquesta demarcació era encara tinguda en compte, ni que fos com a record pretèrit, en la documentació del moment, quan se l'associa, com en el cas del Bages, a un "*campo*"³⁹, una denominació que ha de guardar algun sentit territorial, potser pròxim al de *territorium*. Cal insistir, en aquest punt, que, amb la incorporació d'aquesta zona a l'òrbita comtal, és Calaf l'enclavament que sembla tenir un paper preponderant, malgrat la compartimentació del territori en termes castrals, per davant dels Prats de Rei, un relleu que, si la nostra hipòtesi fos correcta, podria haver-se donat en el transcurs del segle IX.

Per acabar aquesta revisió, anotem l'existència de certs indicis, posats de relleu per alguns autors⁴⁰, que, encara de manera dispersa, permeten creure en l'existència d'un temple tardoantic en el solar de l'actual església de Santa Maria d'Igualada, sota el qual s'han localitzat alguns fonaments i restes de *tegulae*, a més d'una tomba d'obra en forma de túmul.

En tot cas, la localització de basíliques d'origen tardoantic, precedents habitualment d'esglésies posteriors amb advocació documentada a Santa Maria, en enclavaments als que la primera documentació carolíngia o comtal atribueix una preeminència territorial és un fet que convé tenir en compte, ja que és un fenomen que revela, al nostre entendre, algunes pautes relatives a l'organització territorial durant els primers segles de l'alta edat mitjana. Amb les dades que hem exposat,

---

³⁸ Un cas molt semblant al de Prats de Rei l'hem anat trobant al llarg del text a Guissona, antic municipi romà de *Iesso*, amb una església principal dedicada a Santa Maria i edificada versemblantment sobre un temple anterior d'època tardoantiga, on alguns autors situen la primitiva seu del bisbat d'Urgell (MARTÍ, R.; VILADRICH, M., "Guissona, origen del Bisbat d'Urgell").

³⁹ "*in campo Sagarrensis*" (ALTÉS, F.X., "El diplomatarí del monestir de Santa Cecília de Montserrat, I: anys 900-999", doc. 10, any 945). Reproduïm aquesta menció significativa malgrat que, estrictament, es tracta d'un text sospitós de falsedat o interpolació; en tot cas, les referències a la Segarra com a entitat territorial són constants a partir de la conquesta de la zona pels volts de l'any mil.

⁴⁰ ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia: els rituals d'enterrament i les seves pautes i models d'interrelació a l'espai rural", 665-668.

pensem que no es pot dubtar de l'existència d'alguns enclavaments principals que despunten a partir del final del món romà, sigui quin sigui el seu passat immediat. Així, excepte en el cas dels Prats de Rei, on són modestos, els precedents clàssics d'aquests emplaçaments semblen més aviat febles, de manera que no es pot entendre la seva preeminència en termes exclusius de continuïtat. En tot cas, i sense voler generalitzar de manera arbitrària, creiem que alguns d'aquests assentaments correspondrien al que els textos tardoantics anomenen *vicus*, en el sentit evolucionat que pren llavors aquest terme en relació a l'època clàssica⁴¹; ara, i seguint els escriptors i els textos legals dels segles V-VII, es considera un *vicus* un assentament humà que es diferencia de les ciutats per les seves dimensions més reduïdes i per la inexistència de muralles, un lloc on es pot construir una església però a la vegada inapropiat per a la creació d'una seu episcopal.

De fet, les lleis visigodes situen els *vici* immediatament per sota dels *castella*, als que s'atribueix un paper més important que els primers en l'escala administrativa i un territori propi sobre el que estenen la seva influència. En aquest sentit, cal contemplar la possibilitat que es pugui adjudicar aquesta categoria a algun dels enclavaments que comentem. Així, el cas del Puig Cardener de Manresa, situat dalt d'un turó encinglerat sobre el Cardener presenta les característiques d'un *castellum*, si bé és molt poc el que sabem de la seva realitat material en aquesta època.

En tot cas, sí que coneixem alguns jaciments en alçada que fonts més tardanes, dels segles VIII i IX, consideren pròpiament *castra* o *oppida*. Ho hem vist, en parlar de la conquesta carolíngia i la revolta de l'any 826, pel que fa als llocs de Cardona, Casserres i Roda. Malgrat ser considerats enclavaments deserts ("*oppida olim deserta*"), l'arqueologia mostra amb claredat, com es comprova en el cas del jaciment de l'Esquerda, que l'aprofitament de les muralles ibèriques és ja una realitat al segle VII; igualment, la identificació de la fase altmedieval del jaciment del Serrat dels Tres Hereus de Casserres permet atribuir, de moment, una cronologia situada a l'entorn del segle VIII als materials documentats, semblant a la que s'atorga a les restes documentades sota l'església de Sant Pere de Madrona, a Berga. El cas de Cardona, malauradament i malgrat el paper fonamental que

---

⁴¹ MARTÍNEZ, J.I., "El vocabulario de los asentamientos rurales (siglos I-IX dC): evolución de la terminología", 117-122.

creiem que desenvolupa aquest enclavament durant tota l'alta edat mitjana, ens és arqueològicament desconegut.

Aquests exemples afegeixen, doncs, una nova categoria al llistat d'assentaments que hem pogut detectar durant els primers segles de l'edat mitjana, tot i que cal reconèixer que la seva caracterització es veu àmpliament limitada per l'escassetat de dades arqueològiques al respecte. De tota manera, veiem molt difícil que propers treballs permetin arribar a considerar-los només com a llocs de refugi o com a iniciatives pageses d'autodefensa comunitària. Ben al contrari, pensem, com s'apunta per a d'altres àrees, que aquests jaciments són l'expressió sobre el territori de poders locals, actüïn en connivència amb el poder central, al marge d'ell o directament en confrontació amb ell⁴².

Per altra banda, les referències implícites a un ordenament territorial anterior, que sembla retrotraure's fins l'època tardoantiga, presents en la primera documentació d'època comtal permeten pensar que la conquesta islàmica i la integració a al-Andalus no devia comportar una subversió massa important d'aquell. En tot cas, el rastre toponímic deixat pels *palatia* assenyala quins poden ser els centres polítics de referència, on veiem que Manresa i Cardona s'erigeixen en els punts principals, tot i que, de manera més difusa, enclavaments com Berga o Solsona podrien afegir-se al grup. No és el cas, si no es tracta d'una conservació irregular de la toponímia, de l'antiga *Sigarra* a Prats de Rei, que no sembla retenir ja cap paper com a centre territorial en aquest moment.

Al nostre entendre, la identificació d'aquests establiments com a integrants del fisc de l'estat islàmic, que hem raonat llargament en l'apartat corresponent, indica quins són els canvis de fons que s'operen a partir de la conquesta. Ara, la tendència varia respecte de l'època anterior, amb un poder públic amb vocació i voluntat d'enfortir-se, malgrat les enormes resistències que trobarà en tot el territori andalusí i que comportaran tensions contínues que, a la vall de l'Ebre, es reflecteixen en els conflictes que regularment enfrontaran el poder central i alguns llinatges, tant d'àrabs com de conversos.

Aquesta voluntat de consolidar l'estat devia repercutir d'alguna manera sobre l'estat de les coses anterior, especialment en els plans social i econòmic. La

---

⁴² BROGILOLO, G.P.; CHAVARRÍA, A., "El final de las villas y las transformaciones del territorio rural en Occidente (siglos V-VIII)", 199-201; SCHNEIDER, L., "*Oppida et castra* tardo-antiques. À propos des établissements de hauteur de la Gaule méditerranéenne".

implementació d'un entramat fiscal de més abast devia perjudicar per força una aristocràcia que fins ara se sostenia, si tenim raó, en un sistema fonamentat en la possessió de la terra a partir d'explotacions de tipus dominical, sistema que sembla trobar-se immers en una crisi ja des del segle anterior⁴³. Pensem que és significatiu, en aquest sentit, l'abandonament de certs assentaments que vinculem a aquest sistema en una cronologia laxa que pot situar-se de forma genèrica en el segle VIII. En seria un exemple Vilaclara, on les diverses datacions, pel cap alt, no depassen aquest horitzó, mentre que és més arriscat afirmar-ho per als altres casos; tot i això, podem estar segurs que el Collet dels Clapers no arriba mai al segle IX i que, per aquestes dates, l'assentament inicial de Monistrol de Gaià es troba ja amortitzat. Així mateix, diversos jaciments vallesans creats als segles VI-VII, on apareixen aquells esquelets abocats en sitges o fosses que delaten la presència d'esclaus, són abandonats progressivament en un període que els seus analistes situen al llarg del segle VIII⁴⁴; de la mateixa manera, a l'àrea de Madrid s'observa com un gran nombre d'assentaments rurals de característiques semblants s'abandonen justament vers mitjans d'aquest segle, si bé cal esperar una casuística diversa que, en tot cas, no sembla desmentir el model genèric⁴⁵.

Sense que es tracti d'una causa unívoca, creiem veure en aquests abandonaments, lluny d'episodis violents que l'arqueologia no registra, la fi de les explotacions de caràcter dominical que caracteritzen el període i on la producció centralitzada de vi i cereal devia reportar els màxims beneficis als seus propietaris. A partir d'aquest moment, les instal·lacions que fins ara identificàvem clarament com trulls desapareixen del registre arqueològic, mentre que també s'abandonen els espais d'habitatge que les acompanyen. Aquest procés devia redundar en benefici d'altres assentaments, nous o vells, sobre els que no podem dir encara res sobre el seu estatut ni sobre la condició jurídica dels seus habitants. Creiem que en aquest moment es devia multiplicar el nombre d'establiments que cal associar a la multitud de necròpolis rurals que hem pogut documentar, moltes de les quals,

---

⁴³ MARTÍ, R., "Del *fundus* a la *parrochia*. Transformaciones del poblamiento rural en Catalunya durante la transición medieval", 152-153.

⁴⁴ ROIG, J., "Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Catalunya (siglos VI-X)", 214. L'autor arriba a parlar d'un "colapso generalizado" d'aquests assentaments.

⁴⁵ VIGIL-ESCALERA, A., "Granjas y aldeas altomedievales al norte de Toledo (450-800 D.C.)", 245. En aquest cas, l'autor interpreta aquesta deserció en benefici dels centres urbans, antics o de nova fundació.

propers treballs ho diran, deuen presentar cronologies fins més enllà del segle IX. N'hem vist un bon exemple a Pertegàs, on una datació assegura, sense excloure un origen més reculat, el seu ús entre els segles VIII i IX, amb una major probabilitat pel que fa al segon.

La intervenció militar carolíngia de finals del segle IX sobre la Catalunya Central va obrir un curt període d'annexió del que en tenim ben poques notícies. Poc més d'un quart de segle després, la revolta d'Aissó arrencava aquests territoris de mans carolíngies, donant inici a una etapa sobre la qual planen tot tipus d'interrogants relatius a la seva adscripció política i a les característiques de l'organització social dels seus habitants. Arqueològicament, es constata, com dèiem, la continuïtat en l'ús de les necròpolis rurals, sense que de moment puguem aportar cap exemple conegut d'hàbitat vinculat a les mateixes. Pensem, en tot cas, que la pauta general de poblament deu correspondre al que ja vèiem en parlar dels moments immediatament anteriors; així, creiem que l'abandonament de certs assentaments del tipus *villa*, concepte aquí entès en la seva accepció tardoantiga, i el context francament inestable que les fonts atribueixen al segle IX devien contribuir a intensificar la dispersió del poblament pròpia de l'època altmedieval.

Evidentment, devia donar-se per força un cert manteniment de les elits locals, doncs altrament no s'entendria, més enllà de la cobertura oferta pels andalusins, la resistència d'aquest sector a les temptatives d'incorporació als comtats carolíngis. És possible, d'altra banda, que aquestes elits haguessin perdut un cert poder sobre la resta de la població; en aquest sentit, pensem que en aquests moments les comunitats devien arrogar-se un major protagonisme en la defensa que devia escurçar les diferències socials entre els extrems. Creiem veure un reflex d'aquest fenomen en la permanència de col·lectius jurídicament reconeguts més enllà de la conquesta comtal. Ho demostrarien episodis com la resistència dels habitants de la vall d'Artés a reconèixer a la seu de Vic el domini d'aquell territori, que el bisbe defensava en base a un precepte reial, i que finalment fou vençuda, com en dóna fe el reconeixement signat l'any 938 per un centenar llarg de caps de casa, la majoria homes però també algunes dones, dels límits de la vall i del domini del bisbe sobre tots els béns immobles que en ella es trobaven⁴⁶. Enllà del Llobregat, més sort o més força tingueren els habitants de Vallformosa, a Rajadell, en fer renunciar l'any

---

⁴⁶ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 443.

977 el propi comte Borrell a les seves pretensions sobre les terres i les cases del lloc, que reclamava pels drets transferits del seu pare, el comte Sunyer⁴⁷. Aquí, més de quaranta caps de casa, homes o dones, al·leguen durant el judici la propietat incontestada, seva i dels seus antecessors, sobre la vall més enllà dels trenta anys preceptius, en al·lusió a un artilugi legal que pensem que amaga l'assentament tradicional en el lloc d'aquella comunitat.

Aquests exemples, si bé escassos, creiem que deixen entreveure de forma suficient una organització per valls, si més no en alguns sectors, un ordenament que situa, almenys jurídicament, bona part dels seus habitants a un mateix nivell i que ha de tenir el seu moment àlgid en el període previ a la conquesta comtal. Aquest acostament entre comunitats i elits no devia, però, comportar en absolut la desaparició de jerarquies, doncs l'església d'Artés devia seguir tothora funcionant al capdavant del centre territorial de la vall⁴⁸. Per altra banda, cal pensar que en aquests moments es devien mantenir o fins i tot intensificar les ocupacions en alçada, els *castra* que apareixen citats en les fonts carolíngies de finals del segle VIII i principis del IX.

---

⁴⁷ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1229.

⁴⁸ De fet, un *Ansefredus presbiter* i un *Danlane presbitero* figuren entre els habitants de la vall d'Artés en el judici citat.

**SEGONA PART. LA PRIMERA ÈPOCA COMTAL
(SEGLES X-XI)**

4. ELS ESPAIS DEL PODER.

4.1. Les esglésies.

4.1.1. Arqueologia de les esglésies i dels seus cementiris annexos.

En aquest apartat es fa un recull de les notícies de caire arqueològic relatives a esglésies construïdes i en funcionament a partir del moment de la conquesta comtal, una cronologia que evidentment no és rígida i que depèn de l'esdevenir històric propi de cada zona concreta. S'inclouen també totes les informacions referides als cementiris eclesiàstics que es desenvolupen al voltant d'aquests temples. Tot això en el benentès que caldrà cenyir-se al marc cronològic imposat, deixant de banda les ulteriors evolucions que cada cas pugui presentar a partir del segle XI. Com s'observarà, les informacions són enormement desiguals, essent minoritaris els exemples plenament excavats i, encara entre aquests, amb una publicació relativament completa dels resultats. Per tant, l'ús que es farà d'aquestes dades dependrà d'aquest factor, així com l'atenció que es dedicarà a cada cas. En aquest sentit, s'inclouen exemples clarament dispersos tant pel que fa a la quantitat com a la qualitat de la informació, des de tombes buidades d'antic associades a esglésies no excavades a temples excavats sense que es coneguin arqueològicament els seus exteriors, passant per intervencions puntuals que han afectat àrees molt limitades.

Reunim igualment les escasses notícies relatives a intervencions arqueològiques existents sobre els cenobis creats a partir de finals del segle IX a la Catalunya Central, institucions estretament lligades a les cases comtals del moment o a magnats del seu entorn i adscrites a la regla benedictina imperant. Es comprovarà com, a excepció de Sant Benet de Bages, excavat durant un recent projecte global de restauració i del qual només han estat publicats alguns pocs avenços, es tracta d'informacions relatives a excavacions desenvolupades fa anys i amb publicacions molt limitades, com pot ser el cas de Sant Pere de Graudescales, intervencions puntuals, cas de Santa Maria de Serrateix, o bé conclusions derivades de prospeccions arqueològiques, com succeeix a Sant Salvador de Mata. Encara és

menys, però, el que sabem arqueològicament d'altres cenobis com Sant Pere de la Portella, amb algunes intervencions recents que no hem pogut consultar, o la mateixa Santa Cecília de Montserrat.

Com en altres apartats, la presentació dels casos es fa seguint un laxe ordre comarcal en el sentit invers a les agulles del rellotge, un ordre que no implica cap gradació i que només vol facilitar-ne l'exposició.

- Sant Benet de Bages (Sant Fruitós de Bages, Bages).

Centre monàstic medieval per excel·lència de la Catalunya Central, el monestir de Sant Benet s'instal·là en un meandre del riu Llobregat conegut a la documentació medieval com l'Angle (*ipso Angulo*). La primera notícia relativa al monestir consisteix en la donació que Ricars, esposa del magnat Sal·la i cofundadora del cenobi, hi fa l'any 960 del seu alou de les Preses, a la Vall d'en Bas, que havia rebut del seu primer marit¹; pocs anys més tard, el 964, tenim constància de l'existència efectiva d'una església², edifici que no deuria acabar-se fins anys més tard de la mà dels fills del fundador, com se'ns indica en la seva acta de consagració de l'any 972³. El conjunt monàstic, recentment restaurat, incorpora una església la construcció de la qual cal situar entre finals del segle XII i inicis del segle següent⁴; no obstant, la realització d'excavacions arqueològiques en el seu subsòl durant l'execució del projecte de rehabilitació ha permès localitzar les restes, encara que molt arrasades, del que seria el temple documentat al segle X (figura 1)⁵. Aquestes defineixen una aula de grans dimensions, el tancament sud de la qual es troba sota la nau actual, mentre que el del nord s'ha localitzat ja en els exteriors septentrionals. Més difícil és, atès l'estat precari de les restes, considerar l'aspecte de la planta general, doncs són poques les estructures que es poden relacionar

---

¹ *"Propterea concedo atque trado ad domum Sancti Benedicti sub iussione beatissimi Petri, principis apostolorum, ipsum meum alaude que abeo in chomitatu Bisuldunense, in valle Basso, qui michi advenit de viro meo condam Alienardi, id est, villa que vocant Presas, ubi ecclesia est fundata in onore sancti Petri"* (SOBREQUÉS, S.; RIERA, S.; ROVIRA, M., *Catalunya Carolíngia, volum V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, doc. 336).

² *"Sancto Benedicto cuius basilica sita est iuxta flumen Lubergado, ad ipso angulo ubi nominant Monte Peitano"* (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 955). Es tracta d'una donació efectuada pels almoners del difunt levita Guadamir, fill de Sal·la. Sobre aquest personatge, veure BOLÒS, J.; HURTADO, V., *Atlas del comtat de Manresa (798-993)*, 78.

³ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1127.

⁴ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 408-438.

⁵ SUBIRANAS, C.; VILA, G., "El monestir de Sant Benet de Bages. Intervencions arqueològiques a l'església i a l'ala de llevant".

amb l'antiga capçalera. Les responsables de les excavacions admeten la possibilitat que es tractés d'un edifici d'una sola nau, la localitzada, amb transsepte i una capçalera quadrada, tot i que es mostren prudents al respecte. Pel que fa al cementiri, els resultats de la seva excavació han de ser objecte d'una propera publicació i, per tant, no han pogut ser encara aprofitats; en tot cas, es pot avançar l'existència d'una necròpolis de llarga durada, on es troben tombes d'entitat ja des dels seus inicis, com ara un notable sarcòfag antropomorfe⁶.

- Sant Pere d'Or (Santpedor, Bages).

Aquesta església, coneguda principalment per la seva portalada romànica⁷, es documenta per primera vegada l'any 996⁸, si bé el lloc d'*Auri* apareix ja d'ençà l'any 937, primer en referència a un riu (*rio de Auri*), l'actual Riu d'Or, i més tard, l'any 959, a un castell (*castro Ori*)⁹. Reedificat en bona part en època moderna, aquest temple fou objecte d'una intervenció arqueològica a inicis dels anys noranta del segle XX¹⁰ que suposà l'excavació en extensió de la nau central, molt alterada per un gran nombre de sepulcres familiars moderns, i l'execució de sondejos en les capelles laterals. Malgrat els impediments, aquests treballs han permès proposar als excavadors una fase primera per a l'edifici ("fase pre-romànica") que certifica la presència d'una construcció anterior al temple romànic, aixecat previsiblement en el segle XI i format per una nau única capçada amb un absis de planta semicircular i un transsepte que presentaria una absidiola a nord i un campanar a sud. Malauradament, les restes materials relatives a l'edifici previ es limiten a dos murs junts i paral·lels de difícil interpretació que no permeten intuir les característiques del mateix. Més dades va poder aportar l'excavació de l'àrea situada a ponent de l'edifici actual, on es va treballar sobre un espai continuat d'enterrament associat al temple en el que es pogueren excavar 31 tombes de diferents tipologies (figura 2). D'aquestes, tretze corresponien a una primera fase on les sepultures estarien excavades en el subsòl geològic a partir d'un retall simple adaptat al cos amb els

---

⁶ VILA, G., "La necròpolis del monestir de Sant Benet de Bages"; VILA, G.; SUBIRANAS, C., "Interpretació arqueològica d'un sarcòfag de pedra del segle X i una tomba del segle XIII, coneguda com a tomba del fundador, del monestir de Sant Benet de Bages".

⁷ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 470-474.

⁸ Es tracta de la venda d'una terra "in comitatum Minorisa, in kampo Baies, prope Sancti Petri" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1720).

⁹ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, docs. 436 i 813.

¹⁰ SÀNCHEZ, E.; OLIVARES, D.; FEIXAS, J.M., *Sant Pere d'Or, un temple mil·lenari*, 36-91.

extrems arrodonits (“fusiforme”, en diuen els autors), tres d’elles presentant la particularitat d’incorporar dos o tres blocs a la capçalera per tal d’acollir el cap del difunt. Segons els excavadors, cal situar cronològicament aquesta fase entre finals del segle X i inicis del segle següent, en relació a la primera església documentada als textos i detectada arqueològicament de forma parcial. Per sobre d’aquestes, es troba un segon grup de sepultures ja excavades en un nivell sedimentari que es presenten sota la forma de caixes de lloses o de blocs; quatre d’elles, per a les que es proposa una cronologia del segle XI i inicis del XII, inclouen també un ressalt per a encabir-hi el cap del sebollit, element absent en unes altres set que es consideren coetànies del moment més tardà de les primeres, ja en ple segle XII. Finalment, es detecta una darrera fase més superficial amb tombes de fossa simple posteriors a les tombes en caixa de lloses i anteriors a la construcció de l’edifici de la rectoria vers finals del segle XIII o principis del XIV. A banda de les característiques del cementiri, cal destacar que aquest se sobreposa a un grup de sis sitges, tallades en bona part en el moment d’esplanar la zona a fi de convertir-la en àrea sepulcral, de les quals només s’apunta la presència en el seu rebliment de fragments de “ceràmica grisa alt-medieval” i “a torn lent grollera”, així com de restes faunístiques i cendres, fet que porta a considerar l’existència d’un hàbitat al qual s’atribueixen aquestes deixalles, ocupació que seria prèvia a la primera església documentada¹¹.

- Sant Sebastià del castell de Sallent (Sallent, Bages).

No documentada fins l’any 1022, aquesta església, en origen amb advocació a Sant Esteve, es troba a tocar del castell de Sallent, damunt el mateix emplaçament elevat sobre el riu Llobregat¹². Presenta la particularitat, no gaire freqüent, d’estar formada per un cos central de planta circular al que se li adossen, com a capçalera orientada a llevant, un absis central i dues absidioles laterals. L’excavació del seu interior ha permès documentar un seguit d’estructures entre les que destaca un petit grup de tombes de banyera excavades a la roca, descrites en un apartat precedent, que cal, pensem, considerar anteriors a tot un conjunt format per

---

¹¹ Els excavadors relacionen aquesta ocupació amb el lloc d’*Auri* documentat des de la primera meitat del segle X, tot i que admeten que els materials localitzats a l’interior de les sitges “no aporten cap informació cronològica precisa” (p. 90).

¹² DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 364-367.

diversos forats de pal, les restes d'un mur i dues sitges també picades a la roca. Atès que s'hi tornarà en un apartat posterior¹³, ens limitem ara a avançar que la cronologia d'aquesta ocupació s'adiu amb els primers moments de funcionament del castell durant el segle X, sense que hi hagi contradicció amb els primers esments documentals de l'església, indicis que permeten situar sense gaire dubtes la seva construcció a inicis del segle XI. Aquesta apreciació ve a coincidir amb el que es coneix sobre altres edificis semblants d'aquesta diòcesi que han estat objecte d'estudis arqueològics, com l'església circular de Santa Maria aixecada prop de la catedral de Vic en temps del bisbe Oliba vers la dècada dels anys trenta del segle XI¹⁴.

- Sant Simeó de Centelles (Rajadell, Bages).

El lloc de Centelles (*Sentelias*) apareix per primer cop com a límit d'un alou en una venda de l'any 998, on no es fa cap referència a l'església¹⁵, la qual, en canvi, ja figuraria al capdavant d'una parròquia en un llistat del segon quart del segle XI referent al bisbat de Vic, condició inicial que devia perdre ben aviat en favor de l'església de Rajadell. Situada a uns dos-cents metres del mas homònim, i abandonada de temps, fou excavada durant la segona meitat dels anys vuitanta del segle XX¹⁶. El temple en qüestió mostrava diverses fases constructives que havien donat a l'edifici una curiosa aparença deguda a la presència de dos absis contraposats, fet provocat probablement per una anòmala orientació de l'absis original vers ponent, una particularitat sobre la que no es té explicació¹⁷. Així, l'excavació va permetre comprovar com l'edifici primigeni estava format per una

---

¹³ Per a les tombes, veure pagina 143, mentre que la consideració dels altres elements anteriors a l'església es troba a l'apartat 4.2.3.

¹⁴ SUBIRANAS, C., "L'església de Santa Maria la Rodona de Vic, Osona".

¹⁵ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1809.

¹⁶ SÀNCHEZ, E.; SUNYOL, M.; TORRAS, M., "El jaciment medieval de Sant Simeó de Centelles (Rajadell). Campanyes de 1988 i 1989".

¹⁷ En veritat no es pot considerar un afer del tot excepcional, doncs són ben coneguts altres temples amb la capçalera dirigida a occident, si bé es tracta habitualment d'esglésies monàstiques de certa envergadura com Sant Llorenç prop Bagà, Sant Serni de Tavèrnoles o Santa Cecília d'Elins. Aquí, l'explicació del fenomen s'atribueix a la voluntat dels constructors de seguir uns paràmetres presents en l'arquitectura carolíngia que provava d'emular temples amb una gran càrrega simbòlica, com el Sant Sepulcre de Jerusalem o Sant Pere de Roma, o directament d'imitar els models arquitectònics de la Roma de Constantí. En el cas de Sant Simeó, sembla estrany adjudicar aquestes vel·leïtats a un petit temple rural (LÓPEZ, A.; CAIXAL, A.; VILA, J.M., "El recinte medieval del monestir de Sant Llorenç prop Bagà (Guardiola de Berguedà). Campanyes arqueològiques dels anys 2000-2004", 594).

nau de dimensions no massa grans amb una capçalera semicircular mirant a l'oest, amb parament de carreus més aviat petits lligats amb morter de calç (figura 3). Els autors de l'excavació, seguint les mencions documentals consignades i adduint paral·lels en relació al parament i la tipologia de l'edifici, atribueixen un moment inicial per a la construcció dins la primera meitat del segle XI. Més endavant, en un moment que no es considera anterior al segle XIII, el presbiteri original fou cegat i reformat tot l'edifici amb l'afegiment d'un absis ara orientat a llevant. En aquest punt, ens interessa destacar que aquesta obra és posterior a l'obertura de cinc sitges, de 140 cm. de fondària mitjana, excavades en el subsòl de la nau, per tal com algunes es van veure afectades tant per l'esglaó del nou presbiteri com pel de la nova porta d'entrada. Cal atribuir, doncs, aquests dipòsits a la primera església, atès que s'associen al seu paviment inicial, si bé la cronologia original és difícil de precisar per la manca de materials i la probable continuïtat d'ús d'alguna de les estructures durant la segona fase de l'edifici. Cal anotar, per altra banda, que l'excavació dels exteriors de l'església es va limitar a la delimitació d'algunes estructures pertanyents amb seguretat a un mas adjacent d'època baixmedieval, fet que no ha permès arribar a documentar l'existència del probable espai cementiri que, com a parròquia inicialment, es devia trobar al seu voltant.

- Santa Maria de Viladordis (Manresa, Bages).

L'anàlisi arqueològica d'aquesta església i del seu cementiri es veu condicionada per unes informacions molt parcials fruit d'excavacions dutes a terme per la bona voluntat d'afecionats i d'una publicació molt limitada dels seus resultats¹⁸. Cal reconèixer, tanmateix, que es tracta d'un jaciment complex, on s'encavalquen una ocupació mal definida d'època romana, l'església amb les seves successives reedificacions, acompanyada per una necròpolis de llarga durada, i encara un mas d'època baixmedieval i moderna. Pel que fa als textos, la "*villa de Ordios*", també anomenada en alguns documents "*Villa Maiore*", apareix per primer cop l'any 970¹⁹, mentre que l'església no es troba fins a la reconstitució dels límits de Manresa de l'any 1020, quan s'inclou en aquell terme tal i com, segons diu el document, havia estat establert pel comte Sunyer i el bisbe Jordi de Vic en una

---

¹⁸ DDAA, *Recull de treballs sobre la història de Santa Maria de Viladordis i vinculació històrica de Sant Ignasi de Loiola amb el santuari*; DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 277-281.

¹⁹ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, docs. 1063 i 1360.

dotalia llavors perduda²⁰. El contingut d'aquest document ha estat utilitzat habitualment per presumir l'existència d'un temple erigit en el segle X, a més de la destrucció del mateix en temps de Ramon Borrell per alguna de les incursions amirides, com s'explicita per al cas de Manresa. Amb aquesta idea, quan l'any 1983 es realitzà l'excavació de l'interior de l'església per part dels Amics de l'Art Romànic, foren localitzades, sota el presbiteri actual, les restes de l'absis semicircular pertanyents a una església del segle XI, tal i com els mateixos excavadors reconeixen i nosaltres convenim igualment (figura 4). No podem estar d'acord, però, en l'atribució al segle X dels fonaments que suporten aquest absis amb l'argument de que no guarda paral·lelisme amb el mur aixecat, doncs altres exemples confirmen que es tracta d'una pràctica habitual, a la vegada que s'obvia qualsevol relació estratigràfica. Al marge d'això, les poques dades referents a l'excavació situen a la nau tres sitges de poc més d'un metre de fondària i uns 75 cm. de diàmetre que els excavadors ubiquen, sense aclarir-ne les raons, en el segle IX o abans, en un moment anterior a la fundació de la primera església. Davant d'això, no ens queda sinó mantenir el dubte en relació a la presència d'un temple del segle X, almenys allà on s'ha excavat, doncs als nostres ulls les restes documentades semblen pertànyer a una església probablement ja del segle XI amb les seves sitges interiors, un tret d'altra banda ben comú.

Malgrat aquesta apreciació, l'excavació en els anys 1975 i 1976 del sector de la necròpolis situat a llevant del temple i per sota de l'esmentat mas posterior presenta certs aspectes que poden fer reconsiderar l'existència efectiva d'un temple anterior, potser en un lloc immediat però diferent al de l'església conservada. Així, les tombes excavades, vint-i-tres en total, presenten dos nivells sobreposats que també es distingeixen per les tipologies dels sepulcres. En primer lloc, les tombes excavades en el subsòl geològic i, per tant, les més antigues, es divideixen en un grup de tombes antropomorfes, situades en general més a prop de l'església, i un segon grup, més a l'oest, de fosses simples. Per sobre, les tombes detectades es presenten sota la forma de caixes de lloses. És la presència d'aquestes tombes antropomorfes, ara com ara, la que ens fa dubtar en relació a

---

²⁰ *"Hec sunt autem nomina ecclesiarum que sunt infra suprascriptos terminos que resonabant in dote prefata: Sancta Maria de Villa Majore et Sanctus Fructuosus et Sanctus Acisclus et Sanctus Joannes et alie ecclesie que infra suprascriptos terminos erant"* (ORDEIG, R., *Les dotals de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 137).

l'existència o no d'una església del segle X en el lloc, si bé aquesta tipologia és comú també en la primera meitat del segle XI (figura 5) .

- Sant Pere de Castellfollit del Boix (Castellfollit del Boix, Bages).

Església associada al castell del qual pren el nom, aparegut per primera vegada a la documentació com afrontació del castell de Maians, cedit l'any 966 pel magnat Sal·la a Sant Benet de Bages²¹. Cal esperar a l'any 1027 per trobar l'esment d'una església de Castellfollit, de la qual no se n'indica l'advocació, si bé l'any 1154 Sant Pere ja es troba al capdavant de la parròquia en qüestió. Aquestes informacions quadren amb la tipologia plenament romànica que s'observa encara especialment en la capçalera de l'edifici, atribuïble al segle XI²². Poc aporta en aquest cas la intervenció arqueològica practicada exclusivament en el subsòl d'una capella gòtica situada al nord del transsepte original²³, en un terreny que originàriament devia correspondre als exteriors immediats de l'església. Com era d'esperar, l'excavació d'aquest espai va permetre localitzar set tombes integrants del primer cementiri adossat als murs de l'església, de les quals cinc pertanyien a individus adults i dos a infantils. Excavades en el subsòl natural i orientades seguint l'eix est-oest, es tracta de fosses senzilles, habitualment amb els extrems arrodonits i que, en alguns casos, conservaven les lloses de coberta (figura 6).

- Sant Mateu de Bages (Sant Mateu de Bages, Bages).

Aquesta església dóna nom a un castell termenat, el de Sant Mateu o de les Planes, amb el terme del qual devia coincidir, si més no en part, el de la pròpia parròquia. Aquest fet, juntament amb la constatació de la distància que hi ha entre castell i església, pràcticament un quilòmetre, permet descartar una funció original del temple com a simple església castral, tot i que el procés de gestació i d'interrelació entre ambdós centres manté encara molts interrogants. En qualsevol cas, durant el segle X el castell no surt documentat, si més no de forma explícita, apareixent únicament l'hagiotopònim, al qual, això sí, se li atribueixen uns termes (*terminos*).

---

²¹ "castel Fullite" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 995).

²² DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 182-185.

²³ FIERRO, J.; CLUA, M., "La interpretació de la iglesia de Sant Pere de Castellfollit del Boix a la luz de la excavación de la capilla gòtica adosada a la fachada septentrional del templo".

Així, el trobem l'any 992 com a afrontació del castell de Súria²⁴ i de nou el 996, en aquest cas en referència a Castelltallat²⁵, uns documents on el terme de Sant Mateu apareix en relació a d'altres termes castrals explícits. Per altra banda, si bé la menció textual explícita de l'església no es troba fins pràcticament finals del segle XI²⁶, cal convenir que el propi topònim implica per força l'existència del temple que l'ha originat, al que cal atribuir una antiguitat paral·lela, com a mínim, a la dels primers esments de finals del segle X. Així ho sembla constatar, al marge d'un campanar amb trets arcaïtzants, la presència al costat de l'església de quatre tombes antropomorfes que destaquen per la seva bona factura, amb la capçalera perfectament retallada i encaix evident per a la coberta (figura 7)²⁷. Buidades vers l'any 1965, se'n desconeix tota informació de caire arqueològic, tot i que la simple observació assegura que totes devien contenir, si més no en origen, individus adults.

- Sant Cristòfol de Súria (Súria, Bages).

Antiga parroquial associada al castell de Súria, avui molt modificada i dedicada a la Mare de Déu del Roser. Per la seva banda, el terme de Súria (*Saurisa*) es documenta per primer cop l'any 975, quan estranyament sembla incloure o sobreposar-se al terme veí del castell de Callús²⁸. Anys després, el 992, ambdós termes són clarament diferenciats en dos documents que ressenyen la venda successiva d'un alou que passa, en darrera instància, de les mans del comte Ramon

---

²⁴ "Et per ipsum alium alaude quod est in Sorisa afrontat: de orientis in villa Solariolos vel in ipsa strada qui pergit per ipso bosco de Argenzola usque ad Sancta Eulalia, de meridie in ipso rio vel in termines de Sancto Matheo usque ad ipsa strada qui pergit per ipsa serra usque ad castro Tallato, de occiduo in ipsos termines de castro Chozennario de ipsa serra de castro Tallato usque in Orriolos, de circi in ipsos termines de castro Edrale" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1635). Per altra banda, cal advertir que prescindim de la menció del lloc de Sant Mateu que apareix en la dotàlia del monestir de Sant Llorenç prop Bagà amb data de 983 (ORDEIG, R., *Les dotàlies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 101) per tractar-se d'un document que presenta indicis importants d'haver estat falsificat (CAMPRUBÍ, J., *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat, 190-191*).

²⁵ "Et afrontat hec omnia superius scripta: de parte orientis in terminio Sancti Mathei sive de Falcos, de meridie in terminio de Falchos sive de Aquilare, de occiduo in terra erma, de circi in terminio Valle Magna sive de Salavo sive de Cuxonero" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1727).

²⁶ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 449-451.

²⁷ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 451-452.

²⁸ "et est ipsa vinea in commitatum Minoresa, in terminio de Saurisa, in territorio de castrum Godemare" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1189).

Borrell a les de l'abat Arnulf, nomenat bisbe de Vic poc temps després²⁹. De la intervenció arqueològica menada l'any 2004³⁰ en l'àmbit interior de l'edifici actual, bàsicament una construcció del segle XIX que engloba els anteriors temples d'època baixmedieval i moderna, ens interessa especialment la troballa de sis enterraments previs a la construcció de la primera església documentada materialment, que els excavadors daten del segle XIII (figura 8). Pertanyen tots a individus infantils i es disposen hipotèticament a l'entorn d'on es creu que es trobaria la capçalera d'una església primigènia no localitzada. La tipologia bàsica és la caixa de lloses, amb un cas on aquesta s'acompanya d'una capçalera ressaltada amb llosetes, si bé, a certa distància del grup principal, es va documentar una darrera sepultura de tipus antropomorf.

- Santa Maria de Matadars o del Marquet (El Pont de Vilomara i Rocafort, Bages).

Situada a tocar del Llobregat, aquesta església, una de les més interessants de la comarca, es troba en un emplaçament citat d'antic amb una toponímia suggerent. Així, l'any 982 apareix citat el lloc de Vilomara (*villa Amara*), que inclou una *villa Antiga* que el comte Borrell cedeix al monestir de Sant Benet³¹, lloc que no es correspon, però, amb l'emplaçament de Matadars, doncs cal situar-lo al nord de la riera de Santa Magdalena³². A més, Matadars és ja pròpiament una *villa* documentada des de l'any 955, quan unes terres del lloc són venudes a l'abat Cesari de Montserrat³³. Més dubtes ens genera, en canvi, el document, conservat només a través de registres, que dona fe, amb data de l'any següent, de l'adquisició de tot l'alou de Matadars per part del monestir de Santa Cecília de mans d'un donant anomenat Ansulf, on s'inclouen les "*ecclesiis et altaris qui ibidem sunt et alia*

---

²⁹ "*in comitatu Minorisa, in castro Godemare qui vocant Castelleto vel infra eius terminos vel in castro Sorisa vel infra eius terminos*" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, docs. 1635 i 1636).

³⁰ PANCORBO, A., "Les campanyes d'excavació de 2004 a l'església de la Mare de Déu del Roser (Súria, Bages)"; PANCORBO, A.; LÓPEZ, A., "L'excavació arqueològica a l'església de la Mare de Déu del Roser de Súria".

³¹ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1401.

³² Per l'esmentat document de donació de l'any 982, sabem que la *villa Antiga* es trobava al nord d'un *ribulo Telario*, el qual, per altra banda, és repetidament citat com a límit occidental del terme de Mura ("*rio que vocant Telarios*", ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, docs. 1238 i 1290); cal, doncs, identificar-lo de forma genèrica amb la riera de Santa Magdalena i algun dels seus afluents superiors.

³³ Segons el registre conservat, les terres es trobaven en el terme de la *ville de Matadarcus* (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 719).

sanctuarium ibidem sita cum ipsa villa"³⁴. Si obviem, com creiem que cal fer-ho, aquesta menció que certificaria la presència, entre d'altres, de l'església de Santa Maria, cal esperar sorprenentment fins el segle XIII per trobar la primera referència explícita al temple³⁵.

L'edifici conservat està format una capçalera complexa formada per un absis central de planta quadrangular que s'obre a un creuer on es troben dues capelles contraposades de planta similar, uns espais que es consideren previs a la nau única que s'hi adossa posteriorment, ja en el segle XI³⁶. A destacar que les obertures entre l'absis i les capelles vers el creuer, i entre aquest i la nau, se solucionen amb arcs de ferradura ben evidents. Pel que fa a la planta original del primer edifici, hi ha hagut tradicionalment una certa divisió d'opinions entre considerar l'existència d'una nau única o bé d'un pla basilical a partir de tres naus, discussió que ha pogut tancar-se en favor de la segona opció gràcies a recents treballs arqueològics desenvolupats en el lloc (figura 9)³⁷. El primer edifici, doncs, estaria constituït per la capçalera descrita i per tres naus, espais que mostrarien originalment una diferenciació en la solució dels paviments, amb un enllosat detectat en el presbiteri i les capelles i un sòl de calç per a la resta, documentat de forma molt fragmentària. Coetànies d'aquesta primera construcció serien fins a tretze tombes situades a tocar de la capçalera, en forma de caixes de lloses amb el cap ressaltat amb llosetes o còdols que aguantarien el crani del difunt. Igualment, s'associen a aquest primer temple vuit sitges de secció esfèrica o semiesfèrica allargassada i fons pla, situades dues d'elles a l'interior de la capella nord, una a la nau sud i la resta a l'exterior del temple, al nord-est de la capçalera. L'anàlisi estratigràfica provaria, segons els excavadors, que aquests dipòsits serien amortitzats durant el segle XI, probablement durant les obres que van comportar la reducció de les naus a una de sola. D'aquesta nova fase són diversos enterraments situats a l'entorn de l'església, especialment a tramuntana, afectant les sitges anteriors; es tracta fonamentalment

---

³⁴ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 747. Sent impossible la crítica del text en no conservar-se, la presència d'aquest Ansulf podria indicar la falsedat del document, doncs caldria relacionar-lo amb el personatge homònim que, juntament amb la seva mare Druda, apareix en una falsificació reconeguda i en un document suspecte de ser-ho (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 516 i ap. I).

³⁵ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 328.

³⁶ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 328-331.

³⁷ LÓPEZ, A.; CAIXAL, A.; GÓMEZ, A., "L'excavació arqueològica a l'entorn immediat de l'església de Santa Maria de Matadars o del Marquet (El Pont de Vilomara i Rocafort, Bages)".

de fosses amb els extrems arrodonits cobertes amb lloses. En relació a la cronologia del primer temple, els autors de l'excavació en situen la fundació en un moment a cavall entre finals del segle IX i inicis del segle següent, en consonància amb les primeres mencions documentals³⁸. De fet, hi ha constància de dues sitges anteriors a la construcció de l'església, moment en què serien amortitzades, mentre que es detecten també materials d'època romana fora de context³⁹.

- Santa Maria de Manresa (Manresa, Bages).

La primera menció explícita relativa a la ciutat de Manresa (*civitatem Menresa*) és de l'any 926, quan sembla consolidar-se definitivament la seva integració a l'òrbita comtal⁴⁰, mentre que el temple pròpiament dit no apareix fins l'any 968⁴¹, malgrat que la notícia indirecta proporcionada per la restitució del seu terme l'any 1020 ha estat sempre invocada per la historiografia per tal de defensar la seva existència en temps del comte Sunyer⁴². Creiem, en tot cas, que és raonable atorgar a aquesta església una llarga tradició que arrencaria del període tardoantic⁴³, en la seva qualitat de temple associat a un centre territorial que creiem reconèixer en el jaciment del Puig Cardener. Coneguda actualment com la Seu, l'església que avui s'alça en el lloc és una construcció gòtica de grans dimensions aixecada entre els segles XIV i XV substituint una sèrie d'edificis anteriors dels quals se sap ben poc, si més no a nivell arqueològic⁴⁴, excepció feta, ja fora de l'àmbit estricte de la

---

³⁸ En la publicació que hem pogut consultar no es considera la possible falsedat del document de l'any 956, ni, per altra banda, es donen massa detalls dels indicis arqueològics que sustenten aquesta aposta en relació a la cronologia.

³⁹ Les darreres intervencions, els resultats de les quals han de ser publicats properament, sembla que han permès localitzar estructures i nivells de cronologia romana, entre ells un *lacus* revestit amb *opus signinum*, al sud de l'església (CAIXAL, A.; LÓPEZ, A., "Les campanyes d'excavació de 2007 i 2008 a l'església de Santa Maria de Matadars (El Pont de Vilomara i Rocafort, Bages)").

⁴⁰ Preferim obviar el conegut precepte de l'any 889 per al bisbat de Vic davant dels dubtes raonables plantejats sobre la natura interpolada dels passatges que fan referència al "*Menresensem pagum*" o a la "*Menrense civitate*" (ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, 293-299). Veure els plantejaments crítics desenvolupats a BAUTIER, R.-H., "La prétendue dissidence de l'évêque de catalan et le faux concile de «Portus» de 887-890".

⁴¹ "*Et ipsum meum alodem quod abeo in Menresa, qui michi advenit per genitorum, id est, in casis, in curtis, omnia et in omnibus, quicquid illic visa sum abere vel possidere remaneat ad Sancta Maria Menresa*"; no obstant, podria ja fer-hi referència l'esment de l'any 959 d'una "*vinea de Sancta Maria*" situada al territori de Manresa (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, docs. 818 i 1040).

⁴² ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 137. Si més no, l'existència d'un ampli terme adscrit a Santa Maria es confirma i es detalla en una butlla papal de l'any 978 (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1247).

⁴³ Veure pàgines 103-104.

⁴⁴ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 261-273.

basílica, d'algunes estructures possiblement pertanyents al claustre romànic i d'un forn destinat a la fosa d'una campana⁴⁵. Hi ha més dades, però, sobre l'àrea cementirial que acompanyaria el temple en la primera època comtal, tot i que es restringeixen al sector estricte de la capella anomenada "dels claustres" o "dels Favets", una construcció del segle XV excavada l'any 1991⁴⁶. Les tombes en qüestió se sobreposen durant un espai cronològic secular en el qual l'arqueòleg observa diverses fases. En l'horitzó més antic es trobarien sis tombes en caixa de lloses amb capçalera antropomorfa, la fossa de les quals s'hauria excavat al terreny natural. Associades a un nivell de circulació posterior, es detecta la presència de deu tombes més que omplen els buits anteriors; les més antigues d'aquest nivell s'agrupen en dos conjunts, un més antic amb tombes de lloses amb silueta antropomorfa i amb coberta de lloses lligades amb morter de calç, ja no excavades mai a la roca, i un altre grup en cista de lloses irregulars, més recents. Segons l'opinió de l'autor, cal situar l'origen d'aquest cementiri a partir d'inicis del segle XI, quan es construirien una església i un claustre romànics, abandonant l'àrea cementirial creada en època tardoantiga i situada a ponent del Puig Cardener, mentre que el moment final es trobaria vers finals del segle XIII o inicis del XIV, com a conseqüència de la construcció de la nova seu. Sobre el moment inicial, la cronologia exposada s'argumenta en base a la relació establerta entre els nivells de la necròpolis i un mur de contenció que, a la seva vegada, es vincula a les construccions considerades romàniques d'inicis del segle XI. Sobre això, caldria contemplar, al nostre entendre, la possibilitat d'un origen sensiblement anterior, potser en relació a la construcció d'una església al segle X, cronologia que també coincidiria amb el que avui coneixem sobre els tipus d'enterraments documentats, doncs els textos no ofereixen cap indicatiu d'obres en època romànica fins entrat el segle XII⁴⁷.

---

⁴⁵ CABALLÉ, A.; PUJADES, J.; SANCHO, M., *Memòria científica de les excavacions arqueològiques d'urgència al claustre i dependències annexes de la Seu de Manresa (Bages)*.

⁴⁶ SÀNCHEZ, E., "La intervenció arqueològica a la capella dels claustres de la Seu de Manresa".

⁴⁷ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 266-267.

- Santa Maria de Lluçà (Lluçà, Osona).

La primera notícia que tenim d'aquesta església prové de la seva dotalia amb data de l'any 905⁴⁸, un text que ens ha pervingut a través d'una còpia del segle XIII que conté elements clarament interpolats que no garanteixen la seva autenticitat, dificultant el seu ús com a prova històrica fiable; no obstant, la seva existència al segle X queda provada per diversos documents autèntics, entre ells el testament de l'any 961 del levita Otger, on s'estipula la donació de diversos béns "*ad domum Sancta Maria in Luzano*"⁴⁹. Aquí, en rebaixar l'any 1982 el sector exterior de l'absis de l'església actual, construïda probablement vers finals del segle XII, van aparèixer cinc tombes antropomorfes excavades a la roca⁵⁰, orientades totes elles seguint l'eix oest-est i contenint les despulles d'individus adults (figura 10). El fet d'estar excavades a la roca certifica que, almenys en aquest sector, es tracta del nivell més antic d'estructures funeràries, nivell que cal vincular al temple documentat al segle X. La localització d'aquestes sepultures va permetre afegir-les a d'altres de conegudes i de semblants característiques trobades anteriorment en fer obres al claustre romànic situat a migdia del temple, on formen un grup relativament nombrós⁵¹.

- Sant Cugat del Racó (Navàs, Bages).

L'alou d'*Ecclesias Clavatas*, del qual Sant Cugat sembla ser-ne el centre visible en la seva condició de parròquia, fou cedit en testament al monestir de Ripoll pel comte Miró de Cerdanya l'any 926, donació feta efectiva pels seus marmessors l'any següent⁵², figurant ja l'alou en el precepte expedit pel rei Lluís en favor del cenobi ripollès l'any 938⁵³. L'edifici que ens ha arribat, aixecat al segle XI i restaurat fa una

---

⁴⁸ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 63.

⁴⁹ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 890.

⁵⁰ CABALLÉ, A.; OLLICH, I., "Les tombes antropomorfes excavades a la roca de Santa Maria de Lluçà"; DDAA, *Catalunya Romànica, II. Osona I*, 251-276.

⁵¹ Una planta publicada (DDAA, *Catalunya Romànica, II. Osona I*, 256-257) permet comptabilitzar-ne prop d'una vintena de segures que s'estenen per tot el subsòl del claustre i encara en els espais situats immediatament al sud del mateix, mentre que, tot i que s'afirma que també se'n troben a l'interior de l'església (p. 262), la reproducció permet comprovar que es tracta de tombes sense la capçalera diferenciada que cal atribuir amb tota seguretat a una cronologia més avançada.

⁵² "*ad domum Sancta Maria monasterio in riopullo facite scripture de alode meo qui dicunt ecclesias clavatas cum fines et termines*" (BOFARULL, P. de, *Los condes de Barcelona vindicados*, vol. I, 88-91).

⁵³ "*et alodem qui dicitur ecclesias Clavatas cum ipsa parrochia Sancti Cucuphati, sicut Miro comes retinebat ad diem obitus sui, simili modo concedimus, qui habet affrontationes ex latere orientis in rio Tordello et pergit per ipsa serra qui venit de ipsas ecclesias, et de meridie injungit in ipsa Muga, et de occiduo injungitur in rio Tordel, de partibus vero circi finit in serra qui discurrit ad ipso alode vel in*

trentena d'anys, presenta com a particularitat una planta de creu grega poc usual coronada per un cimbori cilíndric i una profusa decoració exterior a base de lesenes i arqueries cegues (figura 11)⁵⁴. Més enllà, però, de les característiques d'aquest monument romànic, ens interessa aquí destacar la presència, observada durant uns treballs de restauració efectuats als anys seixanta del segle passat, dels fonaments d'un absis de planta trapezoïdal, gairebé rectangular, pertanyent a una església anterior que cal identificar amb la titular de la parròquia esmentada al segle X (figura 12). Malauradament, la troballa és aliena a qualsevol tipus de context arqueològic documentat, més enllà de la localització d'uns capitells que es creuen pertanyents a aquesta primera església; només un d'ells s'ha conservat en bones condicions, deixant veure una decoració en base a fulles lanceolades que l'envolten completament, amb un cimaci superior amb les cares esculpides amb cercles amb un flor de set pètals inscrita en el seu interior.

- Sant Joan de Bergús (Cardona, Bages).

El lloc de Bergús apareix de forma primerenca a la documentació, doncs se li atribueix la menció d'una *cellam Sancti Johannis* situada a Cardona que figura en un precepte expedit pel rei Carles l'any 899 per al monestir de Sant Joan de les Abadesses, una concessió que li seria ratificada l'any 906 per l'arquebisbe de Narbona i altres prelats, moment en què s'explicita la seva condició parroquial⁵⁵. Avui el temple deu la seva aparença a importants reformes executades en el segle XVIII, si bé manté alguns elements que delaten l'existència d'un edifici previ aixecat durant el segle XI⁵⁶. En aquest cas, les informacions arqueològiques es limiten a la troballa fortuïta l'any 1979 de dues sepultures prop de l'absis actual de l'església, per a les quals es proposa una cronologia d'entre finals del segle X i la

---

finis de Vivario" (ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, 159-165).

⁵⁴ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 342-345.

⁵⁵ "et in Cardona, cellam Sancti Johannis cum finibus et adjacentiis suis" (ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, 215-217); "Et iuxta Cardonam cellam Sancti Johannis cum sua parrochia" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 69). R. d'Abadal, no obstant, havia estat del parer d'identificar aquesta cel·la amb Sant Joan de Montdarn (p. 216), per tal com figura dins el comtat de Berga en una consagració del monestir de l'any 887, document que avui es considera interpolat, com falsa es considera també la dotàlia de la pròpia església de Sant Joan de Montdarn, amb data de 922 (ORDEIG, R., *Les dotàlies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, docs. 9 i 45).

⁵⁶ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 173-174.

primera meitat del segle XI⁵⁷: una d'elles mostrava una capçalera clarament diferenciada, amb forma d'arc de ferradura, mentre que en l'altre cas la forma del cap estava més desdibuixada. Igualment, es té notícia indirecta de la presència d'altres tombes de similar factura, així com d'altres construïdes en caixa de lloses.

- Santa Maria de Sorba (Montmajor, Berguedà).

Referides en un apartat anterior les característiques de la fase antiga d'aquest edifici, que pensem que cal identificar amb un mausoleu baiximperial o ja d'època visigoda, cal retornar-hi ara per observar la seva posterior evolució a partir de la construcció d'una església en època comtal. Així, veiem com Sorba apareix l'any 982 en mans del monestir de Ripoll, tal i com certifica un precepte del rei Lotari que també esmenta l'existència d'unes esglésies, d'on s'extreu, malgrat l'absència d'advocacions, que es fa referència, almenys, a Santa Maria⁵⁸. Restringides les successives intervencions arqueològiques a la capçalera de l'antiga església, que reaprofitava aquell mausoleu, les conclusions que se'n poden extreure són per força limitades⁵⁹. Els darrers treballs situen en els segles X-XI la construcció d'un nou paviment que cobreix tot l'espai interior de l'antic edifici sepulcral, sobre el qual es basteix un altar central, cronologia difusa que s'estableix per la presència de "ceràmica grisa de cronologia altmedieval" localitzada en la preparació del paviment i adherida al mateix. Poc temps després, en el mateix segle XI segons l'autor de l'última intervenció, es reduiria l'espai interior d'aquesta capçalera amb la construcció d'una nova estructura que s'adossaria a la precedent, treballs que van malmetre en part els paviments anteriors i la sepultura tardoantiga.

---

⁵⁷ BERTRAN, P., "Hallazgo de sepulturas antropomorfas y de una ollita gris en Bergús (Cardona, Barcelona)".

⁵⁸ "et in loco qui dicitur Suburbano, alodem cum ecclesiis et villa quae dicitur Gargalaz" (ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, 166-174). El lloc de Sorba (*Suburbano*) apareix en la versió interpolada de l'acta de consagració de Santa Maria del monestir de Ripoll de l'any 888 i encara en la "gesta" dels alous del monestir, un document fals amb data del mateix any l'origen del qual cal situar, com la interpolació, poc abans de l'any 982, quan serviren com a base del precepte en qüestió (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 10 i ap. III; CAMPRUBÍ, J., *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat*, 184-187).

⁵⁹ RIU, M., "Excavacions arqueològiques a Santa Maria de Sorba", 331-336; DDAA, *Catalunya Romànica, XXVII. Visió de síntesi, restauracions i noves troballes. Bibliografia. Índexs generals*, 188-189.

- Sant Pere de Casserres (Casserres, Berguedà).

Amb uns orígens probablement semblants al cas de Sorba, l'església de Sant Pere de Casserres aprofita com a capçalera un edifici de planta quadrada aproximada que cal identificar en principi amb un mausoleu tardoantic. El conjunt, d'evolució complexa, ha estat fins avui només delimitat en les seves estructures i buidat internament de la runa produïda pel seu abandonament⁶⁰, de manera que les conclusions que ara se'n poden extreure són per força temporals i estan sotmeses a ulteriors excavacions en el jaciment. No obstant, s'entreu com l'església es forma a partir de l'afegiment d'una nau única a l'estructura prèvia, cegant un accés antic que queda integrat en el mur septentrional de la nau, a la qual ara s'obren accessos pel sud i per l'oest (figura 13). A l'espera d'indícis que puguin precisar la seva cronologia, només podem observar tota una sèrie de reformes posteriors, amb l'adossament de pilastres i reforços interiors que potser ja poden situar-se en un moment avançat de l'edat mitjana, juntament amb tot un seguit d'estructures exteriors que cal relacionar amb l'establiment d'un priorat benedictí vinculat a Sant Sadurní de Tavèrnoles, ben documentat si més no a finals de l'edat mitjana⁶¹. En tot cas, cal observar que, malgrat tot, l'església no apareix a la documentació fins ben entrat el segle XI, quan ja es troba en mans del monestir urgellenc, sent objecte d'una permuta, com puntualment ens informen dos documents dels anys 1035 i 1040⁶².

---

⁶⁰ PIERA, J., *La intervenció arqueològica al jaciment de Sant Pere de Casserres (Casserres, El Berguedà)*.

⁶¹ "prioratu Sancti Petri de Casserras" (BARAUT, C., "Diplomatari del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (segles XIV-XVI)", doc. 337, any 1474).

⁶² BARAUT, C., "Diplomatari del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (segles IX-XIII)", docs. 53 i 61. Assenyalem que l'església, a la qual se li atribueix llavors una parròquia, figura en la falsa acta de consagració del monestir, amb data de 1040, un document que es creu de redacció més tardana, ja entrat el segle XII o fins i tot en el segle següent (ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 48; CAMPRUBÍ, J., *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat*, 200). Per altra banda, no tenim clar a qui cal atribuir l'esment de l'any 931 d'una "vinea de Sancto Petro" situada al terme de Casserres (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix*, doc. 6), atès que, si bé per proximitat caldria considerar l'opció de Sant Pere de Casserres (sembla citar-se el mateix document a DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 58, amb data errònia de 889), el fet que el document original formi part del fons de Santa Maria de Serrateix i que un dels compradors sigui el prevere Angà, probablement el mateix personatge amb possessions a Serrateix documentat deu anys més tard (doc. 9), ens fa dubtar sobre la possibilitat de que es tracti en realitat de Sant Pere de Serrateix. Igualment, l'atribució a Sant Pere de Casserres que s'ha indicat per a la menció d'una "ecclesia que vocant Sancti Petri" que limitaria amb el lloc de Tiurana, avui Ca n'Eloi, a Casserres, podria referir-se, més que a l'església en qüestió o a l'homònima de Serrateix (DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 58; BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix*, doc. 51, veure índex), al proper temple de Sant Pere de l'Esglesiola, ja al terme de l'Espunyola, una opció que quadra molt

- Sant Andreu de Sagàs (Sagàs, Berguedà).

L'edifici actual, fruit d'una restauració en els anys vuitanta del segle passat, correspon a la recuperació de l'obra original del segle XI formada per tres naus força llargues capçades per sengles absis amb preeminència del central⁶³, una església que coneix una precoç aparició en la documentació de la mà de la seva acta de consagració de l'any 903, moment en què li és assignat un terme parroquial⁶⁴. En aquest cas l'arqueologia dóna cobertura clarament a aquesta notícia primerenca, en trobar-se, sota l'edifici romànic, una construcció anterior que cal identificar amb una primera església a la que s'associa un espai cementirià immediat. Els treballs d'excavació s'hi dugueren a terme en dues fases. En primer lloc, l'any 1981 s'explorà l'àrea de la capçalera romànica⁶⁵, on es localitzà part d'una necròpolis afectada per la construcció del segle XI i que, per tant, hauria de pertànyer a un edifici anterior (figura 14). Es localitzaren cinc tombes en l'espai definit per l'absis central, cinc més en el septentrional i una darrera en el meridional, tractant-se de tombes d'individus adults, excepte en un cas dubtós afectat pel mur de l'absis nord. Pel que fa a les tipologies, algunes d'elles mostren el cap diferenciat més o menys acusadament, mentre que d'altres presenten els extrems arrodonits o rectes. Anys després, l'excavació en extensió de la nau⁶⁶ va confirmar l'existència d'una església anterior, de la qual es localitzaren les restes d'una nau rectangular de considerables dimensions, conservada precàriament dins els límits de la nau posterior i a la que no es pot associar cap paviment per haver estat rebaixada la cota de circulació a partir de la construcció de l'edifici romànic (figura 15). Cal lamentar, igualment, la no localització dels murs del tancament de llevant, que haurien conformat probablement una capçalera diferenciada i sobre els que la intervenció primera tampoc no aporta informació, tot i que les tombes

---

millor amb les afrontacions indicades pel document i amb el sentit habitual d'aquestes a la documentació seguint el sentit de les agulles del rellotge partint de l'est (DDAA, *Catalunya Romànica*, XII. *El Berguedà*, 59).

⁶³ DDAA, *Catalunya Romànica*, XII. *El Berguedà*, 422-431.

⁶⁴ ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 27. Malauradament, només ens ha pervingut un extracte del segle XIII que no signa els límits de la parròquia. Sobre el programa de consagracions desplegat pel bisbe Nantigís a la zona entre finals del segle IX i els primers anys del segle següent, veure CAMPRUBÍ, J., *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat*, 129-137.

⁶⁵ BOLÒS, J.; PAGÈS, M., "Les sepultures excavades a la roca", 73-75; DDAA, *Catalunya Romànica*, XII. *El Berguedà*, 443-444. Aquests treballs, que es troben publicats molt parcialment, consistiren en el control del buidatge efectuat per part d'un grup de veïns i l'excavació posterior de part del presbiteri.

⁶⁶ RIU, E., *Memòria de l'excavació del temple de Sant Andreu de Sagàs (1986-1987)*.

llavors excavades en deuen resseguir els límits. Per altra banda, aquesta nau primitiva s'acompanya d'una àrea cementirial amb diverses tombes localitzades entre els murs dels dos edificis, en origen l'espai exterior immediat de l'església. L'autor de l'excavació destaca el fet que algunes d'aquestes tombes, de planta trapezoïdal i extrems arrodonits en els adults i ovalada en els infants, es troben afectades per la construcció, fet que atribueix a l'existència d'una àrea de necròpolis prèvia a qualsevol temple que justament podria haver estat el precedent o el motiu per a la seva edificació. En tot cas, però, sembla que la majoria de sepultures localitzades, una vintena, s'associen inequívocament al temple ja construït, per tal com ressegueixen les façanes del mateix, els quals per força haurien servit de guia a l'hora d'obrir els retalls. Es tracta majoritàriament de tombes infantils de planta ovalada o rectangular amb els angles arrodonits i cobertes amb lloses, conservades en alguns pocs casos. Amb les dades que tenim, s'observa clarament, doncs, com existeix una divisió de l'espai funerari segons les edats dels difunts, trobant-se una concentració d'adults enterrats en bona part en tombes de capçalera ressaltada situades a llevant del suposat absis, mentre que proliferen els enterraments infantils en fosses de planta ovalada en l'espai proper als murs de la nau.

Enderrocat i aixecat el temple romànic ja entrat el segle XI, ens interessa constatar l'existència d'una sitja de considerables dimensions, amb prop de 1,7 metres de profunditat, oberta al bell mig de la nau central; l'estructura presenta un perfil piriforme i fons pla, mentre que haurien estat utilitzades diverses lloses per tancar-la. Excavada en el terreny natural, l'autor de les excavacions l'associa al primer paviment de l'església romànica, si bé insinua la possibilitat de que fos una estructura reaprofitada de la fase anterior. En tot cas, la seva amortització no té lloc, segons els materials localitzats en el seu rebliment, abans de finals del segle XV. Pel que fa als materials ceràmics anteriors a l'aixecament del temple romànic, bàsicament localitzats en el rebliment sobre el que es recolzen les restes d'un paviment associat al primer edifici, es tracta fonamentalment d'olles de cuita reduïda, vora exvasada i llavi arrodonit, pujades habitualment a torn lent i amb un simple allisat superficial, materials que l'autor de l'excavació proposa situar vers la segona meitat del segle X. Altres materials localitzats en nivells vinculats al moment de construcció de l'església del segle XI presenten moltes semblances, tot i

que s'aprecien algunes diferències en la composició de les pastes i en el tractament de les superfícies, que ara poden presentar una fina engalba negra.

- Santa Maria de Serrateix (Viver i Serrateix, Berguedà).

Les primeres mencions sobre aquest monestir daten de l'any 941, quan es verifiquen dues donacions en favor del mateix⁶⁷, mentre que els seus dominis s'aniran estenent gràcies al recolzament ofert per la família comtal de Cerdanya, que l'integraran en la seva xarxa d'institucions monàstiques afins⁶⁸. Gairebé res se sap de les construccions prèvies a l'edificació, entre l'últim quart del segle XI i el primer del segle següent, d'una nova església formada per una sola nau de considerables dimensions capçada amb un transsepte al que s'obren tres absis originàriament de planta semicircular, essent els laterals substituïts en època moderna per dos cossos quadrangulars⁶⁹. De fet, àdhuc s'havia proposat que calia veure en l'edifici proper de Sant Pere, revisat més avall, l'església monàstica original, que hauria alternat funcions monàstiques i parroquials sota la cobertura d'advocacions diferents per a cada funció⁷⁰. No obstant, la recerca endegada sobre el terreny proposa reconèixer el primer temple en l'antiga cambra de la Sepultura Capítular, situada just per sota de l'absis meridional de la capçalera romànica⁷¹. Es tracta d'un espai, molt modificat posteriorment, amb el sòl rebaixat a la roca que defineix una aula rectangular orientada vers llevant, amb el nivell de circulació lleugerament realçat en l'espai del que seria el presbiteri. Aquest plantejament reposa en l'advocació prèvia d'aquesta capella també a Santa Maria i en la troballa, a nord i a sud, de quatre tombes excavades en la roca a un nivell semblant, tres d'elles, la restant es coneix només parcialment, corresponents a individus infantils

---

⁶⁷ BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix*, docs. 9 i 10. Som partidaris de deixar de banda l'acta de constitució del monestir de l'any 977 (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix*, doc. 22) pels problemes que presenta en quant a la seva autenticitat, si més no algunes parts, clarament interpolades (CAMPRUBÍ, J., *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat*, 197). En canvi, l'acta d'elecció de l'abat, de la mateixa data (doc. 23), pot admetre's genèricament com a certa.

⁶⁸ Sobre aquest procés, veure RIU, M., "Fundació del monestir de Santa Maria de Serrateix". L'autor, però, fa un ús prioritari d'aquella acta de consagració que nosaltres tenim per sospitosa (veure nota anterior).

⁶⁹ DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 510-522.

⁷⁰ BOLÒS, J.; PAGÈS, M., "El monestir de Santa Maria de Serrateix i la parròquia de Sant Pere".

⁷¹ DDAA, *Catalunya Romànica, XXVII. Visió de síntesi, restauracions i noves troballes. Bibliografia. Índexs generals*, 191-192; BADIA, J.M., *El monestir de Santa Maria de Serrateix. Més de mil anys arrelat al territori*, 99-103.

i presentant una planta antropomorfa amb el cap diferenciat en dos casos, ovalada en el darrer (figura 16).

Per la nostra part, i davant del nivell de les informacions, pensem que encara és difícil precisar l'emplaçament i l'aspecte precís d'aquest temple primerenc, doncs la sala subterrània que s'identifica com a tal és, per la seva pròpia natura d'estructura negativa, impossible de datar sense l'excavació dels espais adjacents que s'hi poden relacionar. Evidentment, la presència de les sepultures indica inequívocament que cal situar el temple en les seves immediacions, però podria donar-se perfectament el cas que l'església hagués desaparegut a partir de la construcció de l'obra romànica o, justament, a causa de l'excavació de la sala en qüestió, que exerceix funcions de cripta per sota de l'absis meridional. En aquest sentit, costa d'entendre la diferència que, si seguim la hipòtesi plantejada, es trobaria entre les dues esglésies de Serrateix en aquest moment: d'una banda, Santa Maria, la monàstica, amb les característiques proposades, i de l'altra la parroquial, Sant Pere, que conserva una magnífica capçalera del segle X o anterior.

- Sant Pere de Serrateix (Viver i Serrateix, Berguedà).

A poca distància de Santa Maria es troba l'església de Sant Pere de Serrateix, que assumeix funcions parroquials en contraposició al monestir adjacent. Si bé la primera menció segura del temple la trobem l'any 1038 en una deixa testamentària que constata, d'altra banda, l'execució d'obres en el lloc⁷², cal contemplar que potser hi facin referència un esment de l'any 931⁷³ i, de forma més segura, la donació de l'any 1011 o 1012 d'uns diners en favor d'uns "*clericos Sancti Petri*"⁷⁴.

El procés de restauració dut a terme sobre l'edifici ha permès comprovar com un cos de tres naus s'afegí ja entrat el segle XI, potser en el moment en què es produïen les esmentades donacions *ad opera*, a una capçalera prèvia de caràcter tripartit i fons recte on destaquen els arcs de ferradura que comuniquen els absis

---

⁷² "*Et de alia medietate ad Sancti Petri de Serrateix in eius opera aureum l'*" (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix*, doc. 89).

⁷³ Sobre la possible confusió amb Sant Pere de Casserres, veure nota 62.

⁷⁴ Es tracta d'un testament que inclou deixes a Santa Maria de Serrateix i a un capellà de Cardona (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix*, doc. 55). Per altra banda, obviem conscientment l'esment d'una "*parrochia de Serra de Texo*" que apareix en l'acta de consagració de Santa Maria de l'any 977 seguint el que s'apunta a la nota 67.

amb la nau, un d'ells reconstruït completament (figura 17). De fet, avui aquests arcs poden contemplar-se des de l'exterior, doncs la capçalera original roman a nivell de fonaments per tal com fou eliminada en època moderna, quan també es produïren reformes importants a la nau romànica. De manera prèvia als treballs de restauració, l'església fou excavada, una intervenció de la que lamentablement no se n'han publicat mai els resultats amb detall⁷⁵. Sabem només que, amb anterioritat a la construcció de la nau romànica, l'edifici presentaria probablement una planta de creu llatina capçada per l'absis esmentat amb l'interior pavimentat amb morter. Pel que fa a la cronologia fundacional, l'autor de les excavacions s'inclina per situar-la en l'últim quart del segle IX, partint de la forma de la capçalera, la presència dels arcs de ferradura i d'"alguns indicis arqueològics" no especificats, remetent, finalment, al "moment de la repoblació del territori". Ens queda destacar que l'excavació va permetre, si més no, localitzar, en la nau central i prop del presbiteri, una sitja excavada a la roca que presenta la particularitat de posseir una boca rectangular amb encaix per a la tapadora. De forma arrodonida, el seu interior fou amortitzat, si fem cas de l'evidència numismàtica, ja en ple segle XIV.

- Sant Vicenç d'Obiols (Avià, Berguedà).

Descartada la versió interpolada de l'acta de consagració del monestir de Ripoll de l'any 888, aquesta església apareix per primera vegada a la documentació d'arxiu l'any 907 com a límit de la parròquia d'Avià⁷⁶. No obstant, la seva vinculació a Ripoll es confirma primerenca, doncs sembla que el comte Miró de Cerdanya hauria ratificat l'any 921 una donació prèvia executada pel seu pare Guifré⁷⁷. Com sigui, l'església i l'alou d'Obiols figuren en el precepte del rei Lluís atorgat al monestir de Ripoll l'any 938, així com en una butlla papal de l'any 951⁷⁸.

---

⁷⁵ DDAA, *Catalunya Romànica, XXVII. Visió de síntesi, restauracions i noves troballes. Bibliografia. Índexs generals*, 192-193; BADIA, J.M., *El monestir de Santa Maria de Serrateix. Més de mil anys arrelat al territori*, 288-294.

⁷⁶ "in termino de Sancto Vincentio" (ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 36).

⁷⁷ DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 111.

⁷⁸ "ecclesiam Sancti Vincentii quae est in Albiols, cum ipso alode, simili modo concedimus" (ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, 164); ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 685.

L'edifici es compon d'una única nau capçada per un absis lleugerament trapezoïdal que s'acompanya de dues capelles laterals de planta quadrangular (figura 18)⁷⁹. L'accés des de la nau vers els altres espais es dona a través de tres arcs de ferradura ben aparellats amb dovelles i sostinguts per columnes, elements que cal considerar originals en el seu conjunt o, si més no, amb un aspecte semblant al primigeni segons el parer dels restauradors de fa cinquanta anys. Els estudiosos d'aquest edifici divergeixen en les opinions respecte a la cronologia dels seus elements, una qüestió sobre la que només l'arqueologia podrà aportar respostes definitives. Ressenyem, en tot cas, que bàsicament les diferències radiquen en postular un origen unitari per a l'edifici dins el segle X o bé considerar-lo com fruit de l'evolució d'un temple aixecat inicialment en època visigoda. Aquesta darrera opinió se sustenta, al marge de l'anàlisi arquitectònica, per la troballa en una tomba del cementiri adjacent d'un tremís del rei Ègica (687-702). Pel que fa a aquest cementiri, que s'estén, fins allà on es coneix, tot a voltant de la capçalera i encara seguint la façana meridional, està format per tombes excavades a la roca, algunes amb els extrems arrodonits i d'altres amb silueta antropomorfa, amb el cap diferenciat i amb encaix per a la coberta (figura 19)⁸⁰.

- Sant Andreu de Cal Pallot (Puig-reig, Berguedà).

Com ha estat convenientment argumentat⁸¹, el nom original d'aquesta església era Sant Andreu de Gamissans, en relació a una *villa Gamisane* o *Gamicanos* que apareix a la documentació a finals del segle X i que, sens dubte, cal identificar amb el "*villare qui est de homine Gamizane vel de vicinos suos*" citat com un dels límits de la parròquia de Santa Maria de Merlès en la seva dotàlia de l'any 893, on es deixa entendre, per altra banda, que el lloc es trobava prop de la riera de Merlès⁸².

El temple actual és un edifici construït versemblantment al segle XII, amb una rellevant decoració mural que ornamenta l'interior de la capçalera i que ha estat datada vers mitjans del segle XIII. A pocs metres vers el nord de l'església es troba un notable conjunt sepulcral format per pràcticament una vintena de tombes

---

⁷⁹ DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 111-114.

⁸⁰ DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 114-115.

⁸¹ DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 392-393.

⁸² ORDEIG, R., *Les dotàlies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, 16. Avui el topònim Gamissans es troba en relació a una casa situada en el proper lloc de Valldoriola, en el que semblaria un cas clar de trasllat del topònim original.

excavades en una codina que ha estat utilitzada com a pedrera, treballs que haurien malmès un nombre indeterminat de sepultures (figura 20)⁸³. Els enterraments corresponents a individus adults, majoritaris, presenten silueta antropomorfa amb el cap diferenciat, mentre que les infantils acostumen a tenir una planta ovalada. Considerada convenientment anterior a l'església conservada, aquesta necròpolis es vincula sens dubte a l'establiment documentat des de finals del segle IX, a la vegada que insinua l'existència d'un temple coetani.

- Sant Julià de Periques (Puig-reig, Berguedà).

Amb advocació recent a la Mare de Déu del Carme, l'antiga església de Sant Julià es troba documentada a partir dels anys vint del segle XI⁸⁴, quan fou objecte de donacions per part de la família vescomtal berguedana. La petita capella actual s'aixeca sobre les restes d'una església de tres naus amb sengles absis semicirculars, tal i com han posat de relleu els treballs arqueològics duts a terme en el seu entorn immediat⁸⁵. Sense paviments conservats fora de la capella conservada, cal destacar la localització d'una sitja excavada a la roca i situada en l'espai de la nau septentrional, de forma ovoide amb 115 cm. de fondària per 100 d'amplada màxima i 60 en el diàmetre de la boca. Malauradament, el seu rebliment no va aportar cap altre material a banda de les terres i els blocs que l'amortitzaven. Atenent, doncs, a la tipologia de l'edifici i tenint en compte les dades aportades pels documents, els excavadors proposen la primera meitat del segle XI com el moment fundacional de l'església. Al voltant de l'edifici, excepte en el sector de ponent on la cinglera marca el límit de l'espai aprofitable, es troben indicis que assenyalen la presència de tombes que conformarien el cementiri de l'església. D'aquestes, se'n van poder excavar quatre de situades a llevant dels absis; retallades en el subsòl geològic i cobertes amb lloses, tres d'elles constituïen fosses simples amb els extrems arrodonits, mentre que la restant era una fossa de perfil antropomorf amb la capçalera ressaltada, corresponent totes elles a individus adults.

---

⁸³ DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 396-397.

⁸⁴ DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 390-391.

⁸⁵ SÀNCHEZ, E.; GUERRERO, L.L.A., *Memòria de l'excavació arqueològica a l'església de Periques*.

- Sant Quirze de Pedret (Cercs, Berguedà).

Les primeres mencions documentals sobre el lloc de Pedret i aquesta església són força insegures, doncs, per començar, la dotalia de l'any 983 del monestir de Sant Llorenç prop Bagà, que hi atribueix dos masos, és un text sospitós d'haver estat retocat⁸⁶. Igualment, en la consagració l'any següent de la parroquial de Sant Miquel, Santa Maria i Sant Pere del mateix lloc, es certifica la donació per part del levita Francó a l'església dotada d'un alou a Pedret, on s'inclou una església de la qual no es pot llegir l'advocació, si bé és molt possible que es refereixi a Sant Quirze⁸⁷.

Per altra banda, l'església, icona de l'arquitectura "preromànica" berguedana, fou objecte d'una primera restauració entre els anys 1959 i 1964, quan pràcticament es buidà tot el seu interior, fet que limità molt els resultats obtinguts en una posterior excavació, aquesta ja ben executada, entre els anys 1989 i 1992⁸⁸, aprofitant que el temple havia de ser novament restaurat (figura 21). Aquests darrers treballs han permès establir una seqüència en l'evolució de l'edifici a partir de diverses fases. En primer lloc, els excavadors situen la seva fundació cap a finals del segle IX, quan es construeix una església de nau única i capçalera trapezoïdal que, estranyament, tindria una coberta a base de la combinació de teules planes i corbes, seguint una tradició que remunta a l'època romana. Allà on s'ha conservat, el paviment seria de terra amb calç disposat sobre un primer rebliment d'argila, mentre que en el sector septentrional se circularia directament sobre la roca aplanada. Associades a aquest primer temple es troben algunes tombes de planta el·lipsoïdal amb cobertes de grans lloses, corresponents tant a individus adults com infantils, la majoria excavades a la roca i aprofitant les diàclisis naturals. Vers mitjans del segle X, el temple s'ampliaria, adquirint una planta basilical de tres naus a partir de l'afegiment de dues naus laterals capçades amb sengles absidioles

---

⁸⁶ *"Et in Pedredo masos II cum terras et vineas"* (ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 101); CAMPRUBÍ, J., *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat*, 190-191.

⁸⁷ *"Et dedit Francho levita suum alodem franchum, id sunt casas, casalibus, orreis, ortalibus, et ortis et terris et vineis cultis vel incultis, silvis, garrigiis, pratis, pascuis, vieductibus vel reductibus, cum ipsa ecclesia sancti [...] qui est in comitatu Bergitano in monte Petreto in locum vocitatum Nesplosa"* (BARAUT, C., "Les actes de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell (segles IX-XII)", doc. 40). Certament, aquest document, com la consagració de l'església monàstica, també presenta alguns indicis que el fan sospitós d'haver estat interpolat o modificat.

⁸⁸ LÓPEZ, A.; CAIXAL, A., "Església de Sant Quirze de Pedret, Cercs. Excavacions arqueològiques. Campanyes 1989-1992".

de planta de ferradura que es comuniquen amb les primeres, com en el cas de l'absis major, amb arcs ultrapassats, similars també als que es troben entre les pròpies naus (figura 22). D'aquest moment serien també unes famoses pintures murals que han donat rellevància tradicionalment a l'església de Pedret. Ens interessa destacar d'aquesta fase l'obertura, en un moment avançat del segle X, segons els autors, de tres sitges alineades en el subsòl de la nau sud, molt afectades per posteriors enterraments, estructures que no seran amortitzades fins el segle XIII. D'aquesta mateixa fase es consideren també diversos enterraments que es disposen a ponent i al sud-oest del temple, sempre sota la forma de fosses simples. Ja en el segle XI, s'afegiria un porxo occidental que es vincula a un hipotètic caràcter monàstic de l'església en aquest moment.

- Sant Salvador de Mata (L'Espunyola, Berguedà).

Com en altres casos, la primera notícia relativa al cenobi la trobem en la seva acta de consagració, en aquest cas de l'any 899⁸⁹, redactada a prec del seu abat Sunila i d'altres habitants del lloc, que hi aporten diversos béns, i segons la qual el bisbe Nantigís d'Urgell li hauria establert una parròquia de la qual se'n detallen els límits i que confrontava amb les parròquies d'Avià i Sant Pau de Casseres, les esglésies de les quals foren igualment consagrades poc temps després, l'any 907⁹⁰. Identificat erròniament amb les restes d'un mas situat dalt del serrat de Sant Salvador⁹¹, el seu emplaçament ha estat definitivament localitzat, com s'exposa en un treball recent⁹², al peu del mateix serrat. Així, les prospeccions efectuades van permetre observar restes de murs i enterraments sobre un petit turó, on es va poder recollir igualment una mostra ceràmica homogènia. Es tracta d'una petita elevació de planta lleugerament ovalada que defineix un espai útil de poc més de vint metres de diàmetre, envoltat, com s'observa en alguns trams, per un mur perimetral. En el seu interior, destaca la presència d'una construcció orientada segons l'eix est-oest, coberta per un enderroc considerable que deixa veure en algunes parts un aparell de blocs més o menys regulars, lligats amb morter i

---

⁸⁹ ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 21.

⁹⁰ ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, docs. 34 i 36.

⁹¹ SITJES, X., *Les esglésies pre-romàniques de Bages, Berguedà i Cardener*, 93-96; DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 149.

⁹² CAMPRUBÍ, J.; MARTÍ, R., "El monestir carolingi de Sant Salvador de Mata (L'Espunyola, Berguedà)".

disposats en filades. La presència observable de lloses i restes humanes delata la presència d'enterraments associats a l'edifici consignat, que cal identificar, doncs, amb una església (figura 23). Per altra banda, la mostra ceràmica recollida correspon bàsicament a fragments de cuita reduïda pertanyents majoritàriament a olles amb la vora exvasada i el llavi arrodonit, una mostra que els responsables de la prospecció atribueixen al període que va de finals del segle IX fins mitjans del segle XI (figura 24).

- Santa Creu de Joglars (Olost, Osona).

El lloc i l'església apareixen per primer cop l'any 984 en la donació d'una terra a Sant Pere de Vic, terra que s'ubicava prop del temple en qüestió⁹³, que l'any 1023 es troba al capdavant d'una parròquia⁹⁴. Situada originalment en un emplaçament diferent del que ocupa l'església actual, d'època moderna, entre els anys 1966 i 1968 s'hi van desenvolupar diverses campanyes d'excavació per part d'A. del Castillo, els resultats de les quals foren sintetitzats anys després tot reunint les informacions generades una quinzena d'anys enrere⁹⁵. Segons l'autor, l'edifici, que es considera d'inicis del segle X, estaria format per una sola nau rectangular amb entrada pel sud, murs gruixuts i un espai interior reduït de 6 x 4 metres. Documentades diverses fases d'enterrament, ens interessa aquí la més antiga, formada per tombes antropomorfes excavades a la roca, sis d'elles pertanyents a individus adults situades a llevant de l'edifici i unes altres set atribuïbles a infants en el seu interior, si bé cal precisar que algunes d'aquestes presenten una planta ovalada, sense la capçalera diferenciada (figura 25). A tocar del mur nord encara va aparèixer una altra tomba antropomorfa, en aquest cas excavada en el sediment, per sobre de la qual ja es disposaven tot un seguit de sepultures en caixa de lloses⁹⁶.

---

⁹³ *"ipsa pecia de terra que est prope Sancta +rucis, que abeo in comitatum Hosona, in locum que vokant Gugulares"* (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1457).

⁹⁴ *"et est ec omnia in comitatu Ausona, in apendicio de Sancta Maria Olostensis vel in paroquia de Sancte Crucis, ad ipsas casas de Goltredo qui est condus"* (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 832).

⁹⁵ PADILLA, J.I., "La necròpolis de Santa Creu de Joglars (Osona)". Malgrat l'esforç de l'autor, les dades presentades, sense una descripció estratigràfica clara i amb un aparell gràfic limitat, no faciliten una interpretació acurada del jaciment, que ja havia estat espoliat en gran mesura prèviament.

⁹⁶ Més confusió afegeix a tot plegat M. Riu, que també coneixia de primera mà els treballs d'A. del Castillo, en un article recent (RIU, M., "Els inicis de l'arqueologia medieval a Catalunya", 134-136 i

- Sant Pere de Graudescales (Navès, Solsonès).

La fundació d'aquest monestir devia gestar-se a inicis del segle X, per tal com l'any 912 en fou consagrada l'església pel bisbe Nantigís d'Urgell⁹⁷ a prec del sacerdot Magnulf, que reconeix haver-la edificada ("*quem ego indignus hedificavi*") i que la dota amb diversos béns, amb la condició que ell mateix la retindrà mentre visqui i després, amb consentiment del bisbe, el seu nebot homònim o altres membres de la seva família. El bisbe, per la seva part, estableix que, en quant sigui possible, l'església aculli un monestir subjecte a la regla benedictina. Bé perquè aquest moment no devia arribar, bé per altres motius, la qüestió és que el monestir fou (re)fundat l'any 960⁹⁸ a prec del prevere Francemir, potser membre de la mateixa família que el Magnulf anterior, que dota el cenobi amb diversos béns i que, consultat pel bisbe, nomena abat un sacerdot anomenat Bel·ló; per la seva banda, el bisbe li concedeix la parròquia de Sant Mamet. Posteriorment, l'any 982, el comte Borrell, potser per deferència envers el prevere Francemir, al que compta entre els seus fidels ("*fideli meo Francemiro presbitero*"), cedeix al monestir l'alou de la Corriu, en un document que disposa les obligacions i serveis a què es veuran sotmesos els habitants del lloc respecte del cenobi⁹⁹.

Sobre l'església conservada actualment, restaurada entre els anys seixanta i setanta del passat segle, no es tenen notícies arqueològiques, tractant-se d'un edifici romànic d'una nau capçada per un transsepte on s'obren tres absis de planta semicircular, i per al qual es proposa un moment fundacional dins el segle XI, si bé hi ha qui considera que podria ser una obra ja del segle següent¹⁰⁰. Fou, però, davant de la façana de ponent d'aquesta església on es dugueren a terme diverses campanyes d'excavació arqueològica entre els anys 1962-1967 i 1978-1979, treballs que posaren al descobert tot un seguit d'estructures que s'han

---

141), on atribueix les tombes antropomorfes a la petita església rectangular ja referenciada, que data de finals del segle IX, tot indicant que aquesta seria substituïda per un segon temple, que atribueix bé al segle XII bé a finals del X o inicis del XI. Per la nostra part, i davant de l'estat del jaciment i de la qualitat de les informacions, ens quedem amb la presència de la necròpolis de tombes antropomorfes com a primer cementiri d'aquesta església, advertint, per altra banda, que es coneixen altres temples similars, com és el cas de la recentment excavada de Sant Iscle de la Salut de Sabadell, amb unes mides i una tipologia molt semblants i associada igualment a un cementiri de tombes antropomorfes (ROIG, J., "La intervenció arqueològica a l'antiga hostatgeria de la Salut de Sabadell: de la *mansio Arragone* a l'església medieval de Sant Iscle (segles X al XIII)").

⁹⁷ ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, 39.

⁹⁸ BARAUT, C., "Les actes de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell (segles IX-XII)", 34.

⁹⁹ BARAUT, C., "Els documents, dels anys 981-1010, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", 192.

¹⁰⁰ DDAA, *Catalunya Romànica, XIII. El Solsonès. La Vall d'Aran*, 177-185.

vinculat a les dependències del monestir (figura 26)¹⁰¹. Així, es considera del segle X un primer edifici format per dos àmbits, edifici que seria ampliat en el segle següent, en paral·lel a la construcció de l'església conservada, amb una nova habitació compartimentada al nord. D'aquesta manera, en aquest moment, i seguint una direcció de sud a nord, es trobaria un primer espai de dimensions reduïdes destinat, segons l'autor, a estable o magatzem d'eines, seguit d'una sala central que té, adossat al mur nord, un gran fogar quadrat de dos metres de costat i un ample banc corregut en els murs sud i oest, estructures que justifiquen, segons es diu, la seva atribució a l'estança d'habitació, cuina i possiblement dormitori; finalment, l'àmbit septentrional, dividit per un mur, sembla dedicat a taller, doncs es troben escòries de coure i ferro, i a albergar un forn en un dels seus angles. Finalment, ja en el segle XII s'afegiria al sud-est un nou cos rectangular que s'uniria a l'església creant un espai allargat que es considera part d'un claustre. Sense que en els textos consultats s'hi faci massa referència, ens interessa destacar, per altra banda, la presència de diverses tombes antropomorfes situades, tal i com s'observa en les plantes publicades, a sud i a ponent de l'església, sense que es conegui quina és la seva relació estratigràfica amb les construccions descrites.

- Santa Margarida de Navès (Navès, Solsonès).

La primera menció del lloc i de l'església de Navès la trobem a partir d'una notícia indirecta, que cal prendre amb prudència, sobre la donació efectuada pel bisbe Guisad d'Urgell l'any 973 de Santa Margarida i tot l'alou que hi posseïa a un tal Miró¹⁰². Cal esperar a la segona meitat del segle XI per trobar els primers textos complets, tant sobre el terme l'any 1067¹⁰³ com sobre la pròpia església dos anys més tard¹⁰⁴, tot i que la seva condició parroquial no apareix consignada fins l'any 1100, quan és donada, juntament amb altres esglésies, a Santa Maria de Solsona i la

---

¹⁰¹ PADILLA, J.I., "Aportación al estudio de la estructura económica de un monasterio altomedieval. Un prototipo: Sant Pere de Graudescales"; PADILLA, J.I., "Sant Pere de Graudescales (Valielles), Montmajor"; DDAA, *Catalunya Romànica, XIII. El Solsonès. La Vall d'Aran*, 184-186. Les dades publicades sobre aquesta excavació corresponen, com es reconeix, a una primera notícia elaborada a partir de la revisió dels materials i dels diaris d'excavació del professor A. del Castillo. Els resultats detallats de la mateixa, però, romanen inèdits.

¹⁰² LLORENS, A., "Els documents dels segles X i XI de l'Arxiu Capitular de Solsona", ap. 7.

¹⁰³ "in apendicio de Navazes" (LLORENS, A., "Els documents dels segles X i XI de l'Arxiu Capitular de Solsona", doc. 150).

¹⁰⁴ "in vineas de Sancta Margarita" (LLORENS, A., "Els documents dels segles X i XI de l'Arxiu Capitular de Solsona", doc. 157).

seva canònica¹⁰⁵. Sense haver estat excavada la pròpia església, les dades arqueològiques es limiten a constatar la presència de tombes antropomorfes en el seu entorn¹⁰⁶, així com d'unes grans sitges, d'uns tres metres de diàmetre, sota l'edifici de la rectoria, unes estructures que podrien ser de cronologia anterior, tenint en compte la presència en el mateix lloc d'un establiment d'època romana¹⁰⁷.

- Santa Maria de Rubió (Rubí, Anoia).

Les primeres referències al terme de Rubió i, per extensió, al seu castell no les trobem fins la segona meitat del segle XI, quan l'any 1055 apareix com a afrontació del terme del castell de la Massana i deu anys més tard del de Copons¹⁰⁸. L'església, sense menció del titular, figura en un llistat de parròquies pertanyents al bisbat de Vic que es data en el segon quart del segle XI, tot i que la referència completa la trobem en un testament de l'any 1082¹⁰⁹. L'actual església gòtica de Rubió forma part del sistema defensiu de la vila baixmedieval i està formada per una aula rectangular sense absis diferenciat. El seu interior fou excavat completament, juntament amb alguns sondeigs prop de la façana meridional, entre els anys 1986 i 1989, com a treballs previs a la restauració de l'edifici¹¹⁰. Per sota del paviment del temple baixmedieval van aparèixer les restes de la nau de l'església anterior d'època romànica, només conservades en la seva meitat de ponent a partir de les restes parcials dels murs nord, sud i oest, pràcticament a nivell de fonamentació, mentre que la capçalera va desaparèixer totalment durant la construcció de l'edifici gòtic. Sota el paviment d'aquesta església, solucionat amb un sòl de terra batuda, es localitzà un grup de quinze sitges, trobant-se en una d'elles una moneda

---

¹⁰⁵ *"Ego Ermessendis femine per hanc scripturam donationis mee dono ecclesie Sancte Marie Celsone ipsam ecclesiam de Navazes, quam vocatur Sancta Margarita cum decimis et primiciis et cimiteriis atque oblationibus tam vivorum quam defunctorum"* (BACH, A., "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", 401).

¹⁰⁶ DDAA, *Catalunya Romànica, XIII. El Solsonès. La Vall d'Aran*, 168.

¹⁰⁷ GURT, J.M., "La rectoria, Navès".

¹⁰⁸ *"Et afrontat ipso kastro cum suis terminis de orientis in castro Grevalosa, de meridie in termine de kastro Odena vel de Rubiono, de occiduo in termine de ipsa Menresana vel de Rubiono, de circii in termine de Kastelar"*; *"Et habent affrontationem ab oriente in termino de Rubiono et de Artesa, de meridie quoque in termino de Iorba et de Albarells, et de Chastello Novo et de Villa Alta, et inde sic vadit usque ad terminum de Cirerola, de occiduo iterum desinunt in termino de Moror, de circio itidem collaterant sibi terminum de Monte Falchono et de Viciano et de Miralies, et pervadit usque ad supradictum terminum de Rubiono"* (FELIU, G. i SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, docs. 450 i 642)

¹⁰⁹ DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, 486.

¹¹⁰ LÓPEZ, A. (coord.), *Església de Santa Maria de Rubió. Memòria d'Arqueologia i Història*.

de Sancho Ramírez d'Aragó (1064-1093), que constitueix, al parer dels excavadors, el *terminus post quem* per a la fundació de l'església romànica. Anterior a aquesta data i excavat en uns estrats inferiors en una cota pregonament més baixa, encara es localitzà un altre grup format per cinc sitges, que els autors situen vers els segles IX-X. Així mateix, es relacionen ambdós conjunts de sitges amb la presència del castell, documentat, no obstant, a partir dels anys cinquanta del segle XI. Consideren, per altra banda, que alguns dels dipòsits continuen en ús amb la construcció del temple romànic, ara en relació a la institució de la sagrera. En relació a aquest fet, cal dir que van aparèixer nou tombes excavades sota el paviment exterior corresponent al temple romànic, de planta ovalada, sense coberta i orientades amb el mur de l'església (figura 27).

La mostra ceràmica provinent dels nivells anteriors a la construcció de l'església romànica és més aviat reduïda; així, del rebliment de les sitges més antigues només podem esmentar una vora d'una olleta amb el llavi arrodonit i la pasta compacta de color gris fosc que, segons els autors de l'estudi, és comparable a algunes peces de Sant Quirze de Pedret pertanyents a un horitzó cronològic semblant. Així mateix, els autors destaquen la presència de nombrosos fragments de ceràmica bicolor, beix a l'exterior i grisa al nucli, dura i ben cuita, un grup del qual justament les úniques formes recuperades semblen aparèixer en nivells posteriors, fora del seu context estratigràfic primari. Es tracta de possibles gerres amb vessadors pinçats, algunes amb la superfície espatulada. En tot cas, els autors situen aquestes produccions, per l'aparició de nombrosos fragments informes en les sitges més antigues, vers els segles IX-X, tot i que es tracta d'un tipus ceràmic que, segons els inventaris de materials publicats, apareixeria en ambdós grups de sitges i en els estrats de reompliment intermedis. Cobrint aquestes primeres sitges, s'excavà un nivell d'argila i cendres que aportà alguns materials significatius, per als quals els autors aporten una cronologia amb un *terminus ante quem* a partir de la moneda citada més amunt; no obstant, si bé els dos estrats esmentats s'integren dins un horitzó cronològic situat entre el segle X i el citat *terminus ante quem* proporcionat per la moneda, cal dir que l'estrat on es localitzen bona part dels materials descrits en la publicació es troba situat justament en una posició intermèdia entre els dos grups de sitges, cobrint-ne un i ben per sota, segons s'observa en les seccions publicades, de l'altre. En tot cas, es tracta bàsicament de

fragments corresponents a olletes de color gris amb la vora exvasada i el llavi arrodonit, amb alguna decoració de línies paral·leles sobre la carena. A destacar, per la seva raresa en contextos d'aquestes cronologies, la presència d'una possible vora de tapadora de ceràmica grisa, diferent de les posteriors de secció plana. Al nostre entendre, i pel que es pot extreure de la publicació dels resultats de l'excavació, ens trobem davant d'uns materials ceràmics que podem situar aproximadament entre els segles X-XI i que semblen dividir-se fonamentalment en dos grups diferenciats: d'una banda, trobem fragments pertanyents al que s'anomena "ceràmica bicolor medieval", és a dir, de color beix o marró a l'exterior i gris a l'interior, amb pastes ben cuites, superfícies en alguns casos allisades o espatulades i que en molts casos semblen associar-se a peces amb un o, potser, més vessadors; per altra banda, trobem altres fragments, descrits com "ceràmica grisa medieval", un grup format majoritàriament per peces del tipus olla amb el llavi arrodonit. Sense voler precisar gaire, només donant un cop d'ull als inventaris proporcionats per la publicació, i tenint en compte només aquells contextos provinents dels farciments dels dos conjunts de sitges i dels estrats de rebliment que els separen, veiem com la ceràmica grisa supera en proporció a la bicolor (pràcticament en un 70 a 30)¹¹¹. Aquest mateix recompte superficial ens permet atribuir també una major proporció de vores amb vessador o bec al grup de la ceràmica bicolor, fet que reforça la idea d'una més gran presència en aquest de gerres o, en tot cas, d'atuells de servei¹¹².

4.1.2. Estudi monogràfic: l'església vella de Sant Vicenç de Conill (Pujalt, Anoia).

En aquest apartat recollim els resultats obtinguts a partir d'una campanya d'excavacions arqueològiques realitzada l'any 2007 a l'església vella de Sant Vicenç de Conill i que ens ha de servir per caracteritzar arqueològicament, a partir d'un

---

¹¹¹ Descartats, doncs, els rebliments d'aquelles sitges inequívocament amortitzades a finals del segle XIII, veiem com la gran majoria dels fragments apareixen en el primer grup de sitges més antigues i especialment en els nivells d'amortització de les mateixes. En el primer cas, el predomini de la ceràmica grisa és més alt, representant una mica més de les tres quartes parts, mentre que en els nivells de rebliment posteriors es redueix pràcticament a dos terços.

¹¹² Dins la ceràmica bicolor, hi trobem 5 vores amb vessador sobre 257 fragments, mentre que sobre 592 fragments pertanyents a l'altre grup, només trobem 2 casos de la mateixa forma.

cas concret treballat de primera mà, les primeres esglésies bastides en època comtal a la Catalunya Central.

El jaciment està situat al peu del turó on es troba el poble de Conill, en la seva vessant est, fora del nucli urbà, en el lloc anomenat el Pedró, un indret on es coneixia l'existència d'estructures enderrocades. L'aparició d'enterraments en obrir una rasa prop d'aquestes, juntament amb l'aspecte insinuat per la planta de les restes, va portar a una primera identificació del jaciment amb una església, per tal com era reconeixible la presència d'un mur que insinuava un absis semicircular orientat a llevant.

El poble de Conill, integrat avui en el terme municipal de Pujalt, es troba en l'extrem septentrional de la comarca de l'Anoia, on l'àrea de l'altiplà de Calaf forma una subcomarca amb capitalitat en aquesta població i inclosa dins el territori històric de la Segarra¹¹³. El terme de Pujalt és al sector de ponent d'aquest altiplà, en el límit de les comarques actuals de l'Anoia i la Segarra. El municipi és format pel terme medieval adscrit al seu propi castell, per l'antiga demarcació del castell de Montesquiú amb els sectors de l'Astor i Vilamajor, pel de la Guàrdia Pilosa i pel terme de Conill, el nucli del qual ocupa l'extrem d'una petita serra, mirant les valls de Calonge i el serrat de Durfort.

En època antiga, seria al voltant de l'actual Prats de Rei on devien situar-se les restes romanes més importants, el *Municipium Sigarrensium*, l'existència del qual fou verificada temps enrere per la troballa de diverses inscripcions lapidàries i per la localització d'unes poques restes arqueològiques d'època romana que dibuixen un centre territorial d'entitat reduïda amb un espai públic poc urbanitzat, el qual sembla tenir certa continuïtat vers la tardoantiguitat, com indicaria la presència d'una necròpolis d'inhumació a la plaça de l'església de Santa Maria, associada potser a una basílica encara no localitzada¹¹⁴.

Ja en època medieval, sembla ser que la conquesta comtal dels sectors septentrionals de l'Anoia trobà més dificultats que en les zones més meridionals de la comarca. Així, a nivell documental, per al segle X només es coneix la donació, a la que atribuïm un alt índex de sospita pel que fa a la seva autenticitat, que feu el comte Sunyer l'any 945 de l'església de Santa Maria de Prats al monestir de Santa

---

¹¹³ CAHNER, M. (coord.), *Gran Geografia Comarcal de Catalunya. El Penedès i l'Anoia*, vol. V, 453-458; TORRAS, J.M. (coord.), *Història de l'Anoia*, 401-411.

¹¹⁴ PERA, J., "Reflexions entorn el *Municipium Sigarrensium*". Veure igualment pàgines 108-109.

Cecília de Montserrat, on es fa referència a l'antiguitat del lloc i a la seva ubicació dins el territori de la Segarra¹¹⁵. En tot cas, caldrà esperar a inicis del segle XI per trobar l'àrea sota domini comtal, quan, en coincidència amb l'ensorrament del califat cordovès, la zona de la Segarra sembla organitzar-se ràpidament, establint-se com a àrea fronterera. Justament, la divisió territorial en comtats vindrà condicionada pel propi avenç d'aquests; així, al segle XI, a l'extrem nord-occidental de l'actual Anoia, el comtat de Berga-Cerdanya, ofegat progressivament entre els de Manresa-Osona i Urgell, només aconseguirà una estreta porció de territori entre Castellfollit de Riubregós i Pujalt. Encara sobre aquestes demarcacions hi caldrà sobreposar els dominis vescomtals dels Cardona, amb interessos desplegats sobre els diferents comtats, ja sigui, per exemple, sobre Conill i Mirambell, al comtat de Manresa-Osona, o sobre el veí castell de Pujalt, al de Berga-Cerdanya¹¹⁶. Pel que fa a les jurisdiccions eclesiàstiques, les esglésies de Conill s'integraven en el bisbat de Vic, com les altres del terme de Pujalt (Sant Ponç del castell de Pujalt, Sant Andreu de Pujalt, Sant Joan de Vilamajor i Santa Magdalena de l'Astor)¹¹⁷.

El lloc i l'església de Conill a la documentació del segle XI.

A inicis del segle XI la zona de la Segarra Calafina constitueix, doncs, part de la frontera extrema dels comtats de Berga-Cerdanya i Manresa-Osona. Sabem, a través de diverses fonts, que l'àrea del Segre mitjà i del Llobregós era en aquest precís moment un escenari d'enfrontaments. Així, segons Ibn 'Idhārī, l'estiu de l'any 1003, el *ḥājib* 'Abd al-Malik al-Muẓaffar, fill d'al-Mansūr, conquereix als cristians els castells de *Madaniš* i *Mumaqaṣr* (Meià i Montmagastre), on sembla que s'hi instal·laren alguns contingents, o, si més no, existí aquesta intenció¹¹⁸. Per una altra banda, si fem cas de la notícia que ens proporciona una col·lecció de miracles de Sant Benet, l'any 1006 hi hauria hagut una batalla, no consignada directament ni pel textos àrabs ni pels documents comtals, prop del castell de Torà (*castrum*

---

¹¹⁵ "Et in alio loco in campo Sagarrensis damus predicto cenobio ipsas ecclesias nominatas Sancte Marie qui dicunt de ipsos Prados cum altaribus qui ibidem sunt et cum villa antiga" (ALTÉS, F.X., "El diplomatar del monestir de Santa Cecília de Montserrat, I: anys 900-999", doc. 10).

¹¹⁶ SABATÉ, F., *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana*, 53.

¹¹⁷ SABATÉ, F., *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana*, 388-395.

¹¹⁸ BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 346-348.

Thorani) que s'hauria saldat amb la derrota d'al-Muzaffar¹¹⁹. Ja per la documentació d'arxiu, tenim notícia de l'existència l'any 1010 del castell de Calonge, on fa testament el bisbe Arnulf de Vic, greument ferit en la seva tornada de l'expedició a Còrdova¹²⁰, castell que, de fet, pertanyia al moribund, per tal com en disposa en les seves darreres voluntats. Es tracta d'un bon testimoni que evidencia la participació dels alts jerarques eclesiàstics al capdavant de la guerra i l'expansió al costat de les aristocràcies laiques¹²¹.

Justament, serà el seu successor en el càrrec, Borrell, amb els canonges de la seu de Vic, l'encarregat de cedir l'any 1015 al levita Guillem la possessió, rebuda per part dels comtes Ramon Borrell i Ermessenda, dels puigs de Calaf, Calafell i Ferrera, a la Segarra, en l'extrem explícit de la marca osonenca, quan sembla que els comtes de Barcelona han cedit el protagonisme de l'expansió en aquesta zona a la mitra vigatana i els seus levites¹²². El mateix document deixa ben clara aquesta situació límit en descriure les afrontacions, ben delimitades per l'est, el sud i el nord, però que, en direcció a ponent, tot just arriben a la capçalera del Sió (*in extremitate valle Gavar*), fins a la vila abandonada de *Vulvigia*, potser les Oluges, unes terres situades *contra Spania* i on es dóna llicència per a l'expansió¹²³. De fet, la conquesta en aquest precís moment de l'àrea de Calaf queda ben palesa en el testament, escrit anys després i abans de marxar cap a al-Andalus, d'aquest levita Guillem, quan, en

---

¹¹⁹ BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 354; DDAA, *Catalunya Romànica, XXIV. El Segrià. Les Garrigues. El Pla d'Urgell. La Segarra. L'Urgell*, 301.

¹²⁰ "ad ea ora quando reversus de publica expedicione Spanie condam Arnulfus episcopus vulneratus graviter atque detentus egritudine quiescebat in lecto in kastro Colonico" (ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 718).

¹²¹ ZIMMERMANN, M., "Le clergé et la guerre en Catalogne aux alentours de l'an mil". No s'ha d'oblidar que, de fet, aquest bisbe Arnulf era un membre destacat de la família vescomtal dels Cardona, germà dels successius vescomtes Ermemir II i Ramon I, aquest darrer mort també probablement en el curs de la mateixa expedició (RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*, 66, 98-106 i 323-325).

¹²² "in comitatu Ausonensis, in ultimarum finium ipsius marchiarum propagata vel in expletionem terminum Minorise posita, cuius vocabulum ab antiquo et moderno tempore Segarra est vocata, que continet in se in ipso loco tres pugios, id est, unum Kalafum, alium Kalafellum, tercium Ferraria" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 754). Respecte al paper dels levites adscrits a la catedral de Vic i la seva presència en la frontera, es pot veure RODRÍGUEZ, F., "Els vescomtes d'Osona. Dades familiars i gènesi patrimonial d'un llinatge nobiliari pels volts de l'any 1000", 166 i FREEDMAN, P.H., *Tradició i regeneració a la Catalunya medieval. La diòcesi de Vic*, 41-47. Sobre el castell de Calaf i el seu topònim, veure apartat 2.5.

¹²³ "de occiduo in extremitate valle Gavar contra Spania et adheret se ad villa herema que dicunt Vulvigia, deinde in antea, adiuvante Deo, quantum capere poteris et adprehendere sub meritum honoris Sancti Petri usque inter confinia limitum genti profane sarracenorum" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 754).

referir-se a aquest castell, afirma que ell mateix l'hauria eixerimat (*"quod ego traxit de heremo"*)¹²⁴.

Mort aquest primer detentor documentat del castell i el seu terme, l'any 1033 la família vescomtal de Cardona pretendrà tenir drets sobre el mateix anteriors als de la seu vigatana, en el context d'un conflicte que sembla oposar tots dos poders potser a partir de la mort d'Arnulf i el desplaçament de la família dels vescomtes de la mitra osonenca. Reconeixent aquests drets, la situació no sembla, però, resoldre's fins l'any 1038. Els documents són clars en descriure llavors l'operació: després de la intervenció de diversos testimonis que assegurin haver presenciat la cessió de Calaf al vescomte Ramon, el bisbe Oliba reconeix aquests drets; al dia següent, però, és la família vescomtal la que dóna el castell a la seu de Vic, amb el pacte que ells el detindran sota patrocini d'aquella¹²⁵. El que és important, però, és observar com en aquest document les afrontacions del castell de Calaf resten ja ben definides per totes bandes, trobant a ponent, ara, els termes de la Guàrdia Pilosa i de Mirambell, absents en aquell document de l'any 1015¹²⁶. Sembla clar, doncs, que l'organització castral de l'àrea on avui es troben els pobles de Pujalt i Conill no és anterior a l'any 1015, mentre que vers els anys trenta del segle XI ja sembla plenament consolidada.

Caldria pensar, per tant, que la construcció del castell de Conill hauria d'haver-se efectuat poc abans de l'any 1019, quan apareix per primera vegada a la documentació, en la restauració i dotació de Sant Vicenç de Cardona feta pel vescomte Bermon per consell de l'abat i bisbe Oliba¹²⁷. Cal recordar que, sense fer menció del castell, la vescomtessa Engúncia, vídua del vescomte Ramon de Cardona, reconeix, en el seu testament de l'any 1039, tenir un alou a Conill i

---

¹²⁴ ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 895, any 1031. De fet, Guillem encara visqué dos anys més, fins a ser decapitat en un enfrontament amb tropes musulmanes a l'àrea d'Argençola (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 915, any 1033).

¹²⁵ ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, docs. 971 i 972. Sobre la vinculació de Calaf als vescomtes d'Osona, veure RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*, 325-328

¹²⁶ "[ab] occiduo vero in termen de predicta guardia sive de Mirambel" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 972).

¹²⁷ "Item iuris mei partes, quas voce qualibet habeo et habere debeo apud castellum Cunillum cum finibus suis presentibus vel futuris" (JUNYENT, E., *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, doc. 59). És curiosa la indefinició relativa als límits: potser calgui entendre aquesta al·lusió a uns «*finibus futuris*» en un context en què el castell de Conill afrontaria directament amb al-Andalus.

Mirambell, que li havia pervingut “*per aprisionem*”¹²⁸, una notícia que confirma novament la participació directa de la família vescomtal en la conquesta d’aquesta zona, com s’observa igualment el mateix any en la donació del castell de Durfort a Sant Vicenç de Cardona per part dels marmessors del vescomte Folc, on per cert també apareix citat el castell de Conill¹²⁹.

És també en una altra consagració de Sant Vicenç de Cardona, en aquest cas de l’any 1040 i de mans dels bisbes Eribau d’Urgell¹³⁰ i Arnulf de Roda, quan torna a aparèixer, entre nombrosos drets i possessions, el castell de Conill, on s’explicita clarament la seva integració dins el patrimoni de Sant Vicenç, així com també de l’església i la vila del lloc¹³¹. Pocs anys després, el 1045, el lloc de Conill torna a aparèixer, aquesta vegada en el testament d’un levita Ramon, adscrit explícitament al territori de la Segarra i vinculat de nou a Sant Vicenç de Cardona¹³². L’any 1053 trobem una nova menció del castell de Conill, quan Odalguer feu la venda a l’abat de Sant Vicenç de Cardona d’un alou que tenia en el comtat de Manresa, en el terme d’aquest castell¹³³. Com aquesta, durant la segona meitat del segle XI són constants les actes de venda o d’empenyorament de béns situats dins el terme del castell en qüestió, béns que en bona part aniran a parar a mans de l’església cardonina¹³⁴. Cal entendre, així, que la vinculació a Sant Vicenç de Cardona implica l’ascendència sobre el lloc de la família vescomtal, per tal com el vescomte Ramon Folc disposa del castell de Conill en el seu testament de l’any 1055¹³⁵.

---

¹²⁸ “*In primis date ad domum S. Petri Cenobii Castrum Serras, ubi corpus meum requiescere debet, pariliatas II de alaudum quem abeo in Conilio, sive in Mirambello, qui mihi advenit per aprisionem et traxi ab eremo*” (CATALÀ, P., *Els castells catalans*, vol. V, 364).

¹²⁹ “*et de occiduo in terminum de kastro Cunill*” (GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, doc. 31). Sobre la identificació entre el castell de Durfort i el *kastrum de ipsa Follia* citat en el document, veure DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L’Anoia*, 310.

¹³⁰ Nebot d’aquell Arnulf bisbe de Vic mort a Calonge i, per tant, també membre destacat de la família vescomtal cardonina.

¹³¹ “*Et ipsum castrum quod vocant Cunil cum ecclesia atque villa et terminis eius omnibusque sibi pertinentibus*” (ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 167).

¹³² “*Et ipsum panem et vinum quem abeo in Sagarra, in Cunillo, remaneat ad domum Sancti Vincentii de Cardona*” (BAUCELLS, J.; FÀBREGA, A.; RIU, M.; HERNANDO, J.; BATLLE, C., *Diplomatari de l’Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona. Segle XI*, doc. 687).

¹³³ GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, doc. 38.

¹³⁴ GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, docs. 87, 94, 95 i 96.

¹³⁵ RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*, 329.

Estudi arqueològic.

La intervenció arqueològica al jaciment de Sant Vicenç de Conill ha permès el reconeixement i la localització definitiva d'aquesta església, a la qual fan referència, com hem vist, algunes notícies documentals a partir del segle XI, però que fins ara no havia estat adequadament identificada. En concret, els treballs s'han centrat en la delimitació de l'edifici i l'excavació del seu interior. Així, s'han identificat diverses fases successives que abracen una cronologia que va des de la fundació d'una primera església en el segle XI, passant per la construcció d'un nou temple en el segle següent, un edifici que mantindrà la seva estructura bàsica fins al seu abandonament, que cal situar vers finals del segle XVIII, moment en el qual l'espai es convertirà en una zona d'horts.

Així, el primer edifici documentat correspondria a una església de nau única i absis semicircular, les restes estructurals de la qual, molt arrasades, ens mostren part del mur de l'absis semicircular, tallat per les banquetes de fonamentació de l'absis posterior, el basament de l'altar situat al centre del presbiteri, de 108 x 102 cm., i un mur que, disposat en direcció nord-sud i tallat per les banquetes de fonamentació dels murs de la nau de l'església posterior, sembla separar aquest espai del de la nau, constituint potser les restes d'un possible mur de cancell arrasat posteriorment fins a la cota de pas (figura 28). A totes tres estructures s'hi associa un paviment de calç i terra compactada ben conservat, mentre que cal destacar que, tant el basament com els murs, aquests darrers amb una amplada d'uns 70 cm., no presenten cap tipus d'argamassa per relligar els seus blocs, els quals es troben travats amb fang, un tipus de construcció inusual per precària en una església, més si considerem que tampoc no s'aprecia cap tipus de fonamentació per als mateixos.

Per la seva banda, el paviment de la nau, de terra batuda amb calç, es presenta molt malmès, conservant-se només a la zona dels peus i perdent-se a mesura que s'avança vers l'est, on apareix un nivell molt remenat d'argila amb carbons, amb presència de material ceràmic i de lloses, algunes més o menys ben disposades en el sector nord i que es podrien identificar com les restes d'un paviment d'aquesta fase, en tot cas molt afectat segurament en el moment d'enderrocar aquesta primera església i aixecar la posterior. Excavades en aquests nivells es troben diverses estructures negatives, entre elles algunes sitges, dues d'aquest moment i

una que no es pot adscriure amb seguretat a aquesta fase inicial, situades presumiblement, donat que els murs perimetrals no s'han conservat, a l'interior de la nau. La primera d'elles, de planta circular, perfil irregular i fons còncav, presenta unes dimensions importants, de vora 160 cm. de diàmetre interior màxim per més de 120 cm. de profunditat; el seu únic estrat de rebliment, format per argila i blocs, ofereix únicament ceràmica medieval i d'època ibèrica, amb olles de llavi arrodonit com a úniques formes observables pel que fa al primer grup; cal dir que, un cop amortitzada aquesta sitja, el terreny devia cedir en assentar-se el seu rebliment, per la qual cosa es troba, just per sobre seu, un nivell format per argila vermella i lloses disposat amb l'objectiu d'anivellar el terreny. Per la seva banda, una segona sitja es troba tallada per la fonamentació del mur oest de la nau de l'església posterior, amb la qual manté una evident relació d'anterioritat, presentant escassos materials medievals i ibèrics en el seu únic nivell d'amortització; de fet, cal dir encara que aquesta estructura es veurà molt afectada, un cop ja amortitzada, per la construcció d'un dipòsit en una fase posterior, fet que impossibilita qualsevol apreciació aproximada de les seves dimensions originals (figura 29).

Així mateix, s'ha pogut localitzar i excavar un enterrament ubicat a l'exterior sud d'aquest temple, exemple que palesa la presència d'un primer cementiri vinculat a aquesta església primitiva (figura 30). Es tracta d'una tomba en fossa simple amb coberta de diverses lloses que contenia l'esquelet en decúbit dorsal d'un individu adult amb els peus a llevant. La seva vinculació a aquesta primera església queda ben clara tant per les cotes relatives com per l'afectació soferta en edificar-se l'església i el campanar de la fase posterior, la fonamentació dels quals talla l'esmentada tomba en diversos punts¹³⁶. En canvi, l'excavació de l'espai situat a l'exterior de l'absis no ha permès localitzar cap sepultura associada a aquest

---

¹³⁶ Aquesta tipologia de tombes en fossa simple amb els extrems més o menys arrodonits i coberta de lloses sembla característica d'aquestes cronologies situades vers els segles XI-XII, tal i com ens mostra reiteradament l'arqueologia, per exemple: ROIG, J.; COLL, J.M., "L'església de Sant Julià d'Altura (Sabadell, Vallès Occidental)", 605-607; ROIG, J.; COLL, J.M.; MOLINA, J.A., "El conjunt arqueològic de Sant Esteve de Castellar Vell (Castellar del Vallès, Vallès Occidental): el vilatge i l'església d'època carolíngia i comtal (segles IX-X i XI-XII)", 798-800; LÓPEZ, A.; CAIXAL, A.; GÓMEZ, A., "L'excavació arqueològica a l'entorn immediat de l'església de Santa Maria de Matadars o del Marquet (El Pont de Vilomara i Rocafort, Bages)", 684; FIERRO, J.; CLUA, M., "La interpretación de la iglesia de Sant Pere de Castellfollit del Boix a la luz de la excavación de la capilla gótica adosada a la fachada septentrional del templo", 209; ROIG, J.; COLL, J.M.; MOLINA, J.A., *L'església vella de Sant Menna. Sentmenat: del segle V al XX. 1500 anys d'evolució històrica*, 80-82.

primer cementiri, tan sols un estrat d'argila adossat a l'absis de la primera fase que a la seva vegada és tallat per la rasa de fonamentació de l'absis posterior, reblerta al seu torn per un estrat d'argila i cascall que només proporciona uns pocs materials d'època ibèrica.

Cal, doncs, relacionar aquesta primera església, de dimensions modestes i d'una entitat constructiva relativa, amb la que apareix mencionada l'any 1040 en la consagració de Sant Vicenç de Cardona, la construcció de la qual, tot remetent-nos al que s'ha explicat en l'apartat precedent, no hauria de ser anterior als primers anys del segle XI ni posterior, doncs, a 1040. En tot cas, els materials arqueològics més antics, vinculats als nivells de circulació d'aquesta fase, confirmen de forma genèrica aquesta cronologia, amb predomini de les olles amb la vora arrodonida o engruixida a l'exterior i alguna gerra amb vessador (figura 31). Les pastes són relativament compactes i estan cuites en atmosfera reductora o òxido-reductora, fet que produeix que la coloració de les peces sigui sovint diversa i irregular. Les decoracions són quasi absents, amb alguns pocs exemples decorats amb línies incises horitzontals paral·leles que envolten la peça. Els paral·lels més propers els trobem en l'excavació de l'església de Santa Maria de Rubió, revisada més amunt, concretament en els materials localitzats en les sitges anteriors a l'església romànica del segle XI¹³⁷.

Probablement, les pròpies característiques constructives de l'edifici obligaren, ja entrat el segle XII, a enderrocar-lo per tal de construir un nou temple de característiques romàniques, amb capçalera semicircular i nau única, amb un plec de degradació entre ambdues parts observable també a l'exterior (figura 32). La construcció està practicada en base a uns murs gruixuts, de 1,2 metres d'amplada mitjana, de pedra calcària local lligada amb morter de calç, formant en les cares dels mateixos filades regulars de blocs ben desbastats. La solidesa d'aquest nou edifici es fa evident si tenim en compte la seva llarga perduració, amb afegits i modificacions, fins a l'abandonament del temple a les portes de l'època contemporània. En un moment posterior, però no gaire llunyà si fem cas de la similitud de l'obra, se li adossarà pel sud un campanar de planta quadrada que, més endavant, serà enderrocat parcialment i el seu interior amortitzat per tal de reconvertir l'espai en una capella lateral de la nau. Aquest temple suposarà la

---

¹³⁷ LÓPEZ, A. (coord.), *Església de Santa Maria de Rubió. Memòria d'Arqueologia i Història*, 55-56.

desaparició, si més no pel que fa a la nau, de les estructures muràries de l'església anterior; així mateix, una de les sitges, com s'ha dit, quedarà tallada per la seva banquetta de fonamentació oest, mentre que una segona, la més gran i centrada respecte a la nau, sembla amortitzar-se durant aquest moment. Un cop aixecat l'edifici, l'interior, amb les restes conservades de l'etapa anterior, es cobriria amb diversos estrats per tal d'anivellar l'espai. Així, tot el sector presbiteral i el que es troba entre els absis de les dues fases es cobreix amb un estrat de pedres i cascals que només proporciona fragments informes de ceràmica reduïda, mentre que als peus de la nau es troba una capa de tapàs on ha aparegut un fragment de ceràmica amb decoració de corda seca que s'adiu de forma genèrica amb la cronologia del nou temple, que situem vers el segle XII, una estimació aproximada que es correspon amb el tipus d'obra i la tipologia de la planta, ja que l'absència de les parts elevades dels murs no ha permès conservar trets formals distintius susceptibles d'aportar informació cronològica. En tot cas, per la seva tipologia de nau única i absis semicircular, on cal destacar la solidesa de l'obra, l'ús de carreus grans i ben tallats i l'absència de decoracions exteriors amb lesenes, si més no en els murs conservats, aquest edifici es pot adscriure perfectament dins tot un conjunt d'esglésies rurals de tipus romànic, amb paral·lels arreu, la construcció de les quals se situa, habitualment a partir únicament de criteris estilístics, al llarg del segle XII¹³⁸. Pel que fa al cas de Sant Vicenç de Conill, les dades aportades per

---

¹³⁸ Més enllà de l'evolució pròpia de cada cas, els exemples són nombrosos. Sense voler ser exhaustius, i només fent un repàs superficial dels catàlegs a l'ús, podem citar alguns casos propers: a la mateixa comarca de l'Anoia (DDAA, *Catalunya Romànica*, XIX. *El Penedès. L'Anoia*), presenten grans similituds les properes esglésies de Sant Pere de Mirambell, a Calonge de Segarra, Sant Pere de Comalats, a Copons, Sant Jaume de Puigdemàger i Sant Ermengol, als Prats de Rei, Sant Pere de Montfalcó el Gros, a Veciana, o la immediata de Sant Ponç del castell de Pujalt, en el mateix terme municipal. Encara a la mateixa comarca, podem citar els casos de Sant Joan Samora, a Sant Llorenç d'Hortons, Santa Maria de la Sala, a Jorba, o Sant Pere de Masquefa. Al Bages (DDAA, *Catalunya Romànica*, XI. *El Bages*), trobem paral·lels significatius a Santa Maria del castell de Balsareny, a Sant Jaume de Marganell, a Castellbell i el Vilar, a Sant Pere del Mont, a Castellfollit del Boix, a Sant Mamet de Bacardit, a Fonollosa, a Santa Maria de Viladordis, a Manresa, a Santa Magdalena de Puig-Roig, a Navàs, a Sant Miquel de Serra-Sanç i Santa Maria de Cornet, a Sallent, a Sant Jaume d'Olzinelles i Santa Maria de Claret, a Sant Fruitós de Bages, i a Sant Cristòfol de Figuera, Sant Martí de Bertrams i Sant Joan dels Cans, les tres al terme de Sant Mateu de Bages. En municipis de la veïna comarca del Solsonès (DDAA, *Catalunya Romànica*, XIII. *El Solsonès. La Vall d'Aran*), podem citar les esglésies de Santa Maria de la Molsosa i Santa Tecla de Socarrats, a la Molsosa, Santa Maria de Claret i Sant Salvador del Solerdmunt, a Llanera de Solsonès, Santa Maria de Torrenegó, a Llobera de Solsonès, Sant Quirze de Ca l'Esteve, a Navès, Sant Antoni de Santes Masses, a Pinell de Solsonès, Sant Jaume de Malagarriga, a Pinós de Solsonès, o Sant Jaume dels Tracs, a Riner. Finalment, per la part occidental, a la Segarra (DDAA, *Catalunya Romànica*, XXIV. *El Segrià. Les Garrigues. El Pla d'Urgell. La Segarra. L'Urgell*), podem incloure els temples de Sant Miquel de Tudela, a Cervera, Sant Pere de Santa Fe de la Segarra, a les Oluges, Sant Jaume de Pallerols, a Talavera, i Sant Pere del

l'excavació semblen coincidir amb aquesta adscripció cronològica proposada des de la història de l'art, com també succeeix en altres exemples estudiats arqueològicament¹³⁹.

4.1.3. Sobre la cronologia de les anomenades esglésies “preromàniques”.

La conca del Llobregat no és aliena a la presència d'edificis pertanyents a l'anomenada arquitectura “preromànica”, un terme imposat des de la història de l'art i discutit per vague i equívoc, però per al que certament encara no s'ha trobat un substitut satisfactori¹⁴⁰. En l'àmbit rural, el concepte ha servit de sac genèric on encabir tota una sèrie de temples anteriors a la difusió dels paràmetres constructius i estètics propis, ara sí, del romànic, que semblen desenvolupar-se inicialment en un període imprecís a cavall entre finals del segle X i principis del segle següent. Molts d'aquests edificis tenen en comú, però, algunes característiques que els fan reconeixibles i que es poden resumir en unes dimensions generals reduïdes, una estructura majoritària formada per una sola nau en origen coberta amb una encavalcada de fusta capçada a llevant per un absis rectangular o lleugerament trapezial cobert amb volta, perfils en les obertures amb forma d'arc de ferradura i la presència de finestres d'una sola esqueixada vers l'interior. Evidentment, aquests paràmetres ni es donaran sempre ni a la vegada, fet que ha provocat la inclusió dubtosa i discutida en el grup d'alguns edificis. Cal fer notar, igualment, que alguns d'aquests edificis presenten plantes basilicals de tres naus, amb una complexitat superior pel que fa a la capçalera, com s'observa en els casos de Sant Quirze de Pedret, Santa Maria de Matadars o Sant Pere de Serrateix.

A nivell general, aquests temples han estat objecte de múltiples estudis i d'alguns repertoris específics que, malgrat desacords puntuals en l'adscripció d'alguns casos, revelen una evident unitat en les seves característiques alhora que una

---

castell de les Sitges, Santa Maria de Tauladells i Sant Salvador de Gra, tots tres al municipi de Torrefeta.

¹³⁹ Altres esglésies similars, que ja difereixen dels edificis romànics primigenis per l'aparell, les dimensions o l'absència de decoracions exteriors (lesenes, arcuacions cegues,...), han estat situades vers un moment avançat d'aquest segle, com és el cas de l'església que acompanya el castell d'Orís, a Osona (GÓMEZ, A., “La primera campanya d'excavació al castell d'Orís (Osona)”).

¹⁴⁰ PALOL, P. de; LORÉS, I., “L'arquitectura abans del romànic”, 409.

difusió considerable sobre el territori¹⁴¹. En general, els estudiosos han estat d'acord en atribuir a aquests edificis una cronologia centrada en els segles IX-X, per bé que es tractava habitualment d'una consideració feta al marge de qualsevol estudi arqueològic que impliqués l'anàlisi de l'estratigrafia associada, més enllà de la simple observació del monument.

En relació a la Catalunya Central, comptem amb diversos casos exemplars i ben coneguts, alguns d'ells, recollits més amunt, intervinguts arqueològicament en els darrers anys, que són susceptibles d'aportar dades significatives pel que fa als seus orígens i la seva posterior evolució. Descartant alguns casos dubtosos o de difícil atribució¹⁴², el llistat dels temples reconeguts d'aquestes característiques podria ser el següent: Santa Eugènia del Gomar (Moià, Bages), Sant Pere del Brunet (Sant Salvador de Guardiola, Bages), Santa Maria de Matadars o del Marquet (El Pont de Vilomara i Rocafort, Bages), Santa Maria del Grau (Fonollosa, Bages), Sant Cugat del Racó (Navàs, Bages), Sant Vicenç d'Aladernet (Balsareny, Bages), Sant Vicenç d'Obiols (Avià, Berguedà), Sant Quirze de Pedret (Cercs, Berguedà), Sant Andreu de Gargallà (Montmajor, Berguedà), Sant Julià de Pegueroles (Navès, Solsonès) i Sant Martí de Joval (Clariana de Cardener, Solsonès).

Sobre aquest total, només els casos de Sant Quirze de Pedret i Santa Maria de Matadars han estat, encara que en desigual mesura, excavats i publicats, unes intervencions que semblen posar de manifest la seva fundació en època comtal primerenca, sense que es registri una vinculació a ocupacions més antigues. De fet, tan sols el cas de Matadars s'assenta sobre un jaciment anterior, d'època romana, tot i que les dades obtingudes de moment no permeten establir cap lligam entre aquest i l'església posterior, tenint en compte, però, que la capçalera original

---

¹⁴¹ Tot i estar publicats fa ja una trentena d'anys, cal citar els estudis, a la vegada que veritables catàlegs, elaborats per X. Barral i E. Junyent: BARRAL, X., *L'art pre-romànic a Catalunya. Segles IX-X*; JUNYENT, E., *L'arquitectura religiosa a Catalunya abans del romànic*. Per a la Catalunya Central, és indispensable encara consultar l'obra de X. Sitjes: SITJES, X., *Les esglésies pre-romàniques de Bages, Berguedà i Cardener*.

¹⁴² Hem intentat reduir els casos citats a aquells que conserven si més no una capçalera clarament identificable amb els atributs exposats o obertures solucionades amb evidents arcs de ferradura. Si seguim els autors esmentats, la llista pot ser més llarga, tot i que llavors els indicis esdevenen molt més dubtosos a la vegada que trobaríem diversitat d'opinió entre els estudiosos. En tot cas, els temples susceptibles de presentar algun tret significatiu són: Sant Pere de Castellnou de Bages (Castellnou de Bages, Bages), Santa Margarida del Soler de Timoneda (Lladurs, Solsonès), Sant Andreu del Pujol Melós, (Navès, Solsonès), Sant Salvador de Golorons (Clariana de Cardener, Solsonès), Santa Àgata (Clariana de Cardener, Solsonès), Sant Julià de Viladebages (Olius, Solsonès) i Sant Just de Joval (Olius, Solsonès). Més enllà de les tres obres citades, remetem als volums respectius de la col·lecció *Catalunya Romànica*, on es troben recensions monogràfiques de cada cas.

tallaria unes sitges que els seus excavadors situen vers els segles VII-VIII¹⁴³. En aquest sentit, és significativa l'absència en els espais cementirials adjacents de tombes típiques de la tardoantiguitat, com poden ser, per exemple, les sepultures construïdes amb obra o *tegulae*, o d'elements d'aixovar o vestimenta d'aquest mateix horitzó cronològic.

Per contra, és habitual trobar tombes de tipus antropomorf en les seves diferents variants. Així, a Matadars és coetani de la primera fase de l'església un primer nivell de tombes en caixa de lloses amb el cap ressaltat amb llosetes o còdols. Sense haver estat excavada arqueològicament, la necròpolis de Sant Vicenç d'Obiols ofereix exemples també de tombes amb el cap diferenciat excavades a la roca a tocar de la capçalera, fet que podria situar alguna d'aquestes entre les més antigues del cementiri. Per la seva part, l'església de Pedret, però, es desmarca d'aquesta tendència, ja que les tombes de capçalera antropomorfa són pràcticament absents en el seu repertori més antic, on les sepultures es presenten sota la forma de fosses majoritàriament excavades a la roca de planta ovalada cobertes de grans lloses, aprofitant i adaptant sovint les diàclasis presents en el subsòl. Fora del nostre àmbit, ens serveix l'exemple de l'església de Sant Salvador de Polinyà, al Vallès; aquí, la construcció d'una petita església de capçalera quadrada s'esdevé per sobre de nivells d'enderroc que contenen materials ceràmics típics dels segles IX-X en aquella zona, mentre que el nou temple, aixecat segons els excavadors vers la segona meitat del segle X, s'acompanyarà d'un bon conjunt de tombes antropomorfes¹⁴⁴.

Els registres ceràmics oferts semblen avalar aquesta cronologia, tot i que només coneixem amb cert detall els repertoris, publicats extensament, de Pedret, ja que pel que fa a Matadars les explicacions donades al respecte són força més succintes, mentre que, per altra banda, els autors acudeixen habitualment al registre de Pedret per tal de cercar-hi paral·lels. No obstant, en cap dels casos, com succeïa pel que fa als cementiris, no s'observen materials que puguin atribuir-se a cronologies anteriors directament vinculats als nivells de fundació o de primer funcionament dels temples; per contra, i de nou en el cas de Pedret, el registre documentat es

---

¹⁴³ LÓPEZ, A.; CAIXAL, A.; GÓMEZ, A., "L'excavació arqueològica a l'entorn immediat de l'església de Santa Maria de Matadars o del Marquet (El Pont de Vilomara i Rocafort, Bages)".

¹⁴⁴ ROIG, J.; COLL, J.M., "Intervenció arqueològica a l'església de Sant Salvador de Polinyà (Polinyà, Vallès Occidental): de la *vila Pauliniano* a la parròquia de Sant Salvador", 724-727.

correspon al que es considera habitual per a un segle X genèric que podria abraçar també els darrers temps del segle anterior.

Per altra banda, les característiques arquitectòniques, la tipologia de les sepultures i les característiques dels materials, allà on es coneixen, vénen a coincidir de manera genèrica, en alguns casos, amb les primeres mencions documentals. Així, com hem vist més amunt, Sant Vicenç d'Obiols és ja citada l'any 907, mentre que Sant Cugat del Racó apareix inequívocament l'any 928, en referència segura a una primera església de capçalera rectangular sobre la que lamentablement no posseïm més dades. Igualment, i citant ja casos no coneguts arqueològicament, sabem que Santa Eugènia del Gomar, a Moià, és esmentada l'any 951¹⁴⁵, mentre que Sant Andreu de Gargallà possiblement estigui citada, sense especificar-ne l'advocació, en el precepte del monestir de Ripoll de l'any 982¹⁴⁶.

Es pot objectar, evidentment, i creiem que amb raó, que la data del primer esment documental no implica una fundació propera en el temps, una pràctica abusiva que no és absent en la nostra literatura arqueològica. Cal recordar, en efecte, que esglésies del mateix tipus són, en alguns casos, considerablement anteriors a la seva aparició en els textos i a la cronologia habitual que se'ls atribueix. Potser l'exemple més evident el trobem a Sant Vicenç d'Enclar, a Andorra, un edifici tipològicament prototípic del model "preromànic", on algunes datacions radiocarbòniques aporten un índex màxim de probabilitat per a la seva construcció d'entre finals del segle VII i principis del segle VIII i on cal tenir igualment en compte la troballa d'un carreu amb restes de pintura mural, probablement provinent d'una sanefa decorativa de l'interior de la nau, on es llegeix la paraula àrab *al-āfiya* ("la salut")¹⁴⁷. Per altra banda, una planta molt similar presenten els fonaments de l'església més antiga localitzada sota el temple medieval de

---

¹⁴⁵ "in terra de Sancta Eugenia" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 668). Sobre aquesta església, veure PLADEVALL, A., "Santa Eugènia del Gomar prop de Collsuspina".

¹⁴⁶ "et in loco qui dicitur Suburbano, alodem cum ecclesiis et villa quae dicitur Gargalaz" (ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, 172). Cal suposar que alguna d'aquestes esglésies devia ser la de Sant Andreu, tot i que òbviament no es pot assegurar.

¹⁴⁷ LLOVERA, X. (coord.), *Roc d'Enclar. Transformacions d'un espai dominant (segles IV-XIX)*, 28-35 i 397-413; BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 4. Cal observar, però, que, entre les mostres datades, aquelles vinculades més directament a la fundació de l'església coincideixen en presentar també un índex de probabilitat considerable en el tercer quart del segle VIII. Es tracta de les mostres H (640-880) i L (560-890), corresponents a dues tombes antropomorfes situades prop dels murs del temple, i de la mostra N (640-860), un carbó incrustat en el morter de calç del seu primer paviment.

Sentmenat, un edifici que hauria estat aixecat vers finals del segle V o, millor, ja entrat el segle següent i que s'acompanyaria de tombes de clara tradició tardoantiga¹⁴⁸.

Nosaltres mateixos havíem defensat, basant-nos justament en el citat cas andorrà i en la revisió de certs exemples hispànics, que aquest tipus d'esglésies es podien atribuir sense problemes a un moment anterior a la conquesta comtal¹⁴⁹. Avui, sense descartar casos puntuals, creiem que cal rectificar aquesta afirmació de forma genèrica. En aquest sentit, l'argument últim és ben simple i es basa, com ja havien apuntat altres autors anteriorment, en la dispersió geogràfica d'aquestes esglésies¹⁵⁰. Així, es comprova en primer lloc com no es tracta d'una arquitectura religiosa exclusivament radicada a les comarques de la Catalunya Vella, sinó que s'estén àmpliament per tota l'antiga Septimània i fins al Roine, on es coneixen abundosos exemples similars als de l'àrea catalana¹⁵¹.

Per migjorn, el cas extrem el trobem a l'església de Sant Miquel d'Olèrdola, sobre la qual s'han vessat diverses opinions, entre elles la nostra, que han discrepat sobre el seu moment fundacional, punts de vista a voltes ben oposats per tal com s'han proposat orígens que abracen des de l'època visigoda a la comtal¹⁵². Darrerament, les esperades excavacions de l'edifici s'han pogut acomplir i s'està a l'espera de la publicació dels seus resultats, mentre que algunes notícies preliminars adverteixen que en realitat es tractaria d'una església erigida a principis del segle X i que presentaria una planta de tres naus a l'estil de Sant Quirze de Pedret, amb un extens cementiri en el seu entorn de tombes majoritàriament antropomorfes¹⁵³.

---

¹⁴⁸ ROIG, J.; COLL, J.M.; MOLINA, J.A., *L'església vella de Sant Menna. Sentmenat: del segle V al XX. 1500 anys d'evolució històrica*.

¹⁴⁹ GIBERT, J., "La integració a al-Andalus dels territoris a ponent del Llobregat", 67-72; GIBERT, J., "Els inicis de l'Edat Mitjana (segles VIII-X) al Penedès i al Baix Llobregat: una aproximació arqueològica", 73-75. Ens referíem especialment als casos de l'església d'Olèrdola, a Sant Hilari d'Abdera i a Santa Margarida del Cairat, a Esparreguera.

¹⁵⁰ JUNYENT, E., *L'arquitectura religiosa a Catalunya abans del romànic*, 221-223.

¹⁵¹ Els treballs monogràfics sobre esglésies d'aquest tipus al nord dels Pirineus són nombrosos; a nivell general, i amb bibliografia al respecte, es pot consultar BARRAL, X. (dir.), *Le paysage monumentale de la France autour de l'an Mil. Colloque international CNRS Hugues Capet 987-1987. La France de l'an Mil*, 451-474 i BONNERY, A., "Architecture et liturgie à l'époque carolingienne dans la province de Narbonne".

¹⁵² BOSCH, J.M.; MESTRES, J.; MOLIST, N.; SENABRE, M.R.; SOCÍAS, J., "Olèrdola. El procés d'urbanització feudal: un possible exemple de continuïtat d'un lloc antic (segles VIII-IX)"; COCA, B., "L'església de Sant Miquel d'Olèrdola. Estudi monogràfic"; GIBERT, J., "La integració a al-Andalus dels territoris a ponent del Llobregat", 67-72.

¹⁵³ MOLIST, N.; BOSCH, J., "La necròpolis de Sant Miquel d'Olèrdola (Olèrdola, Alt Penedès)".

Més al nord, en canvi, els temples a considerar s'ajusten molt més al Llobregat, a la riba dreta del qual trobem les esglésies de Sant Hilari d'Abrera, Santa Maria del Puig d'Esparreguera, on ha estat localitzada l'església primitiva per sota de l'edifici avui conservat del segle XII, associada a enterraments en fossa antropomorfa¹⁵⁴, i Santa Margarida del Cairat, sobre el congost als peus de Montserrat. Més enllà, el grup de temples que analitzem s'estenen per tota la vall del Llobregat i entre aquest riu i el Cardener. De fet, pocs són els edificis pertanyents al grup que se situen gaire més a l'oest d'aquests dos rius. Només l'inequívoc cas de Sant Pere del Brunet¹⁵⁵, amb un espectacular arc triomfal de ferradura (figura 33), i Santa Maria del Grau¹⁵⁶, molt modificada (figura 34), es troben, respectivament, a poc més de quatre quilòmetres i a gairebé set quilòmetres a ponent del Cardener. De fet, l'únic cas de temple considerat preromànic que s'escapa clarament d'aquests límits geogràfics, situant-se a uns catorze quilòmetres a l'oest del riu Llobregat, és Sant Miquel de Grevalosa, al terme de Castellfollit del Boix, un edifici insòlit amb una planta i una orientació que, sense que estiguem afirmant res, recorda curiosament més els trets d'una mesquita que no pas pròpiament els d'una església (figura 35). De fet, hem optat per no incloure-la dins el grup per les òbvies diferències tipològiques respecte dels paràmetres generals, malgrat els evidents trets arcaïtzants que presenta, com ara les finestres d'una sola esqueixada obrades a l'exterior amb grans blocs i obertes a l'interior amb forma d'arc de ferradura. Documentada de forma primerenca per a la zona on es troba, l'any 955¹⁵⁷, l'església de Sant Miquel ha sofert diverses modificacions durant la seva existència, tot i que s'intueix un edifici original format per una àmplia nau, gairebé quadrada, amb una capçalera molt estreta i poc sortida vers l'exterior, coberta amb una volta de ferradura enrunada i orientada vers el sud-est¹⁵⁸.

---

¹⁵⁴ MIQUEL, J.; ACHÓN, O., "Intervencions arqueològiques a l'església de Santa Maria del Puig (Esparreguera, Baix Llobregat)".

¹⁵⁵ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 480-483.

¹⁵⁶ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 245-246.

¹⁵⁷ Es tracta de la venda feta per part d'un tal Domènec al comte Borrell d'un alou format per diverses propietats, una de les quals, ubicada explícitament al lloc de Grevalosa, afronta "*in terra Sancti Michaelis*" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 730).

¹⁵⁸ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 186-189. Com passa sovint, les opinions dels estudiosos en relació a l'evolució d'aquesta església divergeixen considerablement, doncs a la consideració d'una nau única, hi ha qui hi contraposa l'opció de tres naus (SITJES, X., *Les esglésies pre-romàniques de Bages, Berguedà i Cardener*, 98-102 i 143-144; BARRAL, X., *L'art pre-romànic a Catalunya. Segles IX-X*, 229; JUNYENT, E., *L'arquitectura religiosa a Catalunya abans del romànic*). El debat que s'ha generat entorn d'aquesta església il·lustra perfectament la necessitat de treballar arqueològicament

Seguint la vall del Cardener en amunt, els exemples es troben sempre a la riba esquerra del riu, agrupant-se al darrere d'una línia imaginària que aniria a buscar el Segre a l'alçada del lloc d'Ansamora, sobre mateix de les aigües del pantà de Rialb, on la seva enrunada església de Sant Miquel, amb un arc triomfal de ferradura ben aparellat avui en un equilibri més que precari i amb alguna tomba antropomorfa observable en el seu entorn, constitueix el cas més meridional, que coneguem, pel que fa a la conca d'aquest riu¹⁵⁹. Finalitzat el recorregut, del Garraf al Segre, és fàcilment constatable que no hem fet sinó resseguir els límits meridionals de la Catalunya Vella o, si es vol, els extrems aproximats dels dominis comtals al segle X. Arribats a aquest punt, cal convenir que si aquestes esglésies tinguessin, de manera majoritària, un origen anterior, serien visibles arqueològicament en terres tarragonines o lleidatanes, fet sobre el que no tenim cap notícia. Per altra part, si és possible i lògic considerar la seva aparició en terres septimanès o gironines en ple segle IX, no creiem que això pugui defensar-se per a les comarques de la Catalunya Central; atenent al que hem exposat en un apartat anterior, el segle IX, almenys la seva part central, no ens sembla el millor context per tal d'anar fundant esglésies, donada la desaparició del poder episcopal i la basculació, més o menys intensa, vers al-Andalus.

Pensem, doncs, que, en el seu conjunt, cal situar la fundació d'aquestes esglésies en el marc de la conquesta comtal que, pel que fa a la Catalunya Central, no s'esdevé fins els darrers anys del segle IX¹⁶⁰. Així mateix, la seva pràctica absència en les àrees situades més a ponent, vegi's l'actual comarca de l'Anoia o el sud del Solsonès, revela que el seu temps haurà passat pels volts de l'any mil, quan es prioritzaran altres tipus constructius. No obstant, la darrera paraula sobre la qüestió la tindrà sempre l'arqueologia en el seu desenvolupament continuat i en la seva aplicació efectiva sobre cada cas en concret, aportant estratigrafies i cronologies absolutes i relatives com a elements indispensables per tal de deixar

---

aquests edificis per tal d'extreure'n dades materials que superin la inoperància de les discussions purament tipològiques.

¹⁵⁹ BARRAL, X., *L'art pre-romànic a Catalunya. Segles IX-X*, 175; DDAA, *Catalunya Romànica, VI. L'Alt Urgell. Andorra*, 161-162.

¹⁶⁰ A la veïna Osona, l'excavació l'any 1943 de l'església de Sant Andreu del castell de Tona, consagrada l'any 888 pocs anys després de l'ocupació dirigida per Guifré (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 9), va permetre localitzar les restes d'un temple de capçalera rectangular anterior al conservat actualment, del segle XI; aquesta primera església, que s'identifica amb la documentada en la citada dotàlia, s'acompanyava de diverses tombes antropomorfes en els seus exteriors immediats (DDAA, *Catalunya Romànica, III. Osona II*, 642-644).

enrere les constants anades i vingudes en l'opinió dels experts en art i arquitectura. Com ha estat dit en relació als monestirs medievals, "l'avenç en la recerca històrica no es troba pas en l'especulació inactiva, sinó en la intervenció experimental i directa, amb aplicació rigorosa del mètode arqueològic"¹⁶¹, una sentència que també li escau, i molt, a la qüestió de les esglésies "preromàniques". Més enllà de la seva cronologia i el seu àmbit geogràfic aproximats, restarien per explicar els motius que s'amaguen en la tria d'un tipus de construcció i un ambient estètic concrets. En tot cas, podria ben bé ser que l'aparició d'aquestes esglésies, per la seva forma i per la seva clara difusió per l'antiga província eclesiàstica narbonesa, tingués alguna cosa a veure amb la introducció de canvis litúrgics que comportarien una major separació entre clergues i laics o, dit d'una altra manera, entre oficiants i assistents, transformacions que es justificarien per la implantació a partir del segle IX de mesures integradores en el pla religiós de les àrees antigament vinculades al regne visigot i tradicionalment adeptes a la litúrgia hispànica¹⁶².

4.1.4. La implantació de la xarxa parroquial i la introducció de la dècima.

Identificats els primers temples construïts sobre el territori a partir de la conquesta comtal i vistes les seves característiques arquitectòniques genèriques, s'observa com aquests s'acompanyen en el pla jurídic d'una institució, la parròquia, que justament apareix ara en la seva definició d'espai delimitat vinculat a una església principal. Cal insistir certament en la novetat que això representa, doncs el terme pren ara una significació que no tenia en èpoques anteriors, quan el seu ús era equivalent al de diòcesi, en el sentit estricte de territori administrat per un bisbe, sovint contraposat a la ciutat on es troba assentada la seu i, per tant, en relació al conjunt de les esglésies rurals no monàstiques. Abans d'aquest moment, doncs, no es pot considerar que les *ecclesiae parrochiales*, al capdavant de les quals es troben clergues o *parrocitani*, tinguin adscrits drets territorials exclusius¹⁶³.

---

¹⁶¹ RIU, E., "L'arqueologia dels monestirs en els darrers temps. Aportacions i problemes", 191.

¹⁶² BONNERY, A., "Architecture et liturgie à l'époque carolingienne dans la province de Narbonne".

¹⁶³ SOTOMAYOR, M., "Términos de la organización territorial eclesiástica en los concilios hispano-romanos y visigodos", 285-289; MARTÍ, R., "Del *fundus* a la *parrochia*. Transformaciones del poblamiento rural en Catalunya durante la transición medieval", 156-158.

El manteniment d'aquesta accepció sembla conservar-se en els territoris catalans durant bona part del segle IX. Així, en els diversos preceptes reials rebuts pel bisbat d'Urgell en aquest període, els seus drets s'estenen sobre diverses *parrochiae* que, de fet, es corresponen amb *territoria* o *pagi*, entre ells el *Bergitanensis*, en aquest moment encara reduït al sector de les muntanyes prepirinenques adscrit al comte de Cerdanya¹⁶⁴. De fet, no és fins els darrers anys del segle IX que es constata l'aparició de les primeres parròquies definides amb un terme, ara reflectida en les primeres actes de consagració i dotació d'esglésies, fruit d'un evident programa executat per part dels bisbes Ingobert i Nantigís d'Urgell a l'àrea del Berguedà. Aquí, la sèrie comença l'any 893 amb la consagració de l'església de Santa Maria de Merlès, a la qual Ingobert li atribueix un terme, considerat, ara sí, una *parroechia*, que es descriu fidelment en les seves magnituds i que integra en els seus límits diverses "*villas et villares*", a la vegada que es decreta, també per primera vegada, l'atribució a l'església consagrada de les dècimes i les primícies¹⁶⁵.

A partir d'aquí, iniciatives paral·leles, desenvolupades ara pel bisbe Nantigís en particular, tenen lloc sobre d'altres esglésies, a les quals, com en el cas anterior,

---

¹⁶⁴ Tot i tractar-se de documents clarament interpolats, pensem que la concepció que transmeten del terme *parrochia* reflecteix clarament quin era el seu significat primigeni (ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya, 282-288*); CAMPRUBÍ, J., *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat*, 129-133. Aquest darrer autor ens precedeix sobre totes aquestes qüestions en el seu estudi sobre la formació del comtat de Berga, els resultats del qual utilitzem i integrem a la nostra pròpia recerca. Per altra banda, és molt il·lustratiu del que diem un precepte de l'any 871 dirigit al monestir d'Eixalada, del qual se'ns diu que fou fundat per set sacerdots provinents d'Urgell (*venientes ex parrochia civitatis quae vocatur Orihel*) en un indret de l'arquebisbat de Narbona (*sub diocesi Fredali Narbonensis archiepiscopi*) i del bisbat d'Elna (*et parrochia Audesindi Helnensis episcopi*) (ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya, 88-89*).

¹⁶⁵ "*Ideo ego Ingobertus, episcopus, consacro ipsa ecclesia et trado illi parroechia quomodo ipsa serra vadit et discurrit usque ad ribulum qui dicitur Adreste cum ipso villare qui est de homine Gamizane vel de vicinos suos et quomodo ipsa serra vadit de Pinoso usque in strata Bergitannense, qui pergit ad Osona et usque ad ipsum rivulum qui discurrit ad ipsa Pinga que vocant cum ipsa villa qui dicitur illa Ceresa et de ipsa Nogarola cum villares qui in ipsa valle sunt: Lozovense et villare de Martino et ipso villar qui dicitur Monte Cluso. Trado ipsa parrochia ad domum Sancte Marie, quomodo aquas vertunt ad ipsa valle cum ipso castro Merlense, sicut antiquis temporibus fuit constructum, cum omnes villas et villares qui infra isto termino sunt et ut omnes qui infra hunc terminum laboraverint cum omnes decimas et primitias de omni re quod nominari potest homo ad jamdictam ecclesiam semper occurrant*" (ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 16). Com a comparacions il·lustratives, trobaríem bons exemples de la supeditació de vil·les i vilars previs a les noves parròquies a l'acta de consagració de Sant Martí d'Aiguafreda de l'any 898, on se sotmeten a l'església principal dos altres temples, reunint, entre tots, més d'una vintena de *villares* o llocs, i a la dotalia, ja de l'any 960, de l'església de Sant Hilari de Vidrà, on se li atribueixen les rendes eclesiàstiques de la vil·la on està situada i les de sis vil·les més (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 37; UDINA, F., *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X. Estudio crítico de sus fondos*, doc. 146).

s'adjudica una parròquia delimitada sobre el terreny i la percepció de dècimes i primícies. Així, veiem el bisbe sancionar la instauració de les parròquies de la Quar, Olvan, Biure i Corbera l'any 899, a les que cal afegir l'estranya atribució d'una parròquia a un monestir fundat de nou, Sant Salvador de Mata¹⁶⁶.

L'any següent, l'acció de Nantigís es desplaça cap al nord de l'actual comarca del Solsonès, encara en ple Prepirineu, per tal de consagrar l'església de Sant Julià de Canalda, on es comprova l'existència d'altres parròquies limítrofes com la de Lladurs¹⁶⁷. A remarcar que es tracta, almenys inicialment, de districtes amplis que engloben vil·les i vilars ("*omnes villas cum villaribus*") que trobarem més endavant a la documentació; igualment, sense que sigui un fenomen completament aïllat, és destacable la presència, entre els donadors de béns a l'església consagrada, de personatges amb noms de probable o segura tradició islàmica¹⁶⁸. De fet, sembla que la xarxa parroquial havia estat ja establerta durant el darrer quart del segle IX a bona part de la Vall de Lord, tal i com ho mostra un capbreu, redactat entre els anys 943-978, de les parròquies del lloc, tasca que s'hauria endegat per iniciativa del comte Guifré i dels bisbes urgellencs coetanis i que, segons sembla, el mateix Nantigís hauria estès a tot el seu sector sud-oriental, on les parròquies de Tentellatge, el Cint, la Mora i Ora semblen haver tingut sacerdots propis des del temps d'aquest bisbe¹⁶⁹. Així mateix, l'extensió de les iniciatives destinades a la creació de parròquies podria haver assolit ben d'hora alguns punts que s'allunyen del conjunt septentrional relativament compacte a nivell geogràfic que venim descrivint; és el cas de l'església de Sant Joan de Bergús, més enllà de Cardona, que figura l'any 906, juntament amb la seva parròquia, en mans del monestir de Sant

---

¹⁶⁶ ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, docs. 18, 19, 20, 21 i 22. Sobre el monestir de Mata i el seu esdevenir posterior, veure CAMPRUBÍ, J.; MARTÍ, R., "El monestir carolingi de Sant Salvador de Mata (L'Espunyola, Berguedà)".

¹⁶⁷ ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 23.

¹⁶⁸ Podem estar segurs respecte a un *Ali*, mentre són sospitosos, o de natura poc freqüent, un *Arrecho*, un *Amoton* i un *Galito*, tots ells, però, representats diversament a BOLÒS, J.; MORAN, J., *Repertori d'antropònims catalans (RAC)*, 100, 109, 129 i 311.

¹⁶⁹ "*Et illam parrochiam de Tentellagine sic tenuit Wilgera sacer de Montelgano in servitio de Nantigiso episcopo (...). Et illa parrochia de illo Cincto sic tenuit Borrellus sacer in servitio Nangigiso episcopo (...). Et illa parrochia de illa Mora sic tenuit Rancimirus sacer et archidiaconus in servitio Nantigiso episcopos (...). Et ipsa parrochia de Odera, sic tenuit Odatius sacer in servitio Nantigiso episcopo*" (BARAUT, C., "Els documents, dels anys 1093-1100, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", ap. 11).

Joan de les Abadesses, una informació que situa la implantació del sistema en el punt llavors més extrem de la frontera¹⁷⁰.

Tornant al baix Berguedà, les consagracions es reprenen l'any 903, ara sobre l'església de Sant Andreu de Sagàs, mentre que l'any 907 es consagren les esglésies de dos castells situats a la dreta del Llobregat, Sant Pau de Casserres i Sant Martí de Puig-reig, juntament amb Sant Martí d'Avià, també vinculada a un *castrum*¹⁷¹, documents que dibuixen una situació que ja ha estat ben descrita i on s'observa de forma genèrica la primacia d'esglésies parroquials a llevant i de castells, amb una església adscrita, a ponent, un fenomen que no pot ser aliè a l'avenç de la frontera i que, en general, s'observa a nivell de tots els comtats, on, per exemple, les comarques gironines i la marca del Penedès constitueixen uns extrems prou diferenciats¹⁷². En tot cas, cal destacar que, almenys en els casos de Casserres i Avià, és el comte Miró qui es troba al darrere de les consagracions, informant-nos ell mateix que aquelles esglésies havien estat construïdes per iniciativa del seu pare Guifré.

Vistos aquests primers exemples, fonamentalment berguedans, convé aturar-se un moment per analitzar quin és el procés que impulsa i acompanya la consagració d'una església i l'establiment d'un terme parroquial. En primer lloc, i com s'ha apuntat, el fet més rellevant és que aquest terme no només defineix l'àmbit d'influència d'una església amb el seu prevere en relació a la *cura animarum* dels fidels i a la distribució dels sagraments, sinó que delimita el radi d'acció d'aquella pel que fa a la percepció de les noves rendes eclesiàstiques implantades, explícitament la dècima i les primícies. Mentre que el segon concepte està dotat d'una major ambigüitat, presentant varietats geogràfiques que li atribueixen entre la vintena i la seixantena part dels fruits¹⁷³, és la dècima (*decima*), a saber, la desena part de la producció, la que s'erigeix en aquest moment com la renda eclesiàstica per antonomàsia. Imposada per la legislació carolíngia a partir de finals del segle VIII, la dècima és ara una novetat que no sembla haver conegut l'església visigoda, sustentada fonamentalment en els beneficis extrets de les seves

---

¹⁷⁰ "Et iuxta Cardonam cellam Sancti Iohannis cum sua parrochia" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia*, IV. Els comtats d'Osona i Manresa, doc. 69).

¹⁷¹ ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, docs. 34, 35 i 36.

¹⁷² CAMPRUBÍ, J., "Els castra berguedans de finals del s. IX-inicis del X i el seu context", 210-214; MARTÍ, R., "La defensa del territori durant la transició medieval", 106-108.

¹⁷³ BOLÒS, J., *Diccionari de la Catalunya medieval (ss. VI-XV)*, 210.

propietats fundiàries¹⁷⁴. És a partir de mitjans de segle IX que es recullen les primeres notícies relatives a la introducció de la dècima en terres pertanyents a l'antic regne visigot, essent la primera d'elles una menció apareguda en un capitular de l'any 844 on Carles el Calb atén les reclamacions dels preveres septimans, a la vegada que estableix les seves obligacions respecte les seus episcopals, tot donant pautes que pretenen guiar, fonamentalment, la instauració de les noves parròquies territorials, un text on s'intueix l'estranyesa o, si es vol, la poca familiaritat manifestada llavors pels sacerdots septimans en relació a la dècima¹⁷⁵.

De fet, els primers documents on s'estableix clarament la potestat per part de les esglésies d'exigir i d'obtenir aquesta renda són ja del moment en què els comtes s'han apropiat definitivament del càrrec¹⁷⁶, uns textos que justament desvelen clarament el paper de comtes i bisbes a la base del projecte. En podem posar alguns exemples precoços exteriors al nostre àmbit geogràfic. En primer lloc, es pot citar la concessió feta l'any 888 pel bisbe Teuter de Girona a la pròpia catedral de prop d'una quinzena d'esglésies del territori de la ciutat (*in Ierundensis*) amb les dècimes i oblacions corresponents, un text que revela en certa manera quin és l'objectiu del bisbe, sotmetre les esglésies del bisbat, i quin és el seu radi d'influència inicial, els voltants de la ciutat de Girona¹⁷⁷. En segon lloc i més a prop, la consagració, impulsada pels comtes Guifré i Guinedella, de la parroquial de Sant Pere de Ripoll l'any 890 imposa la percepció de dècimes i primícies a setze vil·les i vilars de l'entorn tal i com ho mana l'autoritat ("*sicut auctoritas iubet*"), fins fa poc carolíngia i recentment en mans dels comtes únicament, tot un indicatiu de quins són ara els nous signes dels temps¹⁷⁸.

Comtes i bisbes, però, apareixen habitualment acompanyats, pel que fa a les consagracions de les esglésies rurals, d'una sèrie de personatges, normalment encapçalats pel prevere responsable de la nova parròquia, que reconeixen haver edificat l'església, a la que alguns doten amb béns mobles i immobles. Si bé en

---

¹⁷⁴ PUIGVERT, X., "La introducció del delme a la Marca d'Hispania".

¹⁷⁵ ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolíngis a Catalunya*, 426-429.

¹⁷⁶ MARTÍ, R., "Territoris en transició al Pirineu medieval", 64-68.

¹⁷⁷ SOBREQÜÉS, S.; RIERA, S.; ROVIRA, M., *Catalunya Carolíngia, volum V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, doc. 65.

¹⁷⁸ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 16.

algun cas s'especifica que entre ells s'hi troben "*tam majores quam minores*"¹⁷⁹, no es pot dubtar que es tracta de personatges destacats en l'estructura social del lloc i principals propietaris de terres, d'algunes de les quals no dubten a desprendre's en favor de l'església consagrada. Ens pot servir d'exemple el magnat Frujà que acompanya successivament el bisbe Nantigís en les consagracions ja vistes de les esglésies de la Quar i d'Olvan, a la que cedeix cases i terres; qualificat significativament de "*viro inlustro*", cal reconèixer en aquest personatge el mateix *Fruila* que, acompanyat de la seva esposa, dona l'any 898 a l'església de Sant Llorenç prop Bagà diversos béns a Miralles i Avià¹⁸⁰. Tot indica que aquest magnat hauria format part del cercle comtal en el moment d'expansió sobre el baix Berguedà, si bé no se li pot atribuir una procedència estrictament cerdana, atès que podria haver format part de les elits locals que haurien donat suport a l'ocupació¹⁸¹.

Evidentment, l'interès d'aquests magnats en la instauració de parròquies i rendes associades devia ser proporcional a l'accés que ells mateixos o gent del seu entorn hi poguessin tenir. En aquest sentit, i com veurem, l'apropiació de la dècima és un fenomen immediat a la seva aplicació i constant durant els temps posteriors, en tant que pot ésser considerat un bé susceptible de ser posseït en *alodium* o propietat plena per part del seu detentor, si bé cal esperar l'existència de pactes entre bisbes i magnats pel que fa al seu repartiment¹⁸². En tot cas, els únics beneficis materials explícits que n'extreu la seu episcopal, almenys en origen, són uns censos fixes que figuren en les actes de consagració, on s'especifica la seva quantitat i natura. Així, en les dotalies berguedanes primerenques que hem vist fins ara, aquest cens està format per una quantitat de cereal, habitualment sis modis, i de diners en metàl·lic, normalment d'entre dos i quatre sous, tot i que

---

¹⁷⁹ A l'acta de consagració de l'església del castell osonenc de Tona de l'any 888 (ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 10).

¹⁸⁰ BOLÒS, J.; PAGÈS, M., *El monestir de Sant Llorenç prop Bagà*, doc. 1. El mateix Frujà mantindria terres a Avià, colindants segurament amb les que havia donat a Sant Llorenç i que limiten amb les terres cedides pel comte Miró a l'església del lloc en la seva dotalia de l'any 907 (CAMPRUBÍ, J.; MARTÍ, R., "El monestir carolingi de Sant Salvador de Mata (L'Espunyola, Berguedà)", 551).

¹⁸¹ Un perfil social parell cal atribuir a Guadamir, un altre "*viro illustro*" que es troba al darrere de la consagració de l'església de Biure l'any 899 (ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 20).

¹⁸² MARTÍ, R., "L'alou a la documentació catalana d'època comtal: solució d'un problema historiogràfic genèric", 46-47.

eventualment es podien afegir encara un parell d'anyells, un moltó o altres productes¹⁸³.

Tornant sobre el terreny, i descartada per falsa l'acta de consagració de Sant Joan de Montdarn, amb data de l'any 922 però redactada possiblement ja entrat el segle XI¹⁸⁴, la presència de parròquies al comtat de Berga, ja evident més enllà de les limitades actes de consagració, s'estén vers el sud, on trobem la parròquia de Sant Cugat del Racó, dins el terme de Castelladral i centre de l'extens alou d'*Ecclesias Clavatas* que el comte Miró hauria cedit al monestir de Ripoll, tal com consta en un precepte de l'any 938¹⁸⁵. Llavors sense menció expressa a dècimes i primícies, aquestes apareixen explícitament en el posterior precepte de l'any 982, on també es fa referència a les rendes degudes a les esglésies de Sant Vicenç d'Obios i Sant Pere de Salselles, a l'Alt Lluçanès¹⁸⁶.

Per la seva banda, el bisbat de Vic no renuncia a dur a terme la seva pròpia política de consagracions d'esglésies i d'instauració de termes parroquials, si bé els textos conservats són més tardans i menys explícits com a grup que en el cas urgellès, de forma que es troben documentades algunes parròquies primerenques de les quals no ens ha arribat la dotalia, cas, per exemple, de la parròquia de Sant Feliu de Terrassola, documentada l'any 927¹⁸⁷.

Aviat, però, trobem el bisbe Jordi consagrant l'església de Santa Maria de Moià l'any 939, ara per designi del comte Sunyer de Barcelona, un cas significatiu per tal

---

¹⁸³ CAMPRUBÍ, J., *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat*, 141-146. L'autor observa que aquests censos tendiran a créixer amb el pas del temps, alhora que es diversificaran els productes exigits.

¹⁸⁴ ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, 45. Ha estat aquest mateix editor el que n'ha argumentat la falsedat en base a un estil solemne en excès i un tipus de lletra inusual per a l'època. No obstant, l'existència del lloc està ben testimoniada a mitjans de segle X quan Adalais, filla del comte Sunyer, dóna al monestir de Sant Joan de les Abadesses el castell de l'Espunyola, possiblement com a donatiu previ a la seva entrada com abadessa ("*et de meridie adfrontat in fines quem dicunt de sanctum Ioannem eremum*", UDINA, F., *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X. Estudio crítico de sus fondos*, doc. 130). En relació a aquest document, veure CAMPRUBÍ, J.; MARTÍ, R., "El monestir carolingi de Sant Salvador de Mata (L'Espunyola, Berguedà)", 554-555.

¹⁸⁵ "*et alodem qui dicitur ecclesias Clavatas cum ipsa parrochia Sancti Cucuphati, sicut Miro comes retinebat ad diem obitus sui*" (ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, 159-165).

¹⁸⁶ "*alodem qui dicitur ecclesias Clavatas cum ecclesia Sancti Cucuphati et decimis et primiciis, cum finibus et terminis suis, absque tributo; alodem vero quod dicitur Salselas, cum ecclesia Sancti Petri et decimis, primiciis, finibus, terminibus suis, absque tributo (...) ecclesiam Sancti Vincentii, quae est in Albiols, cum ipso alode et decimis et primiciis*" (ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, 166-174).

¹⁸⁷ "*in comitatum Ausona, infra fines Ollonem, in parocia Sancti Felicis, in Centas*" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 320).

com se li adjudiquen fins a sis esglésies més, algunes d'elles pertanyents a castells, que s'integren en un terme parroquial de grans dimensions, un fet que potser calgui relacionar amb l'entitat pròpia d'un territori antic, el *pago Modeliano* citat pel document, al capdavant del qual el lloc de Moià potser hagués disposat d'una església de llarga tradició¹⁸⁸. El mateixos protagonistes, Sunyer i Jordi, s'haurien encarregat també de consagrar l'església de Santa Maria de Manresa, si fem cas del document de restitució de l'any 1020, on, a partir de testimonis que haurien conegut el document original, destruït en un atac andalusí, s'atribueix a la parròquia de l'esmentada església un terme de gran magnitud que, com en el cas de Moià, integra altres esglésies dins els seus límits¹⁸⁹.

Un cas molt semblant als dos anteriors el trobem en la consagració, l'any 977, de Santa Maria de Solsona, de nou en el bisbat d'Urgell i a la que s'atribueix inicialment una antiguitat no precisada¹⁹⁰. Situada en el *castro Celsone* i consagrada pel bisbe Guisad a prec del vescomte Miró, se li adjudica igualment un terme parroquial de dimensions gens menyspreables, del qual n'haurà de rebre dècimes i primícies, tal i com ho rebia, ara sí que s'especifica, "*apud ·LX· annis et supra*". El mateix bisbe, per altra part, participa el mateix any en l'elecció de l'abat del monestir de Santa Maria de Serrateix, al qual el comte Oliba atorga una parròquia que comprèn els voltants del monestir i de la que no se n'especifica l'advocació, tot i que cal, en principi i com hem vist en un apartat anterior, atribuir-la a la propera església de Sant Pere, un terme que, per altra banda, limita amb el de la parròquia de Castelladral, associada a aquest castell¹⁹¹.

---

¹⁸⁸ "*Et ego Georgius ea videlicet racione jubeo ad predictum pontificem consecrari hanc aecclesiam in honore sancta Maria fundatam et ibidem addo parrochiam Modeliano cum aecclesias in ejus terminos sitas, vocitatas Sancti Felicis et Sancti Petri et Sancta Columba et Sancti Andree vel Sancti Ledugarii et aecclesiam in castrum Marphani cum villis vel villarunculis decimis et primiciis atque oblacionibus illarum*" (ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 55). Cal identificar les esglésies incorporades amb Sant Feliu de Rodors, Sant Pere de Ferrerons, Santa Coloma Sasserra, Sant Andreu de Castellcir (o potser de Clarà), Sant Llogari de Castellet i Sant Pere del castell de Marfà.

¹⁸⁹ ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, docs. 61 i 137. La dotació original, per tant, hauria d'haver tingut lloc ente els anys 914 i 947, quan coincideixen ambdós personatges en les seves funcions. Pel que fa a les esglésies dependents, en aquest cas es corresponen a Santa Maria de Vilamajor o Viladordis, Sant Fruitós de Bages, Sant Iscle de Bages i Sant Joan de Vilatorrada. Veure BOLÒS, J.; HURTADO, V., *Atles del comtat de Manresa (798-993)*, 53.

¹⁹⁰ "*ad consecrandum ecclesiam Dei que sita est in eodem loco, in honorem sancte Marie, intemerate Virginis, que olim fuit constructa antiquis temporibus*" (ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 95).

¹⁹¹ "*Et infrontat ipsa parrochia de parte orientis in ipso rivo de Tordello, et de meridie in ipsa parrochia de Castro Hetrale, de parte vero circi in ipsa guardia de Serra de Texo, et de occiduo in ipsa*

Malgrat l'empenta inicial, les consagracions d'esglésies semblen decaure a partir d'aquest moment, de manera que, més enllà de referències més o menys continuades a l'existència d'esglésies, les notícies relatives a parròquies pròpiament dites escassegen fins els últims temps del segle X. Així, l'any 993 trobem de nou la menció explícita d'una parròquia, en aquest cas la de Sant Boi de Lluçanès¹⁹². El mateix any, és el propi comte Ramon Borrell qui es ven la parròquia de Mura, un document que, més enllà de certificar la disposició que comtes i magnats exerceixen sobre les parròquies i les seves rendes, ens presenta un territori on els termes parroquials afronten entre ells, fenomen que es pot atribuir, malgrat l'escassetat de dotalies conservades, a l'extensió del procés de parroquialització arribats als darrers anys del segle X¹⁹³. El cas de Mura, de nou, pertany al model anteriorment referit d'un gran terme parroquial al qual, a banda de l'església principal, en aquest cas Sant Martí, s'adjunten d'altres esglésies sufragànies amb les seves pròpies rendes, un fet que obliga a ser prudents alhora d'atorgar rang de parròquia a esglésies subalternes que tenen adscrits igualment dècimes i primícies. El cas precedent n'és un exemple clar, doncs l'any següent l'església de Santa Maria de Rocafort (*Palaz Aveiza*) és ascendida a la categoria de parròquia, mantenint, com sembla, les mateixes rendes que posseïa com a sufragània mesos enrere, quan és també venuda pels comtes a Ermengarda i al seu

---

strata de Kardona qui vadit per ipsa valle de Anavel" (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*, doc. 23).

¹⁹² "alodem tuum que vocitatur Sancti Baudilii cum eiusdem ecclesia que ibidem est sita simul cum ipsa parrochia" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1643).

¹⁹³ "Per hac scriptura vinditionis mee vindo tibi parroechiam Sancti Martini qui est in valle nuncupata Nespola (...). Q[u]e afrontat: de parte horientis in ipsa paroechia de Laciaria et pertingit usque in ipsa serra de ulzina de Bonomiro, de parte meridiana conectit se cum parroechia de terra tu[ra et] pertingit usque in ipsa serra de castulo Petra, de parte occiduana coniungit se cum parroechia de Vaccaritias et de rio de Linares, et pertingit usque in flumen ex Lubricato, de plaga vero circi propagat se cum parroechia de Thalamancha et pertingit usque in ipsa serra de Robore Bello. Quantum istas affrontationes includunt et his limitibus circummeunt sic vindo tibi in his omnibus ipsa predicta ecclesia et baselica Sancti Martini cum altaris qui infra sunt consecratis in veneratione Sancti Petri et commemoratione Sancti Aciscli et cum alias baselicas huius domui sufraganeas, id est Sancta Maria de Palatio de Avaicae et Sancti Habundi, simul cum decimis et primitiis earum vel oblationibus fidelium ac universa eorum omnia munificentia su pertinentia" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1649). Tot i que pugui anar en contra del nostre discurs, no podem deixar de fer palès un cert neguit pel que fa a l'autenticitat d'aquest document, a causa especialment de certes expressions estranyes. En tot cas, sembla coherent amb les adquisicions prèvies fetes als comtes Borrell i Letgarda per part del comprador, Riculf, a la mateixa vall de Nèspola, on els compra primer un gran alou l'any 976 (doc. 1205) i, més tard, el puig de Mura ("*puium que nuncupatur Murezeno*", doc. 1238), on cal pensar que es trobava el castell homònim, donat anys més tard pel propi Riculf i el seu germà Guifré a Sant Pere de Roma (doc. 1290, any 979).

fill Radulf¹⁹⁴. No obstant, amb l'aparició del castell, el destí d'aquesta parròquia passa a dependre-hi, com s'observa l'any 1022 en el testament d'aquell Radulf, ara senyor de Rocafort i ardiaca de Vic, en llegar a un dels seus fills, Odó, el castell de Rocafort¹⁹⁵. La de Rocafort, no és, però, l'única parròquia en mans de l'ardiacà Radulf, atès que, en el mateix testament, text que registra, per altra banda, una gran quantitat de béns, hi figura l'alou de Navarcles, que cedeix als seus fills Sunyer i Guadall, separant-ne, però, la parròquia de Santa Maria amb les seves dècimes i primícies, que queda únicament per al primer¹⁹⁶.

Un any més tard, el 1023, es documenta la parròquia de Santa Creu de Joglars, tot i estar situada en l'*apendicio* de Santa Maria d'Olost, una demarcació que aquí sembla prendre un caire purament geogràfic o de record de passades preeminències¹⁹⁷; poc després, l'any 1032 coneixem indirectament l'existència de parròquies com Santa Maria de Cornet i Santa Maria de Balsareny, prop del Llobregat, i, no gaire lluny, Sant Andreu de Castellnou, associades, les dues darreres, als termes castrals corresponents¹⁹⁸. Igualment, a partir d'aquest moment es verifica en els textos la veritable dimensió de la implantació parroquial a l'àrea del Lluçanès i zones properes, quan apareixen la parròquia de Sant Andreu d'Oristà el 1034, la de Sant Marçal de Relat el 1038, la de Santa Eulàlia de Pardines

---

¹⁹⁴ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1670, any 994. Ara, la seva relació amb la "parròquia mare" de Mura es manté en la seva ubicació dins l'*apendicio Sancti Martini*". Sobre el levita Radulf, veure RODRÍGUEZ, F., "Levitas y otros hombres de Iglesia en la frontera del Nordeste Peninsular: de Onofré a Umbert Odó (961-1095)".

¹⁹⁵ "Et ipsum castrum de Nespola, que dicunt Rokaforte, cum suis termines et cum suis silvis et suis garricis et terras et vineas, cultum vel eremum, sive cum ipso monte que dicunt Virgilio, cum silvis et garricis, usque ad terminum de Uliastrello, remaneat ad Odone cum ipso alaude quod hemi de Ermemi<ro>, simul cum ipsa parrochia de Sancta Maria de Palacio de Veca, exceptus ipsum alaudem de Trasegoncia et exceptus ipsa vinea de Duran" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 825).

¹⁹⁶ "Et ipsum alaudem quem abeo in Navarculas, id sunt, casas cum kasalibus, ortis, ortalibus, molinis, molinaribus, cum illorum aquisductibus vel reductibus et cum illorum glevares, arboribus omni genere qui ibidem sunt, cum illorum fontes qui ibidem sunt, terris, vineis, cultum vel eremum, lapides seu ligna, cum omni hedificacione qui ibidem est et non est, remaneat ad Suniario et a fratri suo Wadaldo, exseptus ipsa parochia que nuncupant Sancta Maria, que ego concessi a Suniario cum suis primiciis et decimis que ad ecclesia consecrata pertinet" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 825).

¹⁹⁷ "et est ec omnia in comitatu Ausona, in apendicio de Sancta Maria Olostensis vel in paroquia de Sancte Crucis, ad ipsas casas de Goltredo qui est condus" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 832).

¹⁹⁸ "et totum alium honorem Sancti Petri qui est in parrochia Sancte Marie de Corneto ubicumque sit; et illos mansos, et totum alium honorem cum suis pertinenciis quem habet canonica Sancti Petri Vici in parrochia Sancte Marie de Balciarenni, sive in termino ipsius castri de Balciareno, vel in parrochia Sancti Andree de Castello novo, sive in termino ipsius castri" (JUNYENT, E., *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, doc. 109).

el 1053 i l'any 1056 les de Sant Vicenç de Prats, Sant Pere de Torroella, Sant Andreu de Llanars i Sant Martí de Merlès¹⁹⁹, aquestes quatre darreres situades dins els límits de tres termes castrals distints (Lluçà, Oristà i Merlès), un fet que, si ho comparem amb les grans parròquies documentades al segle X, sembla denotar una certa fragmentació dels límits parroquials originals²⁰⁰, en un procés paral·lel a la divisió o creació de parcel·les de poder subalternes dins els propis límits castrals que, en zones de frontera, semblen protagonitzar, com veurem en un apartat posterior, torres i quadres. De fet, el llistat de parròquies lluçanenques encara augmenta amb els esments l'any 1060 de Santa Maria d'Olost, Sant Feliu Sasserra, Sant Salvador de Serradellops i Sant Genís de Caraüll²⁰¹.

Per al cas de la diòcesi d'Urgell, és la falsa dotació de Santa Maria de la Seu amb data de l'any 819 la que ens pot servir per a valorar l'extensió de la xarxa parroquial arribats al primer quart del segle XI, una malla que ja s'estén per tot el sector del bisbat urgellenc que afecta el nostre treball²⁰².

Per altra banda, les esglésies al segle X poden estar incorporades a grans alous i, en aquest context, poden ser també alienades amb la resta de la propietat; és el cas, per exemple, de la donació que l'ardiaca Ansemon fa a la seu de Vic l'any 959 del seu alou de Gaià, que tenia per compra i que inclou una església de Sant Joan, avui encara no ben localitzada²⁰³. En altres casos, l'alienació comprèn explícitament les rendes adscrites a l'església en qüestió, rendes que pot posseir tingui o no caràcter parroquial, com succeeix amb l'església de Santa Margarida del Soler de Timoneda, antigament vinculada a la vil·la de "illa Turre", amb la qual és venuda l'any 999²⁰⁴.

---

¹⁹⁹ ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, docs. 923, 962, 1118 i 1143.

²⁰⁰ En aquest sentit, cal advertir que, si bé falsa o interpolada, la dotalia de Santa Maria del castell de Lluçà, amb data de l'any 905, ens presenta uns límits parroquials extensíssims, on s'engloben alguns dels llocs que figuren aquí com a parròquies (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 63). Aquest procés de fragmentació sembla iniciar-se ben aviat, si més no ja durant la segona meitat del segle X, com hem vist en el cas de la parròquia de Mura.

²⁰¹ ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 1119,

²⁰² ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 1.

²⁰³ "Propterea concedo adque trado ad domum Sancti Petri sedis Vicco alodem meum proprium cassas cum curtes et ortos et viridiaribus et torcularios, et vascula maiora vel minora, cum ipsas vineas et terras et ipsas devesas, cum gariciis, cultum vel incultum, seu ipsa ecclesia qui ibidem est fundata in honore Sancti Ioannis apostoli, et advenit mihi hec omnia per excomparatione, et est hec omnia in comitatu Menresa, in terminio de castro Galiano, ad ipso solarío de me Ansemundo archilevita" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 827).

²⁰⁴ "Et est alaudem de Timoneda ipsa villa que vocant illa Turre cum ipsa ecclesia que vocatur Sancta Margarita, qui ibidem est sita (...). Quantum infra istas afrontaciones includunt sic vindimus tibi ipsos nostros alaudes, quantum ibidem abemus vel abere debuimus, qui superius scripta sunt, simul cum ipsa ecclesia cum suis munificenciis vel suis redditos qui ad eam pertinent totum ab intecrum, tam

Habitualment, però, el que s'aliena són purament les rendes, les quals, poden, evidentment, partir-se, tal i com ho mostra el testament de Ramon Guifré de Balsareny de l'any 1035, on es prescriu la donació de la quarta part de la parròquia de Copons²⁰⁵ o una convinença de l'any 1084 entre el propi bisbe de Vic i un magnat sobre la parròquia d'Artés²⁰⁶.

En terres de marca, l'associació de dècimes i primícies a esglésies castrals és un fet ben constatat a la documentació, on s'observa que la titularitat d'aquestes es vincula a la titularitat del propi castell²⁰⁷, que acostuma a integrar, almenys en un principi, les rendes de les altres esglésies sufragànies situades dins el terme castral, de la mateixa manera que succeïa, abans ho hem comprovat, amb els grans termes parroquials que contenien d'altres esglésies a banda de la pròpiament parroquial. Així, trobem en mans del monestir de Sant Cugat, segons un precepte de l'any 986, les esglésies adscrites al castell de Clariana amb les seves dècimes i primícies²⁰⁸. Per altra banda, i com les parròquies no vinculades a castells, les castrals poden, amb el propi *castrum*, ser alienades de forma fraccionada, com s'especifica l'any 987 en la donació de la meitat del castell de Miralles per part del comte Borrell a Sant Pere de Vic²⁰⁹. Aquesta vinculació entre castells i esglésies a

---

cultum quam heremum, qualesquecumque voces ibi abemus vel abere debuimus, sine ulla reservacione" (LLORENS, A. "Els documents dels segles X i XI de l'arxiu capitular de Solsona", doc. 19).

²⁰⁵ "Et concessit quartam partem de ipsa parrochia de Copponos ad Miro Unifredo per manum matris sue" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 940).

²⁰⁶ "Donat namque prephatus episcopus iamdicto Bernardo ac uxori eius et filios medietatem ipsius ecclesie parrochialis de Artesso cum medietate de ipsis decimis que ad eandem ecclesiam pertinent sicut Reimundus Guifredi et Petrus Amalrici tenebant eam" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 1481).

²⁰⁷ DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, 34; BATET, C., *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal. La Marca de Barcelona als segles X-XI*, 78-84.

²⁰⁸ "castrum quem vocant Cleriana cum finibus et terminis et ecclesiis que ibidem sunt cum decimis et primiciis" (ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, 200). No obstant, el mateix precepte estableix la propietat de Sant Cugat sobre esglésies situades en termes castrals que li són aliens, com Santa Maria del castell de Claramunt o Santa Maria al castell d'Òdena, que segurament cal identificar amb l'advocació antiga de Santa Magdalena de l'Espelt (DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, 344), tot i que es fa difícil de dir a qui anirien a parar les rendes d'aquestes esglésies.

²⁰⁹ "ut donare fecissem alodem meum proprium, sicuti et facio, ad domum Sancti Petri Apostoli sedis Vico Ausonensis, id est de ipso castro de Miralias ipsa medietate quod ego habeo in comitatu Barchinonense sive Menrense, id sunt turres, muros, rochas, petras, simul cum ipsas ecclesias et decimas et primicias et oblationes fidelium, casas, casalibus, curtis, curtilibus, ortis, ortalibus, terras et vineas, arboribus maioribus et minoribus, silvis, garricis, pratis, pascuis, cultum et heremum, molendinis, molinaris cum caput aquis et subtus reguis et cum omnes adiacentias earum, simul cum ipsas turres que infra eius termines sunt vel in eius termines sunt vieductibus et redeuntibus, omnia et in omnibus, quantum dicere vel nominare potest, que michi advenit hec omnia suprascripta per parentum meorum" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1512).

partir de la fórmula de l'església castral és encara ben diàfana a la consagració de Sant Vicenç de Cardona de l'any 1040, quan se li adjudiquen diversos castells amb les seves esglésies situats en la zona de frontera, llocs on s'endevina ja un possible inici de poblament agrupat en unes *villae* que s'integren en el conjunt format pel castell i l'església²¹⁰.

En tot cas, es fa evident que la percepció de la dècima per part dels senyors (i senyores), si bé s'atribueix inicialment a la creació d'un terme parroquial, acaba per figurar com un dels drets, potser el principal, que un alou té sobre la seva propietat, ja sigui una parròquia, un castell o una gran propietat. Els exemples són múltiples, entre els que es pot citar el cas de Sesnanda, vídua d'Unifred, fill de Sal·la de Sant Benet, qui l'any 996 reclama al magnat Bonfill Sendred, davant del comte Ramon Borrell, les dècimes que aquell li havia usurpat en els seus alous de l'Espelt, a Òdena, i a Serraiïma²¹¹.

Finalment, amb la implantació de la feudalitat, les parròquies i les seves rendes, com tot allò que precedentment havia estat considerat alou senyorial, podran ser ara cedides en feu. En són bons exemples el llistat llarg de parròquies que, entre altres béns, tenia Arnau Mir de Tost en feu de l'església d'Urgell, la qual en rebia l'homenatge (*ominatico*)²¹², o les "*parochias de fevo et de allodio*" que Ramon Mir, castlà de Navès, rep en testament de la seva mare l'any 1094 i que s'estenen per un territori que va del Prepirineu fins a Cardona²¹³.

---

²¹⁰ *"Et ipsum castrum quod uocant Follia cum ecclesia et uilla et terminis eius atque omnibus sibi pertinentibus. Et ipsum castrum quod uocant Cunil cum ecclesia atque uilla et terminis eius atque omnibusque sibi pertinentibus (...). Preterea ecclesiam de castro Colonico cum aliis ecclesiis sibi pertinentibus, cum primitiis et cum terris et alodiis et offerendis atque missiaticis (...). Deinde ego Guilla, uicecomitissa, cum filio Raimundo, uicecomite, donamus domino Deo et Sancto Uincentio Cardonensi ecclesiam Sancti Petri de Calaph cum ceteris ecclesiis eiusdem castri, cum primiciis et offerendis et missiaticis et alodiis sibi pertinentibus, et decimam et nostra dominicatione de Calaph"* (GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, doc. 33).

²¹¹ *"Sub quorum presentia venit quidam venerabilis femina nomine Sisenanda defferens mihi querelam qualiter domnus Bonifilius Sinderedi condam prolis sustollebat ei vel querebat illi auferri vi ipsas decimas de alaude qui est in terminio de castrum Odena, in locum vocitatum Speuto vel in castrum Odena vel in Serrayma, quem condam Unifredus vir suus dimisit ei per suum testamentum alligatum per seriem conditionum et per alias scripturas"* (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1736).

²¹² BARAUT, C., "Els documents, dels anys 1036-1050, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", doc. 596, any 1046.

²¹³ BACH, A., "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", doc. 344.

4.1.5. Cementiris, graners i sagrers.

El programa d'edificació d'esglésies i d'implantació de la xarxa parroquial amb les seves rendes adscrites incorporarà una derivada de gran significació com és l'establiment d'àrees cementirials vinculades als temples. Es tracta d'una novetat relativa, doncs ja hem pogut comprovar com les esglésies de tradició tardoantiga presenten igualment tombes tant en el seu entorn com en el subsòl de les seves naus, uns enterraments que no dubtem en atribuir a grups privilegiats en l'ordre social, en els quals s'inclouen evidentment els preveres però també els membres de famílies significades per la seva ascendència social i econòmica. La novetat rau, en tot cas i com intentarem veure tot seguit, en l'evolució que tindran aquests cementiris, que acabaran per fer desaparèixer tota opció alternativa d'enterrament, fins aquí en les nombrosíssimes necròpolis rurals, i per convertir-se, a la llarga, en una de les diverses plataformes de control social des d'on magnats laics i corporacions eclesiàstiques, de vegades en conflicte obert, però sovint mútuament beneficiats, exerciran el seu poder sobre béns i mentalitats alienes.

Com dèiem, la definició física del cementiri eclesiàstic acompanya ja de bon principi l'aixecament dels temples, quan es reserva una parcel·la de terra immediata a l'edifici amb aquesta finalitat²¹⁴, sense que enlloc s'indiqui o es prescrigui cap altra condició que la seva proximitat a l'església, almenys fins entrat el segle XI. Habitualment, l'espai preferencial se situa al voltant de la capçalera del temple, si bé no es estranya la dispersió posterior a l'entorn de la nau i fins i tot als peus de la mateixa.

Amb les dades recollides més amunt, sembla clar que els estrats inferiors dels cementiris coneguts als que es pot atribuir, segons hem vist, una cronologia inicial dins del segle X (en alguns casos potser finals del segle IX) presenten gairebé sempre enterraments del tipus antropomorf amb la capçalera diferenciada, excavats a la roca quan aquesta aflora o a la terra en indrets més sedimentats, tombes que poden ser coetànies d'altres sense la capçalera diferenciada i amb els

---

²¹⁴ Ja l'any 893, en l'acta de consagració de l'església de Santa Maria de Merlès, el prevere Fredari i els altres dotadors aporten "*prope ipsa ecclesia alia pecia de terra ad cimiterium faciendum*" (ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 16).

extrems arrodonits (en alguns casos també anomenades de “banyera”)²¹⁵. Quan es dóna el cas de trobar-se excavades en un subsòl de tipus sedimentari s’acostumen a executar variants alternatives que presenten dues pedres o llosetes que aguanten el cap del difunt, a la vegada que poden trobar-se folrades amb una caixa de blocs o lloses²¹⁶.

Les tipologies descrites s’apliquen tant a tombes destinades a individus adults com a infantils, tot i que es constata, en alguns casos com Sant Andreu de Cal Pallot, Sant Andreu de Sagàs o Santa Creu de Joglars, que les fosses de planta ovalada s’acostumen a reservar per als individus infantils. Així mateix, la separació entre infants i adults pren també de vegades una dimensió espacial, on els primers s’agrupen en conjunts que, en pocs casos, poden trobar-se dins la nau del temple, un espai restringit on la presència de tombes d’adults sembla vedada.

Som conscients que les consideracions tipològiques poden portar a presumpcions poc fundades i per això insistim en el fet que es tracta sempre dels nivells inferiors d’aquests cementiris, fet que situa aquestes tombes, si més no, en l’horitzó cronològic relatiu més antic, on llavors cal considerar, com hem fet anteriorment, la seva relació amb els materials arqueològics, quan n’hi ha, i amb els primers esments documentals, també quan se’n disposa. Sense materials de tradició tardoantiga, si es vol dels segles VI-VIII, que s’hi associïn i amb la seva aparició en els textos en algun moment del segle X de forma majoritària, no dubtem en atorgar a aquests cementiris un origen que, com a molt enrere, sembla que se’n pot anar a finals del segle IX, fet que només es pot atribuir a aquells casos on la conquesta comtal es verificà en aquesta cronologia, mentre que per a la resta cal situar les primeres sepultures ja entrat el segle X. Aquesta apreciació és, per altra banda, suportada pels resultats obtinguts en diverses datacions radiocarbòniques practicades sobre restes preses en tombes antropomorfes provinents de diversos cementiris eclesiàstics vallesans, on els arcs de probabilitat se situen clarament entre el segle IX i inicis del segle XI, uns paral·lels on cal tenir en compte les diferències cronològiques que separen la Catalunya Central del Vallès pel que fa a

---

²¹⁵ Així es comprova en els exemples de Santa Maria de Lluçà, Santa Maria de Viladordis, Sant Mateu de Bages, Sant Joan de Bergús, Sant Andreu de Sagàs, Santa Maria de Serrateix, Sant Vicenç d’Obiols, Sant Andreu de Cal Pallot, Santa Creu de Joglars, Sant Pere de Graudescales i Santa Margarida de Navès.

²¹⁶ És el cas de Santpedor, Sant Cristòfol de Súria, Santa Maria de Matadars o Santa Maria de Manresa.

la seva incorporació a l'òrbita comtal²¹⁷. També cal tenir-les en compte per al cas rossellonès de l'església de Vilarnau, amb datacions referents a la primera fase del seu cementiri, on es troben també tombes antropomorfes, que aporten un arc cronològic d'entre finals del segle VIII i finals del segle X²¹⁸.

Entrats ja al segle XI, i en consonància amb les dades anteriors, podem trobar que els edificis que ara es construeixen segons els trets del que s'anomena arquitectura romànica s'acompanyin encara en els seus moments inicials de tombes antropomorfes, com sembla que succeeix a Sant Julià de Periques. No obstant, a partir aproximadament de mitjans d'aquest segle, la tipologia de les tombes evoluciona en dos sentits, a saber, la caixa de lloses o la fossa simple amb coberta de lloses. És significatiu, en tot cas, que les esglésies situades ben a ponent del Llobregat, en la zona incorporada al domini comtal pels volts de l'any mil, no presentin ja tombes antropomorfes, sent habituals sempre les fosses simples, cas de Sant Vicenç de Conill, Santa Maria de Rubió o Sant Pere de Castellfolit del Boix.

El caràcter parcial de les excavacions recollides per a la Catalunya Central ens impossibilita contrastar les dades per tal d'obtenir una seqüència aproximada pel que fa al nombre d'enterraments en les seves fases successives, un càlcul que podria aportar conclusions significatives pel que fa a l'evolució d'aquests cementiris. Davant d'aquesta mancança cal que girem la vista de nou cap a comarques més treballades, altra vegada el Vallès, per observar un fet rellevant com és l'augment, en una progressió més que geomètrica, dels individus sebollits en l'espai cementirial. Ens servirà d'exemple pràctic el cas de l'església de Sant Esteve de Castellar Vell, a Castellar del Vallès²¹⁹. Aquí, sempre en una àrea d'excavació constant, el nivell més antic del cementiri s'associa a una petita església que es considera desapareguda, al voltant de la qual es troben una

---

²¹⁷ Sant Iscle de la Salut (Sabadell): 806-995 cal AD; Sant Esteve de Castellar Vell (Castellar del Vallès): 893-1024 cal. AD; Sant Salvador de Polinyà: 861-1019 cal. AD (ROIG, J., "Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Catalunya (siglos VI-X)", 244). Només el cas d'una tomba de l'església de Sant Julià d'Altura, a Sabadell, sembla aportar una cronologia sensiblement més antiga (670-888 cal. AD), fet que s'atribueix al fet d'haver practicat l'analfàtica no sobre restes humanes, sinó sobre una mostra de fusta, tot i que la part alta de l'arc s'adiu, al nostre entendre, amb les datacions anteriorment exposades (ROIG, J.; COLL, J.M., "L'església de Sant Julià d'Altura (Sabadell, Vallès Occidental)", 602).

²¹⁸ Mostres extretes de dos individus assentats en sengles fosses antropomorfes: 783-981 cal. AD i 778-988 cal. AD (PASSARIUS, O.; DONAT, R.; CATAFAU, A. (dir.), *Vilarnau. Un village du Moyen Âge en Roussillon*, 150).

²¹⁹ ROIG, J.; COLL, J.M.; MOLINA, J.A., "El conjunt arqueològic de Sant Esteve de Castellar Vell (Castellar del Vallès, Vallès Occidental): el vilatge i l'església d'època carolíngia i comtal (segles IX-X i XI-XII)".

trentena d'enterraments antropomorfs que els seus analistes situen entre els segles IX i X; construïda l'església romànica, ara els sepulcres, tots en fossa simple amb coberta de lloses, es multipliquen fins a prop dels dos centenars per a un arc cronològic que va d'inicis del segle XI fins mitjans del segle següent. Menys espectacular, el cas de l'església vella de Sentmenat aporta dades certament concordants, amb divuit tombes antropomorfs per a la fase situada entre el segle IX i mitjans del segle XI i més de cinquanta enterraments, la majoria en fossa simple amb coberta de lloses, per a la fase següent, que arriba fins al segle XIII²²⁰. També el cas de l'església de Vilarnau ens torna ara a ser útil, amb uns números que s'acosten als de Castellar Vell: amb una primera fase situada entre mitjans del segle IX i tot el segle X on es troben 34 tombes, la majoria antropomorfs, la següent fase, que arriba fins a mitjans del segle XIII, aporta fins a 110 enterraments, sobretot en fossa simple²²¹.

Partint de la base que les diferents amplituds cronològiques de les fases no justifiquen en cap cas el creixement exponencial de la quantitat de sepultures, es poden plantejar dues possibilitats. En primer lloc, un augment demogràfic, possible però mai demostrat de forma fefaent, podria explicar una situació semblant. En segon lloc, caldria cercar les causes, com creiem, en el definitiu abandonament de les necròpolis rurals i en la instauració dels cementiris eclesiàstics com a espai únic i exclusiu d'enterrament. Aplicat aquest raonament a la Catalunya Central, però també arreu, cal pensar que la imposició d'aquests nous cementiris no devia ser totalment immediata des de finals del segle IX o principis del X, si bé sabem del cert que llavors ja hi són, sinó que el procés devia ser prou llarg com per a que haguem d'esperar el seu resultat final pràcticament cent-cinquanta anys després, cap a mitjans del segle XI. En aquest trànsit, es deu produir l'abandó progressiu de les antigues necròpolis, mentre que cal esperar trobar en els primers cementiris de les esglésies les famílies amb més recursos i més vincles amb l'estament eclesiàstic, a banda, evidentment, dels propis preveres; finalment, doncs, un únic espai cementirià encabirà tota la població difunta,

---

²²⁰ COLL, J.M.; ROIG, J.; MOLINA, J.A., "L'Església Vella de Sant Menna (Sentmenat, Vallès Occ.): Fases II-III".

²²¹ PASSARIUS, O.; DONAT, R.; CATAFAU, A. (dir.), *Vilarnau. Un village du Moyen Âge en Roussillon*, 149-155.

creixent de manera ben perceptible en supplantar i aglutinar a l'entorn de l'església les diverses necròpolis prèvies dels seus voltants.

Per altra banda, allà on l'excavació ha afectat l'espai de la nau de les diverses esglésies, és un fet recurrent l'aparició de sitges excavades en el subsòl. Així, a Sant Simeó de Centelles es localitzà un grup de cinc sitges pertanyents a la primera fase de l'església, enquadrada cronològicament entre els segles XI i XIII, i associades al primer paviment de la nau, amb una profunditat mitjana de 1,4 metres. Per la seva banda, i malgrat ser atribuïdes al segle IX, les tres sitges aparegudes a la nau de Santa Maria de Viladordis, d'un metre de fondària, podrien pertànyer, sense dades que ho confirmin, a un moment més tardà. En el cas de Sant Andreu de Sagàs, cal destacar la localització, al mig de la nau central del temple romànic, d'una sitja de considerables dimensions, de gairebé 1,7 metres de fondària i secció piriforme amb el fons pla; l'estructura s'associa al primer paviment de l'església del segle XI, tot i que no es descarta que sigui reaprofitada del temple anterior. De forma similar, en la nau central de Sant Pere de Serrateix hi va aparèixer una sitja excavada a la roca de forma arrodonida i amb un encaix superior per a encabir-hi una tapadora, amortitzada durant el segle XIV. Situada en aquest cas en la nau septentrional, l'església de Sant Julià de Periques conté també una sitja excavada a la roca, de perfil ovoide i 1,15 m. de profunditat. Sant Quirze de Pedret, per la seva banda, presenta tres sitges alineades en el subsòl de la nau sud, l'origen de les quals se situa en un moment avançat del segle X, tot i que la seva amortització no es donarà fins entrat el segle XIII. Així mateix, l'església de Sant Vicenç de Conill, en la fase del segle XI, disposa d'una sitja central ubicada a la nau, de perfil globular irregular i 1,2 m. de fondària, a la que es pot afegir una segona estructura molt malmesa als peus de la mateixa, dipòsits que serien amortitzats en el segle següent durant la construcció d'un nou temple, per al qual s'excavaria una nova sitja propera a la primera però de dimensions més reduïdes. Pel que fa a Santa Maria de Rubió, els autors de l'excavació consideren que quatre sitges anteriors a la construcció de l'església romànica romandrien en ús un cop aixecat aquest edifici, ara situades dins la seva nau, a excepció d'una que es trobaria a l'exterior del temple. Finalment, el cas de Santa Maria de Matadars, on els treballs arqueològics s'han estès en zones exteriors al temple, certifica la presència de sitges ubicades tant dins com fora del mateix; de perfil esfèric o semiesfèric allargassat i fons pla,

dues es troben dins l'àmbit de la capella nord, una tercera a la nau sud i la resta a l'exterior, en l'àrea situada al nord-est de la capçalera, mentre que es considera que són anteriors a la renovació de la nau durant el segle XI, moment en què serien definitivament amortitzades.

En resum, allà on les excavacions ho han permès, es comprova com totes les esglésies disposen d'un nombre no massa alt de sitges interiors, entre una i cinc. Tot i que és difícil saber si es tracta d'estructures coetànies, els casos on les amortitzacions són més o menys ràpides, com a Matacans o Conill, permeten pensar que poden utilitzar-se'n diverses a la vegada. La seva cronologia inicial és, però, més complicada d'escatir, doncs habitualment, en especial quan estan excavades a la roca, el seu ús es revela relativament dilatat en el temps, amb amortitzacions que arriben en alguns casos als segles baixmedievals, com és el cas de Serrateix, Centelles o Sagàs.

Òbviament, la presència d'aquestes estructures dins les esglésies evidencia la necessitat d'acumular i conservar una quantitat gens menyspreable de producte en mans del prevere i que pot provenir de dues fonts distintes, a saber, la verificació de les rendes eclesiàstiques, fonamentalment la dècima, i la producció pròpia sortida de terres tingudes per l'església i obtingudes habitualment a través de donacions, ben representades, per altra banda, en les dotalies. En suma, es tracta de fonts que permeten pensar en una aflluència de recursos molt considerable que difícilment, al nostre entendre, pot ser representat pel volum d'una o d'unes poques sitges com les que estem veient. Davant d'això, potser calgui pensar que aquests dipòsits només assumirien una part del producte, aquella que es voldria emmagatzemar a més llarg termini, mentre que la part sobrera, de consum, intercanvi o distribució immediata, devia desar-se per mitjà d'altres sistemes. En aquesta mateixa línia, cal tenir present, com hem vist, que una part molt important de la dècima es troba en mans alienes, fonamentalment magnats aloers que se l'han arrogat totalment o en part, i que probablement tinguin els seus propis dipòsits en altres indrets.

Lamentant de nou la manca d'excavacions que integrin els sectors exteriors de les esglésies, cal dir que, més enllà del cas de Matadars i d'algun altre exemple, no coneixem arqueològicament quin és, a la Catalunya Central, el desenvolupament de les esglésies en el seu radi immediat. Si fem cas dels exemples vallesans que hem

anat citant repetidament, cal pensar que seria habitual trobar cementiris extensos i sitjars successius, especialment a partir del segle XI. En aquest sentit, i acudint de forma obligada a la documentació escrita, cal integrar en aquest escenari que venim descrivint l'aparició dels sagrers, espais amb diversos usos que no exclouen la vivenda però que es caracteritzen bàsicament per constituir magatzems construïts en l'entorn immediat de les esglésies. Com s'ha advertit²²², la seva aparició en la documentació, un cop destriades nombroses referències apòcrifes, no es verifica fins entrats els anys trenta del segle XI, quan simultàniament els trobem en bona part de les diòcesis catalanes²²³.

Curiosament, la Catalunya Central sembla constituir un escenari de ràpida difusió dels mateixos, com ho demostren les referències precoces i continuades que delaten la seva presència a tocar de les esglésies. De fet, el que seria el primer esment verídic d'un sagrer a Catalunya el trobem l'any 1033, quan Falcuç, en fer testament, llega a la seva filla Sança el seu sagrer adjacent a l'església de Sant Andreu de Sagàs²²⁴. L'any següent se'n documenta ja un altre a l'església de Sant Julià de la Cirera en el testament d'Oda, esposa de Guisad de Lluçà²²⁵. Encara un any més tard, el 1035, Ramon Guifré de Balsareny dóna a Mir Unifred per via testamentària un sagrer que posseeix a Sant Iscle de Bages²²⁶. L'any 1037 es publica el testament de Màger, on figura la cessió a Sant Benet de Bages d'un sagrer que posseïa a Sant Fruitós de Bages amb una tona i un cup²²⁷. Dos anys

---

²²² Per a la qüestió de l'aparició dels sagrers i la posterior implantació de les sagreres eclesiàstiques, veure les conclusions, que assumim, exposades a MARTÍ, R., "L'ensagrerament: utilitats d'un concepte".

²²³ Pel que fa a la Catalunya Central, cal considerar com a falsos els documents, datats en els anys 966 i 975 i relatius a Sant Llorenç prop Bagà, que fan referència als sagrers o la sagrera del lloc de Santa Susanna (p. 102); igualment, cal ser prudents davant la lectura incerta que presenta un document autèntic de l'any 988 referent a l'església de Sant Andreu de Sagàs on alguns editors del text intueixen la presència del mot "sacrariis" (p. 96-97).

²²⁴ "Et a Sanca, filia mea, ipso sacrario, cum media curte qui est ad aecclesiam" (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Sant Pere de la Portella*, doc. 14). Aquest esment, que figura en un document original recentment publicat per primera vegada, avança en un any les primeres mencions completes recollides per R. Martí en el seu treball.

²²⁵ "Et ad Sancti Iuliani qui est ad ipsa Ciresa remaneat ipsa pecia de vinea que vocant Menresana, qui fuit de guadio de Ollomar, cum ipso maso qui fuit de Gerleg condam, cum ipsos alaudes ab integrum et ipso barril qui est in ipso sacrario tenente quartas VIII et cubo I" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 927).

²²⁶ "et ipso sacrario qui est Sancti Aciscli et cubos et tonnas, iussit remanere ad Mir Unifred, ut semper habeat ipsum alaude sine blandimento de ullumque hominem" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 940).

²²⁷ "In primis ad domum Sancti Benedicti cenobii iussit dare modiatas II de vineas et sacrario I qui est prope Sancti Fructuosi et tonna I et cub I" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 958).

després, és la vescomtessa Engúncia de Cardona qui deixa en testament a Sant Pere de Casserres un sagrer a Santa Maria del Grau²²⁸. Deu anys més tard, el 1049, en el testament de Sunyer de Rocafort figuren diversos sagraments, associats ara a l'església de Santa Maria de Navarcles i al castell de la Llavineria²²⁹.

Per bé que la diòcesi de Vic sembla acaparar, més enllà d'aquell esment primerenc de Sagàs, bona part de les mencions, els sagraments també són presents al bisbat d'Urgell, tot i que la seva presència a l'àrea de Solsona es documenta de forma més tardana. Així, cal esperar fins l'any 1060 per documentar uns primers sagraments vinculats a l'església de Sant Pere de Comajuncosa, avui de la Sala, al terme de Llobera, un esment significatiu que els associa explícitament al cementiri²³⁰. Més tard, a l'església de Santa Maria de Peracamps es documenten uns sagraments fets i per fer que Amaltruda, senyora del lloc, cedeix al seu fill Arnau l'any 1067²³¹. També consten igualment en l'entorn de l'església de Santa Maria de Solsona, on l'any 1080 figuren en mans del vescomte Ramon Miró i els seus germans, moment en què es constata de manera implícita l'existència d'una sagrera on s'hi troben cases²³². Podem afegir, finalment encara, els sagraments situats a l'església de Sant

---

²²⁸ *"Et tona I et cubos II et alium alaudem quem ab eo ad ipso grado ubi oratorium Sancte Marie situm est, id est, solarium ipso, cum curtes et alias casas, et simul cum ipso sacrario, que prefatum oratorium est cum terris et vineis et oliuera I subtus fameliotum domum et tona I et cubo I, et hec omnia ab integrum"* (GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, doc. 30); DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 245.

²²⁹ *"In primis concedo filio meo Bernardo, clerico, ecclesiam [Sancte Marie de] Navarculas cum decimis et primiciis (...); et precipio ut sit redemptus et recuperetur ad proprium eiusdem ecclesie et omnes sacrarios qui sunt in circuitu istius ecclesie (...). Concedo iamdicto Bernardo castrum Aquilarem cum ipsa parrochia, cum terminis et afrontatio[n]ibus suis .... in] predicto castro et eadem ecclesia et cum ipsum castrum de Lavinera et ip[s]os sacr[ar]ios qui sunt in eius circuitu et cum unam pariliatam alodii qui est subtus hoc castrum et cum ipsas vi[ne]as que] sunt ante eiusdem ecclesie usque ad fontem de Portella"* (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 1071).

²³⁰ *"Per hanc scriptura vindicionis nostre sic vindimus nos vobis ipsos nostros alaudes que habemus in Chomaiunchosa totum ab integrum cum ipsa ecclesia de Sancti Petri et cum ipso cimiterio et ipsos sacrarios et ornamenta que ad illam ecclesiam pertinet"* (BACH, A., "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia*, 13 (1996-1997), doc. 242).

²³¹ *"et cum ipsa ecclesia de Sancta Maria qui ibidem sita est cum sacrariis factis sive facturis, cum decimis et primiciis ibidem pertinentibus, (...) et sunt es hec omnia in comitatu Urgellensi in apendicio Sancte Marie qui ibidem sita est"* (BARAUT, C., "Els documents, dels anys 1051-1075, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", doc. 803).

²³² *"et cum ipsas mansiones, qui sunt in circuitu sacrate ecclesie Sancte Marie, qui fuerunt de Arnallus quod nuncupant Mironi seu cum ipso nostro sacrario, qui ibidem est"* (BACH, A., "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia*, 13 (1996-1997), doc. 242).

Pere de Llobera, documentats l'any 1087²³³, o a l'actual Santa Magdalena del Vilar, abans Santa Maria, l'any 1094²³⁴.

Per altra banda, és significativa l'associació que trobem en un document de l'any 1063 entre un mas i un sagrer que li correspon situat a tocar de l'església de Sant Amanç de Pedrós²³⁵. De fet, l'any 1069 constatem la presència d'algunes cases que, juntament amb els sagraments, ocupen l'espai adjacent a l'església de Sant Pere Desvim, on formen part d'una dominicatura cedida a la canònica de Barcelona²³⁶. L'existència de cases habitades, compartint espai amb els magatzems i els àmbits i estris que els són propis, sembla concretar-se amb el temps; així, a l'exemple anterior, l'any 1085 s'afegeix l'esment d'uns sagraments situats vora d'una església de Sant Pere, possiblement de l'Arç, on s'intueix la presència de cases habitades i cups i tones, que van a parar a mans de Sant Vicenç de Cardona²³⁷.

Com a trets significatius dels sagraments que es desprenen de les mencions fins aquí revisades, convé destacar, d'una banda, la recurrent associació que s'observa amb tones i cups, un fenomen que situa l'emmagatzematge del vi, i potser fins i tot de part del seu procés de producció, com un dels seus usos principals, fet que els equipara als cellers²³⁸. Per altra banda, és òbvia la seva relació amb magnats o membres de famílies d'alt rang social com ara vescomtes o senyors de castells, per bé que s'observa, com més ens acostem a finals del segle XI, un progressiu moviment de donació de sagraments per part d'aquests personatges en favor

---

²³³ *"simul cum ipsos sacrarios et ipsum nostrum directum que habemus vel habere debemus in ipsa ecclesia de Sancti Petri"* (BACH, A., "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia*, 13 (1996-1997), doc. 269).

²³⁴ *"et prefatam ecclesiolam cum sacrariis, qui in circuitu eius sunt et erunt"* (BACH, A., "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia*, 13 (1996-1997), doc. 338).

²³⁵ *"Et ipsum suum mansum cum ipso sacrario quem abebat ad Sanctum Amancium cum terris et vineis et arboribus dimisit ad eundem Sanctum Amancium, ut uxor etiam eius prefata hoc teneat et post suum obitum ad Sanctum Amancium remaneat et teneant sacerdotes eius ibi servientibus"* (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 1231).

²³⁶ *"Donamus namque Domino Deo et prefate Canonice alodium nostrum proprium franchum, ipsam dominicaturam, quam habemus ad ipsa ecclesiam Sancti Petri de ipso Vim, id sunt, domos et sacrarios"* (BAUCELLS, J.; FÀBREGA, A.; RIU, M.; HERNANDO, J.; BATLLE, C., *Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona. Segle XI*, doc. 1181).

²³⁷ *"Et ipsum meum alodium de Sancto Petro de Presbitero Socarrato, cum terris et uineis, et cum ipsos sacrarios, cum suas mansiones ubi habitat Oliua, cum pane et uinum et cubo et tonas, et cum omnia mobilia [...], hoc totum concedo ad Deum et ad ecclesiam Sancti Uincentii Cardone"* (GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, doc. 72).

²³⁸ Segurament hom es refereix a un sagrer quan l'any 1084 esmenta un *"cellarium quod habeo in valle Formosa ad ecclesiam Sancti Salvatoris"* (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 1490).

d'institucions eclesiàstiques, principalment canòniques²³⁹. En síntesi, és fàcil, doncs, identificar aquests espais de forma majoritària com a magatzems senyorials, principalment dedicats a la custòdia de les reserves de vi, de la mateixa manera que, en el mateix subsòl, es guarden bona part de les reserves de gra.

S'endevina, així, una concentració de béns i drets senyorials a l'entorn de les esglésies, un fenomen que prendrà la forma d'una institució ben coneguda, la sagrera (*sacraria*), que sancionarà la instauració d'un espai sagrat dins el qual aquells quedaran integrats i, teòricament, protegits. Malgrat el que es pugui pensar, però, la seva introducció, a mitjans dels anys quaranta del segle XI, és relativament tardana i, en tot cas, posterior a l'aparició dels sagrers; de fet, a la Catalunya Central, no se'n documenta cap explícitament fins els darrers anys del segle XI, si bé la seva existència es percep a través de les referències a espais sagrats de trenta passes al voltant dels temples²⁴⁰. Així, el primer esment a un radi de trenta passes apartat de violències a l'entorn d'una església el trobem en l'acta de consagració de Santa Maria d'Igualada de l'any 1058, tot i que cal considerar que els *sacraria* al·ludits són pròpiament sagrers²⁴¹. Més enllà, cal anar-se'n ja a l'any 1098 per trobar un cementiri de trenta passes al voltant de l'església de Sant Feliu de Terrassola²⁴², mentre que el mateix any trobem finalment una casa situada dins el perímetre de la sagrera de Sant Feliu de Seguers²⁴³.

Amb l'aparició de les sagreres sembla cloure's un llarg procés iniciat amb la implantació de les parròquies adscrites a una església titular, atribució que comporta, almenys sobre el paper, la percepció bàsica de la dècima, una prerrogativa d'enorme abast que situa les esglésies com els principals instruments per tal d'accedir al drenatge constant de la producció pagesa. En paral·lel, els cementiris eclesiàstics, ja presents de bon principi tot i que probablement restringits, evolucionen durant el segle X per acabar erigint-se en espais

---

²³⁹ FARÍAS, V., "La proclamació de la pau i l'edificació dels cementiris. Sobre la difusió de les sagreres als bisbats de Barcelona i Girona (segles XI-XIII)", 74-77.

²⁴⁰ MARTÍ, R., "L'ensagrerament: utilitats d'un concepte", 115-116.

²⁴¹ "Preterea, sicut sancti canones iubent, precipio ego prefatus Guillelmus, episcopus, ut triginta passus per girum ipsius ecclesie ab ipsa aecclesia nullus homo alium hominem masculum vel feminam, malivole persequatur, vel assaliat, vel suas res tollat, vel feriat, vel plaget. Quod si fecerit, nisi ad satisfaccionem venerit et emendaverit ipsa male facta, et ad poenitentiam venerit, excommunicationis sententia feritatur. Sic enim volumus et mandamus et commonemus, ut ista et omnis ecclesia mater nostra et Christi sponsa stet in honore, ut et sacraria et cimiteria non violentur" (ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 206).

²⁴² ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 267.

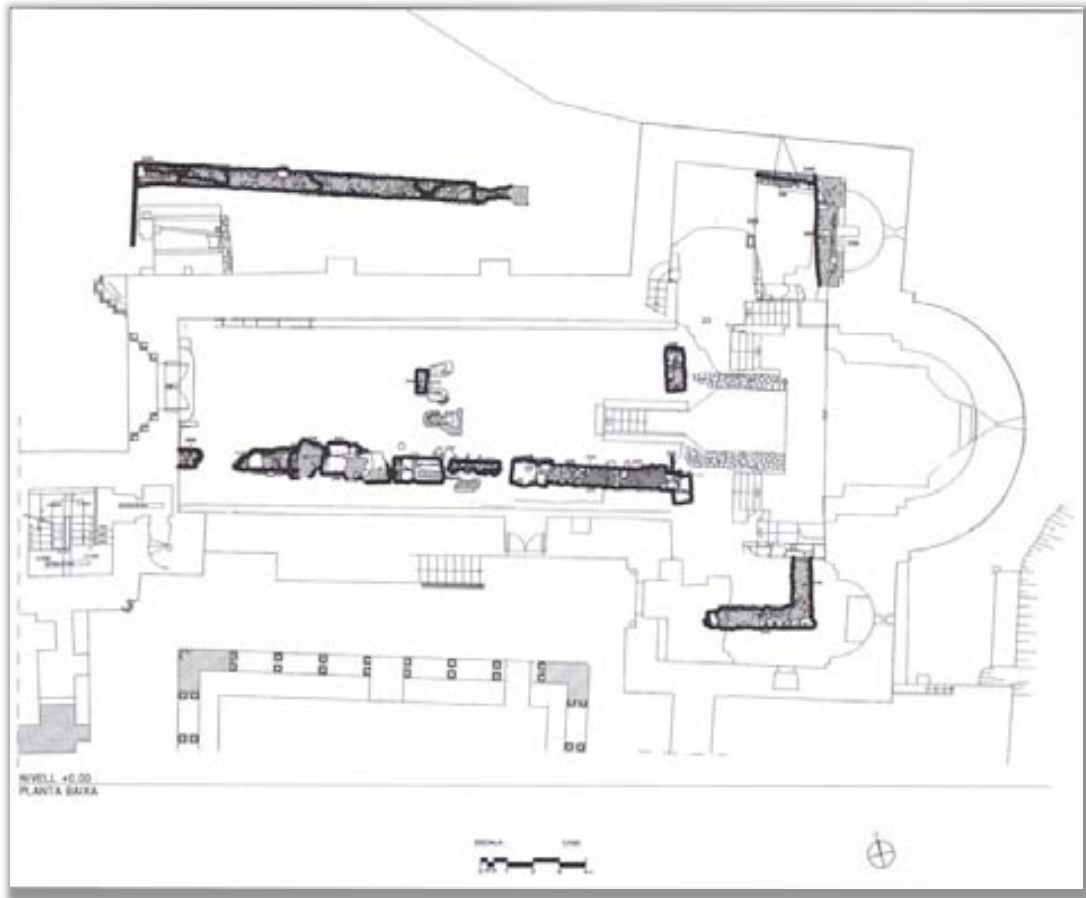
²⁴³ GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, doc. 113.

d'enterrament exclusius que concentren tot el conjunt de la població difunta i sobre els que cap esperar que pesarà algun tipus de pagament, si bé les *defunctiones* que apareixen a la documentació són de caràcter més tardà. Amb els sagrers, les esglésies afegeixen als seus propis magatzems els dels altres, fet que permet un major control sobre la producció o la distribució del gènere, a banda de reportar eventuais beneficis en termes de "lloguer d'espais". Amb les sagreres, finalment, els eclesiàstics s'arroguen el monopoli de la pau com a revers del monopoli de la guerra desenvolupat pels senyors laics, a la vegada que tanquen en un únic cercle béns, cementiris i magatzems. Ara, a finals del segle XI, la instauració de la parròquia com a centre perceptor de rendes sobre el treball, d'oblacions per la distribució de sagraments i, en definitiva, de drets sobre els parroquians, és ja un procés plenament consolidat i, avui ho sabem, irreversible²⁴⁴.

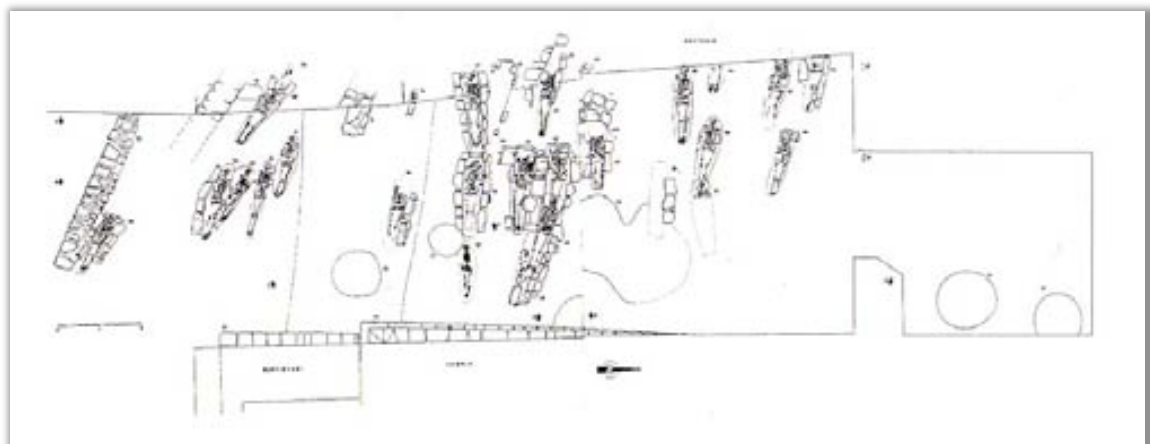
---

²⁴⁴ L'any 1081, en un capbreu dels alous i drets pertanyents a la parròquia de Santa Maria de Veciana ja queden clars quins són els deures dels parroquians: "*et de totis parrochianis aliis qui sunt in istis terminis iamdictis primicias et oblaciones et chorts et vigiliis et recettes et baptisterii et sepultura et opera totum tempus*" (BAIGES, I.J.; FELIU, G.; SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*, doc. 119).

4.1.6. Annex de figures.

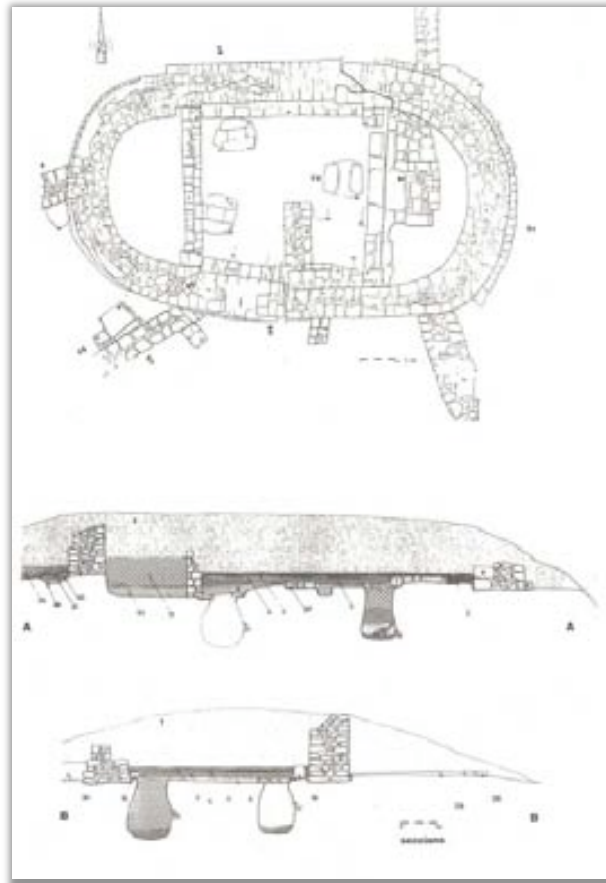

Figura 1: planta de les estructures pertanyents al primer temple del monestir de Sant Benet de Bages (Sant Fruitós de Bages) (SUBIRANAS, C.; VILA, G., "El monestir de Sant Benet de Bages. Intervencions arqueològiques a l'església i a l'ala de llevant", 638).

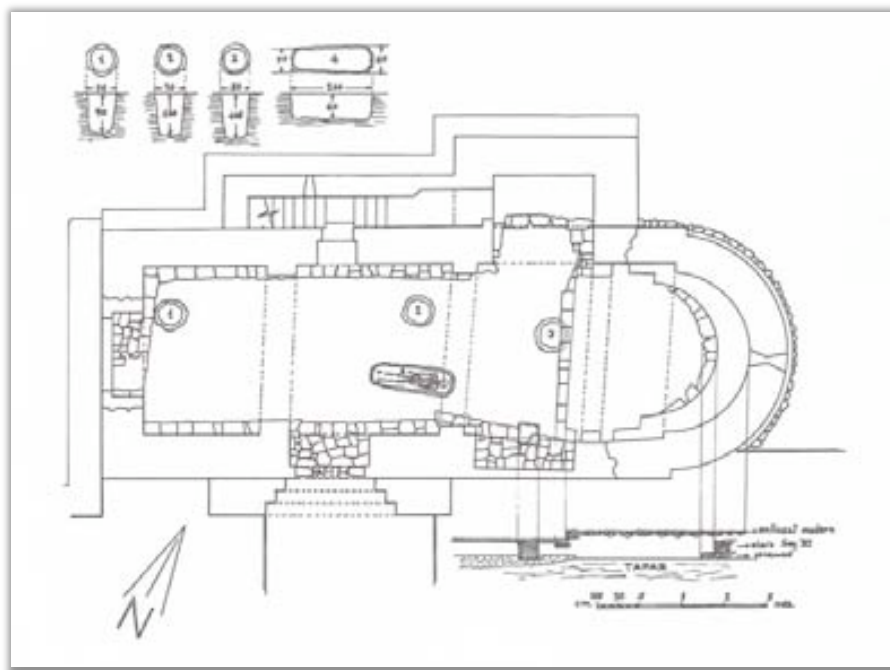

Figura 2: planta del sector de necròpolis a l'oest de l'església de Sant Pere d'Or (Santpedor, Bages) (SÀNCHEZ, E.; OLIVARES, D.; FEIXAS, J.M., *Sant Pere d'Or, un temple mil·lenari*, 80-81).

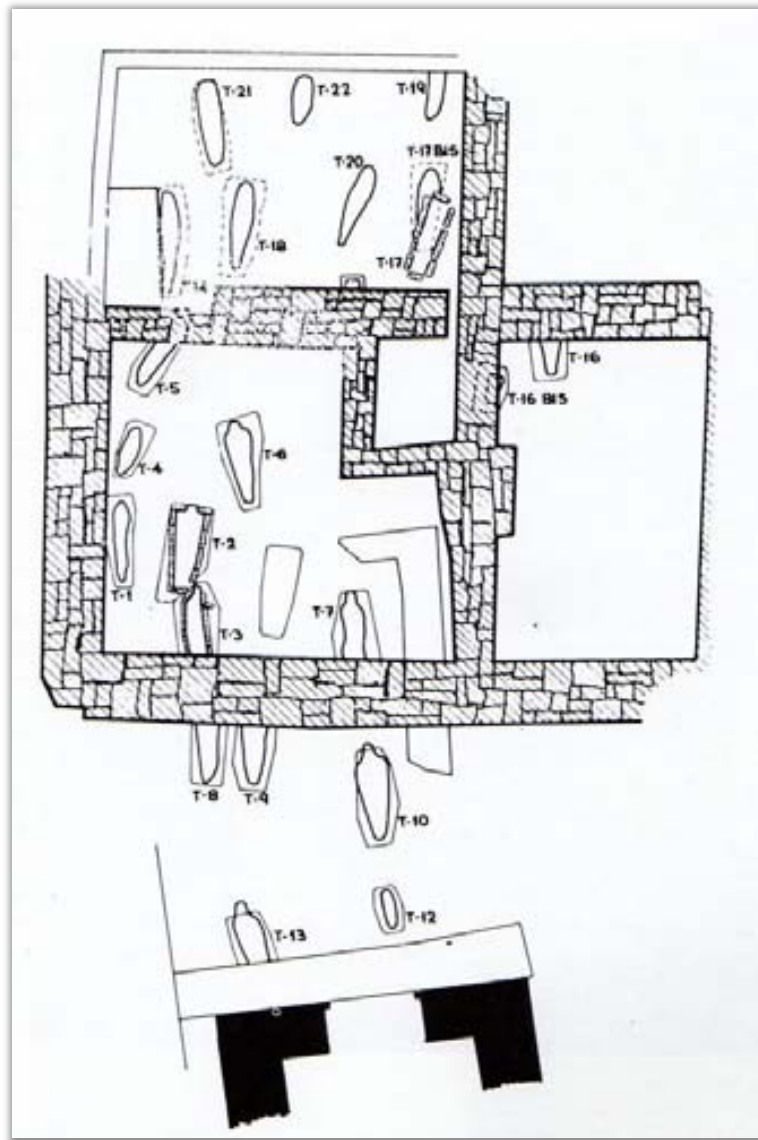

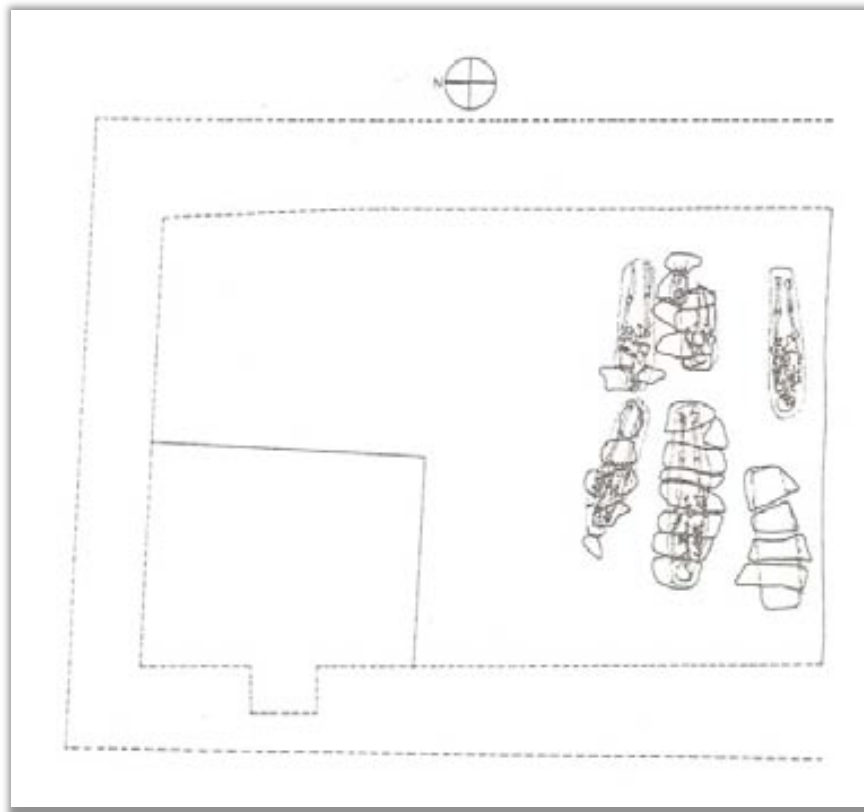
Figura 3: planta i seccions de l'església de Sant Simeó de Centelles (Rajadell, Bages) (SÀNCHEZ, E.; SUNYOL, M.; TORRAS, M., "El jaciment medieval de Sant Simeó de Centelles (Rajadell). Campanyes de 1988 i 1989", 114-115).

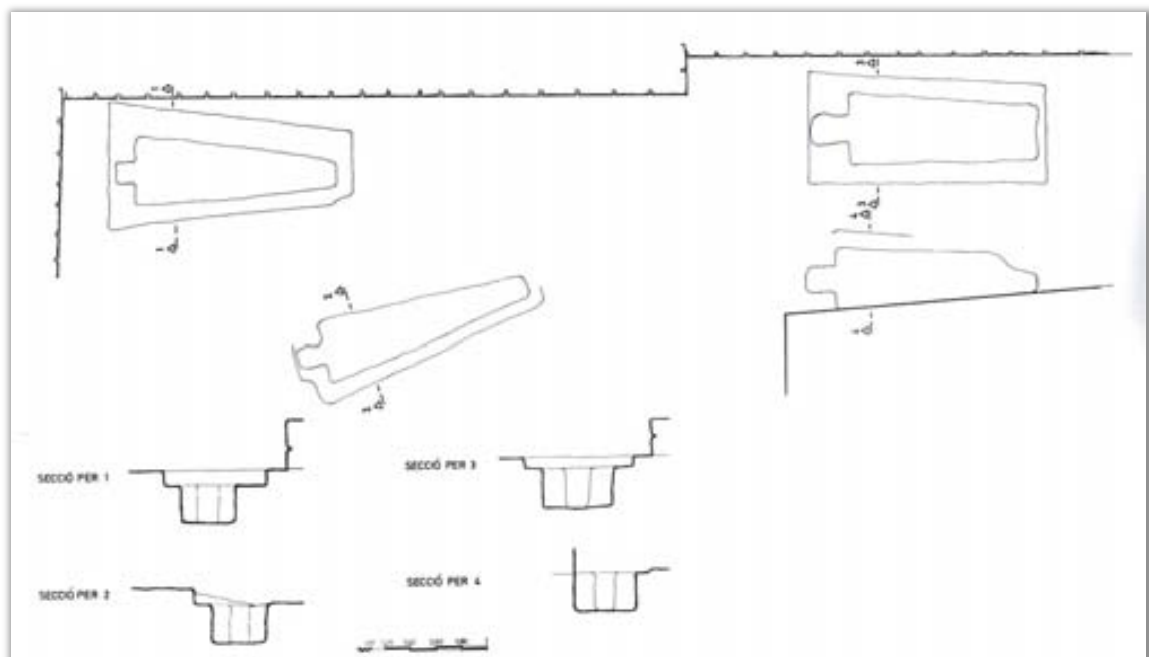
Figura 4: planta de l'església de Santa Maria de Viladordis (Manresa, Bages) (DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 279).

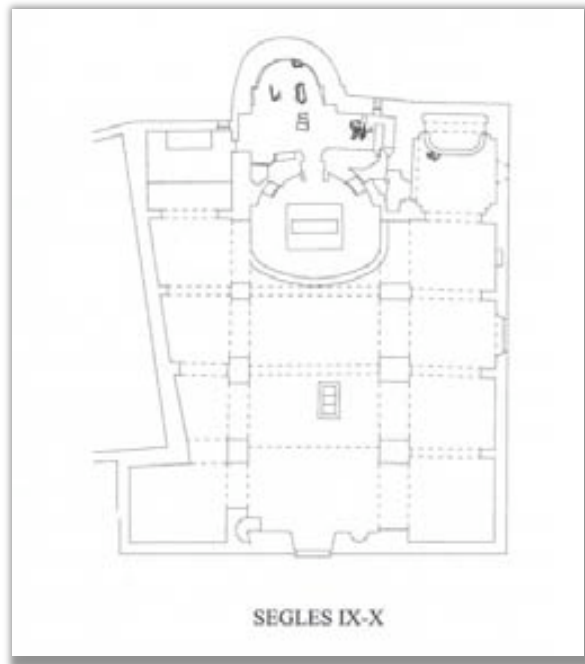
Figura 5: planta del sector de necròpolis localitzat als peus de l'església de Santa Maria de Viladordis (Manresa, Bages) (DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 281).

Figura 6: tombes localitzades sota la capella septentrional de l'església de Sant Pere de Castellfollit del Boix (Bages) (FIERRO, J.; CLUA, M., "La interpretación de la iglesia de Sant Pere de Castellfollit del Boix a la luz de la excavación de la capilla gótica adosada a la fachada septentrional del templo", 210).

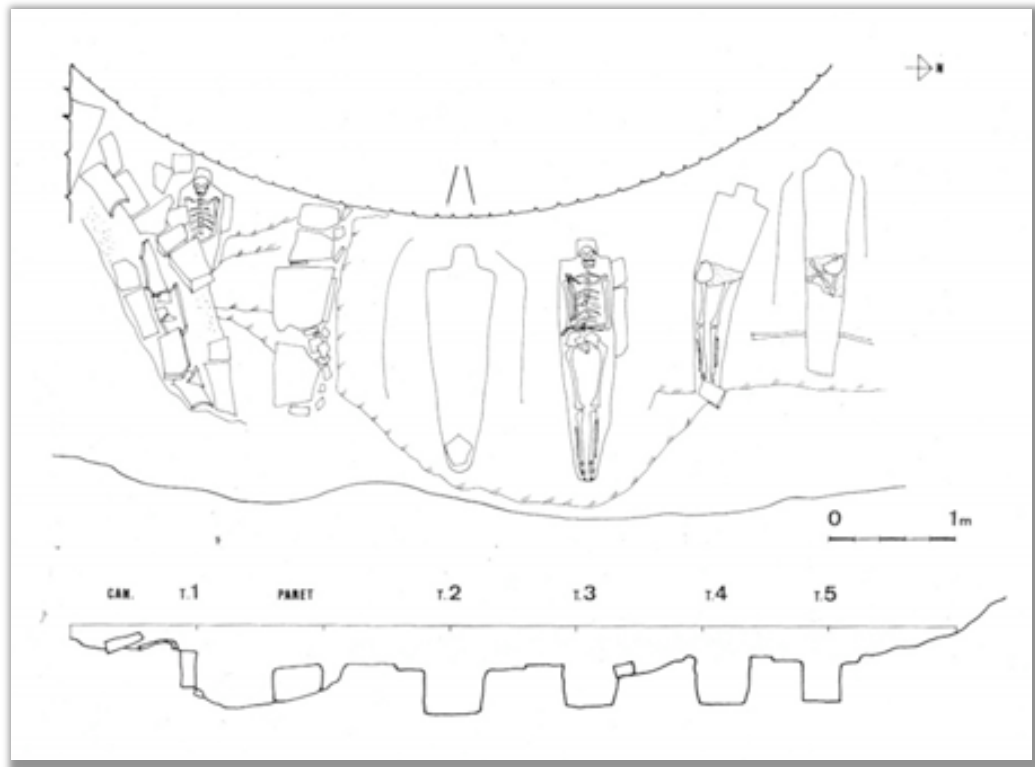
Figura 7: planta i seccions de les tombes antropomorfes trobades prop l'església de Sant Mateu de Bages (DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 452).

Figura 8: planta de l'església de Sant Cristòfol de Súria (Bages) amb indicació de les tombes associades al temple altmedieval (PANCORBO, A.; LÓPEZ, A., "L'excavació arqueològica a l'església de la Mare de Déu del Roser de Súria", 797).

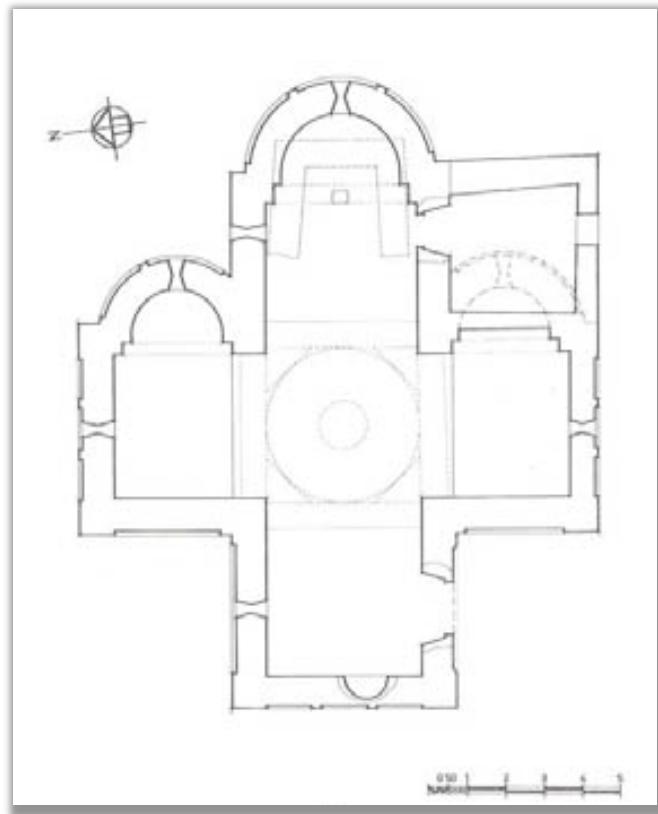
Figura 9: evolució de l'església de Santa Maria de Matadars (El Pont de Vilomara i Rocafort, Bages) entre els segles X-XI (LÓPEZ, A.; CAIXAL, A.; GÓMEZ, A., "L'excavació arqueològica a l'entorn immediat de l'església de Santa Maria de Matadars o del Marquet (El Pont de Vilomara i Rocafort, Bages)", 687).

Figura 10: planta i secció de les tombes antropomorfes excavades prop de l'absis de l'església de Santa Maria de Lluçà (Osona) (CABALLÉ, A.; OLLICH, I., "Les tombes antropomorfes excavades a la roca de Santa Maria de Lluçà", 363).

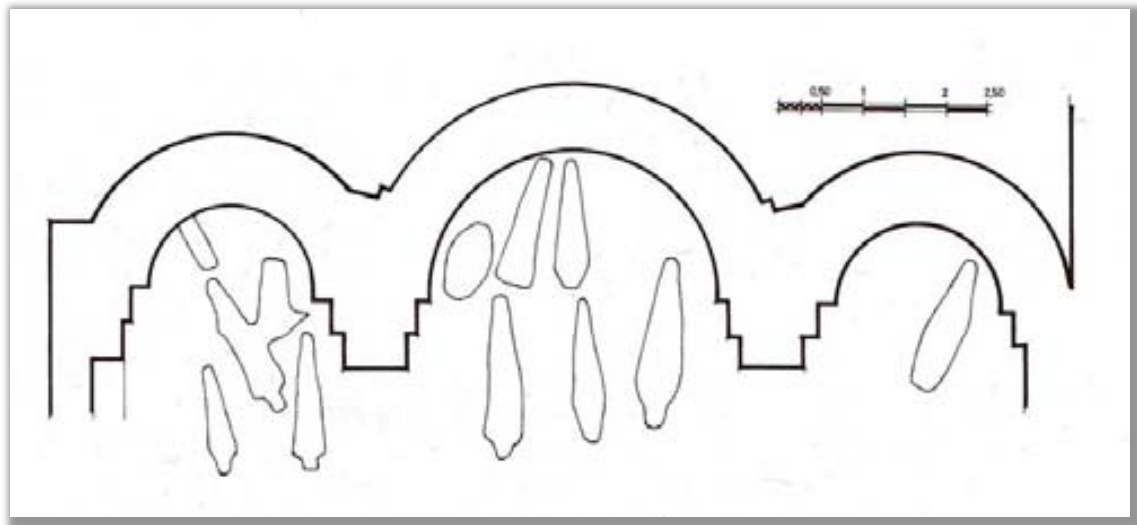
Figura 11: església del segle XI de Sant Cugat del Racó (Bages), aixecada sobre un temple anterior.

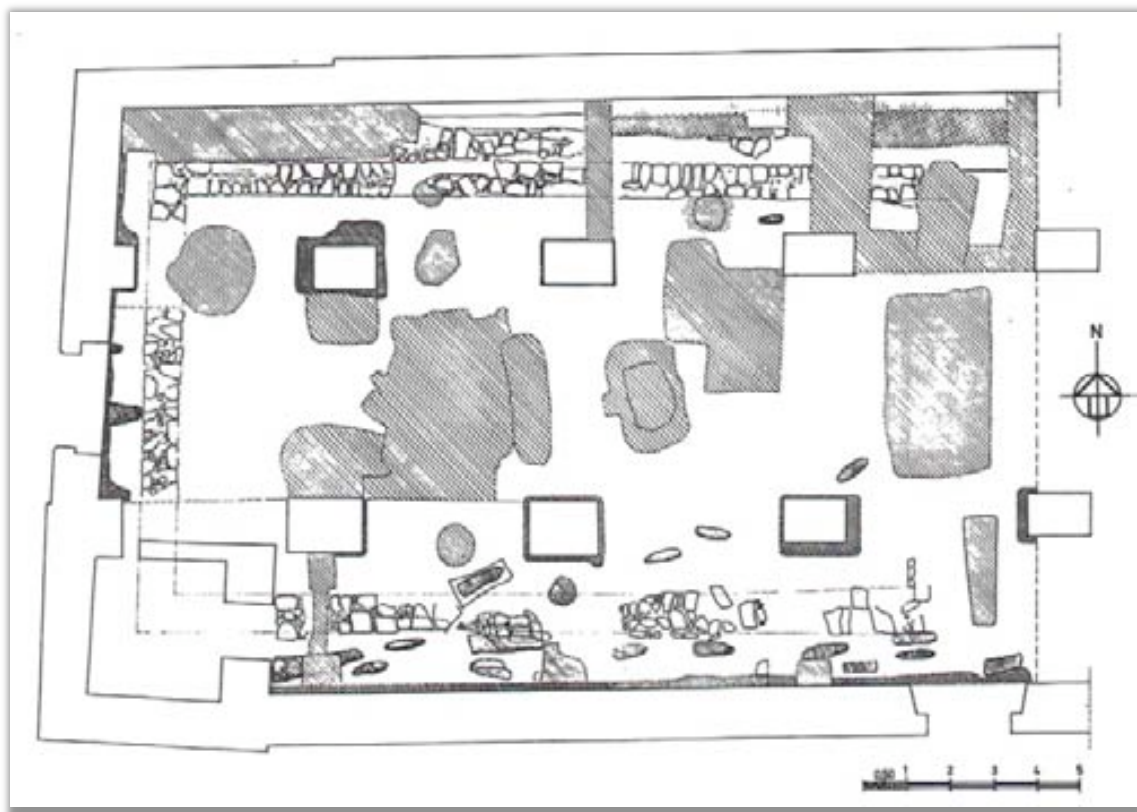
Figura 12: planta de l'església del segle XI de Sant Cugat del Racó, amb indicació de la capçalera del temple anterior (DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 342).

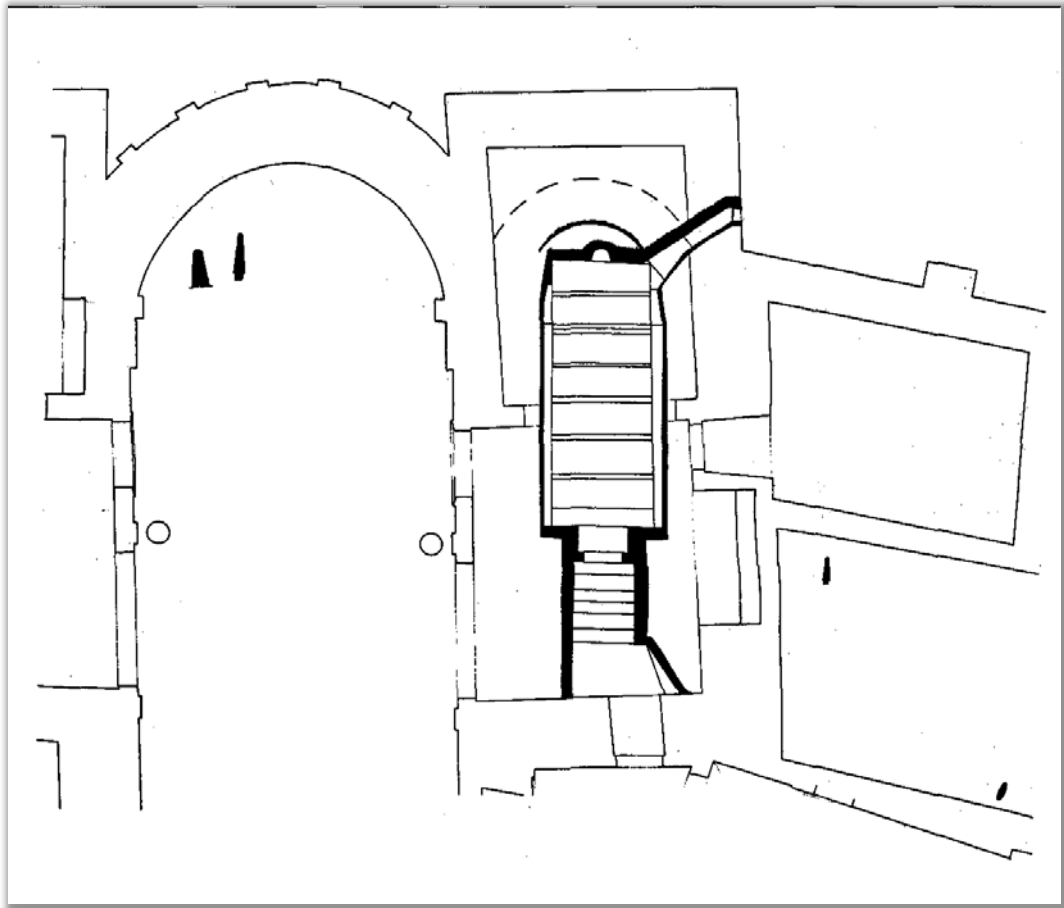
Figura 13: planta de l'església de Sant Pere de Casserres, amb àmbits afegits pertanyents a un priorat baixmedieval (PIERA, J., *La intervenció arqueològica al jaciment de Sant Pere de Casserres (Casserres, El Berguedà)*, 37).

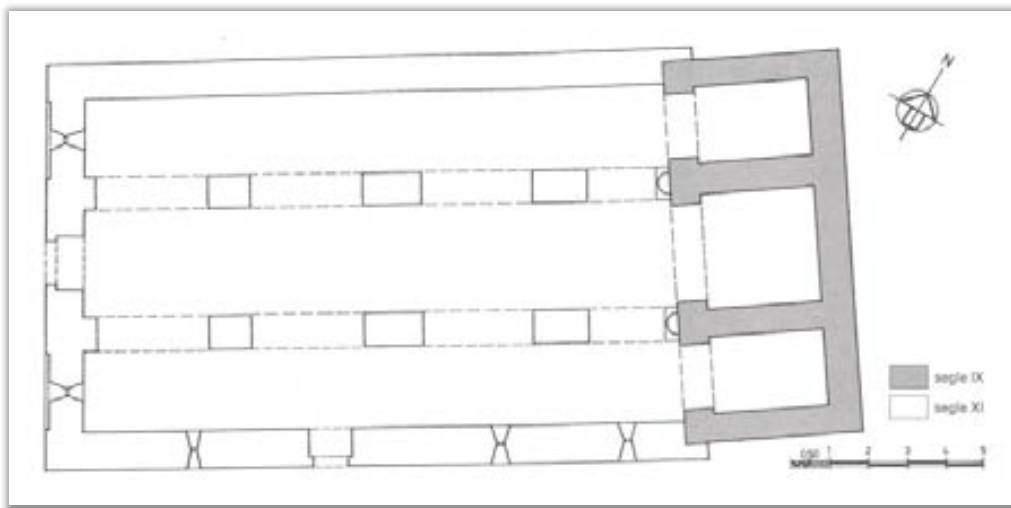
Figura 14: sector del cementiri previ a la construcció de l'església del segle XI de Sant Andreu de Sagàs (Berguedà) (DDAA, *Catalunya Romànica*, XII. *El Berguedà*, 443).

Figura 15: planta de la nau de l'església de Sant Andreu de Sagàs (Berguedà), amb les estructures pertanyents al primer temple (DDAA, *Catalunya Romànica*, XXVII. *Visió de síntesi, restauracions i noves troballes. Bibliografia. Índexs generals*, 190).

Figura 16: planta de la capçalera de l'església de Santa Maria de Serrateix (Berguedà), amb indicació de la cambra de la Sepultura Capitular i de les tombes localitzades (BADIA, J.M., *El monestir de Santa Maria de Serrateix. Més de mil anys arrelat al territori*).

Figura 17: planta de l'església de Sant Pere de Serrateix (Berguedà), on destaca la capçalera tripartida (DDAA, *Catalunya Romànica, XXVII. Visió de síntesi, restauracions i noves troballes. Bibliografia. Índexs generals, 193*).

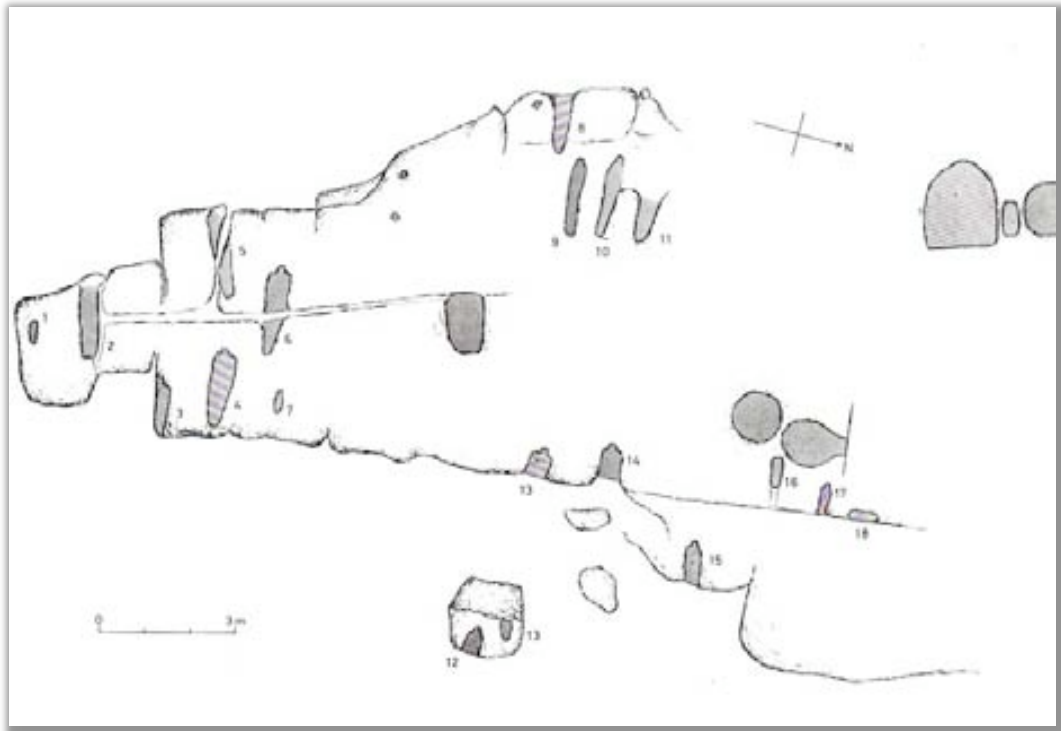

Figura 18: vista de la capçalera de l'església de Sant Vicenç d'Obiols (Avià, Berguedà) i del cementiri circumdant.

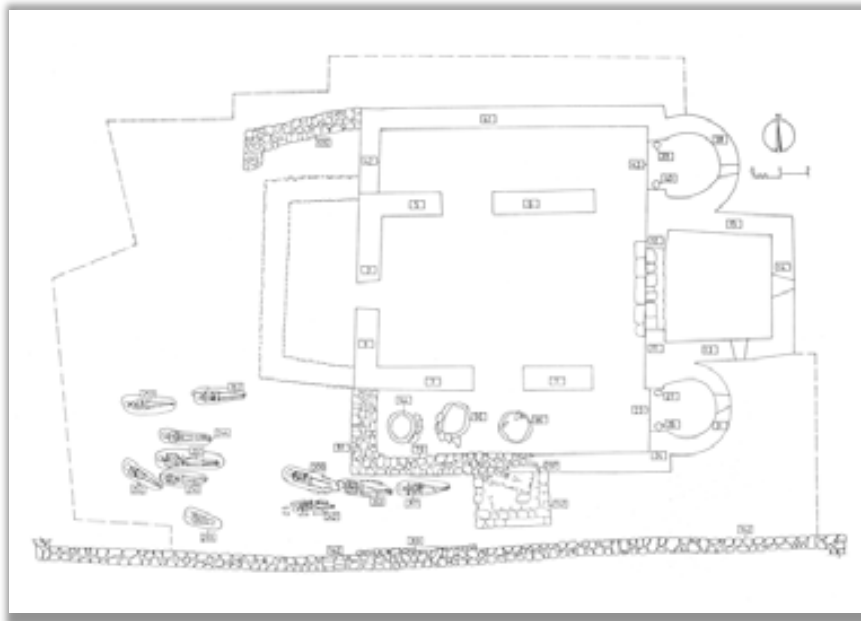
Figura 19: tomba antropomorfa a tocar de l'absis de Sant Vicenç d'Obiols (Avià, Berguedà).

Figura 20: planta del sector de necròpolis descobert al costat de l'església de Sant Andreu de Cal Pallot (Puig-reig, Berguedà) (DDAA, *Catalunya Romànica*, XII. *El Berguedà*, 397).

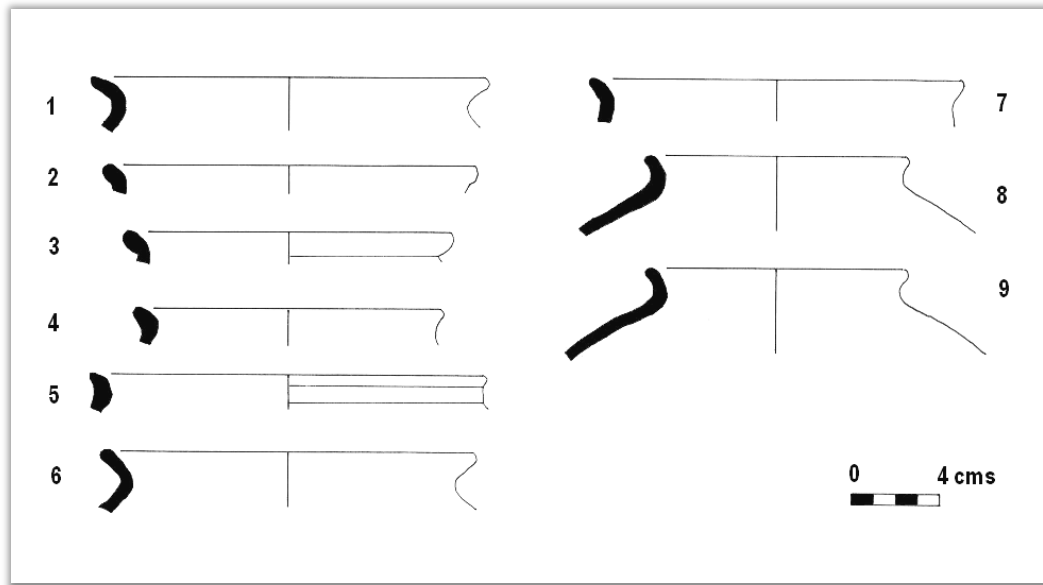
Figura 21: vista des del nord-est de l'església de Sant Quirze de Pedret (Cercs, Berguedà).

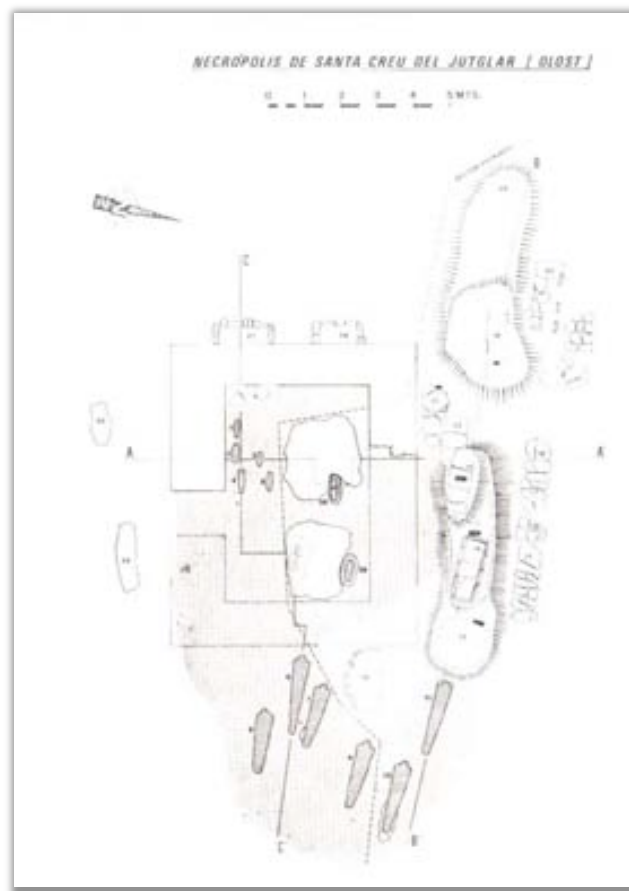
Figura 22: planta de l'església de Sant Quirze de Pedret (Cercs, Berguedà) vers la segona meitat del segle X, segons els resultats de la seva excavació (LÓPEZ, A.; CAIXAL, A., "Església de Sant Quirze de Pedret, Cercs. Excavacions arqueològiques. Campanyes 1989-1992", 301).

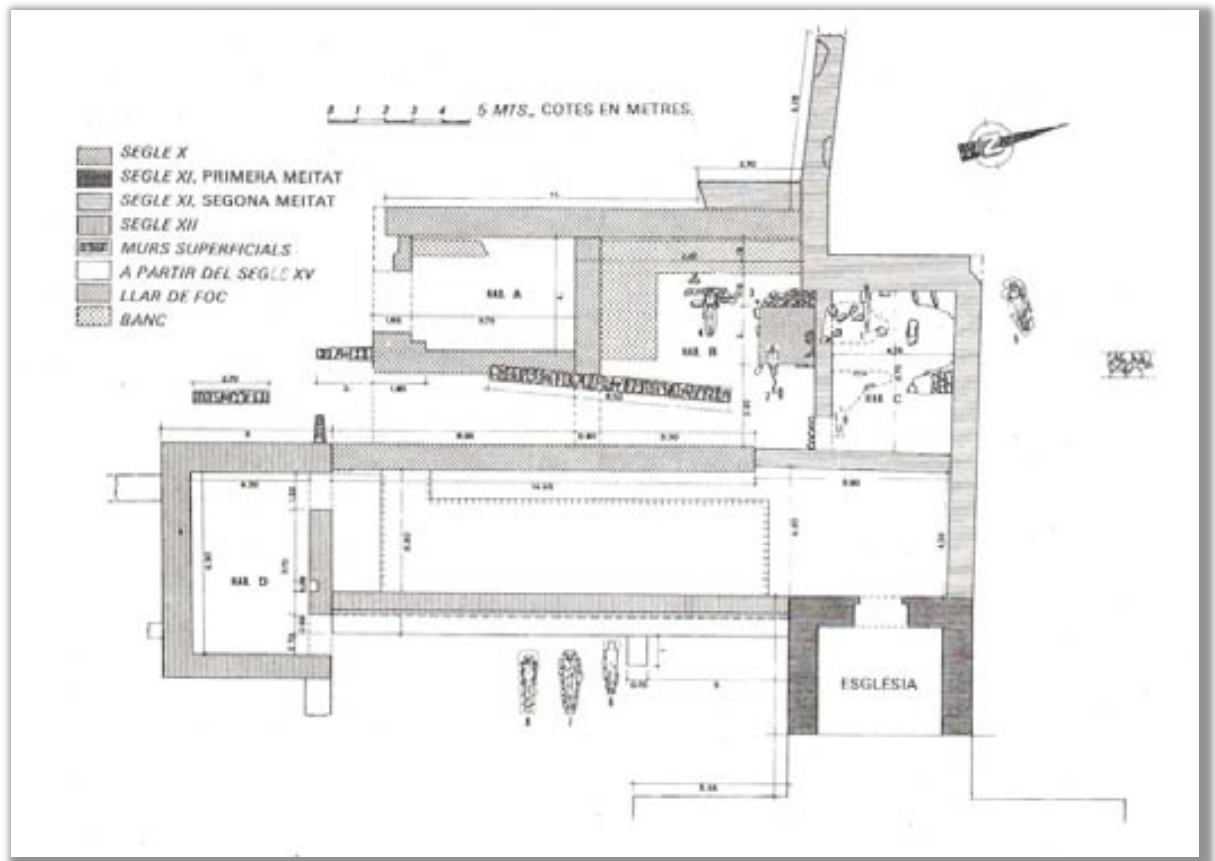
Figura 23: croquis de les estructures observables al jaciment de Sant Salvador de Mata (L'Espunyola, Berguedà) (CAMPRUBÍ, J.; MARTÍ, R., "El monestir carolingi de Sant Salvador de Mata (L'Espunyola, Berguedà)", 570).

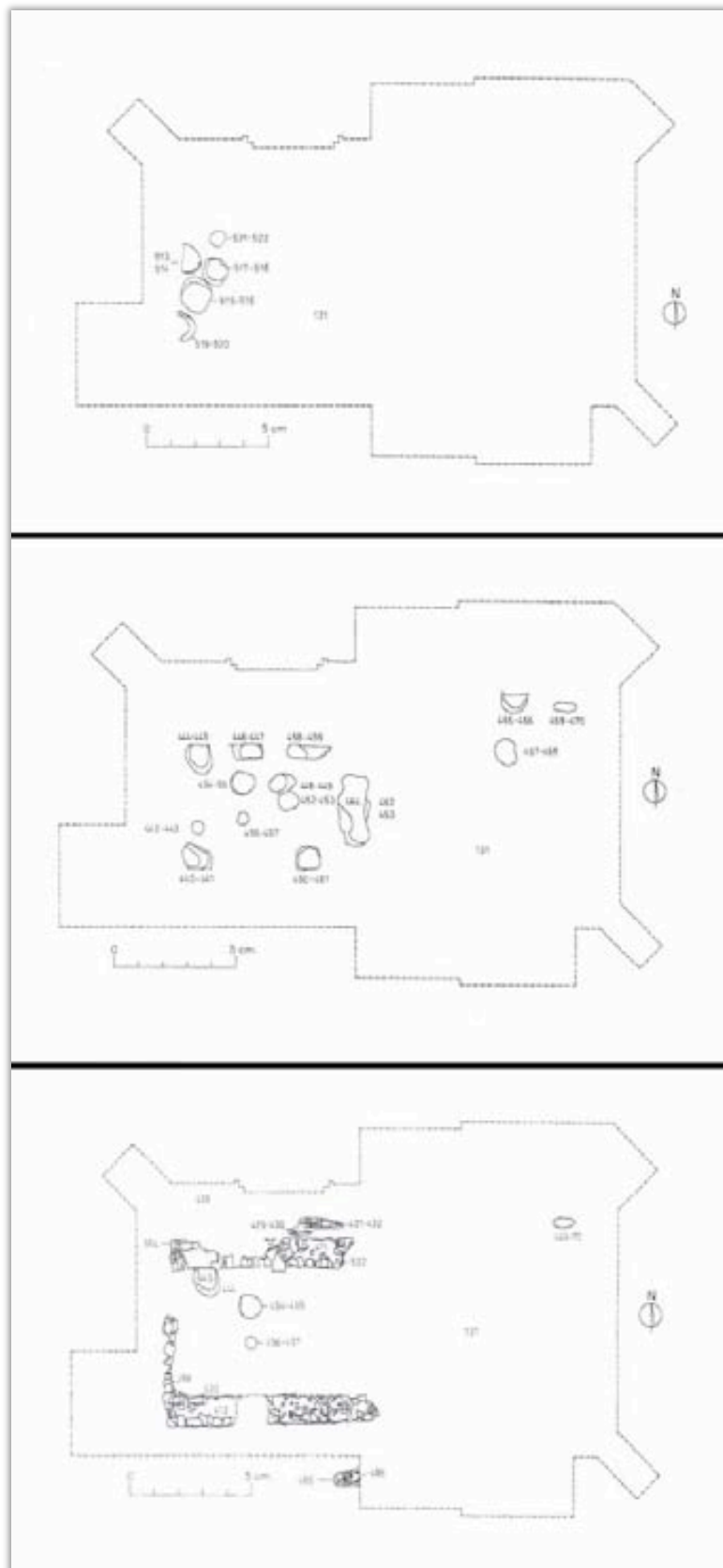
Figura 24: formes ceràmiques recollides en prospecció al jaciment de Sant Salvador de Mata (L'Espunyola, Berguedà) (CAMPRUBÍ, J.; MARTÍ, R., "El monestir carolingi de Sant Salvador de Mata (L'Espunyola, Berguedà)", 571).

Figura 25: planta de l'excavació de Santa Creu de Joglars (Olost, Osona) (PADILLA, J.I., "La necròpolis de Santa Creu de Joglars (Osona)", 162).

Figura 26: planta de les estructures excavades a llevant de l'església de Sant Pere de Graudescales (Navès, Solsonès) (PADILLA, J.I., "Sant Pere de Graudescales (Valielles), Montmajor", 403).

Figura 27: plantes de les primeres fases identificades en l'excavació de l'església de Santa Maria de Rubió (Anoia) (LÓPEZ, A. (coord.), *Església de Santa Maria de Rubió. Memòria d'Arqueologia i Història*, 144-145).

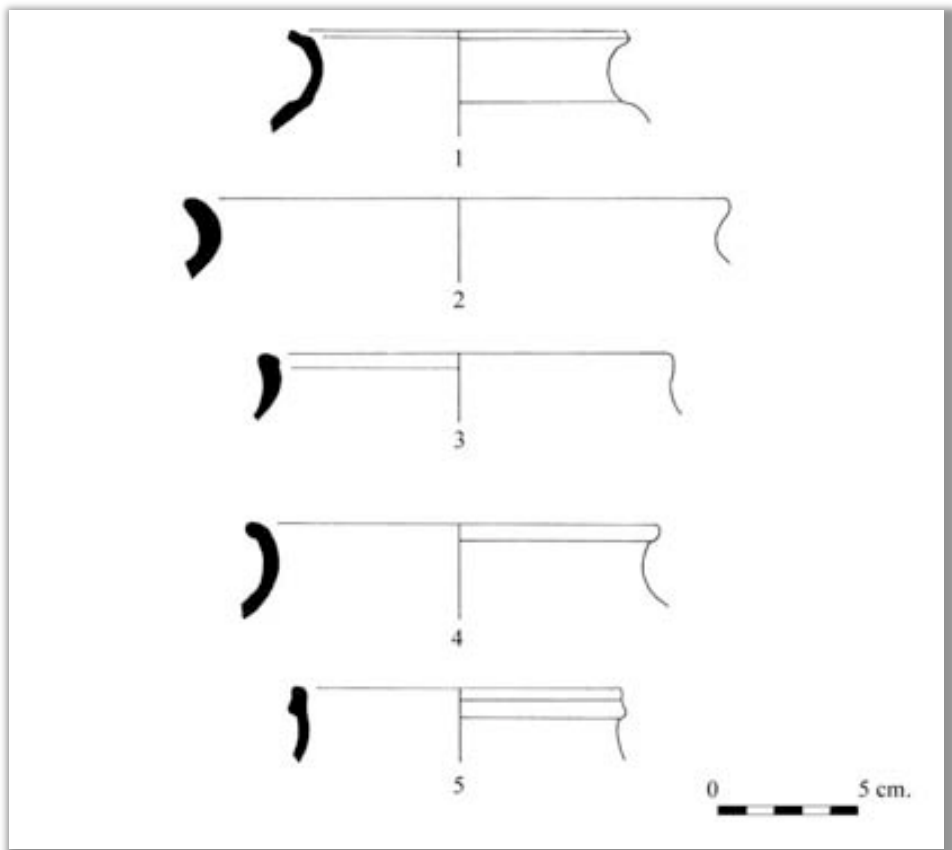
Figura 28: restes de l'absis de la primera església de Sant Vicenç de Conill (Pujalt, Anoia), tallades per les estructures posteriors del temple del segle XII.

Figura 29: vista des de l'est de l'església vella de Sant Vicenç de Conill, amb les restes del primer temple del segle XI (capçalera, base d'altar i sitges).

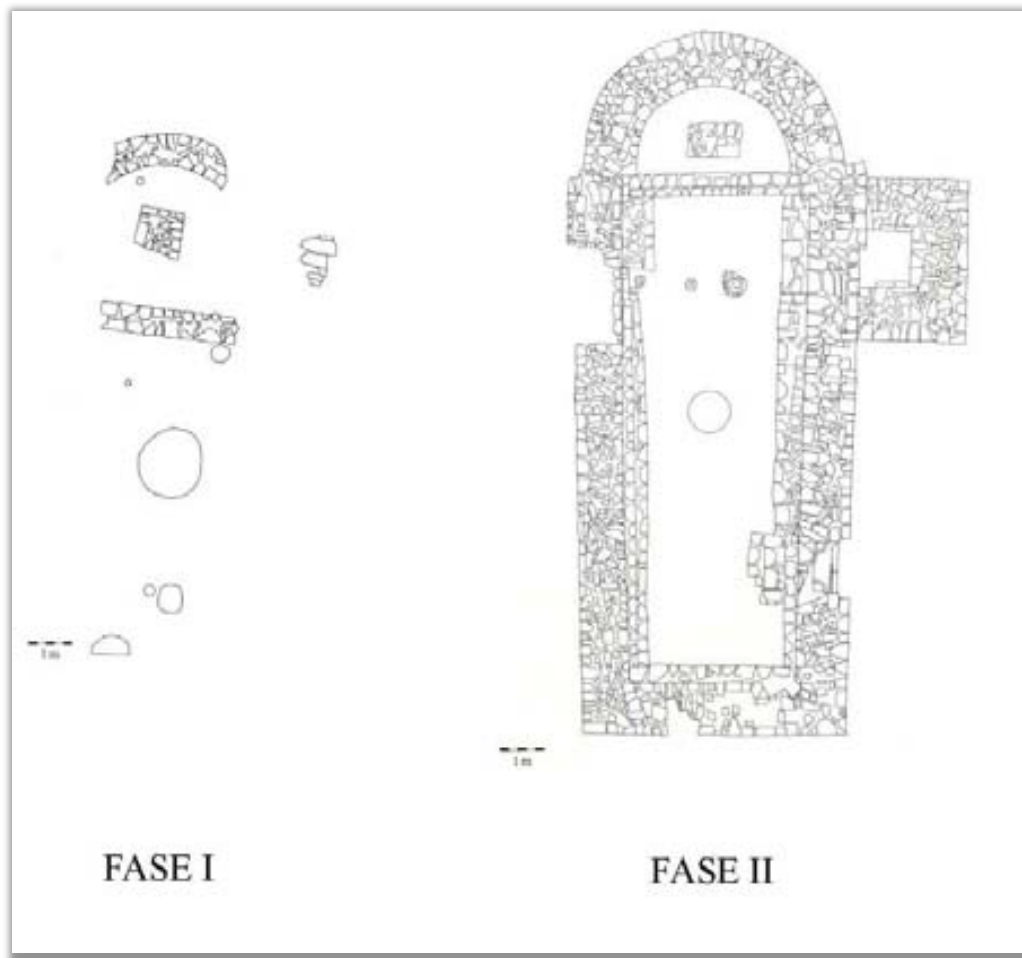

Figura 30: sepultura de la primera fase de l'església vella de Sant Vicenç de Conill, afectada per la construcció del campanar del segle XII.

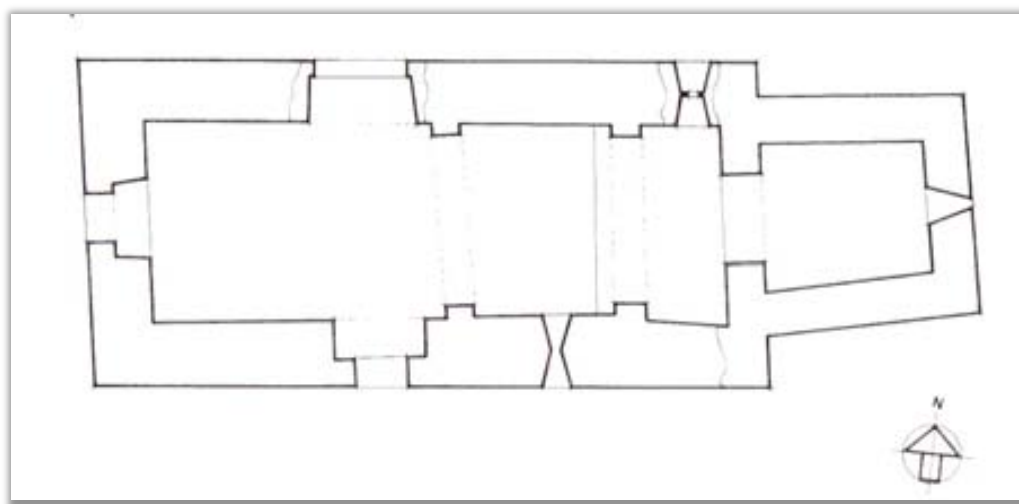

Figura 31: formes ceràmiques recuperades en els nivells associats a la primera fase de l'església vella de Sant Vicenç de Conill (Pujalt, Anoia).

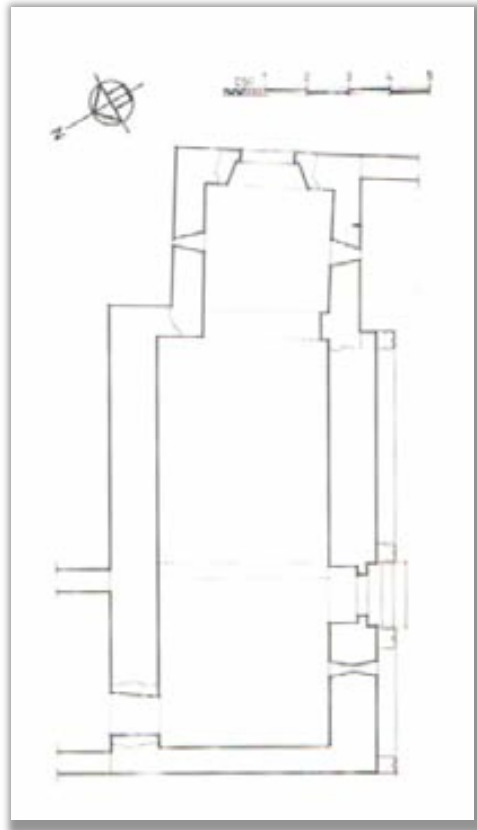

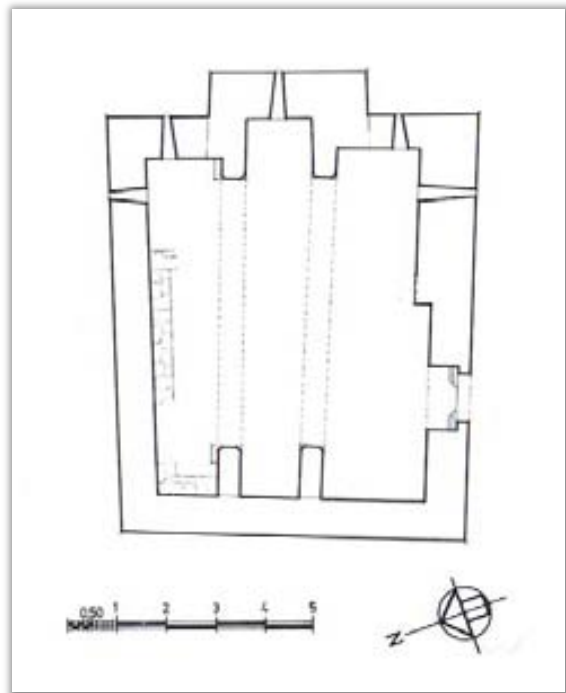
Figura 32: planta de les dues primeres fases documentades, dels segles XI-XII, a l'excavació de l'església vella de Sant Vicenç de Conill (Pujalt, Anoia).

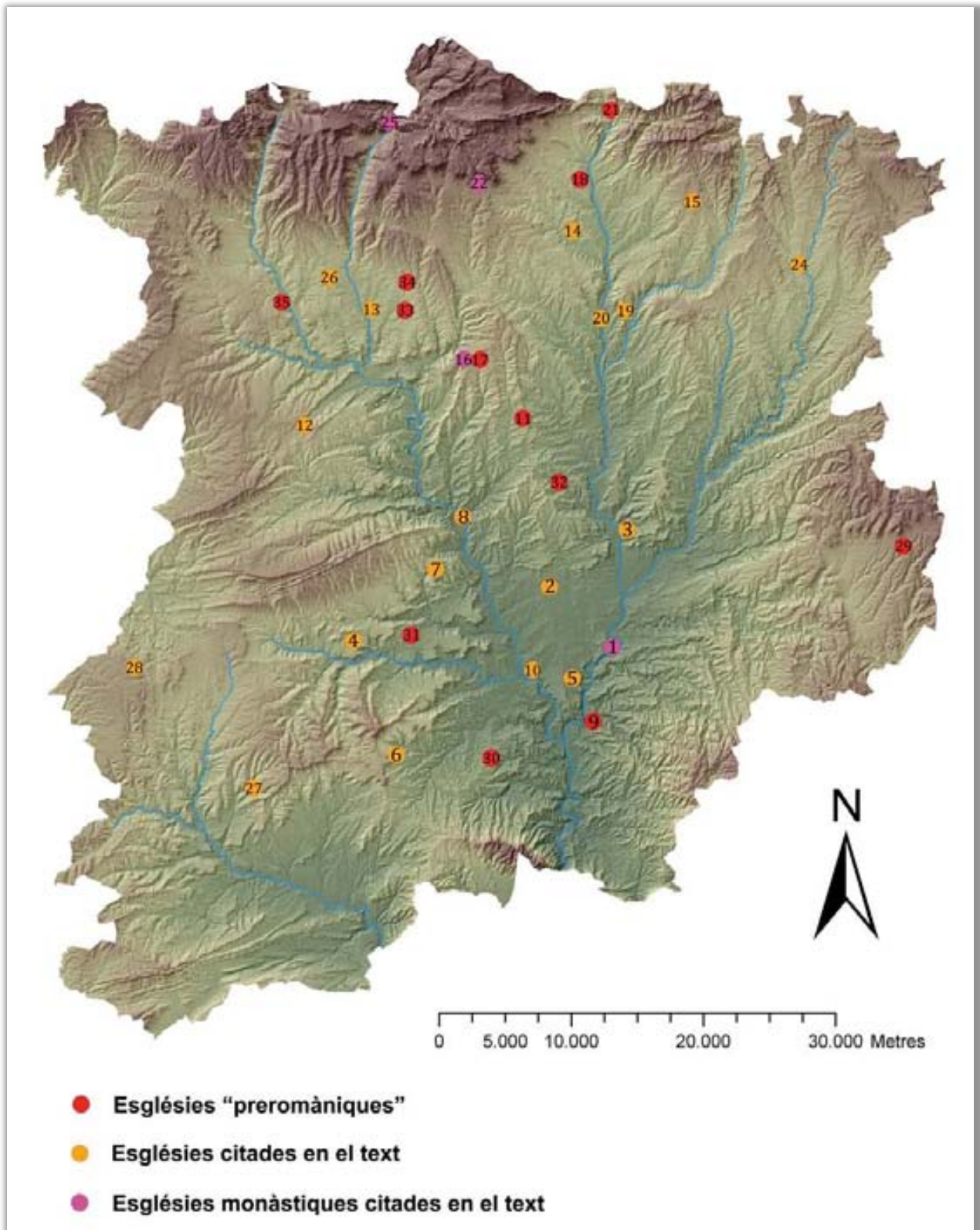
Figura 33: planta de l'església de Sant Pere del Brunet (Sant Salvador de Guardiola, Bages) (DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 481).

Figura 34: planta de l'església de Santa Maria del Grau (Fonollosa, Bages) (DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 245).

Figura 35: planta de l'església de Sant Miquel de Grevalosa (Castellfollit del Boix, Bages) (DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 188).

1- Sant Benet de Bages (960) (Sant Fruitós de Bages); 2- Sant Pere d'Or (996) (Santpedor); 3- Sant Sebastià del castell de Sallent (1022); 4- Sant Simeó de Centelles (c. 1050) (Rajadell); 5- Santa Maria de Viladordis (1020) (Manresa); 6- Sant Pere de Castellfollit del Boix (1027); 7- Sant Mateu de Bages (992); 8- Sant Cristòfol de Súria (c. 1050); 9- Santa Maria de Matadars (El Pont de Vilomara i Rocafort); 10- Santa Maria de Manresa (968); 11- Sant Cugat del Racó (938)

(Navès); 12- Sant Joan de Bergús (899) (Cardona); 13- Santa Maria de Sorba (982) (Montmajor); 14- Sant Pere de Casserres (1035); 15- Sant Andreu de Sagàs (903); 16- Santa Maria de Serrateix (941) (Viver i Serrateix); 17- Sant Pere de Serrateix (931) (Viver i Serrateix); 18- Sant Vicenç d'Obiols (907) (Avià); 19- Sant Andreu de Cal Pallot (s. XIII) (Puig-reig); 20- Sant Julià de Periques (1026) (Puig-reig); 21- Sant Quirze de Pedret (984?) (Cercs); 22- Sant Salvador de Mata (899) (L'Espunyola); 24- Santa Creu de Joglars (984) (Olost); 25- Sant Pere de Graudescales (912, 960 com a monestir) (Navès); 26- Santa Margarida de Navès (973); 27- Santa Maria de Rubió (c. 1050); 28- Església vella de Sant Vicenç de Conill (1040) (Pujalt); 29- Santa Eugènia del Gomar (Moià); 30- Sant Pere del Brunet (Sant Salvador de Guardiola); 31- Santa Maria del Grau (Fonollosa); 32- Sant Vicenç d'Aladernet (Balsareny); 33- Sant Andreu de Gargallà (Montmajor); 34- Sant Julià de Pegueroles (Navès); 35- Sant Martí de Joval (Clariana de Cardener).

4.2. Els castells.

4.2.1. Arqueologia dels castells d'època comtal.

Si bé les dades aportades per les intervencions desenvolupades en conjunts fortificats d'època comtal comencen a ser significatives, cal tenir en compte dues coses: d'una banda, es tracta gairebé sempre d'intervencions parcials que no afecten a la globalitat del conjunt monumental; per altra, són jaciments arqueològics sovint amb una llarga vida operativa que en molts casos arriba a l'època moderna, si no contemporània. Aquest fet ha produït en la majoria dels casos coneguts la consegüent superposició d'estructures, fenomen que ha comportat gairebé sempre la remoció o bé desaparició de gran part de les estructures més antigues i dels nivells arqueològics que hi eren vinculats. Ben poc queda, doncs, dels castells del segle X, que són els que aquí més ens interessin. No obstant, revisarem a continuació alguns dels exemples més significatius on s'hi ha practicat algun tipus d'intervenció arqueològica¹.

- Castell de Callús (Callús, Bages).

Conegut durant els seus primers temps d'existència com a “castell de Godmar” (*kastello/kastro Godemare*), en referència segura al seu primer detentor, apareix a la documentació per primera vegada l'any 940 de la mà d'un regest que certifica la venda d'un hort en el seu terme², moment a partir del qual són ja nombrosos els textos referents a vendes de béns immobles en el seu entorn, habitualment concentrats a la ribera del Cardener.

Les restes del castell es troben sobre un espadat a la riba esquerra d'aquest riu; explorat arqueològicament de manera parcial, els treballs efectuats s'han limitat fins al moment a l'excavació completa de la torre central, a l'execució d'algunes rases i a la neteja i delimitació de les estructures del recinte (figura 1)³. Per bé que

---

¹ No abordem aquí, doncs queda fora del nostre objectiu, l'anàlisi d'aquells conjunts no excavats que, per tant, s'hauria de limitar a apreciacions purament estilístiques. En tot cas, la gran majoria de casos estan recollits i es poden consultar en els catàlegs monumentals a l'ús com són *Els castells catalans* o la *Catalunya Romànica*.

² ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 481.

³ CAIXAL, A.; PANCORBO, A., “L'excavació del castellet de Gotmar (Callús, Bages)”.

limitada, aquesta actuació ha permès comprovar que les restes de la torre circular conservada, de 7 metres de diàmetre exterior, contienien en el seu interior una torre de la mateixa planta però de dimensions més reduïdes que s'identifica amb la construcció primigènia; folrada més de dos segles després amb un doble parament de carreus, l'edifici original presenta trams en *opus spicatum*, un tipus d'obra que també apareix puntualment en el que s'identifica com el primer recinte associat a aquesta torre, reconeixible en alguns llocs malgrat la construcció posterior de noves muralles. L'interior de la torre estava anivellat per una fina capa de terra i roca disgregada que malauradament no ha aportat cap fragment ceràmic. En tot cas, els responsables dels treballs consideren que aquesta primera torre circular correspon, juntament amb un perímetre murat inicial, al castell documentat al segle X.

- Castell de Coaner (Sant Mateu de Bages, Bages).

No gaire lluny de l'anterior, el castell de Coaner es troba emplaçat dalt d'un penyal sobre la riera homònima, en un indret certament enclotat respecte de les serres circumdants. La seva primera menció es troba en un regest que registra la donació feta l'any 961 pel prevere Agelà a Santa Cecília de Montserrat d'unes terres al castell de "*Quo vece negro*", situat al comtat de Berga⁴. L'any 978, el lloc de Coaner (*Cavezenigro*) es troba a tocar de l'extrem occidental del bisbat de Vic segons una butlla papal que en reconeix els termes, fet que equival a situar el castell en el punt més avançat de la frontera en aquell moment⁵.

La intervenció arqueològica sobre aquest castell s'ha centrat en esgotar l'estratigrafia interna de la seva torre, molt erosionada per l'obertura d'un gran esvoranc en la seva base, i en excavar els espais immediats a la mateixa, on s'han localitzat diversos àmbits (figura 2)⁶. La torre, força ben conservada, és un edifici de planta circular de 7,3 metres de diàmetre en la seva part baixa i gairebé 19 metres d'alçada, amb una base massissa sobre la que s'alcen tres plantes i un pis superior emmerletat, tot pertanyent, segons sembla, a un únic moment constructiu. Com sol ser habitual, la porta d'accés es troba sobrealçada, oberta en la primera planta, un element que destaca per presentar els brancals avançats

---

⁴ ALTÉS, F.X., "El diplomatarí del monestir de Santa Cecília de Montserrat, I: anys 900-999", doc. 38.

⁵ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1247.

⁶ PUJADES, J.; BRÚ, R., "Torre i castell de Coaner. L'excavació. Els grafitis".

respecte de l'arc, una característica que es considera pròpia de l'evolució de l'arc de ferradura i que mou els seus analistes a situar la seva construcció, adduint paral·lels amb els castells d'Ardèvol i Vallferosa, vers la segona meitat del segle X, una proposta cronològica que, si bé pot no ser desencaminada, no se sustenta en cap argument pròpiament arqueològic. Pel que fa al parament, aquest es caracteritza per l'ús de blocs poc desbastats, disposats en filades que en alguns trams perden la regularitat. En un moment avançat del segle XI es detecta la presència d'un tram de mur en sentit nord-sud que formaria part del recinte del castell, mentre que a partir del segle XII es documenta la construcció de diversos àmbits que se sobreposen a aquest primer mur.

- Castell de Cardona (Cardona, Bages).

Cardener amunt, el castell de Cardona, documentat com un dels "*oppida deserta*" a ocupar per l'exèrcit carolingi l'any 798⁷, ha estat molt modificat al llarg de la història per la seva condició d'emplaçament estratègic i de nucli de poder, associat especialment al control de les extraccions de sal (figura 3). En tot cas, s'identifica la torre coneguda com "de la Minyona", situada en l'extrem occidental i en el punt més alt de la plataforma que ocupen el castell i la col·legiata de Sant Vicenç, amb l'antiga torre de l'homenatge del primer⁸. Folrada amb un gruixut revestiment atalussat a finals de l'època moderna, les dades arqueològiques relatives a la seva fundació han estat més aviat pobres, fet que provoca que els autors de la intervenció estableixin una datació inicial situada vers el segle XI, potser en relació amb la implantació en el lloc de la família vescomtal osonenca, a partir de criteris purament estilístics (figura 4). Així, el parament estaria format per filades regulars de carreus quadrangulars lligats amb morter de calç; per altra banda, la intervenció arqueològica ha permès situar el diàmetre inicial de la torre a l'entorn dels 7 metres.

---

⁷ ABADAL, R d'., *Catalunya Carolíngia I-1. El domini carolingi a Catalunya*, 89. Sobre el paper de Cardona en l'època prèvia a la conquesta comtal, veure apartat 2.5.

⁸ VILA, J.M.; ARCOS, R., "La Torre de la Minyona del castell de Cardona, evolució i transformació (segles XI-XX)".

- Castell de Boixadors (Sant Pere Sallavinera, Anoia).

Fortificació situada en el cim d'un turó que s'aixeca sobre els plans de l'Alta Segarra, la seva aparició a la documentació, ja en el segle XI, és clarament tardana en relació als casos anteriors, fet normal si tenim en compte que la conquesta efectiva d'aquesta zona no sembla consolidada fins entrat aquest mateix segle. De fet, els primers esments relatius al seu terme es produeixen en relació a les afrontacions del terme de Calaf, en els anys 1015 i 1038⁹, mentre que l'any 1041 figura també com a límit d'un alou¹⁰. Tot i que cal intuir a partir d'aquests esments que el castell ja existeix, la seva manifestació explícita en els textos no sembla arribar fins l'any 1085¹¹.

El conjunt format per la torre central, de planta circular, i les seves estructures annexes, amb una ocupació continuada fins mitjans del segle XX, fou objecte d'una intervenció arqueològica prèvia a la seva restauració entre els anys 1999 i 2004, quan s'excavaren bona part dels àmbits i s'executaren sondejos puntuals dins el recinte¹², on la majoria de sectors treballats presenten fases inicials relativament tardanes, ja de principis de la baixa edat mitjana. La torre mestra, ben conservada gràcies a la recent restauració, presenta un diàmetre de 7,2 metres i té la porta original a 8 metres d'alçada, amb un parament de filades força regulars de carreus petits i mitjans només desbastats (figura 5). Amb tres nivells en el seu interior, el més baix s'alça a quatre metres per damunt del sòl exterior, sobre un massissat intern de la base. Més enllà de la torre, es conserven molt poques restes associables a aquest primer moment cronològic, que se situa a inicis del segle XI, tot i que la presència d'un tram de mur molt arrasat emplaçat al sud de la torre en sentit nord-sud, de blocs mitjans units amb morter, podria indicar l'existència d'altres construccions o potser d'un recinte perimetral. Igualment, sembla que podria pertànyer a aquesta primera fase una sitja propera a la torre i situada al nord de la mateixa, excavada en el subsòl natural, de prop d'un metre de diàmetre i uns 90 cm. de profunditat; de parets rectes i fons còncau, el seu rebliment va

---

⁹ *"de parte orientis in collo de Corragono, qui est ante Boxadosso"*; *"de parte orientis in termen de Mol[sosa vel de La]vinera sive de Boxados"* (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, docs. 754 i 972).

¹⁰ *"Et ipsum alaudium de Lobosa affrontat de horiente in terminio de Boxadosso"* (GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, doc. 34).

¹¹ DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, 500.

¹² LÓPEZ, A. (coord.), *Castell de Boixadors. Sant Pere Sallavinera. Memòria d'Arqueologia i Història*.

proporcionar uns pocs fragments informes de ceràmica grollera reduïda, únics materials anteriors al segle XIV identificats pels excavadors.

- Castell de les Planes (Sant Mateu de Bages, Bages).

Com hem apuntat en parlar, en un apartat precedent, de la necròpolis de l'església de Sant Mateu, aquest castell no apareix a la documentació fins els anys 992 i 996, quan el seu terme figura en les afrontacions dels castells de Súria i Castelltallat¹³. Situat al capdamunt d'un turó d'aparença cònica que sobresurt d'una serra a poca distància de la riba dreta del Cardener, el lloc fou objecte de diverses campanyes d'excavacions arqueològiques durant la segona meitat dels anys noranta del segle passat¹⁴. Fonamentalment, el castell pren l'aparença d'una casa forta baixmedieval, amb diversos àmbits adossats a un mur perimetral. Ens interessa, però, destacar la localització, per sota d'alguns d'aquests àmbits, de les restes parcials del basament d'una torre de planta circular de 6,4 metres de diàmetre. Conservada, on es podia apreciar, a nivell d'una sola filada, en alguns trams aquesta es troba encaixada en un retall a la roca que li serveix de fonamentació. Allà on s'ha pogut comprovar, l'aparell és de blocs ben treballats disposats en horitzontal, tret que addueixen els excavadors per atribuir-li una cronologia del segle XI, tot i que en algun altre lloc del text consideren un marc més ampli entre els segles X-XI, que pensem que s'ajusta més a la realitat.

- Castell de Castelltallat (Sant Mateu de Bages, Bages).

Situat al centre de la llarga serra homònima que, en sentit est-oest, connecta la vall del Cardener amb l'alta Segarra, aquest castell rep inicialment el nom de Montdó (*castrum Montedonno*). Les primeres referències textuais constaten la seva existència ja a mitjans del segle X, quan es troba en l'extrem ponentí del comtat d'Osona¹⁵. No és fins l'any 987 que trobem conjuntament les dues denominacions,

---

¹³ Veure pàgines 318-319.

¹⁴ SÀNCHEZ, E.; ARBUÉS, C., *Memòria de l'excavació arqueològica al castell de les Planes de Sant Mateu de Bages, 1995-1997*.

¹⁵ La primera referència la trobem en un document (una còpia del segle XII) que s'ha datat l'any 948, malgrat les xifres equívocues del còmput reial donades en relació a la presència del comte Borrell, contradicció ja advertida per l'editor (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 616); a més, el text encara presenta alguns elements que conviden a la prudència, com l'ús de topònims excessivament catalanitzats (*torrent Bo, Cots*) i la signatura d'un *Bernardi Raimundi*, nom doble que suposaria una prova excessivament precoç d'aquest hàbit

moment a partir del qual s'anirà produint la progressiva suplantació de l'una per l'altra¹⁶.

En aquest cas, les excavacions, executades entre els anys 1999 i 2003¹⁷, foren prou extenses com per permetre documentar de forma acurada l'evolució del castell des dels seus orígens (figures 6-7). El model detectat és similar als anteriors però amb la diferència que la planta de la torre central és en aquest cas rectangular, amb un espai interior de 3,25 per 4,25 metres pavimentat amb calç i un pilar central quadrat que suportaria part del pes de la construcció; el parament conservat és de blocs de mida mitjana disposats en filades irregulars, alguna en *opus spicatum*, i reble central de morterada de calç i pedres. D'aquest mateix moment inicial, que els excavadors situen vers la primera meitat del segle X, és interessant destacar la localització de fins a sis àmbits molt mal conservats, alguns amb llars en el seu interior, mentre que un d'ells sembla constituir un possible pati central; per altra banda, a aquestes construccions s'associen dos enterraments infantils. Segons els excavadors, aquests espais d'hàbitat serien contemporanis a la construcció de la torre esmentada o als seus primers temps de funcionament. Els materials vinculats a aquesta primera fase, sembla que provinents majoritàriament d'un nivell interior de la torre, poden situar-se dins el segle X sense problemes, amb peces característiques d'aquest moment com les sitres espatulades o les gerres amb diversos vessadors, tot i que no acabem d'entendre els arguments que porten els autors a limitar aquesta atribució cronològica a la primera meitat d'aquell segle¹⁸.

En un segon moment, s'adossa a la torre primigènia una sala rectangular dotada, en el seu nivell més antic, d'un paviment de calç i una llar de foc; previsiblement amb dues plantes, el seu aparell consta de blocs de mides diverses pràcticament sense retocar i disposats en filades irregulars, on s'observa igualment algun tram

---

antroponímic (BOLÒS, J.; MORAN, J., *Repertori d'antropònims catalans (RAC)*, 54-55; MOREU-REY, E., *Antroponímia. Història dels nostres prenomes, cognoms i renoms*, 59-62). Igualment, creiem que la mateixa prudència pot fer-se extensiva al següent document relatiu a aquest castell per motius semblants (doc. 662, any 950). En tot cas, l'any 955 trobem la prova ja segura de l'existència del castell en un document (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 730) on el mateix comte Borrell compra un alou en el seu terme.

¹⁶ "in terminio de Montedono que vocant Castello Talado" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1524).

¹⁷ VILA, G.; VILA, J.M.; CANTOS, J.A.; FAUQUET, J., *Memòria de les intervencions arqueològiques al castell de Castelltallat (Sant Mateu de Bages, Bages). Campanyes 1999-2003*. Recorrem directament a la memòria científica dels treballs, doncs els seus resultats no han estat, que coneguem, publicats amb detall malgrat el seu evident interès.

¹⁸ Veure més endavant l'apartat 5.4. relatiu als forns ceràmics del jaciment de Cal Ticó, a Castellnou de Bages.

en *opus spicatum*. En paral·lel, sembla que alguns dels àmbits exteriors romanen encara en funcionament, en el que serà el darrer ús previ al seu abandonament definitiu. Pel que fa a la tercera fase identificada, la darrera que aquí ens interessa, s'observa l'ensorrament de l'angle nord-oest de la sala, que a partir d'aquest moment redueix el seu espai i es reforça amb contraforts exteriors. Entre els materials associats a aquest moment, destaca la presència de gerres amb el bec pinçat i peces amb tractament espatulat, entre elles una gerra tetralobulada, materials que s'utilitzen per justificar una cronologia anterior a mitjans del segle XI. A partir d'aquest moment, es detecta la construcció d'un mur perimetral, a la vegada que es redueix el nombre i la varietat dels materials ceràmics. Lamentant de nou la no publicació detallada d'una excavació tan rica en estructures i materials d'interès, i assumint de manera genèrica les cronologies proposades, només podem mostrar-nos relativament escèptics pel que fa al moment fundacional de l'obra, que els autors adjudiquen, pensem que més per inèrcia historiogràfica que no pas pel registre material, a l'acció del comte Guifré a finals del segle IX, una atribució que ens sembla històricament discutible i que no es deriva forçosament de la consideració dels materials ceràmics documentats.

- Castell de Sallent (Sallent, Bages).

L'aparició del lloc a la documentació es dona de forma inequívoca l'any 978, quan apareix en una butlla papal com a límit del terme de Manresa¹⁹; pel que fa al castell, però, caldrà esperar fins els primers anys del segle XI, quan figura en mans de Sendred de Gurb²⁰. Avui totalment enrunat, es considera que les restes visibles pertanyen majoritàriament a l'etapa baixmedieval. No obstant, ens interessa destacar aquí els resultats de l'excavació practicada l'any 1985 a l'interior de la immediata església de Sant Sebastià, un conegut edifici romànic de planta circular situat sobre la mateixa plataforma elevada on es troba el castell²¹. Anterior a la

---

¹⁹ "ad fines Solientis" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1247). L'any 955 (doc. 739) es donen a Sant Pere de Vic unes terres que es troben "ad ipso Sallente", topònim que habitualment s'ha atribuït a Sallent però que, en no aportar el document majors precisions, podria fer referència a algun altre indret homònim.

²⁰ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 362-364.

²¹ TORRAS, M., "L'arqueologia medieval al Bages", 31-34; RIU, E., *Memòria de l'excavació de l'església dels Sants Esteve i Sebastià del Castell de Sallent (setembre-octubre 1985)*; RIU, E., "L'església dels Sants Esteve i Sebastià de Sallent"; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 263-264.

construcció del temple, documentat l'any 1022 i amb unes característiques tipològiques pròpies d'aquest moment²², es localitzaren diverses estructures que denoten una ocupació prèvia de l'emplaçament. Més enllà d'alguns materials antics fora de context, es detectaren quatre conjunts diferenciats d'estructures, difícils de relacionar entre ells. Així, juntament amb les tres tombes excavades a la roca ja descrites en un apartat anterior²³, destaca la presència de dos agrupaments de forats de pal i del basament d'un mur seccionat per la rasa de fonamentació del mur perimetral de l'església, del qual només es conservava una filada de blocs grans, poc retocats, lligats amb argila i assentats dins una petita rasa, estructures que defineixen un espai d'ocupació que no presenta cap sòl reconeixible. Situades entre els darrers, i igualment afectades per la construcció romànica, es localitzaren dues sitges excavades també a la roca, de fons pla, poca profunditat i boca gran, a les que s'associaven alguns nivells amb presència de cendres i senyals de combustió, potser d'una llar; el seu rebliment estava format per un abocament d'argila i blocs i una gran quantitat de fragments de teula corba.

Sense relacions estratigràfiques clares, la coincidència espacial entre estructures funeràries, constructives i d'emmagatzematge ens porta a atorgar a les tombes una major antiguitat, com podria indicar la presència en una d'elles d'un petit fragment de vidre i una petita agulla de cap de coure, atès que el vidre és un material pràcticament absent del registre material a partir del segle VIII i que els elements d'ornamentació són estranys habitualment en les tombes dels segles IX-X. Per altra banda, els materials detectats en els pocs nivells d'ús i, especialment, en el rebliment de les sitges, i, fins i tot, en les rases de fonamentació dels murs romànics, corresponen a peces tancades de cuita reductora o neutra, algunes de pasta depurada i amb tractament espatulat en les superfícies, juntament amb d'altres de pasta més grollera sense acabat superficial, fet que porta l'excavador a situar l'ocupació, amb encert al nostre parer, just abans de la construcció de l'església a inicis del segle XI. L'autor proposa relacionar aquesta ocupació amb l'existència d'un petit nucli habitat a l'entorn del primer castell, part del qual seria amortitzat en aixecar-se el temple.

---

²² Veure pàgines 314-315.

²³ Veure pàgina 143.

- Castell de Vacarisses (Vacarisses, Vallès Occidental).

El terme de Vacarisses ens apareix amb certa profusió durant el segle X en diversos registres que registren donacions a Santa Cecília de Montserrat de béns que es troben dins els seus límits²⁴. De fet, no és fins l'any 994 que trobem un document complet i original on figura el terme de Vacarisses (*terminos de Vacheiricias*), on s'ubiquen uns béns venuts llavors pels comtes Ramon Borrell i Ermessenda²⁵. Per altra banda, en el testament de l'any 1020 del comte Bernat I de Besalú, el castell de Vacarisses (*Vacherices*) figura en la llista de castells cedits al seu fill Guillem²⁶.

La identificació del castell de Vacarisses ha vacil·lat sovint entre l'anomenada Torrota de Vacarisses, situada al capdamunt d'un puig per sobre del nucli actual, i l'edifici avui anomenat justament "castell" de Vacarisses, una obra d'orígens baixmedievals integrada dins el poble²⁷; per la nostra part, i veient el context topogràfic i els paràmetres constructius en què es mouen els casos precedents, no tenim cap dubte que la Torrota és el castell originari, traslladat posteriorment a una zona més baixa en un procés amb paral·lels arreu.

Actualment, la Torrota és un edifici de planta circular conservat en una alçada de 12 metres repartits en dues plantes, doncs la part superior ha desaparegut en bona mesura (figura 8). L'aparell constructiu està format per blocs de diferents mides disposats en filades més o menys regulars, mentre que la base presenta carreus escairats de majors dimensions. Per la seva banda, la porta original s'aixeca uns set metres respecte del nivell exterior, on dos forats a banda i banda de la seva base permeten intuir l'existència d'una plataforma de fusta al seu davant. L'única intervenció arqueològica desenvolupada fins avui²⁸ ha consistit en la neteja superficial d'una sèrie d'estructures disposades a l'entorn de la torre i que defineixen un espai rectangular adossat a la mateixa pel sector occidental, amb murs d'entre 1,2 i 1,3 metres d'amplada de blocs lligats amb fang. Sense estratigrafies ni materials, doncs, és arriscat atribuir aquest espai al moment fundacional de la torre, atès que pot respondre a un afegit posterior.

---

²⁴ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, docs. 433, 587, 1018, 1260 i 1596, anys 937, 946, 966-967, 977-978 i 990.

²⁵ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1670.

²⁶ DDAA, *Catalunya Romànica, IV. La Garrotxa*, 24.

²⁷ VILA, J.M., "Estudi històric i arqueològic del castell de Vacarisses".

²⁸ GARCIA, M.G., "Aproximació a la història de la Torrota i el castell de Vacarisses".

- Castell de Viver (Viver i Serrateix, Berguedà).

Segons informacions proporcionades per dos registos, el lloc de Viver apareixeria per primer cop a la documentació en els anys 910-911, mentre que el castell (*castrum Vivario*) hi sortiria esmentat l'any 924²⁹; durant el mateix segle altres mencions, sovint extretes igualment de registos, constaten puntualment la presència del castell, el qual fou, segons un document de l'any 988, escenari de la traïció, uns anys abans, de Goldregot al comte Oliba, quan hauria entregat el castell als enemics del comte, des d'on haurien mort i ferit alguns fidels seus³⁰.

Les estructures del castell es troben situades en la part superior d'un allargassat serrat rocós al sud del petit nucli actual de Viver, disposades en dos conjunts diferenciats³¹. Al nord, i sobre el que constitueix pròpiament l'esmentat serrat en una llargada d'uns 37 metres, es troba el nucli de la fortificació, possiblement amb dues torres arrodonides en els seus extrems, intuïdes per sengles relleixos rebaixats a la roca que els serviren de fonamentació, unides per un mur perimetral (figura 9).

Al sud d'aquest conjunt, i separada del mateix per uns deu metres, es troba una gran penya isolada coneguda com el "Castellot" (figura 10), al capdamunt de la qual s'ubica una construcció de planta rectangular, de 6,65 per 3,67 metres, de la que en resten alguns trams de mur, d'uns 70 cm. de gruix, amb algunes filades conservades formades per carreus ben escairats units amb fang a les cares i reble interior de pedres i terra; al seu voltant, almenys en la part en què la penya no ha estat víctima de l'erosió, s'observa un relleix practicat en el límit de la roca que sembla indicar la presència d'un mur perimetral a l'entorn de l'edifici (figura 11). Excavada a inicis dels anys seixanta per l'equip del professor A. del Castillo, en desconexem els resultats, tot i que sabem que el lloc fou espoliat poc abans d'aquells treballs³².

Per sota del Castellot, els treballs d'excavació van permetre localitzar tot un seguit d'estructures significatives. Més enllà de la presència d'un edifici, probablement un

---

²⁹ BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*, docs. 1 i 2.

³⁰ "Donamus ego iam prelibatus alodem nostrum quem abemus in comitatum Berguitano, in apendicio de castro Vivario, qui fuit de Goldregoto, qui nobis advenit per tradicionem quod illa tradidit illum castrum Vivarium in manus inimicorum nostrorum et exinde aliqui mei fideles interierunt, aliqui vulnerati absceserunt" (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*, doc. 27).

³¹ DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 504-510.

³² RIU, M., "Els inicis de l'arqueologia medieval a Catalunya", 129-130.

mas, en funcionament en època baixmedieval, ens interessa destacar l'aparició de diverses tombes antropomorfes excavades a la roca. Se'n van documentar diversos grups, principalment un de format per cinc sepultures corresponents a individus adults, la majoria amb un encaix ben treballat per a col·locar la coberta (figures 12-13), i un segon, situat a l'altra banda de la penya, format per unes altres cinc tombes infantils, tres amb el cap diferenciat i dues sense aquest atribut. Seguint la plataforma vers migjorn, encara se'n trobaren d'altres, una d'adult i quatre d'infantils. Atès que, com hem pogut comprovar en un apartat anterior, aquest tipus de tombes es relaciona sempre amb cementiris eclesiàstics de primera època comtal, el problema a Viver rau en identificar la pròpia església. En aquest sentit, s'havia arribat a proposar que l'edifici rectangular del capdamunt del Castellot fos en realitat un temple, tot i que les seves característiques es corresponen, si més no d'entrada, amb una torre, potser l'element més primitiu del castell. Així mateix, a tocar del grup de tombes grans, es troben algunes filades d'un mur semicircular encaixat a la base de la penya, amb un diàmetre d'uns tres metres i orientat a llevant, trets que podrien atribuir-se a la capçalera d'un temple (figura 14), si no fos perquè en aquest punt la bauma presenta poca alçada i perquè no hi ha espai possible al seu davant per encabir-hi l'equivalent d'una hipotètica nau, per petita que fos. L'explicació, per tant, passaria per considerar l'existència d'un hipotètic àmbit semirrupestre amb funcions d'església, amb un absis semicircular i ben orientat, perdut en bona part a causa d'eventuals desprendiments de la roca, fet que avui impediria el reconeixement de la seva planta.

- Castell d'Ardèvol (Pinós, Solsonès).

Si desestimem, com pensem que cal fer, una falsa referència de l'any 803 a una presumpta "*solitudine Ardevolense*" provinent del monestir de Tavèrnoles³³, les primeres mencions al terme d'Ardèvol no apareixen fins l'any 980, quan es registren tot un seguit de compres de terres efectuades per la família vescomtal de Cardona a diversos propietaris en el lloc d'Ardèvol (*in loco ubi dicitur Ardevol*)³⁴, que figura dins els límits de Cardona (*in apendicio de castrum Cardona*). Aquesta vinculació, insospitada fins l'estudi documental de F. Rodríguez, situa la família

---

³³ BARAUT, C., "Diplomatari del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (segles IX-XIII)", doc. 1.

³⁴ RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*, docs. 4-6.

vescomtal al capdavant de la conquesta del lloc, mentre que les referències recurrents a béns obtinguts "*per aprisione*" en les esmentades transaccions no permeten fer recular gaire en el temps el moment d'aquesta expansió.

El castell es troba en l'extrem d'un petit altiplà, just per sobre de la Rasa d'Ardèvol, que corre a uns vuitanta metres per sota del poble actual, on es troba integrada avui la fortificació. Format principalment per una torre de grans dimensions, aquesta presentava una planta el·lipsoïdal, amb carreus regulars lligats amb morter, fins que l'any 1931 fou destruïda parcialment per un llamp, deixant al descobert una torre prèvia de planta rectangular, de 4 per 6 metres a la base. Aquesta, ben conservada, es troba dividida en tres pisos i un soterrani, amb la porta oberta al primer pis i coberta amb un arc d'aparença ultrapassada. Al contrari que la torre que la revestia, aquesta mostra un parament de maçoneria amb blocs de mides diverses units amb argamassa sense formar filades clares; només a la part alta s'intueixen alguns trams en *opus spicatum*. Per contra, tant les cantonades com els marcs de la porta i de les diverses finestres estan fets amb carreus més grossos i ben treballats (figura 15).

L'any 1987, de manera prèvia a l'inici de les obres de restauració de l'edifici, es dugué a terme una intervenció arqueològica que afectà tot el turó on s'assenta la torre³⁵. Així, es va poder constatar que la torre més antiga s'acompanyava d'un recinte de planta quadrangular que se li adossava i que presentava un accés pel costat meridional (figura 16). Posteriorment, en aixecar el folre de la torre aquest recinte es va veure reduït en la seva extensió, tot i que llavors es va tancar, formant un nou àmbit més petit, l'espai que quedava entre la nova torre i l'angle sud-oest del recinte originari. Malauradament, l'interior de la torre havia estat molt afectat per actuacions prèvies no controlades que n'havien malmès l'estratigrafia, tot i que es pot afirmar que l'edifici original havia estat reblert fins a l'alçada del segon pis amb un potent farciment, potser en el moment mateix de construcció del folre posterior. Pel que fa a la cronologia proposada pels autors, les opinions semblen decantar-se per situar-ne la fundació entre finals del segle IX o ja en el segle

---

³⁵ Una relació dels resultats obtinguts, per bé que certament limitada, es troba a GONZÀLEZ, J.R.; MARKALAIN, J., "La torre d'Ardèvol (Pinós de Solsonès)" i a GONZÀLEZ, J.R.; MARKALAIN, J.; VILADRICH, J., "Recuperació de la torre d'Ardèvol (Pinós de Solsonès, Lleida)".

següent, mentre que el revestiment s'hauria executat a finals del segle X o ja entrat el segle XI³⁶.

4.2.2. Qüestions de cronologia i tipologies constructives.

La revisió d'aquests casos posa de relleu que el model principal que segueixen els constructors dels castells de primera època comtal és el de la torre de planta circular acompanyada, tot i que en la majoria de casos això s'ha de presumir, d'un recinte murat que defineix una àrea interior no massa extensa i que s'acostuma a adossar a la pròpia torre. Aquesta presenta habitualment un diàmetre exterior mitjà d'entre sis i set metres i una alçada que, quan s'ha pogut contrastar, vegi's el cas de Coaner, es pot acostar als vint metres. L'interior es divideix en diverses plantes, sovint aixecades sobre una base massissa, mentre que la porta es troba sempre sobrealçada a uns set o vuit metres del sòl exterior i donant accés directament a una de les plantes superiors.

En aquesta línia, la consulta d'exemples explorats arqueològicament en altres sectors confirma la presència d'aquest model arreu dels comtats catalans altmedievals. A la veïna Osona, ens pot servir de referència el cas del castell de Taradell, citat en un apartat anterior, on una torre circular s'identifica com l'element més antic reconegut d'un castell documentat d'ençà de l'any 893³⁷. A la Selva, els castells de Malavella i de Torcafelló presenten sengles torres circulars com a elements primigenis d'aquestes fortificacions, edificis que s'acompanyen d'un registre ceràmic on es troben, entre d'altres, peces espatulades típiques dels segles X-XI³⁸. En l'altre extrem, el castell de Mur, al Pallars Jussà, conserva com a construcció central i originària una torre circular de similars característiques a les descrites³⁹.

---

³⁶ Val a dir que s'observa un canvi entre els dos treballs citats pel que fa a la proposta cronològica relativa a la fundació de la torre primitiva, ja que en el primer escrit aquesta es considera plenament del segle IX, potser per influència d'aquella equívoca "*solitudine Ardevolense*" citada més amunt, arribant-se a proposar que hauria estat incendiada durant la revolta d'Aissó de 826.

³⁷ Veure pàgines 269-270.

³⁸ FOLCH, C.; LLINÀS, J.; MERINO, J., "Excavacions arqueològiques al castell de Malavella (Caldes de Malavella, la Selva)", 445-447; FOLCH, C.; LLINÀS, J.; MONTALBÁN, C.; RAMÍREZ, A.; SUREDA, M., "Torcafelló (Maçanet de la Selva): un castell dels segles XI a XIII a la Selva", 761 i 765.

³⁹ SANCHO, M., "Resultats de la recerca arqueològica al castell de Mur (Castell de Mur, Pallars Jussà)".

Sense dades arqueològiques contrastades, torres circulars de factura i dimensions paral·leles proliferen al capdavant de castells situats en les valls del Llobregat i el Cardener, amb exemples ben coneguts que s'acostumen a documentar ja al segle X. Sense voler ser exhaustius, es poden citar, al comtat d'Osona, els casos del castell de Clarà, a Moià, documentat precoçment l'any 916⁴⁰, del castell de Calders, amb una primera notícia de l'any 956⁴¹, de la torre de Castellnou de Bages, corresponent al primitiu castell de "Bugo", citat com a tal per primer cop l'any 973 (figura 17)⁴² o de la torre més antiga del castell de Fals, documentat l'any 979⁴³. Al comtat de Berga, cal adjuntar al cas excavat de Coaner, els del castell de Montmajor, citat l'any l'any 982 o 983⁴⁴, i el del castell de Torroella, amb una primera menció de l'any 990⁴⁵. Finalment, al comtat d'Urgell destaca el propi castell de Solsona, documentat l'any 922 i que probablement calgui identificar, en la seva fase comtal primitiva, amb les restes d'una torre circular assentada a tocar del poblat ibèric del Castellvell⁴⁶.

⁴⁰ "in comitatu Menresa, in terminio Modeliano, in castro Clarano" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 152); DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 295-297. Val a dir que el terme de Clarà ja apareix un any abans, el 915 (doc. 143).

⁴¹ "in comitatum Minorisa, in castro Caldario" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 764); DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 128-133.

⁴² "in comitatum Minorissa, in agazencias de ipsum castrum Bugu" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1147); DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 196-200. El lloc de Bugu és documentat d'ençà de mitjans segle X i, fins la data assenyalada més amunt, sembla vinculat, segons alguns textos, al proper *castrum Ori*, a l'origen de Santpedor. No és fins ja ben entrat el segle XI que es comprova la irrupció del nou topònim, que acabarà imposant-se en endavant ("Castello Novo quem dicunt ad ipso Bugu", FELIU, G.; SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, doc. 367, anys 1035-1050). Al nostre parer, cal vincular aquest "Castellnou" amb la construcció d'una casa forta a tocar de l'església de Sant Andreu de Castellnou, reconeguda en alguns murs integrats en l'edifici de l'antiga rectoria durant una intervenció arqueològica parcial prèvia a la seva restauració; els seus analistes, però, mantenen una opinió contrària que considera aquesta la fortificació primigènia per davant de la torre circular, en la que pretenen veure aquell "Castellnou", argumentació sustentada gairebé únicament en la presència d'alguns trams d'*opus spicatum* en els murs més antics de la casa rectoral (LÓPEZ, A. (coord.), *Antiga casa rectoral de Castellnou de Bages. Memòria d'Arqueologia i Història*, 42). Davant de la disjuntiva, l'ubicació topogràfica de la torre al capdamunt de la serra i la seva tipologia, en tot punt parella a la que estem observant en casos excavats, permeten, al nostre parer, pocs dubtes.

⁴³ "in comitatum Minorisa, in kastro Falcus" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 764); DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 239-244.

⁴⁴ "ipsa honore de ipso Puïol, qui est subtus castro de Monte Maiore" (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*, doc. 24); DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 323-324.

⁴⁵ "infra terminos de castro Cardona vel Turrizella" (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*, doc. 32); LLOBET, E., "Torroella Vell".

⁴⁶ "ad domum Sancta Maria, qui est fundata subtus castro Celsona" (LLORENS, A., "Els documents dels segles X i XI de l'Arxiu Capitular de Solsona", doc. 8); DDAA, *Catalunya Romànica, XIII. El Solsonès. La Vall d'Aran*, 216-218.

Igualment, torres circulars i castells documentats al segle X coincideixen a la zona fronterera de la conca d'Òdena i els seus marges, com succeeix als castells de Clariana i Jorba, amb sengles termes documentats l'any 960⁴⁷. Més endavant, l'associació sembla mantenir-se en aquells territoris ocupats durant la primera meitat del segle XI (o en els darrers anys del segle X), com hem comprovat en el cas excavat del castell de Boixadors, al qual podem adjuntar, per exemple, els del castell de la Manresana, als Prats de Rei, amb un terme ben documentat a partir de l'any 1015⁴⁸ i una gran torre magníficament conservada que ateny els vint-i-un metres d'alçada (figura 18)⁴⁹, o el del castell de Montfalcó, avui a Veciana i citat per primer cop l'any 1027⁵⁰.

Evidentment, ni molt menys es pot assegurar, sense dades arqueològiques a la mà, que les torres citades corresponguin als primers moments dels respectius castells, ni tan sols al primer esment documental. No obstant, les primeres informacions ofertes per les excavacions, si bé encara potser poc representatives en el seu gruix, apunten en aquesta direcció. Sense restes que es puguin considerar anteriors, doncs, cal pensar que ja en ple segle X aquest seria el model imperant, per tal com es poden posar directament en relació aquests edificis amb les primeres mencions documentades, que, en la línia del Cardener, com a molt enrere se'n van a les dècades centrals d'aquesta centúria. El mateix succeeix amb el model alternatiu basat en la torre de planta quadrada o rectangular, del qual Castelltallat en constitueix un bon exemple. Amb garanties de ser aquella el primer element fortificat construït en el lloc sobre el que es desenvoluparan les construccions posteriors, la seva cronologia fundacional ha de ser anterior, si més no, a mitjans

---

⁴⁷ Segons el document de donació del castell de Tous per part del comte Borrell, aquest "*a parte vero circi affrontat in terminio de Clariana vel de ipsa Iorba*" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 862); DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, 366-367 i 423-424. El castell de Jorba es documenta explícitament (*castro Iorba*) l'any 974 (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1150), mentre que el de Clariana (*castrum quem vocant Cleriana*) apareix en el precepte de Sant Cugat de l'any 986 (ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, 200).

⁴⁸ Apareix com a afrontació meridional del terme de Calaf: "*et de meridie in Solenellas vel in termine de Menresana et vadit per ipsos terminos de Vilalonga usque ad sponna de ipsa silva*" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 754). Deu anys després la torre és directament esmentada: "*in comitatum Minorisa, in loco que dicitur ad ipsa turre Menresana*". Finalment, l'any 1034 ja figura el "*castrum Menressana*" (FELIU, G. i SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, docs. 171 i 236, anys 1025 i 1034).

⁴⁹ DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, 467-469.

⁵⁰ "*in comitatum Ausona, in terminio de castrum Mont Falchon*" (FELIU, G. i SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, doc. 179, any 1025); DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, 523.

del segle X, quan el castell apareix en els textos, cronologia avalada genèricament pels materials ceràmics localitzats.

Per altra banda, i amb la precaució a què obliga la manca de dades arqueològiques, es pot pensar en altres models, també de primera època, que presenten variacions. Potser sigui el cas del castell de Montbui, el terme del qual es documenta ja l'any 937, apareixent pròpiament el castell l'any 960⁵¹. L'edifici avui conservat presenta una planta rectangular amb els angles arrodonits, d'uns dotze per set metres de superfície, amb la porta original sobrealçada i aparell irregular amb algunes filades en *opus spicatum*. Aquest model, que obre la porta a la construcció de les anomenades aules, més espaioses que les simples torres, s'observa, com hem vist, en la segona fase del castell de Castelltallat, encara probablement en el segle X, mentre que, al Baix Llobregat i al Penedès, podríem afegir els casos dels castells de Castellví de Rosanes o Gelida⁵².

Insistim de nou en que el coneixement arqueològic dels primers castells, tot i els avenços que hem volgut recollir més amunt, presenta encara grans deficiències, de manera que cal restar oberts a novetats que complementin o redrecin l'escenari que hem descrit. Així, si bé els pocs casos excavats que hem incorporat al nostre estudi presenten la torre mestra, habitualment de planta circular, com el tipus de construcció preferida, això no implica que en tots els casos aquesta hagi estat fundada en el mateix segle X. És evident que l'aparició més o menys sobtada i nombrosa, si més no si ho comparem amb les fortificacions de segles anteriors, d'aquests castells implica la fundació *ex novo* de molts d'ells, com succeeix amb les torres que estudiarem en un apartat posterior; no obstant, diversos factors conviden a la prudència i obliguen a recollir més dades, almenys sobre alguns casos concrets.

En aquest sentit, és estranya, per exemple, la presència de la torre de planta quadrada d'Ardèvol, folrada posteriorment per un revestiment de planta el·lipsoïdal; aquí, la major antiguitat d'aquesta primera torre planteja alguns dubtes, tot i que hem vist que les plantes rectangulars no són gens insòlites⁵³. De

---

⁵¹ "*in comitatum Menresa, infra terminio de Montebui*"; "*in comitatu Minorisa, in termino de castro Montebui*" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, docs. 439 i 862).

⁵² CABAÑERO, B., *Los castillos catalanes del siglo X. Circunstancias históricas y cuestiones arquitectónicas*, 152-157.

⁵³ Tot i que lluny de la nostra àrea d'estudi, cal fer esment dels darrers treballs arqueològics desenvolupats al castell de Guimerà, a l'Urgell, on un edifici de planta rectangular, de sis per vuit

fet, les mesures de la torre d'Ardèvol, més grans que les de Castelltallat, s'acosten molt a les de Viver, per bé que aquest darrer cas ha ser utilitzat amb compte atès el seu altíssim grau d'arrasament. Per altra banda, Ardèvol ens acosta a d'altres exemples més o menys propers que mostren certs paral·lels en la forma i les característiques constructives. Així, la torre del castell de Peracamps, a Llobera de Solsonès, presenta, tot i estar derruïda en part, una planta rectangular, sensiblement més gran que les dels exemples anteriors, de 9,8 per 6,8 metres, i un aparell molt semblant al d'Ardèvol, amb pedres petites i poc treballades, en algun cas disposades en *opus spicatum*, i amb els angles coberts per carreus més grans⁵⁴. Coberta com a Ardèvol per una torre posterior, en aquest cas plenament circular, la torre del Cargol (o Força d'Estany) de Ponts es mostra originàriament com un edifici de planta quadrangular, d'uns 4,2 metres de costat, aixecat amb tàpia⁵⁵. Amb característiques semblants al cas anterior, la torre original del castell de Lloberola, a Biosca, sembla ser un edifici de planta trapezoïdal construït amb pedres petites col·locades amb filades, seguint, però, la tècnica de l'encofrat; posteriorment, aquesta torre es veié reforçada per tres dels seus costats per un segon edifici, amb els angles arrodonits, col·locat a mode de folre. A destacar la presència, en l'extrem nord del recinte castral, encarat al nord, d'un tram de mur construït amb grans carreus⁵⁶. Finalment, no podem passar per alt la coneguda torre de Vallferosa, a Torà, on els estudis fins ara efectuats pels seus diversos analistes defensen l'existència d'una primera torre circular que fou folrada per una segona, tot plegat entre finals del segle X i inicis del XI, donant a l'edifici el seu

---

metres i obrat amb parament de carreus grossos lligats amb morter, correspon a la fase medieval més antiga, prèvia a la construcció d'una torre de planta circular. Associada a "ceràmiques antigues i de factura grisa", aquesta construcció tindria un recinte adossat, del qual s'ha conservat algun tram del mur perimetral, de 1,2 metres d'amplada, a més d'alguna compartimentació interna (GONZÁLEZ, J.R.; MEDINA, J., "Resultats de l'excavació sistemàtica del castell de Guimerà (l'Urgell)"; DDAA, *Catalunya Romànica, XXIV. El Segrià. Les Garrigues. El Pla d'Urgell. La Segarra. L'Urgell*, 528-531).

⁵⁴ DDAA, *Catalunya Romànica, XIII. El Solsonès. La Vall d'Aran*, 163.

⁵⁵ DDAA, *Catalunya Romànica, XVII. La Noguera*, 422-424. En aquest estudi, els analistes descriuen un recinte rectangular que envolta la torre fet amb grans carreus ciclòpis "d'època ibèrica o potser islàmica".

⁵⁶ DDAA, *Catalunya Romànica, XXIV. El Segrià. Les Garrigues. El Pla d'Urgell. La Segarra. L'Urgell*, 378-380. L'autor de l'article proposa establir un paral·lel entre aquest darrer tram de muralla de grans carreus quadrats i la fortificació de Torreblanca, a Ponts, considerant la possibilitat que ambdues obres siguin d'època andalusina, de finals del segle IX o inicis del X.

actual i impressionant aspecte que tant ha cridat l'atenció a la historiografia (figura 19)⁵⁷.

Reunits aquests darrers exemples, es fa evident l'existència d'un grup d'edificis en certa manera estranys o anòmals que significativament es concentren, excepte algun cas, al nord del riu Llobregós, entre la serra de Pinós i el Segre. A l'espera de recerques arqueològiques concretes, només podem, per la nostra part, ressaltar el fet i, evidentment, considerar la possibilitat que algun d'aquests edificis, o tots ells, puguin tenir un origen anterior a la conquesta comtal, que en aquesta zona no es verifica fins pràcticament finals del segle X. Contemplant aquesta possibilitat, convindria tenir en compte una eventual fortificació de l'àrea fronterera andalusina en un moment imprecís del segle X, doncs la lògica geogràfica d'aquests edificis semblaria encarada en bona part a la Solsona ja urgellenca. En aquest sentit, algunes reflexions recents sobre diverses fortificacions de la vall del Gaià apunten vers un procés de fortificació d'aquest sector anterior també a la conquesta comtal, procés que podria presentar un context i unes coordenades cronològiques semblants⁵⁸.

No obstant, no és descartable tampoc un origen fins i tot anterior, en època visigoda, tenint en compte que algunes intervencions arqueològiques recents han aportat exemples d'aquest moment de torres quadrades, com és el cas dels Altimiris, al Montsec, on un edifici de planta rectangular, de 7,5 x 5,8 metres, construït amb murs aixecats amb encofrat i pavimentat amb *opus signinum*, presideix un assentament en alçada situat cronològicament entre els segles VI i VIII⁵⁹. Per altra banda, la torre del castell de Tona, de planta quadrangular irregular, amb costats de prop de 5 metres, presenta murs aixecats amb encofrat, característiques que han fet dubtar sobre la seva adscripció tardoantiga o

---

⁵⁷ CABAÑERO, B., *Los castillos catalanes del siglo X. Circunstancias históricas y cuestiones arquitectónicas*, 336-344; DDAA, *Catalunya Romànica, XIII. El Solsonès. La Vall d'Aran*, 150-153. Sobre aquesta torre s'està a l'espera de la propera publicació de les actes del *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, on hi ha de figurar un treball que inclourà, a més d'un nou estudi de l'edifici, el resultat d'algunes datacions radiocarbòniques, amb unes conclusions que, segons fou exposat durant el congrés per part dels seus autors, permeten pensar en un projecte constructiu unitari, a la vegada que obligaran a replantejar la seva cronologia inicial, que potser calgui ara situar en ple segle IX (MENCHON, J.; MESTRES, J.S., "La torre de Vallferosa (Torà, La Segarra). Aproximació a la seva arquitectura i datació radiocarbònica").

⁵⁸ ADELL, J.A.; MENCHON, J.J., "Les fortificacions de la frontera meridional dels comtats catalans, o les fortificacions de la marca superior d'al-Andalus".

⁵⁹ SANCHO, M., "Els Altimiris", 74-76. En aquesta publicació, però, l'autora exposa alguns dubtes sobre la caracterització com a torre d'aquest edifici, incorporant la possibilitat que es tracti d'un espai d'hàbitat o d'ús col·lectiu.

medieval, tot i que entre els estudiosos habitualment predomina la segona opció⁶⁰. No obstant, i malgrat la parquedat de les informacions al respecte, se sap que l'excavació del seu interior, duta a terme l'any 1972, va constatar la presència, per sota d'un primer nivell amb materials baixmedievals, d'un segon estrat amb "ceràmica medieval de tipus groller, i algun fragment de baix-imperial romana"⁶¹; aquestes restes, de fet, es podrien posar en relació amb la presència de diverses tombes de lloses localitzades a tocar de la propera església de Sant Andreu i anteriors, segons sembla, a un nivell de tombes antropomorfes que s'associen, com hem vist en un apartat anterior, a un primer temple consagrat l'any 888⁶².

En síntesi, es fa difícil, amb les dades que tenim, establir on acaben i on comencen les similituds, les diferències o les simples influències entre les diferents tradicions culturals i tècniques a l'hora de cercar els orígens per a un model arquitectònic o altre, de manera que la simple observació, tot i proveir-nos d'informacions a tenir en compte, no resol per ella mateixa l'atribució d'un d'ells a una formació social concreta. Ho considerem, a més, un procedir que sovint porta a camins sense sortida o a la repetició de postures indemostrables. Per la nostra part, creiem haver provat amb arguments arqueològics en una aportació compartida⁶³ que les torres de planta circular no són gens desconegudes en l'àmbit andalusí més primerenc, mentre que des de fa anys alguns autors defensen la influència del món islàmic en l'adopció de la torre rodona per part dels castells d'època comtal⁶⁴. De fet, diverses torres de l'àrea central castellana i del nord del País Valencià es daten en els segles VIII-X, atribuïnt-se igualment a l'àmbit andalusí⁶⁵.

---

⁶⁰ CABAÑERO, B., *Los castillos catalanes del siglo X. Circunstancias históricas y cuestiones arquitectónicas*, 327-329.

⁶¹ DDAA, *Catalunya Romànica, III. Osona II*, 638-639. Malgrat el seu indubtable interès, només hem sabut trobar publicada aquesta esquifida notícia en relació a l'excavació d'aquest edifici.

⁶² DDAA, *Catalunya Romànica, III. Osona II*, 642-644. Es tracta d'una intervenció executada l'any 1943 i de la que només coneixem aquesta simple nota, on s'apunta una possible cronologia baiximperial per a aquests enterraments.

⁶³ MARTÍ, R.; FOLCH, C.; GIBERT, J., "Fars i torres de guaita a Catalunya: sobre la problemàtica dels orígens".

⁶⁴ FITÉ, F., "Les torres de guaita de la Catalunya de ponent. Alguns exemples de l'àrea del Montsec", 27-29.

⁶⁵ CABALLERO, L.; MATEO, A., "Atalayas musulmanas en la provincia de Soria"; SELMA, S., *El Alto Palancia en época islámica*.

4.2.3. Espais d'hàbitat vinculats als castells.

Més enllà de les qüestions tipològiques que afecten els edificis centrals dels recintes fortificats, volem ara incidir en la qüestió, poc visible en la documentació però observada en alguns casos per l'arqueologia de forma significativa, dels assentaments que els acompanyen, si més no durant els seus primers moments. Potser l'exemple més diàfan el trobem al castell de Castelltallat, on diversos àmbits, disposats segons sembla a l'entorn d'un espai central, se situen immediatament al sud de la primera torre construïda. Tot i haver-nos arribat molt fragmentàriament, s'observa la seva construcció a partir de murs de blocs lligats amb fang i la seva vocació d'hàbitat, manifestada pels diversos fogars localitzats. L'atribució d'un registre ceràmic paral·lel al de les primeres fases del castell ha permès als seus excavadors, a banda de proposar una cronologia dins del segle X, considerar la seva vinculació als moments de construcció de la fortificació. No és tracta en cap cas d'un exemple únic. La construcció de l'església de Sant Sebastià del castell de Sallent sembla provocar l'amortització d'un assentament previ amb restes d'un mur i de possibles sòls amb senyals de combustió, diversos forats de pal i algunes sitges, on el material documentat s'emmarca perfectament amb anterioritat a l'aixecament de l'esmentada església ja entrat el segle XI. Estudiades amb més detall en un apartat anterior⁶⁶, la presència de diverses sitges prèvies a la construcció, durant la segona meitat del segle XI, de l'església romànica de Santa Maria de Rubió posa de relleu una ocupació prèvia que els seus analistes no dubten en atribuir a les primeres fases del castell immediat, una interpretació similar a la que es dona en relació a unes altres sitges prèvies a la construcció de l'església de Sant Miquel de Veciana, si bé en aquest cas l'amortització es produeix en un moment més tardà, ja entre els segles XII i XIII⁶⁷.

Cal incloure també dins aquest fenomen l'excavació entre els anys 1976 i 1977 d'un fons de cabana a tocar del castell de Montbui (Santa Margarida de Montbui, Anoia), molt afectat en contruir-se la carretera d'accés al castell⁶⁸; tot i que parcialment, llavors es va poder excavar part d'aquesta estructura retallada en el

---

⁶⁶ Veure pàgines 340-342.

⁶⁷ SOLÉ, F.X., "Excavacions a l'església de Sant Miquel de Veciana", 214.

⁶⁸ ENRICH, J.; ENRICH, J., "Fons de cabanya alto-medievals a la Tossa de Montbui". Desconeixem l'emplaçament exacte del jaciment, situat, segons els autors, "al marge esquerre de l'últim revolt" i, per tant, ben a prop de les estructures castrals.

sauló, acompanyada de tres sitges, dues d'elles comunicades però amb el pas tapiat amb blocs i una tercera pràcticament desapareguda (figura 20). Cal destacar que en una de les estructures, de perfil lleugerament esfèric, fons pla i uns 70 cm. de fondària, s'hi trobaren les restes parcials en desconexió anatòmica de dos individus adults, on hi mancaven els cranis i altres ossos. No sembla, doncs, que es tracti de cap deposició funerària intencionada, sinó més aviat de l'abocament de restes provinents d'una àrea cementirial per ara desconeguda. Pocs metres a l'est dels dipòsits es trobava un forat de pal i un fogar, a tocar del qual es desenvolupava un espai associat a un hàbitat, el que els autors consideren pròpiament el fons de cabana. Aquí, adossat al retall practicat en el subsòl, es va localitzar un mur irregular de blocs lligats amb fang construït segurament per protegir i contenir la superfície del propi retall. Al seu davant es disposava una segona llar i uns altres quatre forats de pal destinats amb tota probabilitat a sostenir una coberta de brancatges, ja que enlloc hi ha traces de cap altre material alternatiu. Per la seva banda, els autors detecten la presència de dos sòls de circulació successius separats per un petit nivell estèril, el més antic dels quals presentava traces de consum, bàsicament restes faunístiques, i s'associava a les sitges citades més amunt; el més recent, sobre el qual s'assentava el mur, presentava abundància de carbons i cendres, que els analistes vinculen a un possible incendi.

L'anàlisi dels materials ceràmics revela, a parer dels autors, algunes diferències, on destaca l'absència de decoracions en els fragments del nivell inferior, mentre que en el superior es documenten línies incises horitzontals i un cas de línia ondulada. En tot cas, es tracta sempre d'olles en cuita reduïda amb la vora exvasada, el llavi arrodonit i el fons pla; no obstant, destaca, en el nivell antic, una gerra gairebé sencera, de perfil aixafat, boca ampla i un vessador (figura 21). Els autors situen els materials del primer nivell en els segles X-XI, mentre que els del segon arribarien a mitjans segle XII, una proposta que no ens sembla massa desencertada, si bé preferiríem parlar d'una ocupació genèrica situada entre els segles X-XI, coincident, això sí, amb els primers esments documentals del proper castell.

Com a paral·lel proper, ens interessa ara aportar el cas del castell de Sacama, pertanyent al terme d'Olesa de Montserrat i situat sobre un esperó rocós, en l'extrem oposat del qual s'alça l'església de Sant Pere, en el límit amb les terres

vallesanes. Aquesta fortificació, documentada per primera vegada l'any 937, sembla que fou en els seus inicis de propietat comtal, tal i com es desprèn de la venda que en feu el comte Miró de Barcelona a un fidel seu de nom Acfred l'any 963, tot assenyalant que li havia pervingut dels seus progenitors⁶⁹. Es tractaria, per tant, d'una fortificació bastida en els primers temps de l'avenç comtal. Les escasses restes que ens han arribat mostren com el castell es bastí aprofitant dues parets rocoses paral·leles que defineixen un espai llarg i estret en forma de rectangle sobre el qual s'aixecaren uns murs perimetrals que, allà on es conserven, mostren un parament d'*opus spicatum*⁷⁰. Durant els anys 1979-80, la Secció d'Investigacions Subterrànies d'Olesa dugué a terme treballs de delimitació i excavació del recinte del castell, que deixaren al descobert les restes anteriorment descrites⁷¹; els materials arqueològics aportats per aquests treballs pertanyen únicament a les darreres fases d'ocupació del castell en els segles XIV-XV, amb presència, entre altres produccions, de ceràmica en verd i manganès i blava valenciana, així com d'un òbol de Barcelona de Pere III; de fet, aquesta cronologia coincidiria amb l'última menció documental del castell l'any 1359 i l'aparició per aquelles dates del mas de Sant Pere, situat als peus d'aquell⁷². En tot cas, cal pensar que les mateixes característiques de l'emplaçament feren inviable el creixement de l'edifici castral més enllà dels límits imposats pels espadats de roca, de manera que, malgrat la cronologia del material documentat, les dimensions i probablement bona part de l'obra conservada deuen pertànyer a la fortificació del segle X, en un cas il·lustratiu, tot i els models bàsics definits anteriorment, de la varietat formal que poden mostrar els primers castells d'època comtal quan l'entorn ho requereix. No obstant, l'element més interessant que volem destacar del conjunt arqueològic de Sacama és l'existència d'un habitatge adossat a l'esperó on es troba el castell, delimitat per un bloc caigut i un mur conservat a una filada⁷³; la planta de la construcció és aproximadament rectangular, amb una superfície interna d'uns 27 m². Malgrat l'estat d'arrasament del jaciment, es localitzaren diversos forats de pal falcats amb petites pedres associats al mur, una sitja i un nínxol. El sostre, donada l'absència de teules, estaria format per un bastiment de bigues que definirien una

---

⁶⁹ CABESTANY, J.F.; PALAU, J.M., "El castell i l'església de Sant Pere Sacama (segles IX-XII)", 161.

⁷⁰ PAGÈS, M., "El període medieval", 87.

⁷¹ MORERA, J.; LLOSA, F., "Els materials arqueològics del castell".

⁷² PAGÈS, M., "El període medieval", 86.

⁷³ MAYORAL, F.; LLOSA, F.; MORERA, J.; ARGELICH, J. "L'habitatge alt-medieval".

coberta d'un sol vessant, inserides en diversos forats observables en la paret rocosa. Pel que fa al material arqueològic, predominen les peces elaborades a mà o amb torneta, amb pastes ben cuites de color negre o marró o bé amb el nucli marró i les superfícies negres. Pel que fa a aquestes, sovint mostren traces de brunyit o espatulat. Tot i la fragmentació de la mostra, les formes corresponen a olles, bols i gerres, amb la vora arrodonida i la base plana. Els autors de l'estudi, establint paral·lels amb la ceràmica espatulada "barcelonina", situen l'origen de l'ocupació de l'habitatge entre els segles IX i X, amb una vida curta que no aniria més enllà del segle XI. Certament, i com en els casos de Castelltallat o Sallent, el conjunt ceràmic trobat en aquest habitatge mostra certes característiques que remetien a contextos d'època comtal ben coneguts⁷⁴, com és ara la presència de ceràmiques espatulades; no obstant, l'absència de sitres, ben presents en conjunts propers geogràficament, així com la presència de certes formes arcaïtzants en algunes formes, com les vores engruixides a l'exterior, són factors que podrien indicar una certa antigor respecte a la cronologia proposada.

Segons hem vist, és probable relacionar aquests espais amb la construcció dels diferents castells o bé amb el desenvolupament de funcions subsidiàries vinculades als mateixos durant els seus primers temps. No obstant, la presència de sitges en gairebé tots els casos revela una preocupació per l'emmagatzematge a mitjà i llarg termini que no es pot atribuir només a la presència de constructors, mentre que la localització de fogars en la majoria dels exemples aportats, així com també de deixalles de consum, certifica la seva condició d'espais d'habitatge. Per altra banda, el registre ceràmic documentat permet, en alguns casos com Castelltallat o la Tossa de Montbui, assegurar un funcionament de les estructures prou dilatat com per descartar la seva atribució estricta a les diferents etapes constructives. Cal, doncs, pensar en els possibles candidats a ocupants d'aquests habitatges, on creiem veure-hi dues opcions.

D'una banda, podria tractar-se dels mateixos habitants del castell, o d'una part d'ells, guerrers o famílies dels mateixos que, davant el limitat espai ofert per les torres, optarien per aixecar aquestes construccions amb l'objectiu de guanyar superfície habitable. Atès que desconeixem amb detall l'abast dels primers recintes perimetrals, no podem saber amb certesa si aquests habitatges es troben dins o

---

⁷⁴ ROIG, J.; COLL, J.M.; MOLINA, J.A., "Ceràmica d'època carolíngia i comtal al Vallès".

fora dels mateixos, tenint en compte que, si es trobessin en el seu interior, podríem decantar-nos, creiem que sense massa problemes, per aquesta opció. Cal pensar, en aquest sentit, que la localització de sitges no indica per força la presència de pagesos, en el benentès que, com hem vist en un apartat anterior i encara veurem més endavant, és evident que els castells poden concentrar quantitats importants de productes agrícoles a partir de l'atribució de la dècima o d'altres exaccions sobre els pagesos. Tot i això, no s'acostumen a trobar sitges en el subsòl estricte de les torres, habitualment per la presència d'un cos massís en la seva base que ho impedeix; no obstant, estem convençuts que les torres haurien de servir com a graners en els seus pisos superiors, aïllats de la humitat del terra i protegits pels gruixuts murs de pedra. Això ens portaria a considerar una segona opció, la instal·lació d'una, o diverses, famílies pageses vinculades al castell i probablement al servei d'aquest, executant tasques que, més enllà de les directament associades a la producció, podrien tenir a veure amb la logística i el manteniment de la fortificació. Sense una resposta efectiva, caldrà esperar els resultats de futures intervencions que aportin noves dades al respecte, tot insistint en la importància d'estendre el radi d'excavació habitual més enllà de les grans estructures monumentals i en l'atenció que mereixen aquestes fases inicials, amb estructures i nivells sovint poc evidents o de difícil identificació.

En tot cas, cal apuntar que els textos deixen entreveure tímidament la presència de cases i construccions adjacents o properes a les estructures pròpiament castrals. Així es documenta a Òdena l'any 957, on diverses cases es troben prop del castell, amb el qual alguna d'elles afronta⁷⁵. No tenim la mateixa seguretat en relació a un "barrium" documentat al castell de Miralles l'any 987⁷⁶ i a un "bario de chastrum Agilar" citat l'any 1011⁷⁷, doncs podria tractar-se potser de grups de cases situades al peu dels turons dels respectius castells.

---

⁷⁵ "et est ipsa kasa cum curte et solo et superposito in chomitatum Menresa, infra kastro Muro de Odena. Et afrontant ipsas kastas: de oriente in kasa de Senderedo vel suos heredes et de meridie in via vel in kasa de Oliba et de occiduo in kasa de Madexio et de circi in ipso Muro" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 769).

⁷⁶ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1513.

⁷⁷ ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 729.

4.2.4. Conquesta i implantació de la xarxa castral.

Qualsevol persona que s'apropi a les fonts documentals de finals del segle IX i principis del segle següent relatives als sectors oriental i septentrional de la Catalunya Central, inclosa ara Osona, constatarà fàcilment que aquesta és la primera zona "encastellada" en el conjunt dels incipients comtats catalans, un fenomen que ha deixat en la seva evolució posterior, l'observador també ho podrà comprovar, una empremta evident en el paisatge. Aquí, la precoç implantació de castells (*castra*) acompanya l'avenç de la frontera dirigit per Guifré el Pilós des d'Urgell i Cerdanya, amb l'ocupació d'aquells territoris que, segregats amb violència l'any 826 de l'àmbit carolingi, han mantingut durant mig segle llarg el seu estatus autònom, probablement sota l'empara dels andalusins, com hem intentat provar en un apartat anterior⁷⁸. En aquest sector, doncs, es gesta la primera expansió pròpiament comtal, tot assajant un sistema que es desplegarà immediatament en altres sectors de la marca a partir dels primers anys del segle X, quan siguin conquerits els territoris a ponent del Llobregat i el Cardener⁷⁹.

No és el nostre objectiu aquí fer un inventari exhaustiu dels castells comtals que s'estenen per la regió, doncs seria repetir una tasca que ja es pot consultar en diverses obres especialitzades⁸⁰. Intentarem, però, resseguir el seu procés formatiu de manera genèrica a partir dels textos originals, provant d'evidenciar quines són les seves etapes i els principals fenòmens a destacar⁸¹.

---

⁷⁸ Veure apartat 2.5.

⁷⁹ DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, 34; BATET, C., *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal. La Marca de Barcelona als segles X-XI*, 78-84. Sobre els primers castells berguedans, veure CAMPRUBÍ, J., "Els castra berguedans de finals del s. IX-inicis del X i el seu context" i CAMPRUBÍ, J., *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat*, 99-128.

⁸⁰ Remetem de nou als catàlegs generals (*Els castells catalans, Catalunya Romànica*), on es recullen tant referències documentals com estudis de les restes conservades. Sobre el procés global d'expansió i de creació de castells a la Catalunya Central, es pot consultar ABADAL, R. d', *Els primers comtes catalans*, 80-94 i BENET, A., "Castells i línies de reconquesta".

⁸¹ En l'exposició que segueix, i per tal d'evitar una càrrega excessiva sobre el text, anotem entre parèntesis l'any corresponent al primer esment documental que hem sabut trobar per a cada cas, data que, hi volem insistir encara que sembli obvi, no correspon a la fundació del castell, constituint en qualsevol cas un *terminus ante quem*. Ens trobarem moltes vegades amb el problema de considerar vàlides les mencions de termes o de simples topònims que no contenen una referència explícita al mot *castrum*. Aquesta apareix normalment en relació al castell que és escenari de l'acte legal contemplat en el text (vendes i donacions, majoritàriament) i on es troben els béns afectats, mentre que es redueixen a *terminos* o *finis* quan es registren les afrontacions del *castrum* en qüestió amb d'altres castells del voltant. La revisió desenvolupada sobre els textos ens fa pensar que en la gran majoria de casos les referències primerenques a termes impliquen l'existència del castell, de manera que, a risc d'incloure algun possible error, preferim tenir-les plenament en

Certament, el procés no parteix de zero, doncs s'observa com en ple segle IX existeixen diversos castells emplaçats en els contraforts pirinencs, especialment en l'extrem meridional dels territoris controlats pel comte de Cerdanya. Així, ja hem anotat en un apartat anterior la presència del castell de Lillet l'any 833⁸², al qual podríem afegir, a orient, el castell de Mogrony, cedit pels comtes Guifré i Guinedella al monestir de Sant Joan de les Abadesses l'any 885⁸³, i el castell de Ripoll, amb un únic i primerenc esment de l'any 887⁸⁴. Aquestes mencions, a les que es poden adjuntar la del "*castrum Atalasindi*" de Castell de l'Areny l'any 886⁸⁵ i la del "*castro Petrera*" de Ribes de Freser l'any 903⁸⁶, a banda de fixar la línia d'influència directa dels comtes cerdans al sud del Cadí i del Puigmal, allò que es coneix com el *territorio transmuntano*, durant bona part del segle IX⁸⁷, situen inequívocament aquestes valls com el punt de partida del projecte expansiu endegat pel comte Guifré sobre Osona i el Baix Berguedà, atès que no es constata, almenys en la documentació conservada, la presència de fortificacions equivalents en els límits de la primera amb el Vallès o la Selva⁸⁸. De fet, aquí cal indicar que ja ha estat observat que res no permet atribuir al comte Guifré el domini de Barcelona i el seu territori abans de l'any 893⁸⁹, una apreciació que, en

---

compte per tal de donar una imatge més aproximada del fenomen de la creació de la xarxa castral. Així, quan es trobin dues dates referides a un castell i separades per una barra, cal entendre la primera en relació a l'esment de termes o topònims i la segona en relació a la primera menció explícita del castell. Pel altra banda, aquestes dates no consideren referències indirectes a temps anteriors a la data del document, com succeeix en casos com Cardona, el castell *Marro* de Montserrat o Queralt.

⁸² "*castro Lilieto*" (ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 2).

⁸³ "*Nos iamdicti donamus atque tradimus alodem nostrum, id est, castro Mochoronio cum sua apendicione seu domos, curtes, terras cultas et incultas, silvis, garricis, aquis, aquarum viaductibus et reductibus, exiis et regresii earum, qui nobis adveniunt ex comparatione*" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 4). Considerat interpolat en algunes expressions, el darrer editor del text dóna per vàlida bona part de la seva estructura; en tot cas, el castell de Mogrony apareix de nou en la consagració de l'església del monestir de Sant Joan dos anys més tard (doc. 8).

⁸⁴ "*in territorio transmuntano vel Hausonense, in apendicio de castro qui dicitur Ribopullo*" (ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 6).

⁸⁵ ABADAL, R. d., *El temps i el regiment del comte Guifred el Pilós*, 126.

⁸⁶ ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 25.

⁸⁷ De fet, la Cerdanya és considerada terra de marca (*in confinio Ceridaniae marchiae nostrae*) en un precepte destinat al monestir d'Eixalada de l'any 871 (ABADAL, R. d., *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, 89). Sobre la creació d'aquestes marques prepirinenques, veure MARTÍ, R., "*Territoria en transició al Pirineu medieval*", 59-63.

⁸⁸ Això mateix ja fou observat clarament per R. d'Abadal, malgrat que ell ho interpretà en termes de "re població" i no d'expansió militar i política, com creiem que avui és més lògic de fer (ABADAL, R. d., *Els primers comtes catalans*, 81-84).

⁸⁹ MARTÍ, R., *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*, 50-63.

conseqüència, situa la seva entrada a Barcelona amb posterioritat a la conquesta d'aquell territori.

Cal pensar, doncs, que l'ocupació es produiria pocs anys abans de l'aparició dels primers castells a la zona, entre els quals trobem, com a exemples més primerencs, els de Torelló i Sant Llorenç (881)⁹⁰, el de Gurb i potser el de Besora (886)⁹¹, el de Tona (888)⁹², el de Taradell (893/910)⁹³, el de Casserres (898)⁹⁴ o el de Gurn (898)⁹⁵; ja entrat el segle X, ressenyem els esments del de Voltregà (902)⁹⁶ i del d'Orís (914)⁹⁷.

Conquerida Osona, el sentit de l'expansió es va encarar cap a ponent, vers els altiplans del Moianès i del Lluçanès, en direcció al Pla de Bages i el Llobregat. Aquí, la relació de castells documentats que s'integren a l'òrbita osonenca s'inicia, pel flanc sud, amb els casos de Castellterçol (898)⁹⁸, de Moià (912)⁹⁹ i de Rodors (929)¹⁰⁰. Al nord, en el Lluçanès i els seus marges, durant el mateix període es documenten els castells d'Oristà (908)¹⁰¹, de Lluçà (911)¹⁰² i d'Oló (930)¹⁰³.

---

⁹⁰ *"in territorio Osonense, in apendicio de castro Torelonense"*, *"in comitatu Ausona, in terminio de kastro Sancti Laure[n]tio"* (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, docs. 2 i 3).

⁹¹ *"infra terminio de castro Gorbi"*; *"in comitatu Auso[na, in terminio de castro] Besaurense"* (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, docs. 5 i 7).

⁹² *"in comitatu Ausona, in castro que nunccupant Tonda"* (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 9).

⁹³ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, docs. 27 i 95.

⁹⁴ *"in comitatu Ausona, infra fines de Castroserras"* (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 32).

⁹⁵ *"castrum Gorni"* (ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, 369). Aquesta és l'única menció explícita en relació a aquesta enigmàtica fortificació que cal situar en algun punt proper al cim del Puigsacalm, en el límit entre els comtats d'Osona i Besalú; tot i la distància relativa, no dubtem a integrar-lo en el mateix grup que els anteriors, doncs més enllà, cap a llevant, la presència de *castra* en aquestes cronologies és un fenomen encara molt aïllat (FOLCH, C.; GIBERT, J., "Als segles IX-XI: vil·les, vilars, esglésies i castells", 121-123).

⁹⁶ *"in comitatum Ausona, in apendicio de castro Veltregano"* (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 49).

⁹⁷ *"in comitatu Ausona, in castro Urisitano"* (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 127).

⁹⁸ *"in pago Eusona, in terminio de castro de condam Tercioli"* (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 36).

⁹⁹ *"in comitatu Ausonensis, infra fines de kastro Modoliano"* (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 109). A destacar el fet que aquest sembla incloure, com a cap d'un districte probablement antic, altres castells, documentats pràcticament en paral·lel com el de Clarà, l'any 916 (*"in comitatu Menresa, in terminio Modeliano, in castro Clarano"*, doc. 152), i possiblement també el de Marfà, l'any 939, l'església del qual era sufragània de Santa Maria de Moià (*"aecclesiam in castrum Marphani"*, doc. 464).

¹⁰⁰ *"in comitatum Menressa, in terminio de castro Rossedores"* (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 353).

¹⁰¹ *"in cofm]itatum Menresa, in castro Uristense"* (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 81).

En dates igualment primerenques, l'expansió cerdana pren també una direcció nord-sud, sobre el *territorium Bergitanensis*, on es documenten els castells de Merlès (893), del qual s'afirma que fou construït en temps antics¹⁰⁴, d'Avià (898)¹⁰⁵, d'Olvan (899)¹⁰⁶, de Casserres, de Puig-reig i de Clarà (907)¹⁰⁷ i de Viver (910-911/924)¹⁰⁸. En paral·lel, pel costat d'Urgell s'observen iniciatives semblants, si bé aquí són més escasses i esparses; així, l'any 900 es documenta en l'entorn de Canalda un *castro Baroaldi* no localitzat¹⁰⁹, mentre que l'any 922 apareixen esmentats els castells de Timoneda i de Solsona¹¹⁰.

Tornant al comtat osonenc, la documentació dels castells de l'entorn del Pla de Bages i de Manresa es produeix avançat ja el segle X. Així, es troben ara els castells de Rajadell (937?/963)¹¹¹, Callús o Godmar (940)¹¹², Castelltallat (950)¹¹³, Calders (956)¹¹⁴, Or (951/958)¹¹⁵, "Bugo", més tard Castellnou (951/973)¹¹⁶, Avinyó

---

¹⁰² "in comitatum Ausona, in fines de kastro Lucano" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 100). Descartem, com ja ha estat advertit, la falsa consagració de Santa Maria del castell de Lluçà amb data de 905 (doc. 63).

¹⁰³ "in comitatum Ausona, in castro Olone" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 367).

¹⁰⁴ "cum ipso castro Merlense, sicut antiquis temporibus fuit constructum" (ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 16).

¹⁰⁵ "infra fines de kastro Abizano" (BOLÒS, J.; PAGÈS, M., *El monestir de Sant Llorenç prop Bagà*, doc. 1).

¹⁰⁶ "in territorio Berguitanensiis, in locum vocitatum kastro Oleane" (ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 19).

¹⁰⁷ "castro cui vocabulum est Castriserra"; "castro quedam vocitato Pugo Regis"; "in castro Clairano" (ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, docs. 34, 35 i 36).

¹⁰⁸ Veure pàgines 414-415.

¹⁰⁹ ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 23.

¹¹⁰ "castro Timoneta" (LLORENS, A., "Els documents dels segles X i XI de l'Arxiu Capitular de Solsona", doc. 2); "in comitatu Urgello infra fines de castellum Celsona" (BARAUT, C., "Els documents, dels segles IX i X, conservats a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", doc. 84).

¹¹¹ "in comitatum Minorisa, in castro Agello" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 922). Hi ha documents anteriors, dels anys 937 i 940, que situen béns al comtat de Manresa, "ad Rio Agello", sense cap menció expressa al castell (docs. 427 i 471); tot i que existeix la possibilitat que puguin fer referència simplement al riu, no es pot descartar, per la forma de les expressions, que al·ludeixin ja al propi *castrum*.

¹¹² Apareix en un regest del segle XVIII (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 481). L'any 947 ja figura en un text complet ("in comitato Menresa, in castello Godemare", doc. 592).

¹¹³ "in comitatu Minorisa, in castro Montedon" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 662).

¹¹⁴ "in comitatum Minorisa, in castro Caldario" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 764).

¹¹⁵ "in comitatum Minorisa, in terminio de ipso Bugo prope Auri"; "in comitatum Menresa, in castro Ori" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, docs. 678 i 809). Veure les observacions exposades a la nota 42.

¹¹⁶ Sobre la primera menció del terme, veure nota anterior; "in comitatum Minorisa, in agazencias de ipsum castrum Bugu" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1147).

(974)¹¹⁷ o Fals (979)¹¹⁸, als que cal afegir l'esment únic del terme de Sallent de l'any 978, on cal reconèixer l'existència del propi castell¹¹⁹. Cap al sud, i a l'entorn del Llobregat, podem considerar primerencs els esments dels castells de Castellbell i Castellsalí (924)¹²⁰, de Marro (933)¹²¹ i de Vacarisses (937/1021)¹²², als que se sumen uns anys més tard els de Talamanca (965/998)¹²³ i Mura (979)¹²⁴.

Llobregat amunt, es documenten els castells de Balsareny (966)¹²⁵ i de Gaià (936)¹²⁶, mentre que, per la banda del Cardener, es troben els castells de Súria (975/992)¹²⁷ i Sant Mateu de Bages (992/1018-1023)¹²⁸. Un cas apart el constitueix el castell de Cardona, documentat com a tal l'any 956¹²⁹, però amb una antiguitat constatada almenys des de finals del segle VIII, com hem vist en apartats anteriors. En el mateix àmbit geogràfic, però ja dins el comtat de Berga, trobem els

---

¹¹⁷ *"in comitatum Menressa, in terminio de castro Avingone"* (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1167). Citem aquesta com a menció segura davant dels interrogants que presenta una d'anterior (doc. 1009, any 967).

¹¹⁸ *"in comitatum Minorisa, in kastro Falcus"* (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 764).

¹¹⁹ *"ad fines Solientis"* (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1247).

¹²⁰ *"de parte oriente in terminio de Castelobello (...), et de circi in terminio de castelo de Galindo"* (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 273).

¹²¹ *"castello Marro"* (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 390). Pel que fa a l'emplaçament d'aquest desconegut castell, hom l'ha situat sota el mas de Santa Cecília o, en tot cas, en les proximitats de l'antic monestir, el qual figura habitualment en la documentació del segle X dins els termes del primer (BUCH, J., *Els castells de Montserrat*, 31-37).

¹²² ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 433; DDAA, *Catalunya Romànica, XVIII. El Vallès Occidental. El Vallès Oriental*, 38.

¹²³ *"de meridie in strada qui pergit inter terminio de Caldarios et de Talamancha"*; *"in comitatu Minorisa, in apendicio de kastro Talamanca"* (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, docs. 967 i 1801).

¹²⁴ *"ipsum castrum que nuncupantur Muresino"* (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1290). Cal pensar que es refereix igualment al castell la menció d'un *"puium que nuncupatur Murezeno"* dos anys abans (doc. 1238).

¹²⁵ *"in comitatu Menresa, in castrum Balzarenne"* (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 997). L'any 955 es dona una vinya *"in locum que nominant Balcareno"* (doc. 740), sense cap referència al castell, un tractament que fa difícil d'assegurar llavors la seva existència.

¹²⁶ *"in comitatum Menressa, in kastro Galiano"* (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 997).

¹²⁷ *"terminio de Saurisa, in territorio de castrum Godemare"*; *"in terminio de] castrum Sorisa"* (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, docs. 1189 i 1631).

¹²⁸ *"in termines de Sancto Matheo"* (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1635). Sobre els problemes que presenta una menció referent a Sant Mateu de l'any 983, veure CAMPRUBÍ, J., *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat*, 190-191. DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 448.

¹²⁹ *"terminum castri Cardone"* (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*, doc. 17).

castells de Castelladral (941)¹³⁰, l'Espunyola (950)¹³¹, Coaner (961)¹³², Montmajor i Merdainulg (982-983)¹³³ i Torroella (990)¹³⁴.

Per altra banda, la implantació de castells vers la conca d'Òdena segueix uns paràmetres cronològics semblants als descrits més amunt, els quals són també aproximadament coincidents amb el que s'observa en l'àrea adjacent penedesenca. Aquí, les primeres mencions de *castra* se situen en general al voltant, o a partir, dels anys centrals del segle X, mostrant aquestes, de manera genèrica i com per altra banda cabia esperar, una major antiguitat com més a llevant se situa el castell consignat. D'aquesta forma, trobem els castells de Guardiola (924/952)¹³⁵, Maians (947)¹³⁶ i Castellfollit del Boix (966)¹³⁷ en la línia que uneix Montserrat amb la conca, mentre que, arribats a aquesta, i ocupant tota la seva extensió i els seus marges immediats, documentem els castells de Montbui (937/960)¹³⁸, Òdena (957)¹³⁹, Jorba (960/974)¹⁴⁰, Clariana (960/986)¹⁴¹, Miralles (960)¹⁴², Queralt

---

¹³⁰ "in comitatum Bergitano, infra terminum Castrum Edrale" (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*, doc. 10).

¹³¹ "in comitato Berchitano, quem dicunt castrum Spugnola" (UDINA, F., *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X. Estudio crítico de sus fondos*, doc. 130).

¹³² ALTÉS, F.X., "El diplomatarí del monestir de Santa Cecília de Montserrat, I: anys 900-999", doc. 38.

¹³³ "ipsa honore de ipso Puiol, qui est subtus castro de Monte Maiore (...) ex quarta vero pars in castro de Merdainulg" (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*, doc. 24). El darrer d'ells correspon potser al castell de Querol, al sud de Montmajor (CAMPRUBÍ, J., *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat*, 118).

¹³⁴ "infra terminos de castro Cardona vel Turrizella" (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*, doc. 32).

¹³⁵ "in terminio de ipsa Guardiola"; "in comitatum Minorisa, in terminio de kastro Guardiola" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, docs. 273 i 692).

¹³⁶ "in comitatum Menresa, in terminio de castro Midiano" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 606). És força versemblant que aquest castell es pugui identificar amb una "Guardiola de Salane" documentada l'any 924 a ponent de Marganell, més quan obrà des d'un inici en mans del magnat Sal·la de Sant Benet, qui justament el cedí a aquest cenobi (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 273; DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 47 i 73).

¹³⁷ "in termine de castel Fullite" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 995).

¹³⁸ "in comitatum Menresa, infra terminio de Montebui"; "in comitatu Minorisa, in terminio de castro Montebui" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, docs. 439 i 862).

¹³⁹ "in chomitatum Menresa, infra kastro Muro de Odena" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 769). És significativa aquesta sorprenent denominació, que encara apareixerà l'any 967 (doc. 1019), perdent-se en endavant.

¹⁴⁰ "ipsa lorba"; "in comitatu Minorisa, in terminio de castro lorba" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, docs. 862 i 1150).

¹⁴¹ "in terminio de Clariana" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 862); "castrum quem vocant Cleriana" (ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, 200).

¹⁴² "kastrium Miralias" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 864).

(960/976)¹⁴³, Castellolí (961)¹⁴⁴, Tous (960), la Roqueta (960)¹⁴⁵, Claramunt (978/986)¹⁴⁶, Orpí (978/987)¹⁴⁷ i Ardesa (989)¹⁴⁸.

Al nord d'aquesta zona, la instal·lació de castells seguint la vall de la riera de Rajadell sembla ralentir-se ostensiblement, fent falta esperar fins els darrers anys de segle per veure aparèixer les primeres mencions referents als castells de Castellar (987/1022)¹⁴⁹, Grevalosa (990/1040)¹⁵⁰ i Aguilar (996/1011)¹⁵¹, en unes dates en les que en paral·lel trobem els primers esments de castells com Ardèvol (980/1052)¹⁵², Pinós (995) o la Molsosa (998/1040)¹⁵³, en el que sembla ser el flanc septentrional de la via d'expansió dels vescomtes cardonins, que s'estén indistintament sobre diversos comtats.

Aquest fet no estranya des del punt de vista que, en l'àrea de l'altiplà de Calaf, els primers esments de castells són ja d'inicis del segle XI, on destaquen, a banda del mateix *castrum* de Calaf (1015)¹⁵⁴, els castells de Boixadors (1015/1085)¹⁵⁵,

---

¹⁴³ "iusta Chiralto" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 864); "chastrum nostrum vocatum Chero Altum" (DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, 373).

¹⁴⁴ "in terminio de castello Odolino" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 874).

¹⁴⁵ "ipso castro que dicunt Touos"; "ipso kastro quod vocabulum est Rocheta" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, docs. 862 i 864).

¹⁴⁶ "per fines Claromonte" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1247); "et ecclesiam Sancte Marie que est juxta castrum Claromonte" (ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, 199).

¹⁴⁷ "fines de Auripino"; "in terminio de castro Auripini" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, docs. 1247 i 1512).

¹⁴⁸ "in castro Ardesa" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1556).

¹⁴⁹ "in ipsa marchia de Minorisa, in termine de Castellare" (RIUS, J., *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*, doc. 193). La presència de Castellar en l'acta de consagració de Sant Llorenç prop Bagà de l'any 983 no es pot tenir en compte per les raons precisades a CAMPRUBÍ, J., *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat*, 190-191. DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 73.

¹⁵⁰ "in apendicio de Grevalosa" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1595); "in comitatum Minorisa, in castrum Grevalosa" (FELIU, G. i SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, doc. 282).

¹⁵¹ "in terminio de Falchos sive de Aquilare" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1727); "infra terminos de chastrum Agilar" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 729).

¹⁵² "in kastrum de Ardeval" (LLORENS, A., "Els documents dels segles X i XI de l'Arxiu Capitular de Solsona", doc. 104).

¹⁵³ "in comitatu Menresarense infra terminio de Monte Donno, que vocant Castello Tallado, in locum que vocant pugo de ipsa Mulsusa" (RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*, doc. 14); "intra terminos castelli Mullose" (BARAUT, C., "Els documents, dels anys 1036-1050, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", doc. 527).

¹⁵⁴ "Kalafum" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 754).

¹⁵⁵ "de parte orientis in collo de Corragono, qui est ante Boxoadozzo" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 754); DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, 500.

Llavinera (1015/1049)¹⁵⁶, Conill (1019)¹⁵⁷, la Manresana (1025), Pujalt (1035)¹⁵⁸ i Mirambell (1038/1060)¹⁵⁹. Pel cantó sud, i en unes mateixes coordenades cronològiques, trobem documentats per primer cop tota una sèrie de castells que, com alguns dels anteriors, marquen l'avenç comtal cap a la dorsal segarrena i la conca del Segre, entre ells Argençola (1012/1031)¹⁶⁰, Montfalcó (1027)¹⁶¹, Copons (1029)¹⁶², Veciana (1045)¹⁶³, Rubió (1055)¹⁶⁴, Biure (1053)¹⁶⁵ o Montmaneu (1085)¹⁶⁶.

Per la banda del comtat d'Urgell, i com ja s'apuntava més amunt, la implantació de castells sembla més aviat puntual durant bona part del segle X, restringida pràcticament al nord de Solsona, on destaquen els casos de Besora (981)¹⁶⁷, Olius (984)¹⁶⁸ i Lladurs (993)¹⁶⁹; al sud, les primeres mencions de castells es mostren insòlitàment tardanes, de molt finals del segle X o d'inicis o mitjans del segle següent, com es comprova en els casos de Riner (997/1029)¹⁷⁰, Llobera

---

¹⁵⁶ *"in termino de Lavinaria"*; *"ipsum castrum de Lavinera"* (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, docs. 754 i 1071).

¹⁵⁷ *"castellum Cunillum"* (JUNYENT, E., *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, doc. 59).

¹⁵⁸ *"et castrum Sancti Stephani de Castro Folit et Puig Alto"* (JUNYENT, E., *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, doc. 122).

¹⁵⁹ *"in termen de predicta guardia sive de Mirambel"* (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 972); *"castrum Mirambellum"* (RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*, doc. 64).

¹⁶⁰ *"ad terminos de Argenciola"* (RIUS, J., *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*, doc. 442); DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, 365.

¹⁶¹ *"in comitatum Ausona, in terminio de castrum Mont Falchon"* (FELIU, G. i SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, doc. 179).

¹⁶² *"in comitatum Minorisa vel in chastro Chopons"* (FELIU, G. i SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, doc. 199). Sense haver estat publicat el document, coneixem, però, l'existència del castell l'any 1020, ja en mans dels Balsareny (DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, 311).

¹⁶³ *"castrum de Veciana"* (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 1045).

¹⁶⁴ *"de meridie in termino de kastro Odena vel de Rubiono"* (FELIU, G. i SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, doc. 450)

¹⁶⁵ *"in comitatum Minorise, in castrum Benevivere"* (FELIU, G. i SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, doc. 422). Aquest castell presenta inicialment categoria de quadra, tal i com es documenta l'any 1047 (*"ipsam quadram que dicunt Bene Vivere, cum ipsam turrem et omnes fortitudines qui sunt infra ipsam quadram"*, doc. 337).

¹⁶⁶ *"ipsum meum castrum de Monte Meneizo"* (ÁLVAREZ, M.C., *La Baronia de la Conca d'Òdena*, doc. 25).

¹⁶⁷ *"in apendicio de chastro Besora"* (LLORENS, A., "Els documents dels segles X i XI de l'Arxiu Capitular de Solsona", doc. 9).

¹⁶⁸ *"in castrum Olius"* (LLORENS, A., "Els documents dels segles X i XI de l'Arxiu Capitular de Solsona", doc. 12).

¹⁶⁹ *"castrum Ladurci"* (BARAUT, C., "Els documents, dels anys 981-1010, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", doc. 231).

¹⁷⁰ *"de parte orientis in Rionero"* (BARAUT, C., "Els documents, dels anys 981-1010, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", doc. 250); *"castrum Riner"* (LLORENS, A., "Els documents dels segles X i XI de l'Arxiu Capitular de Solsona", doc. 58).

(1001/1042)¹⁷¹, Clariana de Cardener (1010/1073)¹⁷² i Peracamps (1042)¹⁷³. Si no es tracta d'una qüestió relativa a la generació dels propis textos, aquestes mencions tardanes potser tradueixin una major dificultat expansiva en aquest sector, on justament cal contemplar la presència d'aquelles fortificacions atípiques que hem esmentat més amunt.

Aquest repàs, breu però dens en noms i dates, permet extreure algunes consideracions en relació a diverses qüestions, en primer lloc pel que fa a l'avenç del procés expansiu, ja descrit fa anys per R. d'Abadal¹⁷⁴, a l'exposició del qual es poden afegir diverses observacions. Aquest autor atribuïa a l'acció del comte Guifré de Cerdanya un impuls de gran magnitud que portaria la frontera fins la línia dels rius Llobregat i Cardener. Seguint les primeres mencions de *castra* ressenyades més amunt, és evident que és ell qui protagonitza l'ocupació d'Osona, on bona part des castells documentats ho són encara durant el mandat d'aquest comte, mort l'any 897. També ho són alguns dels documentats de forma més primerenca al baix Berguedà, on, a més del cas del castell de Merlès, citat per primer cop l'any 893 i situat en l'extrem ponentí del Lluçanès, sabem que Miró, comte de Cerdanya, certifica personalment que el seu pare havia aixecat l'església del castell de Casserres, d'on es dedueix que possiblement la fundació del castell hauria estat feta en paral·lel¹⁷⁵. D'aquí en endavant, la resta de primeres mencions de castells se situen en un moment clarament més tardà, on les més antigues es troben evidentment en la zona més propera a Osona, el Lluçanès i el Moianès, i en la regió meridional del baix Berguedà, a la vegada que trobem alguns casos puntuals en les muntanyes al sud de la Vall de Lord. Vist així, seria difícil sostenir la postura de R. d'Abadal, que situa, com dèiem, les terres conquerides a la mort de Guifré en la línia del Llobregat i el Cardener. Ell mateix justificava, però, la seva opció en la lògica del que anomenava els dos "perns" de l'expansió guifrediana:

---

¹⁷¹ *"in terminio de Lobera"* (LLORENS, A., "Els documents dels segles X i XI de l'Arxiu Capitular de Solsona", doc. 27); *"in chomitatum Urgellitanensis infra terminum de chastrum Lobaira"* (BARAUT, C., "Els documents, dels anys 1036-1050, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", doc. 556).

¹⁷² *"omnem meum abere quod abeo in Cardona vel in Cleriana"* (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 716); *"in termino castrum Cleriana"* (BACH, A., "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", doc. 193).

¹⁷³ *"ipsum chastrum de Parachampos"* (BARAUT, C., "Els documents, dels anys 1036-1050, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", doc. 556).

¹⁷⁴ ABADAL, R. d., *Els primers comtes catalans*, 80-94.

¹⁷⁵ ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 34, any 907.

Cardona i Montserrat¹⁷⁶. Si aquí cal que seguim l'autor, ens haurem de refiar, com ell, de les notícies indirectes que per boca dels propis descendents de Guifré ens han arribat.

En primer lloc, Sunyer, comte de Barcelona, Girona i Osona, assegura, en donar l'any 933 al monestir de Ripoll les esglésies de Santa Maria, Sant Iscle i Sant Pere de Montserrat, que les tenia per compra i "*pro aprisione de ienitori meo quondam Wifredi comiti*"¹⁷⁷, fet que situa aquest darrer com a responsable de la conquesta de la zona, on es troba el *castello Marro* de Montserrat, documentat per primera vegada en el mateix text que citem.

Per altra banda, el propi fill de Sunyer, Borrell, és qui ens aporta l'única notícia, per bé que, com dèiem, indirecta, que vincula Cardona i el seu avi; en un conegut text de l'any 986, s'atribueix a Guifré l'expedició d'un document destinat als habitants d'aquell lloc on se'ls atorga tot un seguit de condicions i prerrogatives que ara no detallarem¹⁷⁸, però del que ens interessa destacar l'afirmació relativa a que fou Guifré qui va edificar el *castrum Cardona*. Deixant de banda el fet que sabem del cert que Cardona havia estat fortificada amb anterioritat, apreciació que no exclou l'execució de noves obres en temps de Guifré, la veritat és que es fa difícil no acceptar ni que sigui un rerefons de veritat en el que diu el document, això és, l'ocupació efectiva de Cardona per part de Guifré a finals del segle IX. Altra cosa és, però, conèixer què és el que succeeix entre aquest episodi i el moment en què Borrell atorga la seva pròpia carta de franquesa als cardonins, on, de passada, els imposa el govern dels vescomtes d'Osona¹⁷⁹. Sabem que l'any 906 el monestir de Sant Joan de les Abadesses, amb l'abadessa Emma, filla de Guifré, al capdavant,

---

¹⁷⁶ "El que és clar és que Montserrat constituïa, en l'operació de Guifred, l'altre pern, amb Cardona, de la porta que cap a occident quedava oberta a una futura expansió" (ABADAL, R. d., *Els primers comtes catalans*, 88).

¹⁷⁷ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 390.

¹⁷⁸ "*Quia quando in primis construxit avius meus Wifredus comis et marchio bone memorie, et edificavit istum castrum Cardona, cum suis terminibus, precepit in suo precepto et suo verbo hic memorialem, ut omnes gentes, omnes abitatores, qui ibidem stare veniebant aut cum illorum bona ad hec currebant, et hic vivere volebant, iure quieto tenuissent et possedissent perpetualiter*" (FONT, J.M., *Cartas de población y franquicia de Catalunya, I. Textos*, doc. 9).

¹⁷⁹ "*Et dono vobis patrono Ermemiro vicesomite, et posteritati eorum, ut in cuiuscumque voce vos advocaverit, sequimini eum ubicumque ille voluerit in omnibus*" (FONT, J.M., *Cartas de población y franquicia de Catalunya, I. Textos*, doc. 9). De fet, la família vescomtal osonenca ja devia ostentar el poder del lloc des de feia uns pocs anys, tal i com ho certifiquen les repetides adquisicions de béns que protagonitzen en aquell entorn a partir de l'any 975, quan el vescomte Guadall hi compra una vil·la sencera (GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, doc. 3, any 975; RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*, docs. 3-11, anys 979-982).

pretenia posseir la cel·la i la parròquia de Sant Joan de Bergús *iuxta Cardonam*¹⁸⁰, en un moment relativament proper a la presa del lloc pel seu pare. A partir d'aquí, cap notícia directa en relació a Cardona fins a l'arribada dels vescomtes i la redacció de l'acta de Borrell; només coneixem, això sí, l'existència de diverses *stratae* cardoneses durant el segle X, mentre que el propi castell de Cardona apareix com a afrontació l'any 956 de la vil·la de Navel, ja dins els límits del comtat de Berga¹⁸¹. Ben al contrari del que s'ha proposat habitualment des de la historiografia, on Cardona es prefigura com un enclavament abandonat a les malvestats pròpies de la frontera, tot apunta a que el lloc i els seus habitants han sabut mantenir, de la mateixa manera que durant bona part del segle IX, una situació de clara autonomia política de la que poc en sabem. Si no és així, costa d'explicar l'absència de textos generats a l'entorn d'un centre polític i econòmic, només cal pensar en l'explotació de les mines de sal, de tanta magnitud, absència revertida i de manera contundent per la profusió de documents que s'inicia a partir dels darrers anys del segle X. Així, aquesta llarga tradició, i a la vegada el seu potencial econòmic i geoestratègic, podrien explicar, com hem apuntat en un apartat anterior¹⁸², la vinguda dels vescomtes, les reiterades ofertes de franquesa de Guifré i de Borrell, on hi veiem una clara intenció de guanyar-se els seus habitants, i la seva incorporació completa en un moment tardà a l'àmbit comtal, factors que propiciaran, llavors, la seva ubicació inusual al nord de la llenca expansiva del comtat de Cerdanya.

Aquestes notícies indirectes sobre Montserrat i Cardona no són les úniques de què disposem a l'hora d'acostar-nos a l'avenç fronterer dels comtats i a la consegüent creació de castells. Així, és encara el mateix comte Borrell qui ens informa, en desprendre's del castell de Queralt l'any 976, que el tenia "*per aprisiones quas fecit avus meus Wifredi quondam comiti seu per vocem genitori meo Suniari chomiti qui fuit*"¹⁸³, una notícia que admetem que costa d'assimilar i d'integrar en el marc, que pretenem coherent, d'incorporació de nous territoris a l'àmbit comtal. Hi ha qui n'ha fet un puntal per tal d'elaborar una hipòtesi global sobre l'estat de la frontera

---

¹⁸⁰ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 69.

¹⁸¹ "*Est autem supranominata omnia cum omnibus prelibatis rebus in Bergitani comitatu, prope terminum castris Cardone, in locum nominatum villa Anavel*" (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*, doc. 17).

¹⁸² Veure pàgines 270-271.

¹⁸³ DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, 373.

a la mort de Guifré que la situa en uns extrems excessivament avançats al nostre parer, ja que de moment res no demostra que a la fi del segle IX s'haguessin assolit enclavaments com Olèrdola, Calaf, Ponts o Artesa de Segre¹⁸⁴, sinó més aviat tot el contrari. Per altra banda, podríem atribuir al comte Borrell, el mateix que, recordem-ho, invocarà de nou la figura del seu avi a Cardona deu anys després, una manifesta voluntat de tergiversar els fets amb una intenció que ens és desconeguda, però que en tot cas hauria d'anar dirigida a reafirmar el seu paper preponderant sobre els *castra* de la marca i a justificar la seva propietat sobre un castell que ara s'està venent per dues-centes *pesas* d'argent¹⁸⁵. De fet, el mateix Borrell, uns anys abans, el 960, cita una "*pausada de ienitori meo qui fuit condem bone memorie Suniario chomite*" en els límits de l'immediat castell de la Roqueta, fortificació que dóna al seu fidel Isarn, fill del magnat Sal·la, qui presumiblement l'hauria conquerit ("*quod ienitor tuus primus aprehendit de istis temporibus*")¹⁸⁶. Sense que aparegui ara per a res l'avi de Borrell, la coincidència de Sunyer i Sal·la, personatges coetanis i implicats ambdós, com es documenta reiteradament, en l'expansió sobre la conca d'Òdena, permet atribuir al govern del primer la incorporació de Queralt a l'àmbit comtal. Així doncs, i sense negar que en algun moment de la seva vida Guifré hagués pogut posar els peus sobre la roca de Queralt, posició que en tot cas difícilment hauria consolidat¹⁸⁷, creiem convenient considerar essencialment equívoca la notícia en qüestió i resituar l'acció expansiva extrema de Guifré al Llobregat-Cardener, de nou sota els perns de R. d'Abadal. En aquesta línia, doncs, pensem que hauria estat durant el llarg mandat del comte Sunyer quan s'haurien gestat bona part dels castells que veiem aparèixer a mitjans de segle X pel pla de Bages i el seu entorn immediat. Igualment a com hem vist que actua el seu germà Miró en l'àmbit propi del comtat de Berga, Sunyer, i prèviament l'altre germà Guifré Borrell, hauran consolidat els avenços del seu pare en aquest

---

¹⁸⁴ BENET, A., "Castells i línies de reconquesta", 384-385.

¹⁸⁵ No coneixem quines són les equivalències d'aquesta mesura de compte, que, per altra banda, sembla entrar en desús abans de començar el segle XI, però cal considerar que no devia ser una quantitat precisament petita, més tenint en compte que en aquest cas el bé transferit és un castell (BONNASSIE, P., *Catalunya mil anys enrera (segles X-XI)*. Volum I. *Economia i societat pre-feudal*, 327-328).

¹⁸⁶ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 864.

¹⁸⁷ És evident que l'expansió conduïda per Guifré, en el marc de les tensions ja descrites amb els Banū Qasī, va propiciar l'atac de Lubb b. Muḥammad on el comte trobà la mort l'any 897. Sense cap prova que ho demostrï, potser llavors s'haurien perdut algunes posicions extremes que, vuitanta anys després, són recordades pel seu nét.

sector, propiciant o emparant la construcció de castells i la consagració d'esglésies com Santa Maria de Manresa. De fet, bona part dels castells de la zona apareixen en els textos durant el mig segle que comprenen els seus governs (897-947), on els esments més antics, corresponents a emplaçaments orientals (Castellterçol, Oristà, Lluçà), es troben encara en vida del germà gran, mort l'abril de l'any 911¹⁸⁸. Ja durant el mandat únic de Sunyer, si bé encara se'n troben al Moianès (Moià, Rodors), els esments tendeixen a concentrar-se especialment vers l'àrea montserratina (Castellbell, Castellgalí, Marro i potser Vacarisses), però també Llobregat i Cardener amunt (Gaià i Callús) i encara seguint el curs de la riera de Rajadell, on potser ja es troba el *castro Agello*.

Cal considerar, però, que ja durant el govern del seu germà Guifré Borrell s'hauria endegat una nova onada expansiva que inicialment sembla haver tingut com a resposta els reiterats atacs dels anys 912 i 913 de Muḥammad al-Ṭawīl, governador d'Osca i llavors potser també de Lleida, contra l'àrea de Barcelona i Terrassa, en el darrer dels quals trobà la mort¹⁸⁹. Aquests nous avenços semblen haver tingut com a escenari principal el Penedès, on el mateix Sunyer promou la consagració de Sant Miquel d'Olèrdola entre els anys 911 i 937¹⁹⁰, però es desenvolupen també, com ja hem vist, sobre la conca d'Òdena. Aquí, les posteriors referències explícites a la seva persona i alguns esments precoços de castells com el de Montbui, l'any 937, confirmen l'abast i la cronologia d'aquestes accions. Malgrat el que pugui semblar, l'ocupació d'aquesta zona no és afer del comtat de Barcelona; aquí, Sunyer s'acompanya de grans magnats vinculats al comtat d'Osona, com l'esmentat Sal·la, posterior fundador de Sant Benet de Bages. Aquest personatge sembla haver protagonitzat la conquesta de tota una gran àrea que des del sector sud-oest del Bages i Montserrat entra de ple a la conca d'Òdena fins atènyer pràcticament la capçalera del Gaià. Així, el trobem a ell mateix, o la seva

---

¹⁸⁸ ABADAL, R. d', *Dels visigots als catalans, I. La Hispania visigòtica i la Catalunya carolíngia*, 334-335.

¹⁸⁹ Ja amb anterioritat, l'any 898, consignem la mort d'alguns màrtirs tortosins caiguts a *Bīguš*, "en el camí de Barcelona", lloc que diversos autors han identificat amb Begues, en un dels passos que travessen el massís del Garraf entre el Penedès i aquella ciutat, mentre que l'any 901 un altre alfaquí de Tortosa queia en combat amb els cristians, probablement de Barcelona (BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 241-242 i 245). Pel que fa a les campanyes d'al-Ṭawīl, Ibn 'Idhārī certifica que el seu oponent és Sunyer (*šunīr*), mentre que aquest mateix historiador i també Ibn Ḥayyān situen la mort del primer a Barcelona o el seu territori (BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans*, 252-253 i 260-261).

¹⁹⁰ ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 54.

nissaga, com a possessors de diversos castells documentats en època de Sunyer o poc després, com Guardiola¹⁹¹, Maians¹⁹², Òdena¹⁹³ o la Roqueta¹⁹⁴.

Aquest impuls reconegut en l'àrea meridional no sembla tenir, però, paral·lel més al nord, on, al marge de Castelladral i Coaner, testimonis del viratge a occident del comtat de Berga, triguem a trobar nous castells en els textos. Aquí, pensem que cal atribuir a la situació excepcional que hem descrit per a Cardona el bloqueig de la frontera en aquest sector del Cardener durant gairebé tot el segle X; només cal observar com, a banda dels dos citats més amunt, els *castra* que l'envolten són d'aparició relativament tardana (Torroella, Clariana de Cardener), en un moment on la Cardona vescomtal ja és efectivament un nucli expansiu en ple funcionament. De fet, és a partir d'aquest moment, la dècada dels vuitanta del segle X, que detectem una represa dels testimonis escrits referents a nous castells. Sobre la vall de Rajadell, els *castra*, llavors extrems, de Castellar i Aguilar situen la frontera a les portes de l'altiplà de Calaf en els últims anys d'aquell segle, sector que pel nord queda ara envoltat pel front cardoní dels vescomtes, on en paral·lel es documenten els castells d'Ardèvol, Pinós i la Molsosa. Com s'està produint a l'àrea del Gaià i del Baix Penedès en aquest moment¹⁹⁵, és en els darrers anys de govern del comte

---

¹⁹¹ L'any 978 s'esmenten unes possessions en aquest castell propietat de Sesnanda, vídua d'Unifred, en qui cal reconèixer sense dubtes a un dels fills de Sal·la: "*et de occiduo in terra de Sesnanda, qui fui de Unifredo qui est condam*" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1263). Anys més tard, el 1031, en un plet sobre l'alou de l'Espelt, a Òdena, que ella mateixa havia donat a la seu de Vic, aquesta Sesnanda serà recordada com a "*femina de castro Guardiola*" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 887).

¹⁹² És el mateix Sal·la que l'any 966 dona el castell de Maians al monestir de Sant Benet: "*Et in alio loco ipsum kastrum que vocatur Medianum cum suos terminos exceptus ipsum alodem de Godemars vel suos eres*" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 995). Correspongui o no a l'emplaçament de Maians, recordem de nou la presència en aquest punt d'una significativa *Guardiola de Salane*, esmentada l'any 924.

¹⁹³ Inequívocament, ha de ser el mateix fundador de Sant Benet el *Sallane* que ven l'any 957 unes cases adjacents al castell d'Òdena, cases que deu anys més tard seran adquirides per la seva nora Sesnanda (*domna Sesnana*, en algun document), a qui veiem protagonitzar en els anys següents un nombre considerable de transaccions d'altres béns en el terme del castell. Serà aquesta mateixa propietària la que es querelli l'any 996 contra Bonfill Sendred pels delmes de diversos alous del terme d'Òdena, entre ells l'Espelt, de Valldòria i de Serraïma, béns que heretà del seu difunt marit Unifred i que havien estat desermats per aquest i el seu pare Sal·la ("*Quoniam predictus vir suus Unifredus patrique eius condam Sanlani desudaverunt per multa annorum curricula et ex heremo ad culturam perduxerunt sub fidelitate et collatione parentum meorum*"). Per altra banda, l'any 964 els almoners del difunt levita Guadamir, fill de Sal·la, entre ells el seu germà Isarn, a qui veïem anteriorment com a receptor del castell de la Roqueta, donen a Sant Benet de Bages béns a Manresa, Maians i Òdena (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, docs. 769, 955, 1019, 1098, 1118, 1133, 1169, 1191 i 1736).

¹⁹⁴ Veure pàgina 440.

¹⁹⁵ BATET, C., *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal. La Marca de Barcelona als segles X-XI*, 31-33. Aquí els avenços comtals havien estat més evidents ja des de mitjans segle X, com

Borrell que s'observa aquest nou impuls pel que fa al comtat d'Osona, on el comte s'acompanya de potents llinatges nobiliaris i de la participació d'institucions eclesiàstiques, bàsicament el bisbat de Vic i sovint en les persones dels seus levites. Malgrat els atacs andalusins del darrer quart del segle X, s'observa com el procés te continuïtat, ara ja en temps de Ramon Borrell i Ermessenda, sobre l'alta Segarra i l'altiplà de Calaf, on bona part de la xarxa castral sembla consolidada ja durant el primer terç del segle XI, quan apareixen a la documentació el propi castell de Calaf i altres del seu entorn immediat, com Boixadors, la Llavinera, Conill o la Manresana, si bé cal pensar que també ja hi són en aquest moment els de Mirambell i Pujalt, aquest darrer dins el comtat de Berga.

En paral·lel, és sota els governs d'aquest mateix comte i del seu fill, Berenguer Ramon I, que trobem documentats els castells que formen part de l'expansió occidental que es produeix des de la conca d'Òdena, on destaquen els casos d'Argençola, Montfalcó i Copons, mentre que caldrà esperar a mitjans de segle per testimoniar els primers esments d'altres castells com Veciana, Rubió o Biure. Més enllà de la fundació d'aquests castells, el salt cap a la vall de l'Ondara s'ha produït de forma més o menys immediata, dons l'any 1026 es documenta la donació del "*puio et kastellare*" de Cervera, llavors en l'extrem de la marca d'Osona, a tres famílies de conqueridors que hi haurien construït una torre¹⁹⁶.

Hem deixat per al final del recorregut el sector urgellenc de Solsona, on l'aparició de castells a la documentació segueix inicialment uns ritmes semblants als ja

---

indiquen les primeres mencions de castells ofertes per la documentació d'arxiu. Per altra banda, possiblement calgui situar en aquest context una de les asseifes d'al-Manşūr, la de l'any 978, contra el lloc de *Dāliya*, del territori de Barcelona, identificat amb Lilla, a la Conca de Barberà; així mateix, es coneix la notícia d'una expedició de l'any 982 dirigida contra Girona i que potser hauria pres el castell d'Òdena (*Wuḡīnah*) (BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans, Textos del 713 al 1010*, 329-332). Sobre aquestes expedicions, bona part de les informacions s'extreuen d'una obra anònima, redactada entre els segles XIII i XIV, coneguda com *Dhikr bilād al-Andalus* (MOLINA, L. (ed.), *Una descripció anònima de al-Andalus (Dhikr bilād al-Andalus) editada y traducida con introducción, notas e índices*). La seva redacció tardana, així com la parquedat de les seves notícies, on sovint figuren topònims de difícil identificació, són factors que, creiem, obliguen a considerar amb certa prudència les dades que aporta.

¹⁹⁶ "*terram nostram heremam adiacentem marchiae comitatus Ausonensis cum ipso puio et kastellare quod ibidem est dictum Cervaria, quod vos contra infestationem paganorum positi ante habitatores marchiarum omnes per vestram apprisionem et turris constructionem*" (FONT, J.M., *Cartas de población y franquicia de Catalunya, I. Textos*, doc. 16). Ens resistim a reconèixer en els receptors "un grup de colons que actuen per iniciativa pròpia" (BONNASSIE, P., *Catalunya mil anys enrera (segles X-XI). Volum I. Economia i societat pre-feudal*, 311). Malgrat la presència de Cervera, l'any 1065 el castell de Copons, a pràcticament vint quilòmetres del primer, encara es trobava, segons una fórmula ja eminentment retòrica, "*in extremis finibus marchiarum contra Hyspaniam*" (FELIU, G.; SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, doc. 642).

observats per a les zones més meridionals. Sense notícies indirectes com les que hem citat per a l'àrea de Montserrat i Cardona, aquí, però, no queda clar quin fou el límit del domini de Guifré en el moment de la seva mort. Probablement, l'aparició de la parròquia de Lladurs l'any 900 indiqui que aquesta àrea hauria estat posada ja sota control d'aquest comte uns anys abans, com ho fou certament la Vall de Lord, situada immediatament al nord, o la capçalera del Rialb, enllà del Segre¹⁹⁷. Per altra banda, en l'acta de consagració de Santa Maria de Solsona de l'any 977, es prescriu l'acompliment d'allò que el text estableix, tal i com s'havia fet des de seixanta anys enrere, indicació que ens portaria a situar la instauració de la parròquia vers la segona dècada del segle X, sense que tampoc això ens assegurí el moment precís d'incorporació de Solsona a l'àmbit comtal¹⁹⁸. En tot cas, i com s'ha apuntat més amunt, els primers esments de castells apareixen ja durant el també llarg mandat de Sunifred, comte d'Urgell i germà de Sunyer de Barcelona; trobem, així, els castells de Timoneda i Solsona l'any 922, quan també figuren en els textos altres castells situats a ponent que deuen ser més o menys coetanis als anteriors, com poden ser els casos d'Oliana l'any 919, de Madrona vers 930-936¹⁹⁹ o, enllà del Segre, de Montmagastre i Rialb l'any 926²⁰⁰, definint, al nostre parer, els límits

---

¹⁹⁷ La "*parrochiam Sancti Martini de Laturci*" apareix com a límit de la de Sant Julià de Canalda en la seva acta de consagració (ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 23). Sobre la incorporació de la Vall de Lord, sabem que Guifré hauria participat directament en la seva organització parroquial (BARAUT, C., "Els documents, dels anys 1093-1100, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", ap. 11). El castell de Tarabau, avui al terme de la Baronia de Rialb, i situat ja prop de la conca d'Isona, es documenta per primer cop l'any 892 ("*in castro Tarabaldi*", UDINA, F., *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X. Estudio crítico de sus fondos*, doc. 8).

¹⁹⁸ ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 95. En aquest context pensem que cal descartar la carta de franquesa que, amb data de l'any 1000, concedeix el comte Ermengol d'Urgell a l'església de Santa Maria de Solsona, on creiem apreciar l'ús d'un vocabulari estrany a l'època, com l'aparició d'un "*prior Celsona*". En aquest document, el comte afirma que l'església de Solsona hauria estat construïda pel seu avi ("*quam avus meus construxit in sua propria dominatura*"), el qual, en bona lògica, no pot ser altre que el comte Sunyer de Barcelona, un fet insòlit quan, en tot cas, aquesta fundació li hauria pertocat clarament al seu germà Sunifred d'Urgell (LLORENS, A., "Els documents dels segles X i XI de l'Arxiu Capitular de Solsona", doc. 23).

¹⁹⁹ "*in apendicio de castro Uliana*" (BARAUT, C., "Els documents, dels segles IX i X, conservats a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", doc. 78); "*in comitatum orgillitanensis, in castro Madrona*" (LLORENS, A., "Els documents dels segles X i XI de l'Arxiu Capitular de Solsona", doc. 3).

²⁰⁰ En aquest any, el prevere Gaudí donà al monestir de Sant Climent de Codinet un alou que tenia per compra "*in kastro Mamakastro et in kastro Rialbo*", on posseïa terres un "*domno Sengefredo*" en qui cal veure el mateix comte Sunifred (BARAUT, C., "Diplomatari del monestir de Sant Climent de Codinet (segles IX-XI)", doc. 18). Es tracta d'un document original que, als nostres ulls, no presenta problemes ni en la seva estructura ni en el seu vocabulari, i on el "*Geskafredo vicescomite*" que també posseïx terres al lloc és un personatge ben documentat a l'època en el comtat d'Urgell ("*Giscafredus vices comes*", BARAUT, C., "Els documents, dels segles IX i X, conservats a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", doc. 100, any 941). Per altra banda, anotem, tot i que és ben sabut, que el castell de Montmagastre (*Mumaqaşr*) serà pres per 'Abd al-Malik al-Muzaffar l'any 1003

genèrics atesos per l'acció expansiva d'aquell comte. Així ens ho fan pensar les dates tardanes, ja dels darrers anys del segle X o d'inicis del segle següent, de les primeres mencions referents a castells situats al sud de Solsona com Riner, Llobera o Peracamps, que s'emmarquen perfectament en l'ofensiva empresa pel comte Borrell, comte de Barcelona-Osona i també d'Urgell, que es detecta en el darrer terç del segle X i que probablement tingui a veure, insistim, amb la definitiva integració de Cardona en l'òrbita comtal.

A nivell general, no podem deixar de destacar la lentitud del procés d'expansió, on constatem que es trigarà a l'entorn d'un segle per tal de recórrer els vint-i-cinc quilòmetres aproximats que separen Manresa de Calaf i Solsona del Llobregós, procés que no es pot entendre com un avenç lineal i continu, sinó que cal contemplar tot un escenari de tensions, pactes, avenços i retrocessos que s'articulen durant tot el segle X. En aquest sentit, és evident que l'expansió depèn en gran mesura del context dibuixat per les relacions establertes entre els comtes i l'autoritat cordovesa, instituïda en califat a partir de l'any 929, un cop vençudes les oposicions armades aixecades durant la *fitna* de finals del segle IX i principis del X, moment de crisi on cal situar els avenços protagonitzats per Guifré i els seus fills. Ara, però, el nou equilibri de poders obliga els comtes a signar diversos tractats de pau i de submissió²⁰¹, pactes poc favorables però que sorprenentment no aturen en termes globals el procés expansiu. Així, segons notícia d'Ibn Ḥayyān, l'any 940 el comte Sunyer (*Šunyīr b. Ġīfrīd*) signa la pau sota l'amenaça d'una esquadra califal apostada davant de Barcelona, enviant tot seguit el bisbe Godmar (*Ġudmār*) de Girona a Còrdova per tal de confirmar-ne les condicions, que contemplaven la submissió al califa i el trencament de l'aliança amb els navarresos, termes que devien afectar per igual els dominis urgellencs del comte Sunifred (*Sunifrīd*)²⁰². Aquesta pau, acordada per a un període de dos anys, fou renovada l'any següent a

---

(BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans, Textos del 713 al 1010*, 345-348, segons notícia d' Ibn 'Idhārī).

²⁰¹ SÉNAC, Ph., "Note sur les relations diplomatiques entre les comtes de Barcelone et le califat de Cordoue au Xe siècle".

²⁰² BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans, Textos del 713 al 1010*, 292-295. Segons el parer d'aquesta autora devia tractar-se del comte Sunifred II de Cerdanya, fill de Miró i nebot de Sunyer. Segons la nostra opinió, Sunifred d'Urgell, encara viu i en funcions en aquell temps, i al capdavant d'un comtat, el d'Urgell, amb un front expansiu molt més ampli que el de Cerdanya, presenta un perfil més plausible per a la seva identificació.

Còrdova pel vicari Sendred, enviat per Sunyer²⁰³. En aquest moment, doncs, l'expansió devia restar aturada un temps al darrere d'una línia que, pel que fa al comtat d'Osona, ja devia integrar, més enllà del Llobregat i el Cardener, bona part de la conca d'Òdena, si no tota, i que, més al nord, devia tenir a Castelltallat i a Cardona els límits extrems, tenint en compte els matisos exposats anteriorment sobre aquest darrer enclavament. Pel que fa al comtat d'Urgell, l'avenç de Sunifred, com hem vist, hauria arribat fins poc més al sud de la línia entre Solsona i Montmagastre.

No sembla que Borrell, successor dels germans Sunyer i Sunifred al capdavant del bloc comtal de Barcelona-Urgell, hagués variat gaire la política menada per part dels seus parents en els darrers anys de llurs mandats, si més no inicialment. Així, si fem cas d'una notícia proporcionada per Ibn Ḥaldūn, l'any 953 el califa hauria rebut emissaris, amb els que hauria renovat la pau, del germà de Borrell, Miró (*Muġīra b. Š.bīr*), a qui es qualifica de rei de Barcelona i Tarragona²⁰⁴. Ja durant el califat d'al-Ḥakam, una breu notícia ens informa que, sis mesos després de la seva pujada al poder, vers la primavera de l'any 962, haurien arribat a Còrdova ambaixadors del rei dels francs (*malik al-Ifranja*), potser en referència al comte barceloní²⁰⁵.

Els anys centrals de la dècada dels seixanta del segle X, però, semblen haver vist un cert augment de les tensions a les fronteres dels comtats, quan tenim notícia d'enfrontaments entre tropes comtals i tortosines l'any 964²⁰⁶ i d'una expedició ordenada pel califa contra el territori de Barcelona l'any següent²⁰⁷. Probablement l'any 966, i de resultes de l'atac precedent, els comtes Borrell i Miró, anomenats "els dos reis (*malikā*) de Barcelona i Tarragona", haurien enviat emissaris amb regals per tal de renovar la pau amb el compromís de destruir les fortaleeses

---

²⁰³ BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans, Textos del 713 al 1010*, 298-299.

²⁰⁴ BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans, Textos del 713 al 1010*, 312-313.

²⁰⁵ MOLINA, L. (ed.), *Una descripció anònima de al-Andalus (Dhikr bilād al-Andalus) editada y traducida con introducción, notas e índices*, vol. 2, 180.

²⁰⁶ BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans, Textos del 713 al 1010*, 313-314. La informació és proporcionada per Ibn al-Ḥaṭīb, polígraf de Granada que escriví al segle XIV i amb "fama d'excel·lent historiador" (BRAMON, D.; LLUCH, R., "Un atac català contra Tortosa l'estiu del 964", 115).

²⁰⁷ BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans, Textos del 713 al 1010*, 315. En aquest cas, la notícia prové d'al-Maqqarī, qui al seu torn cita Ibn Ḥaldūn.

frontereres, de no col·laborar amb altres cristians en la lluita contra el califa i d'advertir-lo dels propòsits enemics²⁰⁸.

Aquesta nova pau, si és que es pot considerar trencada l'anterior, es va renovar encara, segons transmet Ibn Ḥayyān, amb noves ambaixades a Còrdova els anys 971 i 974, quan els enviats de Borrell, ara en les persones del veguer Ènnec Bonfill (*Būn Fily b. Sindarīf*) i del vescomte Guitart (*Ġītār*), presentaren missives del comte i diversos presents al califa²⁰⁹. No obstant, aquest acord degué romandre molt poc temps en vigència, doncs l'any 975 el mateix historiador parla ja d'"agitació contra la gent de les Fronteres Orientals" i de trencament de la treva, mentre que l'any 976 es constata ja una possible asseifa enviada per al-Ḥakam contra Barcelona²¹⁰. En tot cas, amb l'accés d'al-Manṣūr al poder a partir de l'any 978 s'inicia irreversiblement un període d'hostilitats continuades²¹¹, anys on també situem aquella onada expansiva des dels comtats governats per Borrell que hem descrit més amunt. No obstant, cal observar encara una darrera iniciativa per part de Ramon Borrell, el qual hauria signat una treva amb el mateix al-Manṣūr, treva que s'hauria trencat amb la mort del *ḥājib*, provocant els atacs del seu fill 'Abd al-Malik durant els primers anys del segle XI²¹², context en el que potser calgui contemplar la conquesta comtal de l'àrea de Calaf. De fet, es consignen en aquests moments atacs que tenen per objectiu terres de la Catalunya Central, on tenim notícies d'enfrontaments a Castellolí l'any 1003 i possiblement a Torà de Segarra el 1006²¹³.

---

²⁰⁸ BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans, Textos del 713 al 1010*, 316-317. Són de nou Ibn Ḥaldūn i al-Maqqarī els transmissors d'aquesta notícia, a la vegada que són també els únics en adjudicar als germans Borrell i Miró el domini de Tarragona durant uns anys, una atribució que cal acceptar amb prudència, ateses les imprecisions i contradiccions que s'adverteixen en aquests mateixos textos (SÉNAC, Ph., "Note sur les relations diplomatiques entre les comtes de Barcelone et le califat de Cordoue au Xe siècle", 96). Ens estranya igualment el silenci que Ibn Ḥayyān, que ens forneix de diverses informacions sobre els pactes tinguts entre el califa i els comtes durant el segle X, manté sobre el particular, tenint en compte que es tracta d'un historiador molt més proper als fets.

²⁰⁹ BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans, Textos del 713 al 1010*, 317-324.

²¹⁰ BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans, Textos del 713 al 1010*, 325 i 328. Pel que fa a la notícia de l'any 976, cal dir que és considerada dubtosa per l'editor del *Dhikr bilād al-Andalus*, text encarregat de consignar-la.

²¹¹ Evidentment, aquestes agressions tenien altres motivacions en clau interna que complementaven la simple contenció dels avenços comtals o el seu càstig.

²¹² SÉNAC, Ph., "Note sur les relations diplomatiques entre les comtes de Barcelone et le califat de Cordoue au Xe siècle", 100.

²¹³ Veure pàgines 344-345; BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans, Textos del 713 al 1010*, 332-354.

4.2.5. Característiques de la xarxa castral, titulars i atribucions.

El seguiment elaborat de les primeres mencions relatives a castells no pot, en cap cas, deixar-nos la imatge d'un procés monolític i uniforme on aquests són construïts de forma automàtica sobre les terres conquerides. Això és evidentment així pel que fa a un nombre selecte de fortificacions, potser les de major importància, mentre que d'altres es devien aixecar progressivament. Juntament amb aquest esglaonament relatiu, el llistat dels primers esments també deixa entreveure una distribució diferenciada que afecta la geografia de la xarxa castral i que està íntimament lligada a l'avenç fronterer.

A orient, allà on els castells s'han bastit sobre els espais incorporats per Guifré, la seva implantació es revela incompleta i, en alguns casos, fins i tot feble. En aquest sentit, al Berguedà ja ha estat observat com castells apareguts a finals del segle IX o principis del X, que mai no havien cobert la totalitat del territori, desapareixen o esdevenen simples *turres* en avançar aquest segle, allunyats de la frontera i en competència amb les parròquies recaptadores de dècimes que els poden arribar a suplantar com a centres d'ordenació territorial²¹⁴. Les pròpies afrontacions dels termes castrals donades pels documents són també reveladores: l'any 950, per exemple, el castell de l'Espunyola té un terme adscrit que no afronta amb cap altre castell, sinó amb una via i amb els termes d'un monestir, d'una església i d'una vil·la²¹⁵.

Al nord de Solsona, també hem pogut observar com els castells són més aviat pocs i dispersos. Tampoc al Lluçanès no semblen haver cobert tota l'àrea geogràfica, més aviat es tracta d'exemples comptats que, si bé tenen adscrit un *apendicio*, és a dir, una àrea d'influència, s'implanten també al costat d'una densa xarxa de

---

²¹⁴ CAMPRUBÍ, J., *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat, 100-102*. Els mateixos textos en alguns casos primerencs semblen indicar una certa supeditació del *castrum* a la parròquia, en el mateix nivell de les vil·les i els vilars, com s'entreveu en les dotacions de Santa Maria de Merlès ("*Trado ipsa parrochia ad domum Sancte Marie, quomodo aquas vertunt ad ipsa valle cum ipso castro Merlense, sicut antiquis temporibus fuit constructum, cum omnes villas et villares qui infra isto termino sunt*", ORDEIG, R., *Les dotaties de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 16) i Sant Pau de Casseres ("*Hanc vero castro iamdicto Castriserra cum suis villaribus vel suis terminibus qui infra eius terminio concludentur predictae ecclesie conferimus ad decimas et primicias offerendum*", ORDEIG, R., *Les dotaties de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 16).

²¹⁵ "*adfrontat ipse castrus supranominato, cum omnes suos terminos, de parte circi in ipsa strata publica, qui discurret subtus turrem Nebule et de parte orientis adfrontat in fines de Mata monasterio et de meridie adfrontat in fines quem dicunt de sanctum Ioannem eremum, de parte vero occiduo adfrontat in villa Castellum*" (UDINA, F., *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X. Estudio crítico de sus fondos*, doc. 130).

parròquies, com hem vist en un apartat anterior. Encara en el sector oriental del pla de Bages, la presència de *castra*, si bé significativa, és encara lluny de ser hegemònica, al costat de parròquies no associades a cap castell, com Navarcles o la pròpia Manresa, o fins i tot de demarcacions territorials amb la vall com a base que són observables a finals del segle IX o encara a la segona meitat del segle X, com la vall d'Artés, que no tindrà un castell fins temps més tard²¹⁶, o Vallformosa²¹⁷. En resum, en la part oriental de l'àrea d'estudi, els castells primerencs, és a dir, els creats en un moment no massa allunyat de la pròpia conquesta, ni són especialment quantiosos ni abasten tota l'àrea geogràfica.

En canvi, s'observa nítidament una transformació en el concepte que els conqueridors tenen dels *castra* allà on aquests s'implanten sobre territori conquerit pels fills de Guifré, especialment en el cas del comtat d'Osona. A la Conca d'Òdena i els seus marges, com al Penedès, es comprova, especialment a partir de mitjans del segle X, com la xarxa castral ha adquirit una densitat que no té res a veure amb el que ens trobàvem a llevant del Llobregat²¹⁸. Ara, els textos ens mostren com els castells presenten un terme propi ben definit que se situa a la base de l'organització territorial, sense competència, si més no digna de destacar, d'altres institucions com la parròquia. De fet, aquí, els castells, ho hem vist en un apartat precedent, s'atribueixen prerrogatives que, a llevant, són pròpies i unívokes de la parròquia, fonamentalment la capacitat de percebre rendes eclesiàstiques.

Així doncs, a partir d'aquest moment i en l'àrea fronterera, els textos comencen a situar els termes d'un castell en relació amb d'altres d'adjacents. Ho veiem l'any 960 en relació al castell de la Roqueta, del qual es donen afrontacions a llevant i al sud amb els termes dels castells de Tous i de Miralles, mentre que són diverses en

---

²¹⁶ La vall d'Artés, concedida a la seu de Vic per un precepte reial de confecció controvertida (ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, 293-299), presenta un terme propi descrit amb detall l'any 938 i citat reiteradament durant el segle X ("*in fines de Artes*", "*in Artesse*", "*infra fines de valle Artesse*", "*in terminio de Artesse*", ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, docs. 143, 443, 739, 934 i 1060, anys 915, 938, 955, 963 i 970), mentre que la primera referència explícita a l'existència d'un castell és de l'any 1027 ("*in castrum Artes, in ipsa valle*", FELIU, G. i SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, doc. 180).

²¹⁷ En l'evacuació que l'any 977 fa Bonfill, en nom del comte Borrell, de Vallformosa en favor dels seus habitants, no se cita cap circumscripció castral on situar l'esmentada vall, que sembla tenir el seu propi terme ("*Valle Fermonsa cum suum termine*"), ubicat entre el del castell de Rajadell i el de la ciutat de Manresa, tal i com es consigna en una butlla de l'any 978 (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, docs. 1229 i 1247).

²¹⁸ BOLÒS, J., "Fortificacions de la marca i organització del territori a Catalunya (segles VIII-XII)", 72.

els cantons oposats, probablement perquè, a banda de Queralt, no hi ha encara cap altre castell en aquelles direccions²¹⁹. Anys més tard, el 976, i ara en relació al propi castell de Queralt, s'observa un fenomen semblant quan les afrontacions del seu terme limiten amb un extens grup de castells (Roqueta, Miralles, Montagut, Santa Perpètua, Pontils) per pràcticament totes les bandes, excepte allà on limita "in Spania"²²⁰. En canvi, en la rereguarda immediata, la xarxa castral es presenta ja densa i compacta, com ho demostren les afrontacions del castell de Miralles donades l'any 987, amb fins a sis termes castrals contigus²²¹, o les del castell d'Òdena l'any 989, amb altres cinc castells en el seu entorn immediat²²².

Un altre indicatiu que prefigura una formació dinàmica de la xarxa castral és la creació de nous termes castrals a partir de la fragmentació d'altres anteriors, fenomen que s'observa en la inclusió inicial d'alguns castells en el terme d'altres. Així, el castell de Tous figura en el terme del de Montbui l'any 960, quan el comte el dona a Sant Pere de Vic²²³, mentre que la Molsosa és, inicialment l'any 998, un puig on s'ha aixecat una torre dins el terme de Castelltallat²²⁴.

En relació amb els titulars originaris dels castells, ja hem vist de prop el cas del magnat Sal·la i els seus descendents, que exemplifiquen clarament quina és l'extracció social dels mateixos. Coneixem molt poc, però, dels detentors dels castells més antics, aquells per als que es conserva un nombre més reduït de textos propers a la seva fundació. No obstant, en alguns casos queda ben clar que la seva creació està directament vinculada a un personatge del qual només en queda el record del nom, fossilitzat en el topònim del castell. En són exemples diàfans

---

²¹⁹ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 864.

²²⁰ DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, 373.

²²¹ "Qui afrontat iamdicto castro cum suo terminio: de parte orientis in terminio de castro Montebui vel in terminio de castro Auripini sive in terminio de castro que vocant Villademaier sive in terminio de Cherralto, de occiduo afrontat in terminio de Cheralto sive de Rocheta, de circi afrontat in Tuvus sive in terminio de Rocheta" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1512).

²²² "Et abent afrontaciones hec omnia: a parte orientis in termines de kastro Odolino, a parte meridie afrontat in termines de castro Claramonte vel de castro que vocant Montebuio, a parte occiduo afrontant in termines de castro lorba, a parte vero circi afrontant in castro Ardesa vel in Puio Grosso" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1556).

²²³ "Ibidem dono terra mea propria culta vel erma, cum ipso castro que dicunt Touos, qui advenit per aprisione parentorum meorum, et est hec omnia in comitatu Minorisa, in termino de castro Montebui" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 862).

²²⁴ "in comitatu Menresarense infra terminio de Monte Donno, que vocant Castello Tallado, in locum que vocant pugo de ipsa Mulsusa" (RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*, doc. 14).

Castellterçol, on l'any 898 el difunt *Terciol* sembla traspasat de no fa gaire²²⁵, Castellbell, on hi cal veure un *Bellito*²²⁶, i Castellgalí, que el mateix *Galindo* havia deixat als seus fills²²⁷, tots ells documentats molt a finals del segle IX o principis del segle següent i associats a antropònims prou comuns a l'època, especialment el darrer²²⁸. En l'altre extrem, podríem afegir també l'enigmàtic *castro Baroaldi* que documentem l'any 900 en l'entorn de Canalda, al comtat d'Urgell²²⁹. Igualment, són també emblemàtics el *castrum Godmare* de Callús²³⁰ o el propi Castelladral²³¹, mentre que, ja a l'Anoia, trobem el cas de Castellolí, sens dubte en relació amb un *Audelinus*²³², prop del qual el castell de la Guàrdia o de Bonifaci manifesta un fenomen toponímic semblant. Situats, com el darrer, fora de l'àrea estricta del nostre treball, són prou clars igualment els exemples de Castell de l'Areny (*castrum Atalasindi*), al nord del Berguedà²³³, o Vilademàger, a l'Anoia penedesenca²³⁴. Amb aquest fenomen es comprova que, ja des de ben aviat, els castells s'atribueixen a personatges destacats de l'entorn del comte que l'acompanyen en el procés expansiu sobre nous territoris, on, en contrapartida, se'ls podrà assignar el domini

---

²²⁵ "in pago Eusona, in terminio de castro de condam Terciol" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 36).

²²⁶ "Castro Bellito" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 445, any 938). D. Bramon insinua, seguint P. Chalmeta, la coincidència entre aquest nom i un tal *Baliŕ* que, segons Ibn Ḥayyān, hauria defensat Barcelona d'un estol cordovès l'any 935 (BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans, Textos del 713 al 1010*, 282). Com la pròpia autora admet, no es pot anar més enllà d'assenyalar la coincidència en el nom i en la cronologia.

²²⁷ "castelo de Galindo que reliquit ad suo filios" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 273, any 924).

²²⁸ BOLÒS, J.; MORAN, J., *Repertori d'antropònims catalans (RAC)*, 167, 308-311 i 530.

²²⁹ ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 23. Si bé es tracta d'una forma pràcticament única en el context dels comtats altmedievals, cal relacionar aquest antropònim amb els diversos *Beraldus* que, sense ser especialment nombrosos, són ja més presents en aquest context (BOLÒS, J.; MORAN, J., *Repertori d'antropònims catalans (RAC)*, 164 i 172).

²³⁰ És inútil cercar un candidat entre la munió de personatges dels segles IX-X amb aquest nom (BOLÒS, J.; MORAN, J., *Repertori d'antropònims catalans (RAC)*, 326-328), entre ells el primer bisbe de la restaurada seu de Vic i coetani de Guifré el Pilós.

²³¹ "in comitatum Bergitano, infra terminum Castrum Edrale" (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*, doc. 10). Es tracta d'un antropònim poc freqüent que es presenta sota diverses formes: Edrale, Hetráli, Iteral (BOLÒS, J.; MORAN, J., *Repertori d'antropònims catalans (RAC)*, 236 i 360). En aquest punt convé recordar aquell *Sarracinus*, també anomenat *Iterales*, llibert de la tieta de Guifré el Pilós i més tard del mateix comte, qui, segons un text de l'any 886, havia aprisiat (conquerit?) el terme de Borredà, fet pel qual aquest era reclamat llavors pel propi Guifré (ABADAL, R. d., *El temps i el regiment del comte Guifred el Pilós*, 125-128). Si no és aquest el personatge que donà nom a Castelladral, devia ser en tot cas un altre fidel homònim del comte.

²³² "castello Odolino" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 874); BOLÒS, J.; MORAN, J., *Repertori d'antropònims catalans (RAC)*, 143.

²³³ ABADAL, R. d., *El temps i el regiment del comte Guifred el Pilós*, 126.

²³⁴ "castro que vocant Villademaier" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1512, any 987).

sobre un terme, possiblement ocupat per ells mateixos i les seves clienteleles armades, en el qual hauran de bastir una fortificació que els permetrà, a la vegada, defensar-se en un entorn difícil i posar en marxa els mecanismes de domini adequats per fer rendible la seva operació.

D'aquesta manera, i malgrat que els textos poques vegades ho expliciten, cal pensar que el comte, com a conductor del procés de conquesta, s'erigeix en garant de la distribució de castells en benefici dels diferents llinatges i institucions que l'acompanyen i que, a canvi, esperen una retribució. Sembla, però, que en molts casos el comte no fa sinó sancionar un estat de les coses nascut a partir del propi procés expansiu, on aquella retribució es cobra immediatament sota la forma d'adjudicacions de termes castrals en *alodium*. Podem observar alguns casos que ho exemplifiquen.

Així, ja hem vist anteriorment com l'any 960 el comte Borrell dóna al seu fidel Isarn, fill de Sal·la, el castell de la Roqueta, que, com el mateix document explicita, hauria estat conquerit pel mateix Sal·la²³⁵; aquí, el comte, doncs, es limita a sancionar la concessió prèvia d'un castell a un fidel seu, la família del qual hauria participat directament en la conquesta del lloc. Malgrat que el document especifica que el receptor en podrà disposar lliurement, creiem que se sobreentén clarament que la cessió queda vinculada al manteniment de la seva fidelitat al comte. El mateix sistema, ara de forma més complexa, es devia donar en el cas del castell de Calaf, que hauria estat concedit inicialment al bisbe de Vic pels comtes Ramon Borrell i Ermessenda, tal i com es fa constar en la cessió que en feu la seu al levita Guillem l'any 1015, qui, no obstant, deixa entendre en el seu testament de l'any 1031 que hauria estat ell mateix qui l'hauria conquerit ("*quod ego traxit de heremo*")²³⁶.

No obstant, i pel que fa específicament al segle X i inicis del XI, quan es produeix el gruix de l'expansió sobre el territori estudiat, cal recordar que el comte no constitueix en aquest moment una autoritat pública en el sentit precís que es pot atribuir a aquesta expressió per a d'altres èpoques, sinó que s'erigeix com el cap d'una xarxa de fidelitats de la que ell mateix intenta ser-ne el seu centre de

---

²³⁵ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 864.

²³⁶ ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, docs. 754 i 895. L'atribució del castell de Calaf es complicà posteriorment amb la reclamació que en feren els vescomtes de Cardona, al·legant que els mateixos comtes els l'haurien cedit a ells, fet que portarà a l'establiment d'un contenciós resolt a través d'un pacte entre els litigants (veure pàgina 346).

convergència²³⁷. De fet, la fidelitat deguda als comtes per part dels detentors dels castells queda clara en alguns episodis de rebel·lió on s'afirma que certs magnats haurien traït el comte en relació directa amb alguns *castra*. És el cas de la revolta d'alguns nobles berguedans contra el comte Oliba Cabreta de Cerdanya, com Bonfill pel que fa al *castrum Stela*²³⁸ o Goldregot en relació a Viver²³⁹, en el marc dels enfrontaments entre els casals comtals de Barcelona i Cerdanya a partir dels anys quaranta del segle X²⁴⁰.

Cal preguntar-se, doncs, què és el que comporta l'assumpció de la titularitat d'un castell en tant que serveix de moneda de canvi entre el comte i els magnats en la retribució dels serveis militars executats durant la conquesta. La resposta, els mateixos textos ho determinen, tot i que de manera esquiva, es troba en la natura del *castrum* com a instrument vehiculador de la percepció de rendes i serveis. En aquest sentit, ens pot resultar aclaridor un document editat recentment²⁴¹ que certifica la venda que feu l'any 1000 el levita Guifré al vescomte Ramon de Cardona del castell de Correà, en el límit oriental del comtat d'Urgell, operació efectuada en dues meitats, la primera de manera immediata i la segona a la mort del levita, tot plegat a canvi de 300 sous. Aquí, ens interessa destacar com, enmig de la llarga llista formulària de béns materials que s'incorporen al domini castral, aquest cop s'inclouen específicament "*omnem censum vel redibuciones eius*", al costat del que sembla ser una referència a la capacitat de jutjar dins aquell terme castral ("*omnis causas quod infra eius termines sunt vel de ipsa condireccione quod ibidem est aut erit*")²⁴².

---

²³⁷ MARTÍ, R., "L'alou a la documentació catalana d'època comtal: solució d'un problema historiogràfic genèric", 46-47.

²³⁸ "Bonifilius, prolis Atoni et Richillis femine, fecit bauzia de castrum Stela ad me Oliba, gratia Dei comes" (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*, doc. 24, anys 982-983).

²³⁹ Veure pàgina 414.

²⁴⁰ MARTÍ, R., "L'alou a la documentació catalana d'època comtal: solució d'un problema historiogràfic genèric", 47.

²⁴¹ RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*, doc. 18.

²⁴² Realment, poc se sap sobre la natura i composició d'aquests censos atribuïts als termes castrals. Ni que sigui de manera negativa, podem recórrer a la carta atorgada l'any 974 pel bisbe Vives als habitants del castell del Montmell, al Penedès, on aquest prelat, reservant-se, però, les dècimes i primícies, els concedeix immunitat pel que fa a serveis vinculats a l'hostatjament i el transport ("*non parafreda, non asinos inhonera, non mansionaticos*") i al pagament de retribucions en producte ("*non porchos, non bervices, non agnos nec pernas nec nullum alium censum*"). És semblant el cas del castell de Ribes, al Garraf, on s'exonera els habitants de censos semblants als anteriors, però no del pagament de dècimes i primícies, a les que s'afegeixen serveis relatius a la construcció i

No obstant, la capacitat de percebre la dècima eclesiàstica sembla constituir el benefici més preuat per als potencials detentors dels *castra*, doncs és comuna, com hem vist en apartats anteriors, l'associació de castells amb esglésies, on el terme castral suplanta el parroquial, atribuint-se el primer, a banda de les pròpies, les prerrogatives del segon. Podem ara incorporar nous exemples diàfans a l'anàlisi, on observarem clarament com aquest fet és habitual, i fins i tot propi, a les terres de marca. Així, veiem com l'any 987 el comte Borrell dóna la meitat del castell de Miralles a la seu de Vic "*simul cum ipsas ecclesias et decimas et primicias et oblationes fidelium*"²⁴³. Tot i tractar-se d'un text relativament tardà, és també ben explícit el document de l'any 1038 que ens transmet la querella, al·ludida anteriorment, efectuada per la família vescomtal de Cardona contra la seu de Vic pel castell de Calaf; en ell, diversos testimonis assegurin haver vist i escoltat com el vescomte Ramon els hauria llegit la carta de donació que sobre aquell castell posseïa per mà del difunt comte Ramon Borrell i de la comtessa Ermessenda, on figurarien els límits del terme castral i on s'obligaria al pagament de la dècima als habitants del mateix²⁴⁴.

Com a apunt final, ens queda insistir en el fet que les institucions eclesiàstiques es mostraran, com els llinatges laics, propenses a participar de l'expansió des del primer moment, amb l'adquisició de castells a la frontera. Si el capteniment del monestir de Sant Cugat del Vallès és exemplar per a l'àrea del Penedès²⁴⁵, ens interessa aquí destacar el paper desenvolupat per la seu episcopal de Vic en terres de marca del comtat osonenc, on el bisbat sembla trobar en la figura dels levites l'instrument idoni per participar de manera directa en els beneficis de l'expansió²⁴⁶.

Aquests personatges, que concentren en el seu poder propietats personals en tant que membres destacats de famílies de magnats a la vegada que possessions en servei de la seu a la que s'adscriuen, acumulen un dilatat patrimoni personal, del

---

manteniment de la fortificació (FONT, J.M., *Cartas de población y franquicia de Catalunya, I. Textos*, docs. 7 i 10).

²⁴³ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 864.

²⁴⁴ "*Et ab illo die quisquis infra os terminos laboravit ad nomen eius fecit, et qui noluit facere eum inde egecit, omnem Xmam laboracionis inde accepti*" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 971).

²⁴⁵ BATET, C., *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal. La Marca de Barcelona als segles X-XI*, 57-58.

²⁴⁶ RODRÍGUEZ, F., "Levitas y otros hombres de Iglesia en la frontera del Nordeste Peninsular: de Onofré a Umbert Odó (961-1095)", 754-759.

qual no hi ha millor testimoni que els seus propis testaments. Així, les darreres voluntats del levita Guadamir, fill de Sal·la²⁴⁷, esmenten una llarga llista d'alous territorials que s'estenen per un ampli ventall geogràfic (Barcelona, Badalona i actuals comarques del Maresme, Osona i Bages), a més de bestiar, armament, vestimenta, objectes diversos i una quantitat considerable en numerari, un conjunt de béns semblant al que trobem en el testament del levita Otger de l'any 961²⁴⁸. És igualment significatiu el gruix dels béns exposats en les condicions sacramentals de les darreres voluntats del levita El·lemar, de l'any 989²⁴⁹. Germà del veguer Sesmon d'Oló i oncle, per tant, del levita Guillem, de qui parlarem tot seguit, no hi ha dubte que es tracta d'un personatge ric i poderós, amb possessions fundiàries situades principalment a Osona i de qui ens interessa destacar que llega al seu germà esmentat el castell de Clariana a canvi del pagament a la seu de Vic de 300 sous en moneda local. A aquests darrers, cal incorporar el levita Radulf, del llinatge dels Rocafort i senyor dels castells de la Llavineria i d'Aguilar, que detenta en nom propi i de la seva família²⁵⁰.

Com a exemple àmpliament documentat, cal recordar de nou aquí la cessió per part del bisbe de Vic del castell de Calaf al poderós levita Guillem de Mediona l'any 1015, a qui confiava l'expansió sobre nous territoris de *Spania* en nom de Sant Pere²⁵¹. L'any 1023 el bisbe Oliba i els canonges cedeixen al mateix levita, a canvi del castell d'Aguilar de Tona i d'un cens anual ridícul, els castells de Montbui, Ocelló i Tous, que seran tinguts per aquest en servei de la seu, a la que acabaran revertint un cop morts Guillem i els clergues que aquest hagués designat com a successors²⁵². Per altra banda, el seu testament de l'any 1031 no deixa dubtes sobre la magnitud dels béns posseïts per aquest magnat, a la vegada que certifica la seva vinculació a la seu de Vic, disposant entre moltes altres voluntats, el traspàs dels castells de Calaf i Montbui a un dels seus fills que es faci clergue, que els tindrà

---

²⁴⁷ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 951, any 964; BOLÒS, J.; HURTADO, V., *Atles del comtat de Manresa (798-993)*, 78.

²⁴⁸ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 890.

²⁴⁹ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1565.

²⁵⁰ RODRÍGUEZ, F., "Levitas y otros hombres de Iglesia en la frontera del Nordeste Peninsular: de Onofré a Umbert Odó (961-1095)", 765.

²⁵¹ "deinde in antea, adiuvante Deo, quantum capere poteris et adprehendere sub meritum honoris Sancti Petri usque inter confinia limitum genti profane sarracenorum" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 754).

²⁵² ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 837.

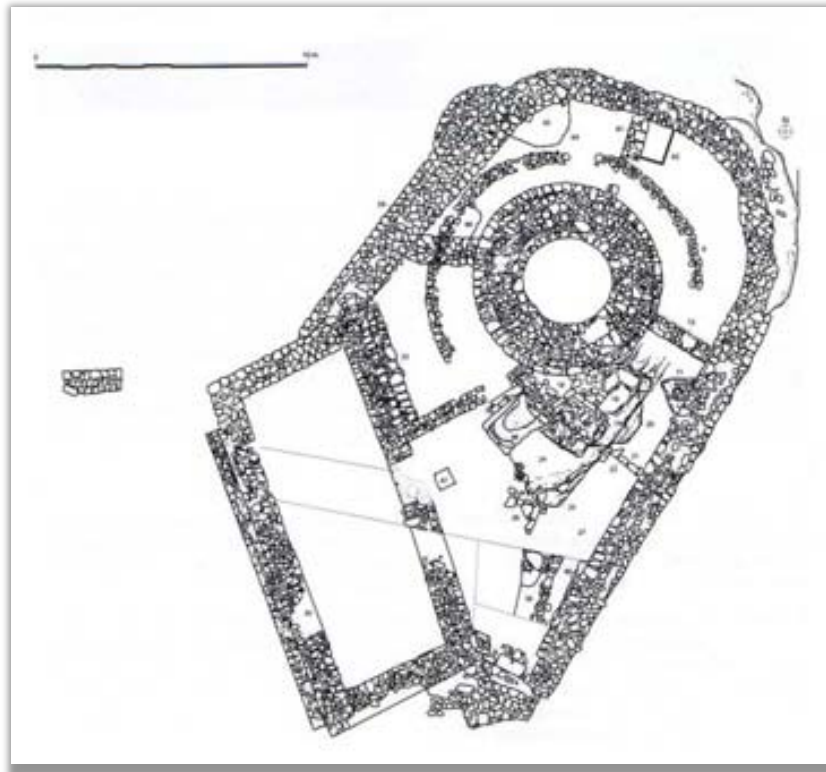
en servei de Sant Pere²⁵³. Abans d'això, però, sabem que l'any 987 la seu havia rebut de mans del comte Borrell la meitat del castell de Miralles juntament amb les seves esglésies i les rendes d'aquestes, meitat, del castell i de la parròquia, que, segons un document insòlit, immediatament hauria traspasat al magnat Ènnec Bonfill a canvi de la seva fidelitat²⁵⁴.

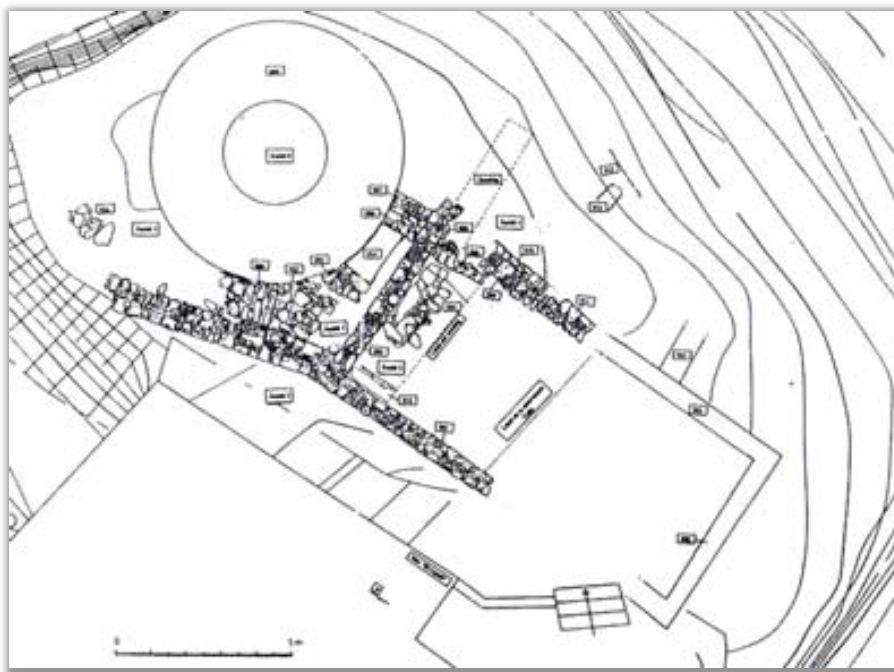
²⁵³ ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 895.

²⁵⁴ "*Unde ego promitto tibi meam sinceram fidem de ipsa tua medie[tate in ipso castro ...]e vel in ipsos muros vel in ipsa rocha vel in ipsos hedificiis qui in ipsa rocha sunt vel in ipsum barr[ium... in ipsa me]dia parrochia vel in ipsa media laboratione de terras et de vineas vel in ipsos medios termines qui sunt de pre[dictum castrum*" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1513). Tot i tractar-se, en principi, d'un pergami original, no podem sinó mostrar la nostra sorpresa davant el que seria una mena de jurament de fidelitat *avant la lettre*, les característiques del qual obliguen a considerar la possibilitat que es tracti en realitat d'un document falsificat.

4.2.6. Annex de figures.

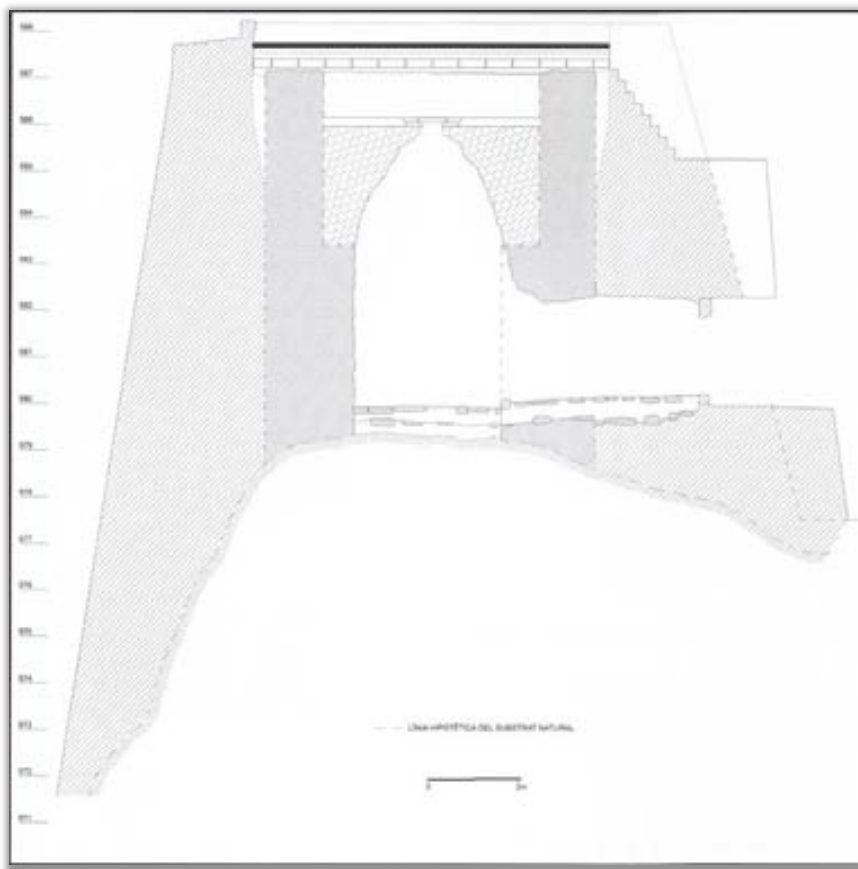
Figura 1: planta del castell de Callús (Bages) (CAIXAL, A.; PANCORBO, A., "L'excavació del castellet de Gotmar", 635).

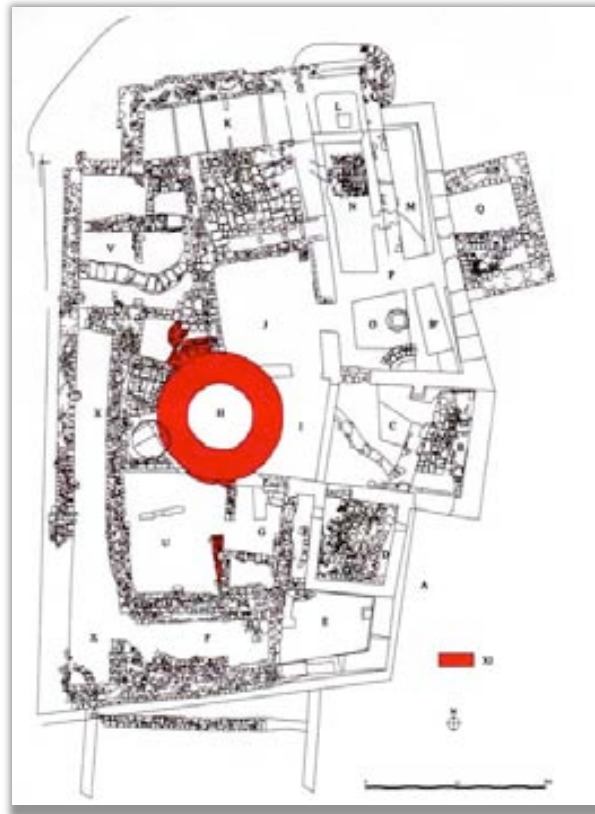
Figura 2: planta del castell de Coaner (Sant Mateu de Bages) (PUJADES, J.; BRÚ, R., "Torre i castell de Coaner. L'excavació. Els grafitis", 767).

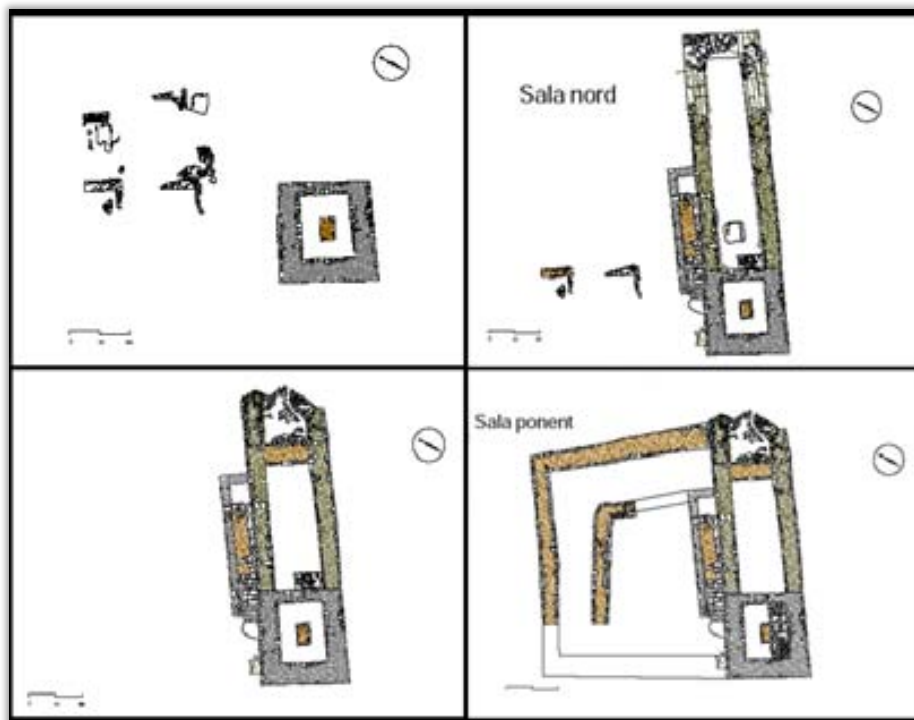
Figura 3: vista del castell de Cardona des de l'est, amb l'església de Sant Vicenç i les fortificacions d'època moderna.

Figura 4: secció de la torre de la Minyona de Cardona (Bages), on s'aprecien la torre inicial i el revestiment atalussat posterior (VILA, J.M.; ARCOS, R., "La Torre de la Minyona del castell de Cardona, evolució i transformació (segles XI-XX)", 456).

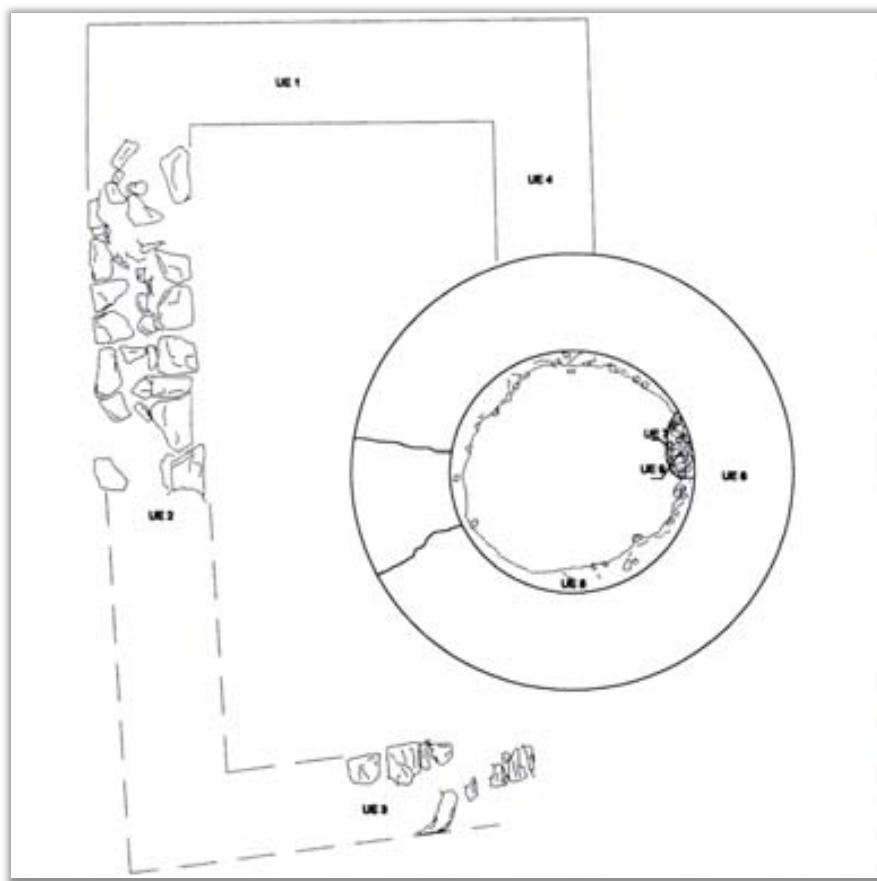
Figura 5: planta del conjunt del castell de Boixadors (Sant Pere Sallavinera, Anoia), on es troben indicades les estructures pertanyents a la primera fase (LÓPEZ, A. (coord.), *Castell de Boixadors. Sant Pere Sallavinera. Memòria d'Arqueologia i Història*, 218).

Figura 6: plantes corresponents a la seqüència evolutiva del castell de Castelltallat (Sant Mateu de Bages) (<http://www.arqueociencia.cat/castelltallat.htm>).

Figura 7: vista del castell de Castelltallat (Sant Mateu de Bages)
(<http://www.arqueociencia.cat/castelltallat.htm>).

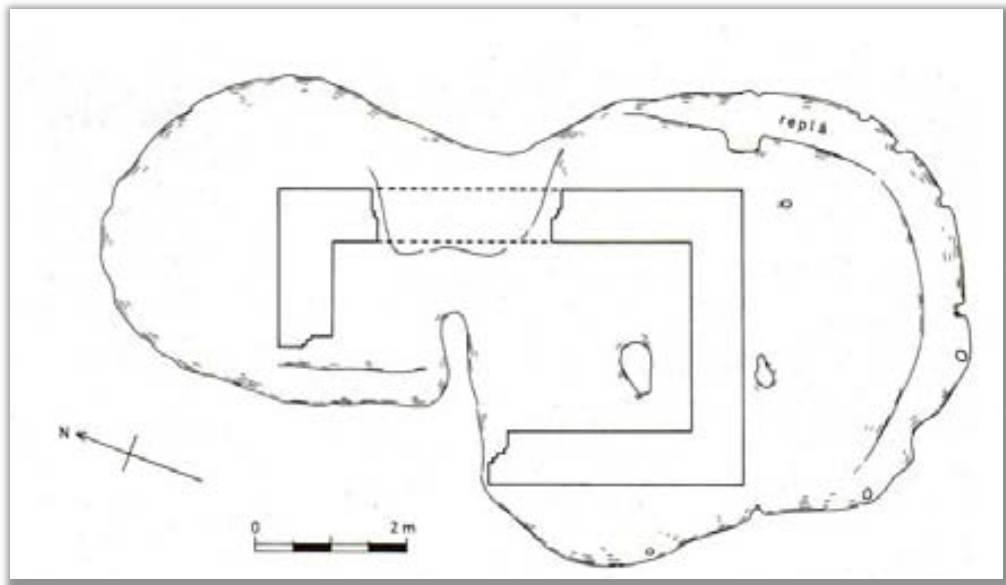
Figura 8: planta de la “Torrota” o castell de Vacarisses (Vallès Occidental)
(GARCIA, M.G., “Aproximació a la història de la Torrota i el castell de Vacarisses”,
508).

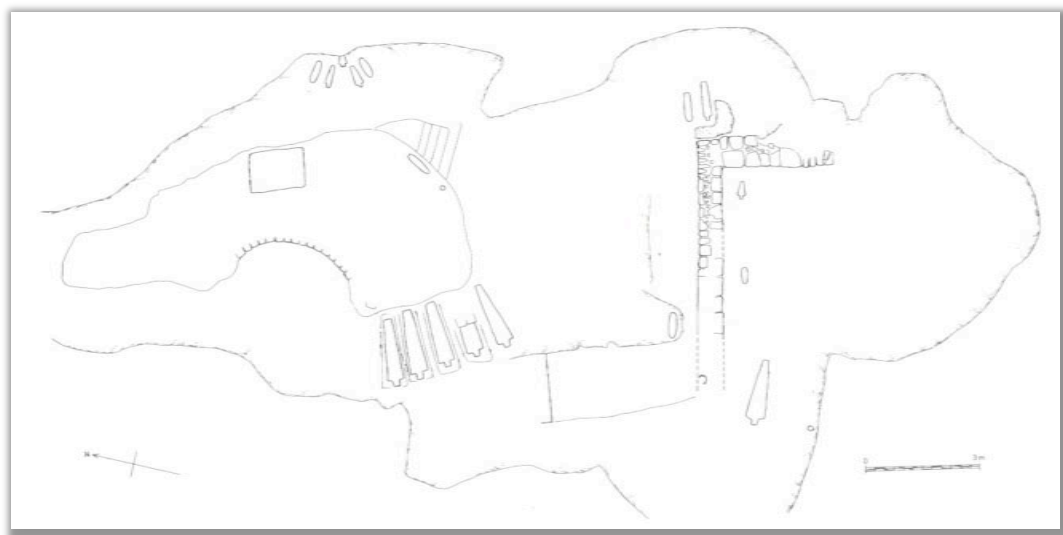
Figura 9: vista del castell de Viver des del nord; al fons a la dreta, la penya del Castellot.

Figura 10: la penya del Castellot de Viver des del sud.

Figura 11: planta de la construcció situada al capdamunt del Castellot de Viver (DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 508).

Figura 12: planta de les estructures situades al peu del Castellot de Viver (DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 504).

Figura 13: tombes antropomorfes excavades al peu del Castellot de Viver.

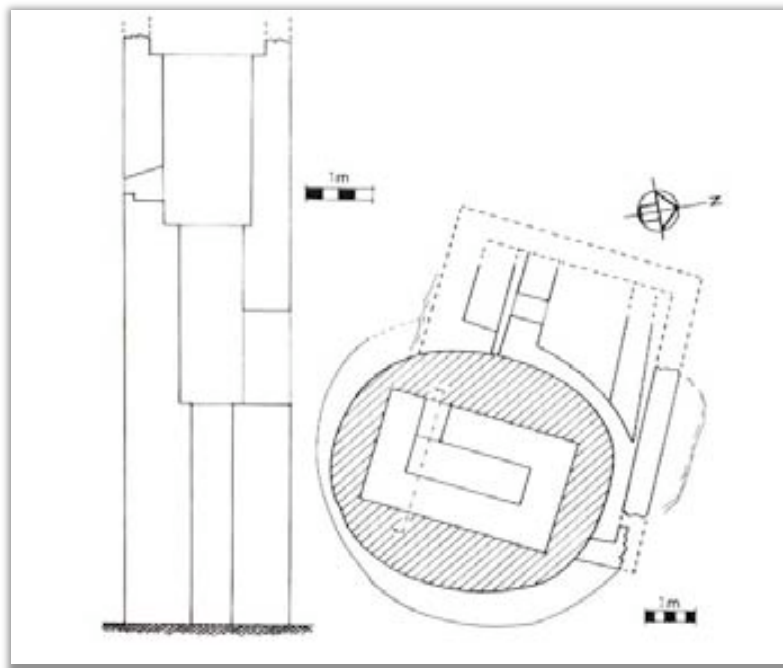

Figura 14: mur semicircular encaixat a la base de la penya del Castellot de Viver.

Figura 15: torre del castell d'Ardèvol (Pinós, Solsonès), als peus de la qual s'observen les restes del recobriment posterior.

Figura 16: planta i secció del castell d'Ardèvol (Pinós, Solsonès) (DDAA, *Catalunya Romànica, XXVII. Visió de síntesi, restauracions i noves troballes. Bibliografia. Índexs generals*, 223).

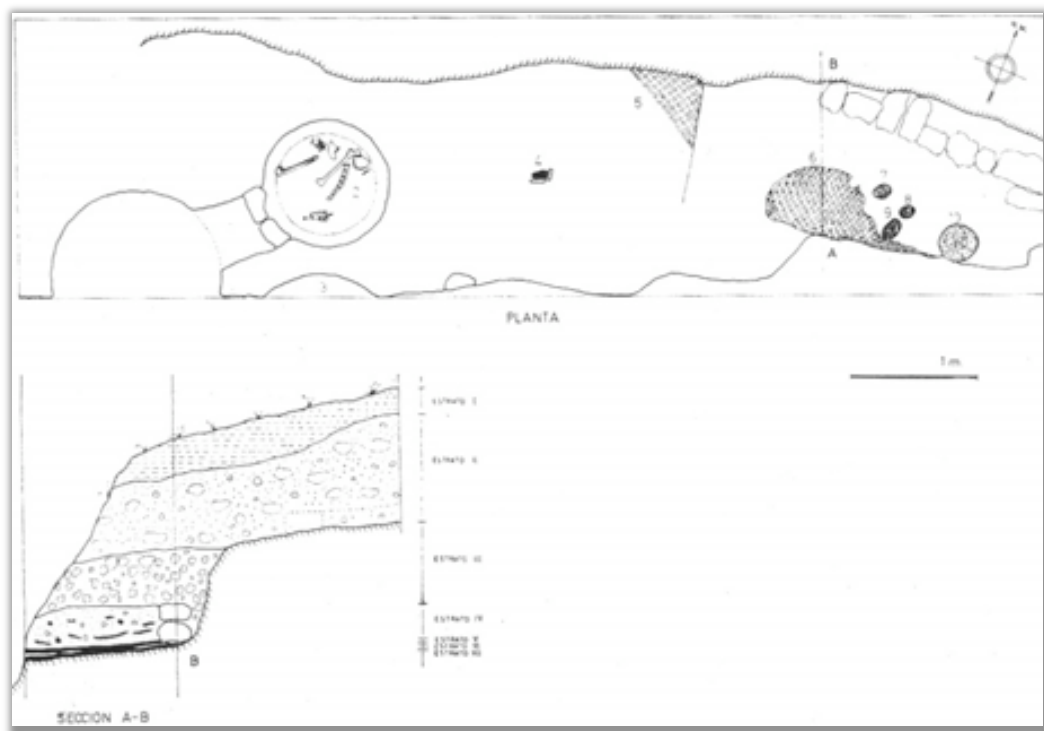
Figura 17: torre del castell de Castellnou de Bages o de “Bugo”.

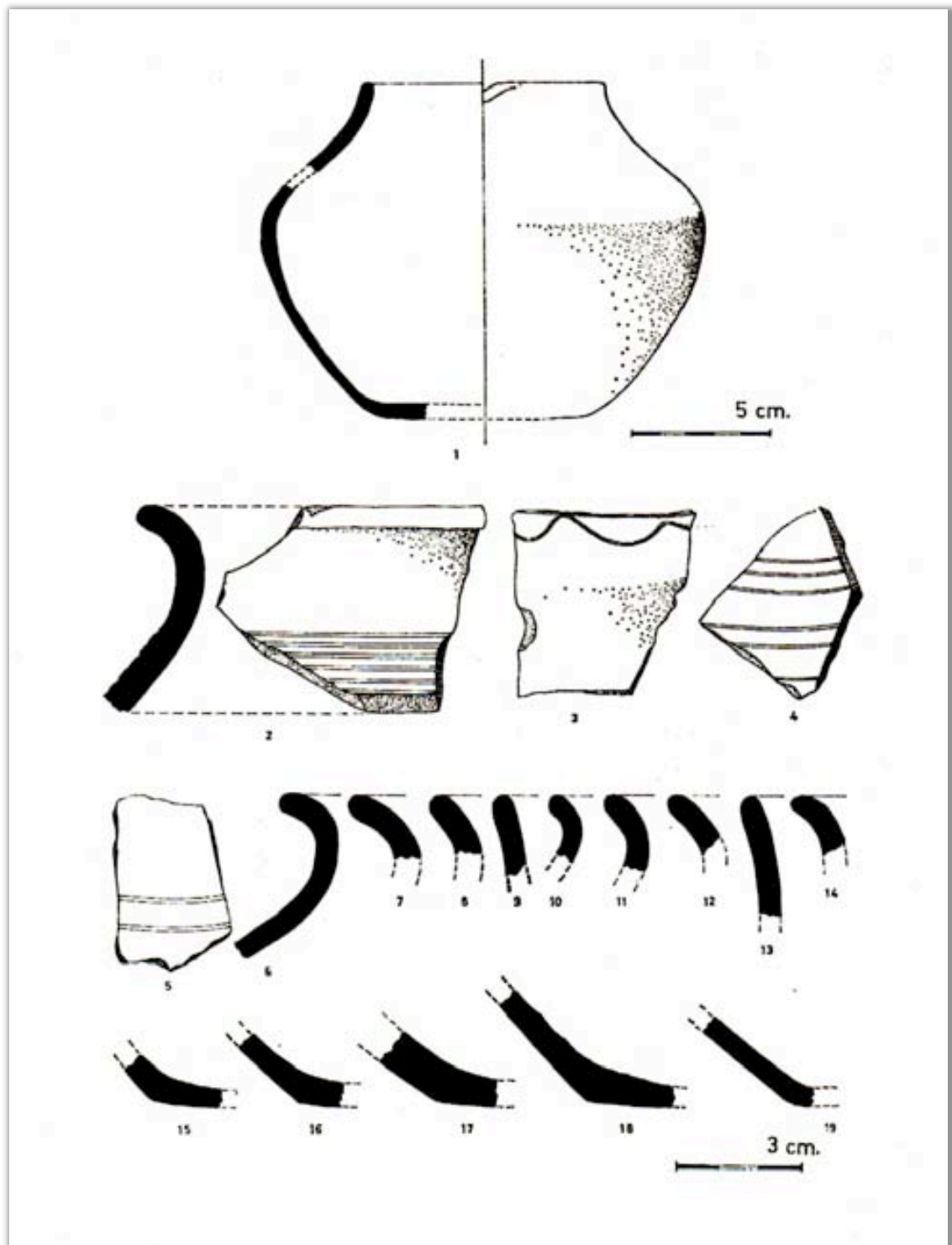
Figura 18: torre del castell de la Manresana (els Prats de Rei, Anoia).

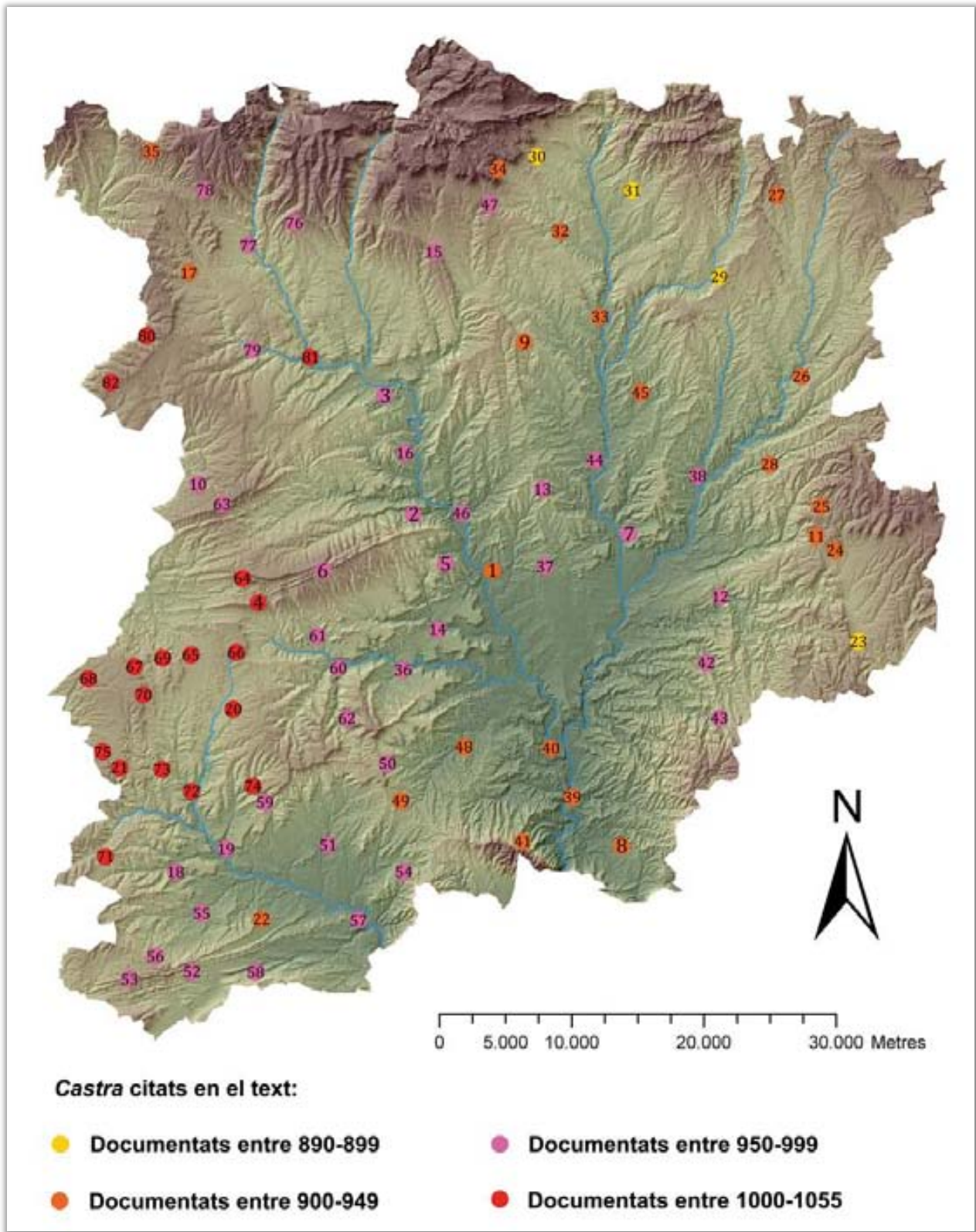
Figura 19: torre de Vallferosa (Torà, la Segarra).

Figura 20: planta i secció del fons de cabana excavat a la Tossa de Montbui (Santa Margarida de Montbui, Anoia) (ENRICH, J.; ENRICH, J., “Fons de cabanya alto-medievals a la Tossa de Montbui”).

Figura 21: materials ceràmics documentats en l'excavació del fons de cabana de la Tossa de Montbui (ENRICH, J.; ENRICH, J., "Fons de cabanya alto-medievals a la Tossa de Montbui").

1- *kastro Godemare*/Callús (940); 2- Coaner (961); 3- Cardona (956); 4- Boixadors (1015) (Sant Pere Sallavinera); 5- Les Planes (992) (Sant Mateu de Bages); 6- Castelltallat (955) (Sant Mateu de Bages); 7- Sallent (978); 8- Vacarisses (937); 9- Viver (910-911) (Viver i Serrateix); 10- Ardèvol (980) (Pinós de Solsonès); 11- Clarà (916) (Moià); 12- Calders (956); 13- *Bugo*/Castellnou de Bages (973); 14- Fals (979) (Fonollosa); 15- Montmajor (982-983); 16- Torroella (990) (Navàs);

17- Solsona (922); 18- Clariana (960) (Argençola); 19- Jorba (960); 20- Manresana (1015) (Els Prats de Rei); 21- Montfalcó (1027) (Veciana); 22- Montbui (937) (Santa Margarida de Montbui); 23- Castellterçol (898); 24- Moià (912); 25- Rodors (929) (Moià); 26- Oristà (908); 27- Lluçà (911); 28- Oló (930) (Santa Maria d'Oló); 29- Merlès (893) (Santa Maria de Merlès); 30- Avià (898); 31- Olvan (899); 32- Casserres (907); 33- Puig-reig (907); 34- Clarà (907) (Avià); 35- Timoneda (922) (Lladurs); 36- Rajadell (963); 37- *Auri* (958) (Santpedor); 38- Avinyó (974); 39- Castellbell (924) (Castellbell i el Vilar); 40- Castellgalí (924); 41- *Marro* (933) (Marganell?); 42- Talamanca (965); 43- Mura (979); 44- Balsareny (966); 45- Gaià (936); 46- Súria (975); 47- L'Espunyola (950); 48- Guardiola (924) (Sant Salvador de Guardiola); 49- Maians (947) (Castellfollit del Boix); 50- Castellfollit del Boix (966); 51- Òdena (957); 52- Miralles (960) (Santa Maria de Miralles); 53- Queralt (960) (Bellprat); 54- Castellolí (961); 55- Tous (960) (Sant Martí de Tous); 56- la Roqueta (960) (Sant Martí de Tous); 57- Claramunt (978) (la Pobla de Claramunt); 58- Orpí (978); 59- Ardesa (989) (Rubió); 60- Castellar (987) (Aguilar de Segarra); 61- Aguilar de Segarra (996); 62- Grevalosa (990) (Castellfollit del Boix); 63- Pinós (995, fals?); 64- la Molsosa (1040); 65- Calaf (1015); 66- Llavinera (1015); 67- Conill (1019) (Pujalt); 68- Pujalt (1035); 69- Mirambell (1038) (Calonge de Segarra); 70- la Guàrdia Pilosa (1038) (Pujalt); 71- Argençola (1012); 72- Copons (1029); 73- Veciana (1045); 74- Rubió (1055); 75- Biure (1053) (Veciana); 76- Besora (981) (Navès); 77- Olius (984); 78- Lladurs (993); 79- Riner (997); 80- Llobera (1001); 81- Clariana de Cardener (1010); 82- Peracamps (1042) (Llobera).

4.3. Els alous amb torre.

4.3.1. Primeres mencions documentals i distribució geogràfica.

Estudiats els castells i la seva derivada territorial, la xarxa castral, convé ara centrar l'atenció en un altre tipus d'assentament fortificat de caràcter senyorial, la torre amb un predi adscrit, un tipus d'establiment que participa del mateix sistema i la mateixa lògica que els primers, inserint-se en la pròpia xarxa en un pla subaltern i complementari a la vegada. Abans, però, de desgranar-ne les característiques, es fa necessària l'elaboració d'un inventari dels casos coneguts. Advertim aquí que l'ordre del discurs serà l'invers respecte d'apartats anteriors: es començarà per un apropament als textos, a partir del qual pretenem registrar la totalitat dels casos documentats amb anterioritat a l'any 1099 i valorar-ne alguns aspectes, per acabar finalment acudint al registre arqueològic, que ens donarà, en la mesura del possible, la dimensió material d'aquests assentaments. Ens obliga a procedir d'aquesta manera un coneixement arqueològic molt limitat, on són pràcticament inèdits els casos excavats, dèficit que intentarem, per la nostra part, suplir amb dades provinents de la prospecció i amb alguns paral·lels propers. Com en l'apartat relatiu als castells, la revisió dels esments documentals seguirà un esquema geogràfic flexible utilitzat purament com a eix vertebrador del discurs, començant pel sector de llevant de la regió, allà on es registren els primers casos, i avançant vers l'oest.

Així, l'any 951 sabem que existia una torre prop de Sant Feliu de Terrassola¹, mentre que el 977 es documenta, entre la riera Gavarresa i la de Relat, una "*turre que fuit de Eldesindus condam*"². Més al nord, en l'entorn del castell de Lluçà, cal situar una "*turre Laternore*" documentada l'any 988³. L'any 962 trobem, al pla de Bages, una torre pertanyent a una tal Ília i als seus fills⁴, no gaire lluny de la qual, en el terme de Sant Fruitós de Bages, sabem que el 973 hi havia una torre que el

---

¹ "*Terraciola et ipsam turrem ad Sanctum Felicem*" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 685).

² ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1244.

³ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1541.

⁴ "*in committatum Menressa, in ipsas Baias, in locum que dicunt ad ipsa Torre de Ilia vel filiis suis*" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 903).

magnat Sal·la (*domno Salla*) hauria començat a construir⁵. Igualment, entre Manresa i el Riu d'Or cal situar l'any 988, tot i que de forma imprecisa, una torre ubicada dins l'alou del difunt Teuderac⁶; per altra banda, tampoc localitzem la torre que un tal Pedres es ven l'any 1000 amb les seves terres⁷.

Al sud de Manresa, un regest ens informa de la presència vers l'any 1018 d'una torre a l'àrea dels Comdals, a tocar del Cardener i associada a l'església de Santa Susanna i diverses cases i molins⁸; no massa allunyada d'aquesta devia trobar-se una "*turre qui fuit de Ellesen qui est condam*", documentada l'any 1050 prop de la riera de Rajadell⁹. Pel que fa a la "*turriculam que nunc dicitur de Chinverga femina*", citada l'any 1020¹⁰ i que cal situar en els límits entre Manresa i Sallent, prop del Llobregat, la proposta d'identificació que la localitza en un turó immediat a l'església de Sant Jaume d'Olzinelles no gaudeix encara d'una comprovació arqueològica adient, ja que els treballs realitzats fins ara han posat al descobert les restes d'un mas baixmedieval que no ofereix rastre de cap estructura anterior assimilable a una torre¹¹.

Sense una localització segura, podria situar-se dins el terme del castell de Maians un "*aulodem qui est in Aldorelo cum ture et cassas et curtes*" que el prevere Ennegó i Sesnanda, vídua d'Unifred, donen l'any 979 a Sant Benet de Bages en compliment de les darreres voluntats d'aquest¹², el qual hauria deixat a la seva dona, com sabem per un document de l'any 996, sengles torres a Serraïma, Valldòria i probablement també a l'Espelt, a Òdena¹³. Per altra banda, l'any 982 documentem una significativa "*turre de Seniofredus vicario*" no localitzada prop de Vilomara¹⁴; ben a prop, l'any 994 Sendred, anomenat Domnuç, ven a una parella una torre amb

---

⁵ "*alodem nostrum quem abemus in rio de Sancti Fructuosi, id est casales et curte cum ipso columbario et ipso puio ubi domno Salla inquoavit ipsa turre cum ipso ortale*" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1143).

⁶ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, docs. 1543 i 1552.

⁷ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1856.

⁸ ALTÉS, F.X., "El diplomatarí del monestir de Santa Cecília de Montserrat, II: anys 1000-1077", doc. 130.

⁹ ALTÉS, F.X., "El diplomatarí del monestir de Santa Cecília de Montserrat, II: anys 1000-1077", doc. 189.

¹⁰ ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 137.

¹¹ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 369-371; MORERA, J., "Torre Xinverga (Mas Gassia): l'excavació arqueològica d'un mas d'època medieval (Sallent, Bages)".

¹² ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1283. No es pot descartar, però, que aquest alou es trobi vers la vall del Tenes.

¹³ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1736.

¹⁴ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1401. Anotem, en tot cas, que un "*Sonifredo vichario*" comprava un alou a Calldetenes l'any següent (doc. 1442).

altres béns a Castellbell¹⁵, mentre que l'any 1000 registrem una venda a Navarcles, "*ubi dicunt ad ipsa Turre*"¹⁶.

Entrats en el segle XI, veiem com l'any 1018 la comtessa Ermessenda i els altres almoiners del difunt comte Borrell donen a la seu de Vic un alou a Sallent amb una torre¹⁷. El 1038 són els almoiners d'Ermengol, bisbe d'Urgell, els que venen a Sunifred de Lluçà diversos béns, entre ells un alou "*in turre de Fredarii*", un indret que no sabem localitzar amb precisió però que es pot situar amb seguretat en el terme del castell de Lluçà¹⁸. Ja vers el Llobregat, l'any 1050 es documenta un alou al terme del castell de Gaià, "*ad ipsa Turre*", potser la mateixa "*turrem Olibani*" que trobem en el lloc dos anys després¹⁹. L'any 1033, Guillem de Montcada i el seu germà Ramon donen a un tercer germà un gran alou a Súria on s'inclou una torre construïda dalt el Puig de Sant Pere i altres béns, entre ells dues esglésies i diversos molins²⁰. A poca distància vers el sud, l'any 1040 sabem que també una torre presideix l'alou de Boadella, entre Súria i Callús²¹. Seguint la vall del riu vers Manresa, encara trobaríem l'any 1084 la "*turre que vocant Torrezella*", probablement en relació amb el lloc de Torroella de Sant Joan de Vilatorrada²².

---

¹⁵ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1677. Aquest Sendred Domnuç ha estat identificat com a senyor de Calders, membre d'una branca lateral de la família vescomtal osonenca, amb béns documentats a Callús, Manresa, Barcelona i, òbviament, a Calders mateix (BENET, A., "L'origen de la família Calders"; DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 128-133).

¹⁶ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1832.

¹⁷ "*ipsum alodem in loco que dicunt Socarrados, id est, domos cum solos et superpositos et curtes et ortos et terras et vineas cultas vel eremas cum arboribus et tonnas et cubos, simul cum ipsa turre*" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 750).

¹⁸ ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, docs. 962 i 1653.

¹⁹ "*alodio nostro francho qui est in chomitatum de Ausona, in apendicio de Galliano vel ad ipsa Turre*" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, docs. 1080 i 1111).

²⁰ "*Per hanc scriptura donacionis nostre donamus tibi alodem nostrum proprium, qi nobis advenit de ienitorum nostrorum et per comparacione vel per qualicumque voces, id sunt ipsas ecclesias qui sunt nominatas in honore sancta Maria et sancti Petri et ipsas casas qui in circuitu eius sunt et ipsa turre cum ipsas chasas qui sunt ad ipso pug de Sancti Petri et ipsos molinos*" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 918). Al nostre entendre, la menció d'aquest "*pug de Sancti Petri*" ha estat atribuïda erròniament al lloc de Boadella del terme de Callús, que també posseeix una torre, com veurem tot seguit, per tal com les afrontacions de l'alou en qüestió no depassen mai el terme de Súria (DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 35). Així mateix, l'església de Sant Pere citada en aquest document podria correspondre amb les estructures que a l'IPAC figuren com "ermita de Sant Pere", església que també sembla ser la citada com a Sant Pere del Puig (*Sancti Petri Podio*) en un testament de l'any 1205 (TORRAS, M., *Els pergamins de Cal Fàbrega de Cererols*, doc. 10). Veure més endavant sobre la identificació arqueològica d'aquesta torre (pàgines 497-498).

²¹ "*in comitatu Minorise habebat, in locum que dicunt Buadella, id est turre cum manso et molino*" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 1003).

²² ALTÉS, F.X., "El diplomatari del monestir de Santa Cecília de Montserrat, III: anys 1079-1200. Índex", doc. 226.

Avançant vers l'oest, l'any 995 es documenta una "*Turre Blanka*" al terme del castell de Fals²³, fàcilment identificable amb l'actual lloc de Torreblanca de Fonollosa, terme on cal també ubicar una torre pertanyent als difunts esposos Franc i Clarendà, esmentada l'any 1018²⁴. Anys abans, en el terme de Castelltallat apareix una "*turre de Vincemal*" entre 970-971²⁵ i un "*locum que dicunt ipsa Turre*" el 996²⁶; així mateix, l'any 990 trobem una "*turre de Eleguiso*" prop de la Maçana, al sud de la riera de Rajadell²⁷. En aquest entorn, i encara que es tracti d'un esment sensiblement més tardà, cal citar la presència d'una torre integrada, juntament amb l'església de Sant Pere, a l'alou de Vilalta, citat l'any 1063²⁸.

L'àrea de Cardona mostra una certa profusió d'esments, si bé són tots ja del segle XI. Així, veiem com l'any 1022 el vescomte Bermon dóna a Sant Vicenç un alou a Cardona, "*ad ipsa turre qui fuit de Agouardo*", text on encara es fa referència a una "*turre qui fuit de Uculiera*"²⁹. A la vall de Coma, trobem l'any 1087 una "*turre qui fuit de Gitard de Rubio*"³⁰, mentre que prop de Bergús existia l'any 1090 una "*turre de Uuadaldus Durandus*"³¹ i una "*Turre qui fuit de Dezia et Domenegs*" l'any 1054³². Potser en el mateix terme de Cardona, l'any 1040 es documenta una "*turrim de*

---

²³ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1690.

²⁴ "*Et est hec omnia in chomitatu minorise, infra termines de castrum Falcos, in loco que nuncupant Castros, ipsa turre qui fuit de Franc condam et uxor eius Clarinda condam*" (RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*, doc. 34). Tenint en compte el nom de la difunta propietària es pot apuntar una relació amb el lloc de Clarena a Fonollosa; per altra banda, sabem que aquests esposos eren propietaris de terres a la zona segons la donació que l'any 984 feren la mateixa *Claresenna* i els altres almoners del ja difunt *Francho* en benefici de Santa Maria de Camps (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1452).

²⁵ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1105.

²⁶ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1727.

²⁷ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1595.

²⁸ "*In primis omnem alodium quod habebat in villa Alta, domos videlicet cum turre et omnibus edificiis et cum terris et vineis cultis et eremis et cum arboribus et cum terminis et pertinentiis omnibus, quantum in iamdicta villa Alta et in eius terminis per quemcumque modum habebat et habere debebat, simul cum ipsa ecclesia*" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 1248). Existeix certa dificultat en la identificació precisa del topònim, ja que s'observen alternatives contraposades en una mateixa obra (DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 40 i 299) que defensen dos candidats possibles, Sant Pere de Vilalta, a Sant Mateu de Bages, i Sant Pere de Ferrerons, a Moià, la qual, segons es diu, hauria estat anomenada també de Vilalta en algun moment. No obstant, el fet que el lloc de *Fererones* es conegui així ja des del segle X (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 668, any 951), fa decantar la nostra opinió envers la primera opció.

²⁹ GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, doc. 17.

³⁰ GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, doc. 77.

³¹ GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, doc. 90.

³² RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*, doc. 58.

Paratras”, associada a una església i a una vil·la³³. Al sud de Cardona, l’any 1046 trobem una “*turre de Daniel qui est condam*” al terme del castell de Pinós³⁴.

Ja sobre l’altiplà de Calaf, l’any 998 documentem una torre situada en el puig de la Molsosa, al voltant de la qual se’n troben d’altres, com la “*turre de Leduro*” i la “*turre de Marvano*”, corresponent aquesta al lloc del Marvà, al nord de la Molsosa³⁵; en el mateix lloc, l’any 1021 la vescomtessa Engúncia i el seu fill Bermon donen a Sant Vicenç de Cardona una torre al lloc de Prades, la qual afronta a la vegada amb diverses torres dels voltants³⁶. Encara hi cabria afegir, en raó d’un esment de l’any 1048, una torre situada al lloc d’Albesa, en el mateix terme castral³⁷.

Pocs anys després de la conquesta de l’altiplà de Calaf, les torres són aquí abundants, com ho demostra el testament de l’any 1022 de Seguí, senyor del castell de Castellar, on llega al seu fill Company, a banda del propi castell, les torres de Seguers, de Puigfarner, de Santa Maria (segurament dels Prats de Rei), de Vilallonga i de la Guàrdia (possiblement la Guàrdia Pilosa), mentre que dóna a la seva filla Gerberga la propra torre de Solanelles³⁸. Pocs anys abans, el 1018, es

---

³³ “*et ipsam turrin de Paratras, cum ecclesia et uilla, simul primiciis et decimis et cum suis terminis et cum omnibus sibi pertinentibus*” (GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, doc. 33).

³⁴ LLORENS, A., “Els documents dels segles X i XI de l’Arxiu Capitular de Solsona”, doc. 94. Malgrat que en l’índex toponímic l’editor situa el lloc a Sant Pau de Pinós, l’esment del “*castro que vocant Pinos*”, al comtat de Berga, pensem que no deixa lloc a dubtes sobre la seva identificació amb Pinós de Solsonès.

³⁵ “*Per hanc scriptura vinditionis vendimus tibi terra nostra, herema et culta, quod habemus in comitatu Menresarense infra terminio de Monte Donno, que vocant Castello Tallado, in locum que vocant pugo de ipsa Mulsusa (...). Id est turre cum ipsas casas et curtes et ortos et terras cultas et incultas silvis, garricis, pratis, pascuis, aquis, aquarum omnia et in omnibus. Et affrontat hec omnia: de parte oriente ad ipsa turre de Leduro; et de meridie in Segarra, ad ipsa Lavinera; et de occiduo ad Necutus, in terminio de Castro Fulito vel ad ipsa benna de ipsa Pelosa; de parte vero circi subvingitus in serra de Sacha Oculos vel in ipsa turre de Marvano*” (RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*, doc. 14).

³⁶ “*Id sunt, terras et vineas, kasas kasalibus, cum ipsa turre (...). Et est hec omnia in chomitatu Minorisa, in terminio de castrum Monte Donno uel infra terminos de Molsosa, in loco ubi dicunt Pradas. Et affrontat ipsum hec omnia supra nominata de parte orientis ad ipsa turre de Uuitardo et sic peruadit ad ipsa turre de Leduro, et de meridie in sumitate de ipsa serra ad ipsa turre de ipsa guardia et sic pergit usque ad collo de ipso Palo, et de occiduo ad ipso collo de ipsa turre de Ingilberto et sic descendit usque ad terminum de Ualle Magna, et de parte uero circi affrontat in ipsa serra similiter in terminum de Ualli Magna et sic ascendit usque ad turrem de yam dicto Uuitardo*” (GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, doc. 15).

³⁷ “*Per hanc scriptura vindicionis nostre vindimus tibi terras et vineas, chasas, chasalibus, ortis, ortalibus cultis et eremis cum omni ienera arboribus vel cum ipsa turre (...). Et est ipsum hec omnia in comitatu Minorisa, in chastrum Molsosa, in locum que vocant Albesa*” (RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*, doc. 52). Avui, la serra d’Albesa se situa no massa lluny del castell de la Molsosa, vers el nord-oest del mateix.

³⁸ “*In primis ad Companio filio meo concedo ipso castro de Castellar, cum solos et superposito, et cum ipso aulode feal, cum ipsas decimas, cum suos terminos vel cum suas agacencias; et de ipsa [tu]rre de ipso Ceger concedo similiter ad Companio filio meo; et ipsa turre de Puio Farner similiter ad Companio*

documenta una torre prop de Sant Pere de l'Arç³⁹, potser la mateixa que trobem el 1039 en el propi "*pug de Arz*"⁴⁰ i que devia ser immediata a una "*turrim de Luposa*" documentada l'any següent⁴¹. En les afrontacions donades l'any 1033 del terme del castell de Calaf, a banda de la ja citada "*turrem de Ludurio*", es troba la torre construïda pel levita Radulf al lloc de la Llavinera, prop de la qual el text encara cita una "*turrem Onofredi presbiteri*"⁴². Per altra banda, una "*turre de lalafaras*" figura l'any 1060 en les afrontacions orientals del castell de Mirambell⁴³, en el terme del qual trobem una "*turre de Vidaltruite*" l'any 1071⁴⁴, no massa lluny d'una torre documentada a Castelltort l'any 1091, entre els termes de Conill i la Guàrdia Pilosa⁴⁵.

---

filio meo; et ipsa turre de Sancta Maria similiter ad Companio filio meo; et ipsa turre de Vilalonga similiter ad Companio filio meo; et ipsa turre de ipsa Guardia similiter a Companio filio meo. (...) Et ipsa turre de Solanenles, cum solos et superposito vel cum suas decimas, cum suos terminos vel cum suas agacencias, si concedo ad filia mea Gerberga" (FELIU, G. i SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, doc. 162). Altres autors identifiquen la torre de Santa Maria amb el lloc de les Coromines, on es troba una església amb aquesta advocació (SITJES, X., "El sistema defensiu de Castellar a principis del segle XI", 153-154); no obstant,ensem que l'ordre en sentit est-oest seguit en l'enumeració de les torres parla en favor de la seva identificació amb Santa Maria dels Prats de Rei.

³⁹ "*Per hanc scripturam uindicionis et donationis nostre, uindimus et damus namque tibi de nostra dominicatura una capud masada de alodio, cum ipsa turre que ibidem est (...). Et est predicta omnia in comitatu Minorise uel infra terminos de castro Colonicho et de Molsosa, ad ipso pug de Magudagia, supra ipsa celadela ante Sancti Petri de Socarrad*" (GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, doc. 13).

⁴⁰ "*Et concessit ipsum suum alod quod abebat in ipso pug de Arz, ipsas chasas cum solos et superpositos, siue cum ipsa turre et cum ipsas uineas et chubos et tonnas*" (GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, doc. 32).

⁴¹ "*Et ipsam turrim de Luposa cum uilla eiusque terminis, simul cum ipsa pariliata terre, quam ego predictus Heribaldus, episcopus, cum dicta Enguncia, uicecomitissa, ibi abebam*" (GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, doc. 33).

⁴² "*ad partem meridianam in Segarra quod ipsam villam quae antiquitus cognominata est Lavinaria ubi hodie constructa est turris quam ibi fecit Randulfus archilevita filius qui fuit Onofredi provincialis; et de predicta Lavinaria transeuntes venere usque ad locum termini ubi dicens Parietes Altae, et inde ad ipsam Aream Ledgardis femine et filii sui Guifredi Suniarii, et sic super ipsa turrem Onofredi presbiteri*" (RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*, doc. 45). Es tracta evidentment del mateix ardiaca Radulf, senyor de Rocafort, el qual ja disposava en testar l'any 1022 del lloc de la Llavinera (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 825). En relació al primer document, el seu editor proposa en un altre treball (RODRÍGUEZ, F., "Levitas y otros hombres de Iglesia en la frontera del Nordeste Peninsular: de Onofré a Umberto Odó (961-1095)", 763) identificar en una sola persona l'*Onofredi provincialis*, pare de Radulf, i l'*Onofredi presbiteri*, tot i que no es pot descartar que es tracti de personatges distints, com el mateix text sembla remarcar.

⁴³ RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*, doc. 64. Potser es tracti del lloc actual de Girifrés, entre Mirambell i la Guàrdia Pilosa.

⁴⁴ RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*, doc. 79.

⁴⁵ "*in comitatum Ausona uel infra termineis de castro Cunil, prope ipso turre de Castel Tort*" (GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, doc. 94).

Pel que fa a la conca d'Òdena, l'any 997 figura una torre d'Ardeblló⁴⁶ en el terme del castell d'Òdena, on també es documenta una "torre de Sunner"⁴⁷ l'any 1032, mentre que en els anys 1013-1014 apareix explícitament la torre de l'alou de l'Espelt, que Sesnanda, vídua d'Unifred fill de Sal·la, ara cedeix a Sant Pere de Vic⁴⁸. L'any 1015 és la mateixa seu de Vic qui dóna a un tal Ató un puig al terme del castell de Tous per tal d'edificar-hi una torre⁴⁹. Molt a prop, sabem per una donació de l'any 1042 de l'existència d'un mas dotat d'una torre al terme de Montbui⁵⁰. Més a l'oest, en el terme de Montfalcó l'any 1041 trobem una torre al lloc d'Alberola, prop de la Calçada⁵¹, i una altra a Biure l'any 1047⁵². Molt a prop, cal situar a Veciana l'any 1081 una "turre de Arnall Guifre"⁵³ i a Durban una "turre Berengarii Isarni" citada l'any següent⁵⁴.

Vist el sector meridional, convé ara retrocedir per tal de veure quins són els casos que es poden atribuir a l'àrea del Berguedà i el Solsonès. En el primer, documentem l'any 990 sengles llocs anomenats "ad ipsa Turre" a Olvan i Gironella,

---

⁴⁶ "Per anc scriptura vindicionis me vindo vobis teras et vineas cultas et ermas et kassas cum solios et superpositos sive cum ipsa turre, francum et liberum, totum ab integrum vel cum omni genere arborum qui infra sunt, qui mihi advenit per parentorum vel per qualicumque voce. Et est ec omnia in comitatum Minorisa, in kastrum Odena, in locum que vocant Ardeblló" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1776).

⁴⁷ FELIU, G. i SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, doc. 224.

⁴⁸ "ipsum alaudem que dicitur Speuto cum ipsa torre constructa (...). Et est ehc omnia superius scripta in comitatum Minorisa, in terminio de kastrum Oddena" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 750).

⁴⁹ "donamus namque tibi Atone puio I cum terra erma in comitatum Minorisa, in terminio de Touos et in ipso loco quo vocant Comma de Richario (...) ad edificandum turre cum suas mansiones ad tuum proprium aut ad tua posterita vel cum exio vel regressio, et est manifestum" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 756).

⁵⁰ ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 1015.

⁵¹ "ipsa ture de Alberola (...). Et est ipsa hec omnia in chomitatu Minorissa, in chastrum Monte Falchoni, in locum que vochant ad ipsa Chalcada" (FELIU, G. i SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, doc. 294).

⁵² "Per istius namque firmamentum scripture donamus vobis ipsam quadram que dicunt Bene Vivere, cum ipsam turrem et omnes fortitudines qui sunt infra ipsam quadram aut in antea constructe erunt pro cocumque modo ibi. Est namque ea omnia in comitatu Minorise, prope terminum castrum Montem Falconem, in locum que dicunt Bene Vivere, secus ipsa Rubiola" (FELIU, G. i SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, doc. 337). En el límit de la nostra àrea de treball, sabem que la quadra de Biure afrontava l'any 1048 amb altres torres, ja en l'actual comarca de la Segarra, com la de Sant Domí ("turre Sancti Domini") i la de Sant Salvador ("turre Sancti Salvatoris").

⁵³ BAIGES, I.J.; FELIU, G.; SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*, doc. 119.

⁵⁴ BAIGES, I.J.; FELIU, G.; SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*, doc. 129.

on s'hi troben, entre altres béns, cases, horts i camps⁵⁵. Entrat el segle XI, l'any 1032 s'esmenta una "*tore de Ollirbio*" al terme de Viver⁵⁶, mentre que, més tard, l'any 1059 es documenta una "*Turre Sancti Cornelii*" en el testament de Guifré, senyor de la Portella, potser en relació a l'actual lloc de la Tor de Sant Maurici, a la Quar⁵⁷. No massa lluny, l'any 1060 l'esment d'una "*Torr*" ha de fer referència al lloc actual de la Tor, al nord d'Olvan, potser el mateix que l'esmentat l'any 990⁵⁸.

A l'àrea de Solsona, les torres comencen a aparèixer a la documentació a partir de mitjans segle X. La primera que trobem és una no identificada "*turre de Elperico*" que justament afronta amb el terme de Solsona l'any 959⁵⁹. Tampoc no localitzem la torre que presideix un alou venut per la vescomtessa Sança al bisbe Sal·la l'any 997, tot i que queda clar que es troba entre Solsona i Lladurs⁶⁰; en tot cas, cal identificar-la amb la "*turrem in fines Celsona que fuit de Bellone*" que figura en la butlla del papa Silvestre II per a l'església d'Urgell de l'any 1001⁶¹ i fins i tot amb una "*turre qui fuit Grimall condam*" que apareix l'any 1072⁶² amb unes afrontacions que es poden fer coincidir aproximadament amb les donades pels primers textos. Encara al segle X, l'any 999 es documenta a Timoneda la "*villa que vocant illa Turre cum ipsa ecclesia que vocatur Sancta Margarita*", corresponent sens dubte aquesta a l'església de Santa Margarida del Soler de Timoneda⁶³.

---

⁵⁵ Donades pel sacerdot Langobard a la seu d'Urgell (BARAUT, C., "Els documents, dels anys 981-1010, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", doc. 220). Sobre les torres altmedievales berguedanes, veure CAMPRUBÍ, J., *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat*, 125-127.

⁵⁶ BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*, doc. 85.

⁵⁷ BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Sant Pere de la Portella*, doc. 23. La identificació és proposada pel mateix editor del text, arguint la proximitat amb el lloc de Gavarrós, al qual s'associa la torre en el text ("*cum ipso manso de Gavarros*").

⁵⁸ BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Sant Pere de la Portella*, doc. 24. També hi convé identificar una "Torre" documentada l'any 1071, amb afrontacions més precises (BARAUT, C., "Els documents, dels anys 1051-1075, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", doc. 839).

⁵⁹ BARAUT, C., "Els documents, dels segles IX i X, conservats a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", doc. 134. Segons algun autor, podria identificar-se amb el lloc del Periç, a Lladurs, que no hem sabut trobar (NOVELL, A., *La comarca del Solsonès: fins al segle XII*).

⁶⁰ BARAUT, C., "Els documents, dels anys 981-1010, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", doc. 258.

⁶¹ BARAUT, C., "Els documents, dels anys 981-1010, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", doc. 271. Ho sabem del cert perquè el mateix bisbe Sal·la, en el seu testament de l'any 1003, inclou "*ipsum meum alode quod emi de Sanca vicescomitissa que fuit de Bellus filio Grimaldo cum ipsa turre et est in apendicio de Celsona vel de Ladurz*" (doc. 288). Per altra banda, advertim que la butlla papal esmenta, just abans d'aquesta, una "*turrem que fuit de Marcuz*"; tot i sospitar que pugui trobar-se en l'àrea del Solsonès, preferim no integrar-la en el llistat per les poques precisions aportades pel document, per altra banda amb contingut geogràfic genèric per a tot el bisbat d'Urgell.

⁶² BACH, A., "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", doc. 179.

⁶³ LLORENS, A., "Els documents dels segles X i XI de l'Arxiu Capitular de Solsona", doc. 19. La coincidència en les advocacions deixa poc marge a d'altres alternatives d'identificació (DDAA,

A l'altre cantó del Cardener, i sobre l'Aigua d'Ora, el lloc del Querol sembla correspondre per les afrontacions a un extens alou situat dins el terme de Navès i al capdavant del qual es troba una torre citada l'any 1043⁶⁴. No gaire lluny es devia emplaçar una desconeguda torre anomenada "*Eschoca*" i situada també en el terme de Navès l'any 1094⁶⁵, mentre que al nord-oest de Solsona es troba l'any 1077 la torre que fou de Dac o Torre d'en Dac⁶⁶. Encara cal afegir una "*turre de Yoval*", avui Joval, documentada l'any 1080⁶⁷.

Al sud de Solsona, les mencions de torres són també nombroses, especialment a partir de mitjans del segle XI. Així, l'any 1029 apareix per primer cop la "*Turre de Ennegone*", l'actual Torredenegó, en el terme del castell de Llobera, moment en què aquell titular ja és mort⁶⁸. Documentem també l'any 1070 la "*Torr de Remon Fruga*", que cal identificar amb el lloc de la Rebollosa, entre Solsona i Llobera⁶⁹, mentre que l'any 1079 posseïm el primer esment del lloc de Torredelot⁷⁰. Més avall, en el sector meridional del terme de Llobera, cal ubicar una "*Torre de Ermenisclo*"⁷¹ documentada l'any 1070, mentre que prop de Su figura l'any 1079 una "*torre que dicunt vice comitale*"⁷². Finalment, ja en els límits entre Llobera i

---

Catalunya Romànica, XIII. El Solsonès. La Vall d'Aran, 125-127), com la que pretén veure en aquesta torre el lloc de Torre d'en Dac, més proper a Solsona i incompatible amb les afrontacions que dona el text, per molt que el comprador de l'alou sigui un *Dachone* (LLORENS, A., *Solsona i el Solsonès en la història de Catalunya*, 155).

⁶⁴ "*Per hanc scriptura vindicionis nostre vindimus vobis ipsa torre de ipso Quer, cum ipso alaude qui ad ipsa torre pertinet (...); est ipsa torre et ipso alaude iam dicto infra termines de valle Lord sive de Navazes*" (BARAUT, C., "Els documents, dels anys 1036-1050, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", doc. 564).

⁶⁵ "*Est nempe predicta turris vocata Eschoca cum omni alodio prefato et cum omnibus vineis et prescriptis rebus intra comitatum Urgelli et infra terminos prenotati castris de Navades*" (BARAUT, C., "Els documents, dels anys 1093-1100, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", doc. 1121).

⁶⁶ "*ad ipsa turre, qui fuit de Dac*" (BACH, A., "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", doc. 221).

⁶⁷ BACH, A., "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", doc. 243.

⁶⁸ "*Et sunt ipsi alodes in comitatu Urgello in apendicio de Lobera in locum que vocant in Turre de Ennegone qui est condam*" (BARAUT, C., "Els documents, dels anys 1010-1035, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", doc. 424).

⁶⁹ LLORENS, A., "Els documents dels segles X i XI de l'Arxiu Capitular de Solsona", doc. 165. Aquest primer text correspon a la donació que fan Arnau Ramon i Ramon Ramon a Santa Maria de Solsona de diversos béns en aquell lloc, essent obvi que cal veure en aquests personatges els fills del titular de la torre. Això es confirma, al mateix temps que la identificació del lloc, l'any 1123, quan es produeix una venda "*ad ipsa Rebolosa, qui anticho vocatur Turre de Arnall Fruga*" (BACH, A., *Diplomatari de l'Arxiu Diocesà de Solsona (1101-1200)*, doc. 142).

⁷⁰ "*in fines de kastrum [Celstone] in locum qui vocant ad Turre de Flaod*" (BACH, A., "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", doc. 234).

⁷¹ LLORENS, A., "Els documents dels segles X i XI de l'Arxiu Capitular de Solsona", doc. 166.

⁷² BACH, A., "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", doc. 232.

Llanera, cal esmentar una “*turrem que fuit de Mironi Bernardi*” i una torre propera a l'església de Sant Salvador del Solerdemunt, citades amdues l'any 1097⁷³.

Revisats tots els exemples que hem pogut rastrejar en els textos, convé extreure ara algunes conclusions en relació a la seva distribució sobre el territori, tot emprant uns simples paràmetres de diferenciació a nivell geogràfic i cronològic. Sobre el terreny, doncs, i aplicant una línia que parteixi el territori estudiat en dos, des de Montserrat a Solsona, passant per Manresa i Cardona, veiem que pràcticament dos terços de les torres documentades cauen en el sector de ponent⁷⁴. Si el que apliquem és una divisió cronològica per trams de cinquanta anys repartits entre els segles X i XI, es constata, en primer lloc, que no hi ha cap exemple documentat durant la primera meitat del segle X. Per a la segona meitat, trobem gairebé un terç dels casos, mentre que el tram amb més mencions és el de la primera meitat del segle XI, amb pràcticament la meitat dels esments; finalment, la segona meitat de segle concentra el quart restant⁷⁵. Si combinem els paràmetres, obtenim que, durant la segona meitat del segle X, els esments corren parells a banda i banda, mentre que la diferència, en la primera meitat del segle XI, és aclaparadorament favorable al sector de ponent; per últim, durant la segona meitat de segle, els números s'equilibren lleugerament, si bé el sector de llevant concentra poc més d'un terç dels esments⁷⁶.

Amb aquestes dades, s'infereix que l'aparició dels esments de torres a la documentació a partir dels anys cinquanta del segle X és sensiblement més tardana si es compara amb les primeres mencions relatives a castells. Cal precisar igualment que, dins la segona meitat d'aquest segle, els esments es concentren clarament en la seva darrera dècada, fenomen que és absolutament evident pel que fa a l'àrea ponentina, on, a excepció de dos casos, la resta es troben entre els anys 994 i 998, delatant la presència de torres ja sobre mateix de l'altiplà de Calaf i de la conca d'Òdena, espais geogràfics que coneixen la màxima concentració d'aquests assentaments durant la primera meitat del segle següent, un cop verificada la seva conquesta, especialment pel que fa al primer. A partir de mitjans segle XI, més enllà d'alguns casos aïllats, la major part dels nous esments es troben ara ja sobre

---

⁷³ BACH, A., “Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona”, docs. 367 i 373.

⁷⁴ Sobre un total de 83 casos, 53 es troben a ponent (64%) i 30 a llevant (36%).

⁷⁵ 900-949: 0; 950-999: 24 (29%); 1000-1049: 37 (45%); 1050-1099: 22 (26%).

⁷⁶ 950-999: llevant 13 (54%) i ponent 11 (46%); 1000-1049: llevant 9 (24%) i ponent 28 (76%); 1050-1099: llevant 8 (36%) i ponent 14 (64%).

mateix de la dorsal segarrenca o al sud de Solsona. Malgrat tot, i sense negar l'evidència, cal considerar que l'aparició d'alous amb torre a la documentació no respon a un fenomen únicament lligat a l'avenç fronterer, sinó que ha de relacionar-se també amb l'evolució social pròpia del moment i el desenvolupament de les jerarquies característiques de l'ordre feudal. Des d'aquest punt de vista, no ha d'estranyar l'aparició tardana en els textos de torres allunyades de la marca que es distribueixen arreu del territori. Aquí, però, l'associació que podem observar més a l'oest entre torres i castells, amb les primeres ubicades sempre dins el terme dels segons, no es registra amb tanta claredat, fet que evidentment és degut a la més feble implantació dels *castra* en aquest sector, ja anotada en un apartat anterior. En aquesta àrea, els textos són poc explícits en situar, més enllà del propi comtat, els alous amb torre dins alguna circumscripció major, i, quan ho fan, els referents són diversos, al·ludint a termes menors, equiparables a antigues *villae* o *loci*, o bé a entitats territorials de major envergadura⁷⁷.

Tornant, però, a l'àrea fronterera, sembla observar-se, si fem cas d'alguns documents, com el procés de conquesta de nous territoris s'acompanya inicialment de l'establiment de torres en l'extrem dels castells fronterers. Així ho prova el cas de la torre de la Molsosa, més tard esdevinguda centre d'un *castrum*, però que l'any 998, quan es troba en el límit de l'àrea expansiva, en aquest cas la que es desenvolupa sota la iniciativa dels vescomtes de Cardona, roman encara integrada en el terme de Castelltallat, afrontant amb altres torres properes⁷⁸. L'àrea de Calaf és rica en altres exemples, com la sèrie de torres tingudes per Seguí, senyor de Castellar, o la torre de la Llavinera aixecada pel levita Radulf, senyor de Rocafort⁷⁹, casos documentats en les dècades immediatament posteriors a la conquesta.

Alguns documents, de la zona que estudiem i de fora, poden il·luminar en alguns aspectes el procés, que es pot suposar habitual, seguit a l'hora d'establir sobre el terreny aquestes torres i els seus predis associats. Ens pot servir, per exemple, el

---

⁷⁷ Per al primer cas podem citar la torre situada l'any 1000 "*in terminio de Navarculas*" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1861), mentre que per al segon es poden destacar les referències a torres situades "*in agacencias de Sancta Maria de Minorisa*", "*in ipsas Baias*" o "*in plano de Bages*" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, docs. 903, 1552 i 1856, anys 962, 989 i 1000).

⁷⁸ RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*, doc. 14.

⁷⁹ FELIU, G. i SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, doc. 162, any 1022; RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*, doc. 45, any 1033.

document de l'any 1026 a partir del qual la comtessa Ermessenda i el seu fill Berenguer Ramon donen a tres famílies el “*puio et castellare*” de Cervera⁸⁰, que podem suposar acabat de conquerir potser pels mateixos que ara el reben. Aquest darrer matís es desprèn del propi text, on, malgrat tractar-se de la donació comtal d'una terra erma, s'afirma que els receptors havien aprisiat el lloc “*contra infestationem paganorum*” per tot seguit bastir-hi una torre⁸¹. Descrits els límits del terme, els comtes es refermen en la seva donació, exhortant els beneficiats a desermar el terreny per tal que els homes l'habitin i a construir noves fortaleses; això sí, s'estipulen unes condicions que limiten finalment la cessió a la meitat dels béns, mentre que l'altra meitat és donada en feu i a condició que no puguin tenir altre senyor que els donants⁸². Aquí, el que serà el castell de Cervera és en un primer moment un puig amb una torre, sense categoria castral, en un procés semblant al de molts dels castells fronterers. En aquest sentit, ens serveix perfectament com a exemple també del moment fundacional de moltes de les torres que hem anat revisant, casos en què previsiblement es devia donar a un nivell jeràrquicament inferior, entre grans seyors, els vescomtes, per exemple, i nobles o magnats subalterns.

No obstant, posats a triar un exemple paradigmàtic, pensem trobar-lo en un text de l'any 1015 a partir del qual el bisbe Borrell de Vic i la congregació de Sant Pere donen a un tal Ató un puig amb la seva terra en el terme del castell de Tous, al lloc conegut com la Coma de Riquer⁸³, per tal d'edificar-hi una torre i conrear (o, millor,

---

⁸⁰ FELIU, G.; SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, doc. 172.

⁸¹ “*terram nostram heremam ad[iacentem] marchiae comitatus Ausonensis, cum ipso puio et castellare quod ibidem est, dictum Cervaria, quod vos contra infestationem paganorum positi ante habitatores marchiarum omnes [per vestram] apprisionem et turris constructionem in vestro iure iam retinetis, simul cum omnibus pugis et prono atque plano quod inveniri potest infra terminos subterscriptos*”.

⁸² “*Hec quippe omnia sicuti sunt posita infra suprascriptos terminos damus vobis supradictis hominibus nostris et supradictis feminis in eo videlicet modo et ordine ut, in quantum Deus vobis permiserit et posse donaverit, a vastitate heremi abstrahatis et ad culturam atque habitationem hominum et ad constructionem tam castrorum quam turrium perducatis. Et de supradictis rebus alium seniore vel patronum vos aut vestra posteritas sive vestri successores non eligatis neque faciatis, nisi nos aut posteritatem nostram, sed medietate ex supradictis omnibus rebus seu de omnibus augmentis quae facta sunt aut abinceps fuerint infra suprascriptos terminos ad vestrum alodium et ad vestrum proprium habeatis, ad faciendum exinde quod volueritis tam vos quam vestra posteritas sive successores vestri. Aliam quippe medietatem supradictarum rerum per nostrum fevum sive nostrae posteritatis possideatis atque sequi teneatis vos et vestra posteritas sive successores vestri ad nostram sive nostrae posteritatis fidelitatem*”.

⁸³ “*In nomine Domini. Borrellus, gratia Dei episcopus, cum omni congregatione Sancti Petri donamus namque tibi Atone puio I cum terra erma in comitatum Minorisa, in terminio de Touos et in ipso loco*

fer conrear) aquella terra, tenint-ho, però, en servei de la seu i del seu bisbe, sense que el document precisi en cap moment en què consisteix aquest servei.

Es pot donar el cas, per altra banda, que el que iniciament es documenta com una torre amb alou acabi constituint-se, a la llarga, en un *castrum* amb prerrogatives territorials de més abast. Ho hem pogut observar, aquí i en un apartat precedent, en els casos, per exemple, de la Manresana o la Molsosa. Es tracta, doncs, d'un fenomen que sovint es pot observar en torres instal·lades inicialment en la zona extrema de la frontera, on, algunes d'entre elles, acaben sent prioritzades en el moment d'instituir els termes castrals.

Per altra banda, una certa prudència ens ha fet cenyir l'anàlisi a les mencions explícites de *turres*, prescindint de molts casos que eventualment podrien atribuir-se al mateix model d'assentament senyorial. Ens referim a les nombroses mencions dels segles X-XI de "puigs" associats a un antropònim, referències que al nostre entendre poden amagar l'existència d'enclavaments dominants dotats potser d'un element central tipus torre. Ens porta a afirmar-ho el tractament indistint que molts dels emplaçaments on es verifica explícitament la presència d'una torre reben igualment com a puigs. Ho comprovem en els casos citats de la torre de Rodball situada sobre el "*pug de Arz*"⁸⁴, del "*puio et kastellare quod ibidem est dictum Cervaria*", on hi hauria una torre construïda abans de l'any 1026⁸⁵, del "*puio ad edificandum*" que Ató rep de la seu de Vic l'any 1015 per tal de bastir-hi una torre⁸⁶, del "*puio*" on Sal·la hauria construït una torre a mitjans segle X⁸⁷ i del "*pug de Sancti Petri*" de Súria o del "*pugo de ipsa Mulsusa*", on documentem sengles

---

quo vocant Comma de Richario, et ipso puio ad edificandum et ipsa terra erma perducas ad cultura, in talem conventum ut teneas et possideas tu et posteritas tua in servicio Sancti Petri vel de episcopi Sancti Petri ad omnia quod volueris. Et affrontat hec omnia: de parte orientis ad ipsa font de ipso prado, et de meridie in ipsa comma de Flamidio, et de occiduo in terra Sendret vel Salla, fratri suo, et de circii in termine de castrum Cleriana. Quantum inter affrontationes includimus sic donamus tibi ipsa hec omnia, cultum vel ermum, ad edificandum turre cum suas mansiones ad tuum proprium aut ad tua posterita vel cum exio vel regressio, et est manifestum" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 756). Sense localització precisa, existeix un torrent de Riquer al nord de Tous, just en el límit amb el terme de Clariana, avui integrat al municipi d'Argençola, que passa just al nord d'un petit altiplà, el Pla de Flix, on es documenta un castell a partir de finals de segle XI, el qual no seria forassenyat pensar que podria ser l'hereu de la primera fortificació bastida per Ató (DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, 314, on s'és partidari, però, d'una altra opció).

⁸⁴ GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, doc. 32, any 1039.

⁸⁵ FELIU, G. i SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, doc. 72.

⁸⁶ ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 756.

⁸⁷ ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 1143, any 973.

torres els anys 998 i 1033⁸⁸. Contrastada aquesta relació, per altra banda ben esperable, constatem, ho anunciàvem més amunt, com molts d'aquests emplaçaments s'associen a antropònims, a la vegada que figuren sovint com a centres d'alous en ells mateixos o com a afrontacions d'altres, fet que permet atribuir-los una certa entitat territorial. Sense ànim de ser exhaustius, podem citar diversos casos esparsos pel territori: un "*puge de Mascharo*" vers Òdena⁸⁹, un "*podio Ermengaudi*" a Sant Feliu de Terrassola⁹⁰, un "*puio de Godmar*" entre els termes de Conill i Durfort⁹¹, un "*pug de Sancio*" a Súria⁹², un "*Puio de Flamidia*" al Lluçanès septentrional⁹³, un "*Puio Eldeberto*" prop Vilatammar⁹⁴, un "*Puio de Upila qui fuit condam*" vers Grevalosa⁹⁵, un "*pui qui fuit de Atone Suniario*" com a límit de llevant del terme de Mirambell⁹⁶, un "*pug de Ponc Dalila*" i un "*pugo de Aulalia*" documentats a Relat⁹⁷, un "*Pug de Ansalo*" vers Vallmanya⁹⁸, un "*pug de Donad*" prop de Viver⁹⁹, un "*podio de Mager*", l'actual Puigdemàger al terme dels Prats de Rei, amb categoria explícita de castell al segle XII¹⁰⁰, i un "*pug de Gudriell*" a Riner¹⁰¹. Sense una comprovació arqueològica adient, és evident que poc més es pot dir sobre la relació proposada, si bé ens resultaria certament estrany que aquesta tendència a denominar les alçades amb antropònims no impliqués en bona part dels casos l'existència d'assentaments centrals, de característiques i estructures desconegudes, atribuïts a un personatge titular, com ho hem pogut comprovar en tractar els castells i les pròpies torres.

---

⁸⁸ RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*, doc. 14; ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 918.

⁸⁹ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1776, any 997. De fet, l'any 999 documentem en l'entorn d'Òdena una "*Torrezella que est de Mascarone*" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1823) com a afrontació justament d'un "*pugolio que vocant Appelia*" que el magnat Ènnec Bonfill havia comprat als comtes Ramon Borrell i Ermessenda.

⁹⁰ BAIGES, I.J.; FELIU, G.; SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*, doc. 133, any 1082.

⁹¹ GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, doc. 31, any 1039.

⁹² ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 918, any 1033. Avui el lloc es reconeix en la serra de Puig-de-Sanç, a llevant del poble.

⁹³ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 685, any 951.

⁹⁴ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1358, any 981.

⁹⁵ ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1595, doc. 990.

⁹⁶ RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*, doc. 64, any 1060.

⁹⁷ BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Sant Pere de la Portella*, doc. 41, any 1098.

⁹⁸ BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*, doc. 56, anys 1011-1012.

⁹⁹ BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*, doc. 61, any 1015.

¹⁰⁰ BACH, A., "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", doc. 237, any 1080.

¹⁰¹ BACH, A., "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", doc. 280, any 1088.

Finalment, i tot parlant de possibilitats toponímiques associades als assentaments amb torre, és vers mitjans segle XI que es constata la presència en els textos de mencions referents a “quadres”, concepte en el que reconeixem clarament un sinònim, o un substitut a la llarga, dels nostres “alous amb torre”. Així, trobem l’any 1047 la quadra de Biure¹⁰² o la constatació de la fragmentació en quadres dels antics termes castrals, com succeeix al castell d’Argençola¹⁰³.

4.3.2. Característiques, atribucions i titulars.

D’entrada, el més evident és que totes aquestes torres s’acompanyen d’un predi associat i acotat, d’un alou senyorial que té el seu centre de poder precisament en la torre¹⁰⁴. Així mateix, sempre que els textos reflecteixen una transacció, del tipus que sigui, que afecta un alou amb una torre central, normalment es comprova que aquesta s’acompanya d’altres construccions associades (cases), d’extensions de conreu, ja siguin camps, vinyes o plantacions d’arbres o d’altres espais productius o de transformació, on no hi falten els molins¹⁰⁵. Així, ja durant tot el segle XI es constata la presència de cases prop de les torres, formant, segons les indicacions dels textos, un nucli d’hàbitat¹⁰⁶ que en molts casos acabarà esdevenint

---

¹⁰² “*ipsam quadram que dicunt Bene Vivere, cum ipsam turrem et omnes fortitudines*” (FELIU, G. i SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l’Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, doc. 337).

¹⁰³ “*in termine Argençola uel suas quadras*” (GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, doc. 55, any 1077).

¹⁰⁴ “*ipsa torre de ipso Quer, cum ipso alaude qui ad ipsa torre pertinet*” (BARAUT, C., “Els documents, dels anys 1036-1050, de l’Arxiu Capitular de la Seu d’Urgell”, doc. 564, any 1043).

¹⁰⁵ Per exemple, la venda de l’alou d’Ardebello, al castell d’Òdena: “*Quantum in istas affrontaciones includunt, sic vindicionis ipsas teras et vineas, cultas et ermes, et arbores et ckssas et ipsa ture*” (FELIU, G. i SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l’Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, doc. 51, any 1000). O la donació de la ja citada Sesnanda a Sant Pere de Vic de l’alou de l’Espelt, a Òdena: “*ipsum alaudem que dicitur Speuto cum ipsa torre constructa, cum domibus et curtis, ortos cum arboribus, vineis fundatis [...], cultum vel incultum, cum fontis, pratis ahc pascuis atque garricis*” (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 730, any 1011). També la torre del puig de Sant Pere de Súrria tenia cases al seu voltant l’any 1033: “*et ipsa turre cum ipsas chasas qui sunt ad ipso pug de Sancti Petri*” (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 918); “*in locum que vocant pugo de ipsa Mulsusa (...). Id est turre cum ipsas casas et curtes et ortos et terras cultas et incultas silvis, garricis, pratis, pascuis, aquis, aquarum omnia et in omnibus*” (RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*, doc. 14, any 998).

¹⁰⁶ L’any 1046, en la venda d’unes terres a Alberola, al castell de Montfalcó, diversos béns afronten “*in ipsa ture vel in ipsas casas*” (FELIU, G. i SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l’Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, doc. 333); “*ad edificandum turre cum suas mansiones*” (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 756, any 1015); “*aulodem qui est in Aldorelo cum ture et cassas et curtes, ortos, vineas, terras cultas et eremas*” (ORDEIG, R.,

pròpiament un mas, al llarg del segle i amb l'aparició generalitzada d'aquest concepte a la documentació¹⁰⁷. L'exemple del mas i la torre de Torrents, a Montbui, donat per Preciosa a la seva filla i al seu gendre, és diàfan: tots dos edificis s'acompanyen d'altres cases, formant un conjunt envoltat per un vall que integra totes aquestes construccions, però també els graners en forma de sitges (*foveas*), i al voltant del qual es troben tots els camps principals (*chintanas*) que són també propietat de la donadora i dels seus fills¹⁰⁸.

Pel que fa a les dimensions, els textos són habitualment poc explícits, tot i que s'intueix que, de vegades, la magnitud territorial d'aquests alous pot ser realment extensa, arribant a copar una part molt important del terme castral on es troben. L'alou associat a la torre del Puig de Sant Pere de Súria, per exemple, presenta unes afrontacions que equivalen pràcticament a la meitat meridional del terme del castell, on s'hi inclouen, a més, dues esglésies¹⁰⁹.

No és estrany, a partir sobretot de finals del segle X, que els textos atribueixin a aquests alous amb torre la capacitat de percebre la dècima¹¹⁰, de la mateixa manera que, evidentment, també la tenen les parròquies originàriament, però que

---

Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa, doc. 1283, any 979); "*sic donamus vobis iam dicta turre cum ipso maso et cum solaris et fortitudines maiores et minores et casas*" (RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*, doc. 79, any 1071).

¹⁰⁷ "*in locho que dicitur ad ipsa Torre, et est in apendicio Olvanne, id est ipsa Turre cum ipso maso*" (BARAUT, C., "Els documents, dels anys 981-1010, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", doc. 220, any 990); "*ipsum suum alodium quod ille in comitatu Minorise habebat, in locum que dicunt Buadella, id est turre cum maso et molino*" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 1003, any 1040).

¹⁰⁸ "*ego, iamdicta Preciosa, carta legitimam facio ad te Bovet et ad filia mea Orsena de ipso maso cum turre, et alias mansiones qui ibidem sunt usque ad ipso vall, cum solos et superpositos et foveas qui ibidem sunt, meum proprium, qui michi advenid per genitores meos. Et est ipsa ec omnia in chomitatum Minorisa, in termine de Monte Bui, in locum que dicunt ad ipsos Torents. Et afrontad: de oriente et de meridie et de occiduo et de circii in chintanas de me donatrice vel de filiis meis*" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 1015, any 1042). El lloc pot correspondre a l'actual masia de Can Torrents, a l'est del poble de Santa Margarida de Montbui.

¹⁰⁹ ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 918, any 1033.

¹¹⁰ Testament de Seguí de Castellar de l'any 1022, on es refereix a les diverses torres cedides als seus fills a l'altiplà de Calaf, majoritàriament a Company: "*Ipsas turres vel castros cum illorum solos et superpositos, cum ipsos aulodes feals, cum illorum decimas vel cum illorum terminos vel illorum agencias*" (FELIU, G. i SALRACH, J.M. (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, doc. 162). Per altra banda, recordem la querella de Sesnanda contra Ènnec Bonfill, a qui acusa d'haver-li sostret les dècimes d'uns alous que ella havia rebut en herència del seu marit, entre els que hi ha algunes grans possessions dotades amb torres ("*Sub quorum presentia venit quidam venerabilis femina nomine Sisenanda defferens mihi querelam qualiter domnus Bonifilius Sinderedi condam prolis sustollebat ei vel querebat illi auferri vi ipsas decimas de alaude qui est in terminio de castrum Odena, in locum vocitatum Speuto vel in castrum Odena vel in Serrayma, quem condam Unifredus vir suus dimisit ei per suum testamentum alligatum per seriem conditionum et per alias scripturas*", ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1736, any 996).

també, com hem vist, es poden arrogar els castells. Cal entendre, doncs, que aquestes torres situades dins un terme castral no només el fragmenten territorialment, sinó que també ho fan en l'atribució sobre el terreny de la dècima. Així, es pot suposar que l'assignació a un senyor o altre d'un alou amb torre pot comportar en paral·lel l'adjudicació de la part de la dècima corresponent, tot i que no hi trobem cap temple que ho legitimi, si bé hem comprovat com en alguns casos, i sense que constitueixi un fenomen generalitzat, les torres poden anar associades a una església, sense que evidentment ambdós elements hagin de trobar-se en un mateix espai immediat, però sí, és clar, dins els límits del propi alou¹¹¹.

No obstant, cal creure que la dècima no devia ser l'única renda que els senyors de les torres devien recollir en aquestes possessions. Si més no al segle XI, la donació d'un alou amb torre implicava, així ho permeten suposar alguns exemples, la cessió en paral·lel dels censos adscrits al mateix. Així, quan l'any 1021 la vescomtessa Engúncia i el seu fill Bermon donen a Sant Vicenç de Cardona l'alou de Prades amb la seva torre, inclouen "*omnes functiones et omnes redibitiones nostri uocibus pertinentibus, uel parentumque nostrorum*"¹¹². No obstant, podem pensar que, al costat de les rendes eclesiàstiques, els senyors d'aquests alous devien obtenir els beneficis més grans en raó de taxes proporcionals a les collites. En aquest sentit, les torres es diferencien dels *castra*, pensem, en el sentit que, mentre que els segons basen els seus drets en la jurisdicció sobre un terme, dins el qual el senyor del castell pot ostentar la propietat d'un nombre determinat de terres al costat d'altres terratinents, el terme de les primeres implica la propietat directa sobre la totalitat de les terres, coincidint en uns mateixos límits amb la detenció de drets jurisdiccional, en el benentès que ambdós nivells poden obtenir-se de forma delegada. Per tant, aquests alous amb torre, en alienar-se, poden ser tractats com el que també són, grans explotacions agrícoles on s'apliquen taxes proporcionals sobre la seva producció global, habitualment la tasca. Això és el que haurà de

---

¹¹¹ Ho hem comprovat en els casos de la torre dels Comdals, prop de Manresa, associada a una església de Santa Sussanna vers l'any 1018, o del Puig de Sant Pere de Súria, cap d'un gran alou que inclou dues esglésies: "*id sunt ipsas ecclesias qui sunt nominatas in honore sancta Maria et sancti Petri et ipsas casas qui in circuitu eius sunt et ipsa turre cum ipsas chasas qui sunt ad ipso pug de Sancti Petri*" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 918, any 1033). Podem aportar igualment el cas de la "*turrim de Paratras, cum ecclesia et uilla, simul primiciis et decimis et cum suis terminis et cum omnibus sibi pertinentibus*" (GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, doc. 33, any 1040).

¹¹² GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, doc. 15.

donar Sesnanda a la seu de Vic per la retenció que practicarà en vida sobre l'alou de l'Espelt i la seva torre, els quals passaran directament a mans del bisbat a la seva mort¹¹³.

Com passa també en el cas d'alguns castells, el record del primer titular de la torre sembla mantenir-se durant un cert temps, com ho demostren algunes referències del tipus "*qui fuit condam*" i que poden implicar una distància temporal no estrictament mesurable. Si la nostra identificació és correcta, és significatiu el cas de la "*turre qui fuit Grimall condam*" documentada l'any 1072 prop de Solsona, que seria la mateixa que figura l'any 1003 en l'alou que havia estat d'un "*Bellus filio Grimaldo*" i que obra en poder de la vescomtessa Sança l'any 997, on veiem que el record del tal Grimau, considerat difunt (*condam*) en la referència més recent, es manté viu vuitanta anys més tard del primer esment textual de la torre, quan aquesta, ara en mans alienes, ja ha passat com a mínim per dues generacions de propietaris, fet que pot portar la seva fundació perfectament a mitjans del segle X. Així mateix, la "*turre de Daniel*" que trobem documentada l'any 1046 al castell de Pinós és on es troba una vinya empenyorada per un tal Ramon Daniel, en qui cal veure evidentment al fill del titular de la torre, fet que endarrereix la fundació de la torre almenys en una generació. En altres exemples, el record del titular ha quedat directament fossilitzat en el topònim, com succeeix en els casos de Torredenegó ("*Turre de Ennegone*" l'any 1027, quan sabem que el tal Ennegó ja és difunt), de Torre d'en Dac ("*ipsa turre, qui fuit de Dac*" l'any 1077) o del Marvà ("*turre de Marvano*" l'any 998)¹¹⁴.

Sobre la propietat d'aquests alous amb torre, els textos que hem anat citant no deixen dubte possible sobre la seva adscripció a les capes socials més altes i als

---

¹¹³ "*in tale videlicet ratione ut ego Sesnanda teneam et possideam omnibus diebus vite mee et donare fatiam per unumquemque annum ipsa tascha de ipso alaude [...] ad Domino Deo et Sancto Petro sedis Viccho vel ad ipsa kannonicha et post obitum meum remaneat ad proprium ad Sancto Petro vel ad ipsa kannonicha*" (ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, doc. 750, anys 1013-1014). Podem afegir aquí l'exemple de la torre de Freixe, a Piera, feta construir pel vescomte Guitart segons un document de l'any 954 on s'estipula que els tenidors de les terres associades a la torre hauran de donar la cinquena part del fruit de la vinya i la tasca de la resta (FONT, J.M., *Cartas de población y franquicia de Catalunya, I. Textos*, doc. 5), condicions que contrasten amb les establertes pel bisbe Vives per als habitants dels castells de Ribes i Montmell, on no s'al·ludeix a taxes proporcionals sobre les collites, excepció feta de dècimes i primícies (veure pàgina 453, nota 242). Per altra banda, aquesta torre ha de correspondre a la que es conserva actualment, amb un diàmetre extern de 5,4 metres i una alçada conservada de 6,5 metres, a tocar de l'església de Sant Nicolau de Freixe, la construcció de la qual la va afectar en part (DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, 453-454).

¹¹⁴ Sobre aquest antropònim i el seu origen àrab (*Marwān*), veure pàgina 257 a l'apartat 2.4.

detentors dels càrrecs de poder, comtes i vescomtes. En el cas dels magnats, ens serveix de nou de referència la família de Sal·la, el fundador de Sant Benet de Bages. Sabem, de fet, per un document de l'any 973, que ell mateix (*domno Salla*) havia construït una torre prop de Sant Fruitós. Com ell, el seu fill Unifred hauria estat propietari de diversos alous amb torre a les actuals comarques del Bages i l'Anoia, alous que haurien passat, després de la seva mort, a mans de la seva esposa Sesnanda, qui n'hauria cedit alguns posteriorment a Sant Benet de Bages i a la seu de Vic¹¹⁵. En una tercera generació, encara trobem l'any 997 el seu nét homònim, fill dels anteriors, venent l'alou i la torre d'*Ardeblllo*, al castell d'Òdena, terme on, com hem vist en un apartat anterior, aquesta família disposava d'àmplies possessions, sinó de la titularitat del mateix castell durant bona part del segle X. Menys documentats, cal atribuir una categoria social també elevada a d'altres propietaris de torres, com Teuderac al pla de Bages¹¹⁶. En aquesta mateixa línia, hem pogut comprovar com altres magnats laics reconeguts, habitualment senyors de castells, disposen igualment d'alous amb torre entre finals del segle X i durant tot el segle XI, com Sendred Domnuç de Calders, Seguí de Castellar, Sunifred de Lluçà, Bernat Guifré de Balsareny o Guillem de Montcada i els seus germans. Com els seus parents, alguns eclesiàstics, en tant que membres d'aquestes famílies, apareixen igualment com a propietaris d'alous semblants, cas del levita Radulf de Rocafort o potser del sacerdot Langobard, qui dóna a la seu d'Urgell les torres d'Olvan i Gironella.

En tot cas, són els càrrecs comtals i vescomtals i les seves nissagues a qui trobem com a detentors originaris de molts dels alous. Així, són el comte Berenguer Ramon i la seva mare Ermessenda els que donen a Santa Cecília de Montserrat una torre als Comdals, prop de Manresa, en sufragi del difunt comte Borrell, mentre que és la mateixa comtessa vídua la que, amb els altres almoners del seu marit, cedeix a la seu de Vic un alou amb torre a Sallent. En nivells jeràrquics inferiors, recordem la venda efectuada per la vescomtessa Sança d'Urgell al bisbe Sal·la

---

¹¹⁵ Recordem que Sesnanda i el prevere Ennegó donaven l'any 979 a Sant Benet de Bages l'alou amb torre d'*Aldorelo*, potser al terme de Maians, mentre que trenta-cinc anys més tard, ella mateixa cedia la torre i l'alou de l'Espelt a la seu de Vic. Per altra banda, l'any 996 constatem la propietat de Sesnanda sobre els alous amb torre de Valldòria i Serraima.

¹¹⁶ És el seu fill homònim qui es ven l'any 988 una torre, venda que completa l'any següent en favor del mateix comprador, qui rep fins a vuit peces de terra diferents, una d'elles adjacent a la torre, per vint-i-un sous.

d'una torre entre Lladurs i Solsona o la presència d'una "*turre de Seniofredus vicario*" documentada vers Vilomara l'any 982.

Cal destacar en aquest punt la importància de la família vescomtal cardonina com a detentora d'alous amb torre, unes propietats que s'estenen des de la pròpia Cardona fins a l'extrem de la frontera, ja a la Segarra, i que defineixen en bona mesura l'escenari geogràfic de l'expansió protagonitzada directament per aquests vescomtes¹¹⁷ a partir dels darrers anys del segle X. La primera notícia és de l'any 998, quan el vescomte Ramon rep de mans dels comtes Ramon Borrell i Ermessenda la torre de la Molsosa, moment a partir del qual les informacions que vinculen vescomtes i alous amb torre són constants: l'any 1018 el vescomte Bermon dona a Bonfill de Fals la "*turre qui fuit de Franc condam et uxor eius Clarinda condam*", mentre que, amb la seva mare Engúncia, estableix a Rodball Sendred la torre de l'Arç; el 1021, ambdós personatges donen a Sant Vicenç de Cardona la torre de Prades, beneficiari que també rep l'any següent de mans del vescomte l'alou amb la "*turre qui fuit de Agouardo*", possiblement prop de Cardona. Ja vers mitjans de segle, trobem a la vescomtessa Guisla comprant l'any 1048 la torre d'Albesa, prop de la Molsosa, o encara, l'any 1071, als vescomtes Ramon Folc i Ermessenda rebent la "*turre de Vidaltruite*" en el terme del castell de Mirambell. Dins d'aquest grup d'esments, finalment, és inequívoca l'adscripció de la "*torre que dicunt vice comitale*" documentada l'any 1079 prop de Su.

De molts d'aquests textos es desprèn, d'altra banda, que les institucions eclesiàstiques són receptores habituals d'aquest tipus d'alous, com ho hem pogut comprovar pel que fa als monestirs de Sant Benet de Bages o Santa Cecília de Montserrat, les seus de Vic o Urgell i corporacions canòniques com Sant Vicenç de Cardona o Santa Maria de Solsona. Com molts altres propietaris d'aquest tipus d'alous, aquestes institucions procediran a establir-hi, en servei seu, a d'altres senyors subalterns que s'encarregaran de l'explotació dels rèdits a obtenir i de mantenir, o fins i tot construir, la torre central, com succeeix en el cas d'Ató, qui obté l'any 1015 de la mà de Sant Pere de Vic el puig de la Coma de Riquer, on hi haurà de construir una torre.

---

¹¹⁷ Sobre el domini territorial dels vescomtes a ponent de Cardona es pot consultar RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*, 312-334.

Com Ató, intuïm que bona part dels propietaris finals d'aquestes torres devien ser senyors vinculats a poders més elevats (comtes, vescomtes, bisbes) que rebien, a canvi de fidelitat i serveis militars relacionats amb l'expansió i la defensa de les terres conquerides, l'atribució de grans alous on percebien rendes i taxes sobre la producció. Una imatge, que pensem que pot ser generalitzable, sobre la situació en l'escala social i el patrimoni d'aquests senyors, creiem trobar-la en la publicació sacramental, l'any 1039, del testament de Rodball Sendred, qui havia rebut de mans de la vescomtessa Engúncia i el seu fill Bermon la torre de l'Arç l'any 1018. A partir d'aquestes darreres voluntats¹¹⁸, comprovem com, més enllà de l'alou vinculat a aquella torre, que cedeix als seus fills, el difunt tenia béns repartits a Conill, a Piera i al Vallès, mentre que la presència en aquest repartiment d'un cavall i un "*somero spanescho*", així com d'equipament militar (un ausberg i una espasa) delaten la seva pertinença, com era d'esperar, a l'estament militar; igualment, les donacions diverses de bestiar (diversos bous, mules, cabres i ovelles) i de cereal denoten una capacitat important d'acumulació de producte pròpia d'un perceptor de rendes.

4.3.3. El registre arqueològic.

Com advertíem anteriorment, el coneixement arqueològic d'aquest tipus de torres a la Catalunya Central és extraordinàriament limitat, tant com per reduir-se a un únic exemple, el de la torre de la Pobla o del Fusteret, a Súria¹¹⁹. Situada sobre un petit promontori al sud del poble i al costat del riu Cardener, allà on el pas d'aquest s'estreta abans de dirigir-se cap a Callús, es tracta d'una torre cilíndrica de dos pisos, separats per una falsa cúpula, que ocupen els deu metres d'alçada conservada i un diàmetre extern de 5,35 metres (figura 1). La porta original es troba al cantó sud-est, oberta en el segon nivell i coberta amb arc de mig punt adovellat i emmarcat per un altre arc de pedres més estretes a l'extradós. A banda i banda de la part baixa de la porta, hi ha dos forats en el parament exterior que servien per suportar una plataforma d'accés a l'edifici. Per la seva banda, l'aparell

---

¹¹⁸ GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, doc. 32.

¹¹⁹ MORERA, J., "L'excavació arqueològica de la torre de la Pobla (Súria, Bages)". Sobre aquest edifici es pot consultar un treball més antic, previ a la intervenció arqueològica, a BOLÒS, J., "La torre rodona de pedra del veïnat del Fusteret, municipi de Súria, Bages".

és de blocs ben escairats lligats amb morter i disposats en filades horitzontals, fet que ha portat els seus diversos analistes a situar la seva construcció durant la primera meitat del segle XI, per la semblança amb el parament de les esglésies considerades del “primer romànic”. A nivell documental, la seva identificació resta problemàtica, sense que la seva atribució a una “*Guardia de Sorisa*” citada en un jurament de fidelitat del comte Guifré de Cerdanya a la comtessa Ermessenda, datat entre els anys 1035-1050, sigui del tot segura; també s’ha proposat, per altra banda, que aquesta torre i l’edifici posterior que s’hi adossa puguin correspondre a un “Mas Sa Torre” documentat a Súria al segle XIV.

A nivell arqueològic, l’excavació de l’espai interior de la torre va permetre localitzar, com a nivell de circulació més antic, un paviment format per pedres planes lligades amb morter, amb pocs materials associats. Pel que fa als exteriors, l’excavador proposa l’existència de dues fases (figura 2). La primera d’elles veuria la construcció de la torre, possiblement envoltada per un primer recinte murat adossat a la mateixa pel seu cantó nord-occidental, del qual en queden molt poques restes, només dos petits trams de mur molt arrasats, els quals serien tallats durant la construcció d’un nou recinte, ara situat bàsicament a llevant de la torre i molt afectat en el seu extrem oriental per l’acció erosiva del riu i les seves avingudes. Dins l’espai inicial d’aquest segon recinte l’autor destaca la presència de quatre sitges, alguna d’elles amb “ceràmica grisa medieval” o “altmedieval” sense especificar¹²⁰. En un segon moment, s’aixecarien alguns murs que dividirien l’espai en diversos àmbits on es troben estructures de combustió del tipus fogar o forn. Després d’algunes reformes, l’establiment seria abandonat com a molt tard durant el segle XIV, donada l’absència de qualsevol ceràmica vidrada. En síntesi, poc es pot dir més enllà de constatar la presència d’un primer clos adjunt a la torre, probablement contemporani, i del desenvolupament posterior d’un mas al voltant de la mateixa. Pel que fa a la cronologia, l’excavació, almenys pel que fa a les dades publicades, no aporta cap novetat, doncs l’autor continua guiant-se per l’anàlisi de paraments i per aquella menció documental, poc segura, insistim, per establir un moment fundacional vers la primera meitat del segle XI.

---

¹²⁰ Advertim, però, que en la planta publicada (p. 454) una de les sitges quedaria tallada per la prolongació del tancament meridional del recinte, fet que aparentment convertiria el dipòsit en anterior a la construcció del mur. No obstant, no trobem cap explicació al respecte.

Per la nostra part, podem pensar que aquesta torre es trobava dins els límits del gran alou pertanyent a Guillem i Ramon de Montcada l'any 1033, que abastava la pràctica totalitat de la meitat meridional del terme castral de Súria i que tenia el seu centre en la torre del Puig de Sant Pere. En no aparèixer per a res aquesta torre en aquest text, si més no en les afrontacions de l'alou, cal pensar que estava integrada, almenys temporalment, dins els seus límits, si és que llavors ja existia, una qüestió que l'excavació no arriba a precisar. En tot cas, aquest exemple ens serveix per apreciar quin seria l'aspecte d'algunes d'aquestes torres que hem documentat anteriorment i que, de fet, no difereix en gaire, si no és en unes dimensions generalment més reduïdes de l'edifici, de les característiques que cal atribuir als castells primerencs, estudiats en un apartat anterior¹²¹.

Referit, doncs, l'únic cas que aporta resultats d'excavació, convé revisar alguns jaciments coneguts per prospecció que, en major o menor mesura, presenten possibilitats de correspondre a torres aixecades entre els segles X-XI, emplaçaments on cal contemplar ulteriors evolucions que fonamentalment han comportat la seva transformació en masos, com hem pogut observar en el cas anteriorment descrit de Súria. En bona part es tracta d'exemples que hem pogut prospectar personalment durant un projecte executat l'any 2006 sobre diversos municipis del nord-oest de la comarca del Bages, si bé molts d'ells eren coneguts d'antuvi.

El terme de Cardona, en consonància amb el que succeeix pel que fa a les fonts documentals, aporta la majoria dels casos, en bona part gràcies als diversos projectes de prospecció efectuats¹²². Així, dalt del prominent puig conegut com "Turó de Matamoros", situat a l'est de Bergús, sobre la serralada que tanca la vall de Coma pel sud, es detectà fa anys l'existència de concentracions d'enderrocs, ben evidents a partir d'un incendi l'any 1983, quan també s'observà la presència de ceràmiques grises d'època medieval, algunes d'elles amb incisions lineals i algunes

---

¹²¹ Sense dades arqueològiques, un altre exemple semblant a tenir en compte el constitueix la torre o guàrdia de Fals, situada en el pla homònim, un edifici de planta circular de 5,85 metres de diàmetre extern al que s'atribueix una cronologia fundacional, no contrastada arqueològicament, insistim, del segle XI (DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 244-245).

¹²² Al costat del nostre, cal adjuntar els resultats inèdits d'un projecte desenvolupat prèviament l'any 1992 i que hem pogut consultar gràcies a l'amabilitat d'Andreu Galera, de l'Arxiu Municipal de Cardona (SOLÉ, X; GALERA, A.; JUAN, M.; AGUILAR, A., *Prospecció arqueològica del municipi de Cardona (Bages, Barcelona), 1992*).

amb meandres¹²³. Posteriorment, el lloc fou visitat durant l'esmentat projecte de prospeccions arqueològiques de l'any 1992, quan es defineix el jaciment com un "element defensiu de planta circular", construït amb filades horitzontals de blocs rectangulars desbastats, de mitjanes dimensions i units amb morter de molt baixa qualitat¹²⁴. Efectivament, tant en el cim del turó com també en el seu vessant sud, durant la nostra prospecció observàrem la presència d'importants amuntegaments de blocs formats a partir de l'ensulsiada d'una construcció que, per la seva situació, es pot associar sense problemes a una torre (figures 3-4)¹²⁵. Fou sobretot en el vessant meridional del turó on es va poder recuperar una mostra homogènia i significativa d'un material ceràmic caracteritzat per les cuites reduïdes o òxido-reduïdes, amb pastes on predominen les coloracions grisenques però on no manquen els marrons i alguns tons vermellosos, amb abundant desgredant i superfícies tosques. A nivell de formes, cal destacar una vora d'olla amb el llavi arrodonit i un coll d'ampolla o broc (figura 5). Per la seva banda, els autors del projecte de prospeccions de l'any 1992 proposen identificar aquesta construcció amb la "*turre qui fuit de Gitard de Rubio*" documentada l'any 1087, ressenyada més amunt, que afrontava per l'est amb el Puig de Palà. Es tracta d'una menció, però, que també podria fer referència a la immediata torre del Boixader, que veurem tot seguit i amb uns materials superficials que semblen lleugerament posteriors als localitzats per nosaltres al Turó de Matamoros.

Així, a poc més de mig quilòmetre vers el sud-oest, sobre un altre turó es localitza el jaciment conegut com la "torre del Boixader", corresponent a les restes d'un edifici circular d'uns 5 metres de diàmetre, construït amb carreus desbastats lligats amb morter i disposats en filades horitzontals (figura 6), al voltant del qual es van poder recollir alguns fragments de ceràmica reduïda que es pot situar, tot tenint en compte l'exigüitat de la mostra, la tipologia de la torre i l'absència de materials posteriors, vers els segles XI-XIII (figura 7)¹²⁶.

---

¹²³ BARBERÀ, J.; DAURA, A.; PARDO, D., "Nous indicis arqueològics al terme de Cardona", 78-79.

¹²⁴ SOLÉ, X; GALERA, A.; JUAN, M.; AGUILAR, A., *Prospecció arqueològica del municipi de Cardona (Bages, Barcelona), 1992*.

¹²⁵ FOLCH, C.; GIBERT, J., *Memòria de les prospeccions arqueològiques a la vall del Cardener, any 2006*, 19-23.

¹²⁶ SOLÉ, X; GALERA, A.; JUAN, M.; AGUILAR, A., *Prospecció arqueològica del municipi de Cardona (Bages, Barcelona), 1992*; FOLCH, C.; GIBERT, J., *Memòria de les prospeccions arqueològiques a la vall del Cardener, any 2006*, 33-35.

Al sud de l'anterior, a una mica més d'un quilòmetre, en el lloc conegut com "serrat de Vironès", una elevació emboscada situada al nord del mas del mateix nom, s'observa la presència d'un potent enderroc de blocs que podria assenyalar les restes d'una possible torre o espai fortificat, on també s'aprecia la presència d'algun possible mur associat (figura 8)¹²⁷. Malauradament, la prospecció no va permetre recuperar cap material arqueològic en superfície; tot i això, cal destacar l'absència de teula entre l'abundant enderroc, fet que podria indicar una cronologia si més no anterior als segles baixmedievals¹²⁸.

En el límit entre els termes de Cardona i Clariana de Cardener, ja dins d'aquest últim, sobre un petit turó entre dues rieres, a uns 500 metres al nord del mas d'Altemís, es localitzen les restes de diversos edificis cobertes per un enderroc considerable. En la part central, al capdamunt del turó, s'identifica una construcció enrunada que podria correspondre a una torre (figures 9-10). Entre l'enderroc es va poder recollir una mostra reduïda de ceràmica medieval indeterminada formada per fragments de terrissa comuna de color gris o bé marronós (figura 11)¹²⁹. Sense poc marge d'error, es pot assegurar que el topònim hauria de correspondre a un *Altemirus*, presumpte propietari de l'establiment en un moment probablement proper a la seva fundació, per tal com es tracta d'un antropònim ben usual al segle X i estrany en cronologies més avançades¹³⁰, en una associació recurrent que mostren els textos, on són nombroses les torres documentades en relació al nom d'un dels seus detentors¹³¹.

Amb dades menys concloents, prop d'aquest darrer jaciment, en el lloc d'Anglerill, es coneix l'existència de diverses estructures enrunades que inclourien les restes d'una possible torre, prop de les quals l'execució d'un sondeig va aportar algunes restes de ceràmica reduïda de cronologia medieval indeterminada associades a dos

---

¹²⁷ BARBERÀ, J.; DAURA, A.; PARDO, D., "Noves descobertes de necròpolis medievals als municipis de Cardona, Clariana de Cardener i Navàs", 35-36; SOLÉ, X; GALERA, A.; JUAN, M.; AGUILAR, A., *Prospecció arqueològica del municipi de Cardona (Bages, Barcelona)*, 1992.

¹²⁸ FOLCH, C.; GIBERT, J., *Memòria de les prospeccions arqueològiques a la vall del Cardener*, any 2006, 27-29.

¹²⁹ FOLCH, C.; GIBERT, J., *Memòria de les prospeccions arqueològiques a la vall del Cardener*, any 2006, 37-41.

¹³⁰ BOLÒS, J.; MORAN, J., *Repertori d'antropònims catalans (RAC)*, 102-104.

¹³¹ Cal fer referència, en aquest sentit, a la dotació de Sant Vicenç de Cardona de l'any 1019, on, entre diversos béns situats al voltant de Cardona, s'esmenten unes "*terras quoque et vineas cultas vel incultas quod Altemiri predium fuit apud locum Fornellos nominatum*" (JUNYENT, E., *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, doc. 59, any 1019).

murs paral·lels¹³². Encara en aquest mateix àmbit geogràfic, i de nou sobre la vall de Coma que uneix Cardona i Bergús, el jaciment del Puig de Palà, ben documentat al segle XI com un assentament senyorial¹³³, ha estat excavat parcialment¹³⁴, si bé n'hi ha hagut prou per constatar l'existència, sobre un petit promontori, d'una torre central de planta circular, d'uns set metres de diàmetre, acompanyada per altres àmbits contigus o propers.

El grup de jaciments atribuïbles a torres en l'entorn de Cardona no s'atura aquí, doncs les prospeccions efectuades l'any 1992 aporten encara altres exemples significatius. Així, per a l'àrea de Bergús coneixem el cas de la Torre Pilota, a uns centenars de metres a llevant d'aquest nucli, on es localitzen les restes d'una estructura de planta circular acompanyada d'alguns àmbits i un mur de tanca, on es recuperaren alguns fragments de ceràmica reduïda. De fet, la "*turrem Pilotam*" es documenta prop de Bergús l'any 1191, coincidint de forma genèrica amb la terra d'un "*Eromir Pilotero*" esmentat l'any 1036¹³⁵. Molt a prop, a tocar del mas conegut com la Torre de Simats es troba una torre circular aixecada sobre un aflorament de roca lleugament enlairat, construïda amb blocs disposats en fileres horitzontals lligats amb morter, sobre la que no es coneix cap esment anterior al segle XIV, quan es comença a documentar el mas; en aquest punt, la prospecció va permetre recollir alguns pocs fragments de ceràmica reduïda. Seguint en direcció nord-est la mateixa carena on s'ubiquen els dos jaciments anteriors, coneguda com el Serrat del Rovelló, es troba, sobre una petita elevació, un túmul cònic format per un gran enderroc de blocs que podria correspondre igualment a les restes d'una torre, potser amb una estança adossada. Encara sobre el mateix serrat, en el seu extrem oriental, es localitza un altre jaciment, el Pla de les Àligues, format per diversos murs que defineixen dues habitacions associades a una estructura circular molt derruïda, on no es va poder recuperar cap resta ceràmica en superfície. Finalment, en l'altre extrem del terme, al nord-est del nucli de Cardona, el jaciment del Collet

---

¹³² PETRÚS, M., "Prospecciones arqueológicas en la comarca de Cardona", 212-216.

¹³³ El "*podium de Palacio*" apareix documentat així l'any 1005, en un document que, com hem anotat anteriorment, presenta alguns elements que fan dubtar de la seva autenticitat. En tot cas, el "*pugo de Palaç*" és esmentat de nou l'any 1087, quan sembla figurar com a centre d'un ampli alou (GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, docs. 10 i 77). Veure pàgines 233 i 242-243.

¹³⁴ PADILLA, J.I., *Memòria sobre la intervenció arqueològica al jaciment del Palau Vell de la Coma de Bergús (Cardona, Bages)*, 1997; PADILLA, J.I.; GALERA, A., "El Puig de Palà de Coma (ss. X-XVI) (Bergús, Cardona, Bages)"; OLIVARES, D., "L'arqueologia a la Catalunya central els darrers anys", 13.

¹³⁵ GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, docs. 25 i 254.

dels Moixons es troba sobre un turó envoltat de camps, on es localitza una estructura de planta circular d'uns 5,1 metres de diàmetre obrada amb blocs sense treballar disposats en filades, al voltant de la qual es recolliren alguns fragments de ceràmica reduïda i vidrada.

Aquesta proporció elevada, en l'entorn de Cardona, de jaciments amb la possible presència d'una torre, més o menys reconeguda a través de les restes observables en superfície, coincideix amb la relativa profusió de mencions de torres que hem detectat a la documentació, especialment del segle XI, en aquest mateix àmbit geogràfic. De tota manera, és una coincidència genèrica que no permet, excepte en alguns casos puntuals, establir vincles segurs entre esments documentals i jaciments concrets. No obstant, ens dóna una idea aproximada del nivell d'implantació que aquest model d'assentament senyorial pot presentar en algunes àrees concretes que, com Cardona, són seu de poders feudals ben reconeguts, aquí representats òbviament pels propis vescomtes i els seus fidels.

En aquest sentit, prop de Súria trobem un dels pocs casos inequívocs on poden associar-se informació textual i registre arqueològic: es tracta del puig de Sant Pere, un turó prominent situat al sud de la riera d'Argençola, davant del mas de Vilella (figura 12). En el seu cim s'observen les restes d'un enderroc de pedra lligada amb morter de calç que ha de correspondre a una torre de possible planta circular, tot i que, avui per avui, aquesta és molt difícil de reconèixer (figura 13). Així mateix, notícies prèvies a la nostra prospecció esmentaven la presència en els vessants de ceràmica grisa a torn, algun fragment de ceràmica oxidada i d'altres amb abundant desgreixant, possiblement fetes a mà. Igualment, s'hi trobà un fragment de ceràmica vidrada, sense més precisions, oferint el jaciment en el seu conjunt una cronologia preliminar que se situava vers els segles XI-XIII, una datació que coincideix plenament amb els nostres resultats, doncs entre les restes del lloc poguérem recollir una mínima mostra ceràmica corresponent tothora a fragments en cuita reduïda i coloració grisa, entre els que cal destacar un fragment espatulat que podria correspondre als moments inicials de la construcció, potser vers la primera meitat del segle XI o un xic abans¹³⁶. En tot cas, és evident que cal identificar aquesta construcció amb la torre situada en un puig de Sant Pere que

---

¹³⁶ FOLCH, C.; GIBERT, J., *Memòria de les prospeccions arqueològiques a la vall del Cardener*, any 2006, 163-166.

apareix esmentada l'any 1033 com a element central d'un alou situat en el sector meridional del terme del castell de Súria, com hem anotat anteriorment.

En el límit occidental del terme de Sant Mateu de Bages, ja ben a prop de Prades de la Molsosa i sobre la serra que uneix el mas de Cal Pratbarrina i l'església de Sant Martí de Bertrams, es troben les restes d'una possible torre circular així com de diverses estructures associades (figures 14-15). Aquí, la nostra prospecció ha permès confirmar l'existència d'aquesta construcció situada al capdamunt d'una petita elevació; al peu de la mateixa, es pot observar la presència d'un mur, així com d'amuntegaments d'enderroc que delaten la presència d'altres àmbits i estructures. A l'entorn d'aquestes, es va poder recollir una mostra formada bàsicament per ceràmiques grises, algunes amb pastes ben compactades i d'altres d'aparença més grollera, amb abundant desgreixant visible, uns materials que, mancats de més informació, podem adscriure de forma genèrica a l'època medieval (figura 16)¹³⁷. Probablement, aquest enclavament hauria de correspondre al lloc de *Breners* o *Breneros*, documentat per primera vegada l'any 1031, quan també s'esmenta l'església de Sant Martí, que apareix de nou, com a Sant Martí de *Breneneres*, l'any 1091, i de la qual no tornem a tenir notícies fins al segle XV. Es tracta d'una petita capella de nau única amb absis semicircular, la construcció de la qual ha estat situada vers la segona meitat del segle XII¹³⁸. A no gaire distància vers el sud, sobre la serra de Castelltallat, entre aquesta fortificació i la de la Molsosa i sobre el turó situat prop de l'actual ermita de Sant Jaume Salerm, encara podem afegir al grup unes restes derruïdes que han estat identificades amb una possible torre¹³⁹. En tot cas, cal contemplar la possibilitat que aquests darrers jaciments puguin correspondre a alguna de les torres citades per la documentació en els termes de Castelltallat o de la Molsosa¹⁴⁰.

En aquest mateix context geogràfic podem fer encara referència a un darrer exemple significatiu. Així, al capdamunt d'un turó sobre la riera de Rajadell, el jaciment de Puig Pedrós, en el terme actual d'Aguilar de Segarra, és un interessant

---

¹³⁷ FOLCH, C.; GIBERT, J., *Memòria de les prospeccions arqueològiques a la vall del Cardener, any 2006*, 185-190.

¹³⁸ DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 457-458.

¹³⁹ FÀBREGA, A., "Notícies del monestir de Sant Jaume Salerm i rodalies", 21-23.

¹⁴⁰ Cal recordar l'existència d'una *turre de Leduro* a l'est de la Molsosa, citada l'any 998, mentre que l'any 1021 es documenten les torres de *Uitardo* i altra vegada la de *Leduro* a llevant del lloc de Prades (RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*, doc. 14; GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, doc. 15).

conjunt arqueològic organitzat a l'entorn de quatre grans penyes situades en el seu cim, aprofitades per bastir-hi una construcció, tal com ho demostra la presència d'algun mur entre elles i d'encaixos en les seves cares internes destinats a encabir-hi els caps d'un embigat (figures 17 i 18)¹⁴¹. Per la seva banda, la part superior dels blocs ha estat aprofitada per situar-hi diverses estructures, com ara dipòsits picats a la roca que recollien l'aigua a través de canalitzacions i altres retalls de difícil interpretació. En tot cas, el que ens interessa destacar aquí és la presència, sobre el bloc meridional, d'un relleix treballat a la roca que defineix una planta circular i que ha estat identificat amb el basament d'una petita torre de 3,5 metres de diàmetre exterior i un mur de 50 cm. d'amplada (figura 19)¹⁴².

Sense més dades arqueològiques que les descrites fins aquí, podem ara complementar-les amb els resultats obtinguts en algunes intervencions efectuades en jaciments de la veïna comarca del Baix Llobregat, amb una evolució històrica molt semblant pel que fa a aquests mateixos segles. Podem destacar aquí l'excavació del mas Vilar d'Olesa de Montserrat¹⁴³, integrat dins l'antic terme del castell de Sacama i per al que les primeres notícies documentals són ja tardanes, del segle XIV. No obstant, la seva excavació ha posat de relleu que el primer element construït en aquest emplaçament fou una petita torre de planta circular i 3,6 metres de diàmetre interior, amb un mur poc ample que no permetria una alçada excessiva. El seu excavador proposa situar-ne l'origen en el segle XI, sense especificar gaire els criteris seguits en aquesta determinació, que suposem sustentada més en raons de context històric que no pas pròpiament arqueològiques. Posteriorment, aquest edifici quedaria integrat en el cos del mas baixmedieval, les estructures del qual haurien malmès altres possibles restes vinculades a la primera fase.

Seguint el Llobregat vers el sud, i ja prop de la seva desembocadura, la torre de Benviure, a Sant Boi de Llobregat, ofereix també un bon exemple de l'evolució de molts d'aquests assentaments i de quin és l'aspecte material que poden adquirir a través dels segles. Com és habitual, l'excavació ha mostrat com l'element més antic

---

¹⁴¹ ENRICH, J.; ENRICH, J., "Tres conjunts d'habitable alto-medieval a l'Alta Segarra (Anoia-Bages, Barcelona)", 305-307.

¹⁴² Basaments similars de torres circulars a partir de relleixos a la roca han estat observats, per exemple, al castell de Viver (veure pàgines 414-415).

¹⁴³ VILA, J.M., "Evolució arquitectònica d'una petita explotació pagesa medieval. El mas Vilar d'Olesa de Montserrat (s. XI-XV)".

és una torre de planta circular, conservada i coneguda amb anterioritat a la intervenció arqueològica, d'una mica més de vuit metres de diàmetre exterior i integrada en un recinte murat, conservat molt parcialment¹⁴⁴. Documentada a partir de mitjans segle XI, sabem que llavors ja existien diverses cases i construccions en el seu entorn, fins i tot una església, formant un conjunt que centrava un terme adscrit de dimensions relativament extenses.

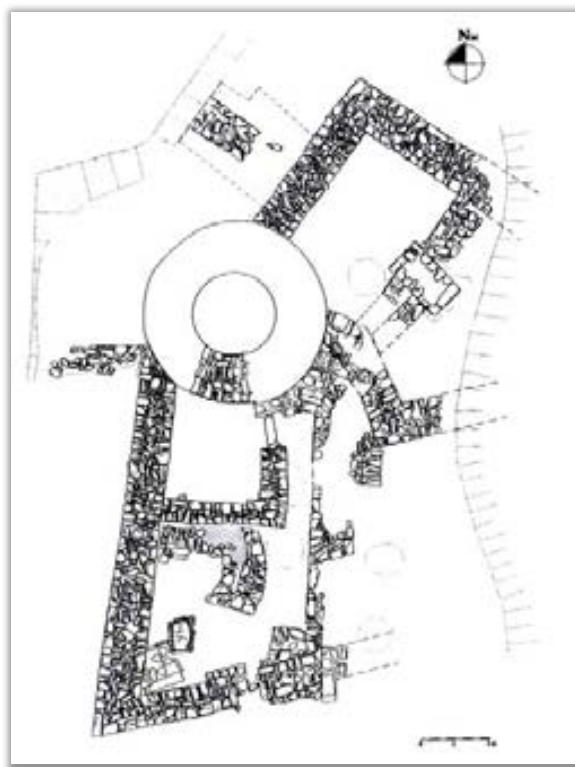
---

¹⁴⁴ VILA, J.M., "La torre de Benviure (Sant Boi de Llobregat). Evolució i transformació d'una *turrus* medieval (segles XI-XX)"

4.3.4. Annex de figures.

Figura 1: torre de la Pobla o del Fusteret (Súria, Bages) amb les seves estructures adossades.

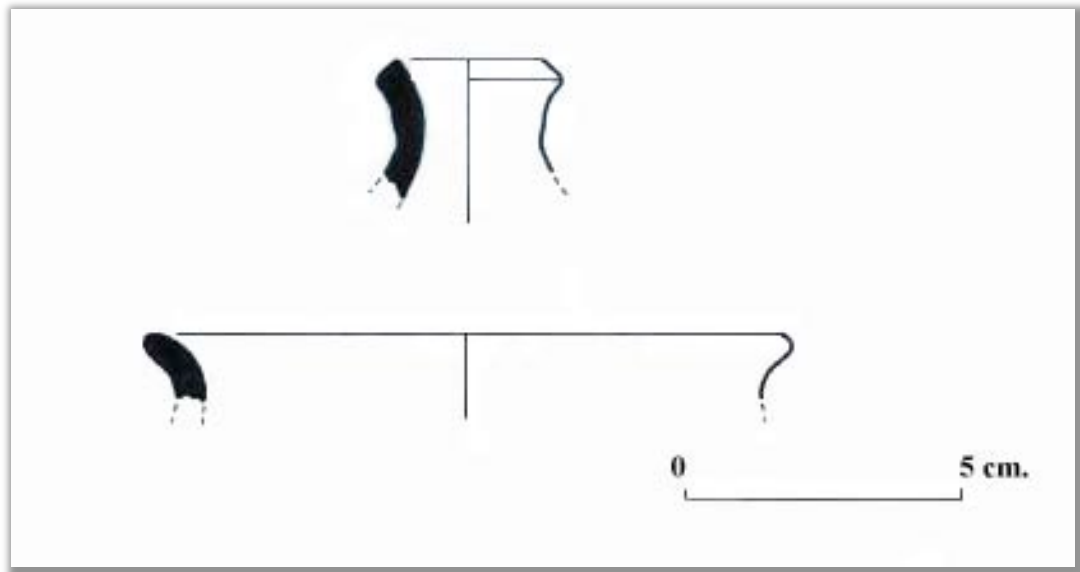
Figura 2: planta de la torre de la Pobla de Súria amb les estructures adjacents (MORERA, J., "L'excavació arqueològica de la torre de la Pobla (Súria, Bages)", 454).

Figura 3: vista des del sud-est del Turó de Matamoros (Cardona, Bages).

Figura 4: detall de l'enderroc situat al capdamunt del turó de Matamoros (Cardona, Bages).

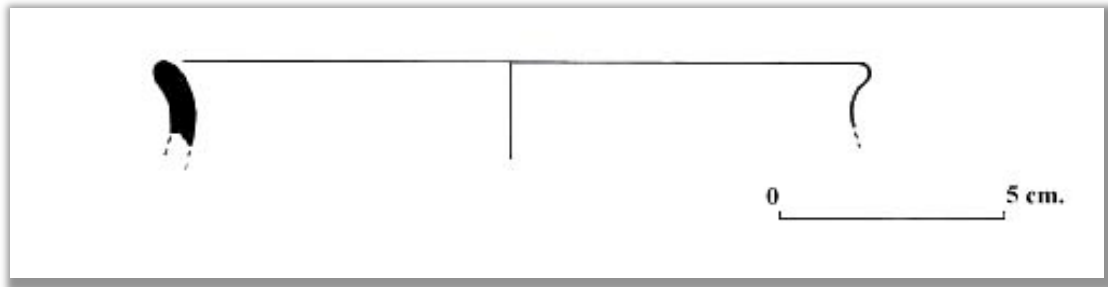

Figura 5: formes ceràmiques recollides en prospecció al jaciment del Turó de Matamoros.

Figura 6: vista de les restes enrunades de la torre del Boixader (Cardona, Bages).

Figura 7: vora d'olla reduïda recollida en prospecció a la torre del Boixader.

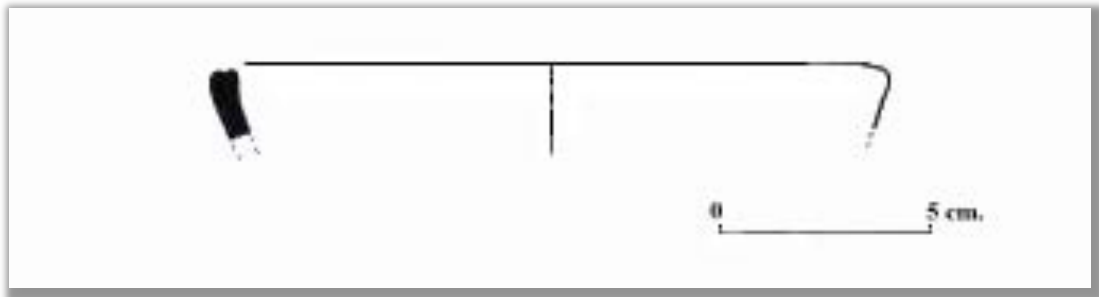
Figura 8: amuntegament de blocs del jaciment del Serrat de Vironès (Cardona, Bages).

Figura 9: munt de runes provocat per l'enderroc de les estructures del jaciment d'Altemís (Clariana de Cardener, Solsonès).

Figura 10: detall d'algunes restes de murs del jaciment d'Altemís (Clariana de Cardener, Solsonès).

Figura 11: vora de bol o cossi reduït recollit en prospecció al jaciment d'Altemís.

Figura 12: vista des de l'oest del Puig de Sant Pere (Súria, Bages).

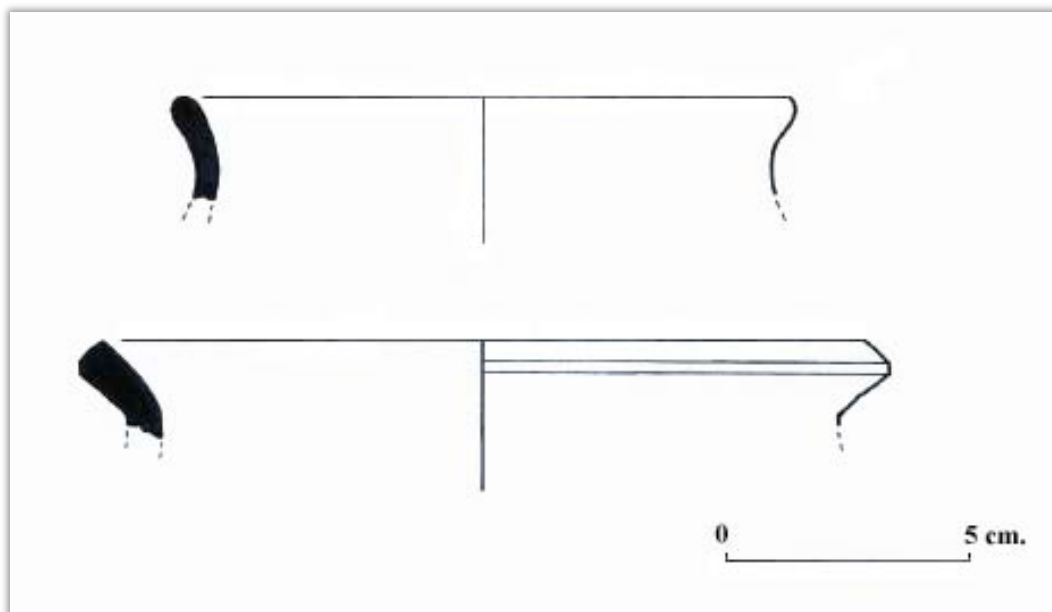
Figura 13: detall d'algunes de les estructures observables dalt del Puig de Sant Pere (Súria, Bages).

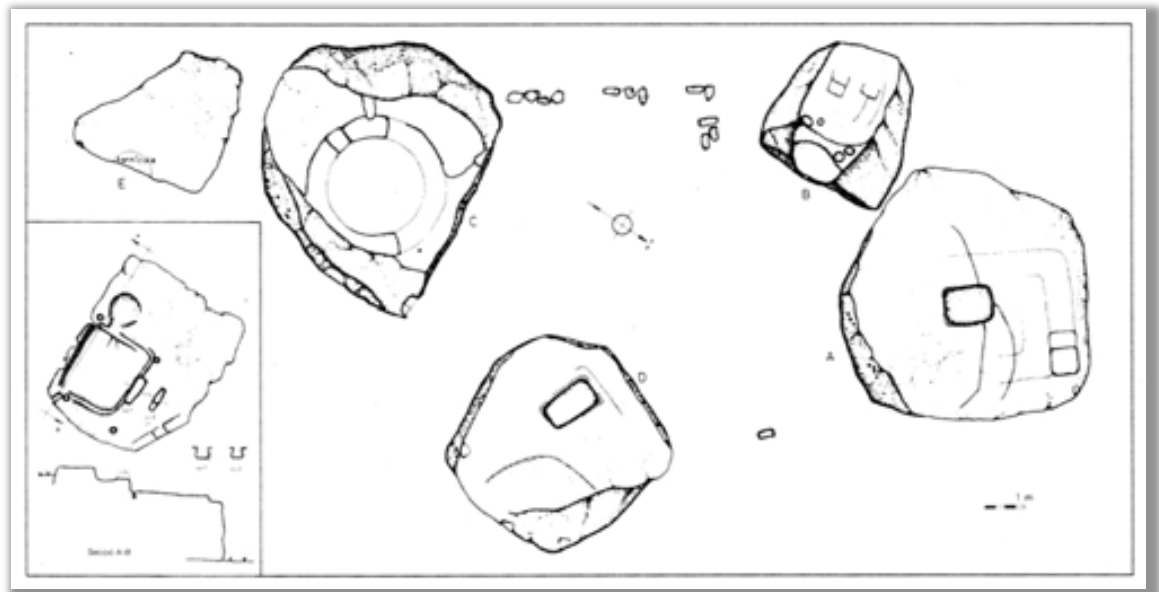
Figura 14: amuntegament de runes format per l'enderroc de les estructures de la torre de Cal Pratbarrina (Sant Mateu de Bages) .

Figura 15: detall del mur de la torre de Cal Pratbarrina (Sant Mateu de Bages).

Figura 16: formes ceràmiques recollides en prospecció al jaciment de Cal Pratbarrina.

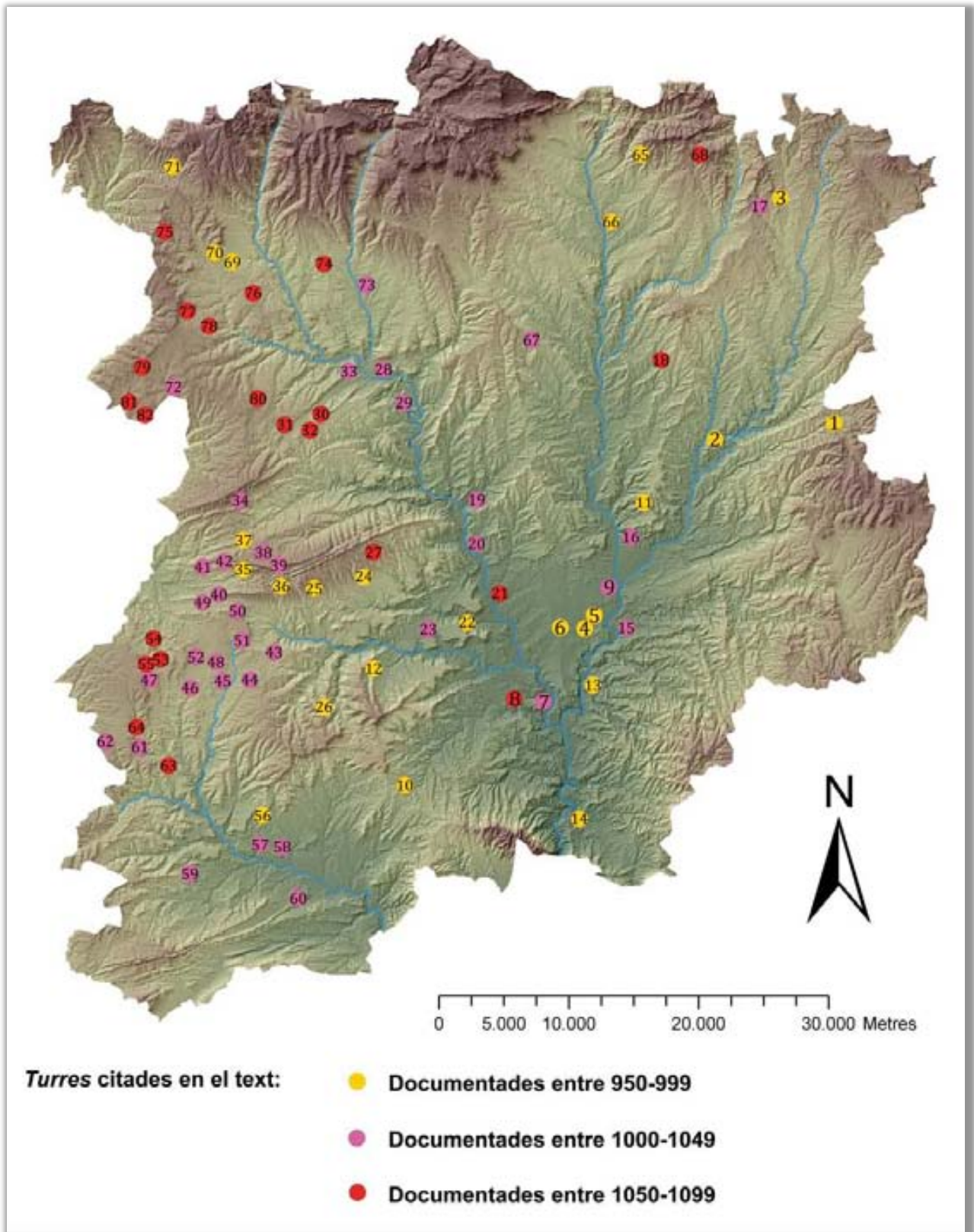
Figura 17: planta de les estructures del jaciment de Puig Pedrós (Aguilar de Segarra, Bages) (ENRICH, J.; ENRICH, J., “Tres conjunts d’habitable alto-medieval a l’Alta Segarra (Anoia-Bages, Barcelona)”, 306).

Figura 18: conjunt de blocs situats en el cim del Puig Pedrós (Aguilar de Segarra, Bages); sobre el de la dreta es troba el retall circular que s’atribueix al basament d’una torre.

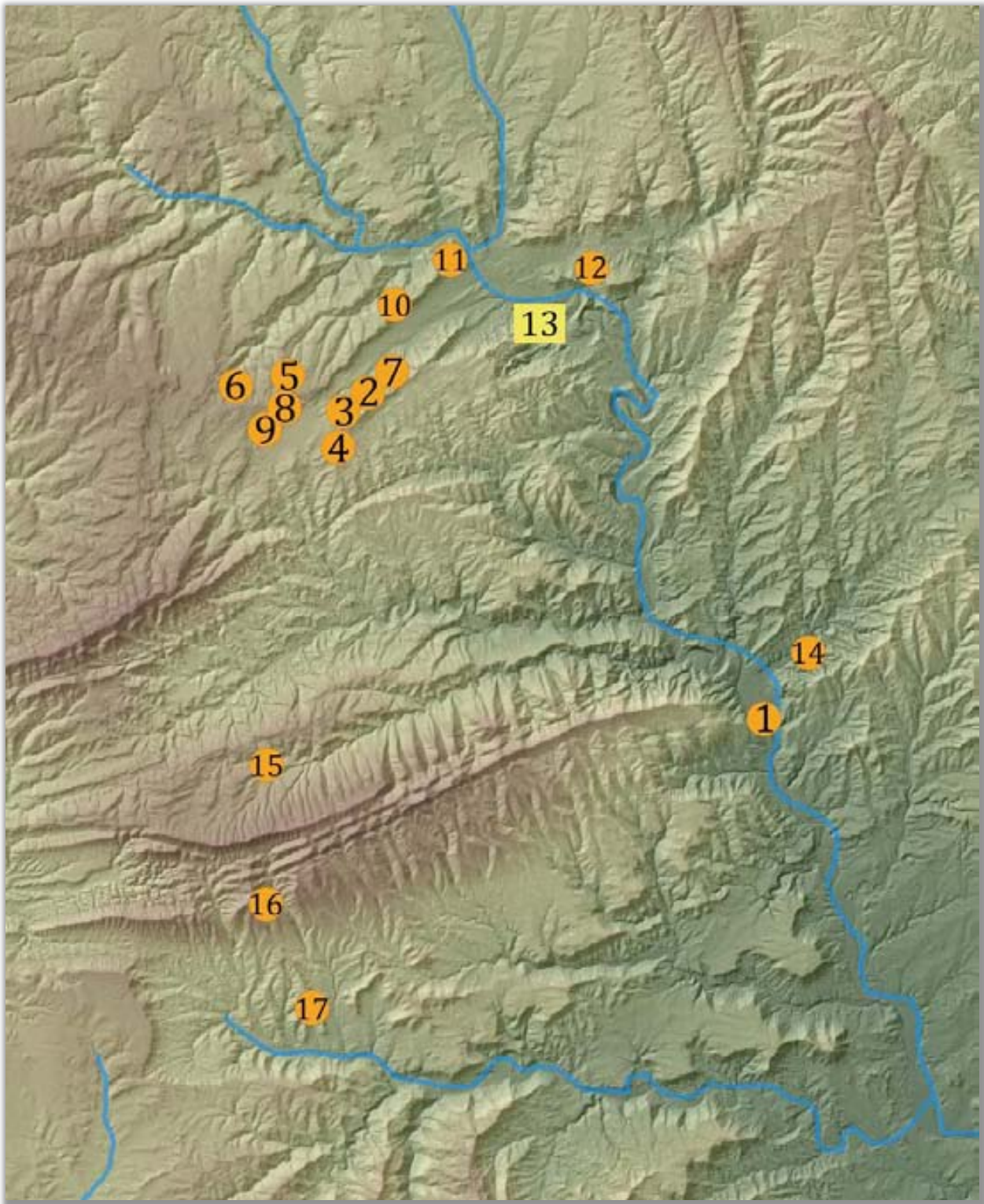
Figura 19: retall per fonamentar una construcció de planta circular al capdamunt d'un dels grans blocs del jaciment de Puig Pedrós (Aguilar de Segarra, Bages).

1- Torre de Sant Feliu de Terrassola (951) (Santa Maria d'Oló); 2- *turre que fuit de Eldesindus condam* (977) (Avinyó?); 3- *turre Laternore* (988) (Luçà?); 4- *Torre de Illia vel filii suis* (962) (Sant Fruitós de Bages?); 5- Torre del *domno Salla* (973) (Sant Fruitós de Bages); 6- Torre de Teuderac (988) (Manresa?); 7- Torre als Comdals (1018) (Manresa); 8- *turre qui fuit de Ellesen* (1050) (Manresa?);

9- *turriculam que nunc dicitur de Chinverga femina* (1020) (Sallent?); 10- Torre a *Aldorelo* (979) (Castellfollit del Boix?); 11- Torre a Serraiïma (996) (Sallent); 12- Torre a Valldòria (996) (Rajadell); 13- *turre de Seniofredus vicario* (982) (El Pont de Vilomara); 14- Torre a Castellbell (994); 15- Torre a Navarcles (1000); 16- Torre a Sallent (1018); 17- *turre de Fredarii* (1038) (Lluçà); 18- Torre a Gaià (1050); 19- Torre del Puig de Sant Pere (1033) (Súria); 20- Torre a Boadella (1040) (Súria/Callús); 21- Torre a Torroella (1084) (Sant Joan de Vilatorrada); 22- Torrelblanca (995) (Fonollosa); 23- *turre qui fuit de Franc condam et uxor eius Clarinda condam* (1018) (Fonollosa); 24- *turre de Vincemal* (970-971) (Sant Mateu de Bages?); 25- Torre a Castelltallat (996) (Sant Mateu de Bages?); 26- *turre de Eleguiso* (999) (Castellfollit del Boix?); 27- Torre de Vilalta (1063) (Sant Mateu de Bages); 28- *turre qui fuit de Agouardo* (1022) (Cardona?); 29- *turre qui fuit de Uculiera* (1022) (Cardona?); 30- *turre qui fuit de Gitard de Rubio* (1087) (Cardona); 31- *turre de Uuadaldus Durandus* (1090) (Cardona?); 32- *Turre qui fuit de Dezia et Domenegs* (1054) (Cardona?); 33- *turrim de Paratras* (1040) (Cardona?); 34- *turre de Daniel qui est condam* (1046) (Pinós); 35- Torre de la Molsosa (998); 36- *turre de Leduro* (998) (Sant Mateu de Bages/la Molsosa?); 37- Torre del Marvà (998) (Pinós); 38- Torre a Prades (1021) (la Molsosa); 39- *turre de Uuitardo* (1021) (la Molsosa?); 40- *turre de ipsa guardia* (1021) (la Molsosa?); 41- *turre de Ingilberto* (1021) (la Molsosa?); 42- Torre d'Albesa (1048) (la Molsosa); 43- Torre de Seguers (1022) (els Prats de Rei); 44- Torre de Puig Farner (1022) (els Prats de Rei); 45- Torre de Santa Maria (1022) (els Prats de Rei); 46- Torre de Vilallonga (1022) (Sant Martí Seseuioles); 47- Torre de la Guàrdia (1022) (Pujalt); 48- Torre de Solanelles (1022) (els Prats de Rei); 49- Torre de Sant Pere de l'Arç (1018) (Calonge de Segarra); 50- *turrim de Luposa* (1040) (Sant Pere Sallavinera?); 51- Torre de la Llavinera (1033) (Sant Pere Sallavinera); 52- *turrem Onofredi presbiteri* (1033) (Calaf?); 53- *turre de Ialafaras* (1060) (Mirambell?); 54- *turre de Vidaltruïte* (1071) (Mirambell); 55- Torre de Castelltort (1091) (Calaf); 56- Torre d'Ardeblló (997) (Òdena?); 57- *torre de Sunner* (1032) (Òdena?); 58- Torre de l'Espelt (1013-1014) (Òdena); 59- Torre de la *Comma de Richario* (1015) (Sant Martí de Tous); 60- Torre dels Torrents (1042) (Santa Margarida de Montbui); 61- Torre d'Alberola (1041) (Veciana); 62- Torre de Biure (1047) (Veciana); 63- *turre de Arnall Guifre* (1081) (Veciana); 64- *turre Berengarii Isarni* (1082) (Veciana); 65- Torre a Olvan (990); 66- Torre a Gironella (990); 67- *tore de Ollirbio* (1032) (Viver); 68- *Turre Sancti Cornelii* (1059) (la Quar); 69- *turre de Elperico* (959) (Solsona?); 70- Torre de la vescomtessa Sança (997) (Solsona/Lladurs?); 71- *villa que vocant illa Turre* (999) (Lladurs); 72- Torredenegó (1029) (Llobera); 73- *torre de ipso Quer* (1043) (Navès); 74- *turris vocata Eschoca* (1094) (Navès); 75- Torre d'en Dac (1077) (Lladurs); 76- Torre de Joval (1080) (Olius/Clariana de Cardener); 77- *Torr de Remon Fruga* (1070) (Olius); 78- Torredelflot (1079) (Olius); 79- *Torre de Ermenisclo* (1070) (Llobera); 80- *torre que dicunt vice comitale* (1079) (Su?); 81- *turrem que fuit de Mironi Bernardi* (1097) (Llobera?); 82- Torre propera a Sant Salvador de Solerdemunt (1097) (Llobera/Llanera?).

1-Torre de la Pobla o del Fusteret (Súria); 2- Turó de Matamoros (Cardona); 3- Torre del Boixader (Cardona); 4- Serrat de Vironès (Cardona); 5- Altemís (Clariana de Cardener); 6- Anglerill (Clariana de Cardener); 7- Puig de Palà (Cardona); 8- Torre Pilota (Cardona); 9- Torre de Simats (Cardona); 10- Serrat del Rovelló (Cardona); 11- Pla de les Àligues (Cardona); 12- Collet dels Moixons (Cardona); 13- Cardona; 14- Puig de Sant Pere (Súria); 15- Cal Pratbarrina (Sant Mateu de Bages); 17-

16- Sant Jaume Salerm (Sant Mateu de Bages); 17- Puig Pedrós (Aguilar de Segarra).

5. ARQUEOLOGIA DEL POBLAMENT RURAL: ESPAIS D'HÀBITAT I INSTAL·LACIONS PRODUCTIVES.

Com ha estat habitual arreu, els projectes arqueològics sobre jaciments vinculats a aquest període cronològic específic han centrat la seva atenció en els conjunts monumentals més significatius, representats en aquestes contrades, sense cap mena de dubte, per les restes més o menys conservades o modificades de castells i esglésies, protagonistes també en la documentació escrita, establiments als que hem dedicat els apartats anteriors. Aquest fet ha donat peu, però, a la sobrevaloració d'aquests conjunts per sobre de jaciments arqueològics d'altres característiques que, si bé no posseeixen el mateix potencial segons els paràmetres actuals d'explotació patrimonial, constitueixen un element imprescindible en la comprensió de la societat altmedieval; ens referim evidentment a l'estudi del poblament rural o, el que en bona part és el mateix, de les comunitats instal·lades en el territori. En aquest sentit, hom convindrà a considerar desproporcionada l'atenció merescuda pels primers davant de l'escàs interès suscitat per aquests assentaments.

Davant d'aquest estat de les coses, i per tal de contribuir a omplir aquest buit, excessivament gran pel que fa a la Catalunya Central, es presenten a continuació un recull de casos coneguts arqueològicament de manera desigual on són significatius alguns exemples que s'han pogut excavar en els darrers deu anys i que comencen a dibuixar les característiques pròpies d'aquest poblament. Posteriorment, l'atenció se centrarà en l'estudi monogràfic de diversos casos que hem pogut excavar directament i que aporten informació no només relativa a l'hàbitat sinó també, i molt especialment, a les activitats productives i econòmiques dels col·lectius que hi habitaren i hi treballaren. D'aquests, cal dir que només un, el Collet de les Caixes, és presentat com una intervenció esgotada pel que fa a l'edifici excavat, malgrat que el seu entorn immediat conté encara una gran potencialitat arqueològica, fet que comporta un major detall en la seva exposició. Els altres dos, Monistrol de Gaià i Cal Ticó, es troben encara en procés d'excavació i, per tant, els resultats citats són d'alguna manera preliminars i estan subjectes a noves interpretacions derivades de la propera continuïtat dels treballs.

5.1. Revisió de casos.

- Les Coromines (Aguilar de Segarra, Bages).

Excavat parcialment a finals dels anys setanta del segle passat, els trets generals d'aquest jaciment ja han estat descrits en apartats anteriors, on pensem veure-hi, com ja apunten els seus excavadors, ocupacions successives que cal destriar i on es distingeixen diversos espais de necròpolis, una àrea de premsatge amb estructures excavades a la roca i una construcció bastida a partir de diversos murs de blocs lligats amb fang adossats a un aflorament rocós, per sota mateix del trull al·ludit, i que defineixen una superfície total aproximada d'uns 40 m²¹.

Aquest espai, excavat només en part, presenta, per sota d'un primer nivell superficial amb materials barrejats que arriben a l'època moderna, un estrat de rebliment on es detecten materials que es consideren medievals i d'altres "d'aspecte tardo-romà"; sobre aquest nivell, destinat a terraplenar l'estança, es troba un mur mitger que la divideix i dos petits murets que tanquen dues possibles obertures anteriors per tal contenir les terres aportades en aquest moment. Per sota, els excavadors detectaren encara un nivell anterior de terra compacta, que consideren de circulació, al que s'associen dos focs i que contenia restes de cendres, de fauna i de "ceràmica grisa medieval" i de "tradició tardo-romana".

En relació als materials que permeten definir les diferents cronologies, i com ja s'ha especificat anteriorment, els autors atribueixen a un primer moment més antic uns tipus ceràmics que relacionen amb formes tardorromanes i que s'acompanyen d'uns pocs i petits fragments de sigil·lada africana D; en els nivells relatius a la reocupació detectada, els materials descrits es caracteritzen per la presència d'olles amb diferents coloracions entre el vermell clar, el marró, el gris clar i el gris fosc, un grup on se situa una peça gairebé sencera que conserva tres becs, si bé en podria tenir quatre, feta a torn lent i amb decoració de quatre línies incises paral·leles sobre l'espatlla, característiques que permeten atribuir-li una cronologia genèrica situada entre els segles X-XI (figura 1)².

Aquests resultats publicats, on no es relacionen clarament els materials amb la seva posició estratigràfica, no permeten assegurar, al nostre entendre, que les dues

---

¹ Veure pàgines 74-76 i 131-132. En tot cas, remetem de nou a la publicació que recull els resultats de l'excavació: ENRICH, J.; ENRICH, J., "Tres conjunts d'habitable alto-medieval a l'Alta Segarra (Anoia-Bages, Barcelona)", 300-305.

² Veure apartat 5.4. dedicat als forns ceràmics del jaciment de Cal Ticó.

fases constructives descrites pertanyin a dos moments massa diferenciats, ja que no es pot descartar que l'edifici, malgrat les reformes internes, sigui una construcció únicament d'època comtal establerta sobre un espai ocupat prèviament, com ho testimonien les necròpolis i potser el mateix trull, ocupació a la que caldria atribuir aquells materials més antics que els excavadors troben barrejats en la seva estratigrafia.

- Seguers (els Prats de Rei, Anoia).

La mateixa publicació d'on extreiem la informació relativa al jaciment de les Coromines ens serveix per recollir una breu notícia que fa referència a l'execució d'un sondeig en aquest altre jaciment, a uns 800 metres en direcció nord-oest respecte del primer. Conegut popularment com "el forn de Cal Sants" per la presència d'una fornícula excavada en una roca, el jaciment fins ara identificat es troba circumscrit per tres de les seves bandes per sengles parets de roca, mentre que en la quarta queda tancat per un mur de blocs lligats amb fang, on s'hauria de trobar l'entrada al recinte, per altra banda de dimensions més aviat reduïdes (2,15 x 1,9 x 2,33 x 2,75 metres). La coberta es troba definida per la presència, en les cares internes de les roques, d'encaixos per a sostenir un embigat, mentre que el paviment és d'argila endurida (figura 2).

Sense materials directament vinculables a l'habitable, la cronologia atribuïda es basa només en l'aparició, fora de context, d'alguns fragments del que els autors consideren "ceràmica grisa alto-medieval" sense més detalls³, fet que obliga a mantenir tota la prudència sobre la seva adscripció a la primera època comtal, malgrat la seva inclusió en aquest apartat.

- Montclús (Santa Maria de Merlès, Berguedà).

Categoritzat explícitament el lloc com un vilar ("*villar qui dicitur Monte Cluso*") en la documentació d'arxiu més primerenca, on s'atribueix a la parròquia de Santa Maria de Merlès, en l'actualitat el topònim Montclús es conserva en relació amb una masia tradicional reedificada recentment a prop de la petita elevació on se situa el jaciment, dominant l'entrada d'un congost de la riera de Merlès.

---

³ Només es precisa la troballa d'un fragment de tapadora i fragments informes de ceràmica de color gris o bicolor, de pastes poc depurades, segons els autors "d'aspecte antic dins del món altomedieval" (p. 308).

L'origen de l'excavació d'aquest jaciment es troba en l'execució d'un projecte de prospeccions arqueològiques al Berguedà, desenvolupat amb l'objectiu d'analitzar l'evolució del poblament altmedieval en un ampli territori que comprenia tot el sector meridional d'aquella comarca⁴. En concret, la mostra localitzada llavors en la plataforma rocosa situada sobre la casa actual de Montclús presentava un context clar i homogeni de ceràmica altmedieval, amb paral·lels en jaciments pròxims dels segles IX-X i que podia relacionar-se amb l'assentament homònim documentat a partir de finals del segle IX, tractant-se d'un cas que mereixia especial atenció. De fet, la prospecció va permetre observar concentracions de material en superfície de característiques similars en diversos punts pròxims entre si, sobre la mateixa vessant on es troba el sector excavat, que indicarien la presència d'altres construccions i estructures.

Oberta una superfície total d'uns 100 m², l'excavació va permetre documentar un edifici format per dues habitacions de diferents proporcions i funcionalitats (figures 3 i 4)⁵. La més gran presenta un espai interior rectangular delimitat per tres murs que tancarien l'espai per l'oest, el sud i el nord, construïts a partir de pedres lligades amb fang, tot i que és difícil definir, a partir del registre, les característiques constructives del seu alçat (figura 5). Associats a aquests murs trobem tres forats de pal excavats en la roca que permeten restituir el tancament restant, realitzat amb estructures lígnies, que contribuirien a sustentar una coberta realitzada amb materials peribles.

L'altra habitació, un espai també rectangular però més petit que el cas descrit anteriorment, es troba delimitada per tres murs construïts d'igual manera, tot i que en aquest cas no s'ha pogut definir el tancament oriental. L'aparició d'alguns objectes de ferro, entre ells dos ganivets, de dos fragments d'un molí manual rotatori i d'una mà de morter mostra que aquest espai estaria destinat al desenvolupament d'activitats de manipulació i processat d'aliments (figures 6-8). Finalment, i situat en la confluència dels dos àmbits, s'ha documentat un conjunt format per tres forats de pal, als que cal afegir encara uns altres cinc situats en

---

⁴ MARTÍ, R.; CAMPRUBÍ, J., *Evolució del poblament a la Plana Central del Berguedà des de l'època baix-imperial fins l'alta edat mitjana, 1997-2001*.

⁵ FOLCH, C.; MARTÍ, R., "Excavacions arqueològiques al vil·lar de Montclús (Santa Maria de Merlès, Berguedà): un assentament rural del segle IX". A banda dels resultats publicats, hem tingut accés als materials i a la documentació generats durant l'excavació gràcies a l'amabilitat dels seus directors, Cristian Folch i Ramon Martí.

l'exterior de les construccions, que podrien correspondre a tancaments o suports d'una coberta perimetral.

Tenint en compte que l'excavació efectuada ha afectat només un dels diversos punts que la prospecció prèvia havia assenyalat com a potencialment fèrtils pel material recollit en superfície, cal pensar que aquests àmbits formarien part d'un conjunt més ampli d'edificis. Així ens ho poden fer pensar, per altra banda, les seves pròpies característiques, on el tancament ligni d'un dels costats de l'habitació més gran, juntament amb l'absència de fogars reconeguts en el seu interior, permeten atribuir-li, potser, una funcionalitat auxiliar supeditada a un espai d'habitatge proper no excavat, sense descartar la possibilitat que es tracti pròpiament d'una vivenda, en tot cas modesta, associada a un àmbit de treball.

El registre ceràmic aportat per l'excavació ha estat prou abundós i bàsicament homogeni⁶, format per peces corresponents majoritàriament a olles amb la vora exvasada, llavi arrodonit i fons pla, a les que cal adjuntar els casos únics d'una gerra amb diversos vessadors i d'un petit cossi o bol. Les pastes són habitualment grolleres i poc consistents, amb presència abundant de desgreixant i coloracions heterogènies que alternen negres, grisos, marrons i ataronjats. Amb molt escasses decoracions, aquestes es limiten a la presència d'algunes línies incises horitzontals o en ziga-zaga (figura 9).

En conclusió, es tracta de part d'un assentament rural vinculat a la producció agrícola, la cronologia del qual, més enllà de la primera menció documental conservada, es dedueix a partir de l'abundant presència de ceràmica altmedieval en les dues habitacions excavades, amb unes característiques que enllacen clarament amb contextos coneguts dels segles IX-XI⁷, i d'una datació radiocarbònica⁸. Ens trobem, doncs, davant d'un edifici que, juntament amb altres propers, conformaria el nucli del vilar documentat en la consagració de l'església de Santa Maria de Merlès de l'any 893, quan s'ubica en un territori (*"territorio*

---

⁶ FOLCH, C., "La ceràmica de l'Alta Edat Mitjana d'un habitatge del Vilar de Montclús (Santa Maria de Merlès, Berguedà)".

⁷ ROIG, J.; COLL, J.M.; MOLINA, J.A., "Ceràmica d'època carolíngia i comtal al Vallès".

⁸ BETA-277763: edat radiocarbònica convencional: 910±40 BP. Cal. AD (1 sigma): 1070-1170. Cal. AD (2 sigmes): 1030-1220. Aquesta datació, practicada sobre un fragment d'os extret d'un dels nivells interiors de l'àmbit gran, és sensiblement més recent del que cabria esperar en relació al material ceràmic documentat, que en cap cas pot ser posterior al segle XI (veure les consideracions exposades en l'apartat 5.3. dedicat al relativament proper jaciment del Collet de les Caixes). Cal entendre, així, que la cronologia donada per l'anàlisi defineix, en tot cas, els moments finals d'ocupació d'aquell espai.

Bergitanensis") i en una vall concreta ("*in locum qui dicitur balle Merlense*"), incloent també la nova parròquia altres *villares* ("*[villare] Lozovense et villare de Martino*") i dues *villae* ("*villa qui dicitur illa Ceresa et de ipsa Nogarola*")⁹. La perduració de l'establiment en els segles immediatament posteriors a la seva aparició en els textos queda provada, per altra banda, no només a partir del registre arqueològic exposat, sinó també per la pròpia documentació, on trobem, en una butlla papal de l'any 1011 per al monestir de Ripoll, una "*ecclesia de Monteclauso*"¹⁰, avui desapareguda i les restes de la qual han de trobar-se prop del jaciment excavat.

- Matacans (Artés, Bages).

El lloc de Matacans ens apareix a la documentació per primera vegada precoçment l'any 889 en les dues versions del precepte d'Odó destinat a la seu de Vic, on és considerat una vil·la ("*villam Matacanis*") que formaria part de la vall d'Artés, concedida llavors a la mitra osonenca¹¹. En relació als termes d'aquesta demarcació, trobem igualment una nova referència al lloc ("*in via que vadit per Matacanis*") en un cèlebre judici de l'any 938 on, emprant el precepte anterior, el mandatari del bisbe Jordi de Vic s'assegura el reconeixement, per part dels habitants d'aquella vall, de la propietat dels seus béns immobles¹².

El jaciment arqueològic identificat amb aquestes referències es troba situat al sud-oest del nucli d'Artés, sobre un pla lleugerament elevat i envoltat en bona part per rieres avui conegut com Pla de Can Vila, en relació a una masia propera que potser recolliria en el seu topònim el record d'aquella vil·la pretèrita. En un apartat

---

⁹ ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, doc. 16.

¹⁰ De fet, és la pròpia parròquia de Merlès la que figura de manera genèrica en mans de Ripoll: "*Et ipsam vallem Marles cum villas et molendinos et ecclesiam Sanctae Mariae, cum decimis et primitiis et alodibus, cum suis terminis vel adiacentiis. Et alodes de Gaminacos, et ecclesia de Monteclauso*" (JUNYENT, E., *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, doc. 44).

¹¹ "*et vallem que dicitur Dartes, cum ecclesiis, villis et villaribus, cum finibus et adjacenciis illorum, hoc est, de ipso rivo de Olone, qui infunditur in Rivo lato, deinde per ipsos montes super villa Torcona usque in Balzo rubio, deinde ad Serram longam, sicut aque vertunt, deinde per stratam per Serram longam discurrunt super villam Matacanis et pervenit ad ficturum qui discurrit in Lubricato, deinde a Rivo lato usque in Lubricatum, et pervenit ad Olonem*" (ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolíngis a Catalunya*, 293-299). Malgrat les eventuais interpolacions, estem d'acord en considerar la donació de la vall d'Artés com l'únic element fora de sospita que constituïria, de fet, el nucli de la concessió règia per al bisbat osonenc (BAUTIER, R.-H., "La prétendue dissidence de l'épiscopat catalan et le faux concile de «Portus» de 887-890").

¹² ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 443. Sobre el terme de la vall, amb límits reconeguts pels seus habitants en aquest mateix document, veure GIBERT, J., "Reconeixement dels límits del terme d'Artés al segle X".

anterior¹³ ja s'ha fet referència a les estructures, bàsicament un forn, i materials que delaten la presència d'un assentament rural d'època romana, considerat una *villa* malgrat els exigus resultats obtinguts durant l'excavació, establiment que sembla abandonar-se, segons els seus analistes, entrat el segle VI. Amb posterioritat a aquest abandonament, però de manera prèvia a l'aparició d'un mas vers el segle XIII, ens interessa aquí destacar la construcció d'un edifici conegut parcialment al que els excavadors atorguen una cronologia "altmedieval" imprecisa, aixecat sobre un rebliment que anivellaria tota l'àrea i que és afectat per les construccions posteriors (figura 10)¹⁴. Es tracta d'un únic àmbit del qual es coneixen dos murs en angle recte, formant una cantonada on s'hi sobreposa un dels murs de l'edifici baixmedieval i on queda ben clara la relació d'anterioritat del primer edifici respecte del segon, sincronia que s'observa també per l'orientació diferenciada de les construccions. Fins on es pot veure, doncs s'acaben perdent enllà del quadre d'excavació, com passa amb tot el sector nord-est de l'àmbit, la llargada màxima d'ambdós murs és de 8 i 9,5 metres, de manera que, si l'habitació havia tingut una planta rectangular, extrem esperable però no comprovat, hauria comprès una superfície considerable, en tot cas superior als 76 m². Aquests murs, de 0,6 metres d'amplada mitjana, estan construïts amb blocs lligats amb fang, sense un parament homogeni, observant-se l'ús d'alguns fragments de *tegula* en els mateixos.

A aquesta mateixa fase els excavadors associen cinc sitges aparegudes sota les estructures del mas posterior, ja que alguna d'elles es veu afectada per les seves construccions, i situades, per tant, fora de l'àmbit descrit. Aquests dipòsits contenien, segons els autors, juntament amb materials més antics, alguns fragments de ceràmica que es considera altmedieval, sense més precisions.

Les dades consultades no permeten escatir amb claredat la cronologia del conjunt, doncs, com diem, es parla sovint d'una "ceràmica grisa alt-medieval" que predominaria en alguns dels nivells d'aquesta fase, terrissa que pràcticament no es descriu i que no sabem reconèixer en els dibuixos publicats¹⁵. Els mateixos

---

¹³ Veure pàgina 47.

¹⁴ DAURA, A.; PARDO, D.; PIÑERO, J., *Jaciment romà i medieval de Matacans*; DAURA, A.; PARDO, D.; PIÑERO, J., "El jaciment arqueològic de Matacans (Artés). Ressenya dels treballs realitzats entre 1988 i 1991".

¹⁵ La veritat és que no entenem com s'organitza l'inventari de materials annex a la memòria consultada, on no sabem veure la relació entre els estrats i les sigles de les peces o fragments

excavadors admeten problemes tant per datar aquesta construcció, que situen finalment entre els segles IX i XII, com per dilucidar-ne la seva funció. Excavat fa una vintena d'anys, en un moment en què el coneixement dels materials tardoantics i altmedievals era encara molt limitat, pensem que cal ser prudents pel que fa a l'adscripció cronològica proposada, que nosaltres acceptem amb certes reserves en no haver pogut verificar amb detall el registre ceràmic associat. Si bé queda clar que la construcció és posterior als segles V-VI, doncs reposa sobre un rebliment amb materials d'aquest moment, i anterior al mas baixmedieval, el marge és encara prou ampli com per contemplar altres possibilitats més reculades dins l'alta edat mitjana.

- Can Paleta (Castellfollit del Boix, Bages).

Molt a prop del jaciment de Vilaclara, a uns cinc-cents metres vers l'oest, el mateix equip portà a terme encara diverses campanyes d'excavació entre els anys 1995 i 1997-2000 al jaciment de Can Paleta¹⁶. De fet, l'existència de restes arqueològiques en aquest indret es coneixia ja des de l'any 1964, quan en eixamplar l'era de la casa aparegueren diverses tombes; així mateix, i durant aquell mateix any, un altre punt amb presència de restes arqueològiques fou explanat i arrasat, sense que avui es puguin conèixer les seves característiques, tot i que li podem suposar una cronologia, a partir del material que es va poder recuperar, entre els segles IV-V.

Excavades posteriorment diverses tombes¹⁷, fou a partir d'aquests treballs que es localitzaren, pocs metres al sud-oest de la necròpolis, una sèrie de murs que indicaven l'existència de construccions possiblement associades al cementiri, un espai que centrà les campanyes executades posteriorment. Excavat només parcialment, el jaciment consta, a dia d'avui, de tres habitacions contigües de planta quadrangular disposades aterassadament en cotes diferents, amb murs de blocs lligats amb fang i paviments de terra batuda, mentre que la coberta se suposa

---

dibuixats. En tot cas, sabem que aquests materials hi són perquè així s'apunta en el text d'aquest document i perquè en l'inventari dels materials extrets durant uns sondejos realitzats l'any 1981 apareixen algunes vores d'olles reduïdes amb el llavi arrodonit o apuntat susceptibles de ser adscrites a aquesta fase, tot i que es tracta de materials sense un context estratigràfic clar (PARDO, D.; DAURA, A., *Memòria dels treballs arqueològics realitzats al jaciment de Matacans (Artés, Bages)*, 31, 33, 36 i 41).

¹⁶ SALES, J.; ENRICH, J.; ENRICH, J., "Unes monedes del segle XI ocultes al jaciment de l'antiguitat tardana de Can Paleta (Castellfollit del Boix, Bages)"; SALES, J.; ENRICH, J.; ENRICH, J., "Can Paleta (Castellfollit del Boix, Bages)".

¹⁷ Veure pàgines 135-136.

construïda amb materials peribles (figura 11). A nivell estratigràfic, es detecta un únic nivell d'ús per a les diferents habitacions, excepte en el de la terrassa intermèdia, que presenta dues ocupacions separades per un nivell d'enderroc que, no obstant, i al parer dels seus excavadors, no han de ser gaire distants temporalment. Justament és aquest àmbit intermedi on s'ha documentat una llar de foc formada per un enllosat situat en una de les cantonades, associada al nivell d'ús més antic, mentre que en el més recent, s'ha localitzat una petita pica tallada en un bloc de sorrenca integrat en un dels murs. A part d'aquestes, l'única estructura descrita és una sitja en l'àmbit superior, amortitzada amb deixalles domèstiques, de parets corbades, base plana i una profunditat de 1,15 metres.

El material ceràmic documentat, bàsicament olles, dues cassoles i una gerreta, mostra, segons els autors, un perfil cronològic un xic més tardà en relació a l'horitzó temporal de Vilaclara, amb una presència ara majoritària de les cuites reduïdes i una disminució de les formes de tradició tardorromana, fet al que cal afegir la nul·la presència de materials d'importació (figura 12). Cal dir, però, que els nivells d'enderroc contenien fragments de *tegulae* i *dolia* i alguns trossos de molí circular de pedra volcànica. Cal destacar encara la presència d'alguns útils de ferro i una tija de vidre de color verd oliva. Finalment, afegirem que aquest jaciment ha estat conegut també per la descoberta, en un àmbit no excavat totalment adjacent als anteriors, d'un conjunt numismàtic format per nou mancusos d'or que es poden datar entre els anys 1055 i 1069. Ha estat justament aquesta troballa la que ha plantejat alguns dubtes en relació a la cronologia de l'assentament, malgrat que els seus excavadors l'atribueixen, en tot cas, a una ocultació posterior al seu abandonament o a una ocupació encara no detectada d'aquesta cronologia.

Així, i pel que fa a la cronologia, els autors proposen tres etapes successives. En primer lloc, una ocupació situada a l'entorn dels segles IV-V que, arqueològicament, es reconeix per la presència de materials dispersos per tot el jaciment corresponents a fragments de *tegulae*, *dolia*, *opus signinum* i molins manuals i que es vincula, a banda d'algunes tombes, a aquell jaciment situat a uns setanta metres del mas que fou destruït l'any 1964, on es documentaren restes de fons de *dolia* i indicis d'un paviment, tot plegat associat a la presència de sigil·lada gàl·lica tardana ataronjada, i a part de la necròpolis. La segona etapa pertany a la

fundació dels àmbits descrits anteriorment, on un fragment ceràmic aparegut dins la sitja excavada en l'àmbit superior va aportar una datació per termoluminiscència del segle VIII. En una darrera etapa, que es vincula a l'aparició dels mancosos, hi hauria una ocupació datada en els segles X-XI que, sense estructures observables, s'identifica també a partir de la datació per termoluminiscència de dos fragments ceràmics dels quals no s'indica la procedència i per la presència, a uns cinquanta metres del jaciment, d'una tomba de banyera excavada a la roca.

Al nostre entendre, existeixen raons que permetrien situar la cronologia d'aquesta construcció vers els segles X-XI, en consonància amb la troballa numismàtica. Els mateixos autors de l'excavació consideren residuals les restes de ceràmica oxidada, així com de *tegulae*, *dolia* i de molins circulars localitzades en els estrats d'enderroc dels àmbits excavats, contraposant-les, de fet, amb el registre detectat en els nivells d'ocupació, format bàsicament per ceràmiques reduïdes. Dins aquest grup predominarien les olles de mitjanes dimensions, aixecades a torn lent i amb el llavi arrodonit en la majoria de casos. Sobre algunes peces pertanyents a aquest grup, els autors proposen uns paral·lels i una cronologia aproximada que les situa entre els segles VII-VIII. Entre les dibuixades a les publicacions consultades, i descartats un arrencament de nansa d'àmfora tardana possiblement oriental per haver-se trobat superficialment i un fragment de vora de plat oxidat localitzat a la necròpolis, destaca una gerra lleugerament carenada amb vessador i decoració de tres línies incises paral·leles, aixecada a torn i de color marronós, sobre la que no es plantegen paral·lels; al nostre entendre, aquesta peça presenta totes les característiques formals necessàries per emparentar-la amb les produccions localitzades als forns del jaciment de Cal Ticó, a Castellnou de Bages, en funcionament entre els segles X-XI¹⁸, mentre que desconeixem la seva existència en cap context de la cronologia proposada pels autors, més tenint en compte, com s'afirma, que "no són rares les boques lobulades". Per altra banda, també a Cal Ticó, com a Montclús, són presents alguns bols en cuita reductora com el de Can Paleta, una de les poques formes obertes juntament amb els cossis o cassoles baixes amb

---

¹⁸ La cronologia d'aquest jaciment s'obté, més enllà dels paral·lels ceràmics, a partir d'una datació radiocarbònica. Veure'n l'estudi monogràfic en aquest mateix treball (apartat 5.4.). Recordem, igualment, que un exemplar semblant apareix al jaciment de les Coromines.

la vora reentrant, també amb un paral·lel clar a Can Paleta¹⁹. Per a una altra de les cassoles, els paral·lels aportats són, al nostre entendre, i més quan s'està incidint en l'absència de produccions importades, excessivament llunyans (Itàlia i Còrdova), com llunyans (Itàlia, València o Albacete) són els paral·lels citats en el cas d'un gerret, del qual no es conserven ni la vora ni la base, amb una decoració formada per un mínim de vuit línies incises sobre l'espatlla de la peça, amb la pasta de color marró vermellós i la superfície negrosa. Potser caldria tenir en compte en aquest cas la presència en excavacions barcelonines d'un tipus de pot amb la vora recta i una gran profusió de línies incises rectes i ondulades sobre l'espatlla que apareix en contextos altmedievals i que podria tenir certa similitud amb el cas de Can Paleta²⁰.

Pel que fa a les datacions absolutes, i tenint en compte la prudència amb què cal acollir els resultats obtinguts per termoluminiscència²¹, els mateixos autors reconeixen que dues de les mostres analitzades porten als segles X-XI, tot i que no en precisen els resultats ni la procedència; de fet, a banda d'això, només sabem que, en general, les analítiques descriuen un arc cronològic genèric entre el segle IV i el segle XI i que un fragment de ceràmica recuperat dins la sitja de l'àmbit superior ha aportat resultats que cal situar dins un genèric "segle VIII".

---

¹⁹ Els autors proposen paral·lels amb algunes cassoles baixes tardoantigues documentades a Tarragona, amb les que l'exemplar de Can Paleta presenta evidents coincidències formals, si més no a nivell de dibuix; no obstant, les seves similituds són igualment destacables amb els cossis altmedievals de Cal Ticó, amb els que comparteix un perfil més recte en relació a les cassoles tarragonines (MACIAS, J.M., *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*, 80-94).

²⁰ Un dels exemplars, extret de les excavacions de l'avinguda de la catedral de Barcelona, ha estat datat per termoluminiscència en 949±95 (BELTRÁN, J. "Los contextos altomedievales de la Plaça del Rei de Barcelona: la ceràmica de tradició carolingia (siglos IX-X)", 125-126).

²¹ A banda del que diem a la nota 2 de la pàgina 72 i a la nota 168 de la pàgina 256, només cal comprovar els resultats obtinguts sobre diverses peces ceràmiques altmedievals de la ciutat de Barcelona, on, segons els resultats de les anàlisis termolumíniques, trobaríem gerres tetralobulades dels segles XIII-XIV, o, en els casos més extrems, exemplars de sitra datats entre finals del segle V i mitjans del IX al costat d'altres datats entre mitjans del segle XI i inicis del XIII (BELTRÁN, J. "Los contextos altomedievales de la Plaça del Rei de Barcelona: la ceràmica de tradició carolingia (siglos IX-X)", 134).

5.2. Estudi monogràfic: la segona fase del jaciment de Monistrol de Gaià (Bages).

Vistos en un apartat anterior²² els resultats relatius a la primera fase documentada en aquest jaciment, on destaca la presència d'una petita construcció associada a diverses sitges, un conjunt ben datat en els segles V-VI, convé ara fixar l'atenció en els resultats obtinguts en els primers treballs d'excavació sobre l'anomenat sector 2. Aquest, que ocupa tot el sector de ponent del camp per on s'estén el jaciment, està format per un recinte de dimensions considerables amb un mur perimetral que tanca una superfície mínima d'uns 400 m², tot i que la seva àrea total ens és encara desconeguda, per tal com es perd en part sota la feixa superior (figura 13). El mur, de blocs de sorrenca mitjans i grans disposats a doble cara i lligats amb fang i una amplada mitjana d'entre 70 i 80 cm., presenta la peculiaritat de tenir adossats tres cossos de planta aproximadament rectangular justament en els punts cantoners, els quals tot just han estat localitzats i netejats superficialment. Es pot avançar, però, que el cos situat al sud-oest del recinte per la seva cara interna presenta una planta encara poc definida, tot i que s'intueix una àrea aproximadament rectangular amb costats de dos i tres metres de llargada (figura 14), mesures que coincideixen aproximadament amb el de la cantonada nord-est, també adossat al mur per l'interior, tot i que en aquest cas es posa en part sota el mur de la feixa (figura 15). Finalment, prop de la cantonada sud-est, hem pogut delimitar diversos grans blocs que s'adossen al mur, ara per l'exterior, formant un cos agregat a aquest de tres metres de llargada per un d'amplada (figura 16). Especialment pel que fa als dos cossos descrits primerament, la seva delimitació permet observar una presència força compacta de grans blocs en el seu interior, sense que de moment es puguin atribuir a un nivell d'enderroc o a un massissat intern que formaria part de la construcció originària.

Per altra banda, els darrers treballs de l'any 2010 han permès iniciar el reconeixement de les estructures i espais que es disposen en l'interior d'aquest recinte, on, ni que sigui de manera preliminar, s'intueix l'existència d'una gran àrea oberta que s'estendria pels sectors sud i est del mateix, mentre que al nord es concentrarien els possibles àmbits closos amb murs. Així, en el centre d'aquest

---

²² Veure apartat 1.2.2.

sector es troba el que hem anomenat àmbit 21, l'únic on s'han endegat pròpiament treballs d'excavació que descrivim en endavant. A tocar d'aquest per l'oest es troba un altre espai, de planta aproximadament triangular, que s'uneix al cos de la cantonada sud-oest del recinte a través d'una plataforma aterassada que discorre en sentit nord-sud (figura 17).

Pel que fa a l'àmbit 21, aquest està format per murs de blocs lligats amb fang que defineixen una planta rectangular irregular amb una superfície aproximada d'uns 12,5 m² (figures 18 i 19). Aquests primers treballs han permès observar com el mur nord és en realitat un tancament posterior aixecat sobre un nivell de reompliment que s'estén per tota l'habitació, de manera que queda ben clara la continuïtat de l'àmbit vers el nord, sense que en puguem ara per ara establir els límits precisos en aquella direcció. De fet, els treballs d'excavació s'han aturat a l'alçada d'un clar nivell de circulació trobat per sota d'aquest reompliment, un sòl caracteritzat per la presència abundant de carbons i taques cendroses que cal considerar producte de combustions continuades en l'interior de l'estança; de fet, això queda comprovat per la localització d'una estructura de combustió retallada en el sòl i situada en la cantonada sud-est de l'habitació. De planta aproximadament quadrada i costats d'un metre, es troba totalment reblerta per un nivell de carbons sobre el qual es va localitzar una massa d'escòria metàl·lica que sembla delatar activitats destinades a l'elaboració de ferro. De moment, però, l'estructura només ha estat delimitada, verificant-se la seva relació amb el nivell de circulació descrit. Seria agosarada, per tant, qualsevol interpretació prèvia sobre la seva funcionalitat específica, doncs només podem assegurar la seva condició d'espai de combustió, sense que ara per ara es pugui vincular a una tasca concreta dins la cadena d'elaboració del ferro o el seu posterior treball (figura 20)²³.

Ha estat justament una analítica sobre una mostra de carbons extreta del nivell de reompliment d'aquesta estructura la que ens serveix per considerar la cronologia

---

²³ És impossible de moment identificar aquesta ocupació concreta amb un espai de farga, malgrat la presència d'aquest fragment d'escòria, ja que les cubetes de combustió poden associar-se també, com veurem més endavant en el cas del jaciment del Collet de les Caixes, a àmbits destinats a treballs de ferreria. Es pot consultar un bon exemple ibèric i baixmedieval, on conviuen ambdues tasques, al jaciment de l'Esquerda (OLLICH, I.; ROCAFIGUERA, M., "L'evidència arqueològica. El treball dels metalls a l'Esquerda, a l'època ibèrica i medieval"), mentre que el millor exemple de farga medieval excavada a Catalunya el trobem al jaciment pallarès de la Fabregada (SANCHO, M. (coord.), *Ipsa Fabricata. Estudi arqueològic d'un establiment siderúrgic medieval*).

de l'ocupació, que se situa a cavall entre els segles X i XI²⁴. Per la seva banda, els materials localitzats tant sobre el sòl de circulació corresponent a l'estructura com les terres del reompliment immediatament posterior no presenten discordança amb la datació, a la vegada que no permeten considerar massa marge temporal entre totes dues accions. Es tracta, en la seva majoria, d'olles reduïdes amb el llavi arrodonit i el fons pla, amb coloracions que acostumen a situar-se entre el gris fosc i el negre, tot i que no són absents les superfícies de color beix o marró; al costat d'aquestes, es detecta la presència de gerres amb vessador, amb pastes habitualment més compactes i amb desgreixant més fi (figures 21 i 22). Definint un context ben diferenciable del documentat en relació als àmbits i els nivells associats del sector 1, on predominen significativament les vores bisellades o amb encaix per a tapadora, es tracta d'uns materials en tot punt semblants als que es detectaven en els nivells superiors, d'abandonament i colmatació de l'habitació (figura 23).

Obtinguts aquests resultats, cal posar en relació aquesta ocupació de l'àmbit 21 amb la presència de fins a cinc fosses i retalls de diversa morfologia i fondària, totes elles obertes en nivells arqueològics anteriors i escapçades en la seva part superior a una mateixa cota definida pel nivell inferior del sòl agrícola actual. Es concentren en la zona de contacte entre els sectors 1 i 2, prop del camí, l'obertura del qual n'ha tallat algunes parcialment, a una distància variable entre els vuit i els catorze metres de l'àmbit 21.

El material arqueològic recuperat ha estat poc abundant; en tot cas, es tracta d'un registre ceràmic paral·lel al descrit anteriorment, amb olles reduïdes amb el llavi arrodonit acompanyades per alguns exemples de gerres, alguna d'elles oxidada, formant un context on també destaquen alguns fragments corresponents de forma inequívoca a una sitra, amb el seu vessador característic, que no s'ha pogut dibuixar en no tenir l'extrem de la vora (figura 24). Amb aquests referents, podem pensar que l'ocupació de l'àmbit 21 i l'amortització d'aquestes estructures podrien correspondre a una mateixa fase per a la que es pot apuntar una cronologia genèrica d'entre els segles X-XI²⁵. Malauradament, l'estat en què ens han arribat aquestes estructures no permet establir amb claredat quina devia ser la seva

---

²⁴ BETA-289561: edat radiocarbònica convencional: 1040±40 BP; Cal. AD (1 sigma): 980-1020; Cal. AD (2 sigmes): 900-920, 950-1040.

²⁵ ROIG, J.; COLL, J.M.; MOLINA, J.A., "Ceràmica d'època carolíngia i comtal al Vallès".

funció originària, atès que la seva potència conservada oscil·la tan sols entre els trenta i els cinquanta centímetres, mentre que quatre d'entre elles foren tallades en obrir-se el camí, tot i que se'n reconeixen les plantes, de forma circular o ovalada. Així, mentre que es pot identificar possiblement com a sitja un dels casos, amb una boca d'uns 60 cm. de diàmetre i uns altres 60 cm. de profunditat màxima (figura 25), els altres només poden ser considerats genèricament com a fosses, alguna d'elles de mida considerable, amb més de 180 cm. d'amplada. Cal anotar igualment que aquests retalls no són tots coetanis, fet que s'aprecia clarament en tallar un d'ells bona part d'un segon, tot i que el fenomen es detecta només en una ocasió (figura 26).

Els rebliments són molt semblants en tots els casos, amb predomini dels abocaments de blocs de diferent mida (figura 27); de fet, quan la seva estratigrafia interna presenta altres nivells que l'esmentat, es tracta sempre d'argiles que es poden identificar com a producte de l'erosió i la caiguda parcial de les parets de l'estructura amb posterioritat al seu buidatge o abandonament, nivells que seran tothora recoberts amb la deposició de pedres. Aquest fet, així com la pràctica absència de deixalles domèstiques abocades intencionadament, ens porta a pensar que aquestes estructures foren objecte d'un reompliment més o menys immediat a la inutilització de la seva funció originària, potser com a dipòsits en algun cas, i destinat al seu anivellament amb la superfície de circulació exterior del moment.

Totes aquestes estructures estan excavades clarament en estrats que colmaten tant el recinte com part dels seus murs perimetrals, fet que ens porta a considerar que tot aquest espai es trobaria totalment o parcialment amortitzat en el moment de ser obertes (figura 28). Això permet assegurar, al nostre entendre, que el mur perimetral del recinte és anterior a aquesta ocupació dels segles X-XI, tal i com ho corroboren altres indicis. Així, en el tall efectuat pel camí en els nivells interiors de l'espai obert del recinte es constata la presència de materials de possible cronologia tardoantiga, materials, entre ells fragments inequívocs de *tegula*, que també s'observen a simple vista en la superfície dels nivells d'abandonament que cobreixen altres espais interns.

Caldrà, doncs, esperar els resultats de properes campanyes en aquest sector per tal de conèixer la seva estratigrafia i evolució, que s'endevinen complexes, amb diverses ocupacions successives que finalitzen, com de moment s'ha pogut

comprovar, en plena època comtal, quan, per altra banda, tenim les primeres referències documentals relatives a l'entorn immediat del jaciment²⁶.

5.3. Estudi monogràfic: la casa i la ferreria del Collet de les Caixes (Navàs, Bages).

El jaciment, que analitzarem àmpliament en estar finalitzada la seva excavació, està situat en una codina enmig d'un camp conreat sobre un petit altiplà a l'oest de la riera de Valldeperes, pràcticament en el límit amb el terme municipal de Viver i Serrateix, ja al Berguedà, i a les envistes de Cardona. De fet, aquest punt forma part d'un conjunt arqueològic ja catalogat del qual es coneixien tres tombes excavades a la roca i diversos encaixos²⁷. Revisada la zona durant una campanya prèvia de prospeccions²⁸, els materials superficials que apareixien sobre la codina i els camps circumdants, fonamentalment ceràmica altmedieval i alguns fragments de vidre i de molins manuals de basalt, definien una ocupació que es podia posar en relació amb aquells orificis a la roca que eren fàcilment identificables com a encaixos per a un embigat i sota els quals es van desenvolupar els treballs d'excavació.

---

²⁶ En un apartat anterior ja hem anotat el primer esment relatiu al castell de Gaià, de l'any 936, quan es certifica la donació d'un alou a Matamala, a 1,5 km. al nord del jaciment ("*in comitatum Menressa, in kastro Galiano, in Matamala*", ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 418); l'any 982, també hi hem fet ja referència, s'esmenta la vall de Monistrol, on es troben unes cases amb horts i terres objecte de venda, propietat que afronta al nord amb una "roka", en significativa coincidència amb l'actual mas de la Roca, situat a poc més de cent metres vers llevant del jaciment, a l'altra banda de la riera ("*Per hac scriptura vindicionis mee vindo tibi casas cum curte et orto et terras cum arboribus et pecia I de vinea, meum proprium, qui mihi adventi per parentorum, et est hec omnia in comitatu Minorisa, in apendicio de castro Galiano, in valle Monistrolo. Et affrontant ipsas casas cum curte et orto et ipsas terras que ibidem sunt cum arboribus: de oriente in terra Elo femina vel eres, de meridie in ipso torculario, de occiduo in ipsa strata, de circii in roka*", ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1376).

²⁷ DDAA, *Catalunya Romànica, XI*, 350; BARBERÀ, J.; DAURA, A.; PARDO, D., "Noves descobertes de necròpolis medievals als municipis de Cardona, Clariana de Cardener i Navàs", 37-38; DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, 247.

²⁸ FOLCH, C.; GIBERT, J., *Memòria de les prospeccions arqueològiques a la vall del Cardener, any 2006*, 69-73.

5.3.1. El jaciment, les estructures i la cronologia.

Les excavacions al Collet de les Caixes han permès documentar un assentament rural format per tres àmbits contigus que es construeixen aprofitant una balma on existeixen diversos encaixos excavats que servarien per posar les bigues que sostindrien la coberta (figures 29-31). Els tres àmbits successius, comunicats per portes amb repeu o guardapols, estan delimitats per murs bastits amb un sòcol fet a partir de dues cares de blocs lligats amb fang amb reble interior de pedres més petites i argila, sobre el qual s'efectuaria un aixecat amb tàpia. Aquest tipus constructiu es desprèn d'una seqüència estratigràfica similar en tots tres àmbits, on sobre els nivells de circulació es troba un primer nivell d'argila de color groc, força neta i compacta, que ha de correspondre a l'enfonsament i la degradació de la tàpia, mentre que, just per sobre, es troba sempre un estrat amb presència evident de blocs caiguts dels murs, tot i que en una quantitat que no justifica un alçat complet dels mateixos en pedra.

L'amplada d'aquests sòcols és diversa, si bé es manté sempre entre els 75 i els 100 cm. Així, el mur exterior llarg, comú a les tres estances, presenta una amplada, més o menys regular si exceptuem els grans blocs que en formen part, de l'entorn dels 90 cm., igual que el mur de la façana sud, mentre que el tancament nord seria, contràriament, el més estret, amb una amplada d'entre 75 i 80 cm. Finalment, el mur que separa els àmbits 1 i 2 presenta una amplada d'uns 80 cm., a la vegada que la del situat entre els àmbits 1 i 3 és lleugerament més gran, d'entre 90 i 100 cm., constituint aquest darrer, de fet, el de més amplada de tot el conjunt. Tant la factura dels murs com les amplades observades no s'allunyen del que acostuma a ser habitual en altres jaciments corresponents a assentaments rurals d'època medieval, corresponguin o no pròpiament a masos²⁹. Per la seva banda, les portes tampoc presenten una amplada homogènia, sent la més estreta justament la de l'entrada, a la façana sud, d'entre 75 i 80 cm. de llum, mentre que l'accés vers

---

²⁹ Per posar alguns exemples cronològicament diversos, els murs dels masos "A" i "B" de Vilosiu, a Cercs, presenten una amplada que oscil·la entre els 75 i els 100 cm., mentre que al Collet Alt de Cal Galzeran, a Llanera de Solsonès, els trobem d'uns 60-70 cm., a Sant Sadurn de Rotgers, a Borredà, d'uns 70 cm., o al ja citat jaciment de les Coromines, a Aguilar de Segarra, d'entre 55 i 87 cm. (DDAA, *Catalunya Romànica, XII, El Berguedà*, 238-241; BOLÒS, J. (ed.), *Un mas pirinenc medieval: Vilosiu B (Cercs, Berguedà). Estudi dels edificis i materials trobats durant les excavacions (1984-86)*; DDAA, *Catalunya Romànica, XIII, El Solsonès. La Vall d'Aran*, 147-148; VILA, J.M., "Estudi històric i arqueològic de l'església de Sant Sadurn de Rotgers (Borredà, Berguedà)"; ENRICH, J.; ENRICH, J., "Tres conjunts d'habitable alto-medieval a l'Alta Segarra (Anoia-Bages, Barcelona)").

l'àmbit central és el més ample, amb 115 cm. (figura 32); finalment, la porta que uneix els àmbits 1 i 3 se situa entre les altres dues, amb 90 cm. de llum. Per la seva banda, la coberta estaria feta amb materials peribles atès que no s'ha documentat cap teula ni llosa en tot el jaciment que indiquin el contrari. Els diversos encaixos practicats en la part superior de la balma delaten la presència d'un embigat regular a un sol vessant, amb caiguda vers l'oest, que es recolzaria en la part superior del mur longitudinal.

Pel que fa a la superfície de les diverses habitacions, el més espaiós és l'àmbit 2 (5,1 x 3,95 m.), amb una àrea interior aproximada d'uns 20,15 m², seguida pels altres dos (àmbit 1: 5 x 3,35 m.; àmbit 3: 5,20 x 3,3 m.), amb una superfície semblant, l'àmbit 1 amb 16,75 m² i l'àmbit 3 amb 17,15 m². En global, la superfície interior útil de la casa, a la que caldria afegir l'espai ocupat per les portes, estaria en els 54 m². Per altra banda, a pocs metres vers el nord de l'edifici excavat trobem encara alguns encaixos practicats sobre la mateixa roca, just on aquesta defineix un angle recte, on possiblement calgui contemplar l'existència d'un petit espai, no mesurable sense practicar una excavació, doncs no hi ha estructures que aflorin en superfície, que hauria d'estar vinculat a la casa, potser amb funcions de cobert auxiliar per al bestiar. En aquest sentit, cal dir que aquesta hipòtesi podria trobar un cert suport en el fet que l'edifici excavat no presenta cap àmbit que es pugui vincular a aquesta funció, doncs l'únic accés a l'exterior es practica des de la façana sud, que dona directament a l'àmbit 2, on s'ubica, com veurem, un taller de forja, fet que sembla incompatible amb el pas constant del bestiar que implicaria el seu allotjament en qualsevol dels altres dos àmbits. De fet, la presència d'annexos construïts prop de masos medievals excavats és un fenomen relativament constant, com es constata, per exemple, en els casos del mas "B" de Vilosiu o del mas del Roc Foradat de Cal Pepa³⁰.

L'excavació ha permès observar, per altra banda, el procés constructiu seguit. Triat l'emplaçament, de ben segur per les condicions ofertes en aquest sector per la balma oberta en la part tova i argilosa situada entre les grans plaques de pedra sorrenca, es devia netejar l'espai de terra fins a despullar la roca, aplanada per tal

---

³⁰ BOLÒS, J. (ed.), *Un mas pirinenc medieval: Vilosiu B (Cercs, Berguedà). Estudi dels edificis i materials trobats durant les excavacions (1984-86)*; FOLCH, C.; GIBERT, J., *Memòria de les excavacions arqueològiques al jaciment del Roc Foradat de Can Pepa (Aguilar de Segarra, Bages), any 2009*.

d'oferir una superfície més apta, uns treballs destinats a proporcionar una fonamentació sòlida per als murs i un espai adequat per a la circulació de les persones. Aixecat l'edifici, pel que fa als àmbits 1 i 3 es devia caminar directament per sobre la roca, la disgregació de la qual i la precipitació d'argila provinent de la cara interna dels murs i de la coberta crearien uns nivells primers que identifiquem amb els corresponents sòls d'ocupació d'aquests àmbits.

El procés sembla sensiblement diferent en relació a l'àmbit 2, que dóna entrada a l'edifici i on s'han documentat diverses estructures i materials que permeten identificar-lo, com dèiem, amb un espai de treball del ferro (figura 33). En aquest cas, el desnivell de la roca era massa acusat, de manera que es va haver de reblir l'espai amb un estrat per tal d'anivellar la cota de circulació de l'habitació, cobrint la roca aproximadament en els dos terços occidentals de la mateixa. És sobre aquest nivell i sobre la mateixa roca que es detecta un nivell de circulació associat a diverses estructures significatives com són dues cubetes de combustió i el que interpretem com el basament d'una enclusa.

Les dues primeres estan formades per sengles retalls de planta aproximadament circular, amb diàmetres que oscil·len entre els 70-90 cm., en el primer cas, i entre els 65-75 cm., en el segon. El primer està excavat en el nivell de reompliment i en la mateixa roca, mentre que el segon pràcticament ja no està en contacte amb el citat reompliment, trobant-se obert totalment en el subsòl rocós. Aquest darrer sembla ser el foc principal, segurament amb funcions de forn, si fem cas del seu rebliment, format gairebé exclusivament per carbons i cendres, i de la intensa rubefacció que presenten els seus límits (figures 34-35). L'altre, en canvi, si bé presentava alguns carbons entre els blocs i l'argila del seu rebliment, així com algunes, més lleugeres per bé que inequívokes, senyals de rubefacció, sembla haver funcionat com un foc secundari (figures 36-37).

Entre les dues cubetes es troba l'enclusa, formada en aquest cas per dos blocs de sorrenca ben escairats situats un sobre l'altre i amb una superfície de 54 x 38 cm., encabits en un retall practicat tant en el nivell de reompliment com en la mateixa roca natural i falcats amb argila i pedres petites (figura 38). El fet que el sòl de circulació s'adossi a aquesta estructura pràcticament en la seva meitat (l'altra restaria enterrada) permet pensar que aquests blocs constitueixen el basament o el suport on es dipositaria una enclusa de ferro, tot i que no es pot descartar que

els treballs es practiquessin directament sobre la superfície del bloc superior, com ho podrien indicar algunes marques que s'hi observen. En tot cas, es constata que es tracta d'una estructura ben construïda, amb uns materials treballats i col·locats de forma concreta i intencionada per assegurar-ne l'estabilitat.

Prop de l'enclusa, i associat directament a una de les cubetes de combustió, es troba un nivell format per carbons dipositat directament sobre el nivell de circulació i que segurament calgui interpretar com una acumulació d'aquest material, potser destinada a alimentar els focs. El seu gruix és de diversos centímetres i s'estén per una àrea d'uns 50-60 cm. de diàmetre. Per acabar amb la descripció d'aquest espai de treball, cal destacar l'existència del que sembla ser un sector diferenciat situat en el cantó nord-est de l'àmbit; en aquest lloc, un petit muret, probablement un simple envà de poca alçada, delimita, juntament amb el fons de la balma, una àrea d'aproximadament 1 m² on s'haurien abocat cendres i carbons encara calents, com ho demostren uns lleugers signes de rubefacció (figura 39).

Pel que fa a la dimensió temporal de l'assentament, i tenint en compte tant els resultats d'una datació radiocarbònica³¹ com l'anàlisi dels materials ceràmics, desenvolupat més endavant, sembla clar que l'edifici va tenir una vida relativament curta que finalitzà amb el seu abandonament vers la segona meitat del segle XI o, millor, ja iniciat el segle següent. Es tracta, al nostre entendre, d'una ocupació que no va permetre la realització de reformes estructurals observables en l'edifici, el qual es presenta com una construcció unitària, amb murs de mides i factures tothora semblants. Més enllà de les acumulacions de cendres i carbons detectades en l'àmbit de la ferreria, l'excavació tampoc no ha permès constatar acumulacions de sediment o deixalles que denotin una ocupació dilatada en el temps. De fet, excepte en l'àrea de contacte amb el mur de tancament longitudinal, on es produeix un lleuger desnivell, els nivells de circulació de l'interior dels àmbits, a excepció de l'àmbit 2, semblen haver-se circumscrit a la superfície allisada de la roca, uns sòls que semblen haver estat netejats regularment, com ho indicaria la molt escassa presència de materials arqueològics associats a les

---

³¹ L'anàlisi fou practicada justament sobre una mostra de carbons provinent de la darrera combustió de l'estructura de combustió que interpretem com a forn, amb uns resultats que situen l'abandonament de l'assentament entre la segona meitat del segle XI i la primera del segle XII: BETA-236251: edat radiocarbònica convencional: 930±40 BP; calibració a 2 sigmes: Cal. AD 1020-1210; calibració a 1 sigma: Cal. AD 1030-1160.

activitats quotidianes o de producció, com podria ser el cas, per citar les més habituals, de les restes ceràmiques o faunístiques³². Tampoc, a banda de la ferreria, no trobem restes de cap estructura, ni construïda ni excavada en el subsòl, com podrien ser, per exemple, una sitja o un fogar, de presència normal en altres jaciments. Fins i tot el procés d'abandonament sembla haver-se produït a consciència, amb el buidatge de tots els objectes aprofitables.

Existeixen, no obstant, diversos indicis que permeten plantejar que l'edifici excavat no respon a l'única ocupació de l'indret. De fet, la prospecció prèvia sobre i al voltant de la codina on es troba el jaciment havia aportat alguns materials que feien pensar en una ocupació anterior, tardoantiga o altmedieval, que, precisament, hauria de posar-se en relació amb l'existència de la petita necròpolis de tombes excavades a la roca que trobem en l'extrem meridional de la codina, a una cinquantena de metres en direcció sud respecte del jaciment. Precisada, com dèiem, la cronologia de l'edifici en el segle XI i inicis del XII, es fa difícil acceptar per a aquestes cronologies la permanència de necròpolis rurals fora dels recintes cementirials prescrits a l'entorn de les esglésies a partir de l'establiment de la xarxa parroquial feudal en els segles X-XI, tal i com es desprèn de l'anàlisi realitzada en un apartat anterior³³. Cal, doncs, descartar una relació directa entre les tombes, que, de fet, semblen donar nom a l'indret, i el jaciment excavat. Menys categòrics podem ser respecte de dos dipòsits de planta quadrangular excavats a la roca i situats a uns 60 m. en direcció nord, sobre la mateixa codina. Un d'ells, encara ple de terra i vegetació, està excavat en l'aflorament rocós, mentre que l'altre, uns pocs metres enllà, està picat en un bloc de sorrenca, buit i amb una petita concavitat interior, destinada a la recollida d'impureses. Sense una intervenció arqueològica, és del tot impossible adjudicar una cronologia a aquestes estructures, tot i que més aviat caldria posar-les en relació amb les tombes, segons s'intueix a partir d'alguns exemples propers on es repeteix aquesta associació³⁴.

---

³² En aquest sentit, cal contrastar aquesta escassetat amb la presència relativament abundosa de materials de tota mena (ceràmics, faunístics, metàl·lics o de vidre) en jaciments corresponents a masos abandonats més tardanament, com, per exemple, els masos "A" i "B" de Vilosiu o el Roc Foradat de Cal Pepa, citats anteriorment.

³³ Veure apartat 4.1.

³⁴ A la mateixa Valldeperes, el conjunt de la Vinya del Cal Mas consta d'una necròpolis de tombes a la roca que s'acompanya d'un dipòsit i un gran retall. És similar el cas del proper jaciment de la Vinya del Guitarra, també prospectat per nosaltres mateixos, on trobem una necròpolis de tombes excavades a la roca i, en una terrassa adjacent, un dipòsit picat a la roca associat a alguns forats que

5.3.2. El material arqueològic.

El material documentat³⁵ està format, en la seva majoria, per ceràmiques cuites en un ambient reductor o òxidorreductor, fet que produeix que la coloració de les peces sigui sovint diversa i irregular; així, al costat de peces que mostren una certa homogeneïtat en tota la seva superfície, amb una coloració fosca predominant (entre gris i negre) o bé més clara (entre marró i beix), d'altres presenten una distribució d'aquestes tonalitats repartides de forma heterogènia per tota la superfície. De la mateixa manera, els fragments poden presentar coloracions dispars pel que fa a les superfícies i les parts internes; així, és habitual trobar superfícies fosques, grises o negres, i interiors marrons, beixos o vermellosos.

Es tracta d'una mostra relativament escassa si tenim en compte la superfície excavada i les característiques d'habitatge i d'espai de treball que presenta el jaciment, un factor que, sumat a l'estat general de fragmentació del material, impedeix treure gaire conclusions. Pel que es pot observar de les poques formes conservades, bàsicament vores, es pot afirmar que, fonamentalment, el repertori formal està integrat per olles majoritàriament amb el llavi arrodonit, excepte un únic cas amb el llavi bisellat, amb la vora exvasada i el fons pla (figura 40). De fet, no es detecta la presència de cap forma oberta del tipus cassola, bol o plat, mentre que també cal destacar l'absència de vessadors o altres indicadors que delatin la presència de gerres. Es detecta, per contra, l'existència de peces amb un broc tubular situat presumiblement en l'espatlla de les mateixes. Pel que fa a les decoracions, es limiten a una olla provinent del nivell de circulació de l'àmbit 2 que presenta una línia incisa horitzontal al voltant de la peça, tallada, si més no pel que s'observa en el fragment conservat, per una curta línia obliqua, i a un fragment informe recuperat en el nivell d'amortització d'una de les cubetes del mateix àmbit que deixa intuir la presència d'una línia incisa ondulada.

Per altra banda, es constata la presència de material ceràmic residual anterior a la fundació de l'edifici excavat, entre el que cal destacar un peu d'una peça de terra

---

servirien probablement per sostenir les estructures d'una premsa (FOLCH, C.; GIBERT, J., *Memòria del projecte de prospeccions arqueològiques a la vall del Cardener, any 2006*, 61-65 i 82-85). En l'extrem occidental del Bages, cal recordar de nou el jaciment de les Coromines, ja estudiat, on es reproduïx el mateix esquema (ENRICH, J.; ENRICH, J., "Tres conjunts d'habitable alto-medieval a l'Alta Segarra (Anoia-Bages, Barcelona)", 300-305).

³⁵ En les unitats estratigràfiques excavades s'ha pogut documentar un total de 177 fragments de ceràmica (entre ells 15 vores, 2 brocs, 4 bases i 156 fragments informes).

sigil·lada, possiblement hispànica, i diversos fragments informes d'àmfora³⁶. De fet, la prospecció prèvia a l'excavació del jaciment ja havia permès comprovar l'existència de materials d'una major antiguitat que vinculem, com hem apuntat anteriorment, a una ocupació purament altmedieval que cal relacionar amb la propera necròpolis. Tampoc no es pot descartar que alguns d'aquests materials més antics puguin haver-se introduït en el jaciment amb l'argila destinada a l'alçat de les parets, formant part, amb posterioritat a la seva caiguda, dels estrats d'enderroc excavats.

Si bé el conjunt ceràmic recuperat en l'excavació del Collet de les Caixes no és especialment quantios en relació al que pot aparèixer en altres jaciments, presenta, en canvi, algunes característiques que el fan significatiu. En primer lloc, la seva natura de conjunt tancat provinent d'un jaciment de poca durada, tal i com s'ha argumentat, més si tenim en compte que bona part dels materials i, especialment, de les formes recuperades (de fet, totes les que s'han pogut dibuixar), provenen dels nivells de circulació o d'altres directament relacionats amb l'espai de ferreria de l'àmbit 2³⁷. En segon lloc, i en relació amb el que s'ha exposat, la datació radiocarbònica consignada més amunt aporta un context cronològic limitat per a les produccions ceràmiques que trobem en aquests nivells.

Així, i per iniciar l'establiment de paral·lels en matèria de ceràmica amb altres jaciments propers, es poden esmentar els casos de Montclús, a Santa Maria de Merlès, i de Cal Ticó, a Castellnou de Bages³⁸, amb contextos ceràmics dels segles X-XI representats per olles, cassoles i gerres amb un o diversos vessadors, uns repertoris que sovint apareixen en altres zones de Catalunya amb ceràmiques espatulades³⁹ i que representen els precedents immediats del material documentat al Collet de les Caixes, on no apareixen ni peces espatulades ni gerres lobulades, una absència que, malgrat el reduït volum de la mostra, permet portar-la, de forma

---

³⁶ Agraïm al professor Joaquim Pera, de la Universitat Autònoma de Barcelona, les seves indicacions en relació a aquests materials antics.

³⁷ Només el nivell de circulació d'aquest àmbit conté exactament un terç (33%) del total dels fragments recuperats en tota l'excavació; si hi afegim encara els materials provinents de les unitats estratigràfiques associades, la proporció ja en depassa la meitat (55%). Cal, però, matisar que bona part dels padellassos corresponen a unes poques peces molt fragmentades.

³⁸ Veure apartats en aquest mateix capítol.

³⁹ ROIG, J.; COLL, J.M.; MOLINA, J.A., "Ceràmica d'època carolíngia i comtal al Vallès"; ROIG, J.; COLL, J. M., "Consideracions entorn de la ceràmica de cuina al Vallès: de l'antiguitat tardana a la fi de l'any mil". Veure també l'apartat monogràfic (5.2.) anterior dedicat a la fase 2 del jaciment de Monistrol de Gaià.

genèrica, més enllà de mitjans del segle XI, en coincidència amb els resultats de l'analítica de radiocarboni.

Com a límit superior, podem posar com a exemple paradigmàtic les produccions ceràmiques provinents de Casampons⁴⁰, a Berga, on s'excavaren cinc forns de doble cambra i graella intermèdia que aportaren una gran quantitat de materials. El període principal de funcionament d'aquests forns, segons l'autor de l'estudi, s'hauria de centrar entre finals del segle XII i la primera meitat del segle XIII, si bé no es descarta que un dels forns pugui tenir un origen lleugerament anterior, vers mitjans del segle XII. En tot cas, aquestes estructures han proporcionat uns materials diversificats on es troben olles, com a forma predominant, cassoles, bols, plats o servidores, gerres i tapadores. Aquest ventall tipològic difereix del que es pot trobar al Collet de les Caixes, molt més reduït i on és ben significativa l'absència pràcticament total de formes obertes i de tapadores, unes varietats l'aparició de les quals, o si més no la seva major difusió, sembla posterior a la cronologia oferta pel nostre jaciment. El mateix podem afirmar en relació a les decoracions, molt més riques en les produccions de Casampons, amb línies horitzontals rectes o ondulades i presència d'aspes. De fet, es tracta d'unes produccions de distribució reconeguda arqueològicament, com s'ha pogut comprovar en jaciments medievals de la comarca, com poden ser els masos, coneguts com "A" i "B", de Vilosiu, a Cercs⁴¹, amb un abandonament que no sembla anar més enllà de mitjans del segle XIV, o en nivells de finals del segle XII i segle XIII de Sant Quirze de Pedret i Sant Llorenç prop Bagà⁴². Encara dins el Berguedà, un altre conjunt més tardà respecte del Collet de les Caixes el trobaríem, per altra banda, al poblat medieval del Roc de Palomera⁴³, a Saldes, on ja apareixen uns primers exemplars vidrats i on es constata la presència de tapadores planes i olles amb nanses semblants a les que podem trobar, per exemple, als masos de Vilosiu.

---

⁴⁰ PADILLA, J.I., "Contribución al estudio de las cerámicas grises catalanas de época medieval: el taller, los hornos y la producción de Casampons".

⁴¹ DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 238-241; BOLÒS, J. (ed.), *Un mas pirinenc medieval: Vilosiu B (Cercs, Berguedà). Estudi dels edificis i materials trobats durant les excavacions (1984-86)*, 64.

⁴² LÓPEZ, A.; CAIXAL, A.; FIERRO, X., "Alguns materials ceràmics apareguts en contextos de l'època medieval a les comarques de Barcelona", 42.

⁴³ RIU, M., "Estaciones medievales en el término municipal de Saldes (Barcelona)".

Un paral·lel proper el trobem en l'excavació de la necròpolis de Sant Quintí de Taravil, a Capolat⁴⁴, intervenció parcial desenvolupada en els voltants d'aquesta església que ha pogut registrar la seqüència evolutiva del seu cementiri, on s'ha pogut obtenir una mostra ceràmica significativa en diversos nivells de terraplenament situats entre les diferents fases de la necròpolis. L'estudi del material ceràmic documentat ha permès diferenciar diversos grups, entre ells el més antic, associat a alguns fragments espatulats i situat al voltant del segle X, i un segon grup que es relaciona, entre d'altres paral·lels, amb els tallers de Casampons, a Berga, semblança que l'autor emprà per justificar una datació situada vers els segles XII-XIII. És en aquest segon grup on es troben alguns paral·lels clars en relació a algunes peces i decoracions documentades al Collet de les Caixes, especialment pel que fa a la presència d'una olla amb una línia incisa horitzontal creuada per línies obliqües.

Una decoració semblant es troba també en unes olles provinents, segons sembla, de la necròpolis associada a l'església de Sant Marçal de Relat, en el terme bagenc d'Avinyó⁴⁵, on es recuperaren fins a vint atuells sencers que es trobaven dipositats a l'interior de les tombes, en concret sobre la llosa de coberta. Es tracta fonamentalment de peces amb perfil globular, sense carena marcada i amb vores girades enfora amb el llavi arrodonit, corresponents a olles, gerros amb bec i nansa i un parell de gerres tetralobulades; a banda d'aquestes, també hi ha dues cassoles amb bec i nanses. Les pastes, no gaire fines, presenten coloracions diverses entre el gris, el marró i el roig, mentre que les decoracions es limiten a línies incises horitzontals o ondulades, incorporant, en alguns pocs casos, aspes o, com en el cas del Collet de les Caixes, línies obliqües que tallen les horitzontals. Els autors de l'estudi proposen, a través de diversos arguments, una cronologia del segle XII, potser inicis del XIII, per a aquests materials⁴⁶. En tot cas, es tracta d'un exemple que cal prendre amb prudència per la natura de les informacions de què disposem, al mateix temps que cal contemplar la possibilitat que les peces pertanyin a

---

⁴⁴ GUÀRDIA, J., "La necròpolis de Sant Quintí de Taravil (Capolat, Berguedà)".

⁴⁵ Cal assenyalar que aquests materials provenen d'una excavació realitzada l'any 1935. El seu estudi posterior es pot consultar a: BOLÒS, J., "Ceràmica medieval grisa, del Museu Comarcal de Manresa"; DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, 113-115; BOLÒS, J.; PADILLA, I., "Algunes formes de la ceràmica grisa conservada al Museu de Manresa".

⁴⁶ M. Riu proposa encara rebaixar la cronologia d'alguna de les peces fins als darrers moments del segle XI (RIU, M., "Estat actual de les recerques sobre les ceràmiques grises i la terrissa popular de la Catalunya medieval", 221).

moments sensiblement diferents, fet que permetria llavors entendre la presència de peces la sincronia de les quals sembla improbable⁴⁷.

Aquesta cronologia centrada en el segle XII per als materials de Sant Marçal del Relat sembla trobar recolzament en els marges temporals que es proposen per a d'altres casos, no precisament abundants, de peces ceràmiques dipositades en contextos funeraris. Més enllà de l'exemple precoç que trobem a la necròpolis de l'església de Vilarnau, al Rosselló, amb diversos enterraments acompanyats de sitres i ben datats a partir del segle X⁴⁸, alguns casos vallesans com Sant Julià d'Altura o Sant Esteve de Castellar Vell⁴⁹, empordanesos com Sant Esteve de Canapost⁵⁰, o berguedans com el monestir de Sant Sebastià del Sull⁵¹, a Saldes, o Sant Vicenç de Rus⁵², a Castellar de n'Hug, semblen coincidir amb la cronologia proposada per als materials de Sant Marçal de Relat. Igualment, també es proposa una cronologia del segle XII per a una olla de ceràmica grisa trobada en una tomba de lloses a tocar de l'església de Sant Joan de Bergús⁵³, a Cardona, i per a una altra trobada en un enterrament prop de l'església de Sant Martí de Montclar⁵⁴, amb les que es poden establir paral·lels formals en relació a algunes peces documentades al Collet de les Caixes, no gaire lluny d'ambdós jaciments.

En síntesi, la mostra registrada en l'excavació del Collet de les Caixes, especialment pel que fa a l'àmbit 2, on es localitzen bona part dels fragments, presenta unes característiques que s'adiuen força amb la cronologia aportada per la datació

---

⁴⁷ Pensem, per exemple, en la difícil coincidència temporal entre les gerres tetralobulades, típiques dels contextos dels segles X-XI, i les cassoles amb vessador i nanses, que no semblen aparèixer fins, com a mínim, ben entrat el segle XII.

⁴⁸ PASSARIUS, O.; DONAT, R.; CATAFAU, A. (dir.), *Vilarnau. Un village du Moyen Âge en Roussillon*, 240-241.

⁴⁹ ROIG, J.; COLL, J.M., "L'església de Sant Julià d'Altura (Sabadell, Vallès Occidental)", 606-607. De fet, una de les olles presenta una decoració idèntica, de petites línies obliqües que en tallen una que envolta la peça, a la citada per a Sant Marçal del Relat, amb certes semblances, doncs, amb la documentada al Collet de les Caixes. En el cas de Sant Julià d'Altura, es proposa una datació, a partir de l'estratigrafia, de la segona meitat del segle XII (ROIG, J.; COLL, J.M.; MOLINA, J.A., "Ceràmica d'època carolíngia i comtal al Vallès", 40).

⁵⁰ FRIGOLA, J.; PUNSETI, D., "Excavació de les necròpolis medieval i moderna de l'església de Sant Esteve de Canapost (Forallac, Baix Empordà)", 437-438.

⁵¹ RIU, M., "L'enterrament núm. 66 de Sant Sebastià del Sull i la seva peça de ceràmica grisa".

⁵² LÓPEZ, A. (dir.), "Església de Sant Vicenç del Rus", 64.

⁵³ La datació, a banda de les pròpies característiques formals, es proposa per la relació de posterioritat que s'estableix entre la sepultura en caixa de lloses on es va localitzar l'olla en qüestió i d'altres de planta antropomorfa documentades en el mateix cementiri i citades en un apartat anterior (veure pàgines 325-326). En tot cas, es tracta de notícies que no són fruit d'una excavació arqueològica i que, per tant, cal prendre amb prudència (BERTRAN, P., "Hallazgo de sepulturas antropomorfas y de una ollita gris en Bergús (Cardona, Barcelona)").

⁵⁴ DDAA, *Catalunya Romànica*, XII, 318.

radiocarbònica. L'absència de formes i tractaments característics del segle X i part del segle XI, com poden ser les sitres i les gerres tetralobulades, espatulades o no, ben presents en jaciments relativament propers⁵⁵, permet descartar una cronologia en aquest sentit. Així mateix, la presència de brocs tubulars podria indicar, com s'ha proposat per a jaciments on la seqüència ha estat ben elaborada seguint criteris de datació absoluta i de relació estratigràfica, una cronologia no anterior al segle XI⁵⁶. Per altra banda, les poques decoracions observades al Collet de les Caixes tenen ja més a veure amb les produccions del segle XII avançat i segle XIII que podem trobar, per exemple, als forns de Casampons, tot i que l'absència de formes característiques d'aquest període com poden ser les cassoles amb nansa o les tapadores planes pensem que situa el registre del Collet de les Caixes en un moment immediatament anterior. En tot cas, cal tenir en compte que els fragments amb les esmentades decoracions apareixen en nivells de circulació o d'amortització d'estructures i, són, per tant, representatius d'un moment previ o potser pràcticament immediat a l'abandonament de l'establiment, al qual també correspon la mostra de carbons analitzada.

Pel que fa als metalls, els materials de ferro i bronze localitzats són escassos i presentaven, abans de la restauració, un estat de conservació bastant dolent. Així, dins el conjunt de les peces reconeixibles, trobem en primer lloc diversos claus, uns exemplars que presenten el cap pla, tija de secció quadrada i mida petita i mitjana que podrien ser emprats en la fabricació de mobiliari i estris de fusta (figures 41-43). Per altra banda, s'han documentat algunes puntes de ferro pertanyents a ganivets i possiblement a podalls (figures 44-45). Com és d'esperar, la majoria de fragments i objectes d'aquest material s'han documentat en l'àmbit de la ferreria, especialment en el seu nivell de circulació, on trobem dos claus, una tija i diversos fragments informes. De fet, caldria identificar alguns petits fragments metàl·lics amb les partícules d'òxid de ferro que es formen en la superfície del metall durant l'escalfament de la peça al forn i que es desprenen

---

⁵⁵ A banda de Monistrol de Gaià, hem vist com aquests materials també apareixen, per exemple, en els jaciments de Castelltallat, Sant Sebastià de Sallent o Olius (veure pàgines 196-197 i 409-412)

⁵⁶ A la Catalunya Nord, la substitució del vessador característic de les sitres per un broc tubular és un fet a partir del segle XI (PASSARIUS, O., "Typo-chronologie de la céramique en Roussillon de la fin du IXe siècle au milieu du XIVe siècle", 414-417). Recordem de nou, igualment, la peça localitzada dins una tomba a Sant Sebastià del Sull, a Saldes, amb un broc sobre l'espatlla i que ha estat datada vers finals del segle XI o inicis del segle següent (RIU, M., "L'enterrament núm. 66 de Sant Sebastià del Sull i la seva peça de ceràmica grisa").

durant el martelleig, prenent habitualment la forma de plaquetes fines de molt poc gruix⁵⁷. Finalment, cal destacar la localització d'un anell de bronze en l'àmbit 1, de secció plana i obert en els seus extrems, amb una pseudo-inscripció decorativa, sense significat aparent, formada a partir de traços rectilinis en la seva superfície (figura 46).

L'excavació dels àmbits ha aportat també alguns exemples de material macrolític. D'una banda, s'han recuperat dos fragments de mida reduïda de moles de molí manual de basalt. En principi, si bé aquests s'han localitzat en l'interior dels àmbits, no es pot descartar que siguin intrusions vinculades a una ocupació anterior, per tal com materials similars van aparèixer en la prospecció prèvia. Per altra banda, cal destacar la presència, dins el rebliment d'una de les estructures de combustió de l'àmbit 2, d'un còdol pla, de 12 x 7 x 2,5 cm., que interpretem com una pedra d'esmolar, un útil que sembla vinculat directament als treballs de ferreria (figura 47).

El registre relatiu a la fauna aportat per l'excavació⁵⁸ ha estat realment pobre, en consonància amb l'exigüitat general observada per als altres tipus de materials, un condicionant que limita les interpretacions que es poden realitzar a partir del mateix. A més, l'estat de fragmentació que presentava el conjunt no ha permès la determinació, dins el grup dels mamífers, de pràcticament la meitat de la mostra, un impediment que amaga probablement una major presència dels ovis i cabres que sobredimensiona el grup de l'avifauna (figura 48)⁵⁹. En tot cas, cal destacar que, excepte dos fragments comptats apareguts en nivells d'enderroc, la pràctica totalitat de la mostra (més d'un 88% del total) ha estat recollida en el nivell de circulació de l'habitació del taller, un fet que pensem que respon, d'una banda, a la curta durada de l'ocupació i, de l'altra, a la concentració de l'activitat de consum en aquest àmbit per sobre dels altres dos. No obstant, cal tenir en compte que la formació dels nivells interiors dels àmbits pot veure's condicionada per la natura dels sòls; així, en els àmbits 1 i 3, on el nivell de circulació es troba pràcticament

---

⁵⁷ SERNEELS, V., "L'estudi dels rebutjos metal·lúrgics i la seva aportació a la comprensió de la indústria del ferro", 38.

⁵⁸ Agraïm a Abel Gallego i Edgard Camarós, del Laboratori d'Arqueozoologia de la Universitat Autònoma de Barcelona, una primera aproximació al conjunt recuperat al Collet de les Caixes que ha permès, a l'espera d'estudis més aprofundits, la determinació i el percentatge de les espècies.

⁵⁹ Així, els fragments corresponents a mamífers no determinats arriben al 47% del total de la mostra, mentre que l'avifauna n'acapara un 29% amb només 5 fragments.

sobre la roca, la neteja devia ser més senzilla, mentre que en l'àmbit 2, on bona part del sòl era de terra trepitjada sobre un nivell de reompliment previ, devia ser més fàcil la formació progressiva d'acumulacions de restes.

5.3.3. L'edifici del Collet de les Caixes en el context de l'hàbitat rural medieval.

La tipologia constructiva documentada al jaciment del Collet de les Caixes no és una novetat dins el que avui es coneix en relació als assentaments rurals de l'Edat Mitjana i remet sens dubte a paral·lels ja coneguts que han estat estudiats durant el procés formatiu de l'arqueologia medieval a Catalunya. A nivell general, ha estat J. Bolòs qui ha plantejat un esquema genèric en l'evolució tipològica del mas medieval⁶⁰, on el tipus descrit com a mas horitzontal adossat a la roca constitueix la primera baula en la cadena evolutiva que es proposa per a aquest tipus d'edificis. Així, l'autor considera que aquestes construccions correspondrien als masos més primitius, originaris dels segles X-XII, als que qualifica de marginals o pobres i que poden manifestar un cert desenvolupament en la complexitat de les seves estructures al llarg del temps, tant a nivell horitzontal com vertical. Seguint encara aquesta proposta, seria més tardana l'aparició de masos exempts en el sentit de no adossats a la roca, amb diversos àmbits distribuïts en el seu interior i que, ja vers la Baixa Edat Mitjana, donarien pas als masos verticals, amb espais destinats al bestiar en la seva planta baixa i l'habitatge en el pis superior. A la seva vegada, aquest darrer model derivaria en el que es coneix com a mas-torre, pas previ, al seu torn, de l'aparició de la típica masia amb sala i afegiment de cossos laterals de l'època moderna.

Certament, els estudis arqueològics específics que es poden consultar, si bé no contradiuen aquesta proposta de seqüència, per altra banda molt general, no permeten establir amb precisió l'origen dels edificis, el qual s'intueix més que no es prova. Són sempre, i cal dir-ho malgrat sembli una obvietat, els nivells d'abandonament els que aporten precisions cronològiques i els materials

---

⁶⁰ BOLÒS, J., *El mas, el pagès i el senyor. Paisatge i societat en una parròquia de la Garrotxa a l'edat mitjana*, 49-52; BOLÒS, J., "Els masos a l'edat mitjana. Història i arqueologia", 101-102; BOLÒS, J., *Els orígens medievals del paisatge català. L'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*, 262-264.

arqueològics més destacables. Així, la bibliografia ens forneix diversos casos de masos de distinta tipologia amb uns abandonaments que habitualment se situen vers la Baixa Edat Mitjana o els inicis de l'època moderna, restant la qüestió dels orígens normalment en el terreny de les hipòtesis. Aquesta no és una qüestió menor, ja que la incapacitat per establir cronologies fundacionals limita de forma significativa la comprensió dels processos evolutius del poblament medieval. L'absència de reformes o de dipòsits sedimentaris diacrònics pot donar una imatge distorsionada de la vida d'un establiment en la seva anàlisi arqueològica, aportant-nos només una fotografia fixa i, per rica que sigui, circumscrita a l'últim moment de vida de l'assentament. Cal, per tant, ser estrictes en les consideracions extretes a partir de la interpretació del registre arqueològic, sense donar validesa inequívoca al que poden ser hipòtesis o conjetures, alhora que cal també esmerçar esforços en l'aplicació de mètodes que ens ajudin a copsar la dimensió cronològica real dels jaciments⁶¹.

Si comencem pels inicis de l'arqueologia medieval a Catalunya, cal que ens remuntem a l'excavació que desenvolupà A. del Castillo entre els anys 1960-62 a l'anomenat mas A de Vilosiu, a Cercs⁶². Aquest establiment, excavat en principi en la seva integritat, es presenta en dos nivells situats a cotes diferents, amb diverses cambres adossades a una penya i altres espais construïts al seu capdamunt. Els treballs a la vall de Vilosiu continuaren anys després amb l'excavació de l'anomenat mas "B", a uns 200 metres de l'anterior⁶³. Si bé de dimensions més modestes, tant l'estructura, amb habitacions adossades a una roca, com la cronologia són similars. Els seus excavadors diferencien dues parts segons la seva funció destinada a habitatge de les persones o a espai per al bestiar. Atenent-nos als indicadors cronològics, bàsicament ceràmica però també algunes monedes, sembla clar que, tal i com es proposa, els dos masos excavats a Vilosiu podrien

---

⁶¹ Podem posar com a exemple el cas del poblat medieval de l'Esquerda, a Roda de Ter, on la construcció d'un àmbit abandonat amb tota seguretat vers finals del segle XIII o inicis del segle XIV ha pogut establir-se cap a mitjans del segle XI a partir d'una datació radiocarbònica practicada sobre les restes d'una biga (OLLICH, I, OCAÑA, M.; AMBLÀS, O., "Metalls i metal·lúrgia a l'Esquerda medieval (Roda de Ter, Osona)", 36).

⁶² DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 238-241; RIU, M., "Els inicis de l'arqueologia medieval a Catalunya", 133-134.

⁶³ BOLÒS, J., "Aportació al coneixement de l'hàbitat isolat d'època medieval: el mas B de Vilosiu (Berguedà, Catalunya)"; DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 241-242; BOLÒS, J. (ed.), *Un mas pirinenc medieval: Vilosiu B (Cercs, Berguedà). Estudi dels edificis i materials trobats durant les excavacions (1984-86)*.

abandonar-se vers el segle XIV. Altra cosa, com dèiem, és establir-ne el moment de fundació, que s'ha situat al segle X per la menció relativa a quatre masos en el terme de Vilosiu que aporten dos documents provinents de Sant Llorenç prop Bagà, documents sobre els que cal mantenir alguna reserva en relació a la seva autenticitat⁶⁴. Sí que ens sembla congruent, en canvi, l'aparició dels quatre masos, ara fins i tot amb els seus noms, en un llevador del mateix monestir de l'any 1125⁶⁵.

Encara a la mateixa vall de Vilosiu, es troba el jaciment conegut com la Jaça⁶⁶, format per petits habitacles de planta rectangular adossats al fons d'una balma situada al peu d'un espadat. Tant el material ceràmic com l'aparició d'una moneda de Jaume I, permeten situar de forma genèrica la cronologia de l'assentament vers els segles XII-XIII. Un cas semblant el trobem a l'excavació parcial duta a terme l'any 1970 a l'anomenat mas de "la Creu de Pedra", a Guixers, a la Vall de Lord⁶⁷, un habitatge format també per diversos àmbits adossats a la roca. Per a aquest conjunt, del qual només s'excavà una part de l'habitació central, es proposà una seqüència d'ocupació que s'iniciaria, segons el seu excavador, vers l'any 1000, amb un abandonament cap al segle XV i una reocupació posterior, potser parcial, als segles XVI-XVII, període del que es recuperaren alguns materials ceràmics i una moneda. Tornant al Berguedà, s'identifiquen amb un mas les restes de diversos àmbits adossats a la roca situats prop de l'església de Sant Sadurní de Rotgers, a Borredà⁶⁸. Com resulta habitual, la cronologia es pogué fixar només en relació a l'abandonament de l'assentament, el qual, per la presència d'algun fragment de ceràmica vidrada en marró, se situa entre finals del segle XIII i mitjans del segle XIV.

L'aparició de masos construïts aprofitant la presència de balmes o parets de roca ha estat constatada també en estudis realitzats a l'àrea del Collsacabra per part d'A.

---

⁶⁴ Es tracta d'una donació al monestir per part del comte Oliba Cabreta de Cerdanya de l'any 980 i de l'acta de consagració de la mateixa abadia de l'any 983 ("*in loco vocitatur vila Ausille et in eis terminis, idsunt quatuor mansos constructos*"; "*Et in villa Velosil ecclesiam Sancte Mariae, cum suas decimas et primitias et oblationes, et masos III [I] cum terras et vineas*", BOLÒS, J.; PAGÈS, M., *El monestir de Sant Llorenç prop Bagà*, docs. 37 i 41).

⁶⁵ BOLÒS, J., "Dos llevadors del monestir de Sant Llorenç prop Bagà (segles XII i XIII)", 381.

⁶⁶ El jaciment fou explorat per A. del Castillo l'any 1961 i s'hi realitzaren diverses cales l'any 1965 (RIU, M., "Els inicis de l'arqueologia medieval a Catalunya", 132-33).

⁶⁷ RIU, M., "El manso de "la Creu de Pedra" en Castelltort, municipio de Guixers (provincia de Lérida)"; DDAA, *Catalunya Romànica, XIII. El Solsonès. La Vall d'Aran*, 118-119.

⁶⁸ DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, 132-141; VILA, J.M., "Estudi històric i arqueològic de l'església de Sant Sadurní de Rotgers (Borredà, Berguedà)".

Serra, on la creació d'aquest tipus d'edificis se situa entre els segles X i XIII, desenvolupant un model constructiu tothora similar a partir de dos o tres àmbits destinats de forma diferenciada a habitatge de les persones i a closos per als animals⁶⁹, entre els que destaquen els masos de Sa Palomera, a Tavertet⁷⁰, i el dels Turons, a Rupit⁷¹. Els treballs del mateix grup en terres del Bages han constatat l'existència de masos d'ídèntiques característiques; n'és un exemple el mas de la Garrigosa, a Súria⁷², documentat per primera vegada a la segona meitat del segle XII i on trobem una construcció considerada inicial a partir de dues habitacions i un tancat per al bestiar, tot plegat adossat a una balma.

També a la comarca del Bages, al municipi d'Aguilar de Segarra, una intervenció recent al jaciment del Roc Foradat de Cal Pepa⁷³ ha afectat parcialment les restes d'un mas d'aquesta mateixa tipologia. Adossat a una roca on es troba excavada una gran cavitat, ja comentada en un apartat anterior⁷⁴, s'han pogut excavar fins ara dues habitacions contigües de planta quadrangular. La cronologia, fins on han arribat els treballs, cal situar-la, pel que fa a l'abandonament, vers la primera meitat o mitjans del segle XIV, si fem cas de les tipologies ceràmiques aparegudes i la presència d'una moneda de Jaume II.

Si fins aquí hem resseguit l'evolució dels assentaments rurals a partir del segle XI amb les seves diverses variacions tipològiques, cal ara observar quins són els precedents immediats, alguns d'ells estudiats en aquest mateix treball. D'entrada, es pot citar el cas del jaciment de les Coromines, a Aguilar de Segarra, on és difícil d'establir la relació cronològica entre els diversos elements integrants del conjunt, tot i que ens mostra, si més no pel que fa a l'habitable adossat a la roca, un tipus d'assentament immediatament anterior al cas del Collet de les Caixes que presenta, però, unes mateixes característiques tipològiques i constructives que també trobem, si fa no fa, al jaciment de Seguers, també ressenyat anteriorment. Si la

---

⁶⁹ SERRA, A. "Anàlisi de la distribució espacial en la subcomarca del Collsacabra: Tavertet y Sorerols (Osona) en los siglos X-XV"; SERRA, A. "Evolució tipològica del mas a Tavertet (s. X-XV) (Resultats de les campanyes de prospeccions)".

⁷⁰ SERRA, A., "Excavacions arqueològiques al mas de Sa Palomera (Tavertet)".

⁷¹ SERRA, A., "Excavació arqueològica al mas dels Turons (Collsacabra)"; SERRA, A., "Les novetats constructives als masos "horitzontals", entre els segles XIII-XIV, a la Catalunya Central".

⁷² SERRA, A., "Les novetats constructives als masos "horitzontals", entre els segles XIII-XIV, a la Catalunya Central".

⁷³ FOLCH, C.; GIBERT, J., *Memòria de les excavacions arqueològiques al jaciment del Roc Foradat de Can Pepa (Aguilar de Segarra, Bages), any 2009*.

⁷⁴ Veure apartat 1.3.3.

nostra opinió és encertada, el jaciment de Cal Paleta, descrit més amunt, constitueix un molt bon exemple d'assentament rural dels segles X-XI, en aquest cas exempt però en pendent esglaonat.

L'existència, per altra banda i sempre dins el que considerem assentaments rurals, d'edificis exempts, en el sentit de no adossats a la roca, amb cronologies anteriors al segle XI és evident si tenim en compte també algunes intervencions recents relatives a jaciments amb cronologies de ple segle X. Al Rosselló, és rellevant el cas del jaciment conegut com Camp del Rei⁷⁵, a Baixàs, on s'han pogut excavar diversos conjunts d'estructures que comprenen tant àrees d'habitatge i de treball, ja siguin estances amb murs construïts o fons de cabana retallats en el subsòl, com zones de magatzem a partir de nombrosos grups de sitges. Cal destacar la presència d'una casa construïda amb murs amb sòcol de pedres lligades amb fang, amb una seqüència evolutiva que s'inicia amb una habitació amb un clos annex, a la qual s'afegeix posteriorment una nova habitació, configurant un assentament per al qual es proposa, a partir de datacions relatives i absolutes, una cronologia de la segona meitat del segle X, arribant potser a inicis del segle següent.

El repàs efectuat a l'entorn de les característiques constructives i la distribució de l'espai en el context de l'hàbitat rural d'època medieval a Catalunya permet situar el cas del Collet de les Caixes dins una seqüència que es mostra diversa i complexa, on una de les màximes dificultats està constituïda per la relació a establir entre la realitat física que presenta l'arqueologia i la inserció d'aquesta dins el context socioeconòmic que pertoca a cada cronologia. Queda clar, si més no a partir especialment del segle XII, que l'aparició del mas com a element definidor de l'hàbitat rural i com a instrument d'organització i percepció de rendes senyorials té una dimensió arqueològica important que es pot complementar molt fàcilment amb la informació que proporcionen els textos de l'època. Més enrere, però, la interpretació de jaciments amb cronologies altmedievals es mostra més esquiva i menys definida. El Collet de les Caixes presenta una cronologia que se situa justament en el moment d'aparició dels assentaments que podem considerar masos pròpiament dits, en el sentit que s'apuntava més amunt. Amb un abandonament clarament situat entre finals del segle XI i inicis del segle XII,

---

⁷⁵ PASSARIUS, O., "Bilan des apports complémentaires entre les sources écrites et archéologiques", 262-264.

l'estratigrafia documentada i els materials recuperats no permeten proposar una durada gaire dilatada en el temps ni un origen massa llunyà, el qual, a manca de dades absolutes, creiem convenient situar, tot i que amb prudència, en el mateix segle XI, o ben poc més enllà. Aquesta cronologia i la seva situació isolada enmig del medi rural permeten entendre la fundació de l'edifici com la creació d'un mas ja d'època feudal, tot i que convé no oblidar que aquesta fundació no implica l'absència d'un assentament precedent vinculat a una comunitat anterior que estaria al darrere dels vestigis observats com són les tombes, els dipòsits o els materials més antics recollits a l'entorn del jaciment. No obstant, la presència del taller de ferro en un mas ubicat en una àrea relativament marginal, situa el funcionament de l'establiment en un moment on encara la implantació definitiva d'alguns destrets senyorials encara no sembla consolidada, apreciació que es desenvolupa en un proper apartat.

Així doncs, la tipologia constructiva del Collet de les Caixes coincideix amb aquella proposta bàsica de J. Bolòs i A. Serra que situava l'origen dels primers masos, justament aquells que es presentaven adossats a una balma o a una roca, vers els segles X-XI, uns edificis que, en una època més tardana, tendrien a presentar-se exempts, amb una evolució en la que s'observaria posteriorment l'afegiment de nous àmbits i nivells sobreposats. No obstant, la revisió de casos excavats coneguts, amb atenció a les estratigrafies corresponents, mostra com la seqüència establerta únicament en base a la tipologia de les plantes pot ser insuficient per tal com coneixem jaciments adossats a balmes que s'estenen per un lapse temporal ampli que pot anar des de moments més reculats, com és el cas del jaciment de les Coromines, fins a ben entrada l'Edat Mitjana o, perquè no, fins a l'època moderna. Així mateix, habitatges rurals exempts en trobem durant tot el període, des de l'Alta Edat Mitjana fins al que són pròpiament masos baixmedievals. En aquest sentit, potser calgui considerar que la tria d'un emplaçament respon a la recerca de solucions pràctiques, vinculades en primer lloc a la pròpia geologia de cada territori, un factor que ha d'anar lligat al procés, complex i multivariable, d'ocupació d'espais i dispersió de l'hàbitat que es detecta ja des del final del món romà. No obstant, cal reconèixer que la construcció d'assentaments adossats a roques o baumes es registra especialment a partir del segle X, on el cas més antic pel que fa al nostre territori estaria representat per l'esmentat jaciment de les

Coromines, sense que haguem pogut documentar de moment exemples anteriors. En aquest sentit, els jaciments amb cronologies més reculades com Vilaclara, el Collet dels Clapers o Monistrol de Gaià corresponen sempre a construccions exemptes, independentment de la seva complexitat.

En aquest punt són importants, encara que puguin semblar òbvies, les reflexions que ja trobem en J. Bolòs respecte a la significació dels casos concrets, la generalització dels quals pot introduir distorsions en la concepció global del conjunt. Està ben clar que la major part dels jaciments excavats són assentaments abandonats en diferents moments i per motius diversos i que, per tant, ofereixen un millor escenari per al desenvolupament d'estudis arqueològics. Així mateix, els assentaments amb una continuïtat més dilatada, fins i tot arribant a l'actualitat, oculten un registre que no podem mesurar, ja sigui pel difícil accés a l'hora de desenvolupar-hi excavacions arqueològiques o per la inevitable destrucció del seu registre.

Aquesta problemàtica, de fet, entronca amb la dificultat, ja apuntada anteriorment, de registrar tot l'arc cronològic abastat per unes estructures que poden funcionar durant lapses temporals relativament llargs que, sense reformes observables o deposició de nivells diferenciats (aixecament o inutilització de murs, amortització de sitges, recreixement de sòls,...), és complicat de visualitzar en tota la seva seqüència, si no existeix, per altra banda, la possibilitat de desenvolupar analítiques que permetin aconseguir datacions absolutes. En aquest sentit, si bé el segle XI se situa com el punt de partida per a alguns dels assentaments citats, sovint a partir d'arguments més tipològics que pròpiament estratigràfics, en altres casos el registre ceràmic i numismàtic no permet anar més enllà de la constatació cronològica dels abandonaments, sense dades objectives que permetin copsar ocupacions gaire més endarrerides. No cal dir que, evidentment i malgrat els avenços dels darrers temps, els problemes que presenta la ceràmica comuna com a indicador cronològic es troben també en l'origen del problema, en contraposició a la claredat que acostumen a oferir els nivells d'abandonament a partir de l'època baixmedieval, quan justament l'establiment de cronologies a partir dels contextos ceràmics es veu facilitat per la introducció de decoracions i característiques de més fàcil seriació, a la vegada que la presència de moneda es torna un fenomen relativament habitual.

5.3.4. La ferreria i altres activitats econòmiques.

La localització d'un taller de forja en un dels àmbits del jaciment, amb les seves diverses estructures prou ben conservades, permet l'estudi de les característiques d'un tipus d'instal·lació productiva sobre el que es coneixen més aviat pocs exemples, almenys en relació a la cronologia assenyalada per al Collet de les Caixes. La morfologia d'aquests tallers, si més no en l'àmbit rural, acostuma a ser similar ja des d'època romana i durant l'Edat Mitjana, segons deixa entreveure la bibliografia al respecte. Les estructures que s'hi troben, així com els objectes mobles o les deixalles i residus associats a l'activitat, són recurrents, integrats dins d'una lògica de treball ben específica⁷⁶.

Així, el taller ha de contenir òbviament un fogar de forja o fornall per tal d'escalfar el metall, estructura que pot ser plana o en forma de retall excavat, de planta circular, oval o rectangular, i que es presenta sempre rubefactada; en general, les seves dimensions poden variar entre un diàmetre de 25 a 100 cm. i una profunditat de 10 a 30 cm. Així mateix, pot estar salvaguardat per un petit muret per protegir les manxes, les quals insuflen en el fogar l'aire necessari a partir de toveres de terra cuita. L'enclusa aporta una superfície dura i plana on martellejar el metall; en aquest sentit, es presenta normalment com una peça de metall o un bloc de pedra sobre el que es poden detectar les corresponents traces de percussió. Cal, igualment, que es trobi ben fixada, de manera que de vegades la podem trobar encaixada en el terra per tal de millorar-ne l'estabilitat, com s'observa en el cas del Collet de les Caixes. De la mateixa manera, és necessària a tocar del fogar la presència d'una cubeta o d'un recipient per contenir l'aigua destinada a trempar el metall, a refredar les eines i a mullar les vores de la fornall quan convingui.

Habitualment, doncs, fogar, enclusa i aigua han de trobar-se en un espai reduït, normalment d'entre 10 i 15 m², que, tal i com mostren els exemples coneguts, pot ser tancat o a l'exterior, tot i que és cert que una certa penombra pot ajudar al ferrer a controlar la temperatura tot observant la coloració del metall. En un àmbit

---

⁷⁶ En relació a aquest procés de treball, seguim les indicacions descrites a SERNEELS, V., "L'estudi dels rebutjos metal·lúrgics i la seva aportació a la comprensió de la indústria del ferro" i SERNEELS, V.; MERLUZZO, P.; LEROY, M., "Chapitre 3. Les activites de forge: le travail du métal". Veure també SANCHO, M., "Agua, rocas y metales: arqueología y explotación de recursos minerales en la Edad Media", 525.

immediat, però separat per evitar el risc d'incendi, es trobarien les reserves de combustible, així com possiblement el magatzem de matèries primeres i d'objectes acabats, a més d'altres eines. En quant al material moble, cal destacar la presència d'eines i útils emprats en el procés de treball, entre els quals podem citar com a més òbvies el martell, les pinces o el cisell.

En tot cas, des del punt de vista de la quantitat i vistositat del registre arqueològic, les ferreries es mostren sovint pobres en materials mobles no vinculats directament a la pròpia activitat artesanal, com, de fet, cal esperar d'un espai especialitzat, on difícilment s'hi desenvoluparan activitats que generin altres tipus de residus⁷⁷. El mateix succeeix amb les estructures que es poden conservar si tenim en compte que la transformació de ferro és un treball que requereix relativament poca infraestructura: forn, manxa, enclusa, eines i les matèries primeres, en aquest cas fonamentalment ferro i carbó⁷⁸.

Per a l'època romana a Catalunya, les troballes de tallers de forja no són gaire abundants, si bé permeten diferenciar dos tipus en referència a la seva ubicació, ja sigui en context rural o urbà. Per al primer grup, els casos coneguts se situen dins les àrees de treball dels assentaments agrícoles del tipus vil·la, mostrant uns espais modestos estructuralment i que situen l'activitat de la forja en una dimensió complementària en relació als processos de producció, transformació i comercialització agrícola que caracteritzen l'especialització principal d'aquests establiments⁷⁹. A tall d'exemple, i amb cronologies que abasten del segle I al IV dC, casos com el Vilarenc, a Calafell, o el Tossal del Moro, a Corbins, presenten àmbits amb construccions senzilles, de vegades amb murs sense morter, on es troben estructures construïdes amb blocs i fragments de *tegulae* lligats amb fang, formant petites construccions circulars o ovalades, de dimensions que se situen prop del metre de diàmetre i que s'identifiquen amb restes de fornals, a les quals, de vegades, cal associar espais d'abocador amb escòries i fragments d'objectes metàl·lics.

---

⁷⁷ SANCHO, M., "Agua, rocas y metales: arqueología y explotación de recursos minerales en la Edad Media", 526.

⁷⁸ Conclusions que s'extreuen també de projectes d'arqueologia experimental (AMBLÀS, O., "Tècniques de treball dels metalls de l'Esquerda", 43-44).

⁷⁹ REVILLA, V.; PÉREZ, J.M.; GÓMEZ, J.; SIMÓN, J., "Notes sobre la siderúrgia romana a Catalunya"; GÓMEZ, J.M.; PÉREZ, J.M., SIMON, J., "Un taller de forja en la vila romana de "el Vilarenc", Calafell (Baix Penedès, Tarragona)".

En relació a les etapes tardoantiga i altmedieval, cal citar el cas del jaciment de la Coma Peronella, en el terme cerdà d'Angostrina⁸⁰. Aquí, dalt d'un promontori que conté un gran nombre d'estructures construïdes i murs d'aterrossament que semblen delatar diverses ocupacions diacròniques, ha estat excavada una construcció aixecada amb murs de pedra i fang que delimiten alguns àmbits relacionats amb la producció metal·lúrgica. En un d'ells, caracteritzat com l'espai principal de treball, es localitza una estructura de combustió excavada d'uns 60 cm. de diàmetre, envoltada per algunes pedres i relacionada amb una solera de terra cuita. Segons els seus excavadors, l'estructura en qüestió presenta dues fases d'ús correlatives: en un primer moment, podria correspondre a les restes d'un baix forn al que cal vincular la presència d'escòries de reducció detectada en un espai adjacent; posteriorment, l'estructura seria parcialment reblerta i recoberta amb algunes lloses planes, modificació que la convertiria possiblement en una forn de forja. A aquestes dues activitats podria correspondre la presència de dos tipus diferenciats d'escòries, així com la localització de diversos fragments de toveres de terra cuita que podrien funcionar indistintament amb els dos tipus de forn, peces que sovint es trencaven i que requerien d'ésser reemplaçades regularment. Per altra banda, la pràctica de la forja es detecta també per la localització de diversos blocs de pedra amb traces de martelleig que podrien haver funcionat com encluses. La datació que cal considerar per al jaciment queda ben precisada en els segles VII-VIII a partir de diverses datacions radiocarbòniques, congruents amb el material ceràmic recuperat i amb la presència d'un fragment de placa de sivella liriforme. Probablement una cronologia semblant, en sentit ampli, calgui atribuir a la pràctica de la forja que s'intueix en el jaciment andorrà del Roc d'Enclar⁸¹, testimoniada bàsicament per la presència d'una cubeta practicada en el subsòl granític, d'uns 30 cm. de diàmetre i una profunditat semblant, reblerta per una gran quantitat de carbons i algunes escòries fèrriques, una estructura que es considera destinada a les activitats quotidianes, en tot cas reduïdes i potser vinculades a fargaires itinerants o lligades a la funció militar que el jaciment mostra en època tardorromana. Cal destacar, per altra banda, la presència, prop de

---

⁸⁰ CAMPMAJO, P.; CRABOL, D.; BILLE, E.; RAYNAUD, C.; RUAS, M.P.; PARENT, G.; RENDU, C., "Un atelier de traitement du fer sur le site du Haut Moyen Âge de la Coume Païrounell à Angoustrine (Pyrénées-Orientales). Premiers résultats".

⁸¹ ROVIRA, M.C., SOLANS, J., "Les activitats metal·lúrgiques", 364; BOSCH, J.M.; CODINA, O., "Sobre la possible producció de ferro a la vall d'Andorra entre els segles VII-XVI".

l'estructura, de dues pedres d'esmolar que corroboren, com en el cas del Collet de les Caixes, el treball del ferro. En tot cas, l'anàlisi dels rebutjos i escòries recuperats en el jaciment semblen constatar una activitat de cicle complet en la cadena operativa de la producció de ferro, malgrat que els indicis en siguin escassos⁸².

En centres amb tendència urbana o protourbana o, si més no, amb vocació de centralitat en relació al territori, no és estranya l'aparició d'aquest tipus de tallers. Amb una cronologia pràcticament idèntica a la que trobem al Collet de les Caixes, coneixem el cas de Peralada⁸³, on, en un context de reordenació urbana endegat vers mitjans del segle XI, amb la creació de nous edificis i ampliació d'altres sobre restes anteriors, es localitza un àmbit dedicat a la forja. Malgrat la parcialitat de les dades aportades per l'excavació, limitada en tractar-se d'intervencions d'urgència, l'espai en qüestió es defineix per una sèrie de murs construïts amb còdols i pedruscall lligats amb fang; adossada a un d'aquests per la cara interna, els excavadors documentaren una estructura circular amb un llit de pedres i el testimoni d'una possible cupuleta que la devia cobrir, restes que s'identificaren amb una fornal per tal com la base del forn es trobava sobre una cubeta que contenia una gran quantitat de restes d'escòria i mineral de ferro, restes que també es detectaven al voltant de l'estructura en associació a un estrat cendrós. Així mateix, es relacionaven amb l'estructura diversos forats de pal que s'interpretaven com a sostenidors d'una possible prestatgeria de fusta, mentre que a l'exterior de l'àmbit s'identificava una àrea d'abocador, amb diverses cubetes reblertes de deixalles possiblement vinculades a la forja. La cronologia precisa atorgada a aquest conjunt venia donada per la presència d'un mancús de Ramon Berenguer I datable vers 1067 i per la presència d'alguns fragments de ceràmica espatulada. També a Olèrdola, malgrat no haver-se'n localitzat encara l'espai i les estructures, diversos indicis apunten a l'existència d'un taller de forja destinat tant a depurar els massers com a elaborar i reparar objectes⁸⁴.

---

⁸² BOSCH, J.M.; VILA, A., "El miratge de la producció de ferro a la vall d'Andorra en època feudal. L'evidència del Roc d'Enclar (Roc d'Enclar, Andorra)".

⁸³ LLINÀS, J.; MIRÓ, M.; MONTALBAN, C.; PALAHÍ, Ll.; SAGRERA, J., "Excavacions d'urgència a la plaça Ramon Muntaner (Peralada, Alt Empordà)", 148-149; LLINÀS, J.; MERINO, J.; MIRÓ, M.; MONTALBAN, C.; PALAHÍ, Ll.; SAGRERA, J., *La Peralada ibèrica i medieval segons l'arqueologia. Les excavacions de 1989 a 1995*, 114-123.

⁸⁴ BOSCH, J.M.; MESTRE, J.; MOLIST, N.; SENABRE, M.R.; SOCIA, J., "Objectes, eines i metal·lúrgia medieval i moderna al *castrum Olerdula* (Olèrdola, Alt Penedès)".

Les estructures documentades al jaciment de l'Esquerda, a Roda de Ter⁸⁵, són més clares, ja que s'hi ha pogut estudiar una àrea completa dedicada al treball dels metalls, especialment en relació a la forja del ferro. Es tracta de dues construccions associades que s'han interpretat com la casa o l'habitatge del ferrer i el propi taller o espai de treball. Aquest darrer, format per una habitació de planta irregular i dimensions reduïdes, d'uns 16 m², presenta diverses estructures que confirmen inequívocament l'atribució funcional proposada pels seus excavadors. Així, més enllà de la presència abundant en el lloc de material de ferro, s'hi troba una llar de foc o forn adossada al mur nord, formada per diverses lloses i blocs que delimiten un espai de 120 x 90 cm. on, a més de carbons i cendres, s'hi localitzà una olla de ceràmica i diversos utensilis i fragments informes de ferro. Adossat al mur oposat, diverses evidències permeten pensar en l'existència d'un forn de cubeta amb xemeneia, per tal com la zona rubefactada afectava, des de la base formada per una massa arrodonida de terra compacta i cremada, la paret seguint una forma cònica fins als 50 cm. d'alçada. Ambdues estructures s'acompanyaven d'una enclusa de la que se n'ha conservat la base a partir de diversos blocs situats a poca distància de la forn, d'un cabàs o senalla testimoniada per la preservació d'un trenat de fibres vegetals carbonitzades i d'un tanc de fusta encaixat en un dels extrems de l'habitació, al qual se li suposa una funció de contenidor d'aigua. La presència d'una estructura que s'interpreta com un espai destinat al grillatge o rostit del mineral, associada al forn de cubeta, potser indicaria el desenvolupament, al costat dels treballs purament de forja, de la producció de ferro a partir de mineral en brut. En tot cas, queda clar que en aquest taller es produïen estris domèstics, eines agrícoles i peces d'armament en una cronologia que finalitzaria vers la segona meitat del segle XIII⁸⁶.

Les esglésies podrien també tenir en el seu entorn algun taller de forja, si més no vinculat al moment de la seva construcció. Així sembla succeir en el cas de Sant

---

⁸⁵ OLLICH, I., OCAÑA, M.; AMBLÀS, O., "Metalls i metal·lúrgia a l'Esquerda medieval (Roda de Ter, Osona)", 31-40; OLLICH, I.; ROCAFIGUERA, M., "L'evidència arqueològica. El treball dels metalls a l'Esquerda, a l'època ibèrica i medieval".

⁸⁶ Ja hem comentat anteriorment que una datació radiocarbònica practicada sobre les restes d'una biga de la coberta aporta una cronologia per a la construcció de l'edifici de mitjans segle XI, tot i que pensem que no es pot assegurar que l'activitat desenvolupada en aquells moments tingués ja vinculació amb el treball del ferro (veure nota 61 de la pàgina 544).

Joan del Pla, a la Palma de Cervelló⁸⁷, un petit edifici del segle XI que presenta un gran retall quadrangular en el centre de l'absis que s'interpreta com un dipòsit vinculat a la fabricació de la calç necessària per a la seva construcció. Finalitzada l'obra, aquest retall seria amortitzat amb un rebliment on s'han documentat diversos materials, entre ells una enclusa de ferro i altres objectes del mateix material, com són una aixada, una plomada i fragments d'una falç, eines que possiblement foren utilitzades durant els treballs de construcció i posteriorment abandonats degut al seu mal estat. Així mateix, els monestirs sembla que posseïren instal·lacions artesanals vinculades a la forja i el treball dels metalls. Tot i que les dades arqueològiques són més aviat poques al respecte, es pot aportar el cas de Sant Pere de Graudescales⁸⁸, sobre l'Aigua d'Ora. Excavats en els anys seixanta diversos àmbits situats a ponent de l'església, avui encara conservada i restaurada, es definia, segons la proposta que citem, un nucli inicial del segle X amb dues estances i un corredor, al qual, vers la segona meitat del segle XI, s'afegiria pel nord un nou espai on se suposa la presència d'un taller de transformació de metalls a partir de la troballa d'escòries de coure i ferro.

Les fortificacions feudals incorporen igualment centres de forja en el seu entorn immediat, tot i que els exemples que es poden exposar són ja de cronologies medievals tardanes. És el cas, per exemple, del castell de Mataplana, al Ripollès⁸⁹, on en l'anomenat barri adjacent al castell, un grup d'edificacions en pendent construïdes amb murs sense morter que formen àmbits de petites dimensions que aprofiten el desnivell existent, es troba, justament en l'àmbit excavat més gran i millor construït, una fornal. Es tracta d'una estructura adossada a la roca retallada, aixecada amb blocs ben aparellats, d'aproximadament 110 cm. de llargada per 80 cm. d'amplada i uns 65 cm. d'alçada. Disposa d'una entrada en la seva part inferior per tal de poder introduir el combustible d'uns 30 cm. d'amplada per 32 cm. d'alçada, mentre que en la seva part superior es troba una obertura. Aquesta estructura s'associa a un nivell amb gran quantitat de cendres i a un dipòsit

---

⁸⁷ VILA, J.M., "Excavació arqueològica a l'església de Sant Joan del Pla (la Palma, Baix Llobregat)", 592-593.

⁸⁸ PADILLA, J.I., "Aportación al estudio de la estructura económica de un monasterio altomedieval. Un prototipo: Sant Pere de Grau d'Escalles", 205. Veure més amunt les pàgines 338-339.

⁸⁹ RAURICH, X.; MESTRE, A., "Els treballs arqueològics al barri de Mataplana: l'excavació de l'habitació 5 (juliol de 1993)", 175-176; RAURICH, X.; MESTRE, A.M., "IV. L'excavació del barri de Mataplana", 56-57.

practicat en la roca mare, amb un diàmetre d'uns 48 cm. i una profunditat de pràcticament 30 cm., reblert amb nombroses partícules de ferro i un sediment carbonós. Sent la primera menció documental del poblat de l'any 1285, i tenint en compte el registre ceràmic i numismàtic i la troballa d'un segell del papa Benet XII (1334-1342), els excavadors situen el funcionament de l'àmbit de la fornal entre mitjans del segle XIII i, com a molt, la segona meitat del segle següent. D'una cronologia similar sembla que són també els indicis de la presència d'un taller al castell de Montsoriu⁹⁰.

Segons aquest breu repàs, l'arqueologia ens mostra, en relació a l'època romana, la presència de tallers de forja com a complement de les activitats de producció agrícola principals, integrats dins els establiments rurals del tipus *villa* hegemònics durant l'etapa imperial, mentre que sembla clar que, dels segles XI-XII en endavant, els centres de població agrupada o els enclavaments de poder, ja siguin fortificacions, monestirs o esglésies, constitueixen els escenaris més freqüents on podem esperar trobar un espai dedicat al treball del ferro, especialment pel que fa a la manufactura o reparació d'utensilis i eines diverses. Durant l'etapa intermèdia, les dades, tan escasses, no permeten atribuir a uns assentaments específics el monopoli d'aquests tallers, si bé exemples com el Roc d'Enclar, un assentament en alçada corresponent a un *castellum* tardoantic, o, potser, la Coma Peronella, amb algunes característiques que el podrien assimilar a un tipus d'establiment semblant, semblen vincular el treball del ferro a possibles espais de poder, consideració que no exclou en cap cas la generalització dels tallers en altres tipus d'assentaments, com el mateix Collet de les Caixes exemplifica per a un moment immediatament previ a l'aparició i consolidació de les ferreries pròpiament feudals.

En aquest sentit, estudis específics realitzats en relació al Vallès⁹¹ mostren com les primeres notícies documentals referents a *fabri* i *ferrers* comencen a aparèixer sobretot a partir de mitjans segle XI, augmentant la seva presència especialment a partir de mitjans del segle següent, quan és manifesta una implantació molt estesa de ferreries en el medi rural, associades bé a un tipus d'hàbitat dispers, bé a nuclis

---

⁹⁰ Ens referim a la localització de dos possibles massers en nivells corresponents al segle XIII (TURA, J.; AMBLÀS, O., "El material metàl·lic del castell de Montsoriu. Segles XI-XIX (Arbúcies-Sant Feliu de Buixalleu, la Selva)", 59).

⁹¹ FARÍAS, V., "La ferreria i el mas al nord-est català medieval"; FARÍAS, V., "Les ferreries al nord-est de la Catalunya Vella (segles XI-XIV). Una contribució a l'estudi d'una institució senyorial".

de sagrera o bé a centres urbans. Per a aquestes cronologies, el ferrer se'ns presenta com un personatge de cert prestigi, en relació directa amb el seu senyor, el qual li garanteix sovint el lloc, un mas, on viure i algunes terres de conreu, la constitució de la pròpia ferreria amb les seves eines i les matèries primeres necessàries per tirar endavant l'activitat, principalment ferro i carbó. Al seu torn, el ferrer, instituit i reconegut en el seu ofici pel senyor, li havia de guardar fidelitat i observar el compromís de residir i treballar a la ferreria, tot desenvolupant el seu ofici de manera satisfactòria. A més, sovint li corresponia l'obligació de pagar determinats censos al senyor, al qual també satisfesia les necessitats en allò que corresponia al seu ofici. Com altres, la ferreria esdevenia així un monopoli senyorial, al costat de molins, premses i trulls, d'ús obligat per als pagesos vinculats a un senyor. Aquest ús comportava el pagament de censos, bàsicament el llòçol, normalment un cens fix que es podia satisfer sota diverses formes⁹² i que es repartia entre el ferrer i el senyor. En aquest sentit, es proposa que la difusió de les ferreries en aquest context és un fenomen contemporani a la difusió del mas com a unitat bàsica d'explotació agrícola i d'exercici del senyoriu, constituint una institució promoguda i mantinguda pels senyors. La creació d'aquestes ferreries, doncs, assegura als agricultors, tot i que d'una manera forçada, el manteniment de les eines necessàries per al seu treball i aporta al senyor els censos corresponents a la pròpia activitat i la garantia de que les seves explotacions estan prou ben equipades.

El procés d'integració de les ferreries en el conjunt dels monopolis senyorials, que podem situar, doncs, entre mitjans segle XI i mitjans XII, sembla coincidir cronològicament, de manera genèrica, amb l'abandonament de l'establiment excavat al Collet de les Caixes. Cal pensar, per tant, que la vida i el funcionament de l'assentament i el seu taller associat es desenvolupen en un moment previ a la implantació del nou model. Així, encara que en l'anàlisi del territori del Vallès citat mes amunt les ferreries semblen distribuir-se tant en els centres neuràlgics de les senyories com en l'àmbit estrictament rural, vinculades a masos, la revisió dels casos coneguts arqueològicament situa, a partir del segle XI, els tallers en els

---

⁹² BOLÒS, J., *El mas, el pagès i el senyor. Paisatge i societat en una parròquia de la Garrotxa a l'edat mitjana*, 180-185.

centres de poder, ja siguin castells, monestirs o nuclis de població vinculats a esglésies o fortificacions.

En aquest sentit, la pròpia ubicació clarament excèntrica del Collet de les Caixes en relació als nuclis de districte o de senyoria als quals podria pertànyer, ja es tracti del monestir de Serrateix o del *castrum* de Castelladral, dificulta la seva adscripció al model de les ferreries senyorials citades. Al contrari, es podria proposar que l'abandonament de l'establiment, amb un desmantellament evident de les estructures, podria respondre a la centralització de les ferreries per part dels senyors, segons un model que no admet competència dins el monopoli dels drets senyorials, un fenomen que hauria comportat el tancament de tallers rurals com el del Collet de les Caixes en benefici d'instal·lacions centralitzades on potser s'hauria traslladat, de grat o per força, l'artesà que habitava al jaciment⁹³.

Si bé aquest plantejament sembla tenir prou sentit, queda per resoldre la qüestió referent als orígens de l'establiment i al model de poblament en el qual s'insereix. La documentació escrita dels segles X-XI no aporta dades significatives. L'únic nucli de poblament proper que coneixem per a aquesta cronologia és l'anomenat vilar de Cixila, potser a l'entorn de l'actual Mas Savés, que documentem com a tal a finals del segle X i inicis del segle XI, esdevingut un mas en la documentació medieval més tardana⁹⁴. Tot i que el Collet de les Caixes està situat al peu del Serrat de la Miranda, lloc on devia emplaçar-se una guàrdia associada al vilar⁹⁵, l'absència de més precisions i la distància relativa entre els punts no permeten intuir quina relació podia establir-se entre ambdós llocs.

La configuració de l'assentament i la seva ubicació permeten, però, inserir-lo dins un context de poblament dispers, amb unes característiques constructives paral·leles a les que podríem trobar en un mas de l'època. Així mateix, la presència d'un taller de ferreria, malgrat l'absència d'estructures més explícites, no exclou una activitat agrícola i ramadera, sinó que més aviat és testimoni d'una economia diversificada i complementària, que integraria el treball del ferro com a

---

⁹³ Tot i que sense dades referents a Serrateix, convé recordar en aquest sentit la creació d'un taller de transformació de metalls al monestir de Sant Pere de Graudescales vers la segona meitat del segle XI (PADILLA, J.I., "Aportación al estudio de la estructura económica de un monasterio altomedieval. Un prototipo: Sant Pere de Grau d'Escalles", 205).

⁹⁴ "vilare de Cixilani"; "mas de Xexalans" (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*, docs. 31 i 395, anys 990 i c. 1400).

⁹⁵ "ipsa guardia de Cixilane"; "in ipsa guardia de villar Cixilani" (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*, docs. 23 i 48, anys 977 i 1007).

especialització concreta de la que es podien servir altres assentaments propers, en el marc d'unes relacions socioeconòmiques ja feudals però on el monopoli senyorial sobre les ferreries encara no sembla consolidat. Probablement, el tancament del taller comportaria una pèrdua econòmica que els recursos agropecuaris no haurien pogut suplir amb solvència, tenint en compte la ubicació del jaciment i els límits imposats per l'orografia en l'explotació de l'entorn.

De fet, l'anàlisi palinològica practicada sobre una mostra de sediment pertanyent al nivell de circulació exterior de la casa⁹⁶ destaca una presència majoritària de pi en l'entorn immediat del jaciment, on també trobaríem algunes alzines, en un context general de paisatge molt obert; en canvi, l'analítica no detecta cap element susceptible de ser vinculat a activitats de conreu, si més no, insistim, en les proximitats del jaciment. Ben al contrari, la proporció relativament alta de taxons d'herbàcies (un 33% del total) indicaria l'existència de prats en aquell entorn. En consonància, l'anàlisi de palinofàcies mostra la presència important de falgueres, potser en relació a la pràctica d'activitats ramaderes. Per altra banda, entre aquestes mateixes palinofàcies es troben diversos taxons de fongs lignícoles vinculats a la descomposició de la fusta i d'altres que representen un medi carbonícol·la lligat a l'acumulació de fusta morta o cremada i pròpia de sediments antropitzats i un medi alterat i erosionat. Igualment, la detecció d'esferes de carbó semblen vinculades a algun tipus d'activitat crematòria.

Així, les informacions aportades per l'anàlisi palinològica coincideixen a mostrar, en les adjacències immediates a la casa excavada, un context antropitzat de bosc i prats, on s'explota la fusta, que potser s'acumularia prop de l'edifici. En aquest sentit, cal tenir en compte la presència, prop d'on es va prendre la mostra per a l'analítica de pol·len, d'un fogar adossat al mur longitudinal de la casa. Podríem entreveure, a partir d'aquestes dades, una hipotètica presència de fusta emmagatzemada a l'exterior de la casa, on fins i tot podria ser cremada per a l'obtenció de carbó de cara al seu ús a la ferreria, tot i que sembla més lògic pensar en l'existència de carboneres en l'entorn del jaciment que podrien proveir el taller del combustible necessari.

---

⁹⁶ YLL, R.; EXPÒSITO, I.; BURJACHS, F., *Informe de les anàlisis palinològiques efectuades al jaciment arqueològic de Collet de les Caixes (Navàs, Bages)*.

No obstant, cal dir que les anàlisis arqueobotàniques aporten dades que cal contrastar amb les palinològiques⁹⁷. Així, s'ha estudiat un nombre important de mostres de carbons pertanyents a nivells excavats en l'àmbit del taller, on les dades obtingudes a partir de l'anàlisi antracològica ens mostren que el combustible es va recol·lectar tant en rouredes com en alzinars o en formacions mixtes (les restes corresponents a quercínies sumen el 94,7% de la globalitat de les mostres), espècies locals que haurien prosperat en els boscos de les immediacions de l'assentament, si bé segons l'anàlisi de pol·len eren minoritàries respecte al pi⁹⁸; es tracta, per tant, d'una explotació forestal clarament selectiva si es té en compte que l'objectiu final era l'obtenció de llenya i carbó destinats bàsicament a proveir els focs de la ferreria. En tot cas, les dades obtingudes apunten vers una recol·lecció del combustible centrada principalment en l'estrat arbori d'aquests boscos, ja que a la majoria de les unitats estratigràfiques analitzades predominen els taxons arboris per sobre dels arbustius.

Una dada rellevant que s'extreu de l'anàlisi palinològica és l'absència de conreus en l'entorn immediat del jaciment en benefici d'espais que podríem considerar prats, atenent-nos a la presència relativa d'herbàcies detectada en la mostra⁹⁹. No obstant, això no exclou la presència d'àrees de conreu situades en zones més apartades en relació a la casa. En aquest sentit, i si bé es tracta d'un sol individu, cal tenir en compte la presència, en l'abocament de cendres de l'àmbit 2, d'espelta bessona, un blat que necessita del cultiu per a la seva reproducció.

Per altra banda, les restes faunístiques recollides en l'excavació, en global un conjunt veritablement exigü, més que aportar dades gaire rellevants confirmen la poca acumulació de deixalles a l'interior dels àmbits de la casa i advoquen, de nou,

---

⁹⁷ ANTOLÍN, F.; MENSUA, C.; PIQUÉ, R., *Informe de la flotació, la tria i la identificació de les restes arqueobotàniques del jaciment del Collet de les Caixes (Navàs, Bages)*.

⁹⁸ Tot i aquesta aparent contradicció, cal dir que, en principi, la mostra per a l'anàlisi palinològica va ser recollida en un punt que oferia garanties clares de no haver estat pertorbat, a pocs centímetres del mur de tancament longitudinal i a una cota que es corresponia amb el nivell de circulació exterior del jaciment, just sobre la roca i en relació tant a la base d'aquest mur com al sòl associat a l'adjacent fogar. Tal i com s'apuntava amb anterioritat, probablement calgui pensar que el combustible que es consumia en el taller havia de produir-se mitjançant carboneres relativament allunyades de l'espai d'habitatge.

⁹⁹ Aquest escenari podria parlar en favor de la virtut de la mostra presa, ja que, en cas de tractar-se de terres remogudes en èpoques recents, trobaríem la presència inequívoca del cereal provinent del camp actual, a cinc metres escassos del mur oest de la casa, o bé de la vinya conreada en les feixes encara avui visibles a l'entorn del jaciment.

per una ocupació de curta durada. En tot cas, es percep la cria i consum d'avifauna domèstica, ovis i bòvids.

En síntesi, les dades palinològiques i arqueobotàniques semblen afavorir un escenari on l'explotació del bosc, en relació al taller de ferreria i les seves necessitats continuades de combustible, i la presència de prats a l'entorn del jaciment, potser en relació a activitats ramaderes, apunten dues de les activitats econòmiques desenvolupades pels habitants de la casa excavada. Altrament, la presència, si bé puntual, de restes de cereal permet pensar en l'existència de camps de conreu que, si més no, es trobarien a una certa distància del jaciment; cal remarcar, però, l'absència, almenys en l'interior de l'edifici excavat, de sitges per a l'emmagatzematge, un fet que podria corroborar una activitat cerealística més aviat poc desenvolupada, si bé no es pot descartar l'existència d'altres sistemes d'emmagatzematge o de dipòsits situats en un altre espai proper no afectat per la intervenció.

Globalment, doncs, aquestes dades vindrien a confirmar la visió abans proposada d'un assentament amb una economia diversificada on l'especialització en el treball del ferro marcaria la diferència amb altres establiments veïns. Una especialització, possiblement protagonista en relació a les altres alternatives econòmiques detectades, que al capdavall podria haver forçat d'alguna manera, en desaparèixer, la clausura i abandonament de l'assentament. En aquest sentit, i tal i com es proposa més amunt, entenem que aquest abandó de l'establiment, que devia tenir en el treball del metall una font complementària important en relació al seu cicle productiu i de supervivència, pot estar vinculat al trasllat d'aquest taller vers centres productius situats a l'entorn de nuclis senyoriais, probablement el monestir de Serrateix per al cas que ens ocupa, o potser de masos amb una major centralitat. En aquest sentit, cal apuntar que, si bé el lloc genèric de Valldeperes, dins els límits del qual es troba previsiblement el jaciment, ja apareix en els textos a partir de finals del segle X, el primer esment relatiu a la seva església és, en coincidència aproximada amb l'abandonament del Collet de les Caixes, de l'any 1139 ("*Sanctam Fidem de Valle de Peras*")¹⁰⁰, mentre que a partir de mitjans segle XIII comencem a trobar els primers textos referents al Sunyer, mas ubicat encara

---

¹⁰⁰ BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*, doc. 135.

avui a tocar de l'església i que, amb aquesta, conforma el que es pot considerar el nucli de la vall¹⁰¹.

5.4. Estudi monogràfic: els forns de ceràmica de Cal Ticó (Castellnou de Bages).

En aquest apartat s'exposen els primers resultats obtinguts en dues campanyes d'excavacions arqueològiques dutes a terme durant els anys 2008 i 2009 al jaciment de Cal Ticó, catalogat a l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya amb el nom de "Turó al nord de Cal Ticó", en relació expressa a un mas proper, nom que aquí escurcem per comoditat. En tot cas, el topònim que presenta una major proximitat és el de "Bosc d'Argençola", el qual fa referència a l'àrea situada al sud d'aquest lloc on precisament es troba el jaciment i que, de fet, ja apareix en els primers documents conservats de finals del segle X ("*ipso bosco de Argenzola*"). En aquest sentit, caldria posar en relació el jaciment amb el veí lloc d'Argençola, documentat des de l'any 992 juntament amb la seva església de Santa Eulàlia i que sembla exercir funcions de centralitat sobre el territori circumdant¹⁰².

El jaciment es troba situat en el terme municipal de Castellnou de Bages, sobre el curs de la riera d'Argençola, al capdamunt d'una petita elevació envoltada per un accentuat meandre de la mateixa, en un dels passos que uneixen les valls del Llobregat i del Cardener. Aquest turó es troba erosionat pel curs de la riera en la seva cara nord-est formant un penya-segat vertical de diversos metres, mentre que els vessants nord i oest presenten un pendent considerable solcat per terrasses de vinya d'època moderna i contemporània, ben visibles entre la vegetació arbustiva predominant en la zona des del gran incendi de 1994.

---

¹⁰¹ L'any 1271 s'esmenta un "*Petro Suiner de Valle Petrarum*" (BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*, doc. 213).

¹⁰² "*de orientis in villa Solariolos vel in ipsa strada qui pergit per ipso bosco de Argenzola usque ad Sancta Eulalia*" (ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 1635). De fet, la primera documentació escrita relativa a aquesta àrea, integrada a l'òrbita comtal en una data propera a l'any 900 o poc abans, mostra, en relació a regions més orientals, una disminució dràstica pel que fa a mencions de categories del tipus *villa* o *villare* en benefici dels nous districtes encapçalats per castells i parròquies. En aquest sentit, el lloc d'Argençola presenta algunes característiques que podrien equiparar-lo a la condició que, més a llevant, mereixeria una *villa*.

Estudiat inicialment en el marc d'una campanya de prospeccions arqueològiques¹⁰³, en aquest lloc es va poder constatar la presència molt abundant de restes ceràmiques en tot el vessant de ponent del turó, ja indicada en l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya, tot i no observar-se llavors cap tipus d'estructura en superfície.

Durant les dues campanyes efectuades s'ha obert una superfície total d'uns 250 m² a la part superior del turó, el qual mostra un relleu esglaonat definit per les successives plaques de roca que s'alternen amb estrats d'argiles toves. L'alteració del terreny a causa de la construcció de terrasses agrícoles i els processos erosius propis d'un punt enlairat i exposat han provocat que, un cop extreta la capa de vegetació superficial, pràcticament només es detectin estructures negatives o que han gaudit de la relativa protecció dels afloraments rocosos. Aquestes es poden dividir en tres grups que, de forma aproximada, també ocupen espais diferenciats i als quals atorguem funcionalitats específiques (figura 49).

5.4.1. Les estructures.

Just on comença la caiguda del pendent vers l'oest, es troben les restes de dos forns, en general força malmeses tot i que clarament identificables. El forn 1, el millor conservat, manté en bona part el que seria la cambra de foc, si bé l'erosió del vessant ha fet desaparèixer gairebé tot el tancament del sector anterior de la mateixa, tot i que el seu perímetre bàsic s'ha mantingut completament. Està construïda a partir d'un retall efectuat en el terreny natural al que se li adossa un mur o banqueteta de pedres lligades amb fang, de 40 cm. d'amplada màxima, definint un espai interior de planta aproximadament circular d'uns 105 cm. de diàmetre, mentre que l'alçada màxima conservada és d'uns 40 cm. L'excavació ha proporcionat una estratigrafia interior formada per diversos nivells d'amortització, on la presència de nombrosos fragments ceràmics, alguns d'ells força grans, i de capes cendroses i carbonoses fan pensar que el lloc, un cop perduda la seva funció inicial, hauria servit de tester (figures 50-53).

---

¹⁰³ FOLCH, C.; GIBERT, J., *Memòria de les prospeccions arqueològiques a la vall del Cardener, any 2006*, 175-183.

A pocs metres vers el nord-oest es documenta una altra estructura que, malgrat el seu molt mal estat de conservació, correspondria a un segon forn, el qual es troba adossat a la paret d'un dels afloraments rocosos. Encara per acabar d'excavar, de moment es reconeix el que podria ser la base d'una cambra de foc de planta aproximadament circular d'entre 100 i 110 cm. de diàmetre delimitada per un cantó per l'esmentat aflorament de roca i per un altre per un petit tram de mur, perpendicular a l'aflorament, de blocs lligats amb fang (figura 54). Associat a aquesta estructura s'ha pogut delimitar un retall reblert per un nivell d'argila amb carbons i abundant material ceràmic que resta per excavar.

En relació a aquestes estructures, cal fer notar la presència en el seu entorn de nivells amb una gran quantitat de restes ceràmiques, especialment en la part baixa i just en el límit del quadre d'excavació i que han de correspondre a acumulacions o testers vinculats a l'activitat desenvolupada en el lloc, com és habitual trobar en aquest tipus d'instal·lacions¹⁰⁴; caldrà, però, esperar properes intervencions que permetin ampliar el límit de l'excavació en aquest sector, on també es troben els esmentats retalls situats davant les boques dels forns, per tal d'obtenir una visió més extensa del conjunt que permeti una major definició dels seus components. Així mateix, la gran dispersió i abundància de fragments ceràmics en superfície per tota la vessant occidental del turó permet esperar la detecció de nous forns situats en aquesta mateixa àrea que haurien de complementar la fragmentària informació que ens proporcionen els dos fins ara localitzats, en un estat de conservació certament precari. Així es podran resoldre els dubtes que es plantegen en relació a la configuració, funcionament i capacitat d'aquestes estructures. Hores d'ara, tan sols es pot assegurar la presència de cambres de foc amb un diàmetre de poc més d'un metre, unes proporcions més reduïdes que les que presentaran forns medievals posteriors, com els de Casampons, a Berga, o els de Cabrera d'Anoia, on els diàmetres es troben ja, de forma genèrica, a l'entorn del metre i mig¹⁰⁵.

En tot cas, la presència d'estrats cendrosos i l'evident termoalteració de l'entorn d'aquestes estructures de combustió permet identificar-les inequívocament com a forns de terrissa, un reconeixement que també s'explica per altres motius a tenir

---

¹⁰⁴ TRAVÉ, E., *Producció i distribució d'una terrisseria medieval: Cabrera d'Anoia*, 167-175.

¹⁰⁵ PADILLA, I., "Contribución al estudio de las cerámicas grises catalanas de época medieval: el taller, los hornos y la producción de Casampons", 127; TRAVÉ, E., *Producció i distribució d'una terrisseria medieval: Cabrera d'Anoia*, 68.

en compte, com ara la molt abundant presència de fragments ceràmics¹⁰⁶, ja observada durant la prospecció, que es constata tant en els nivells superficials com en l'estratigrafia conservada, especialment en el sector proper a les dues estructures i en els nivells d'amortització d'aquestes i de les altres que les acompanyen.

A tocar pràcticament del forn 1 pel sud i situat en la part plana del cim del turó, s'ha documentat una estructura formada per un retall de planta ovalada (280 cm. x 200 cm. i uns 55 cm. de fondària màxima) excavat en els nivells erosius d'argila i pedres dipositats sobre el subsòl rocós (figures 55-59). L'estratigrafia interior ha permès detectar un anivellament del retall inicial que cobriria en part els afloraments i sobre el que es crearia un nivell de circulació excepte en l'extrem de llevant, on una llosa falcada separaria aquest nivell d'una acumulació d'argila compactada i plàstica, força depurada, de color vermellós. Associat a aquests nivells es troba un gran bloc tallat en forma aproximada de paral·lelepípede (85 cm. de llargada per 40 cm. d'amplada i 40 cm. d'alçada) arribat a la paret nord del retall. Aquest espai encara coneixeria un segon nivell de circulació que ara també cobreix el racó de llevant i que n'assenyala els darrers moments d'utilització d'aquest espai, doncs per sobre hi trobem una sèrie de nivells de rebliment que es caracteritzen per la presència de carbons, cendres i una quantitat molt important de ceràmica, fet que permet atribuir a l'estructura una funció d'abocador o tester un cop desestimada la seva activitat inicial¹⁰⁷. Cal destacar, d'altra banda, la presència, en contacte per l'exterior amb el retall principal, de dues petites cubetes de planta circular excavades a la roca: una d'elles, d'uns 50 cm. de diàmetre i una fondària d'uns 20 cm, es troba a tocar del límit nord del retall principal i de l'esmentat bloc, mentre que la segona, de dimensions més reduïdes, se situa en el límit nord-oest del retall. Ambdues han estat amortitzades amb nivells amb abundant presència de ceràmica.

Atenent les característiques descrites, entenem que cal considerar, encara que sigui de forma preliminar, aquesta estructura com un espai de treball vinculat a la producció ceràmica, possiblement l'obrador dedicat al pastat de l'argila previ al

---

¹⁰⁶ En les dues campanyes executades fins ara el nombre de fragments ceràmics recollits passa els set mil.

¹⁰⁷ Ha estat justament en el nivell més antic d'amortització de l'estructura on s'ha practicat l'única datació absoluta que de moment es té per al jaciment: BETA-277765: edat radiocarbònica convencional: 1090±40 BP; Cal. AD (2 sigmes): 880-1020. Cal. AD (1 sigma): 900-1000.

modelat de les peces. Tot i que amb una cronologia més tardana, és significativa la presència de blocs com el descrit més amunt, als que s'atribueixen funcions anàlogues, en obradors de ceràmica medieval com el de Cabrera d'Anoia¹⁰⁸.

Finalment, cal destacar la presència de quatre estructures molt similars entre elles, situades a l'est dels forns, en la part alta del turó, i que corresponen a retalls de planta allargassada excavats en les argiles toves situades entre les plaques de roca. Les mesures oscil·len entre els 3 i 4 metres de llargada, amb una amplada que volta els 50 cm. i una fondària conservada que no depassa els 20 cm. Utilitzades com a testers donada l'abundosa presència de materials ceràmics fragmentats en els seus corresponents nivells d'amortització, la seva peculiar morfologia i el context en el que es troben podrien indicar una funció inicial com a punts d'extracció d'argiles destinades a l'elaboració de les peces (figures 60-65). Per altra banda, una d'elles presenta la peculiaritat d'haver estat reconvertida en una petita cabana o cobert: reblerta l'estructura amb els esmentats nivells d'abocament, per sobre d'aquests es troba un fogar situat en un dels extrems, mentre que un forat de pal central i uns altres tres de perimetrals situats fora del retall inicial permeten intuir la presència d'una estructura de coberta feta amb materials peribles (figures 66-71)¹⁰⁹.

5.4.2. El material arqueològic.

Tot i que el material ceràmic del jaciment ha de ser encara objecte d'un estudi aprofundit, es poden avançar algunes observacions generals en quant a les seves característiques morfològiques i al seu enquadrament cronològic aproximat.

El repertori tipològic està format bàsicament per peces tancades, fonamentalment olles amb el llavi majoritàriament arrodonit, amb el perfil en "S" o globular, i gerres amb un vessador o diversos, tot i que, en una proporció força menor, també es troben bols i cossis, alguns d'ells amb la vora reentrant. Cal destacar la presència, en una proporció significativament elevada, d'unes peces tan específiques com les gerres amb diversos vessadors, un indicador, per altra banda i juntament amb la datació absoluta obtinguda, de la cronologia que es proposa per al jaciment. Pel

---

¹⁰⁸ TRAVÉ, E., *Producció i distribució d'una terrisseria medieval: Cabrera d'Anoia*, 153-154.

¹⁰⁹ Ni que sigui a tall d'hipòtesi, i pel context que ofereix el jaciment, ens plantegem la possibilitat que el forat central, molt ben falcat amb una estructura de pedres, pugui correspondre en realitat a la subjecció d'un possible torn.

que fa a la decoració, aquesta és poc variada, amb presència recurrent al voltant, i els alguns casos a l'interior, de les peces, especialment pel que fa als cossis, de diverses línies incises horitzontals paral·leles. Les cuites són habitualment reduïdes o neutres, amb coloracions negres, grises i marrons que es distribueixen sovint de forma irregular per una mateixa peça; per la seva banda, les pastes acostumen a ser compactes i amb un desgreixant de mida no gaire gran, tot i que hi ha fragments que presenten intrusions de mida més considerable i en major proporció (figures 72-80).

En general, els materials documentats a Cal Ticó presenten uns trets que permeten posar-los en relació, de forma coherent amb la datació radiocarbònica, amb alguns jaciments amb cronologies genèriques situades entre els segles IX i XI, on els tipus detectats a Cal Ticó, especialment pel que fa a les gerres amb diversos vessadors, s'acompanyen sovint de peces amb tractament espatulat de les superfícies i on hi figura la sitra com un dels atuells característics, dos indicadors que, de fet, són absolutament absents a Cal Ticó. Aquesta absència difícilment s'explicaria en termes cronològics, atès que Cal Ticó coincideix en bona part amb altres jaciments ben datats amb aquestes tipologies i tractaments, sinó que més aviat cal atribuir-la a la pròpia natura del jaciment, un taller on no es produirien ni sitres ni hi tindria cabuda el tractament espatulat, tot i que seria productor d'altres tipologies que habitualment els acompanyen. Per altra banda, tampoc no es pot considerar un possible factor geogràfic alhora de considerar aquest fet, ja que les sitres i les peces espatulades, si bé apareixen amb profusió en terres del litoral i el prelitoral de Barcelona, Girona i el Rosselló, vinculades probablement a centres productors relacionats amb les ciutats comtals, tampoc no són estranyes en l'àrea de la Catalunya Central, on darreres aportacions en detecten la presència en diversos jaciments. Centrant l'atenció en alguns exemples una mica més llunyans, els paral·lels més evidents amb Cal Ticó es troben en diversos jaciments vallesans. Així, en l'assentament altmedieval excavat a Castellar Vell, a Castellar del Vallès¹¹⁰, apareixen produccions similars acompanyades de sitres i altres atuells amb tractament espatulat, com també succeeix en la fase dels segles IX-XI de l'església

---

¹¹⁰ ROIG, J.; COLL, J.M.; MOLINA, J.A., "El conjunt arqueològic de Sant Esteve de Castellar Vell (Castellar del Vallès, Vallès Occidental): el vilatge i l'església d'època carolíngia i comtal (segles IX-X i XI-XII)"; ROIG, J.; COLL, J.M., "El jaciment altmedieval de Sant Esteve de Castellar Vell (Castellar del Vallès, Vallès Occidental). Darreres aportacions de les intervencions de 2000-2001 i 2007".

de Sant Menna¹¹¹. També en àmbit eclesiàstic cal considerar els materials apareguts en unes sitges prop de l'església parroquial de Rubí¹¹². Encara al Vallès, tot i que en el context d'un assentament rural format per diverses sitges i algun fons de cabana, són similars els materials del jaciment del Pla del Serrador, a les Franqueses del Vallès, als quals s'associa una datació radiocarbònica que en situa la cronologia entre finals del segle IX i el segle següent¹¹³, com igualment succeeix amb unes sitges aïllades excavades al jaciment sabadellenc de Can Roqueta II¹¹⁴, amb materials també semblants i una datació absoluta amb resultats parells.

A Olèrdola, ja al Penedès, una sitja excavada prop de la muralla¹¹⁵ ha aportat un lot de materials als quals s'ha pogut associar una datació radiocarbònica situada a l'entorn de l'any mil i que presenten clars paral·lels amb el cas de Cal Ticó, amb olles de llavi arrodonit i decoracions de línies incises horitzontals que apareixen conjuntament amb cossis de vora reentrant i una gerra de boca lobulada, uns tipus de materials que també apareixen en el sector de la pedrera del mateix assentament¹¹⁶. En tot cas, creiem que les produccions ceràmiques del moment immediatament posterior es poden trobar en el proper jaciment del Collet de les Caixes, al terme de Navàs, amb una cronologia fixada a cavall dels segles XI i XII, i on les diferències a nivell tant de formes com de decoracions són subtils però perceptibles, com es pot comprovar en l'apartat anterior.

---

¹¹¹ ROIG, J.; COLL, J.M.; MOLINA, J.A., *L'església vella de Sant Menna. Sentmenat: del segle V al XX. 1500 anys d'evolució històrica*, 66-71. Aquí els materials poden datar-se per l'aparició, en una de les sitges d'aquesta fase, d'un òbol atribuïble a Ramon Borrell (992-1017).

¹¹² SÀNCHEZ, E., "La ceràmica alt medieval de la plaça del Dr. Guardiet de Rubí".

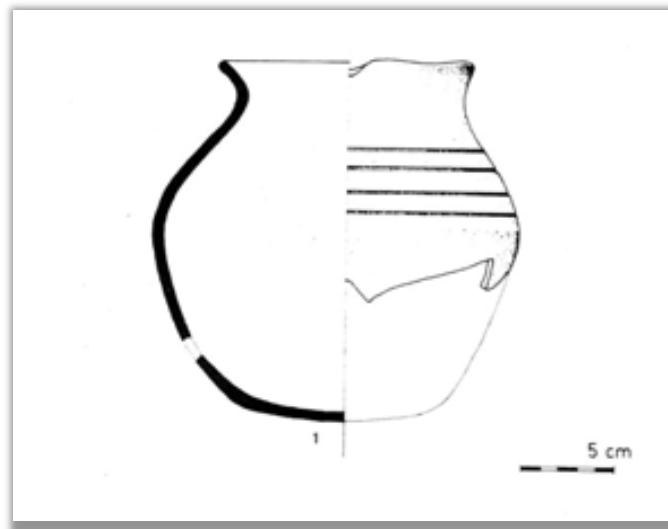
¹¹³ MUÑOZ, V., "L'assentament agrícola altmedieval del Pla del Serrador (Les Franqueses del Vallès, Vallès Oriental)".

¹¹⁴ RODRÍGUEZ, A.; PALOMO, A., "Les estructures medievals de Can Roqueta II (Sabadell, Vallès Occidental)".

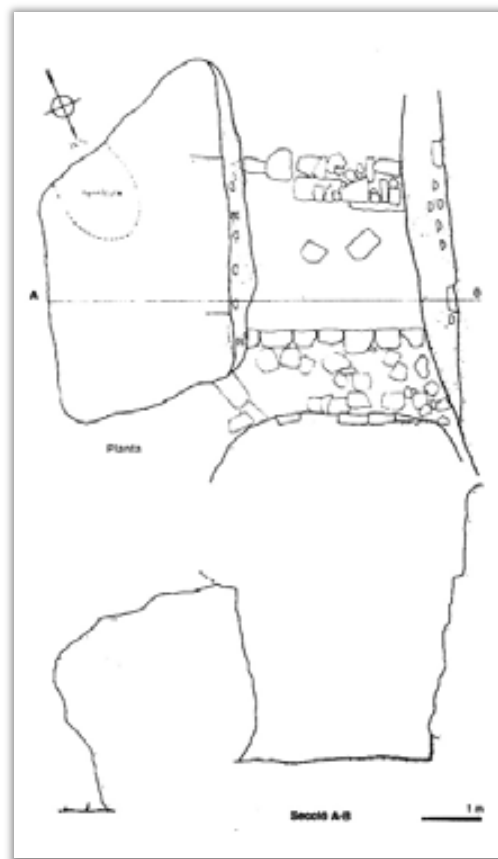
¹¹⁵ BOSCH, J.M.; MESTRES, J.; MOLIST, N.; SENABRE, R.M.; SOCIAS, J., "Les sitges del sector 01. L'ocupació del *castrum Olerdula* al segle X (Olèrdola, Alt Penedès)".

¹¹⁶ ROIG, J. "Primeres dades sobre la ceràmica medieval d'Olèrdola (Alt Penedès)". Més enllà d'aquests materials associats majoritàriament a la sitja datada, cal destacar la presència d'un grup d'olles provinent d'aquest mateix conjunt de sitges, en bona part amb el llavi bisellat o de secció triangular, que potser caldria adscriure a un horitzó cronològic previ (GIBERT, J., "Els inicis de l'Edat Mitjana (segles VIII-X) al Penedès i al Baix Llobregat: una aproximació arqueològica", 77-78).

5.5. Annex de figures.

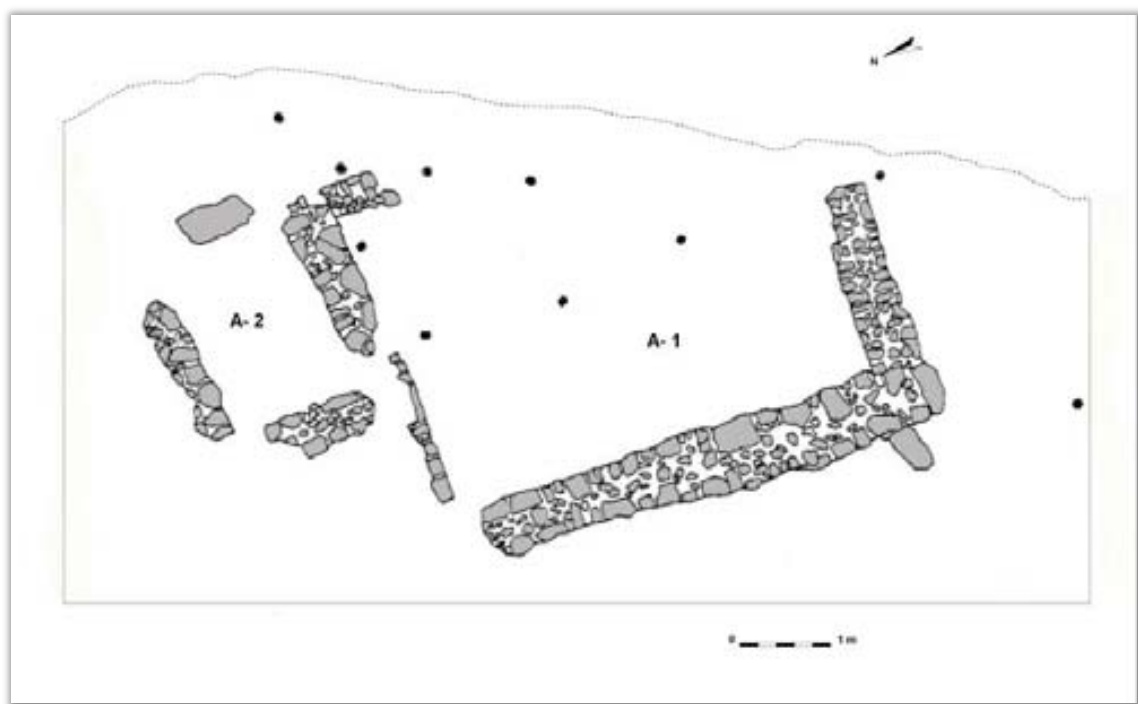
Figura 1: gerra amb diversos vessadors apareguda a l'excavació de les Coromines (Aguilar de Segarra, Bages) (ENRICH, J.; ENRICH, J., "Tres conjunts d'habitable alto-medieval a l'Alta Segarra (Anoia-Bages, Barcelona)", 305).

Figura 2: planta i secció del jaciment de Seguers (els Prats de Rei, Anoia) (ENRICH, J.; ENRICH, J., "Tres conjunts d'habitable alto-medieval a l'Alta Segarra (Anoia-Bages, Barcelona)", 309).

Figura 3: vista des del nord-oest del jaciment de Montclús (Santa Maria de Merlès, Berguedà) (Cristian Folch/Ramon Martí).

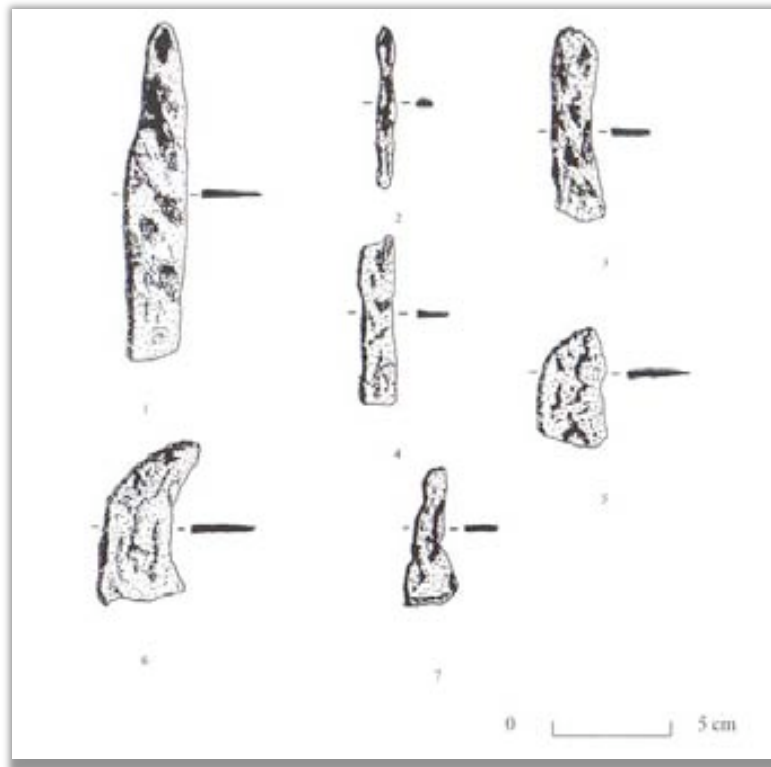
Figura 4: planta del sector excavat del jaciment de Montclús (Cristian Folch/Ramon Martí).

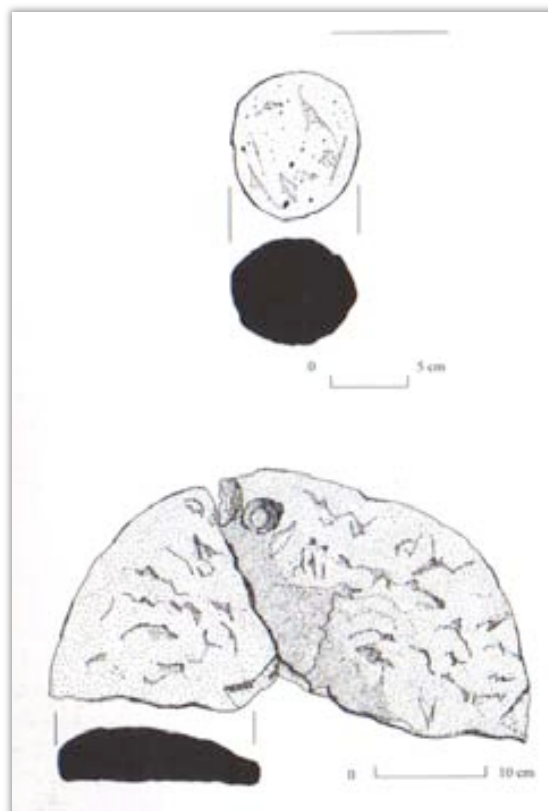
Figura 5: vista des del nord de l'àmbit meridional del jaciment de Montclús (Cristian Folch/Ramon Martí).

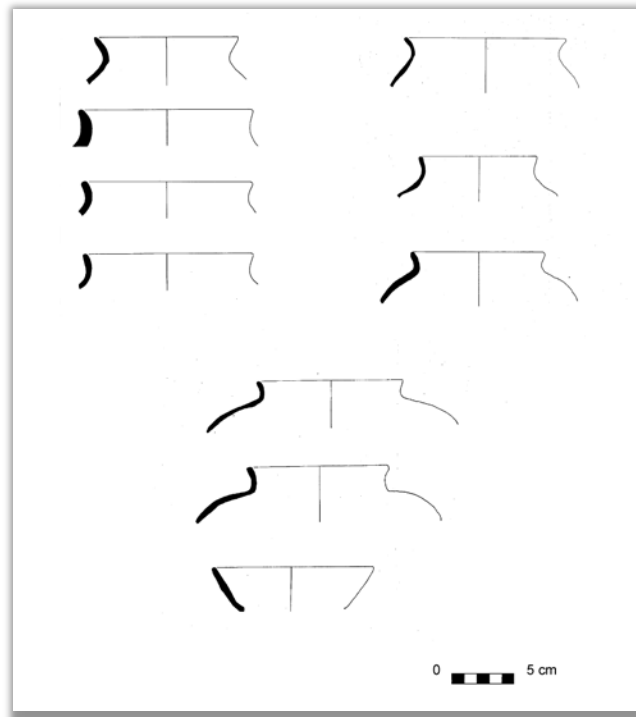
Figura 6: vista des de l'est de l'àmbit nord del jaciment de Montclús (Cristian Folch/Ramon Martí).

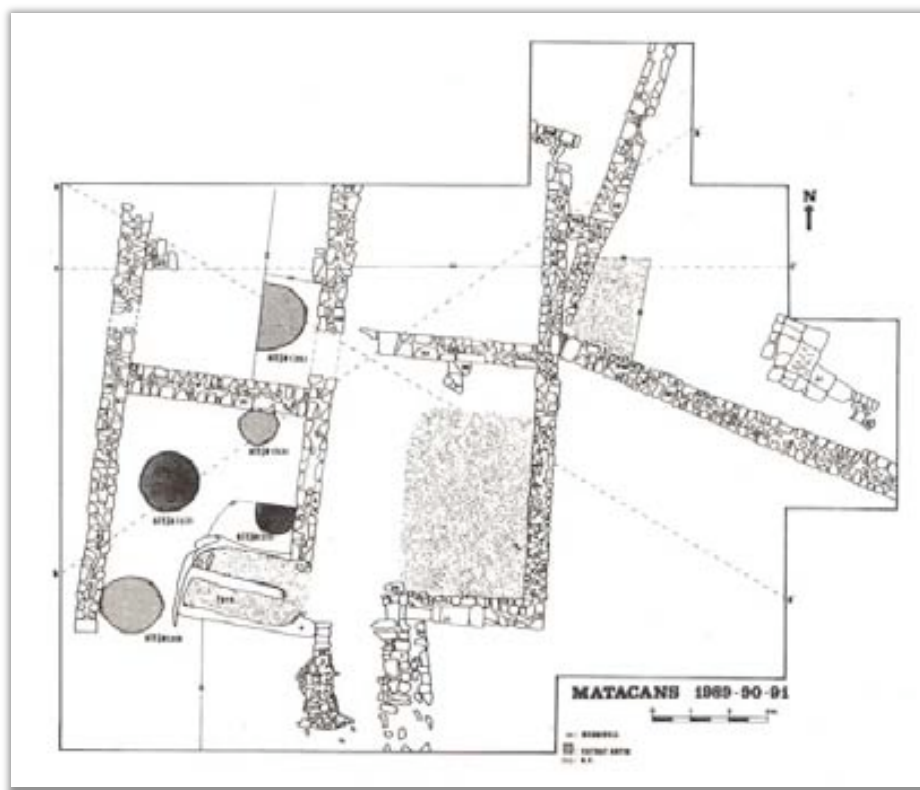
Figura 7: materials metàl·lics recuperats al jaciment de Montclús (Cristian Folch).

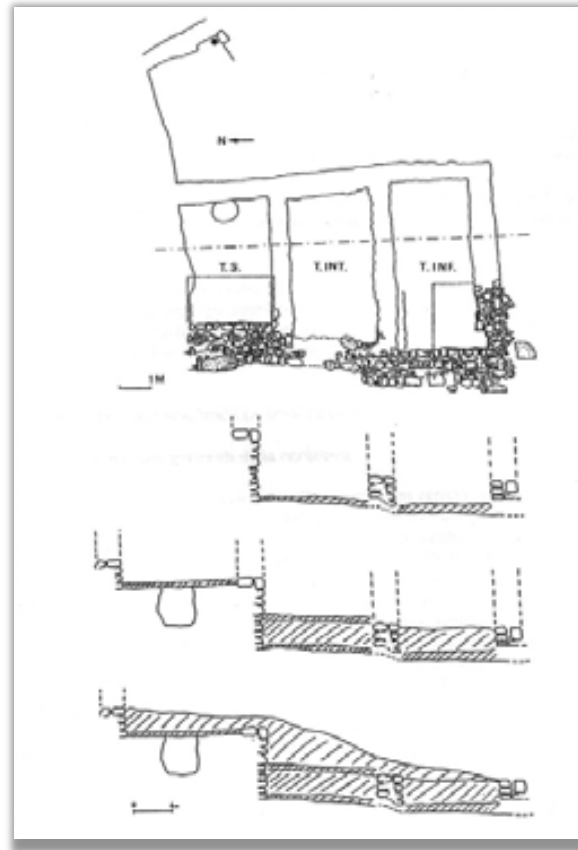
Figura 8: fragments de molí i mà de morter localitzats durant l'excavació del jaciment de Montclús (Cristian Folch).

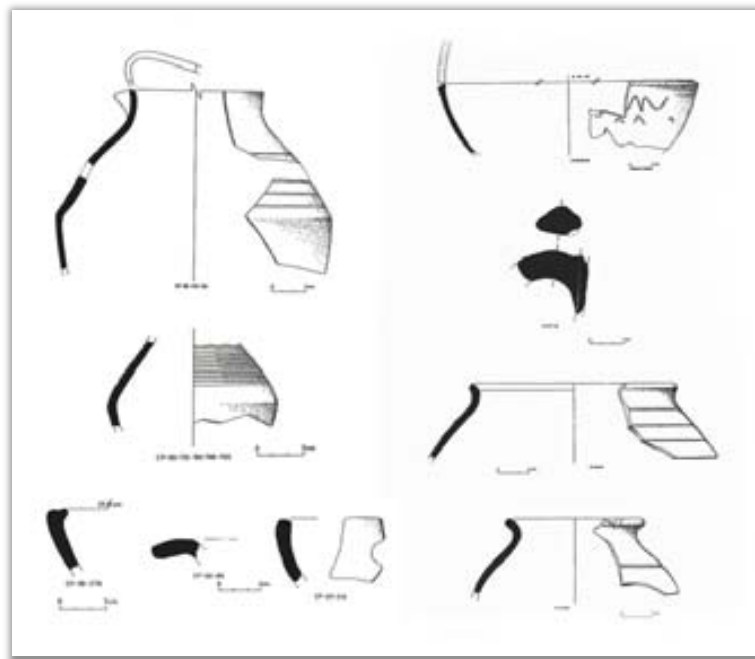
Figura 9: formes ceràmiques documentades al jaciment de Montclús (Cristian Folch).

Figura 10: planta de les estructures documentades al jaciment de Matacans (Artés, Bages), on s'observa, a la dreta, la cantonada de l'àmbit altmedieval (DAURA, A.; PARDO, D.; PIÑERO, J., "El jaciment arqueològic de Matacans (Artés). Ressenya dels treballs realitzats entre 1988 i 1991", 185).

Figura 11: planta i seccions del jaciment de Can Paleta (Castellfollit del Boix, Bages) (ALES, J.; ENRICH, J.; ENRICH, J., “Can Paleta (Castellfollit del Boix, Bages)”, 743).

Figura 12: peces ceràmiques documentades en l’excavació del jaciment de Can Paleta (SALES, J.; ENRICH, J.; ENRICH, J., “Can Paleta (Castellfollit del Boix, Bages)”, 744-745).

Figura 13: vista des de l'oest del recinte delimitat al sector 2 del jaciment de Monistrol de Gaià (Bages).

Figura 14: cos adossat al cantó sud-oest del recinte del sector 2 del jaciment de Monistrol de Gaià.

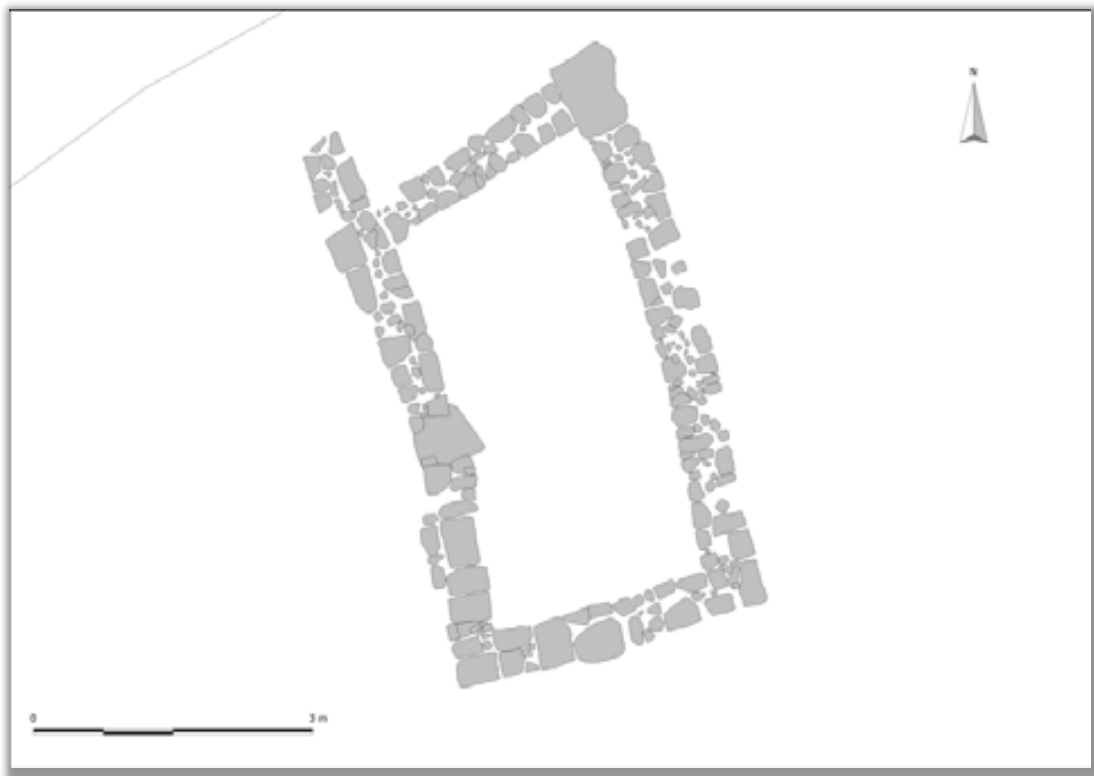
Figura 15: cos adossat al cantó nord-est del recinte del sector 2 del jaciment de Monistrol de Gaià.

Figura 16: cos adossat al cantó sud-est del recinte del sector 2 del jaciment de Monistrol de Gaià.

Figura 17: vista del sector septentrional del recinte del sector 2 del jaciment de Monistrol de Gaià (Bages), amb els diversos àmbits i espais delimitats.

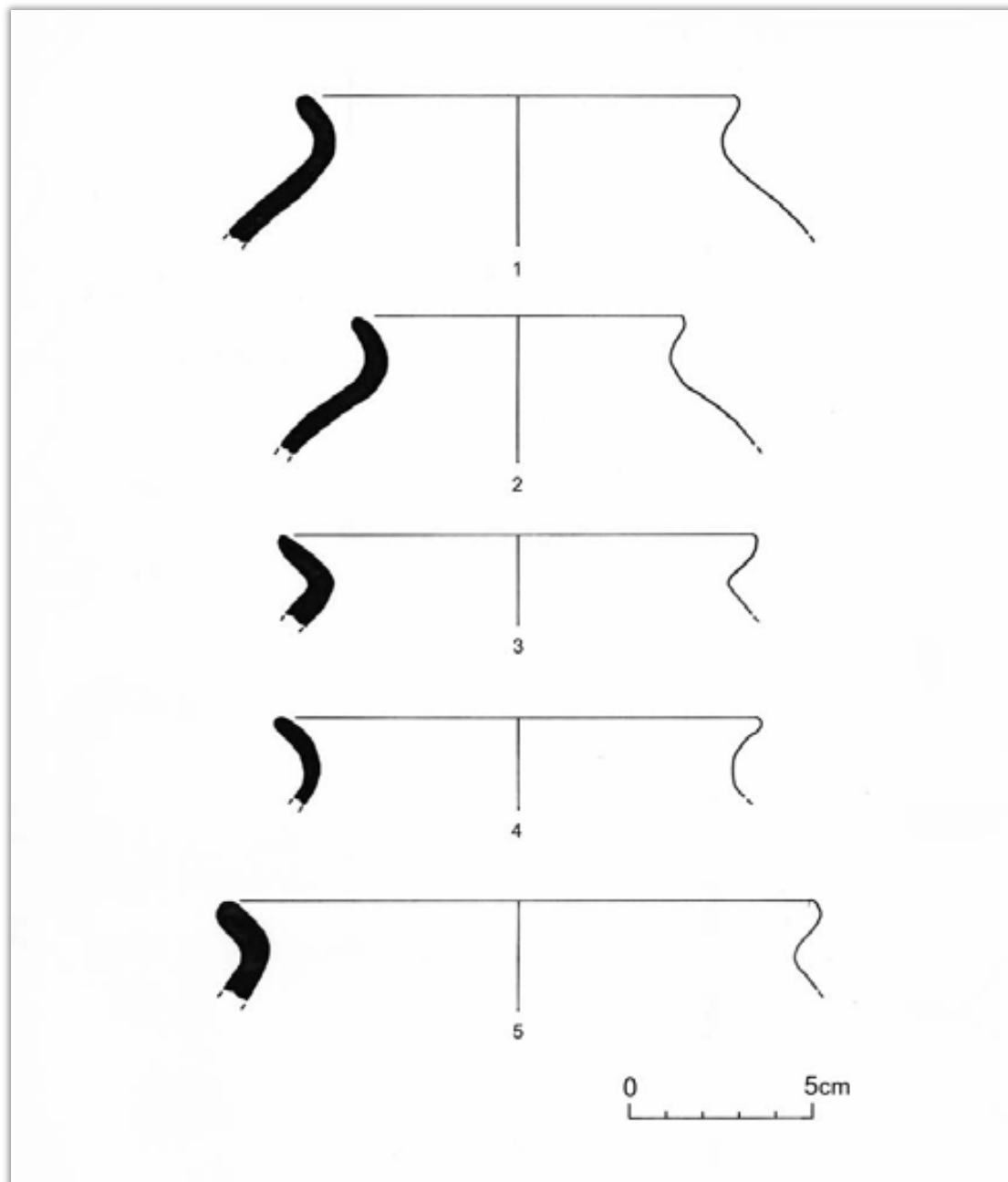
Figura 18: planta de l'àmbit 21 del sector 2 de Monistrol de Gaià.

Figura 19: l'àmbit 21 de Monistrol de Gaià excavat fins a la cota d'un nivell de circulació.

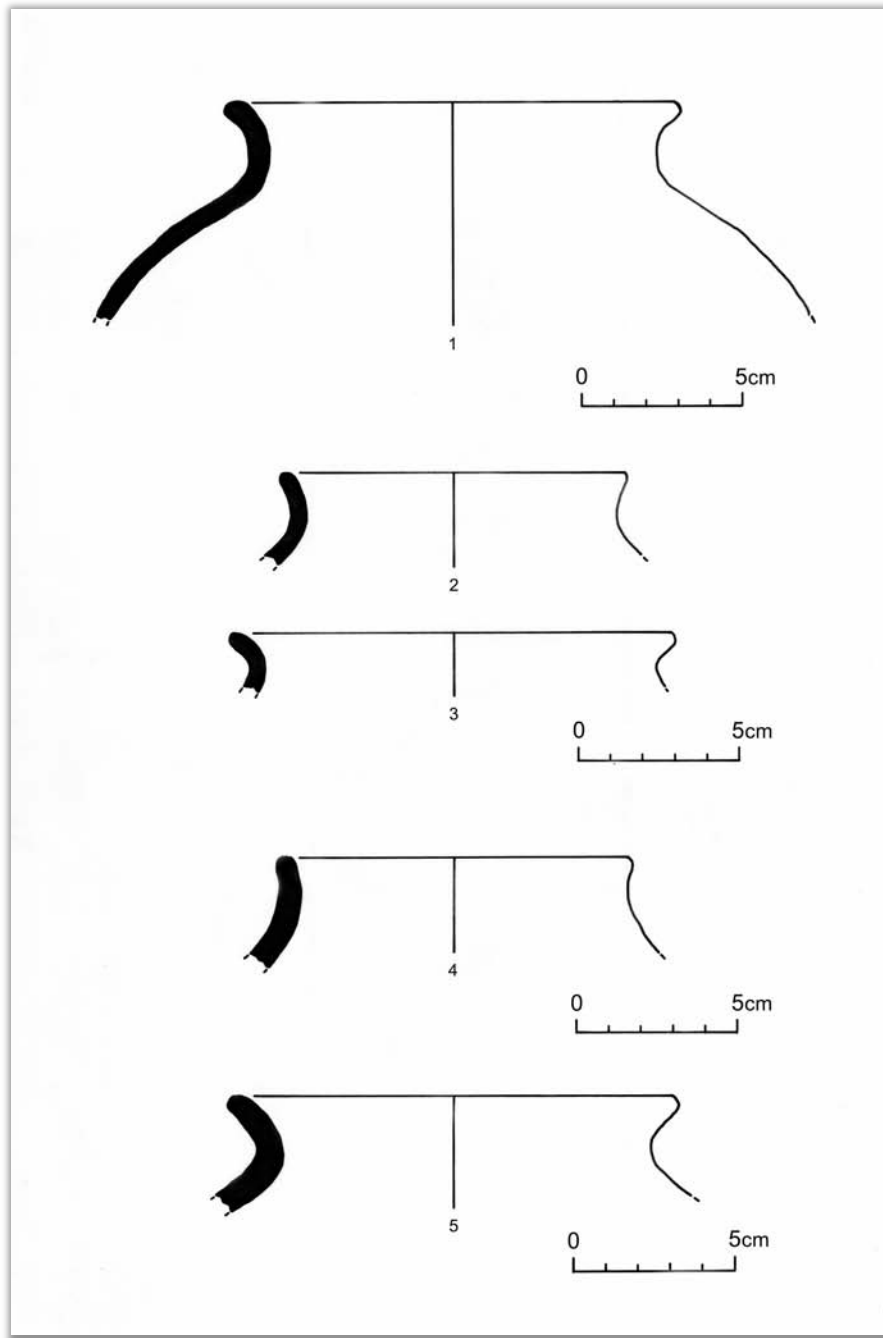

Figura 20: detall des de l'oest de l'estructura de combustió delimitada a l'àmbit 21 de Monistrol de Gaià.

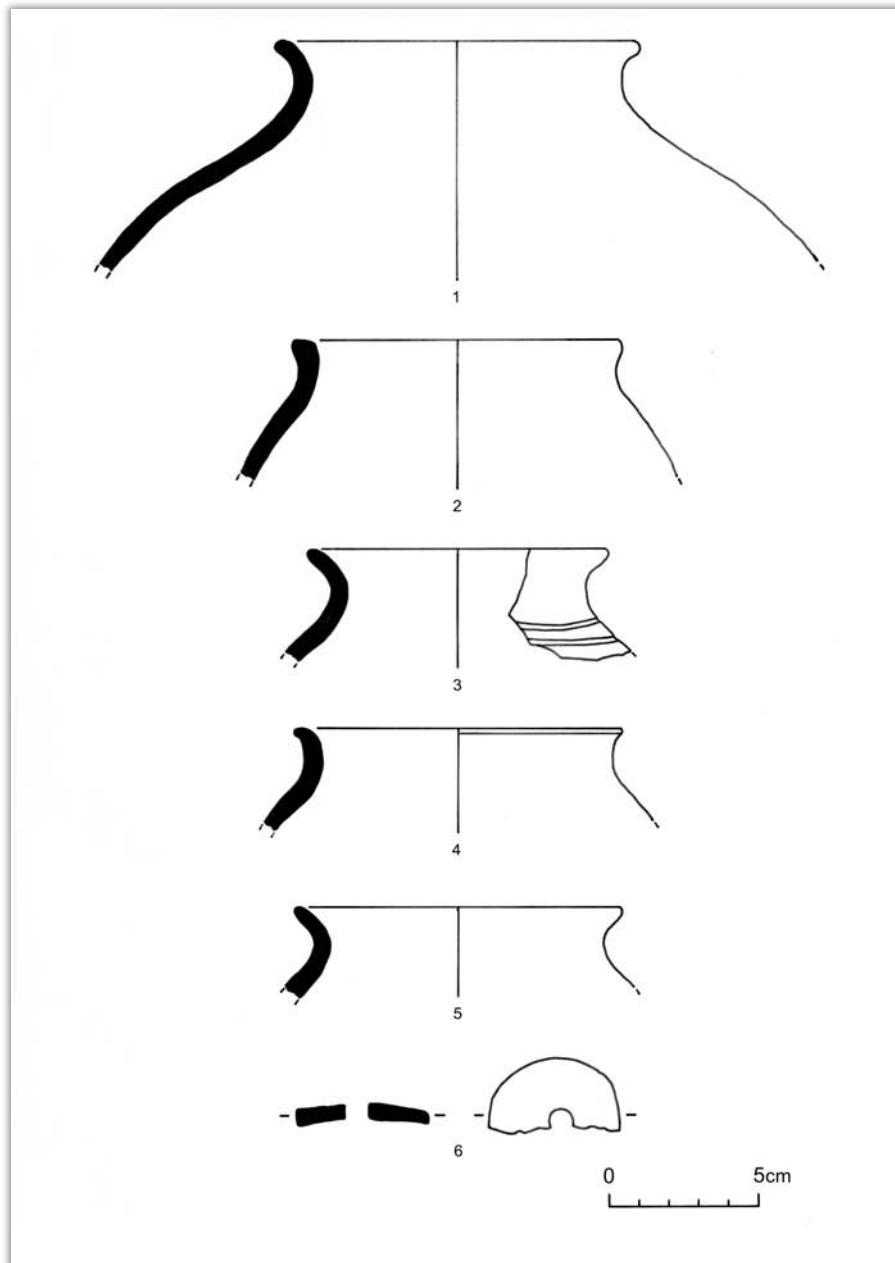
Figura 21: formes ceràmiques documentades en l'estratigrafia interior de l'àmbit 21 de Monistrol de Gaià.

- 1- vora d'olla amb el llavi arrodonit, pasta compacta de color negre uniforme, desgreixant de mida petita.
- 2- vora i espatlla d'olla amb el llavi arrodonit, pasta compacta de color gris fosc, desgreixant de mida petita.
- 3- vora d'olla amb el llavi arrodonit, lleugerament apuntat, pasta grollera, color gris, desgreixant petit i mitjà.
- 4- vora d'olla amb el llavi arrodonit, pasta grollera, superfícies de color negre i cor marronós, desgreixant visible.
- 5- vora d'olla amb el llavi arrodonit, pasta grollera i poc compacta de color gris, desgreixant abundant de mida petita i mitjana.

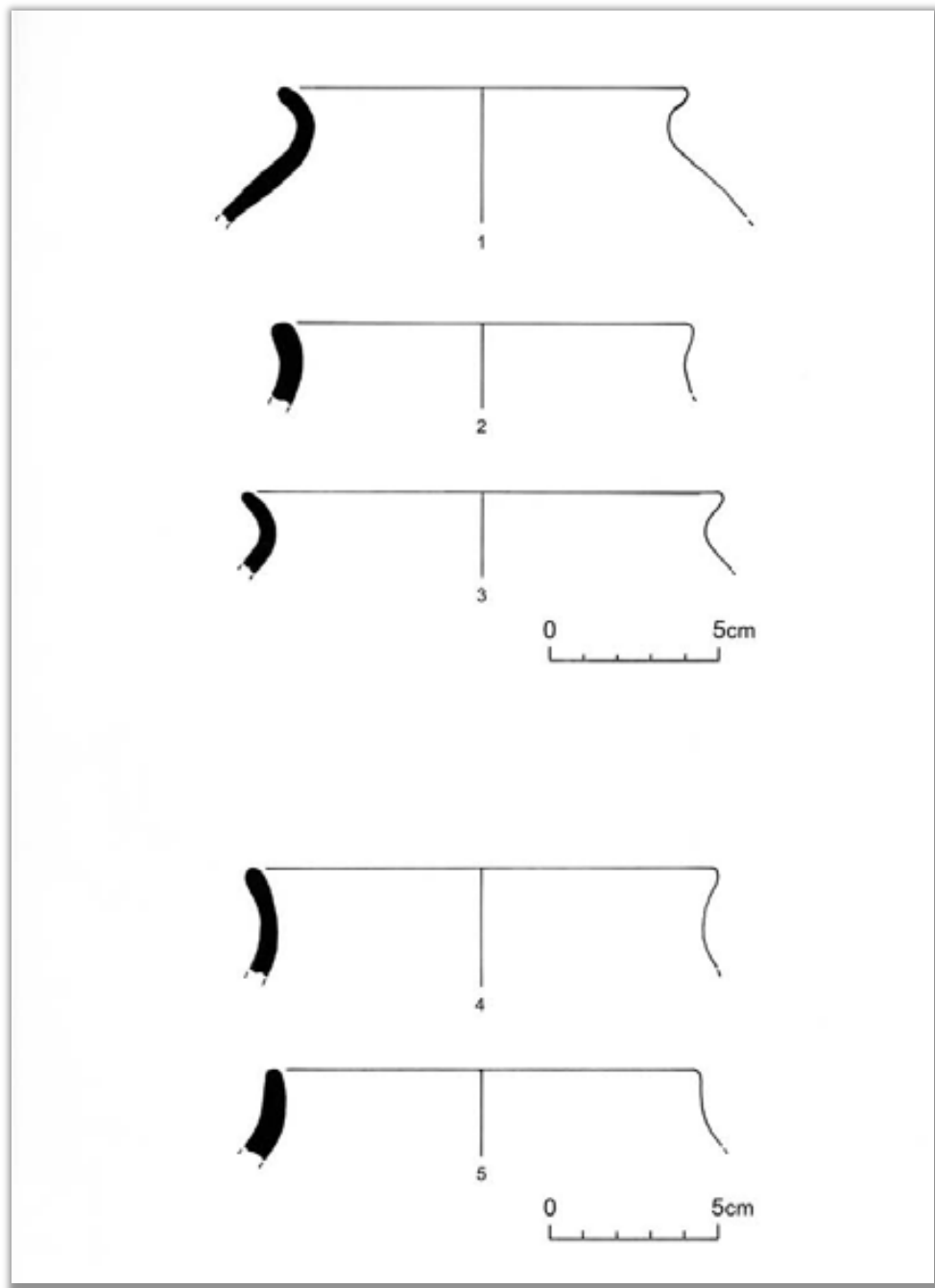
Figura 22: formes ceràmiques documentades en l'estratigrafia interior de l'àmbit 21 de Monistrol de Gaià.

- 1- vora i cos d'olla amb el llavi arrodonit, pasta grollera amb desgreixant abundant de mida petita, color beix a les superfícies i gris al cor.
- 2- vora d'olleta o gerra amb el llavi arrodonit, pasta compacta amb abundant desgreixant de mida petita, color gris uniforme.
- 3- vora d'olla amb el llavi arrodonit, pasta grollera, color negre uniforme, desgreixant abundant petit i mitjà.
- 4- vora de gerra amb el llavi arrodonit, amb possible arrencada d'un vessador que l'assimilaria a una sitra, pasta compacta amb desgreixant abundant de mida petita, color beix a les superfícies i gris fosc al cor.
- 5- vora d'olla amb el llavi arrodonit, pasta compacta de color gris clar uniforme, desgreixant abundant de mida petita.

Figura 23: formes ceràmiques documentades en els nivells superiors de colmatació i abandonament de l'àmbit 21 de Monistrol de Gaià.

- 1- vora i cos d'olla amb el llavi arrodonit, pasta compacta amb desgreixant fi, color gris clar al cor i taronja a les superfícies.
- 2- vora de gerra, potser una sitra, amb la vora recta i el llavi arrodonit, lleugerament engruixit a l'exterior, pasta compacta amb desgreixant molt fi, color gris clar al cor i taronja a les superfícies.
- 3- vora d'olla amb el llavi arrodonit, pasta compacta amb desgreixant petit, color que varia entre el beix fosc i el negre uniforme, decoració a partir de bandes horitzontals d'uns 2 mm. d'ample.
- 4- vora d'olla amb el llavi pla i lleugerament apuntat vers l'exterior, desgreixant abundant de mida petita, color gris clar homogeni.
- 5- vora d'olla amb el llavi arrodonit, pasta compacta amb desgreixant petit, color gris clar a l'interior i marró fosc a l'exterior.
- 6- peça circular de ceràmica reduïda amb orifici central.

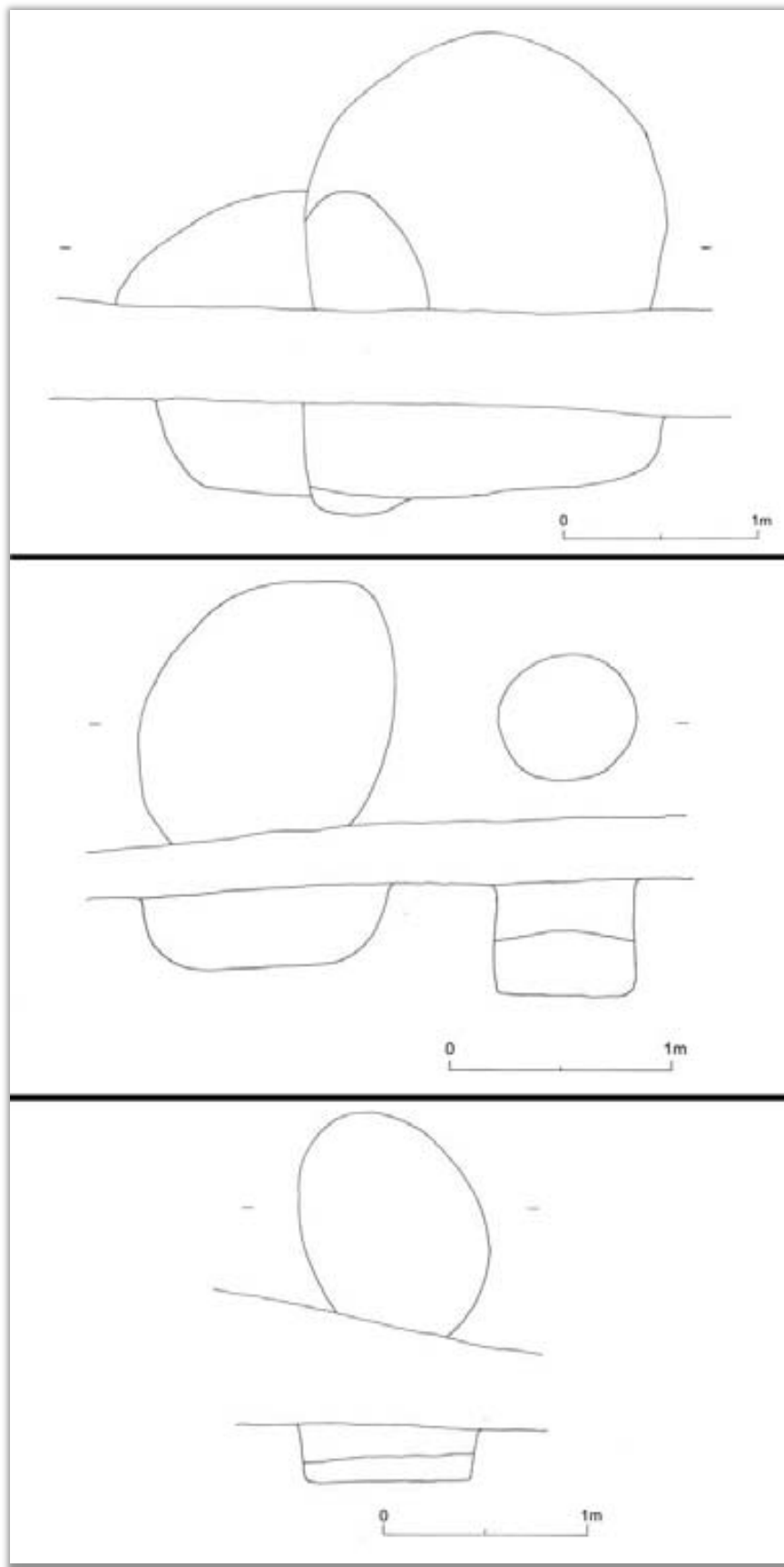

- Figura 24:** formes ceràmiques documentades en els nivells de rebliment de les estructures negatives de la fase d'època comtal de Monistrol de Gaià.
- 1- vora i espatlla d'olla amb el llavi arrodonit, desgreixant fi, color taronja homogeni.
  - 2- vora de gerra amb la vora recta i el llavi arrodonit, pasta compacta amb desgreixant fi, color taronja uniforme, amb possibles traces de tractament espatulat a les superfícies.
  - 3- vora d'olla amb el llavi lleugerament apuntat, pasta poc compacta amb desgreixant petit i mitjà, color gris.
  - 4- vora de gerra amb el llavi arrodonit, pasta compacta de color gris clar homogeni, desgreixant petit.
  - 5- vora de gerra amb el llavi arrodonit, pasta compacta de color gris fosc uniforme, desgreixant de mida petita.

Figura 25: detall d'una sitja excavada en l'interior del recinte del sector 2 de Monistrol de Gaià.

Figura 26: planta i secció de les estructures negatives d'època comtal de Monistrol de Gaià, la majoria tallades per l'obertura del camí.

Figura 27: fossa excavada en els nivells que amortitzen el recinte del sector 2 de Monistrol de Gaià, tallada pel camí.

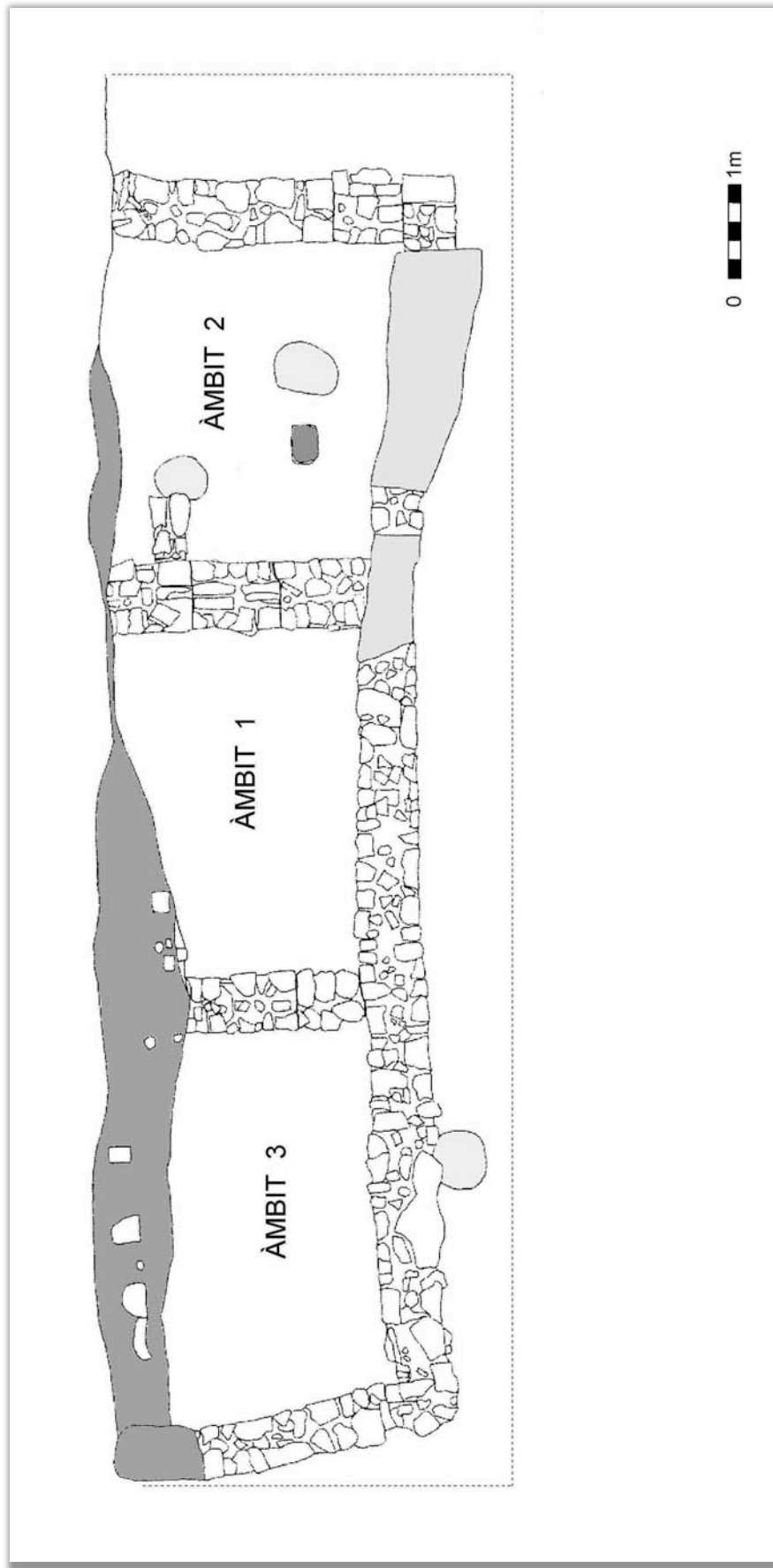
Figura 28: fossa excavada en el sector 2 de Monistrol de Gaià, en els nivells que amortitzen el recinte; de fet, a l'esquerra, i a un nivell més baix, s'observa el mur meridional d'aquell, ambdues estructures afectades per l'obertura del camí.

Figura 29: vista des del nord-oest del jaciment del Collet de les Caixes (Navàs, Bages).

Figura 30: el jaciment del Collet de les Caixes des del sud.

Figura 31: planta del jaciment del Collet de les Caixes.

Figura 32: detall de l'accés entre els àmbits 1 i 2 del Collet de les Caixes des del nord.

Figura 33: vista de l'àmbit 2 del Collet de les Caixes i les seves estructures des de l'oest.

Figura 34: detall de l'estructura de combustió principal de l'àmbit 2 del Collet de les Caixes delimitada.

Figura 35: detall de l'estructura anterior un cop excavada.

Figura 36: detall de l'altra estructura de combustió de l'àmbit 2 del Collet de les Caixes delimitada.

Figura 37: detall de l'estructura anterior un cop excavada.

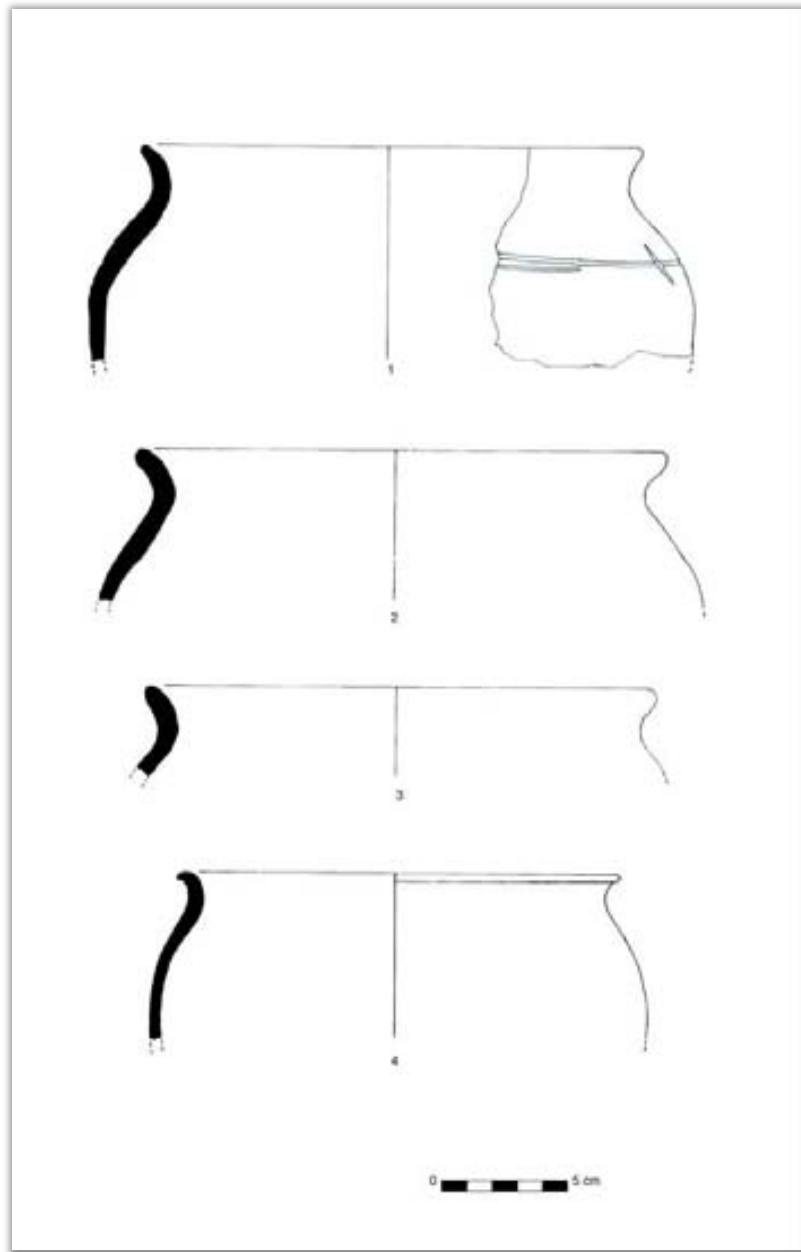

Figura 38: detall del basament de l'enclusa de l'àmbit 2 del Collet de les Caixes.

Figura 39: vista de la cantonada nord-est de l'àmbit 2 del Collet de les Caixes; a baix a la dreta, l'acumulació de carbons, al centre el muret que delimita el racó que serveix d'abocador de cendres. Just per sota el muret s'intueix l'estructura de combustió, en el rebliment de la qual es pot observar la presència d'una pedra d'esmolador.

Figura 40: formes ceràmiques documentades en l'excavació de l'àmbit 2 del Collet de les Caixes.

1- vora i cos d'una olla amb el llavi arrodonit, amb la carena poc marcada, pasta compacta de color gris fosc a les superfícies i marró fosc al cor amb abundant desgredant de tamany mitjà i gran; decoració, fins on permet observar el fragment conservat, amb una sola incisió horitzontal creuada en un punt per una petita incisió en diagonal.

2- vora d'una olla amb el llavi arrodonit, pasta compacta de color beix amb abundant desgredant de tamany mitjà i gran.

3- Vora d'una olla amb el llavi arrodonit, pasta compacta de color gris fosc a l'exterior i marró clar a l'interior, amb abundant desgredant de tamany mitjà i gran.

4- vora i cos d'una olla amb el llavi arrodonit, lleugerament apuntat, pasta compacta de color gris fosc i abundant desgredant de tamany petit i mitjà.

Figura 41: clau localitzat al jaciment del Collet de les Caixes.

Figura 42: claus i altres objectes de ferro localitzats al jaciment del Collet de les Caixes.

Figura 43: tija de ferro localitzada al jaciment del Collet de les Caixes.

Figura 44: punta de ferro localitzada al Collet de les Caixes.

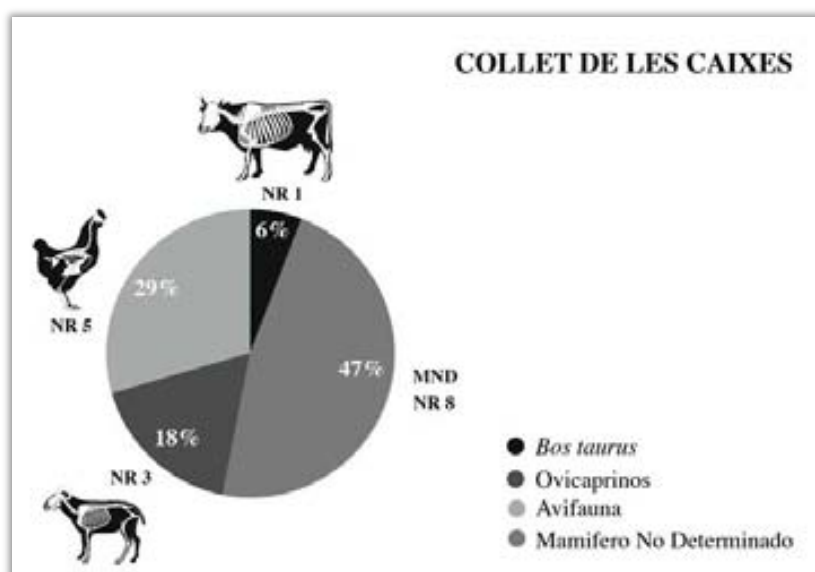
Figura 45: punta de ferro localitzada al Collet de les Caixes.

Figura 46: anell de bronze localitzat a l'àmbit 1 del Collet de les Caixes.

Figura 47: còdol recuperat en una de les estructures de combustió de l'àmbit 2 del Collet de les Caixes, probablement emprat com a pedra d'esmolar.

Figura 48: diagrama amb els percentatges de les restes faunístiques documentades al Collet de les Caixes.

Figura 49: planta general de l'àrea excavada del jaciment de Cal Ticó (Castellnou de Bages).

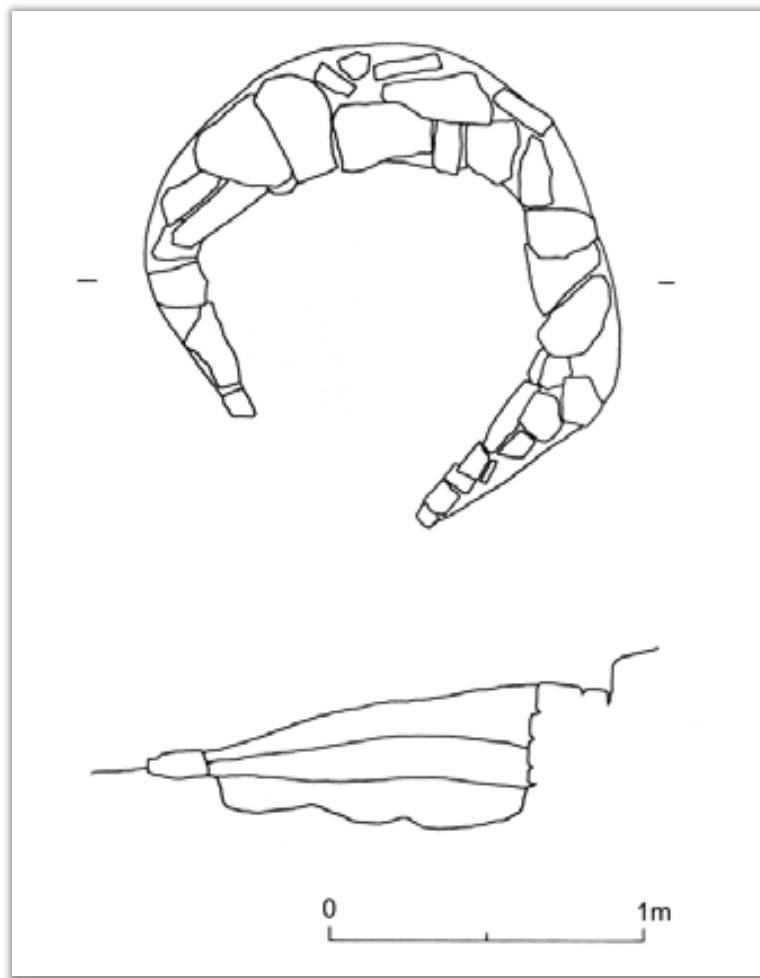
Figura 50: el forn 1 de Cal Ticó un cop delimitat.

Figura 51: el forn 1 de Cal Ticó en procés d'excavació; es pot observar la gran quantitat de fragments ceràmics abocats en el seu interior.

Figura 52: detall del forn 1 de Cal Ticó un cop excavat el seu interior.

Figura 53: planta i secció del forn 1 del jaciment de Cal Ticó.

Figura 54: detall de les restes del forn 2 de Cal Ticó.

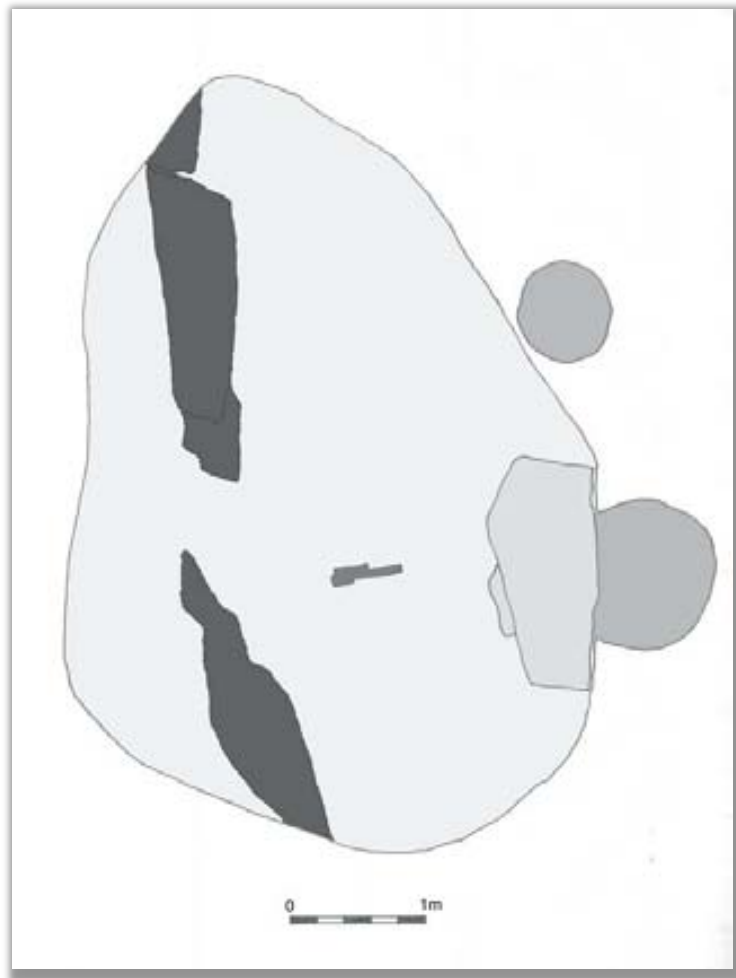
Figura 55: retall delimitat de l'estructura corresponent a l'obrador de Cal Ticó.

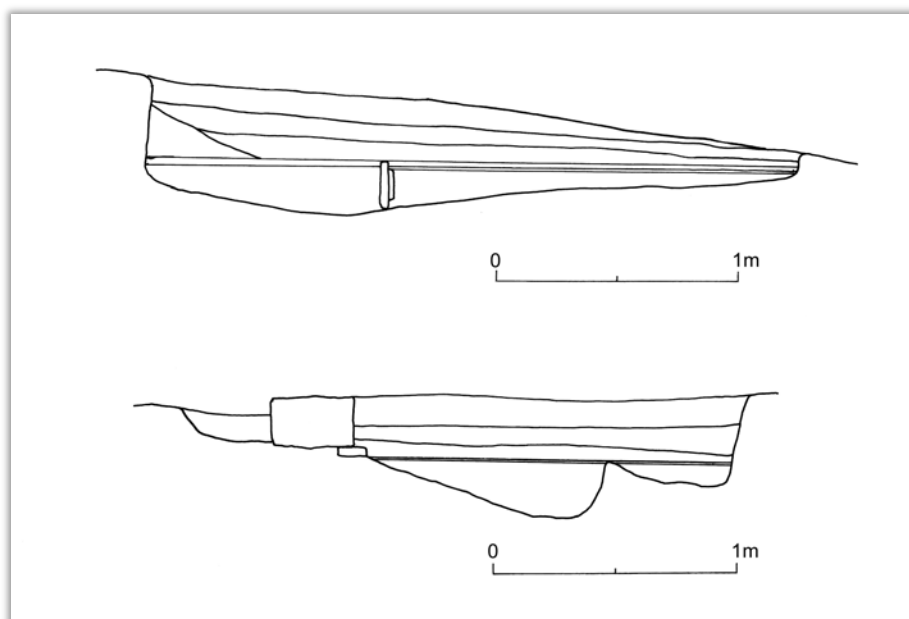
Figura 56: vista de l'estructura anterior a nivell de circulació; a la dreta s'observen el gran bloc i les dues cubetes.

Figura 57: l'estructura anterior amb l'estratigrafia esgotada.

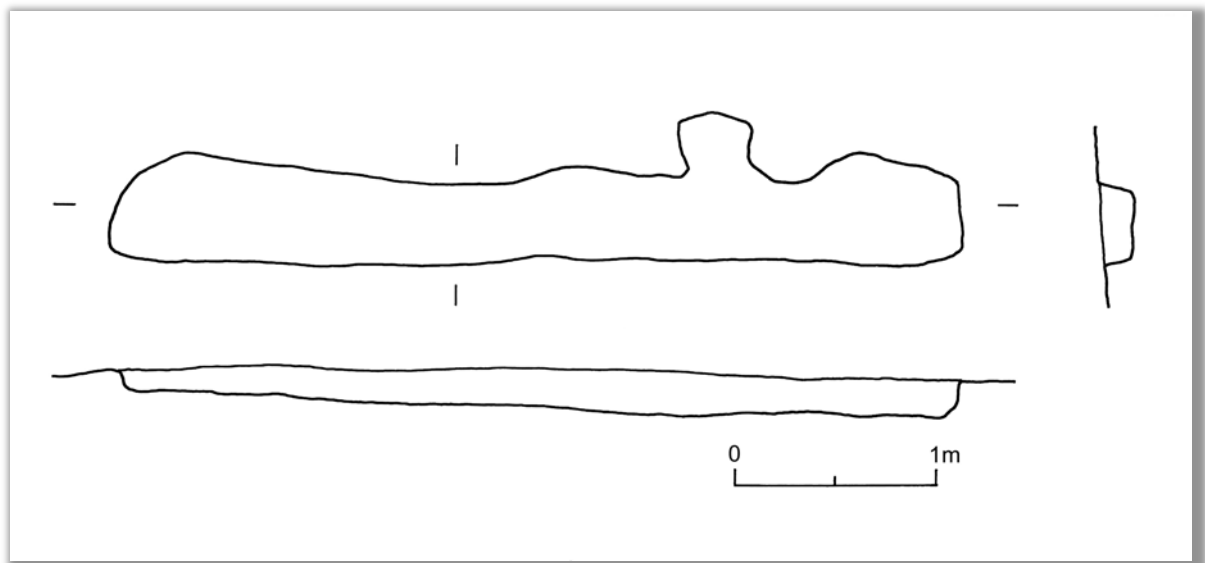
Figura 58: àmbit excavat en el subsòl, identificat com a obrador, del jaciment de Cal Ticó.

Figura 59: seccions de l'àmbit interpretat com obrador del jaciment de Cal Ticó.

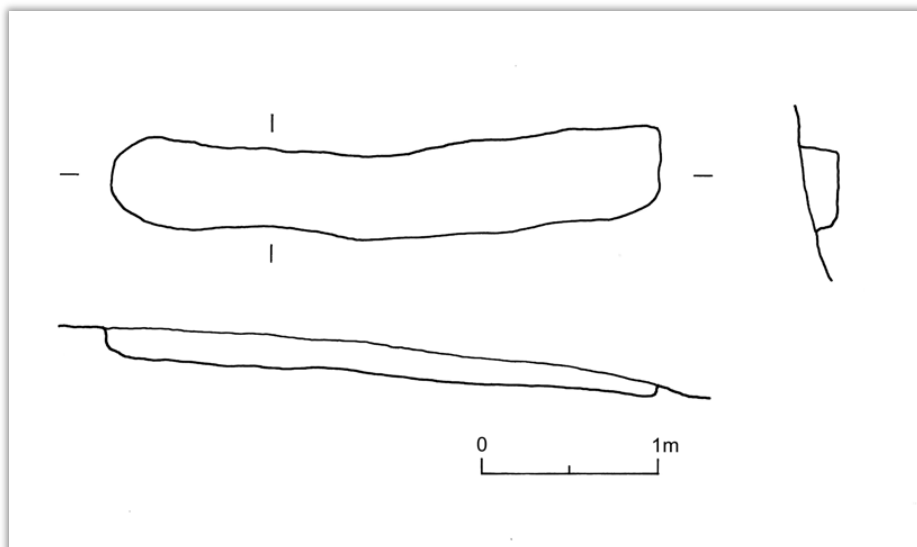
Figura 60: retall al subsòl del jaciment de Cal Ticó, probablement per a l'extracció d'argila.

Figura 61: planta i seccions de l'estructura anterior.

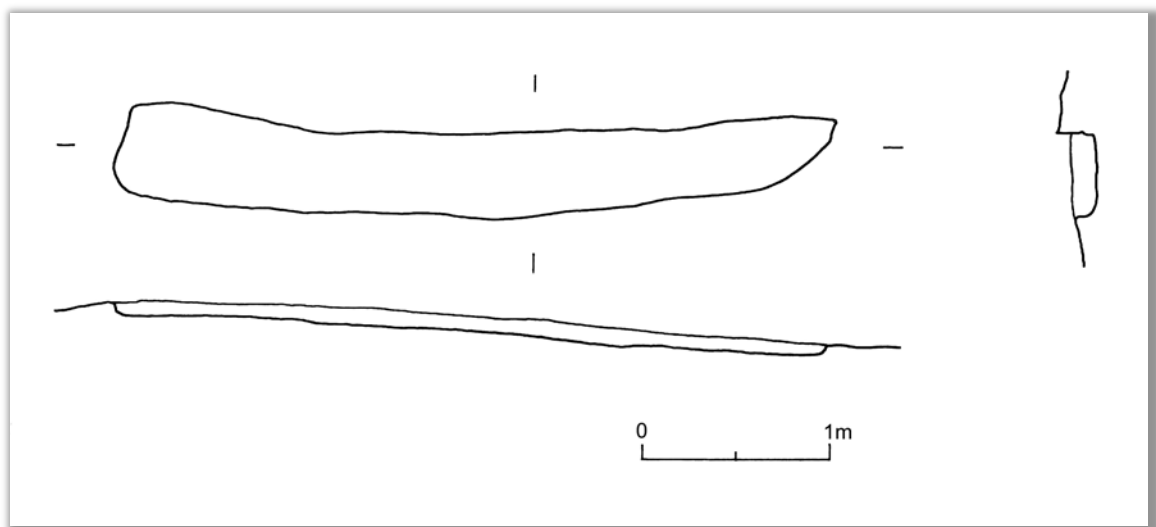
Figura 62: retall al subsòl del jaciment de Cal Ticó, probablement per a l'extracció d'argila.

Figura 63: planta i seccions de l'estructura anterior.

Figura 64: retall al subsòl del jaciment de Cal Ticó, probablement per a l'extracció d'argila.

Figura 65: planta i seccions de l'estructura anterior.

Figura 66: vista del retall reaprofitat com a cobert a Cal Ticó; en primer terme, l'àrea de foc.

Figura 67: detall de l'àrea de combustió de l'estructura anterior, amb signes clars de rubefacció.

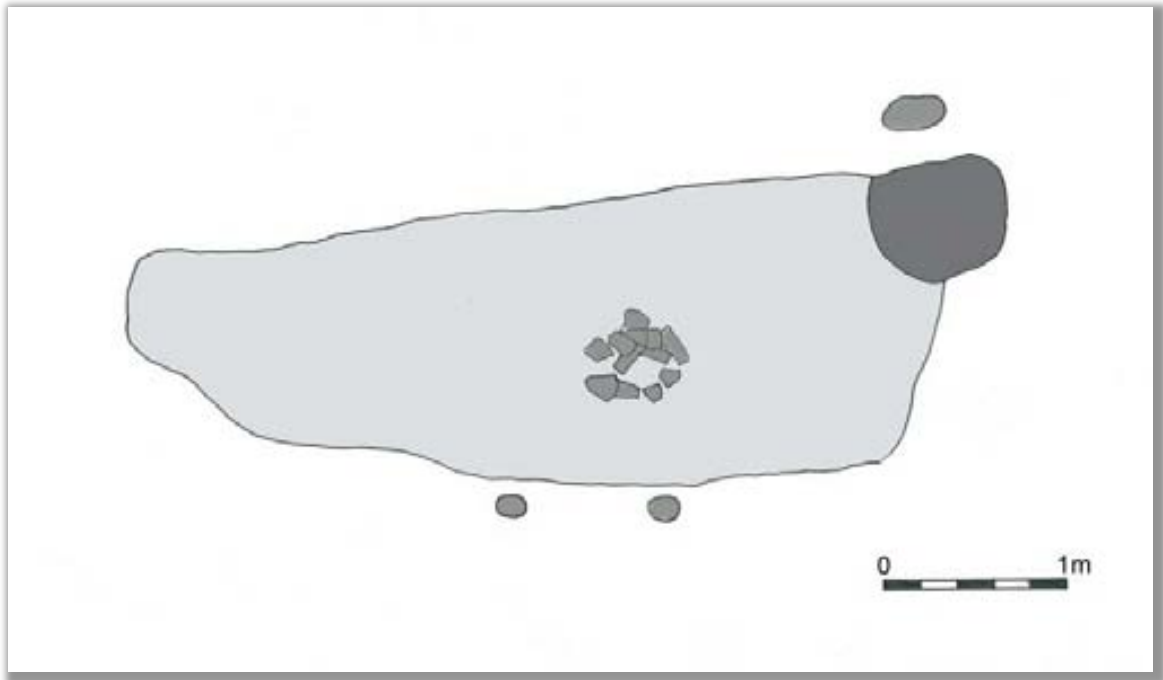

Figura 68: detall de l'estructura de suport situada en la part central del retall.

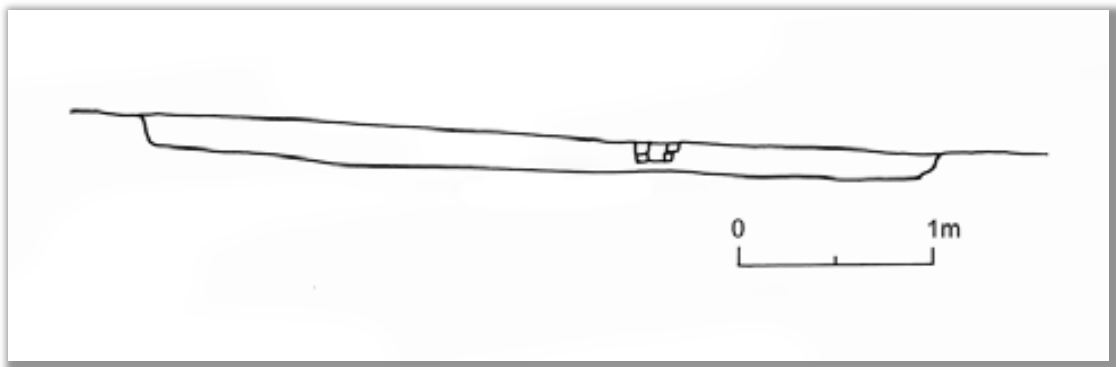

Figura 69: l'estructura anterior amb l'estratigrafia esgotada.

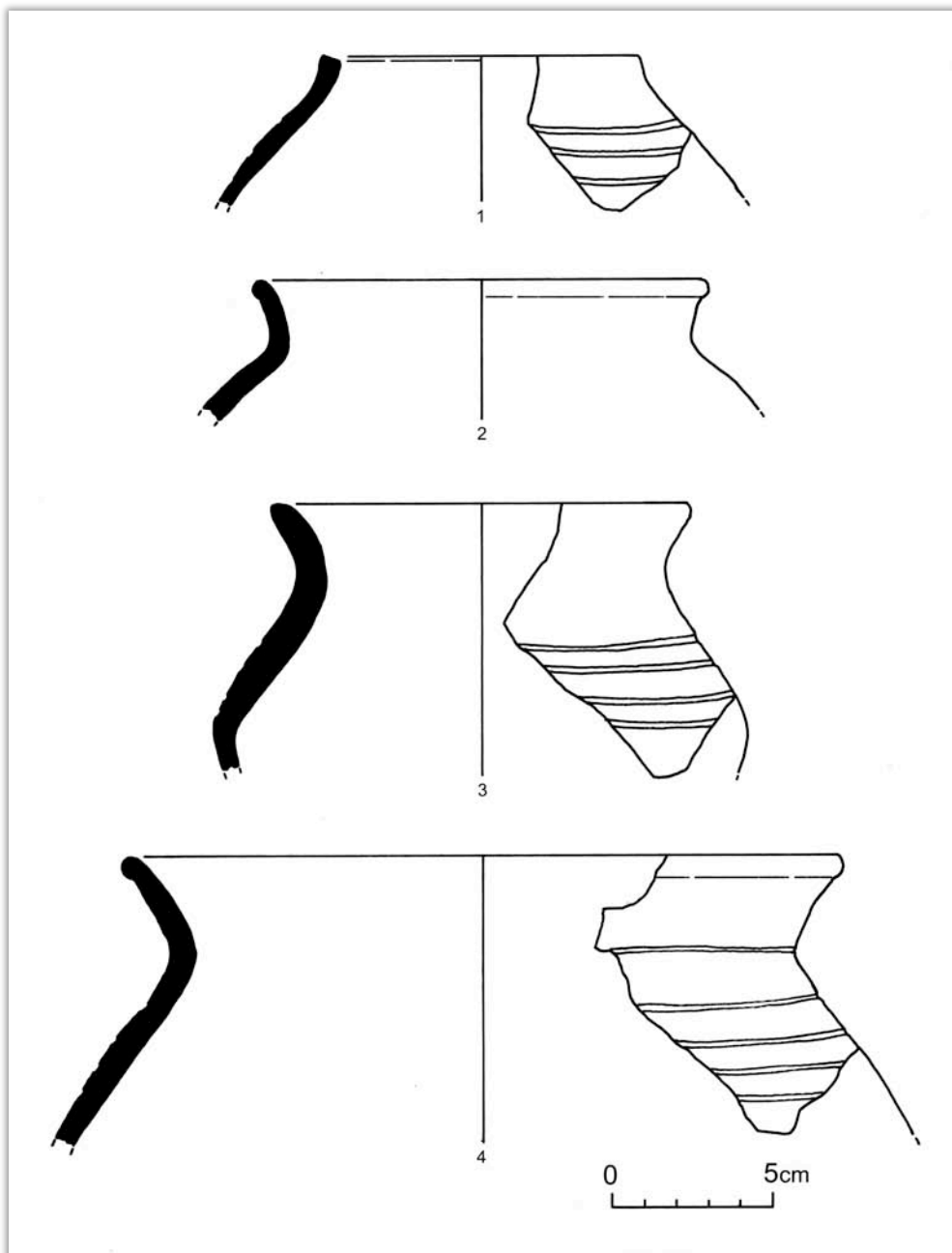

Figura 70: planta de l'estructura anterior.

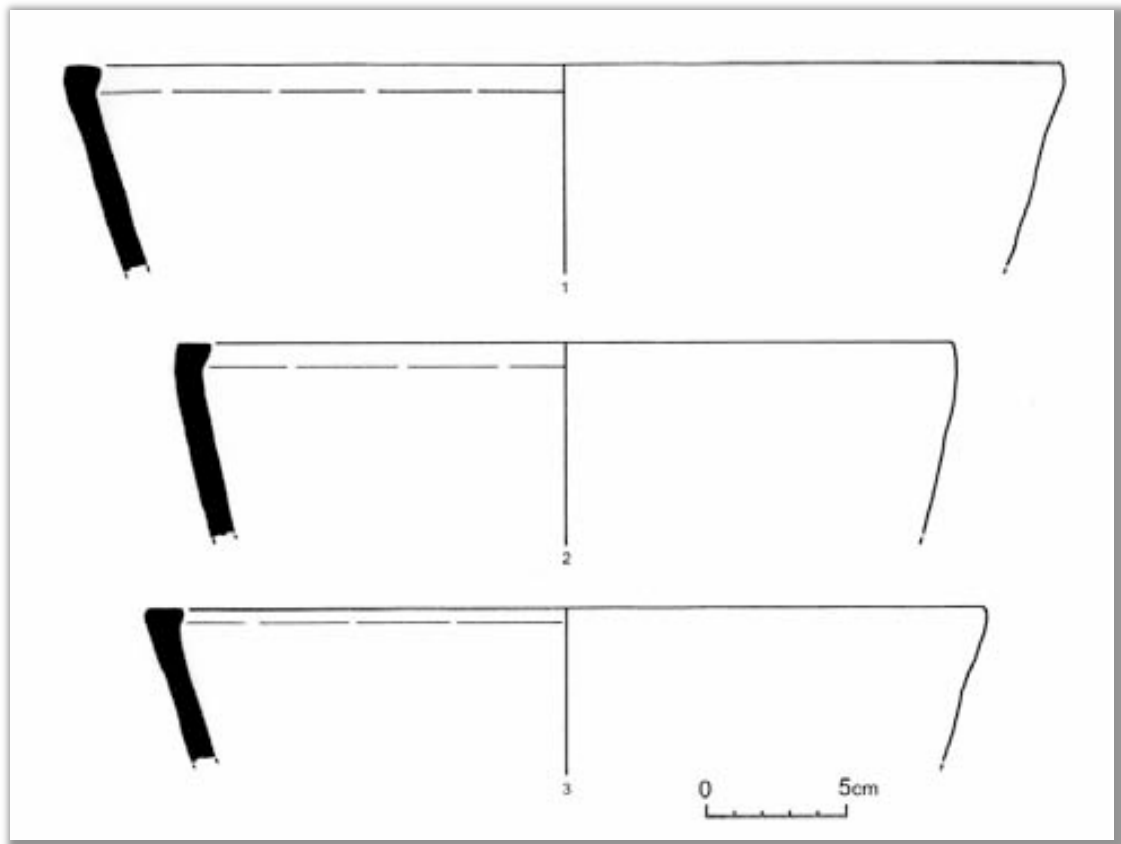

Figura 71: secció longitudinal de l'estructura anterior.

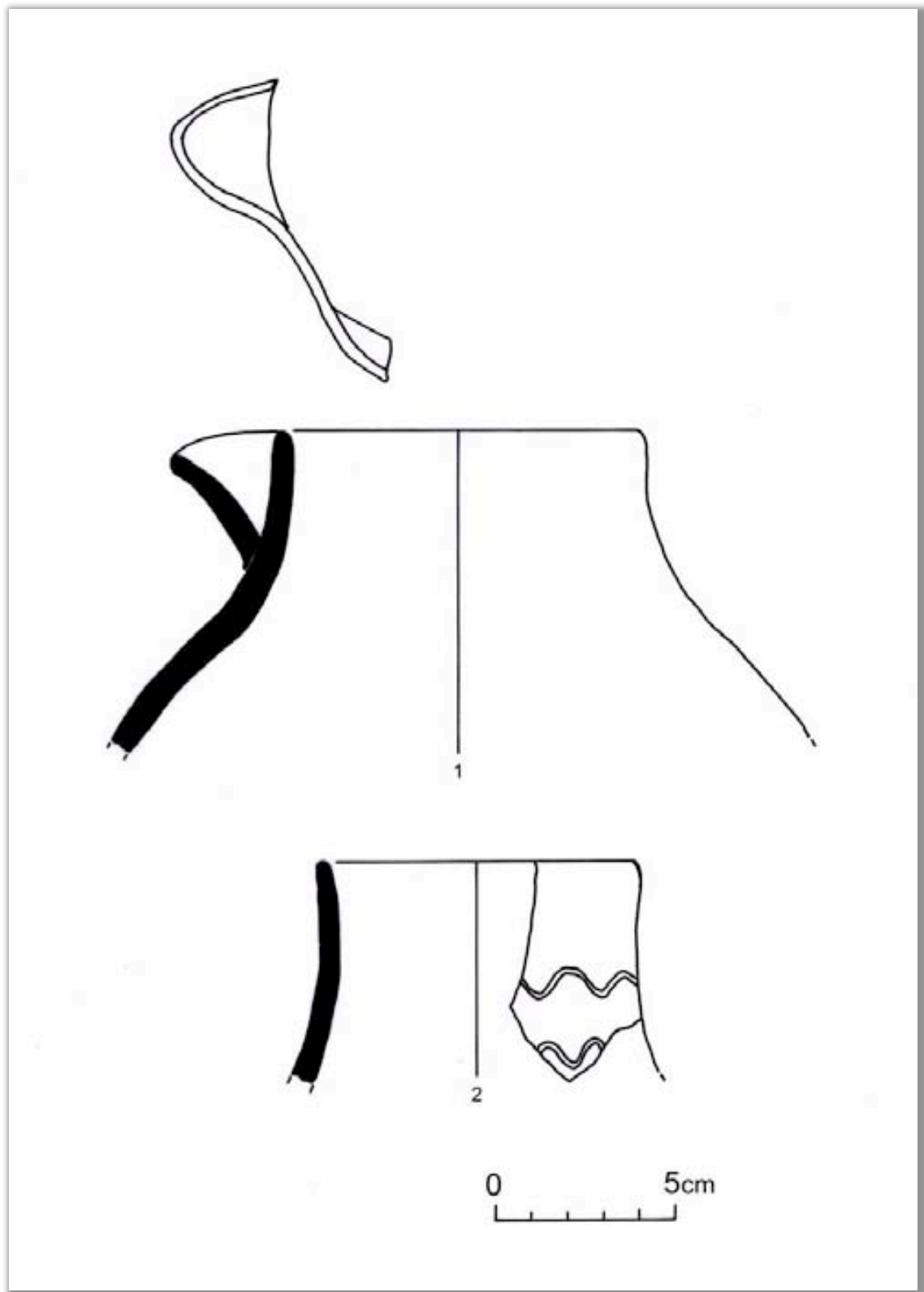
Figura 72: formes ceràmiques documentades en l'estratigrafia interior de l'àmbit identificat com a obrador del jaciment de Cal Ticó.

- 1- vora d'olla o gerra amb el llavi lleugerament bisellat vers l'interior, pasta compacta amb desgreixant fi, color marró homogeni, decoració de bandes horitzontals.
- 2- vora d'olla amb el llavi arrodonit, lleugerament engruixit a l'exterior, pasta compacta amb desgreixant de mida petita, color gris fosc homogeni.
- 3- vora i cos d'olla amb el llavi arrodonit i perfil lleugerament carenat, pasta grollera amb abundant desgreixant petit i mitjà, color marró a l'interior i gris fosc a la superfície exterior, decoració de bandes horitzontals.
- 4- vora d'olla amb el llavi arrodonit, lleugerament engruixit a l'exterior, pasta compacta amb desgreixant petit i mitjà, color marró al cor i gris a les superfícies.

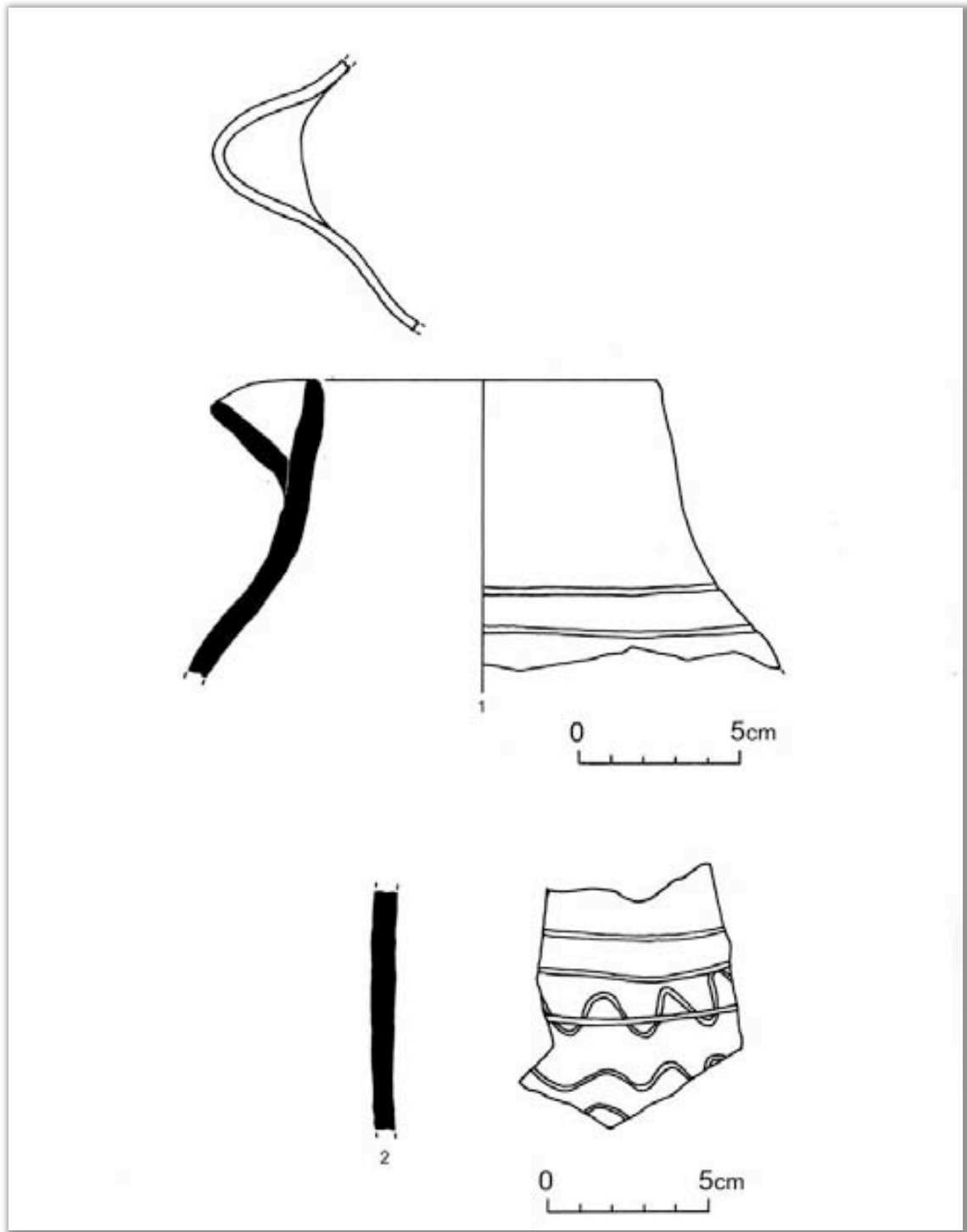
Figura 73: formes ceràmiques documentades en l'estratigrafia interior de l'àmbit identificat com a obrador del jaciment de Cal Ticó.

- 1- vora i paret de cossi amb el llavi pla, lleugerament engruixit a l'interior, pasta compacta amb desgreixant petit i mitjà, color marró al cor i beix a les superfícies.
- 2- vora i paret de cossi amb el llavi pla, lleugerament engruixit a l'interior, pasta compacta amb desgreixant petit i mitjà, color marró al cor i beix a les superfícies.
- 3- vora de cossi amb el llavi pla, lleugerament engruixit a l'interior, pasta compacta amb desgreixant petit, color marró clar al cor i gris a les superfícies.

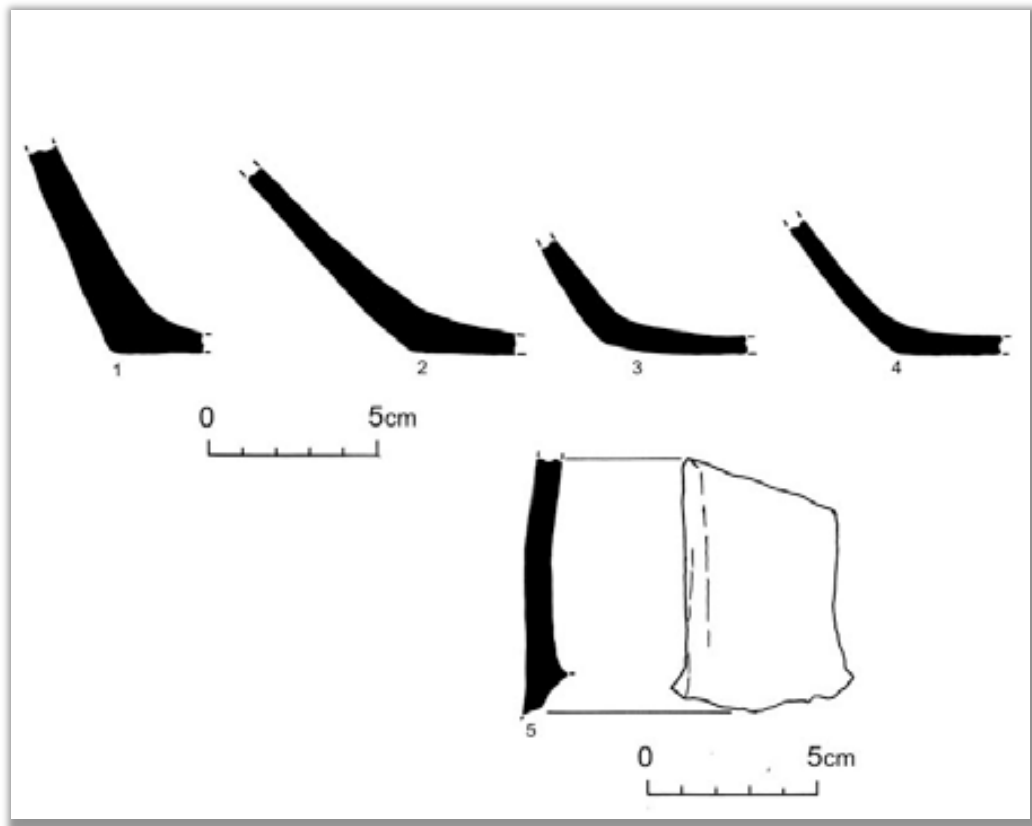
Figura 74: formes ceràmiques documentades en l'estratigrafia interior de l'àmbit identificat com a obrador del jaciment de Cal Ticó.

- 1- gerra amb més d'un vessador i llavi arrodonit, pasta compacta i fina amb desgredant petit, color gris homogeni.
- 2- vora d'un gerret o pot amb el llavi arrodonit, pasta fina i compacta amb desgredant molt fi, color beix uniforme, decoració de bandes ondulades.

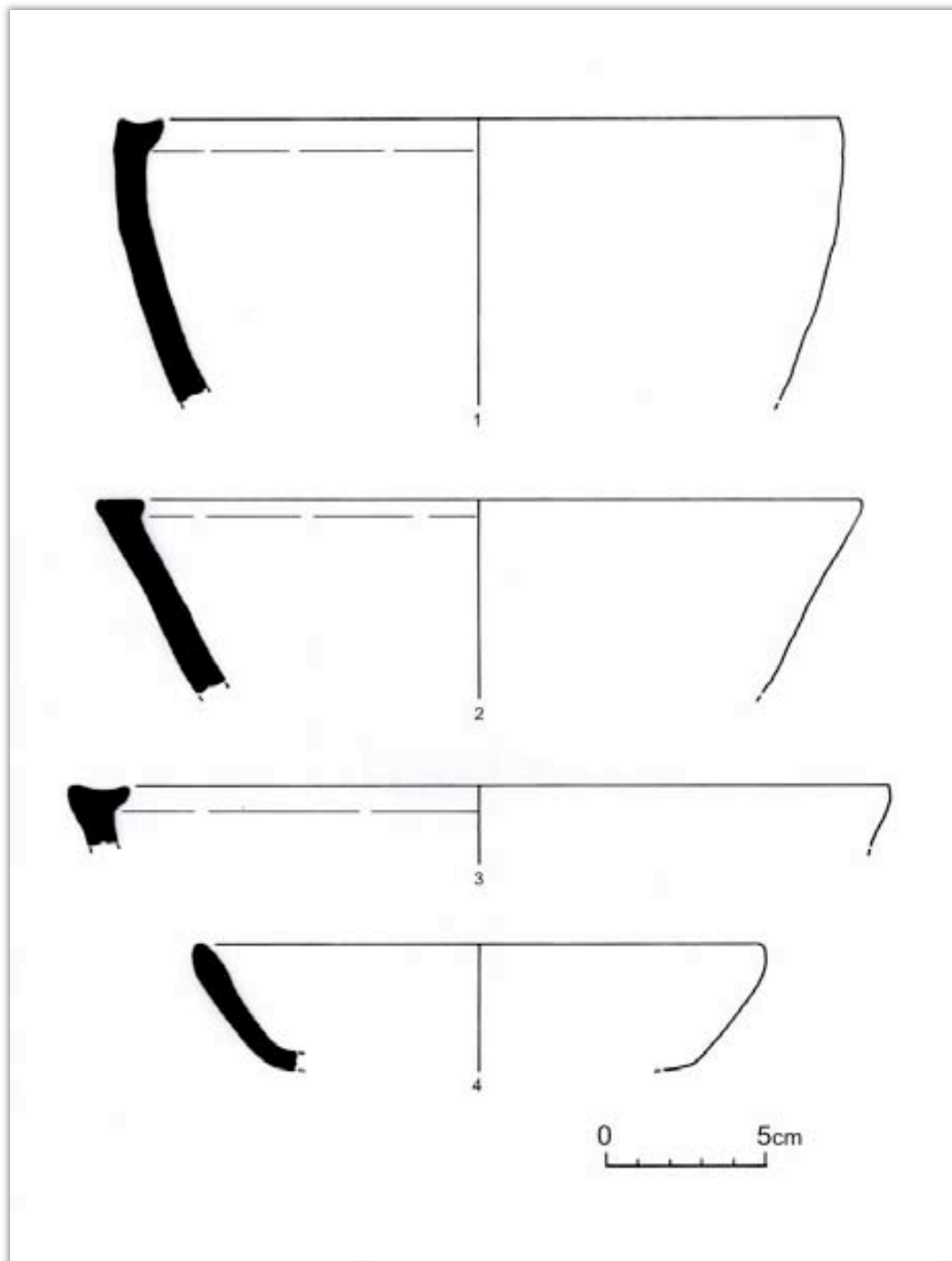
Figura 75: formes ceràmiques i decoracions documentades en l'estratigrafia interior de l'àmbit identificat com a obrador del jaciment de Cal Ticó.

- 1- vora de gerra amb vessador, pasta compacta amb desgreixant fi, color beix a l'interior i gris a la superfície exterior, decoració de bandes horitzontals.
- 2- fragment informe decorat amb línies incises ondulades sota bandes horitzontals, pasta dura i compacta de color gris uniforme.

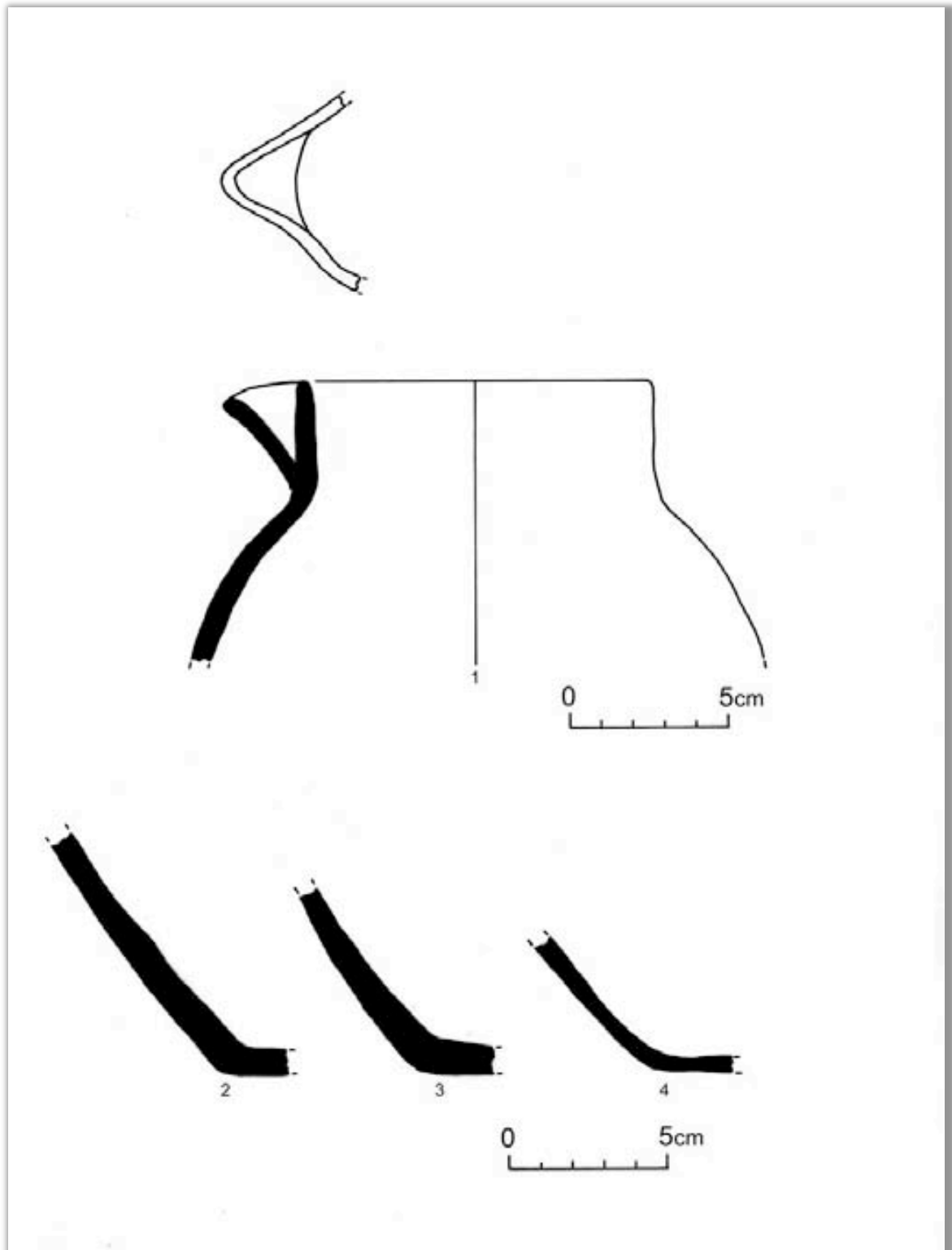
Figura 76: formes ceràmiques documentades en l'estratigrafia interior de l'àmbit identificat com a obrador del jaciment de Cal Ticó.

- 1- base plana, pasta compacta i desgreixant fi, acabats grollers a la superfície exterior, color vermellós al cor i beix a les superfícies.
- 2- base plana, pasta compacta de color gris clar.
- 3- base plana, pasta compacta amb desgreixant fi, color marró uniforme.
- 4- base plana, pasta compacta amb desgreixant petit, color gris clar.
- 5- nansa de cinta, pasta compacta amb desgreixant fi, color gris.

Figura 77: formes ceràmiques documentades en l'estratigrafia de l'estructura reaprofitada com a cobert del jaciment de Cal Ticó.

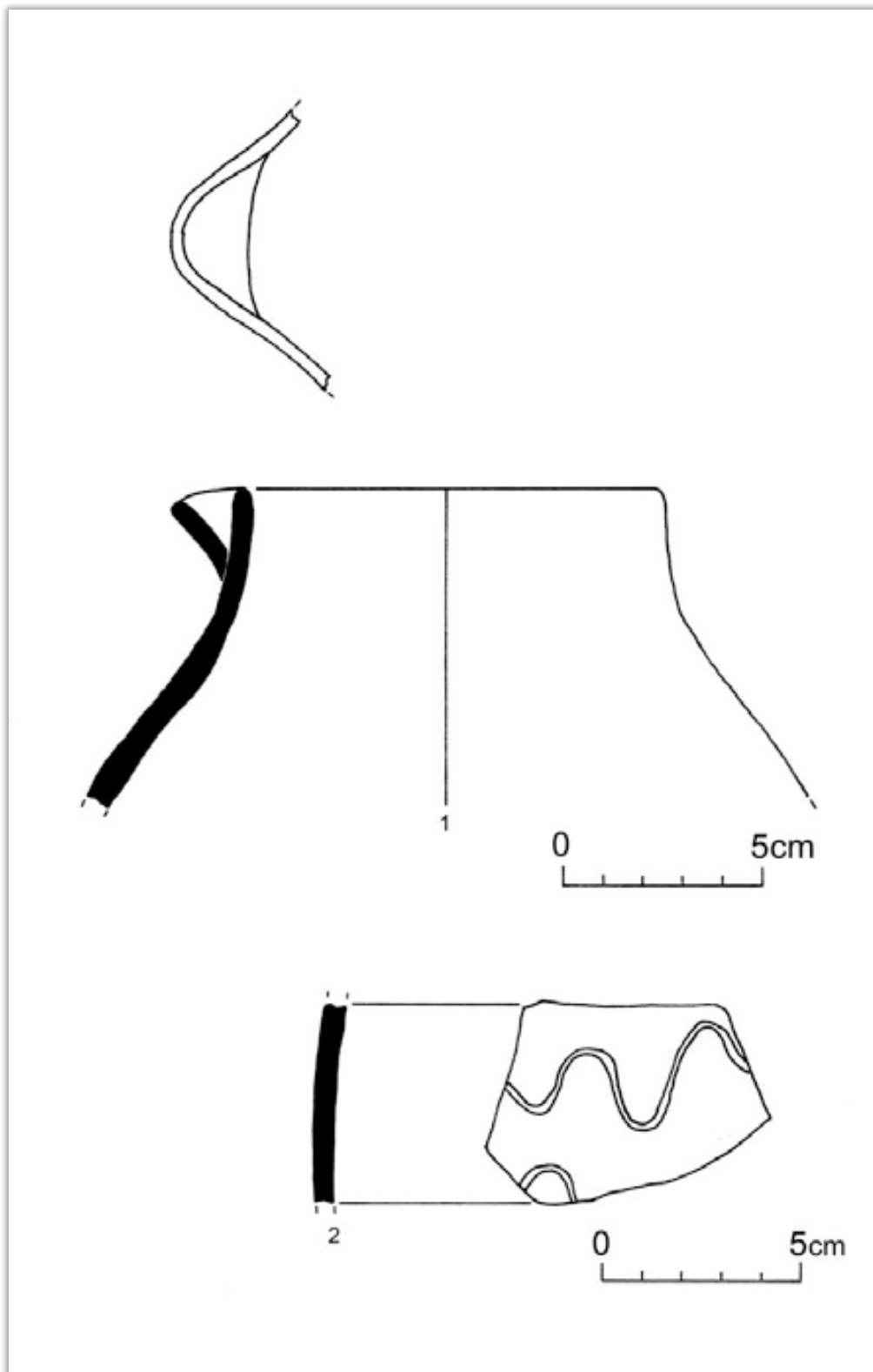
- 1- vora i paret de cossi amb llavi reentrant i un lleuger encaix superior, pasta dura i compacta amb desgreixant petit i mitjà abundant, color gris fosc uniforme.
- 2- vora de cossi amb llavi reentrant, pasta compacta amb desgreixant fi, color beix homogeni.
- 3- vora de cossi amb el llavi reentrant i lleuger encaix superior, pasta compacta amb desgreixant fi i abundant, color beix fosc.
- 4- bol amb el llavi arrodonit, pasta amb desgreixant fi i abundant, color beix uniforme, restes d'engalba de color negre.

Figura 78: formes ceràmiques documentades en l'estratigrafia de l'estructura reaprofitada com a cobert del jaciment de Cal Ticó.

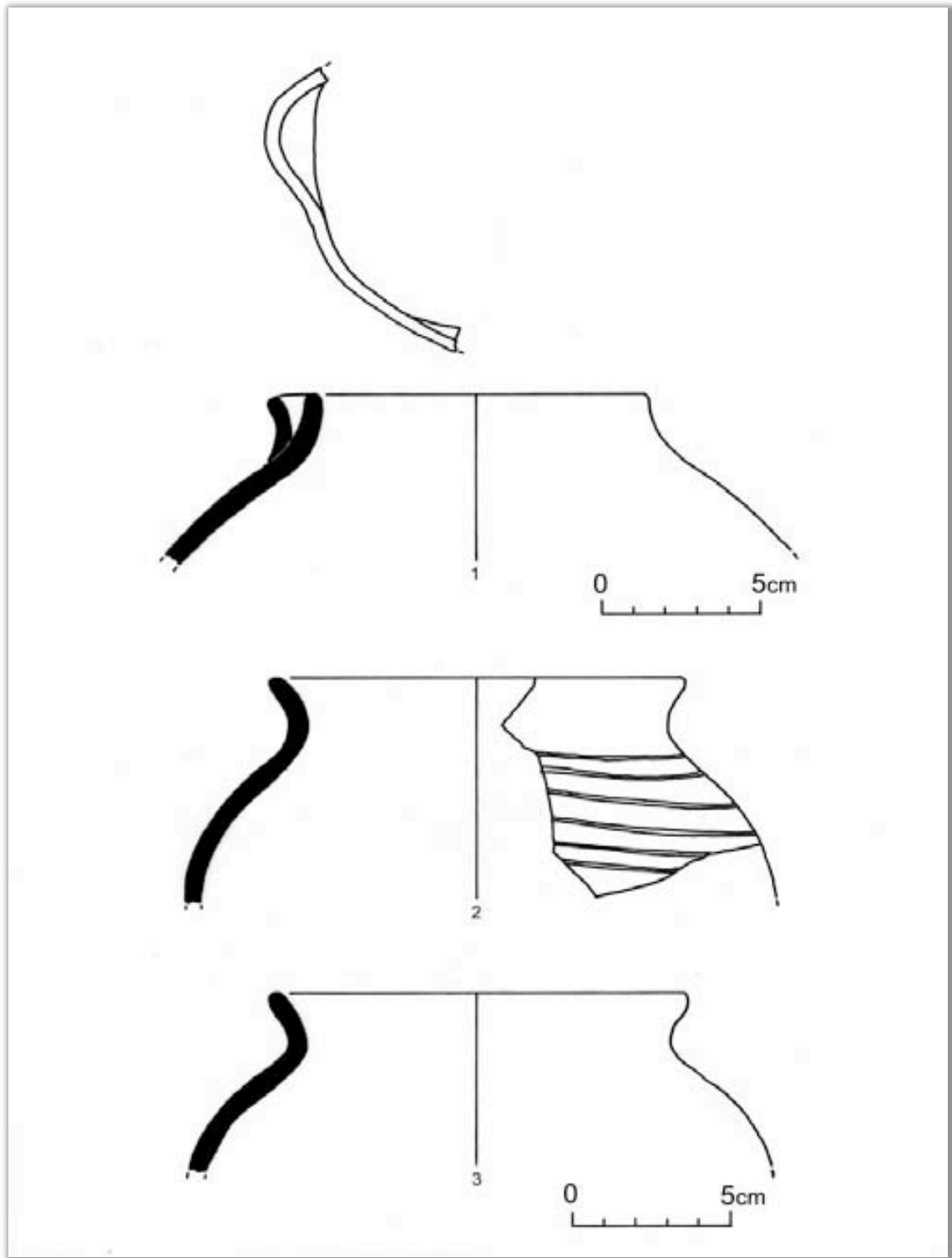
- 1- vora de gerra amb vessador (potser amb més d'un) i llavi arrodonit, pasta compacta amb desgreixant fi i abundant, color gris uniforme.
- 2- base plana, pasta dura i compacta amb desgreixant petit, color gris.
- 3- base plana, pasta dura i compacta amb desgreixant petit, color gris.
- 4- base plana, pasta dura i compacta amb desgreixant petit, color gris.

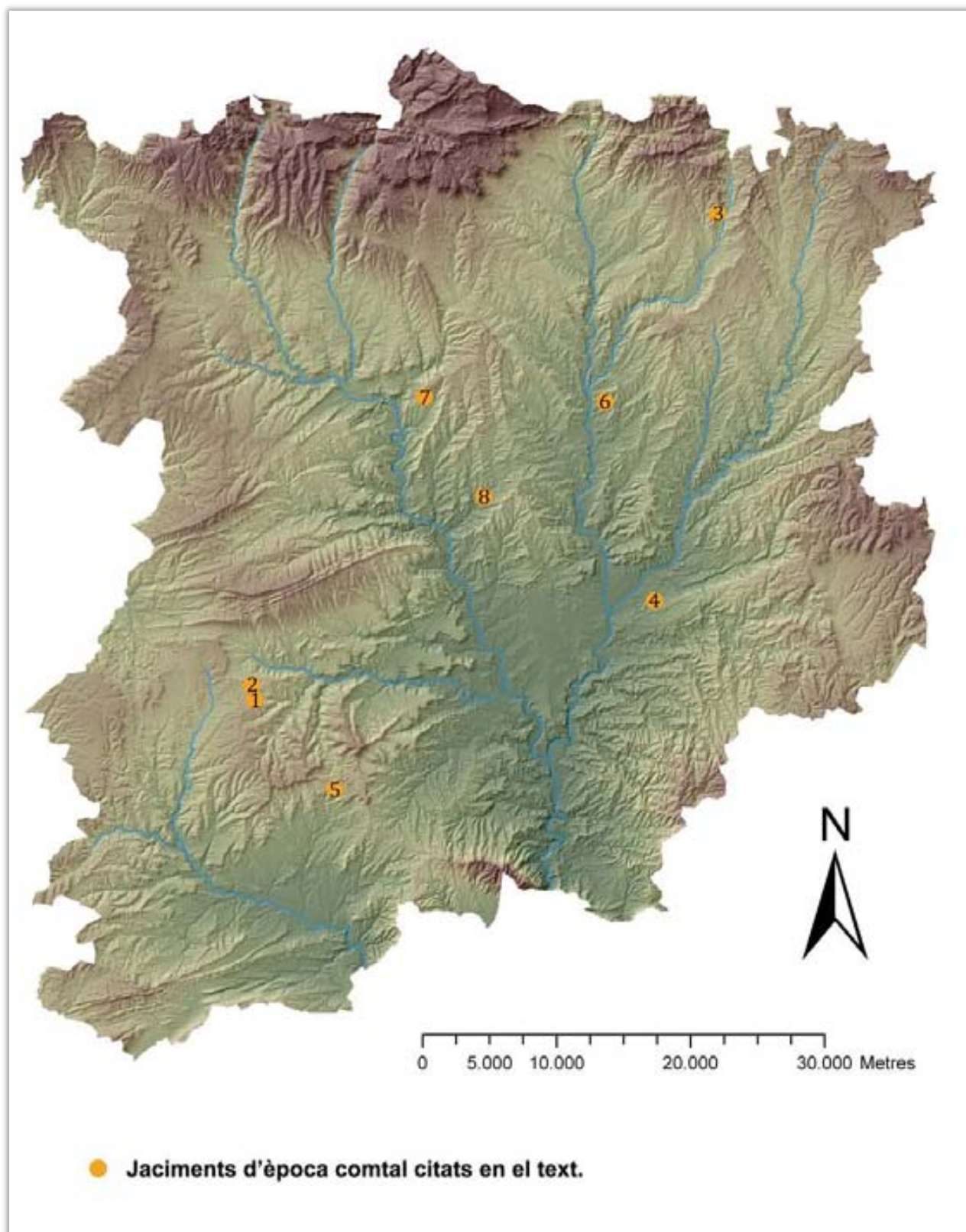
Figura 79: formes ceràmiques i decoracions documentades en l'estratigrafia de l'estructura reaprofitada com a cobert del jaciment de Cal Ticó.

- 1- vora de gerra amb vessador (potser amb més d'un) i llavi arrodonit, pasta dura i compacta amb desgreixant petit i mitjà, color gris fosc uniforme.
- 2- fragment informe, pasta fina amb desgreixant petit, color beix fosc, decoració de bandes ondulades.

Figura 80: formes ceràmiques documentades en l'estratigrafia de l'estructura reaprofitada com a cobert del jaciment de Cal Ticó.

- 1- vora de gerra amb més d'un vessador i llavi arrodonit, pasta fina i compacta, color beix a les superfícies i gris al cor.
- 2- olla amb el llavi arrodonit, pasta amb desgreixant petit i abundant, color gris fosc homogeni, decoració de línies incises horitzontals.
- 3- olla amb el llavi arrodonit, desgreixant petit i abundant, color gris fosc uniforme.

1- Les Coromines (Aguilar de Segarra); 2- Seguers (Els Prats de Rei); 3- Montclús (Santa Maria de Merlès); 4- Matacans (Artés); 5- Can Paleta (Castellfollit del Boix); 6- Monistrol de Gaià; 7- Collet de les Caixes (Navàs); 8- Cal Ticó (Castellnou de Bages).

CONCLUSIONS GENERALS

Arribats al final del camí, és hora de valorar quins han estat els avenços i les aportacions i de reconèixer, a la vegada, els límits i les mancances, un examen que cal aplicar als objectius explicitats prèviament però també als plantejaments de caire metodològic que han acompanyat el desenvolupament de la recerca. A això dedicarem aquestes darreres pàgines.

En relació als esquemes metodològics, ja avançàvem a l'inici del treball la nostra convicció que l'estudi de l'alta edat mitjana només podia escometre's de manera completa des d'una orientació bàsicament arqueològica, que és la que aquí hem volgut desenvolupar. Malgrat el que es pugui pensar, el recurs a l'arqueologia no ha de concebre's simplement com una alternativa a l'anàlisi de les fonts textuais allà on aquestes no arriben o són pobres i escasses. No és menys necessària l'arqueologia en l'estudi del segle X, on els documents comencen a ser abundants, que en el del segle VIII, per exposar-ho clarament. Evidentment, la pràctica inexistència de textos situa l'anàlisi del registre arqueològic com a font gairebé exclusiva d'informació per a un espai cronològic que té en els segles VII-IX el seu moment àlgid, però constitueix, com pensem que es demostra en aquest treball, un fonament imprescindible per a la comprensió de processos històrics esdevinguts en altres moments en què les referències documentals són ben presents.

Així, considerem l'ús reiterat d'aquest registre com una de les principals aportacions del nostre estudi, on hem exposat llargament els resultats obtinguts tant en prospecció com, principalment, en l'excavació de diversos jaciments de cronologies i característiques dispars, resultats que hem posat al costat de l'anàlisi crítica d'excavacions alienes, d'execució antiga o recent.

La prioritització del registre arqueològic, i aquesta és una de les característiques bàsiques de la nostra manera d'entendre la recerca sobre l'època altmedieval, no menysté en cap moment el recurs a les altres fonts disponibles per a cada període. Ben al contrari, l'ús crític i mesurat de les informacions proporcionades pels textos, des de les lleis visigodes a les actes de compravenda d'època comtal, passant per la tradició historiogràfica àrab, esdevé un referent inevitable en la nostra construcció del discurs històric. Malgrat constituir registres específicament diferenciats que s'adiuen a la resolució d'un tipus

propi de qüestions, pensem que el seu ús en paral·lel, quan això és possible, no és només inevitable sinó també necessari. És per això que en aquest treball no hem posat objeccions, ben al contrari, a l'ús reiterat dels nombrosos reculls de documents que poden referir-se a l'àrea d'estudi, tal i com es comprova en la bibliografia que clou aquestes pàgines.

De fet, un dels usos més destacats que hem fet de la documentació d'arxiu ha estat l'extracció d'informacions relatives a la toponímia, un registre que, obtingut i contrastat a partir de la seva presència en textos coetanis o, si més no, propers al moment de la seva gestació, pot proporcionar un suport inestimable a l'hora de guiar la pràctica arqueològica i d'elaborar plantejaments inicials que permeten endegar línies concretes de recerca amb un alt potencial de resolució de problemàtiques històriques.

Cal insistir que aquestes vies d'investigació són habitualment de llarg recorregut i, en aquest sentit, és obligat complir tots els passos necessaris per a la consecució de les verificacions susceptibles d'avaluar, matisar o contradir els postulats inicials. Això es comprova netament en aquest treball, que recull i exposa diverses enquestes que presenten graus de progrés més o menys avançats. N'és un clar exemple l'apartat dedicat a la conquesta islàmica i les seves posteriors conseqüències. Aquí, al costat de la relectura dels textos oferts pels historiadors àrabs i les fonts llatines, habitualment provinents del món franc, ha calgut acollir i desenvolupar certes hipòtesis toponímiques que, malgrat uns primers indicis, es troben mancades en aquest moment de la demostració arqueològica definitiva. Això, al nostre entendre, no invalida ni fa menys creïbles els nostres plantejaments, que evidentment poden ser criticats o matisats, en la mesura que som tothora conscients, i així ho fem explícit, de l'estadi de la recerca on ens trobem.

En tot cas, i en referència als eixos delimitats a l'inici del treball, el recurs bàsic a l'arqueologia permet, especialment, un acostament directe al coneixement del poblament, un concepte certament vague que acostuma a incloure tot tipus d'informació relativa a la morfologia i les característiques físiques dels assentaments que es poden identificar com espais d'hàbitat i que habitualment contenen o es troben associats a àmbits de treball. No obstant, aquesta mateixa noció pot ser de gran utilitat en la mesura en què el coneixement que puguem adquirir en relació als assentaments, entesos en un sentit ampli, pot ser transformat, a partir de la interpretació de la realitat material d'aquests, en coneixement de les estructures socials del moment, doncs cal convenir en que cada formació social desplega sobre el territori una varietat d'assentaments que li és

pròpia, la definició i comprensió dels quals aporta per força informació sobre la societat que els genera.

Una apreciació semblant es pot establir pel que fa a l'organització territorial. En aquest cas, l'estudi arqueològic de certs emplaçaments, combinat amb algunes informacions textuals, pot desvelar quins són els esquemes bàsics de jerarquització entre els assentaments i quins poden ser els marcs d'influència dels punts principals, informacions que, com en el cas del poblament, es poden posar en relació amb les estructures socials i polítiques de cada època.

Pel que fa al nostre cas concret, hem pogut comprovar com, a partir de l'ensulsiada de l'imperi d'occident, que arrossega amb ell el sistema genèric d'ocupació del món rural vigent fins aleshores, ben reconegut en les *villae* baiximperials, és possible identificar l'existència d'un model de poblament rural caracteritzat, en la majoria de casos, per assentaments que presenten diversos àmbits contigus associats a un espai obert envoltat per una tanca més o menys contundent i per una presència reiterada de trulls que situen la producció, pensem que majoritària, de vi com una de les especialitzacions que defineixen la seva orientació econòmica principal. Aquest escenari, combinat amb informacions provinents de paral·lels arqueològics propers i amb la consideració del que aporten les fonts escrites, ens permet proposar la seva identificació amb el que els textos tardoantics descriuen com *villae*, un concepte hereu però ja no equiparable al que tenia el terme en època imperial i que ara ha de correspondre, al nostre entendre, a la implantació d'un model d'explotació de tipus dominical on el pes de l'esclavitud ha de ser encara gran.

En paral·lel, creiem que és destacable la presència advertida d'esglésies d'origen tardoantic en enclavaments que, a través de diversos camins, es poden considerar com nuclis principals de magnitud variable i evolució diversa, un reconeixement que permet definir els traços bàsics de l'organització territorial del moment. Aquesta constatació, juntament amb el recull d'algunes dades que, encara que febles i disperses, apunten vers la reocupació d'alguns assentaments protohistòrics o ibèrics, ens situa davant de la problemàtica de la identificació d'elits locals assentades sobre el territori, ocupant preferentment emplaçaments que els textos coetanis anomenen *vici* o *castella* i que cal considerar, en aquest sentit, com a punts des d'on s'irradia de forma preferent el poder d'aquestes elits.

Al costat d'això, pensem que una de les principals aportacions d'aquest treball ha estat l'ampli reconeixement d'un gran nombre de necròpolis rurals a partir d'una recerca

extensiva, fruit del recull sistemàtic dels exemples coneguts, i intensiva sota la forma de l'anàlisi acurada de casos concrets. En aquest darrer aspecte, els treballs propis desenvolupats en especial a la necròpolis de Pertegàs contribueixen a donar llum a un tipus de poblament que, en paral·lel al progressiu declivi del model d'assentament representat per les explotacions abans definides, sembla esdevenir hegemònic especialment durant els segles VIII-IX, representat per una multitud d'assentaments dispersos que ocupen la pràctica totalitat de la geografia de l'àrea estudiada.

En aquest context, creiem que és important tenir en compte la relació que establim entre la conquesta islàmica i l'abandonament observat en alguns jaciments que identifiquem amb el model dominical d'explotació, una coincidència que, si bé és encara lluny de ser demostrada taxativament, no considerem en cap cas aliena a les innovacions institucionals implantades pels nous governants i a una tendència vers l'enfortiment de l'estat que també estaria representada territorialment, per altra banda, per l'establiment d'una xarxa d'enclavaments de titularitat pública que atribuïm al topònim *palatium*.

Més enllà, hem dedicat un nombre important de pàgines a intentar comprendre el que considerem sense cap dubte el període més fosc de l'arc cronològic abraçat en aquest treball, tot fent les nostres pròpies aportacions a l'intent de superació del tradicional buit historiogràfic que per a les terres de la Catalunya Central suposa gairebé tot el segle IX. Aquí, cal reconèixer que les nostres propostes constitueixen encara hipòtesis de treball que, no obstant, considerem ben fonamentades a partir de l'anàlisi dels textos a l'abast i de les consideracions que es poden extreure d'un context geogràfic i cronològic molt concret com és el de la frontera entre les demarcacions andalusines, governades habitualment en aquest període per poderoses famílies de conversos, i les àrees d'influència dels comtes carolingis.

Entre els dos poders, hem cregut reconèixer l'existència d'un territori autònom que funciona sota l'empara de les primeres i al que cal atribuir, pensem, una estructura social menys extrema en relació a èpoques anteriors i on considerem clau la participació i implicació, al costat de les elits dirigents, de les comunitats pageses en aspectes com la defensa. En aquest sentit, totes les dades apunten vers una primacia en aquestes dates d'enclavaments que, com Cardona, presenten clares funcions defensives a la vegada que exerceixen de nuclis territorials capaços de gestionar en el seu benefici un context aparentment complicat, una situació que, en el cas cardoní, sembla estendre's fins més enllà de mitjans segle X malgrat la seva integració formal en l'òrbita comtal en temps de Guifré el Pilós. No dubtem, doncs, en atribuir a aquest període un desenvolupament

del grau de militarització de la societat que explicaria en bona mesura la no annexió per part de poders externs d'aquest territori, escenari on devia revitalitzar-se encara més l'ocupació d'aquells *castra* o *castella* que ara comencem a reconèixer arqueològicament. Així, sense que ara com ara puguem disposar d'altres dades que indiquin el contrari, sembla que necròpolis com la de Pertegàs i fortificacions com la que identifiquem al jaciment del Serrat dels Tres Hereus de Casserres es corresponen amb els extrems d'una estructura social sobre la que està pràcticament tot per dir i que mereix tots els esforços a nivell de recerca.

La segona part del treball es beneficia doblement d'una major atenció rebuda a nivell arqueològic i de la conservació d'un nombre creixent de documents a partir de finals del segle IX, en coincidència amb la verificació d'un procés expansiu conduït inicialment pel comte Guifré des d'Osona, Cerdanya i Urgell. Aquí, la nostra recerca pensem que permet definir amb claredat la creació i desenvolupament d'un projecte unitari i fins a un cert punt premeditat que respon a la iniciativa dels primers titulars dels comtats hereditaris i que s'estén sobre un espai que, al marge de previsibles acords i transvasaments de fidelitats, sembla haver estat incorporat per les armes, fet que genera la possibilitat de prescindir en bona mesura d'estructures i inèrcies prèvies. En aquest sentit, s'observa perfectament com la implantació de parròquies i castells implica la superació d'un ordre territorial antic que, no obstant, és encara perceptible en la documentació més primerenca. Cal advertir, en tot cas, que no es tracta d'un capgirament immediat i que el procés es presenta llarg i dinàmic en la seva evolució, tot i que les bases del nou ordre són ràpidament identificables.

Així, textos i arqueologia coincideixen de manera genèrica en delatar la construcció, des de finals del segle IX i inicis del segle X, d'un gran nombre d'esglésies que supera llargament la implantació eclesiàstica prèvia, amb uns exemples inicials que cal identificar amb les esglésies tradicionalment anomenades "preromàniques". Sobre aquestes, pensem que les nostres consideracions permeten, a partir del recull de casos estudiats arqueològicament en contrastació amb les dades textuais i de la comprovació de la seva dispersió geogràfica, sostenir de manera genèrica la interpretació tradicional que en situava l'origen en els segles IX-X. En tot cas, volem destacar la constatació del lligam estret, ja intuït però ara plenament comprovat, que existeix entre l'abandonament de les necròpolis rurals i la implantació progressiva dels cementiris eclesiàstics, que esdevindran definitivament exclusius a partir de mitjans segle XI, però que ja durant tot el segle X semblen haver conegut una concentració ascendent d'usuaris.

No és aquesta una qüestió menor, ja que constitueix una mostra evident de les transformacions generades a partir de la creació de la xarxa parroquial, que s'estableix sobre el territori amb ritmes diferenciats però que, al capdavant, acaba per destruir o supeditar les demarcacions territorials precedents, sobretot pel que fa a les *villae* i els *villares* que documentem en els primers textos.

Una de les característiques a destacar de l'àrea de la Catalunya Central durant el segle X és justament la seva constitució com a escenari d'una frontera que avança segons uns ritmes que hem volgut descriure amb cert detall, una condició que, de fet, permet resseguir quins són els processos d'implantació sobre el territori de les estructures de poder i de dominació. Així, hem pogut comprovar com, de manera genèrica, els territoris incorporats pels comtes en moments diferents mostren evolucions significativament desiguals en relació als espais que podem definir com nuclis de poder. D'aquesta manera, si els inicis de la implantació parroquial són ben perceptibles ja des d'un primer moment en àrees del Berguedà i de llevant del Bages, a l'oest dels rius Llobregat i Cardener seran els castells els protagonistes del nou ordre territorial que subverteix l'antic. En aquest context, la presència efectiva de les capes socials dominants, que ara encapçalen l'expansió, és detectable amb precisió tant a partir dels textos, que testimonien l'existència de famílies aristocràtiques que, amb el suport de xarxes clientelars de guerrers, capitalitzen la detenció de castells i alous, com de la pròpia realitat material aportada des de l'arqueologia.

Així, al costat dels castells, la identificació d'un model d'assentament senyorial en base a un nombre important de torres erigides com a centre d'importants alous permet copsar una dimensió afegida pel que fa a l'establiment de nuclis de poder en àmbit rural. Erigides bona part d'elles en un primer moment, previsiblement com a conseqüència de la pròpia dinàmica expansiva que genera la necessitat d'assentaments fortificats, aquestes torres s'integren de manera subalterna en la xarxa castral sota una mateixa lògica que combina la preeminència política i l'explotació efectiva d'extensos dominis, a la vegada que s'imbriquen en l'estructura de les relacions feudals, ja ben detectables a tots nivells.

Pel que fa encara al segon apartat, però, creiem que la nostra principal contribució radica en la definició arqueològica dels assentaments rurals dels segles X-XI. Al costat d'un recull de casos coneguts i de la revisió d'excavacions alienes, els nostres propis treballs aporten una quantitat ben significativa de dades en relació a uns establiments que comptaven amb escassos referents arqueològics. El seu estudi permet assegurar,

d'entrada, que la dispersió continua sent la característica principal pel que fa a la seva ubicació, sense que en aquest sentit es percebin diferències destacables amb el poblament anterior. Per altra banda, l'anàlisi detallada de les característiques físiques revela unes pautes bàsiques on es mantenen sistemes constructius tradicionals a partir de murs aixecats amb blocs lligats amb fang, cobertes peribles i sòls de terra trepitjada. Aparentment, s'intueix una evolució que deriva en una tria significativa d'emplaçaments que permeten l'aprofitament de baumes o grans roques contra les que aixecar els edificis, un fenomen que troba en el jaciment del Collet de les Caixes un cas paradigmàtic que se situa en l'extrem cronològic d'aquest treball.

Per altra banda, els casos estudiats han servit per aprofundir en el coneixement de certes activitats productives i artesanals que s'associen als assentaments i que es desenvolupen de forma paral·lela i complementària a les tasques principals vinculades a la producció agropecuària. Així, el cas del Collet de les Caixes constitueix un exemple diàfan pel que fa al treball de transformació del ferro a partir de la presència de totes les estructures pròpies d'un taller de ferreria, una activitat que també s'intueix, a partir d'uns primers indicis, en el jaciment de Monistrol de Gaià. De la mateixa manera, els forns i les estructures annexes del jaciment de Cal Ticó ens ofereixen la possibilitat d'estudiar les característiques d'un centre productor de ceràmica que hem pogut datar de forma fidedigna al segle X i que, en aquest sentit, constitueix un cas pràcticament únic en el panorama arqueològic de l'alta edat mitjana a Catalunya.

En un altre ordre de coses, es fa difícil establir diferències a nivell arqueològic en relació a les categories de què ens forneix la documentació en relació als espais d'assentament i a les demarcacions bàsiques de divisió territorial. En aquest sentit, el cas de Matacans, categoritzat com una *villa*, o el de Montclús, identificat amb un *villare*, no permeten, ara com ara i tenint en compte la parcialitat de les intervencions respectives, constatar altra diferència que una major entitat pel que fa a l'edifici localitzat en el primer jaciment. Sí que creiem, en tot cas, que la casa excavada al Collet de les Caixes respon a les característiques dels primers *mansi*, que justament comencen a aparèixer en els textos relatius a la zona amb relativa profusió a partir de mitjans del segle XI.

Com a apunt final, pensem que els resultats obtinguts en aquest treball, alguns reeixits i d'altres incomplets, contribueixen a certificar que l'avenç en el coneixement de l'alta edat mitjana és una fita ben assolible si s'empren de manera crítica i combinada els recursos i les fonts a l'abast, plantejant hipòtesis que guiïn la recerca i superant alguns

tòpics paralitzadors. Ho hem pogut comprovar, o almenys així ho creiem, en aquestes pàgines, on, malgrat les evidents limitacions, pensem haver traçat les línies bàsiques de l'ordenació territorial i descrit les característiques fonamentals del poblament en la seva evolució durant el llarg període secular que separa l'enfonsament de l'imperi romà i la consolidació de la societat feudal.

BIBLIOGRAFIA I FONTS

Bibliografia.

ABADAL, R. d', *Els primers comtes catalans*, Edicions Vicens-Vives, Barcelona, 1980.

ABADAL, R. d', *Dels visigots als catalans, I. La Hispania visigòtica i la Catalunya carolíngia*, Edicions 62, Barcelona, 1986.

ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia I-1. El domini carolingi a Catalunya*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1986.

ABADAL, R. d', *El temps i el regiment del comte Guifred el Pilós*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1989.

ADELL, J.A.; MENCHON, J.J., "Les fortificacions de la frontera meridional dels comtats catalans, o les fortificacions de la marca superior d'al-Andalus", *Lambard*, 17 (2004-2005), 65-84.

ACIÉN, M., "Poblamiento y fortificación en el sur de al-Andalus. La formación de un país de *husūn*", *III Congreso de Arqueología Medieval Española*, vol. I., Oviedo, 1989, 137-150.

ACIÉN, M., "El final de los elementos feudales en al-Andalus: fracaso del "incastellamento" e imposición de la sociedad islámica", BARCELÓ, M.; TOUBERT, P. (coords.), *"L'incastellamento". Actas de las reuniones de Girona (26-27 de Noviembre de 1992) y de Roma (5-7 de Mayo de 1994)*, CSIC, Roma, 291-305.

ACIÉN, M., "Els rebels del Tağr", AADD, *L'Islam i Catalunya*, Museu d'Història de Catalunya / Institut Català de la Mediterrània, 1998, 71-77.

AGUILAR, V., "Onomástica de origen árabe en el reino de León (siglo X)", *al-Qantara*, 25 (1994), 351-363.

AGUSTÍ, B.; MATARÓ, M., "Les Goges. Un cementiri entre els segles VII i IX (Sant Julià de Ramis, Girona)", DDAA, *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic*, Barcelona, 1999, 111-113.

AICART, F.; NOLLA, J.M.; PALAHÍ, Ll., *L'església vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tardoantic a l'església medieval*, Ajuntament de Santa Cristina d'Aro / Universitat de Girona, Girona, 2008.

ALCALDE, G.; MOLIST, M.; TOLEDO, A., *Procés d'ocupació de la Bauma del Serrat del Pont (la Garrotxa) a partir del 1450 aC*, Publicacions eventuais d'arqueologia de la Garrotxa, 1, Museu Comarcal de la Garrotxa, 1994.

- ALMAGRO, M., "Noticias prehistóricas del valle de Noya III. Excavaciones de los silos romanos tardíos del Pla de les Sitjes", *Pirineos*, 8 (1948), 177-194.
- AMBLÀS, O., "Tècniques de treball dels metalls de l'Esquerda", OLLICH, I.; AMBLÀS, O.; OCAÑA, M.; ROCAFIGUERA, M.; GOULA, M.C., *Desperta ferro! Vida quotidiana, treball, comerç i guerra a l'Esquerda. Catàleg dels metalls del Museu Arqueològic de l'Esquerda*, Berikars 1. Publicacions del Museu Arqueològic de l'Esquerda, Roda de Ter, 2006.
- AMO, M. D., "Necròpoli del Francolí", PALOL, P. de (dir.), *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1999, 263-265.
- ANTOLÍN, F.; MENSUA, C.; PIQUÉ, R., *Informe de la flotació, la tria i la identificació de les restes arqueobotàniques del jaciment del Collet de les Caixes (Navàs, Bages)*, Servei d'Anàlisis Arqueològiques, Universitat Autònoma de Barcelona, 2009.
- ARBÓS, E., "Excavacions arqueològiques a l'església de Santa Maria de Veciana (Anoia)", *Tribuna d'Arqueologia* (1999-2000), 225-235.
- ARCE, J., "Villae en el paisaje rural de Hispania romana durante la Antigüedad Tardía", CHAVARRÍA, A.; ARCE, J.; BROGIOLO, G.P. (eds.), *Villas tardoantiguas en el Mediterráneo occidental*, Anejos de AespA XXXIX, CSIC, Madrid, 2006, 9-15.
- ARCOS, R., "L'evolució d'un mas medieval al Pla de Sanç, Sant Salvador de Guardiola (el Bages)", *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, 2006, 689-694.
- ARJONA, A., "La aldea de Maruanas, Balat Marwan (Palacio de Marwan), en El Carpio en el Califato omeya de al-Andalus", *Crónica de Córdoba y sus pueblos*, 11 (2005), 55-58.
- ASENSIO, J.A.; MAGALLÓN, M.A.; LÓPEZ, F., "La fortaleza andalusí del Cerro Calvario (La Puebla de Castro, Huesca). Propuesta de identificación de la misma con Castro Muñones", *Aragón en la Edad Media*, 20 (2008), 85-102.
- ASENSIO, D.; CARDONA, R.; FERRER, C.; MORER, J.; POU, J., "La fase medieval del jaciment de Sant Esteve d'Olius (Olius, Solsonès). Estudi d'una agrupació de sitges d'entre els segles X-XIV dC", *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès, 2003, 745-754.
- AZKÁRATE, A., *Arqueología cristiana de la Antigüedad Tardía en Álava, Guipúzcoa y Vizcaya*, Diputación Foral de Álava, Vitoria-Gasteiz, 1988.

- AZKÁRATE, A.; SOLAUN, J.L., "Excavaciones arqueológicas en el exterior de los conjuntos rupestres de Las Gobas (Laño, Burgos)", *Archivo Español de Arqueología*, 81 (2008), 133-149.
- BACARIA, A., "Ceràmiques paleocristianes (Dérivées-des-sigillées-paléochrétiennes) del Penedès", *Miscel·lània Penedesenca*, 1991, 215-232.
- BACARIA, A., "Ceràmiques paleocristianes (DSP) del Museu de Palau de Plegamans (Vallès Occidental", *Arraona*, 10 (1992), 79-84.
- BADIA, J.M., "Gaià", FERRER, Ll., *Història del Bages, vol. I*, Edicions Selectes, Manresa, 1987, 283-286.
- BADIA, J.M., *El monestir de Santa Maria de Serrateix. Més de mil anys arrelat al territori*, Patronat d'Amics de Serrateix-Farell Editors, Viver i Serrateix, 2004.
- BALANÀ, P., "Pèrdua i reconquesta de topònims: el cas de Tàrrrega-Terrassa", *Butlletí interior de la Societat d'Onomàstica*, 13 (1983), 8-20.
- BALANÀ, P., "Semàntica dels arabismes toponímics penedesencs (I)", *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, 76 (1999), 37-54.
- BALANÀ, P., "al-Andalus i la seva frontera superior", GIRALT, J. (ed.), *Joies escrites. Els fons bibliogràfics àrabs de Catalunya*, Institut Català de la Mediterrània, Barcelona, 2002, 27-39.
- BALANÀ, P.; BATLLE, J., "Wādī Wāqid, enclave musulmán en la pre-Catalunya (el origen remoto de Monistrol de Montserrat)", *Anaquel de Estudios Árabes*, 13 (2002), 21-31.
- BALLESTÍN, X., "Prosopografia dels fuqahā' i 'ulamā' de la zona oriental del *Ṭaġr al-A'là: Balagà, Lārida, Ṭurṭūša*", *Estudios onomástico-biográficos de al-Andalus*, 6 (1994), 55-119.
- BALLESTÍN, X., "Dels governadors a 'Abd ar-Rahmān ad-Dāhil", BARCELÓ, M. (coord.), *Musulmans i Catalunya*, Editorial Empúries, Barcelona, 1999, 49-58.
- BALLESTÍN, X., "L'anomenada frontera superior d'al-Andalus: *aṭ-ṭaġr al-a'là* i la resistència a la instauració de la *dawla* dels Banū Marwān", BARCELÓ, M. (coord.), *Musulmans i Catalunya*, Editorial Empúries, Barcelona, 1999, 61-76.
- BARBERÀ, J., "Notas de arqueología de Catalunya y Baleares", *Ampurias*, XXII-XXIII (1960-61), 343.
- BARBERÀ, J.; DAURA, A., "Troballa d'una sepultura medieval excavada a la roca a Cardona", *Dovella*, 7 (novembre-desembre 1982), 35.

- BARBERÀ, J.; DAURA, A.; PARDO, D., “Noves descobertes de necròpolis medievals als municipis de Cardona, Clariana de Cardener i Navàs”, *Butlletí del Patronat Municipal de Museus*, 2 (setembre 1983), 35-45.
- BARBERÀ, J.; DAURA, A.; PARDO, D., “Nous indicis arqueològics al terme de Cardona”, *Butlletí del Patronat Municipal de Museus*, 4 (1986), 78-80.
- BARRAL, X., *L'art pre-romànic a Catalunya. Segles IX-X*, Edicions 62, Barcelona, 1981.
- BARRAL, X. (dir.), *Le paysage monumentale de la France autour de l'an Mil. Colloque international CNRS Hugues Capet 987-1987. La France de l'an Mil*, Éd. Picard, 1987.
- BARRASETAS, E. (coord.), *La Solana. Memòria de l'excavació arqueològica al jaciment (Cubelles, el Garraf)*, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2007.
- BARRASETAS, E.; MARTÍN, A.; PALET, J.M., *La vil·la romana de l'Aiguacuit. Terrassa, Vallès Occidental*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1994.
- BASTARDES, A., “Les etapes edificatòries al conjunt d'edificis parroquials de Santa Maria de Sorba”, *Quaderns d'Estudis Medievals*, vol. I, 6 (1981), 346-356.
- BATET, C., *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal. La Marca de Barcelona als segles X-XI*, Institut d'Estudis Penedesencs, 1996.
- BATET, C., *El castell termenat d'Olèrdola*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 2004.
- BAUTIER, R.-H., “La prétendue dissidence de l'épiscopat catalan et le faux concile de «Portus» de 887-890”, *Bulletin Philologique et Historique*, 1961, 477-498.
- BEA, D.; AROLA, R., “La vil·la romana de l'Hort del Pelat (Riudoms, Baix Camp)”, *Butlletí Arqueològic*, 24 (2004), 75-95.
- BELMONTE, C.; MIQUEL, J.; MORET, L., “La vil·la romana de Sant Pelegrí (Biosca, Segarra). Una explotació agrícola a l'ager Iessonensis”, *Tribuna d'Arqueologia*, 2004-05, 179-202.
- BELTRÁN, J., “Los contextos altomedievales de la Plaça del Rei de Barcelona: la ceràmica de tradició carolingia (siglos IX-X)”, *Quarhis*, 2 (2006), 108-139.
- BENET, A., “Toponímia del terme antic de Manresa”, *Miscel·lània d'Estudis Bagencs*, 1 (1981), 41-60.

- BENET, A., "La donació de Sant Pere d'Ambigats, primer document sobre Barberà", *Aplec de treballs del Centre d'Estudis de la Conca de Barberà*, 3 (1981), 133-153.
- BENET, A., "El Bages nucli de vida monàstica de tradició visigòtica?", *Dovella*, 4 (1982), 12-19.
- BENET, A., "L'origen de la família Calders", *Miscel·lània d'Estudis Bagencs*, 2 (1982), 13-30.
- BENET, A. "Sallent", FERRER, Ll. (coord.), *Història del Bages, II*, Parcir Edicions Selectes, Manresa, 1988, 221-283.
- BENET, A., "Castells i línies de reconquesta", *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (Segles VIII-IX), I*, Barcelona, 1991, 365-391.
- BENET, C.; CARRETÉ, J.M.; FÀBREGA, X.; MACIAS, J.M.; REMOLÀ, J.M., "L'assentament rural del Mas del Catxorro (Benifallet): un exemple de continuïtat tardana", *Acta Arqueològica de Tarragona*, V (1992), 31-45.
- BERTRAN, P., "Hallazgo de sepulturas antropomorfas y de una ollita gris en Bergús (Cardona, Barcelona)", *Acta Mediaevalia*, 3 (1982), 173-183.
- BLASCO, A.; EDO, M.; MILLAN, M.; BLANCH, A., "La cova de Can Sadurní, una cruïlla de camins", *Pyrenae*, 17-18 (1981-1982), 11-34.
- BOFARULL, P. de, *Los condes de Barcelona vindicados*, Barcelona, 1836, 2 vols.
- BOLÒS, J., "Ceràmica medieval grisa, del Museu Comarcal de Manresa", *XXVI Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*, Centre d'Estudis del Bages, Manresa, 1981, vol. I, 147-165.
- BOLÒS, J., "La torre rodona de pedra del veïnat del Fusteret, municipi de Súria, Bages", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 7 (1982), 434-441.
- BOLÒS, J., "Dos llevadors del monestir de Sant Llorenç prop Bagà (segles XII i XIII)", *Urgellia*, 6 (1983), 361-386.
- BOLÒS, J., "Ceràmica medieval grisa, del Museu Comarcal de Manresa", *Miscel·lània d'Estudis Bagencs*, 3 (1984), 147-167.
- BOLÒS, J., "La necròpolis medieval d'Albesa (Viver i Serrateix, Berguedà)", *Cardener*, 4 (1987), 11-23.
- BOLÒS, J., "Aportació al coneixement de l'hàbitat isolat d'època medieval: el mas B de Vilosiu (Berguedà, Catalunya)", *I Congreso de Arqueología Medieval Española*, Oviedo, 1989, 463-71.

- BOLÒS, J., *El mas, el pagès i el senyor. Paisatge i societat en una parròquia de la Garrotxa a l'edat mitjana*, Curial Edicions Catalanes, Barcelona, 1995.
- BOLÒS, J. (ed.), *Un mas pirinenc medieval: Vilosiu B (Cercs, Berguedà). Estudi dels edificis i materials trobats durant les excavacions (1984-86)*, Universitat de Lleida, 1996.
- BOLÒS, J., "Els masos a l'edat mitjana. Història i arqueologia", *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*, 19 (1998), 95-111.
- BOLÒS, J., *Diccionari de la Catalunya medieval (ss. VI-XV)*, Edicions 62, Barcelona, 2000.
- BOLÒS, J., "El naixement d'un nou paisatge: Catalunya als segles IX-XII", BARCELÓ, M.; FELIU, G.; FURIÓ, A.; MIQUEL, M.; SOBREQUÉS, J. (eds.), *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*, Universitat de València, 2003, 133-152.
- BOLÒS, J., "Fortificacions de la marca i organització del territori a Catalunya (segles VIII-XII)", *Actes del Congrés els castells medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*, Arbúcies, 2003, 67-88.
- BOLÒS, J., *Els orígens medievals del paisatge català. L'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2004.
- BOLÒS, J., "Cambios y continuidades en el hábitat en los Pirineos catalanes centrales a lo largo de la alta edad media", SÉNAC, Ph. (dir.), *Villa 3: Historia y arqueología de las sociedades del valle del Ebro (ss. VII-XI)*, CNRS/Université de Toulouse 2-Le Mirail, Toulouse, 2010, 91-123.
- BOLÒS, J.; FÀBREGUES, M., "Sepultures excavades a la roca a les rodalies de Serrateix", *Acta Mediaevalia*, 3 (1982), 155-171.
- BOLÒS, J.; HURTADO, V., *Atles del comtat de Manresa (798-993)*, Rafael Dalmau Editor, Barcelona, 2004.
- BOLÒS, J.; HURTADO, V., *Atles del comtat d'Urgell (v798-993)*, Rafael Dalmau Editor, Barcelona, 2006.
- BOLÒS, J.; MORAN, J., *Repertori d'antropònims catalans (RAC)*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1994.

- BOLÒS, J.; PADILLA, I., "Algunes formes de la ceràmica grisa conservada al Museu de Manresa", ZOZAYA, J. (coord.), *II Coloquio Cerámica Medieval del Mediterraneo Occidental, Toledo, 1981*, Ministerio de Cultura, Madrid, 1986, 251-262.
- BOLÒS, J.; PAGÈS, M., "El monestir de Santa Maria de Serrateix i la parròquia de Sant Pere", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 2 (1980), 83-86.
- BOLÒS, J.; PAGÈS, M., "Les sepultures excavades a la roca", RIU, M. (dir.), *Necrópolis i sepultures medievals a Catalunya*, Acta Mediaevalia, Annex I, Universitat de Barcelona, 1982, 59-103.
- BOLÒS, J.; PADILLA, I.; PAGÈS, M., "Manifestacions eremítiques a les rodalies de la rotonda sepulcral de Sorba", *Quaderns d'Estudis Medievals*, vol. I, 6 (1981), 357-363.
- BONNASSIE, P., *Catalunya mil anys enrera: creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI*, 2 volums, Edicions 62, Barcelona, 1979-1981.
- BONNERY, A., "Architecture et liturgie à l'époque carolingienne dans la province de Narbonne", *Études sur l'Hérault*, 4 (1988), 47-52.
- BOSCH, J.M., "Els altres significats dels espais funeraris. L'exemple tipus dels cementiris del Roc d'Enclar (segles VI-IX)", MOLIST, N.; RIPOLL, G., *Arqueologia funerària al nord-est peninsular, ss. VI-XII. Documents de treball*, Barcelona, 2009, 10-14.
- BOSCH, J.M.; CODINA, O., "Sobre la possible producció de ferro a la vall d'Andorra entre els segles VII-XVI", MATA-PERELLÓ, J.M.; GONZÁLEZ, J.R. (eds.), *Primer simposio sobre la minería y la metalurgia antigua en el sudoeste europeo*, Centre d'Arqueologia d'Avinganya, Serós, 2000, 371-378.
- BOSCH, J.M.; VILA, A., "El miratge de la producció de ferro a la vall d'Andorra en època feudal. L'evidència del Roc d'Enclar (Roc d'Enclar, Andorra)", AMBLÀS, O.; OCAÑA, M. (coord.), *Seminari Eines i instrumental metàl·lic medieval (s. V-XV)*, Museu Arqueològic de l'Esquerda, Roda de Ter, 2002, 7-12.
- BOSCH, J.M.; MESTRES, J.; MOLIST, N.; SENABRE, M.R.; SOCÍAS, J., "Olèrdola. El procés d'urbanització feudal: un possible exemple de continuïtat d'un lloc antic (segles VIII-IX)", DDAA, *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic (segles IX i X)*, Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona, 1999, 95-99.

- BOSCH, J.M.; MESTRE, J.; MOLIST, N.; SENABRE, M.R.; SOCIAS, J., "Objectes, eines i metal·lúrgia medieval i moderna al *castrum Olerdula* (Olèrdola, Alt Penedès)", AMBLÀS, O.; OCAÑA, M. (coord.), *Seminari Eines i instrumental metàl·lic medieval (s. V-XV)*, Museu Arqueològic de l'Esquerda, Roda de Ter, 2002, 13-23.
- BOSCH, J.M.; MESTRES, J.; MOLIST, N.; SENABRE, R.M.; SOCIAS, J., "Les sitges del sector 01. L'ocupació del *castrum Olerdula* al segle X (Olèrdola, Alt Penedès)", *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès, 2003, 775-790.
- BRAMON, D., "Les influències del passat cultural islàmic", BRAMON, D.; LLUCH, R., *Mots remots. Setze estudis d'història i toponímia catalana*, CCG Edicions, Girona, 2002, 41-50.
- BRAMON, D.; LLUCH, R., "Un atac català contra Tortosa l'estiu del 964", BRAMON, D.; LLUCH, R., *Mots remots. Setze estudis d'història i toponímia catalana*, CCG Edicions, Girona, 2002, 111-115.
- BRAMON, D., "Girona en els textos àrabs: encara algunes novetats", BRAMON, D.; LLUCH, R., *Mots remots. Setze estudis d'història i toponímia catalana*, CCG Edicions, Girona, 2002, 135-142.
- BROGIOLO, G.P.; CHAVARRÍA, A., "El final de las villas y las transformaciones del territorio rural en Occidente (siglos V-VIII)", FERNÁNDEZ, C.; GARCÍA-ENTERO, V.; GIL, F. (eds.), *Las villae tardorromanas en el occidente del Imperio. Arquitectura y función*, Ediciones Trea, Gijón, 2008, 194-213.
- BUCH, J., *Els castells de Montserrat*, Rafael Dalmau Editor, Barcelona, 1986.
- BURCH, J.; NOLLA, J.M.; SAGRERA, J.; VIVÓ, D.; SUREDA, M., *Els temples i els cementiris antics i altmedievals de mas Castell de Porqueres*, Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, Banyoles, 1999.
- BURCH, J.; GARCIA, G.; NOLLA, J.M.; PALAHÍ, LL.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; VIVÓ, D.; MIQUEL, I., *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis, 2. El castellum*, Ajuntament de Sant Julià de Ramis / Institut del Patrimoni Cultural de la Universitat de Girona, Girona, 2006.
- CABALLÉ, A., "L'excavació estratigràfica de la torre rodona del castell de Taradell", RIU, M. (dir.), *Castells, guaites, torres i forteses de la Catalunya medieval. Acta Mediaevalia, annex 3*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1986, 25-39.

- CABALLÉ, A., *Memòria-informe tècnic dels treballs d'excavació d'urgència a l'entorn de Sant Marc de Cal Bassacs (Gironella, Berguedà), 1989*, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- CABALLÉ, A.; OLLICH, I., "Les tombes antropomorfes excavades a la roca de Santa Maria de Lluçà", *Ausa*, 102-104 (1982), 361-370.
- CABALLÉ, A.; OLLICH, I., *Memòria i estudi arqueològic del castell de Taradell, 1987-1989*, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- CABALLÉ, A.; PUJADES, J.; SANCHO, M., *Memòria científica de les excavacions arqueològiques d'urgència al claustre i dependències annexes de la Seu de Manresa (Bages)*, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- CABALLERO, L.; MATEO, A., "Atalayas musulmanas en la provincia de Soria", *Arevacon*, 14 (1988), 9-15.
- CABAÑERO, B., *Los castillos catalanes del siglo X. Circunstancias históricas y cuestiones arquitectónicas*, Institución Fernando el Católico, Saragossa, 1996.
- CABESTANY, J.F.; PALAU, J.M., "El castell i l'església de Sant Pere Sacama (segles IX-XII)", *Lambard*, 17 (2004-2005), 157-186.
- CAHNER, M. (dir.), *Gran Geografia Comarcal de Catalunya. Alt Penedès, Baix Penedès, Garraf, Anoia*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1992.
- CAHNER, M. (dir.), *Gran Geografia Comarcal de Catalunya. Osona, Ripollès*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1993.
- CAHNER, M. (dir.), *Gran Geografia Comarcal de Catalunya. Bages, Berguedà, Solsonès*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1994.
- CAIXAL, A.; LÓPEZ, A., "Sant Bartomeu, Navarcles", DDAA, *Anuari d'intervencions arqueològiques 1982-1989. Època romana. Antiguitat Tardana*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, 39-40.
- CAIXAL, A.; LÓPEZ, A., "Les campanyes d'excavació de 2007 i 2008 a l'església de Santa Maria de Matadars (El Pont de Vilomara i Rocafort, Bages)", *Pre-actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Tarragona, 2010.
- CAIXAL, A.; PANCORBO, A., "L'excavació del castellet de Gotmar (Callús, Bages)", *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat, 2002, 634-642.
- CAIXAL, A.; PANCORBO, A., "El castell de Godmar (Callús, Bages). Evidències arqueològiques i estudi dels materials", *Actes de les Jornades d'Arqueologia i*

Paleontologia 2001, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, 2004, 1015-1025.

CAIXAL, A.; SOLÉ, X., "Resultats de l'excavació a la capella de Sant Bartomeu de Navarcles (Bages), Barcelona", LACUESTA, R. (dir. i coord.), *Quaderns Científics i Tècnics, 3: Actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII)*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 1991, 59-65.

CAMPMAJO, P.; CRABOL, D.; BILLE, E.; RAYNAUD, C.; RUAS, M.P.; PARENT, G.; RENDU, C., "Un atelier de traitement du fer sur le site du Haut Moyen Âge de la Coume Pairounell à Angoustrine (Pyrénées-Orientales). Premiers résultats", *Domitia*, 8-9 (mars 2007), 137-163.

CAMPO, M., "Les troballes monetàries al sector 01", MOLIST, N. (ed.), *La intervenció al sector 01 del conjunt històric d'Olèrdola. De la prehistòria a l'etapa romana (campanyes 1995-2006)*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, 2009, 407-410.

CAMPRUBÍ, J., "Els castra berguedans de finals del s. IX-inicis del X i el seu context", *Actes del Congrés els castells medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*, Arbúcies, 2003, 205-216.

CAMPRUBÍ, J., *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat*, Universitat de Lleida, 2006.

CAMPRUBÍ, J.; MARTÍ, R., "El monestir carolingi de Sant Salvador de Mata (L'Espunyola, Berguedà)", *Acta Mediaevalia*, 29 (2008), 547-573.

CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J.M.; SAGRERA, J., *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval (II)*, Ajuntament de Girona, 2004.

CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J.M.; SAGRERA, J., "Les *uillae* de Constantí a Carlemany. Aportacions gironines a la qüestió de l'evolució i la transformació de les vil·les o termes rurals durant l'Antiguitat Tardana (segles IV-VIII)", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLVII (2006), 15-48.

CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J.M.; SAGRERA, J., "La crisi de les *villae* i de la noblesa de la *Tarraconensis* en el canvi del segle V al VI. Fonts textuais i evidències arqueològiques", *Empúries*, 55 (2007), 185-198.

CARDONA, R.; GONZÁLEZ, J.R., "Prospecció arqueològica de les obres de millora general de la carretera LV-3002, tram Miracle-Su (Solsonès)", GENERA, M. (coord.),

Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia, 2000. Comarques de Lleida, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2003.

CARDONA, R.; POU, J.; REVILLA, V., "Poblament romà al Solsonès: estat de la qüestió", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 6 (1996), 261-274.

CARMONA, P.L.; PASCUAL, S., "Primers avanços sobre el conjunt terrisser de Ripoll de Can Brunet (Òdena, Anoia)", *Miscellanea Aqualatensia*, 11 (2004), 47-63.

CARMONA, P.L.; PEDRAZA, Ll., "Cal Grimau, Òdena", DDAA, *Anuari d'intervencions arqueològiques 1982-1989. Època romana. Antiguitat Tardana*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, 37.

CARRERAS, J., "La Canal dels Avellaners", CASTANY, J.; SÀNCHEZ, E.; GUERRERO, Ll.; CARRERAS, J.; MORA, R.; VILA, G., *El Berguedà: de la prehistòria a l'antiguitat*, Àmbit de Recerques del Berguedà, 1990, 29-76.

CARRERAS, T.; NUIX, J.M.; ENRICH, J., "L'Espelt, Òdena", DDAA, *Anuari d'intervencions arqueològiques 1982-1989. Època romana. Antiguitat Tardana*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, 35-36.

CASAS, J., "L'excavació a l'església de Sant Salvador del Quer (Súria)", *II Congrès d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat, 2002, 686-692.

CASAS, J., *Inventari Patrimoni Cultural de Callús. Memòria tècnica*, Ajuntament de Callús/Diputació de Barcelona, 2009.

CASCANTE, P.; FARGUELL, P., "Estudi d'impacte ambiental, prospecció i intervencions arqueològiques preventives en l'obra de la carretera eix del Llobregat C-16 de Navàs a Berga", *Tribuna d'Arqueologia*, 2007, 213-225.

CASTANY, J.; SÀNCHEZ, E.; GUERRERO, Ll.; CARRERAS, J.; MORA, R.; VILA, G., *El Berguedà: de la prehistòria a l'antiguitat*, Àmbit de Recerques del Berguedà, 1990.

CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J., "Trull i cabana de la vil·la de Vilauba", PALOL, P. (coord.), *Del Romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1999, 156-157.

CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J., *La vil·la romana de Vilauba: un exemple de l'ocupació i explotació romana del territori a la comarca del Pla de l'Estany*, Ajuntament de Banyoles, Girona, 1999.

CASTANYER, P.; DEHESA, R.; PUIGDEVALL, I.; TREMOLEDA, J., "Resultats de l'actuació arqueològica realitzada l'any 2007 a la vil·la romana de Vilauba (Camós,

- Pla de l'Estany)", *IX Jornades d'arqueologia de les comarques de Girona*, 2008, 267-271.
- CASTELLÀ, J.; COSTA, R.; ROSAS, J.; SAUMELL, A.M.; SAUMELL, J.; SEGURA, J., *Campanyes d'excavacions arqueològiques a Els Prats de Rei (1972-1975)*, Museu Municipal d'Els Prats de Rei, 1986.
- CASTILLO, A. del; RIU, M., "El poblado bergistano de Camp-Maurí", *VII Congreso Arqueológico Nacional*, Zaragoza, 1962, 426-431.
- CATALÀ, P., *Els castells catalans, V*, Rafael Dalmau Editor, Barcelona, 1976.
- CHALMETA, P., *Invasión e islamización*, Ed. Mapfre, Madrid, 1994.
- CHAVARRÍA, A., "Els establiments rurals del llevant de la Tarraconesa durant l'Antiguitat Tardana: transformacions arquitectòniques i funcionals", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 39 (1998), 9-30.
- CHAVARRÍA, A., "Villas en Hispania durante la Antigüedad Tardía", CHAVARRÍA, A.; ARCE, J.; BROGIOLO, G.P. (eds.), *Villas tardoantiguas en el Mediterráneo occidental*, Anejos de AespA XXXIX, CSIC, Madrid, 2006, 17-35.
- CHAVARRÍA, A., "Aristocracias tardoantiguas y cristianización del territorio (siglos IV-V): ¿otro mito historiográfico?", *Rivista di Archeologia Cristiana*, 82 (2006), 201-230.
- CHAVARRÍA, A., "*Splendida sepulcra ut posteri audiant*. Aristocrazie, mausolei e chiese funerarie nelle campagne tardoantiche", BROGIOLO, G.P.; CHAVARRÍA, A., *Archeologia e società tra tardo antico e alto medioevo*, SAP Società Archeologica, s.r.l., Mantova, 2007, 127-146.
- CHECA, M.; FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTÍ, R., "Distribució geogràfica i interconnexió visual dels fars a Catalunya Vella: un sistema coherent de comunicacions de llarg abast", MARTÍ, R. (ed.), *Fars de l'Islam. Antiques alimares d'al-Andalus*, EDAR, Barcelona, 2008, 337-350.
- CHORÉN, J.; CALDUCH, N., "L'assentament ibèric de Sant Esteve d'Olius (Olius, Solsonès): intervenció a la muralla i al camí d'accés. Primera fase de l'adequació del camp de sitges fortificat del segle II aC", *Oppidum*, 5 (2006), 23-33.
- COCA, B., "L'església de Sant Miquel d'Olèrdola. Estudi monogràfic", *Miscel·lània Penedesenca*, 7(1984), 75-103.

- COLL, M., "Els successors de Vititza en la zona nord-est del domini visigòtic", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 34 (1971-1972), 281-307.
- COLL, J.M., "Can Palau (Sentmenat, Vallès Occidental", *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001. Comarques de Barcelona (1996-2001)*, Barcelona, 2004, 791-797.
- COLL, J. M.; ROIG, J., "Consideracions entorn de la ceràmica de cuina al Vallès: de l'antiguitat tardana a la fi de l'any mil", *Congrés Internacional Gerbert d'Orlac i el seu temps. Catalunya i Europa a la fi del primer mil·lenni (1999)*, Actes, Vic, 2000, 457-474.
- COLL, J.M.; ROIG, J., "Les sivelles de cinturó d'època visigoda (s.VI-VIII) a les comarques de Barcelona", *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès, 2003, 831-836.
- COLL, J.M.; ROIG, J.; MOLINA, J.A., "El Fondal de Valldellós" (Mediona, Alt Penedès): un nucli eremític-cultural en cova del segle V", *Miscel·lània Penedesenca*, XX (1994), 170-183.
- COLL, J.M.; ROIG, J.; MOLINA, J.A., "L'Església Vella de Sant Menna (Sentmenat, Vallès Occ.): Fases II-III", AGUADO, X.; ARGEMÍ, M.; GARSABALL, J.; OLIVÉ, J. (coords.), *Actes de les Jornades de Joves Medievalistes del Vallès*, Universitat Autònoma de Barcelona, Cerdanyola del Vallès, 1998, 91-107.
- CONSTANT, A., "De la civitas au castrum: genèse des centres locaux du pouvoir entre Elne et Ampurias (IVE-Xe s.)", SÉNAC, Ph. (éd.), *Villa 2 - Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus (VIe-XIe siècles): la transition*, CNRS / Université de Toulouse-Le Mirail, 2007, 41-66.
- COROMINES, J., *Onomasticon Cataloniae*, Curial, Barcelona, 1989-1997.
- CORRIENTE, F., *Gramática Árabe*, Editorial Herder, Barcelona, 1996.
- CÒTS, P., "Necròpolis de "Lo Muladar" (Sudanell, Segrià)", *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2000. Comarques de Lleida*, volum 2, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2003, 305-308.
- DAURA, A.; GALOBART, J., "Les tombes medievals excavades a la roca. El cas del Bages", *Dovella*, 5 (març-abril 1982), 13-23.
- DAURA, A.; GALOBART, J., "Troballes arqueològiques a Rocafort de Bages", *Dovella*, 8 (gener-febrer 1983), 33-36.

DAURA, A.; GALOBART, J., "Els cementiris de la Vila (Talamanca), Can Riols (Navàs) i el Serrat dels Morts (Sallent). Apunts per a una tipologia sepulcral de l'Edat Mitjana al Bages", *Dovella*, 25 (Desembre 1987), 65-70.

DAURA, A.; GALOBART, J., "Nous jaciments arqueològics al terme municipal de Navàs", *Cardener*, 5 (1988), 107-124.

DAURA, A.; PARDO, D., "Nous testimonis de la baixa romanitat a les conques mitjana i alta del Cardener i el Llobregat", *La romanització al Pirineu, VIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 1990, 143-151.

DAURA, A.; PARDO, D., "Restes romanes baix-imperials a la conca mitjana-alta del riu Llobregat (noves dades per a un panorama poc conegut)", *Estrat*, 4 (1991), 37-60.

DAURA, A.; PARDO, D., "Les excavacions arqueològiques a la vil·la romana de Boades (Castellgalí). Campanyes de 1986 i 1987", *Miscel·lània d'Estudis Bagencs*, 8 (1992), 76-99.

DAURA, A.; SÀNCHEZ, E., *El Puig Cardener de Manresa. Prospeccions realitzades el 1986*, Memòria dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.

DAURA, A.; SÀNCHEZ, E., "Sondeigs arqueològics al Puig Cardener (Manresa)", *Miscel·lània d'Estudis Bagencs*, 5 (1987), 87-97.

DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J., *L'arqueologia al Bages*, Centre d'Estudis del Bages, Manresa, 1995.

DAURA, A.; PARDO, D.; PIÑERO, J., "Notícia sobre la troballa d'una peça de cinturó visigòtica a Salabernada (Artés, Bages)", *Acta Mediaevalia*, 11-12 (1990-91), 439-446.

DAURA, A.; PARDO, D.; PIÑERO, J., *Jaciment romà i medieval de Matacans*, Memòria inèdita dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.

DAURA, A.; PARDO, D.; PIÑERO, J., "El jaciment arqueològic de Matacans (Artés). Ressenya dels treballs realitzats entre 1988 i 1991", *Miscel·lània d'Estudis Bagencs*, 8 (1992), 147-190.

DAURA, A.; PARDO, D.; SÀNCHEZ, E., "Una aportació al coneixement cronològic de la ceràmica grisa a Catalunya", *Acta Mediaevalia*, 9 (1988), 429-441.

DDAA, *Catalunya Romànica, II. Osona I*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1984.

DDAA, *Catalunya Romànica, III. Osona II*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1986.

- DDAA, *Catalunya Romànica, IV. La Garrotxa*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1990.
- DDAA, *Catalunya Romànica, VI. L'Alt Urgell. Andorra*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1992.
- DDAA, *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1984.
- DDAA, *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1985.
- DDAA, *Catalunya Romànica, XIII. El Solsonès. La Vall d'Aran*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1987.
- DDAA, *Recull de treballs sobre la història de Santa Maria de Viladordis i vinculació històrica de Sant Ignasi de Loiola amb el santuari*, Parròquia de Santa Maria de Viladordis, Manresa, 1990.
- DDAA, *Catalunya Romànica, XVII. La Noguera*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1994.
- DDAA, *Catalunya Romànica, XVIII. El Vallès Occidental. El Vallès Oriental*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1991.
- DDAA, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1992.
- DDAA, *Catalunya Romànica, XXIV. El Segrià. Les Garrigues. El Pla d'Urgell. La Segarra. L'Urgell*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1997.
- DDAA, *Catalunya Romànica, XXVII. Visió de síntesi, restauracions i noves troballes. Bibliografia. Índexs generals*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1998.
- DDAA, *Arqueologia medieval a l'Anoia*, Museu de la Pell d'Igualada i comarcal de l'Anoia, 1998.
- DÍAZ, P.C., "Propiedad y explotación de la tierra en la Lusitania tardoantigua", *Studia Historica. Historia Antigua*, 11 (1993), 297-309.
- DOMÉNECH, C.; GUTIÉRREZ, S., "Viejas y nuevas monedas en la ciudad emiral de *Madīnat Iyyuh* (El Tolmo de Minateda, Hellín , Albacete)", *al-Qantara*, XXVII-2 (julio-diciembre 2006), 337-374.
- EDO, M.; MILLAN, M.; BLASCO, A.; BLANCH, A., "Cova de Can Sadurní, Begues", DDAA, *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat Tardana. Campanyes 1982-1989*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, 95-96.

EGEA, A., "Monacato rupestre en la Rioja y en el Alto Éufrates sirio. Puntos de contacto", *Antigüedad y Cristianismo*, 23 (2006), 789-810.

ENRICH, J.; ENRICH, J., "Sepulturas medievales en el «Collet de Sant Pere Màrtir»", *Información Arqueológica*, 15 (1974), 71-75.

ENRICH, J.; ENRICH, J., "L'estació tardo-romana de Cal Sanador", *Miscellanea Aqualatensia*, 2 (1974), 33-46.

ENRICH, J.; ENRICH, J., "Fons de cabanya alto-medievals a la Tossa de Montbui", *Informació Arqueològica*, 27-28 (1978), 75-82.

ENRICH, J.; ENRICH, J., "Tres conjunts d'habitable alto-medieval a l'Alta Segarra (Anoia-Bages, Barcelona)", *Empúries*, 48-50 (1986-89), 300-310.

ENRICH, J.; ENRICH, J., "Les ceràmiques comunes tardorromanes i altomedievals en el context de l'habitable rural dispers de la Catalunya Central", DDAA, *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'Alta Edat Mitjana (segles IV-X)*, Arqueomediterrània 2, Barcelona 1997, 21-36.

ENRICH, J.; ENRICH, J., "El fenomen eremític rupestre a la Catalunya Central", MIQUEL, M.; SALA, M. (coord.), *Temps de monestirs. Els monestirs catalans de l'any mil*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1999, 41-43.

ENRICH, J.; ENRICH, J.; PEDRAZA, Ll., "Vilaclara de Castellfollit del Boix (Bages, Barcelona). Un asentamiento rural de la antigüedad tardía", *IV Congreso de Arqueología Medieval Española*, Alacant, 1993, 317-324.

ENRICH, J.; ENRICH, J.; PEDRAZA, Ll., *Vilaclara de Castellfollit del Boix (El Bages). Un assentament rural de l'antiguitat tardana*, Arqueoanoia Edicions, Igualada, 1995.

ENRICH, J.; ENRICH, J.; SALES, J., "Eremitoris rupestres alt-medievals a la Catalunya central: una recerca sobre el cristianisme rural", *I Congrès d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Igualada, 1998, 260-281.

ENRICH, J.; ENRICH, J.; SALES, J., "Anàlisi de l'ocupació de l'espai rural en època romana a la Catalunya interior", REVILLA, V.; GONZÁLEZ, J.R.; PREVOSTI, M., *Actes del Simposi: les vil·les romanes a la Tarraconense, volum I*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 2008, 205-227.

ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J., "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia: els rituals d'enterrament i les seves pautes i models d'interrelació a l'espai rural", *II Congrès d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès, 2003, 662-673.

- ESTEBAN, J.J.; ESTRADA, A.; SALAZAR, N.; SALES, J., "La vil·la romana de Sant Pere de Gavà (Baix Llobregat): de l'alt imperi a l'antiguitat tardana. Catorze anys d'intervencions arqueològiques", *Tribuna d'Arqueologia*, 2003-2004, 171-187.
- FÀBREGA, A., "Nous megàlits al Bages", *Dovella*, 67 (2000), 26-33.
- FÀBREGA, A., "Dues noves "coves de forn" al Bages", *Dovella*, 83-84 (2004), 5-10.
- FÀBREGA, A., "El camí ral de Manresa a Cardona", *Dovella*, 91 (2006), 22-28.
- FÀBREGA, A., "Notícies del monestir de Sant Jaume Salerm i rodalies", *Dovella*, 93 (2007), 21-25.
- FARÍAS, V., "La ferreria i el mas al nord-est català medieval", *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*, 19 (1998), 29-44.
- FARÍAS, V., "Les ferreries al nord-est de la Catalunya Vella (segles XI-XIV). Una contribució a l'estudi d'una institució senyorial", *Actes del 6è Curs d'Arqueologia d'Andorra. Actes del 6è Curs d'Arqueologia d'Andorra. L'obtenció del ferro pel procediment directe entre els segles IV i XIX*, Ministeri de Cultura, Andorra, 2001, 35-62.
- FARÍAS, V., "La proclamació de la pau i l'edificació dels cementiris. Sobre la difusió de les sagreres als bisbats de Barcelona i Girona (segles XI-XIII)", FARÍAS, V.; MARTÍ, R.; CATAFAU, A., *Les sagreres a la Catalunya medieval*, Associació d'història rural de les comarques gironines / Centre de recerca d'història rural / Documenta Universitaria, Girona, 2007, 13-84.
- FARRÉS, R.; SERRA, J., "Dues noves sepultures alt-medievals a la comarca de l'Anoia", *Estrat*, 4 (1991), 83-86.
- FERRER, A., "El castro antiguo de San Miguel de Olèrdola", *Archivo Español de Arqueología*, 22 (1949), 21-73.
- FERRER, Ll., *Història del Bages, vol. I*, Edicions Selectes, Manresa, 1987.
- FIERRO, J., "Excavaciones en una torre del recinto fortificado de Odena (Barcelona)", *II Congreso de Arqueología Medieval Española*, Madrid, 1987, 169-175.
- FIERRO, J., "Arqueología y espacio de la torre albarrana del castillo de Òdena", LACUESTA, R. (dir. i coord.), *Quaderns Científics i Tècnics, 3: Actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII)*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 1991, 22-26.

- FIERRO, J., “Resultat de les excavacions realitzades a l’església de Sant Pere de Serrallonga (Alpens, Barcelona)”, *Actes de les Jornades d’Arqueologia i Paleontologia, La Garriga, 2001*, Servei d’Arqueologia, 2004, 1232-1241.
- FIERRO, J., “La Torre del Breny (Castellgalí). Un exemple de reutilització d’un monument funerari romà”, *III Congrés d’Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, Sabadell, 2006*, 727-741.
- FIERRO, J., “Resultats de l’excavació realitzada al *castrum* i a l’església de Sant Pere de Madrona (Berga)”, *Pre-actes del IV Congrés d’Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, Tarragona, 2010*, 31.
- FIERRO, J.; CLUA, M., “La interpretación de la iglesia de Sant Pere de Castellfollit del Boix a la luz de la excavación de la capilla gótica adosada a la fachada septentrional del templo”, LACUESTA, R. (dir. i coord.), *Quaderns Científics i Tècnics, 3: Actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII)*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 1991, 207-212.
- FITÉ, F., “Les torres de guaita de la Catalunya de ponent. Alguns exemples de l’àrea del Montsec”, DDAA, *Setmana d’Arqueologia Medieval*, Institut d’Estudis Ilerdencs, Lleida, 1986, 23-98.
- FLOTATS, A., *Vacarisses. Assaig històric d’un poble*, Vacarisses, 1979.
- FOLCH, C., “Estratègies de conquesta i ocupació islàmica del nord-est de Catalunya”, *Quaderns de la Selva*, 15 (2003), 139-154.
- FOLCH, C., “La ceràmica de la Alta Edat Mitjana en Catalunya (siglos VIII-IX). El estado de la cuestión”, *Arqueología y Territorio Medieval*, 12.2 (2005), 237-54.
- FOLCH, C., “La ceràmica de l’Alta Edat Mitjana d’un habitatge del Vilar de Montclús (Santa Maria de Merlès, Berguedà)”, *III Jornades d’Història i Arqueologia Medieval del Maresme, 2004. De Constantí a Carlemany. El pas de l’Antiguitat Tardana al món medieval*, Grup d’Història del Casal, Mataró, 2006, 187-195.
- FOLCH, C., “Els *palatia* del nord-est de Catalunya. Indicis toponímics de la conquesta i ocupació islàmiques”, MARTÍ, R. (ed.), *Teoria i pràctica fiscal en l’occident llatí i en Dar al-Islam (ss. VII-IX)*, Universitat de Barcelona (en premsa).
- FOLCH, C.; GIBERT, J., *Memòria de les prospeccions arqueològiques a la vall del Cardener, any 2006*, Servei d’Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, 2009.

FOLCH, C.; GIBERT, J., *Memòria de les prospeccions arqueològiques a la conca mitjana del riu Anoia, anys 2006-2007*, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, 2010.

FOLCH, C. ; GIBERT, J., *Memòria de les excavacions arqueològiques al jaciment del Roc Foradat de Can Pepa (Aguilar de Segarra, Bages), any 2009*, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, 2009.

FOLCH, C.; GIBERT, J., "Segles VIII-IX, un assentament rural a l'Aubert", ALCALDE, G.; SAÑA, M. (coords.), *Sis mil anys vivint a la vora dels aiguamolls de la vall d'en Bas*, Amics de Besalú i el seu Comtat, 2009, 89-105.

FOLCH, C.; GIBERT, J., "Als segles IX-XI: vil·les, vilars, esglésies i castells", ALCALDE, G.; SAÑA, M. (coords.), *Sis mil anys vivint a la vora dels aiguamolls de la vall d'en Bas*, Amics de Besalú i el seu Comtat, 2009, 109-127.

FOLCH, C.; GIBERT, J., "Arqueologia, documentació escrita i toponímia en l'estudi de l'Alta Edat Mitjana: els casos dels topònims *pharus*, *monasteriolum* i *palatium*", *III Jornadas de Jóvenes en Investigación Arqueológica 2010*, (en premsa).

FOLCH, C.; GIBERT, J., "El Collet de les Caixes (Navàs, Bages): una ferreria de l'Edat Mitjana (segles XI-XII)", *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Tarragona, 2010 (en premsa).

FOLCH, C.; GIBERT, J., "Excavacions arqueològiques al jaciment d'època medieval i moderna de Can Gorgals Vell (Santa Coloma de Farners, la Selva)", *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Tarragona, 2010 (en premsa).

FOLCH, C.; GIBERT, J., "Resultats preliminars de les excavacions al Roc Foradat de Cal Pepa (Aguilar de Segarra, Bages)", *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Tarragona, 2010 (en premsa).

FOLCH, C.; MARTÍ, R., "Excavacions arqueològiques al vil·lar de Montclús (Santa Maria de Merlès, Berguedà): un assentament rural del segle IX", *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, 2007, 506-513.

FOLCH, C.; GIBERT, J.; CARRASCAL, S., "La necròpolis de Pertegàs (Calders, Bages): un cementiri rural de l'Alta Edat Mitjana a la Catalunya central (segles VIII-IX)", MOLIST, N.; RIPOLL, G., *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (ss. VI-XII). Problemes de cronologia*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona (en premsa).

FOLCH, C.; GIBERT, J.; CARRASCAL, S., "La necròpolis de l'Alta Edat Mitjana de

Pertegàs (Calders, Bages) (segles VIII-IX)", *IV Congrès d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Tarragona, 2010 (en premsa).

FOLCH, C.; GIBERT, J.; LLINÀS, J., "La Torre del Far de Santa Coloma de Farners (La Selva)", MARTÍ, R. (ed.), *Fars de l'Islam. Antiques alimares d'al-Andalus*, EDAR, Barcelona, 2008, 155-166.

FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTÍ, R., "El poblament rural a la conca alta del riu Fluvià (la Garrotxa): l'Antiguitat Tardana i l'Alta Edat Mitjana (segles VI-X)", BARRAQUÉ, J.-P.; SÉNAC, Ph. (éds.), *RESOPYR-3. Habitats et peuplement dans les Pyrénées au Moyen Âge et à l'époque moderne*, CNRS-Université de Toulouse-Le Mirail, 2009, 13-36.

FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTÍ, R., "Asentamientos rurales de la Alta Edad Media en *Catalunya Vella* (siglos VII-XI). Resultados preliminares de un proyecto de investigación", QUIRÓS, J.A. (ed.), *The archaeology of early medieval villages in Europe*, Universidad del País Vasco, 2009, 289-301.

FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTÍ, R., "Hábitat y sociedades rurales en Catalunya (siglos VI-XI): toponimia, documentación y arqueología", SÉNAC, Ph. (dir.), *Villa 3: Historia y arqueología de las sociedades del valle del Ebro (ss. VII-XI)*, CNRS/Université de Toulouse 2-Le Mirail, Toulouse, 2010, 125-155.

FOLCH, C.; LLINÀS, J.; MERINO, J., "Excavacions arqueològiques al castell de Malavella (Caldes de Malavella, la Selva)", *III Congrès d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, 2006, 442-449.

FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTÍN, J.; RODRIGO, E., "L'ocupació de l'Alta Edat Mitjana del jaciment del Serrat dels Tres Hereus (Casserres, Berguedà)", *III Congrès d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, 2006, 753-57.

FOLCH, C.; LLINÀS, J.; MONTALBÁN, C.; RAMÍREZ, A.; SUREDA, M., "Torcafelló (Maçanet de la Selva): un castell dels segles XI a XIII a la Selva", *III Congrès d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, 2006, 758-769.

FORTACÍN, J., "La donación del diácono Vicente al monasterio de Asán y su posterior testamento como obispo de Huesca en el siglo VI. Precisiones críticas para la fijación del texto", *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita*, 47-48 (1983), 7-70.

FORTUNY, J.; SERRA, R., "Calders", FERRER, Ll., *Història del Bages, vol. I*, Edicions Selectes, Manresa, 1987, 157-170.

- FRANCÈS, J.; ARGELAGUÉS, M.; GUÀRDIA, M.; MAJÓ, T., “L’ocupació altmedieval al Turó de Ca n’Oliver, Cerdanyola del Vallès (Vallès Occidental)”, *Pre-actes del IV Congrés d’Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Tarragona, 2010, 61.
- FREEDMAN, P.H., *Tradició i regeneració a la Catalunya medieval. La diòcesi de Vic*, Curial, Barcelona, 1985.
- FRIGOLA, J.; PUNSETI, D., “Excavació de les necròpolis medieval i moderna de l’església de Sant Esteve de Canapost (Forallac, Baix Empordà)”, *Vuitenes Jornades d’Arqueologia de les Comarques de Girona*, Roses, 2006, 435-442.
- GARCIA, J.E., “La creació d’una frontera: al-Ṭagr al-A’là”, *L’Islam i Catalunya*, Museu d’Història de Catalunya / Institut Català de la Mediterrània, Barcelona, 1998, 57-63.
- GARCIA, M.G., “Aproximació a la història de la Torrota i el castell de Vacarisses”, *II Congrés d’Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat, 2002, 507-512.
- GARCIA, J.; SANTACANA, J., “El conjunt medieval del castell de Calafell”, *Estudis Universitaris Catalans*, 29 (1993), 901-920.
- GARCIA, M., MACIAS, J.M., TEIXELL, I., “Necròpoli de la vil·la dels Munts”, PALOL, P. de (dir.), *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1999, 278-279.
- GARCIA, J.E.; MIRÓ, N.; REVILLA, E., “Un context paleoandalusí a l’excavació de l’Arxiu Administratiu de Barcelona (1998)”, *II Congrés d’Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat, 2002, 363-380.
- GARCIA, J.E.; GIRALT, J.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, J., “La gènesi dels espais urbans andalusins (segles VIII-X): Tortosa, Lleida i Balaguer”, AADD, *L’Islam i Catalunya*, Museu d’Història de Catalunya / Institut Català de la Mediterrània, 1998, 137-165.
- GARRIDO, J. D., “El Tractat d’Almisrà i el seu context històric”, *Almirra, Aportacions a la seua història (IV)*, El Camp de Mirra, 2004, 20-39.
- GIBERT, J., “Reconeixement dels límits del terme d’Artés al segle X”, *Miscel·lània d’Estudis Bagencs*, 1 (1981), 139-148.
- GIBERT, J., “Toponímia i establiments emirals al Baix Llobregat”, *Materials del Baix Llobregat*, 10 (2004), 79-83.
- GIBERT, J., “La integració a al-Andalus dels territoris a ponent del Llobregat”, *Butlletí de la Societat Catalana d’Estudis Històrics*, XVI (2005), 39-72.
- GIBERT, J., “La torre sobirana de Castellví de Rosanes, un edifici vinculat a la

- conquesta islàmica”, *Materials del Baix Llobregat*, 12 (2006), 53-57.
- GIBERT, J., “L’evolució del poblament tardoantic a la depressió penedesenca i els seus marges (segles V-VII)”, *III Jornades d’Història i Arqueologia Medieval del Maresme. De Constantí a Carlemany. El pas de l’Antiguitat Tardana al món medieval*, Grup d’Història del Casal, Mataró, 2006, 175-186.
- GIBERT, J., “Els inicis de l’Edat Mitjana (segles VIII-X) al Penedès i al Baix Llobregat: una aproximació arqueològica”, *Butlletí de la Societat Catalana d’Estudis Històrics*, XVII (2006), 65-84.
- GIBERT, J., “Els *palatia* septimans: indicis de l’organització territorial andalusina al nord dels Pirineus”, *Anuari d’Estudis Medievals*, 37/1 (gener-juny, 2007), 1-26.
- GIBERT, J., “Implantació i abast territorial dels *palatia* a la Septimània andalusina”, MARTÍ, R. (ed.), *Teoria i pràctica fiscal en l’occident llatí i en Dar al-Islam (ss. VII-IX)*, Universitat de Barcelona (en premsa).
- GODOY, C., *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1995.
- GÓMEZ, A., “La primera campanya d’excavació al castell d’Orís (Osona)”, *II Congrés d’Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès, 2003, 500-506.
- GÓMEZ, J.M.; PÉREZ, J.M., SIMON, J., “Un taller de forja en la vila romana de “el Vilarenc”, Calafell (Baix Penedès, Tarragona”, TOMÀS, E. (ed.), *La farga catalana en el marc de l’arqueologia siderúrgica. Simposi Internacional sobre la Farga Catalana*, Govern d’Andorra, Andorra, 1995, 115-123.
- GONZÁLEZ, A. (dir.), *Església de Santa Càndia d’Orpí*, Monografies 1, Diputació de Barcelona, Barcelona, 1989.
- GONZÁLEZ, J.R., “Evolució conceptual i metodològica a través dels darrers 17 anys d’intervencions en arqueologia medieval i moderna de l’Institut d’Estudis Ilerdencs de la Diputació de Lleida”, *I. Congrés d’Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Igualada, 1998, 490-502.
- GONZÁLEZ, J.R.; MARKALAIN, J., “La torre d’Ardèvol (Pinós de Solsonès)”, LACUESTA, R. (dir. i coord.), *Quaderns Científics i Tècnics, 3: Actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII)*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 1991, 287-290.

GONZÀLEZ, J.R.; MEDINA, J., “Resultats de l’excavació sistemàtica del castell de Guimerà (l’Urgell)”, *Actes del Congrés els castells medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*, Arbúcies, 2003, 505-521.

GONZÀLEZ, J.R.; MARKALAIN, J.; VILADRICH, J., “Recuperació de la torre d’Ardèvol (Pinós de Solsonès, Lleida)”, LACUESTA, R. (dir. i coord.), *Quaderns Científics i Tècnics, 4: Actuacions en el patrimoni edificat: la restauració de l’arquitectura dels segles IX i X (investigació històrica i disseny arquitectònic)*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 1992, 67-71.

GONZÁLEZ, J.R., VÁZQUEZ, M.P., RODRÍGUEZ, J.I., “La necròpolis del Tossal de les Forques (La Sentiu de Sió, la Noguera)”, MOLIST, N.; RIPOLL, G., *Arqueologia funerària al nord-est peninsular, ss. VI-XII. Documents de treball*, Barcelona, 2009, 45-48.

GORGES, J.G., *Les villas hispano-romaines. Inventaire et problématique archéologiques*, Université de Bordeaux, 1979.

GUÀRDIA, J., “El Collet dels Clapers de Segués: un hàbitat alt-medieval al Solsonès”, *I Congrés d’Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Igualada, 2002, 228-241.

GUÀRDIA, J., “La necròpolis de Sant Quintí de Taravil (Capolat, Berguedà)”, *III Congrés d’Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, 2006, 660-679.

GUITART, J.; PALET, J.M. (coords.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània Oriental. Actes del Simposi Internacional d’Arqueologia del Vendrell*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2003.

GUITART, J.; PALET, J.M.; PREVOSTI, M., “La Cossetània oriental de l’època ibèrica a l’antiguitat tardana: ocupació i estructuració del territori”, GUITART, J.; PALET, J.M. (coords.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània Oriental. Actes del Simposi Internacional d’Arqueologia del Vendrell*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2003, 129-157.

GURT, J.M., “La rectoria, Navès”, DDAA, *Anuari d’intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat Tardana. Campanyes 1982-1989*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, 218.

GURT, J.M.; MIRET, M.; XANDRI, J., “Algunes dades sobre la romanització al Solsonès (Lleida)”, MAYER, M.; NOLLA, J.M.; PARDO, J., *De les estructures indígenes a l’organització provincial romana de la Hispània Citerior*, Barcelona, 1998, 257-263.

- GUTIÉRREZ, J.A., "Poderes locales y cultura material en el área ástur-cántabra (ss. VI-VII)", SÉNAC, Ph. (dir.), *Villa 3: Historia y arqueología de las sociedades del valle del Ebro (ss. VII-XI)*, CNRS/Université de Toulouse 2-Le Mirail, Toulouse, 2010, 183-206.
- GUTIÉRREZ, D.; MORERA, J., "Alguns aspectes de l'evolució de la Plaça de Santa Eulàlia de Cardona: l'exemple de les finques 11, 12 i 13", *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, 2006, 360-369.
- GUTIÉRREZ, S., *La Cora de Tudmīr de la Antigüedad Tardía al mundo islámico. Poblamiento y cultura material*, Casa de Velázquez, Madrid-Alicante, 1996.
- HERNÁNDEZ, A.M.; NAVARRO, E., "Un puente andalusí sobre el río Llobregat", *Anaquel de Estudios Árabes*, 18 (2007), 137-155.
- HUETE, M., "Fuentes menores para el estudio de la historiografía latina de la alta edad media hispánica (siglos VII-X)", *Medievalismo*, 4 (1994), 5-26.
- IVERSEN, F., "Royal villas in Northern Europe", QUIRÓS, J.A. (ed.), *The archaeology of early medieval villages in Europe*, 2009, 99-112.
- JÀRREGA, R., "La comarca de l'Anoia a l'època tardo-romana. Un estat de la qüestió", *Estrat*, 4 (1991), 70-71.
- JÀRREGA, R., "Las primeras iglesias rurales y sus santos titulares en el este de la Tarraconense durante la Antigüedad Tardía (siglos IV-VII). Algunos ejemplos significativos", GARCÍA, L.A.; GIL, M.E.; RASCÓN, S.; VALLEJO, M. (eds.), *Santos, obispos y reliquias*, Universidad de Alcalá, 2003, 193-207.
- JOURNET, C., "Le site archéologique et la mosaïque de Palats (Laure-Minervois)", *Bulletin de la Société d'Études Scientifiques de l'Aude*, 65 (1964-65), 179-183.
- JULIÀ, J.R.; KLIEMANN, K., "Excavacions arqueològiques a la Plaça Vella d'Artés (Bages)", *Miscel·lània d'Estudis Bagencs*, 8 (1992), 37-74.
- JUNYENT, E., *L'arquitectura religiosa a Catalunya abans del romànic*, Curial edicions catalanes/Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1983.
- KENNEDY, H., *Las grandes conquistas árabes*, Ed. Crítica, Barcelona, 2007.
- KIRCHNER, H., "Migracions, assentaments pagesos, espais agrícoles i l'arqueologia d'al-Andalus a Catalunya", BARCELÓ, M. (coord.), *Musulmans i Catalunya*, Ed. Empúries, Barcelona, 1999, 113-142.
- LALIENA, C.; ORTEGA, J., *Arqueología y poblamiento. La cuenca del río Martín en los siglos V-VIII*, Universidad de Zaragoza, Saragossa, 2005.

- LLINÀS, J.; SAGRERA, J., “La vil·la romana de la Vinya del Crispí (Guissona, la Segarra)”, *Revista d’Arqueologia de Ponent*, 3 (1993), 323-331.
- LLINÀS, J.; MANZANO, S.; RAMÍREZ, A., “Món ibèric i romanització al terme de Maçanet de la Selva. Estat de la qüestió”, *Quaderns de la Selva*, 7 (1994), 143-149.
- LLINÀS, J.; MERINO, J.; MIRÓ, M.; MONTALBAN, C.; PALAHÍ, Ll.; SAGRERA, J., *La Peralada ibèrica i medieval segons l’arqueologia. Les excavacions de 1989 a 1995*, Institut d’Estudis Empordanesos, Figueres, 1998.
- LLINÀS, J.; MIRÓ, M.; MONTALBAN, C.; PALAHÍ, Ll.; SAGRERA, J., “Excavacions d’urgència a la plaça Ramon Muntaner (Peralada, Alt Empordà)”, *Segones Jornades d’Arqueologia de les Comarques de Girona, Torroella de Montgrí*, 1994, 147-155.
- LLOBET, E., “Torroella Vell”, *Dovella*, 80-81 (2003), 50-51.
- LLOVERA, X. (coord.), *Roc d’Enclar. Transformacions d’un espai dominant (segles IV-XIX)*, Monografies del Patrimoni Cultural d’Andorra, 4, Andorra la Vella, 1997.
- LLORENS, A., *Solsona i el Solsonès en la història de Catalunya*, Editorial Virgili & Pagès, Lleida, 1986.
- LÓPEZ, J., *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco: el temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*, Institut Català d’Arqueologia Clàssica, Tarragona, 2006.
- LÓPEZ, A. (dir.), “Església de Sant Vicenç del Rus”, *Quaderns Científics i Tècnics, 1: Recerques històrico-arqueològiques al Berguedà (1983-1986)*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 1989, 7-144.
- LÓPEZ, A. (dir.), *Recerques històrico-arqueològiques al Berguedà (1983-1986). Quaderns Científics i Tècnics 1*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 1989.
- LÓPEZ, A. (dir.), “Antiga església de Santa Eulàlia de Gironella”, *Quaderns Científics i Tècnics, 1: Recerques històrico-arqueològiques al Berguedà (1983-1986)*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 1989, 145-184.
- LÓPEZ, A., “Les recerques arqueològiques a Sant Bartomeu de Navarcles, Santa Magdalena del Pla, Sant Pere de Castellfollit del Boix i el Pont Vell de Castellbell i el Vilar”, *Miscel·lània d’Estudis Bagencs*, 8 (1992), 11-34.
- LÓPEZ, A. (coord.), *Església de Sant Miquel de Cardona. Memòria d’Arqueologia i Història*, Diputació de Barcelona, 2007.
- LÓPEZ, A. (coord.), *Antiga casa rectoral de Castelnou de Bages. Memòria d’Arqueologia i Història*, Diputació de Barcelona, 2007.

LÓPEZ, A. (coord.), *Església de Santa Maria de Rubió. Memòria d'Arqueologia i Història*, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona, Barcelona, 2007.

LÓPEZ, A. (coord.), *Castell de Boixadors. Sant Pere Sallavinera. Memòria d'Arqueologia i Història*, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona, 2008.

LÓPEZ, A.; CAIXAL, A., "Excavacions al monestir de Sant Llorenç prop Bagà, Guardiola de Berguedà. Campanyes 1984-1989", GONZÁLEZ, A. (dir.), *Investigacions arqueològiques i històriques al Berguedà (II). Sant Llorenç prop Bagà. Sant Quirze de Pedret. Quaderns Científics i Tècnics, 6*, Diputació de Barcelona, 1995, 24-177.

LÓPEZ, A.; CAIXAL, A., "Església de Sant Quirze de Pedret, Cercs. Excavacions arqueològiques. Campanyes 1989-1992", GONZÁLEZ, A. (dir.), *Investigacions arqueològiques i històriques al Berguedà (II). Sant Llorenç prop Bagà. Sant Quirze de Pedret. Quaderns Científics i Tècnics, 6*, Diputació de Barcelona, 1995, 179-404.

LÓPEZ, A.; CAIXAL, A., "Resultats dels darrers treballs d'excavació al monestir de Sant Llorenç prop Bagà (Guardiola de Berguedà)", *I Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Igualada, 1998, 472-488.

LÓPEZ, A.; CAIXAL, A., "Bibliografia essencial sobre jaciments de l'època medieval estudiats pel Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona", *I Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Igualada, 1998, 504-512.

LÓPEZ, A.; CAIXAL, A.; FIERRO, X., "Alguns materials ceràmics apareguts en contextos de l'època medieval a les comarques de Barcelona", PADILLA, J.I. (coord.), *Ceràmica medieval i posmedieval: circuits productius i seqüències culturals*, Monografies d'arqueologia medieval i postmedieval, 4, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1998.

LÓPEZ, A.; CAIXAL, A.; GÓMEZ, A., "L'excavació arqueològica a l'entorn immediat de l'església de Santa Maria de Matadars o del Marquet (El Pont de Vilomara i Rocafort, Bages)", *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, 2006, 680-688.

- LÓPEZ, A.; CAIXAL, A.; VILA, J.M., "El monestir de Sant Llorenç prop Bagà (Guardiola de Berguedà). Assaig d'evolució històrica", *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat, 2002, 35-48.
- LÓPEZ, A.; CAIXAL, A.; VILA, J.M., "El recinte medieval del monestir de Sant Llorenç prop Bagà (Guardiola de Berguedà). Campanyes arqueològiques dels anys 2000-2004", *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, 2006, 585-604.
- LÓPEZ, A.; FIERRO, X.; CAIXAL, A., "Resultats de l'excavació a l'església de Sant Jaume Sesoliveres (Igualada, Anoia)", *Acta Mediaevalia*, 16-17 (1995-1996), 267-290.
- LÓPEZ, A.; FIERRO, J.; ENRICH, J.; ENRICH, J.; SALES, J.; BELTRÁN DE HEREDIA, J., "Cerámica tardorromana y altomedieval en la provincia de Barcelona. Siglos VII-X", CABALLERO, L.; MATEOS, P.; RETUERCE, M. (eds.), *Cerámicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica. Ruptura y continuidad*, Anejos de Archivo Español de Arqueología, XXVIII, CSIC, Madrid, 2003, 41-65.
- LORENZO, J., *La dawla de los Banū Qasī. Origen, auge y caída de una dinastía muladí en la Frontera Superior de al-Andalus*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 2010.
- MACIAS, J.M., *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona, 1999.
- MACIAS, J.M., "Els assentaments rurals com a espais de residència: l'exemple del territorium de Tàrraco", *Cota Zero*, 20 (2005), 78-86.
- MAGNOU-NORTIER, E., "À propos de la villa et du manse dans les sources méridionales du Haut Moyen Age", *Annales du Midi*, 165 (1984), 85-91.
- MAÍLLO, F., *Vocabulario de historia árabe e islámica*, Akal, Madrid, 1999.
- MANZANO, E., *Conquistadores, emires y califas. Los omeyas y la formación de al-Andalus*, Editorial Crítica, Barcelona, 2006.
- MAÑÉ, P., "Estudi i identificació d'un topònim arrahonès: «Palatio Serpentis»", *Arraona*, 9 (1980), 11-30.
- MARICHAL, R.; SÉNAC, Ph., "Ruscino: un établissement musulman du VIIIe siècle", SÉNAC, Ph. (éd.), *Villa 2 - Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus (VIe-XIe siècles): la transition*, CNRS / Université de Toulouse-Le Mirail, 2007, 67-94.

MAROT, T., "Aproximación a la circulación monetaria en la Península Ibérica y las Islas Baleares durante los siglos V y VI: la incidencia de las emisiones vándalas y bizantinas", *Revue numismatique*, 152 (1997), 157-190.

MARTÍ, R., "Concreció territorial del comtat de Barcelona", *III Congrés d'Història de Barcelona. La ciutat i el seu territori, dos mil anys d'història*, Institut Municipal d'Història, Barcelona, 1993, 247-253.

MARTÍ, R., "Territoria en transició al Pirineu medieval", *Actes del 3er curs d'arqueologia d'Andorra*, Andorra, 1995, 37-83.

MARTÍ, R., "Ceràmica medieval i pagesos indocumentats a la vall del Riu de Bitlles", *Ceràmica medieval catalana. Actes de la taula rodona celebrada a Barcelona els dies 15 i 16 de novembre de 1994*, *Quaderns científics i tècnics 9*, Diputació de Barcelona, 1997, 273-291.

MARTÍ, R., "L'alou a la documentació catalana d'època comtal: solució d'un problema historiogràfic genèric", *La vida medieval als dos vessants del Pirineu. Actes del 4t Curs d'Arqueologia d'Andorra, 1994*, Andorra, 1997, 28-60.

MARTÍ, R., "Palaus o almúnies fiscals a Catalunya i al-Andalus", DÉBAX, H. (ed.), *Les sociétés méridionales à l'âge féodal. Hommage à Pierre Bonnassie*, Université de Toulouse 2-Le Mirail, Toulouse, 1999, 63-70.

MARTÍ, R., "Palacios y guardias emirales en Cataluña", *II Congreso de Castellología Ibérica, Alcalá de la Selva, 2001*, Asociación Española de Amigos de los Castillos, Madrid, 2005, 293-309.

MARTÍ, R., "La defensa del territori durant la transició medieval", *Actes del Congrés els castells medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*, Arbúcies, 2003, 89-114.

MARTÍ, R., "Fars de terra endins. A propòsit de la Torrassa del Moro", *Laietania*, 16 (2005), 185-198.

MARTÍ, R., "Del *fundus* a la *parrochia*. Transformaciones del poblamiento rural en Catalunya durante la transición medieval", SÉNAC, Ph. (éd.), *Villa I: De la Tarraconaise à la Marche Supérieure d'al-Andalus (IVE-XIe siècle). Les habitats ruraux*, CNRS / Université de Toulouse-Le Mirail, 2006, 145-165.

MARTÍ, R., "L'ensagrerament: utilitats d'un concepte", FARÍAS, V.; MARTÍ, R.; CATAFAU, A., *Les sagreres a la Catalunya medieval*, Associació d'història rural de les comarques gironines / Centre de recerca d'història rural / Documenta Universitaria, Girona, 2007, 85-204.

- MARTÍ, R. (ed.), *Fars de l'islam. Antigues alimares d'al-Andalus*, EDAR, Barcelona, 2008.
- MARTÍ, R., "L'organisation territoriale en Catalogne entre antiquité et féodalité", *Annales du Midi*, 266 (2009), 177-197.
- MARTÍ, R., "Ciudad y territorio en Cataluña durante el siglo VIII", *I Congreso Internacional: Espacios urbanos en el Occidente Mediterráneo (s. VI-VIII)*, Toledo, 2009, 239-245.
- MARTÍ, R., "El *palatium* rural, una institució fiscal del segle VIII", MARTÍ, R. (ed.), *Teoria i pràctica fiscal en l'occident llatí i en Dar al-Islam (ss. VII-IX)*, Universitat de Barcelona (en premsa).
- MARTÍ, R.; CAMPRUBÍ, J., *Evolució del poblament a la Plana Central del Berguedà des de l'època baix-imperial fins l'alta edat mitjana, 1997-2001*, Informes i memòries inèdits dipositats al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- MARTÍ, R.; CAMPRUBÍ, J., "Evolució del poblament al Berguedà durant la transició medieval. Arqueologia, toponímia i documentació", CAMPRUBÍ, J., *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat*, Universitat de Lleida, 2006, 213-221.
- MARTÍ, R.; COLOMER, J., *Memòria del projecte arqueològic: prospeccions als monistrols del Bages (setembre-novembre, any 2002)*, Memòria dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- MARTÍ, R.; COLOMER, J., "Monasteriola, petits monestirs d'antiga fundació", *IV Jornades d'Arqueologia Medieval del Maresme*, Mataró, 2008 (en premsa).
- MARTÍ, R.; VILADRICH, M., "Guissona, origen del Bisbat d'Urgell", SABATÉ, F. (ed.), *La transformació de la frontera al segle XI*, Col·lecció El Comtat d'Urgell 4, Lleida, 2000, 37-66.
- MARTÍ, R.; FOLCH, C.; GIBERT, J., "Fars i torres de guaita a Catalunya: sobre la problemàtica dels orígens", *Arqueologia Medieval*, 3 (2008), 30-43.
- MARTÍN, I., "Tremisses y potentes en el nordeste de Lusitania (siglos VI-VII)", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 38-1 (2008), 175-200.
- MARTÍN, A.; ALEMANY, J., "La intervenció arqueològica a Sant Amanç", DDAA, *La vil·la romana de Sant Amanç de Viladés, Rajadell (Bages)*, Museu Comarcal de Manresa, 2002, 19-35.

- MARTÍN, A.; ALEMANY, J. "La vil·la romana de Sant Amanç de Viladès (Rajadell, Bages), 1996", *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia, La Garriga, 2001*, Servei d'Arqueologia, 2004, 656-671.
- MARTÍN, A.; MARTÍN, A., "Intervencions arqueològiques als jaciments romans de la Valldan, sectors: vil·la romana de Sant Bartomeu de la Valldan i polígon industrial de la Valldan (Avià-El Berguedà), 1999-2000", *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia, La Garriga, 2001*, Servei d'Arqueologia, 2004, 678-721.
- MARTÍNEZ, J.I., "El vocabulario de los asentamientos rurales (siglos I-IX dC): evolución de la terminología", CHAVARRÍA, A.; ARCE, J.; BROGIOLO, G.P. (eds.), *Villas tardoantiguas en el Mediterráneo occidental*, Anejos de AespA XXXIX, CSIC, Madrid, 2006, 113-131.
- MATEU, F., "Hallazgos monetarios (XXVII)", *Numisma*, 192-303 (1985-1986), 47-71.
- MAUNÉ, S., "Le Camp Romain. Aumes (Hérault)", FICHES, J.-L., *Les agglomérations gallo-romaines en Languedoc-Roussillon*, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne 13, Lattes, 2002, 318-332.
- MAYORAL, F.; LLOSA, F.; MORERA, J.; ARGELICH, J., "L'habitatge alt-medieval", CMRO, *Sant Pere Sacama: els primers pobladors (segles VI aC al XIV)*, Ajuntament d'Olesa de Montserrat, 1992, 67-80.
- MENCHON, J., *Arqueologia funerària medieval a la Conca de Barberà*, Montblanc, 1996.
- MENCHON, J.; MESTRES, J.S., "La torre de Vallferosa (Torà, La Segarra). Aproximació a la seva arquitectura i datació radiocarbònica", *Pre-actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Tarragona, 2010, 36.
- MIQUEL, J.; ACHÓN, O., "Intervencions arqueològiques a l'església de Santa Maria del Puig (Esparreguera, Baix Llobregat)", *Lambard*, 17 (2004-2005), 187-209.
- MIQUEL, M.; VILA, J.M., "Darreres intervencions arqueològiques a les muralles de la ciutat de Manresa", *I. Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Igualada, 1998, 36-46.
- MIRET, M., "El poblament d'època ibèrica i romana a la costa oriental de la Cossetània: la comarca del Garraf", GUITART, J.; PALET, J.M. (coords.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània Oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Vendrell*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2003, 363-376.

- MOLAS, M.D., “El temple romà de Vic i la ciutat d’Ausa. Novetats arqueològiques i cronologia”, *Ausa*, 102-104 (1982), 275-291.
- MOLINA, J.M; ROIG, J.; COLL, J.M., “Can Simó: una necròpolis romano-visigoda inèdita a l’Alt Penedès”, *Miscel·lània Penedesenca*, XX (1994), 142-154.
- MOLIST, N., “Testimonis d’ocupacions durant l’alt i baix imperi (segles I-V dC)”, MOLIST, N. (ed.), *La intervenció al sector 01 del conjunt històric d’Olèrdola. De la prehistòria a l’etapa romana (campanyes 1995-2006)*, Museu d’Arqueologia de Catalunya, 2009, 283.
- MOLIST, N.; BOSCH, J., “La necròpolis de Sant Miquel d’Olèrdola (Olèrdola, Alt Penedès)”, MOLIST, N.; RIPOLL, G., *Arqueologia funerària al nord-est peninsular, ss. VI-XII. Documents de treball*, Barcelona, 2009, 92-102.
- MOLIST, N., BOSCH, J.M.; MESTRES, J.; SENABRE, M.R., “Estat de la recerca i problemes d’interpretació del conjunt històric d’Olèrdola (Olèrdola, Alt Penedès)”, *Intervencions arqueològiques i paleontològiques a les comarques de Barcelona (1996-2001)*, La Garriga, 2001, 231-245.
- MORERA, J., “L’excavació arqueològica de la torre de la Pobla (Súria, Bages)”, *II Congrés d’Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat, 2002, 451-457.
- MORERA, J., “Torre Xinverga (Mas Gassia): l’excavació arqueològica d’un mas d’època medieval (Sallent, Bages)”, *III Congrés d’Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, 2006, 645-659.
- MORERA, J.; LLOSA, F., “Els materials arqueològics del castell”, CMRO, *Sant Pere Sacama: els primers pobladors (segles VI aC al XIV)*, Ajuntament d’Olesa de Montserrat, 1992, 95-102.
- MOREU-REY, E., *Antroponímia. Història dels nostres prenomes, cognoms i renoms*, Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 1991.
- MUÑOZ, V., “L’assentament agrícola altmedieval del Pla del Serrador (Les Franqueses del Vallès, Vallès Oriental)”, *III Congrés d’Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, 2006, 535-546.
- NADAL, E.; SERRA, J., “La vil·la tardorromana del Capell (Cervera, Segarra)”, GENERA, M. (coord.), *Actes de les Jornades d’Arqueologia i Paleontologia, 2000. Comarques de Lleida*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2003, 389-409.
- NAVARRO, R.; MAURI, A.; FARRENY, M., “Basílica de Santa Margarida de Martorell”, PALOL, P. (coord.), *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense*

mediterrània entre els segles IV i X. Barcelona, 1999, 186-188.

NAVARRO, M; MAGALLÓN, M.A.; SILLIÈRES, P., “*Barb(otum?)*: una ciudad romana en el Somontano pirenaico”, *Salduie*, 1 (2000), 247-272.

NIETO, A.; ESCALA, O., “Vilans de Reig (els Torms, les Garrigues): un assentament rural del segle VII dC”, *Revista d’Arqueologia de Ponent*, 14 (2004), 275-286.

NOLLA, J.M.; CASAS, J.; SANTAMARIA, P., *In suo fundo. La necròpolis oriental de la vil·la romana del Collet de Sant Antoni (Calonge, Baix Empordà) i els cementiris rurals de les antigues ciutades d’Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*, Girona, 2005.

NOVELL, A., *La comarca del Solsonès: fins al segle XII*, Consell Comarcal del Solsonès, Solsona, 1993.

NUIX, J.M., “Probable establiment del poble ibèric d’*Iltirkes* als Prats de Rei (Anoia, Barcelona)”, DDAA, *Miscel·lània en homenatge a Joan Llainaud de Lasarte, volum I*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998-1999, 49-51.

NUIX, J.M.; ENRICH, J.; ENRICH, J., “L’Espelt, Òdena”, DDAA, *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1982, 361-362.

OLESTI, O., “El origen de las *villae* romanas en Cataluña”, *Archivo Español de Arqueología*, 70 (1997), 71-90.

OLIVARES, D., “L’arqueologia a la Catalunya central els darrers anys”, *Dovella*, 67 (primavera 2000), 11-17.

OLIVER, J., “Las dos almuzaras”, *al-Andalus*, 27 (1962), 155-179.

OLLICH, I., “Roda: L’Esquerda. La ciutat carolíngia”, DDAA, *Catalunya a l’època carolíngia. Art i Cultura abans del romànic (segles IX i X)*, Museu Nacional d’Art de Catalunya, Barcelona, 1999, 84-88.

OLLICH, I., “Vic. La ciutat a l’època carolíngia”, DDAA, *Catalunya a l’època carolíngia. Art i Cultura abans del romànic (segles IX i X)*, Museu Nacional d’Art de Catalunya, Barcelona, 1999, 89-94.

OLLICH, I.; ROCAFIGUERA, M., “L’evidència arqueològica. El treball dels metalls a l’Esquerda, a l’època ibèrica i medieval”, OLLICH, I.; AMBLÀS, O.; OCAÑA, M.; ROCAFIGUERA, M.; GOULA, M.C., *Desperta ferro! Vida quotidiana, treball, comerç i guerra a l’Esquerda. Catàleg dels metalls del Museu Arqueològic de l’Esquerda*, Berikars 1. Publicacions del Museu Arqueològic de l’Esquerda, Roda de Ter, 2006, 21-29.

OLLICH, I., OCAÑA, M.; AMBLÀS, O., “Metalls i metal·lúrgia a l'Esquerda medieval (Roda de Ter, Osona)”, AMBLÀS, O.; OCAÑA, M. (coord.), *Seminari Eines i instrumental metàl·lic medieval (s. V-XV)*, Museu Arqueològic de l'Esquerda, Roda de Ter, 2002, 31-39.

PADILLA, J.I., “Aportación al estudio de la estructura económica de un monasterio altomedieval. Un prototipo: Sant Pere de Graudescales”, *Acta Mediaevalia*, 1 (1980), 197-224.

PADILLA, J.I., “Sant Pere de Graudescales (Valielles), Montmajor”, DDAA, *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1982, 401-403.

PADILLA, J.I., “La necròpolis de Santa Creu de Joglars (Osona)”, RIU, M. (dir.), *Necrópolis i sepultures medievals a Catalunya*, Acta Mediaevalia, Annex I, Universitat de Barcelona, 1982, 155-176.

PADILLA, J.I., “Contribución al estudio de las cerámicas grises catalanas de época medieval: el taller, los hornos y la producción de Casampons”, RIU, M. (dir.), *Ceràmica grisa i terrissa popular de la Catalunya Medieval*, Acta Mediaevalia, Annex 2, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1984, 99-143.

PADILLA, J.I., *Memòria sobre la intervenció arqueològica al jaciment del Palau Vell de la Coma de Bergús (Cardona, Bages)*, 1997, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.

PADILLA, J.I.; GALERA, A., “El Puig de Palà de Coma (ss. X-XVI) (Bergús, Cardona, Bages)”, *I Simposium d'Arqueologia Medieval. Homenatge al Prof. Manuel Riu. Pre-Actes*, Berga, 1998, 22-23.

PADRÓ, J.; DE LA VEGA, J., “Treballs arqueològics a la Cova Colomera o de les Gralles (Sant Esteve de la Sarga–Mur, Pallars Jussà)”, DDAA, *Excavacions arqueològiques d'urgència a les comarques de Lleida*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1989, 9-68.

PAGÈS, M., “La torre circular i els eremitoris rupestres de Benviure, a Sant Boi de Llobregat”, *Acta Mediaevalia*, 1 (1980), 175-195.

PAGÈS, M., “El període medieval”, CMRO, *Sant Pere Sacama: els primers pobladors (segles VI aC al XIV)*, Ajuntament d'Olesa de Montserrat, 1992, 81-91.

- PALET, J.M., "Dinàmica territorial de l'antiguitat a l'edat mitjana a Catalunya: arqueomorfologia i estudi de casos", *Territori i societat a l'Edat Mitjana*, III (1999-2000), 75-110.
- PALOL, P. de (coord.), *Del Romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1999.
- PALOL, P. de, "Poblat del Bovalar", PALOL, P. (coord.), *Del Romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1999, 145-146.
- PALOL, P. de, "Conjunt monetari del Bovalar", PALOL, P. (coord.), *Del Romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1999, 343-345.
- PALOL, P. de; LORÉS, I., "L'arquitectura abans del romànic", PALOL, P. (coord.), *Del Romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1999, 409-414.
- PALOL, P. de, *El castrum del Puig de les Muralles de Puig Rom (Roses, Alt Empordà)*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona, 2004.
- PANAREDA, J.M., *Resum de geografia física de Catalunya*, Eumo Editorial, Vic, 1996.
- PANCORBO, A., "Les campanyes d'excavació de 2004 a l'església de la Mare de Déu del Roser (Súria, Bages)", *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, 2007, 786-798.
- PANCORBO, A.; LÓPEZ, A., "L'excavació arqueològica a l'església de la Mare de Déu del Roser de Súria", GONZÁLEZ, A., *Quaderns científics i tècnics de restauració monumental. Assaig i recerca. Monogràfics: Avinyonet del Penedès, Barcelona, Cardona, Muntanyola, Sant Cugat del Vallès, Sant Llorenç Savall, Súria*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 2008, 365-392.
- PARCERISAS, R., *Memòria d'Aguilar de Segarra. Recull de la vida d'un poble*, Centre d'Estudis del Bages, Manresa, 2002.
- PARDO, D.; DAURA, A., *Memòria dels treballs arqueològics realitzats al jaciment de Matacans (Artés, Bages)*, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- PARVÉRIE, M., "La circulation des monnaies arabes en Aquitaine et Septimanie (VIIIe-IXe siècles)", *Bulletin de la Société Numismatique du Limousin*, XV (2008).

- PASSARIUS, O., "Bilan des apports complémentaires entre les sources écrites et archéologiques", PASSARRIUS, O.; DONAT, R.; CATAFAU, A. (dir.), *Vilarnau. Un village du Moyen Âge en Roussillon*, Éditions Trabucaire, 2007, 259-283.
- PASSARIUS, O., "Typo-chronologie de la céramique en Roussillon de la fin du IXe siècle au milieu du XIVe siècle", PASSARRIUS, O.; DONAT, R.; CATAFAU, A. (dir.), *Vilarnau. Un village du Moyen Âge en Roussillon*, Éditions Trabucaire, 2007, 389-423.
- PASSARIUS, O.; DONAT, R.; CATAFAU, A. (dir.), *Vilarnau. Un village du Moyen Âge en Roussillon*, Éditions Trabucaire, Perpinyà, 2008.
- PERA, J., "Reflexions entorn el *Municipium Sigarrens*", DUPRÉ, X. (coord.), *XIV Congrès Internacional d'Arqueologia Clàssica. La ciutat en el món romà. Vol. 2. Comunicacions*, Tarragona, 1994, 323-325.
- PERA, J., "La necròpolis paleocristiana de Iesso (Guissona, la Segarra)", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 37 (1996-97), 1117-1129.
- PÉREZ, A., "Món funerari de la vall del Segre i el Pirineu occidental", PALOL, P. de (dir.), *Del Romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1999, 290-291.
- PÉREZ, S., "Toponímia d'origen islàmic a la Catalunya Vella", *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, 110 (setembre 2008), 64-87.
- PETERSON, D., *Frontera y lengua en el Alto Ebro, siglos VIII-XI. Las consecuencias e implicaciones de la invasión musulmana*, Instituto de Estudios Riojanos, Logroño, 2009.
- PETRÚS, M., "Prospecciones arqueológicas en la comarca de Cardona", *Ampurias*, XIX-XX (1957-58), 208-216.
- PIERA, J., *La intervenció arqueològica al jaciment de Sant Pere de Casserres (Casserres, El Berguedà)*, Memòria dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, 2010.
- PIERA, M.; CABALLÉ, G., *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada al Mas Gomar (Moià, Bages), any 2003*, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, 2005.
- PIÑERO, J., "Noves dades sobre l'arqueologia romana a Rajadell: la vil·la romana de Sant Amanç i altres jaciments", *Dovella*, 47 (abril 1994), 29-36.

- PIÑERO, J.; SERRA, R., "El camí romà de la Torre del Breny i la vil·la de can Font de Cirerencs (Castellgalí)", *Dovella*, 98 (hivern 2008), 5-14.
- PLANS, J., *El Lluçanès altomedieval a través de la toponímia*, Treball de recerca de màster inèdit, Universitat Autònoma de Barcelona, 2010.
- PLADEVALL, A., "Santa Eugènia del Gomar prop de Collsuspina", *Ausa*, 78 (1974), 264-270.
- PREVOSTI, M., "Estudi del poblament rural de l'ager *Tarraconensis*. Una aplicació a la Cossetània oriental", REMOLÀ, J.A., *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona*, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona / Societat Catalana d'Estudis Clàssics / Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 2007, 65-93.
- PUIG, A. M., "La necròpolis del solar entre els carrers Tarragona, Pep Ventura i Dr. Barraquer de Roses (Alt Empordà)", *IX Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Empúries, 2008, 315-318.
- PUIGVERT, X., "La introducció del delme a la Marca d'Hispania", *Acta Mediaevalia*, 13 (1992), 117-125.
- PUJADES, J.; BRÚ, R., "Torre i castell de Coaner. L'excavació. Els grafitis", *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat, 2002, 765-774.
- RAURICH, X.; MESTRE, A., "Els treballs arqueològics al barri de Mataplana: l'excavació de l'habitació 5 (juliol de 1993)", *Segones Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Torroella de Montgrí, 1994, 174-177.
- RAURICH, X.; MESTRE, A.M., "IV. L'excavació del barri de Mataplana", CABESTANY, J. F.; BERTRAN, P.; RIU, M.; RAURICH, X.; MESTRE, A.; SANCHO, M.; MARUGAN, C., *El castell de Mataplana. L'evolució d'una fortificació senyorial (s. XI-XV) (Gombrèn, Ripollès). Treballs arqueològics entre 1986-1993*, Monografies d'Arqueologia Medieval i Postmedieval n°1, Publicacions Universitat de Barcelona, Barcelona, 1994, 51-60.
- RETUERCE, M.; HERVÁS, M.A., "Calatrava la Vieja. De medina a encomienda", FERREIRA, I.C. (coord.), *Mil anos de fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500-1500). Actas do simpósio internacional sobre castelos*, Edições Colibri, 2002, 311-317.
- REVILLA, V.; PÉREZ, J.M.; GÓMEZ, J.; SIMÓN, J., "Notes sobre la siderúrgia romana a Catalunya", *Cota Zero*, 13 (1997), 85-92.

- RIERA, S.; ESTEBAN, A., "Vegetal evolution and human activity during the last 6000 years in the centre of the Catalan coast (NE Iberian Peninsula)", *Vegetation History and Archeobotany*, 3 (1994), 7-23.
- RIPOLL, G., "El món funerari", PALOL, P. (coord.), *Del Romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1999, 249-260.
- RIPOLL, G.; ARCE, J., "Transformación y final de las *villae* en Occidente (siglos IV-VIII): problemas y perspectivas", *Arqueología y Territorio Medieval*, 8 (2001), 21-55.
- RIU, E., "Rocs i sants. Dades sobre la cristianització?", *Acta Mediaevalia*, 2 (1981), 157-170.
- RIU, E., *Memòria de l'excavació del temple de Sant Andreu de Sagàs (1986-1987)*, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- RIU, E., *Memòria de l'excavació de l'església dels Sants Esteve i Sebastià del Castell de Sallent (setembre-octubre 1985)*, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, 1987.
- RIU, E., "L'església dels Sants Esteve i Sebastià de Sallent", *Dovella*, 23 (juliol 1987), 17-19.
- RIU, E., "Temples i espai feudal des de l'arqueologia", *Quaderns Científics i Tècnics*, 3, Diputació de Barcelona, 1989.
- RIU, E., "L'arqueologia dels monestirs en els darrers temps. Aportacions i problemes", *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès, 2003, 185-192.
- RIU, E., "De la fi de l'imperi al feudalisme. Problemes d'arqueologia i història", BARCELÓ, M.; FELIU, G.; FURIÓ, A.; MIQUEL, M.; SOBREQUÉS, J. (eds.), *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*, Universitat de València, 2003, 119-132.
- RIU, M., "El taller de ceràmica medieval de Santa Creu d'Ollers", *Boletín Arqueológico*, 113-120 (1971-1972), 253-268.
- RIU, M., "El manso de "La Creu de Pedra" en Castelltort, municipio de Guixers (provincia de Lérida)", *Noticiario Arqueológico Hispánico. Arqueologia*, 1972, 181-196.

- RIU, M., "Estaciones medievales en el término municipal de Saldes (Barcelona)", *Noticiario Arqueológico Hispánico, Arqueología* 3, (1975), 281-290.
- RIU, M., "Els primers eremitoris mossàrabs de Catalunya", *Fonaments*, 1 (1978), 111-117.
- RIU, M., "Excavacions arqueològiques a Santa Maria de Sorba", *Quaderns d'Estudis Medievals*, vol. I, 6 (1981), 323-344.
- RIU, M., "L'enterrament núm. 66 de Sant Sebastià del Sull i la seva peça de ceràmica grisa", *Acta Mediaevalia*, 2 (1981), 213-217.
- RIU, M., "El paper dels «castra» en la redistribució de l'hàbitat al comtat d'Osona", *Ausa*, 102-104 (1982), 401-409.
- RIU, M., "Alguns costums funeraris de l'edat mitjana a Catalunya", RIU, M. (dir.), *Necrópolis i sepultures medievals a Catalunya*, Acta Mediaevalia, Annex I, Universitat de Barcelona, 1982, 29-51.
- RIU, M., "Excavació d'urgència a l'ermita de Sant Serni del Grau (Partida de Vilamantells, municipi de Guixers)", *Cardener*, 3 (1986), 31-79.
- RIU, M., "Estat actual de les recerques sobre les ceràmiques grises i la terrissa popular de la Catalunya medieval", *La ceramica medievale nel Mediterraneo Occidentale*, Edizioni all'Insegna del Giglio, Firenze, 1986.
- RIU, M., "Un nou dipòsit de ceràmiques grises, datable de la primera meitat del segle XI, a la Vall de Lord (municipi de Guixers, comarca del Solsonès, província de Lleida)", VENDRELL-SAZ, M.; PRADELL, T.; MOLERA, J.; GARCIA, M. (eds.), *Estudis sobre ceràmica antiga. Actes del simposi sobre ceràmica antiga*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1995, 211-213.
- RIU, M., "El martyrium de Sant Eudald, a Sorba", *L'Erol*, 63 (1999), 28-31.
- RIU, M., "L'arqueologia medieval al Solsonès", *Oppidum*, 1 (2001), 11-27.
- RIU, M., "Fundació del monestir de Santa Maria de Serrateix", *Urgellia*, 15 (2002-2005), 175-190.
- RIU, M., "Els inicis de l'arqueologia medieval a Catalunya", *Lambard*, vol. XVII (2004-05), 125-141.
- RODRIGO, E., "L'estructuració del territori de Iesso en època romana", GUITART, J.; PERA, J. (eds.), *Iesso I. Miscel·lània Arqueològica*, Patronat d'Arqueologia de Guissona, Barcelona-Guissona, 2004, 171-186.

- RODRIGO, E.; MARTÍN, J.; CANALS, “El poblat ibero-romà del Serrat dels Tres Hereus (Casserres): un assentament del segle I aC al Berguedà”, *Tribuna d’Arqueologia*, 1999-2000, 127-146.
- RODRÍGUEZ, F., “Els vescomtes d’Osona. Dades familiars i gènesi patrimonial d’un llinatge nobiliari pels volts de l’any 1000”, OLLICH, I. (ed.), *Actes del congrés internacional Gerbert d’Orlhac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del I. mil·leni*, Eumo Editorial, Vic, 1999.
- RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*, Tesi doctoral inèdita, Universitat Autònoma de Barcelona 2004.
- RODRÍGUEZ, F., “Levitas y otros hombres de Iglesia en la frontera del Nordeste Peninsular: de Onofré a Umbert Odó (961-1095)”, TORO, F.; RODRÍGUEZ, J. (coords.), *VII Estudios de Frontera. Islam y Cristiandad. Siglos XII-XVI*, Diputación de Jaén, Jaén, 751-722.
- RODRÍGUEZ, A.; PALOMO, A., “Les estructures medievals de Can Roqueta II (Sabadell, Vallès Occidental)”, *II Congrés d’Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès, 2003, 443-450.
- ROIG, J., “Vil·la i assentament de l’Aiguacuit”, PALOL, P. de (dir.), *Del Romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1999, 139-140.
- ROIG, J., “Món funerari de les valls del Llobregat i del Besòs”, PALOL, P. de (dir.), *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1999, 283-287.
- ROIG, J. “Primeres dades sobre la ceràmica medieval d’Olèrdola (Alt Penedès)”, *Del Penedès*, 7 (2003-04), 51-64.
- ROIG, J., “La intervenció arqueològica a l’antiga hostatgeria de la Salut de Sabadell: de la *mansio Arragone* a l’església medieval de Sant Iscle (segles X al XIII)”, *III Congrés d’Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, 2007, 559-584.
- ROIG, J., “Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Catalunya (siglos VI-X)”, QUIRÓS, J.A. (ed.), *The archaeology of early medieval villages in Europe*, Universidad del País Vasco, 2009, 207-251.
- ROIG, J.; COLL, J.M., “Consideracions entorn de la ceràmica de cuina al Vallès: de l’antiguitat tardana a la fi de l’any mil”, *Actes del Congrés Internacional Gerbert*

d'Orlac i el seu temps. Catalunya i Europa a la fi del primer mil·lenni. Vic-Ripoll, 2000, 457-474.

ROIG, J.; COLL, J.M., "L'església de Sant Julià d'Altura (Sabadell, Vallès Occidental)", *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès, 2003, 598-616.

ROIG, J.; COLL, J.M., "Intervenció arqueològica a l'església de Sant Salvador de Polinyà (Polinyà, Vallès Occidental): de la *vila Pauliniano* a la parròquia de Sant Salvador", *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès, 2003, 721-734.

ROIG, J.; COLL, J.M., "El jaciment altmedieval de Sant Esteve de Castellar Vell (Castellar del Vallès, Vallès Occidental). Darreres aportacions de les intervencions de 2000-2001 i 2007", *Recerca*, 6 (2007), 121-152.

ROIG, J.; COLL, J.M. "Necròpolis i sepultures de l'Antiguitat Tardana i l'època medieval al Vallès (segles VI al XII)", *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (ss. VI-XII). Problemes de cronologia*. Barcelona, 18 de novembre de 2009. *Documents de treball*, Olèrdola-Museu d'Arqueologia de Catalunya/Universitat de Barcelona, 2009, 52-62.

ROIG, A.; ROIG, J., "La necròpoli de la Païssa (Monistrol de Calders): el poblament d'època visigòtica al Bages (segles VI-VII)", *Dovella*, 51 (desembre 1995), 41-47.

ROIG, J.; COLL, J.M.; MOLINA, J.A., *L'església vella de Sant Menna. Sentmenat: del segle V al XX. 1500 anys d'evolució històrica*, Ajuntament de Sentmenat, 1995.

ROIG, J.; COLL, J.M.; MOLINA, J.A., "Ceràmica d'època carolíngia i comtal al Vallès", DDAA, *Ceràmica medieval catalana. Actes de la taula rodona celebrada a Barcelona els dies 15 i 16 de novembre de 1994*, Quaderns científics i tècnics 9, Diputació de Barcelona, Barcelona, 1997, 37-62.

ROIG, J.; COLL, J.M.; MOLINA, J.A., "El conjunt arqueològic de Sant Esteve de Castellar Vell (Castellar del Vallès, Vallès Occidental): el vilatge i l'església d'època carolíngia i comtal (segles IX-X i XI-XII)", *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès, 2003, 791-803.

ROS, J., "La necròpolis de l'Oliva. Maldà (L'Urgell)", *Urtx*, 14 (2001), 20-40.

ROVIRA, J.; LLECHA, T., "Excavacions arqueològiques d'urgència a Monistrol d'Anoia", *Miscel·lània Penedesenca*, 1994, 19, 305-318.

- ROVIRA, J.; LLECHA, T.; FERRER, A., “La primera campanya d’excavacions d’urgència a la Plaça Central de Monistrol d’Anoia (Alt Penedès). Resultats preliminars”, *Olerdulae*, XVI (1991), 117-135.
- ROVIRA, M.C., SOLANS, J., “Les activitats metal·lúrgiques”, DDAA, *Roc d’Enclar. Transformacions d’un espai dominant (segles IV-XIX)*, Monografies del Patrimoni Cultural d’Andorra, 4, Andorra la Vella, 1997, 351-365.
- RUIZ, J.; VILLAR, V.; SUBIRÀ, M.E., “La població visigòtica de Can Gambús (Sabadell)”, *III Congrés d’Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, 2007, 799-806.
- SABATÉ, F., *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l’espai i divisió territorial al llarg de l’Edat Mitjana*, Rafael Dalmau Editor, Barcelona, 1997.
- SACASAS, J., *Geografia de Catalunya*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Esplugues de Llobregat, 2007.
- SALES, J., “Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l’Anoia”, *Acta Mediaevalia*, 14-15 (1993-94), 317-336.
- SALES, J.; PEDRAZA, Ll., “La necròpolis isolada de la Vinya del Tallaret (Òdena, Anoia)”, *Estrat*, 6 (1993), 115-129.
- SALES, J.; ENRICH, J.; ENRICH, J., “Unes monedes del segle XI ocultes al jaciment de l’antiguitat tardana de Can Paleta (Castellfollit del Boix, Bages)”, *Tribuna d’Arqueologia*, 2000-2001, 271-293.
- SALES, J.; ENRICH, J.; ENRICH, J., “Can Paleta (Castellfollit del Boix, Bages)”, *Actes de les Jornades d’Arqueologia i Paleontologia, La Garriga, 2001*, Servei d’Arqueologia, 2004, 730-746.
- SALES, J.; ENRICH, J.; SERRA, J., “La necròpolis del Serral (Santa Maria de Miralles, Barcelona). Novetats sobre les necròpolis rurals durant l’antiguitat tardana”, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17 (1996), 419-433.
- SALRACH, J.M., *El procés de formació nacional de Catalunya (segles VIII-IX), 1. El domini carolingi*, Edicions 62, Barcelona, 1981.
- SALRACH, J.M., *El procés de formació nacional de Catalunya (segles VIII-IX), 2. L’establiment de la dinastia nacional*, Edicions 62, Barcelona, 1981.
- SALRACH, J.M., “Els “servi” de la gran propietat als segles VI-IX. Una panoràmica europea”, *Butlletí de la Societat Catalana d’Estudis Històrics*, 7 (1996), 9-23.

- SALRACH, J.M., “*Servi i mancipia*”, SALRACH, J.M. (dir.), *Història. Política, societat i cultura dels Països Catalans, volum 2. La formació de la societat feudal. Segles VI-XII*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1998, 78-79.
- SALRACH, J.M., “Tres mots polèmics: “villa”, mas i alou en època carolíngia”, *Quaderns del Centre d’Estudis Comarcals de Banyoles*, 19 (1998), 9-28.
- SALVADÓ, J., *Història medieval d’un territori: Sant Fruitós de Bages (segles X-XVI)*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2003.
- SAMSON, R., “Carolingian palaces and the poverty of ideology”, LOCOCK, M. (ed.), *Meaningful architecture: social interpretation of buildings*, 1994, 99-131.
- SÀNCHEZ, E., “La Feliua, Sant Fruitós de Bages”, DDAA, *Anuari d’intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiquitat Tardana. Campanyes 1982-1989*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, 43.
- SÀNCHEZ, E., “La intervenció arqueològica a la capella dels claustres de la Seu de Manresa”, *I Congrés d’Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Igualada, 1998, 54-62.
- SÀNCHEZ, E., “La ceràmica alt medieval de la plaça del Dr. Guardiet de Rubí”, *I Congrés d’Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya*, Igualada, 2000, 124-128.
- SÀNCHEZ, E., “Ressenya sobre els resultats de l’excavació arqueològica a l’interior de la Torrassa del Moro de Llinars del Vallès”, MARTÍ, R. (ed.), *Fars de l’Islam. Antiques alimares d’al-Andalus*, EDAR, Barcelona, 2008, 125-137.
- SÀNCHEZ, E.; ARBUÉS, C., *Memòria de l’excavació arqueològica al castell de les Planes de Sant Mateu de Bages, 1995-1997*, Servei d’Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- SÀNCHEZ, E.; GUERRERO, LIA., *Memòria de l’excavació arqueològica a l’església de Periques*, Servei d’Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- SÀNCHEZ, E.; OLIVARES, D., “La intervenció arqueològica al Collet del Cargol. Estudi d’una necròpolis d’època visigòtica al Bages”, *I Congrés d’Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Igualada, 2002, 426-431.
- SÀNCHEZ, E.; OLIVARES, D.; FEIXAS, J.M., *Sant Pere d’Or, un temple mil·lenari*, Ajuntament de Santpedor, 1996.
- SÀNCHEZ, E.; SUNYOL, M.; TORRAS, M., “El jaciment medieval de Sant Simeó de Centelles (Rajadell). Campanyes de 1988 i 1989”, *Miscel·lània d’Estudis Bagencs*, 8 (1992), 101-120.

- SANCHO, M. (coord.), *Ipsa Fabricata. Estudi arqueològic d'un establiment siderúrgic medieval*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1997.
- SANCHO, M., "Resultats de la recerca arqueològica al castell de Mur (Castell de Mur, Pallars Jussà)", *Tribuna d'Arqueologia*, 2000-2001, 295-306.
- SANCHO, M., "Agua, rocas y metales: arqueología y explotación de recursos minerales en la Edad Media", *Acta Mediaevalia*, 29 (2008), 519-545.
- SANCHO, M., "Aldeas tardoantiguas y aldeas altomedievales en la sierra del Montsec (Prepirineo leridano): hábitat y territorio", QUIRÓS, J.A. (ed.), *The archaeology of early medieval villages in Europe*, Documentos de Arqueología e Historia 1, Universidad del País Vasco, Vitòria-Gasteiz, 2009, 275-287.
- SANCHO, M., "Els Altimiris", SÉNAC, Ph. (dir.), *Villa 3: Historia y arqueología de las sociedades del valle del Ebro (ss. VII-XI)*, CNRS/Université de Toulouse 2-Le Mirail, Toulouse, 2010, 67-90.
- SCHNEIDER, L., "*Oppida et castra* tardo-antiques. À propos des établissements de hauteur de la Gaule méditerranéenne", OUZOULIAS, P.; PELLECUER, C.; RAYNAUD, C.; VAN OSSEL, P.; GARMY, P. (dirs.), *Les campagnes de la Gaule à la fin de l'Antiquité*, Éditions APDCA, Antibes, 2001, 443-448.
- SCHNEIDER, L., "Cités, campagnes et centres locaux en Gaule narbonnaise aux premiers siècles du Moyen Age (Ve-IXe s.): une nouvelle géographie, de nouveaux liens", SÉNAC, Ph. (éd.), *Villa 2 - Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus (VIe-XIe siècles): la transition*, CNRS / Université de Toulouse-Le Mirail, 2007, 13-40.
- SELMA, S., *El Alto Palancia en época islámica*, Ayuntamiento de Segorbe, 2005.
- SÉNAC, Ph., "Note sur les *ḥuṣūn* de Lérida", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 24 (1988), 53-69.
- SÉNAC, Ph., "Notes sur le peuplement musulman dans la région de *Barbiṭāniya* (VIIIe-XIe siècles)", *Studia Islamica*, 73 (1991), 45-66.
- SÉNAC, Ph., "Note sur les relations diplomatiques entre les comtes de Barcelone et le califat de Cordoue au Xe siècle", SÉNAC, Ph. (éd.), *Histoire et Archéologie des Terres Catalanes au Moyen Âge*, Perpinyà, 1995, 87-101.
- SÉNAC, Ph., *La frontière et les hommes (VIIIe-XIe siècle). Le peuplement musulman au nord de l'Ebre et les débuts de la reconquête aragonaise*, Éd. Maisonneuve & Larose, Paris, 2000.

SÉNAC, Ph., *Les Carolingiens et al-Andalus (VIIIe-IXe siècles)*, Ed. Maisonneuve et Larose, Paris, 2002.

SÉNAC, Ph., “Nota sobre la conquista musulmana de la Narbonense (siglo VIII)”, *Cristianos y musulmanes en la Península Ibérica: la guerra, la frontera y la convivencia*, XI Congreso de Estudios Medievales, Diputación de León, 2009, 163-176.

SÉNAC, Ph., “Les hommes de la frontière: Bahlûl b. Marzûq et Khalaf b. Râshid”, *Aragón en la Edad Media*, 22 (2010), en premsa.

SÉNAC, Ph., “The Lords of the Upper March (*aṣḥāb al-thaghr*): the Banū ‘Amrūs and Banū Shabrīt of Huesca”, *Medieval Encounters*, 17 (2011), en premsa.

SÉNAC, Ph.; GASC, S.; REBIÈRE, J.; SAVARESE, L., “Note sur quelques *fulūs* de Narbonnaise (première moitié du VIIIe siècle)”, *al-Qantara*, 31-1 (2010), 225-243.

SERNEELS, V., “L’estudi dels rebutjos metal·lúrgics i la seva aportació a la comprensió de la indústria del ferro”, *Cota Zero*, 13 (1997), 29-42.

SERNEELS, V.; MERLUZZO, P.; LEROY, M., “Chapitre 3. Les activités de forge: le travail du métal”, MANGIN, M., *Le fer*, Editions Errance, Paris, 2004, 81-112.

SERRA, A. “Anàlisis de la distribució espacial en la subcomarca del Collsacabra: Tavertet y Sorcerols (Osona) en los siglos X-XV”, *IV CAME*, vol. II, Alacant, 1993, 467-483.

SERRA, A. “Evolució tipològica del mas a Tavertet (s. X-XV) (Resultats de les campanyes de prospeccions)”, *Acta Mediaevalia*, 16-17 (1995-1996), 245-265.

SERRA, A., “Excavacions arqueològiques al mas de Sa Palomera (Tavertet)”, *Actes de les Jornades d’Arqueologia i Paleontologia 2001. Comarques de Barcelona (1996-2001)*, Barcelona, 2004, 945-951.

SERRA, A., “Excavació arqueològica al mas dels Turons (Collsacabra)”, *Actes de les Jornades d’Arqueologia i Paleontologia 2001. Comarques de Barcelona (1996-2001)*, Barcelona, 2004, 952-960.

SERRA, A., “Les novetats constructives als masos “horitzontals”, entre els segles XIII-XIV, a la Catalunya Central”, *III Congrès d’Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, 2007, 496-505.

SERRA, J., *Història de Cardona, volum I*, Sugrañés, Tarragona, 1962.

SERRA, J., *Memòria del seguiment arqueològic d’urgència en els terrenys afectats pel traçat de gasoducte de connexió amb la indústria M.B. de Papeles Especiales, SA i de*

les excavacions arqueològiques al Pla de les Sitges del Camaró (La Torre de Claramunt. Anoia), Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.

SCHIMMEL, A., *Islamic names*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1989.

SITJES, X., "Esglésies romàniques singulars al Bages", *Ausa*, VII (1972-74), 144-145.

SITJES, X., "Sant Feliu de Terrassola, església de doble nau", *Ausa*, 85 (1977), 146-148.

SITJES, X., *Les esglésies pre-romàniques de Bages, Berguedà i Cardener*, Caixa d'Estalvis de Manresa, Manresa, 1977.

SITJES, X., "El sistema defensiu de Castellar a principis del segle XI", *Miscel·lània d'Estudis Bagencs*, 2 (1982), 151-157.

SITJES, X., "Intercomunicacions dels castells del Bages", *Dovella*, 26 (1988), 9-11.

SOLÉ, F.X., "Excavacions a l'església de Sant Miquel de Veciana", LACUESTA, R. (dir.), *Quaderns Científics i Tècnics, 3. Actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segle X al XVIII)*, Diputació de Barcelona, 1991, 214-217.

SOLÉ, X.; GALERA, A.; JUAN, M.; AGUILAR, A., *Prospecció arqueològica del municipi de Cardona (Bages, Barcelona), 1992*, Informes inèdits.

SOLER, J.; RUIZ, V., "Els palaus de Terrassa. Estudi de la presència musulmana al terme de Terrassa a través de la toponímia", *Terme*, 15 (1999), 38-51.

SOTOMAYOR, M., "Términos de la organización territorial eclesiástica en los concilios hispano-romanos y visigodos", BALMELLE, C.; CHEVALIER, P.; RIPOLL, G. (éds.), *Mélanges d'Antiquité Tardive. Studiola in honorem Noël Duval*, Brepols, 2004, 284-297.

SPINOLO, G.; MARTINI, M.; DELLA TORRE, I., "Análisi di datazione con dosimetria termoluminescente", ENRICH, J.; ENRICH, J.; PEDRAZA, Ll., *Vilaclara de Castellfollit del Boix (El Bages). Un assentament rural de l'antiguitat tardana*, Arqueoanoia Edicions, Igualada, 1995, 103-104.

SUBIRANAS, C., "L'església de Santa Maria la Rodona de Vic, Osona", *Arqueologia Medieval*, 1 (2005), 8-31.

SUBIRANAS, C.; VILA, G., "El monestir de Sant Benet de Bages. Intervencions arqueològiques a l'església i a l'ala de llevant", *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, 2007, 631-644.

- TAYLOR, N.L., "An early catalonian charter in the Houghton Library from the Joan Gili Collection of Medieval Catalonian Manuscripts", *Harvard Library Bulletin*, vol. 7, núm. 3 (tardor 1996), 37-44.
- TERÉS, E., "Antroponimia Hispanoàrabe (Reflejada por las fuentes latino-romances)", *Anaquel de Estudios Árabes*, 1 (1990), 129-186.
- TERÉS, E., "Antroponimia Hispanoàrabe (Reflejada por las fuentes latino-romances) (IIª parte)", *Anaquel de Estudios Árabes*, 2 (1991), 13-34.
- TERÉS, E., "Antroponimia Hispanoàrabe (Reflejada por las fuentes latino-romances) (parte final)", *Anaquel de Estudios Árabes*, 3 (1992), 11-36.
- TORRAS, M., "L'arqueologia medieval al Bages", *Dovella*, 18 (abril 1986), 31-34.
- TORRAS, M., "Els camins tradicionals del Bages", *Dovella*, 53 (1996), 17-20.
- TORRAS, J.M. (coord.), *Història de l'Anoia*, 2 vol., Parcir Edicions Selectes, Manresa, 1988-1991.
- TOUBERT, P., *Europa en su primer crecimiento*, Universitat de València, 2006.
- TRAVÉ, E., *Producció i distribució d'una terrisseria medieval: Cabrera d'Anoia*, Tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona, 2009.
- TURA, J., "Castell de Falgars, una torre romana a la Garrotxa", *Cypsela*, 9 (1991), 111-119.
- TURA, J.; MATEU, J., "Torre de la Mora o del Far (Sant Feliu de Buixalleu, la Selva). Una ocupació alt-medieval al Montseny", MARTÍ, R. (ed.), *Fars de l'Islam. Antigues alimares d'al-Andalus*, EDAR, Barcelona, 2008, 139-154.
- TURA, J.; AMBLÀS, O., "El material metàl·lic del castell de Montsoriu. Segles XI-XIX (Arbúcies-Sant Feliu de Buixalleu, la Selva)", AMBLÀS, O.; OCAÑA, M. (coord.), *Seminari Eines i instrumental metàl·lic medieval (s. V-XV)*, Museu Arqueològic de l'Esquerda, Roda de Ter, 2002, 58-65.
- TURULL, A., "Topònims aràbics segarrencs", *Miscel·lània Cerverina*, 5 (1987), 37-42.
- URPÍ, R.M.; RESINA, J.A., *El castell i el terme de Banyeres del Penedès. Dels seus orígens al segle XIV*, Ajuntament de Banyeres del Penedès, 1991.
- VALLÈS, J.; BOSCH, J.M., "Hipòtesis sobre l'espai funerari rural del segle quart al segle onze. El Camp de l'Alzina, un exemple de cementiri comunal", *Olerdulae*, XIX (1994), 103-122.

- VALLS-TABERNER, F., "La primera dinastia vescomtal de Cardona", *Estudis Universitaris Catalans*, 16 (1931), 112-136.
- VIGIL-ESCALERA, A., "Granjas y aldeas altomedievales al norte de Toledo (450-800 D.C.)", *Archivo Español de Arqueología*, 80 (2007), 239-284.
- VIGIL-ESCALERA, A., "Sepulturas, huertos y radiocarbono (siglos VIII-XIII d.C.). El proceso de islamización en el medio rural del centro peninsular y otras cuestiones", *Studia Historica-Historia medieval*, 27 (2009), 97-118.
- VIGIL-ESCALERA, A., "El poblamiento rural del sur de Madrid y las arquitecturas del siglo VII", CABALLERO, L.; MATEOS, P.; UTRERO, M.A. (coords.), *El siglo VII frente al siglo VII. Arquitectura*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2009, 205-229.
- VILA, G., "La necròpolis del monestir de Sant Benet de Bages", *Pre-actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Tarragona, 2010, 36.
- VILA, J.M., "Arqueología a Sùria. Darrereres intervencions", *Dovella*, 67 (primavera 2000), 19-25.
- VILA, J.M., "Evolució arquitectònica d'una petita explotació pagesa medieval. El mas Vilar d'Olesa de Montserrat (s. XI-XV)", *I Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Igualada, 2000, 308-319.
- VILA, J.M., "La torre de Benviure (Sant Boi de Llobregat). Evolució i transformació d'una *turris* medieval (segles XI-XX)", *I Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Igualada, 2000, 414-425.
- VILA, J.M., "Estudi històric i arqueològic de l'església de Sant Sadurní de Rotgers (Borredà, Berguedà)", *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat, 2003, 536-544.
- VILA, J.M., "Excavació arqueològica a l'església de Sant Joan del Pla (la Palma, Baix Llobregat)", *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès, 2003, 591-597.
- VILA, J.M., "Intervenció arqueològica a l'església de Sant Salvador del Canadell (Calders/Bages)", *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia, La Garriga*, Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2004, 730-746.
- VILA, J.M., "Estudi històric i arqueològic del castell de Vacarisses", *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, 2007, 867-879.

- VILA, G.; SUBIRANAS, C., "Interpretació arqueològica d'un sarcòfag de pedra del segle X i una tomba del segle XIII, coneguda com a tomba del fundador, del monestir de Sant Benet de Bages", *Dovella*, 93 (2007), 12-17.
- VILA, J.M.; ARCOS, R., "La Torre de la Minyona del castell de Cardona, evolució i transformació (segles XI-XX)", *III Congr s d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, 2007, 450-457.
- VILA, G.; VILA, J.M.; CANTOS, J.A.; FAUQUET, J., *Memòria de les intervencions arqueològiques al castell de Castelltallat (Sant Mateu de Bages, Bages). Campanyes 1999-2003*, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, 2004.
- VILADRICH, M., "Toponimia hist rica de la primera organitzaci n del Estado omeya en el Próximo Oriente: verificando una propuesta sobre la Catalunya Vella", *Aula Orientalis*, 17-18 (1999-2000).
- VILLEGAS, F., "L'espoliaci n del patrimoni arquitectònic en les comarques rurals: el cas de les construccions de pedra seca del puig de Sant Daniel (Sant Joan de Vilatorrada)", *Congr s "Els paisatges de la vinya"*, Centre d'Estudis del Bages, Manresa, 2003, 185-188.
- VIRGILI, A., "La q esti n de Tarraq na abans de la conquesta catalana", *Quaderns d'Història Tarraconense*, 4 (1984), 7-36.
- VIVES, E., "Estudi antropològic de les restes òssies de Sant Eudald de Sorba", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 1 (1981), 345-346.
- WARD-PERKINS, B., *La caída de Roma y el fin de la civilización*, Espasa, Madrid, 2007.
- WICKHAM, Ch., *Una historia nueva de la Alta Edad Media. Europa y el mundo mediterráneo, 400-800*, Crítica, Barcelona, 2009.
- XANDRI, J.; DE JUAN, V.; CANELA, M., *Memòria de les excavacions arqueològiques realitzades al jaciment altmedieval del "Camp dels Gira-sols (Nav s, Solsonès). 1984-86*, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- YLL, R.; EXP SITO, I.; BURJACHS, F., *Informe de les anàlisis palinològiques efectuades al jaciment arqueològic de Collet de les Caixes (Nav s, Bages)*, Institut Català de Paleoecologia Humana i Evolució Social (Fundació IPHES), Tarragona, 2008.
- ZADORA-RIO, E., "Archéologie et toponymie: le divorce", *Les petits cahiers d'Anatole*, 8 (2001), 1-17.

ZIMMERMANN, M., "Le clergé et la guerre en Catalogne aux alentours de l'an mil",
DESWARTE, T.; SÉNAC, Ph. (dir.), *Guerre, pouvoirs et idéologies dans l'Espagne chrétienne aux alentours de l'an mil*, Brepols, 2005, 197-204.

ZOZAYA, J., "711-856: los primeros años del Islam andalusí o una hipótesis de trabajo", *Ruptura o continuidad. Pervivencias pre-islámicas en al-Andalus*, Cuadernos Emeritenses 15 (1998), 85-142.

Fonts llatines.

ABADAL, R. d', *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya, 2 vol.*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1926-52.

ALTÉS, F.X., "El diplomatarí del monestir de Santa Cecília de Montserrat, I: anys 900-999", *Studia Monastica*, 36 (1994), fasc. 2, 223-302.

ALTÉS, F.X., "El diplomatarí del monestir de Santa Cecília de Montserrat, II: anys 1000-1077", *Studia Monastica*, 37 (1995), fasc. 2, 301-394.

ALTÉS, F.X., "El diplomatarí del monestir de Santa Cecília de Montserrat, III: anys 1079-1200. Índex", *Studia Monastica*, 38 (1996), fasc. 2, 291-400.

ALTURO, J., *L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200 (aproximació històrico-lingüística)*, Fundació Noguera, Barcelona, 1985.

ÁLVAREZ, M.C., *La Baronía de la Conca d'Òdena*, Fundació Noguera, Barcelona, 1990.

BACH, A., "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia*, 13 (1996-1997), 37-334.

BACH, A., *Diplomatari de l'Arxiu Diocesà de Solsona (1101-1200)*, Fundació Noguera, Barcelona, 2002.

BAIGES, I.J.; FELIU, G.; SALRACH, J.M. (dirs.); BENITO, P.; CONDE, R.; FARÍAS, V.; GALCERAN, P.; PONS, M.; SADURNÍ, N.; TORRA, A., *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*, 5 volums, Fundació Noguera, Barcelona, 2010.

BARAUT, C., "Les actes de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell (segles IX-XII)", *Urgellia*, 1 (1978), 11-182.

- BARAUT, C., "Els documents, dels segles IX i X, conservats a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 2 (1979), 7-145.
- BARAUT, C., "Els documents, dels anys 981-1010, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 3 (1980), 7-166.
- BARAUT, C., "Els documents, dels anys 1010-1035, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 4 (1981), 7-186.
- BARAUT, C., "Els documents, dels anys 1036-1050, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 5 (1982), 7-158.
- BARAUT, C., "Diplomatari del monestir de Sant Climent de Codinet (segles IX-XI)", *Studia Monastica*, 24 (1982), 147-201.
- BARAUT, C., "Els documents, dels anys 1051-1075, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 6 (1983), 7-243.
- BARAUT, C., "Els documents, dels anys 1076-1092, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 7 (1984-1985), 7-218.
- BARAUT, C., "Els documents, dels anys 1093-1100, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 8 (1986-1987), 7-149.
- BARAUT, C., "Els documents, dels anys 1101-1150, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 9 (1988-1989), 7-312.
- BARAUT, C., "Els documents, dels anys 1151-1190, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 10 (1990-1991), 7-349.
- BARAUT, C., "Els documents, dels anys 1191-1200, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 11 (1992-1993), 7-160.
- BARAUT, C., "Diplomatari del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (segles IX-XIII)", *Urgellia*, 12 (1994-1995), 7-414.
- BARAUT, C., "Diplomatari del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (segles XIV-XVI)", *Urgellia*, 14 (1998-2001), 315-465.
- BAUCELLS, J.; FÀBREGA, A.; RIU, M.; HERNANDO, J.; BATLLE, C., *Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona. Segle XI*, 5 vol., Fundació Noguera, Barcelona, 2006.
- BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*, Fundació Noguera, Barcelona, 2006.
- BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Sant Pere de la Portella*, Fundació Noguera, Barcelona, 2009.

- BOLÒS, J.; PAGÈS, M., *El monestir de Sant Llorenç prop Bagà*, Artestudi, Barcelona, 1986.
- FÀBREGA, A., *Diplomatari de la Catedral de Barcelona. Documents dels anys 844-1260, Volum I (844-1000)*, Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona, Barcelona, 1995.
- FELIU, G. i SALRACH, J.M. (dirs.); ARNALL, M.J. i BAIGES, I.J. (coords.); BENITO, P.; CONDE, R.; FARÍAS, V.; TO, Ll., *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, Fundació Noguera, Barcelona, 1999.
- FONT, J.M., *Cartas de población y franquicia de Catalunya, I. Textos*, Madrid-Barcelona, 1969.
- GALERA, A., *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, Fundació Noguera, Barcelona, 1998.
- GIL, I., *Corpus Scriptorum Muzarabicorum*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1973.
- JUNYENT, E., *Diplomatari de la Catedral de Vic*, Vic, 1980-1996.
- JUNYENT, E., *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1992.
- LLOP, I., *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere de Casserres*, Fundació Noguera, Barcelona, 2009.
- LLORENS, A., "Els documents dels segles X i XI de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia*, 11 (1992-1993), 301-486.
- MARQUÈS, B., "Els documents del monestir de Santa Cecília d'Elins (881-1198)", *Urgellia*, 15 (2002-2005), 9-163.
- MARTÍ, R., *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*, Fundació Noguera, Barcelona, 1997.
- MONTSALVATJE, F., *Noticias históricas del Condado de Besalú. Colección diplomática del Condado de Besalú*, Olot, 1901.
- ORDEIG, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, 6 volums, Estudis Històrics, Vic, 1993-2004.
- ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1999.

ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, 6 volums, Publicacions del Patronat d'Estudis Osonencs / Publicacions de l'Arxiu i Biblioteca Episcopals, Vic, 2000-2010.

PONSICH, P.; ORDEIG, R., *Catalunya Carolíngia, volum VI. Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2006.

PUIG, P., *El monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa. Diplomatari dels segles X i XI*, Fundació Noguera, Barcelona, 1995.

RIUS, J., *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona, 1945-1947.

RODRÍGUEZ, F., *Los Cardona: familia, poder y territorio en Catalunya (siglos X-XIII)*, Tesi doctoral inèdita, Universitat Autònoma de Barcelona, 2004.

SANGÉS, D., "Recull de documents del segle XI referents a Guissona i la seva plana", *Urgellia*, 3 (1980), 195-305.

SANGÉS, D., "Els documents del segle XII (1101-1175), del fons de Guissona, conservats a l'arxiu diocesà d'Urgell", *Urgellia*, 14 (1998-2001), 167-313.

SANS, J.M., *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple de Barberà (945-1212)*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1997.

SOBREQUÉS, S.; RIERA, S.; ROVIRA, M., *Catalunya Carolíngia, volum V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2003.

TORRAS, M., *Els pergamins de Cal Fàbrega de Cererols*, Ajuntament de Súria / Centre d'Estudis del Bages, Manresa, 2001.

UDINA, F., *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X. Estudio crítico de sus fondos*, CSIC, Barcelona, 1951.

Fonts àrabs.

BRAMON, D., *De quan érem o no musulmans, Textos del 713 al 1010*, Eumo Editorial / Institut d'Estudis Catalans, Vic, 2000.

IBN AL-ATHĪR, *Annales du Maghreb et de l'Espagne (22-603 de l'Hégire/642-1207 ap. J.-C.)*, Choix des textes, traduction de l'arabe et annotations critiques par E. Fagnan. Édition remaniée et présentée par Abderrahmane Rebahi, Éditions Grand-Alger Livres, Alger, 2007.

- LAFUENTE, E. (ed.), *Ajbar Machmúa (colección de tradiciones)*, Madrid, 1867.
- MAKKĪ, M.A.; CORRIENTE, F., *Crónica de los emires Alhakam I y 'Abdarrahmān II entre los años 796 y 847 [Almuqtabis II-1, Ibn Hayyān]*, Zaragoza, 2001.
- MILLÀS, J.M., *Textos dels historiadors àrabs referents a la Catalunya carolíngia*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1987.
- MOLINA, L. (ed.), *Una descripció anònima de al-Andalus (Dhikr bilād al-Andalus) editada y traducida con introducción, notas e índices*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1983.
- PENELAS, M. (trad.), *La conquista de al-Andalus*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 2002.

